

Sønderjyske Årbøger
2014

Sønderjyske Årbøger 2014

Redaktion:
Mikkel Leth Jespersen
Hans-Ole Mørk
Anne Marie Overgaard
Mogens Rostgaard Nissen
Hans Schultz Hansen
Mads Mikkel Tørsleff

Historisk Samfund for Sønderjylland

Skrift: Palatino

Tryk: Zeuner Grafisk A/S, Odder

Bogbinder: Centrum Grafisk Færdiggørelse A/S, Randers

ISSN 0106-4452

Fagfællebedømmelse (peer review)

Historiefaglige artikler i Sønderjyske Årbøger underkastes eksternt fagfællebedømmelse før publiceringen.

Rettelser og tilføjelser til Sønderjyske Årbøger 2013

Ved en fejl på trykkeriet er der sket forskydninger i noteapparatet til to af artiklerne i Sønderjyske Årbøger 2013:

I Thomas Clausens artikel »Kampen om tvangsmølleriets afskaffelse i hertugdømmet Slesvig 1836-1852« er følgende tekst faldet ud efter note 51 i 5. linje på side 21:

Skriftet må i hvert fald have nydt betydelig udbredelse, da det også kommenteredes i det kongerigske *Fædrelandet*.⁵²

Indholdet af note 51 på side 29 ændres til henvisningen: Hanssen 1838.

Note 52 på side 22 skal rettes til note 53 – og så fremdeles til og med note 70.

I Hans Schultz Hansens artikel »To drab og et attentatforsøg« er note 21 fejlagtigt blevet gentaget som note 22. Note 22 skal rettelig rumme den henvisning, der er nævnt i note 23 – og så fremdeles til og med note 36. Forfatteren har siden trykningen fået oplyst, at Asmus Jensen den 30. juni 1941 i København meldte sig som frivillig til SS-Standarte »Nordland«. Han blev dog ikke antaget til tjeneste, formentlig pga. hans beskedne højde. For denne oplysning takkes Henning N. Larsen og Henrik Skov Kristensen.

Forsidebillede:

2014 har været præget af de mange jubilæer: 200-året for adskillelsen af Danmark og Norge i 1814, 150-året for krigen i 1864 og 100-året for Første Verdenskrigs udbrud i 1914. De sidste to begivenheder markeres også i denne årbog med hele fire artikler i relation til krigen i 1864 og en artikel om udbruddet af Første Verdenskrig. Forsidebilledet viser en dansk feltkanon og en artillerist under en genopførelse af Kampen om Als den 29. juni 1864. Arrangementet afholdes hvert år den sidste weekend i juni. Foto: Alfred Køpke. Grafisk bearbejdnig: Kurt Hansen.

Indhold

<i>Hans Schultz Hansen: Sønderjyske Årbøger 1889-2014</i>	7
---	---

Artikler

<i>René Rasmussen: Flensborg under krigen i 1864 – oplevet af byens dansksindede</i>	11
<i>Mikkel Leth Jespersen: Krigen 1864 på Kinakysten</i>	29
<i>Anders Hauge: Valgene til Rigsrådets folketing og landting i krigens skygge 1864</i>	57
<i>Signe Frederiksen: »Kampen om Dybbøl har givet os dyrebare minder«. Slaget ved Dybbøl i eftertidens mindearrangementer</i>	91
<i>Mogens Rostgaard Nissen: De danske civilfanger under Første Verdenskrig</i>	123
<i>Jørgen Witte: Aabenraa købstads skrå – dens tilblivelse og alder</i>	169
<i>Thomas Clausen: Mølletvangens ophævelse i hertugdømmet Slesvig</i>	209
<i>Erik Nørr: Nationalpolitik og skolebyggeri. Det hemmelige statstilskud til gennemførelsen af folkeskoleloven i Sønderjylland 1937-1970</i>	235
<i>Merete Bo Thomsen: Flensborg den 24. maj 1943</i>	287
<i>Hans Schultz Hansen: »Så har vi dem igen« – kontinuitet og brud i det tyske mindretals ledelse hen over 1945</i>	313
<i>Erik Randel: De fem forbandede – og alligevel gode – år. Besættelsestiden 1940-45 oplevet og husket af en dreng i alderen 8-13 år</i>	335
<i>En nordslesvigske præst. Carsten Petersen 1871-1943. Ved C.C. Jessen</i>	369

Nekrolog	443
---------------------------	-----

Anmeldelser

<i>Adriansen, Inge: De Slesvigske Krige i kulturlandskabet i Sønderjylland (ved Signe Frederiksen)</i>	446
<i>Adriansen, Inge og Jens Ole Christensen: Anden Slesvigske Krig 1864, forhistorie, forløb og følger (ved Jens Lei Wendel-Hansen)</i>	448
<i>Appel, Charlotte og Ning de Coninck-Smith (red.): Dansk skolehistorie. Hverdag, vilkår og visioner gennem 500 år. Bind 1: Da læreren holdt skole. Tiden før 1780. Bind 2: Da skolen tog form. 1780-1850. Bind 3: Da skolen blev sat i system. 1850-1920 (ved Lars N. Henningsen)</i>	450
<i>Danielsen, Niels-Birger: Werner Best (ved Mogens Rostgaard Nissen)</i>	455
<i>Hansen, Jürgen: Claus Hinrich Clausen, Broager Mølle. Virksomheden og slægten (ved Anne Marie Overgaard)</i>	457
<i>Hansen, Lorens: MARSKEN VED TØNDER – Digebygning og afvandning (ved Søren Eller)</i>	458

Kraack, Detlev & Martin Rheinheimer (red.): Aus der Mitte des Landes. Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt zum 65. Geburtstag (ved <i>Per Grau Møller</i>)	460
Köster, Bernd (udg.): Grenzwerte/Grænseværdier. Baukultur in Süddänemark und Schleswig-Holstein/Bygningskultur i Syddanmark og Slesvig-Holsten, 1912-2012-2112 (ved <i>Anja Hoffmann</i>)	463
Lauridsen, John T.: Tysk besættelsespolitik i Danmark 1940-1945. En introduktion til kilder og litteratur (ved <i>Mogens Rostgaard Nissen</i>)	465
Leth Jespersen, Mikkel og Bjørn Poulsen: Oldemorstof og dens omverden på reformationstiden – omkring et nyopdukket frigårdsprivilegium (ved <i>Per Grau Møller</i>)	467
Nielsen, Leif Hansen: Tyske flygtninge i Nordslesvig 1945-1948 (ved <i>John V. Jensen</i>)	468
Nørgård Jørgensen, Anne und Hans Chr. H. Andersen: Ejsbøl Mose. Die Kriegsbeuteopfer im Moor von Ejsbøl aus dem späten 1. Jh.v.Chr. bis zum frühen 5. Jh.n.Chr. (ved <i>Lotte Hedeager</i>)	471
Rieck, Flemming: Over sø og land – ofrede skibe og våben i Nydam Mose : udgivet i anledning af 150-året for fundet af Nydambåden (ved <i>Jens Auer</i>)	475
Schultz Hansen, Hans, Elisabeth Vestergaard og Torben A. Vestergaard (red.): Sønderjysk Erhvervshistorie 1800-2000 (ved <i>Thomas Clausen</i>)	477
Stimmelielfalt. Gedichte aus Schleswig-Holstein. Vom Barock bis zur Gegenwart (ved <i>H.E. Sørensen</i>)	480
Klangraum. Erzählungen aus Schleswig-Holstein. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart (ved <i>H.E. Sørensen</i>)	480
Venborg Pedersen, Mikkel: Luksus: forbrug og kolonier i Danmark i det 18. århundrede (ved <i>Mikkel Leth Jespersen</i>)	482
Forfatterliste	484
Arkiver, museer og forskningsinstitutioner	486
Fra den lokalhistoriske arbejdsmark	512
Historisk Samfund for Sønderjylland	512
Oversigt over årsskrifter og periodica	523
Historisk Samfund for Sønderjylland, styrelse, kredsudvalg og regnskab	530
Indholdsfortegnelse 2000-2014 (ved <i>Hans-Ole Mørk</i>)	536
Nyeste udgivelser fra Historisk Samfund for Sønderjylland	575

Sønderjyske Årbøger 1889-2014

Af HANS SCHULTZ HANSEN

Blandt de mange jubilæer, som markeres i 2014 – 200-året for Norges selvstændighed, 150-året for Anden slesvigske Krig, 100-året for Første Verdenskrigs udbrud – kan 125-året for første årgang af *Sønderjyske Årbøger* i 1889 forekomme beskedent. I Historisk Samfund for Sønderjylland hverken kan eller skal det forbigås i tavshed. Det fejres derfor med denne særligt omfangsrige årgang 2014 af det hæderkronede tidsskrift, ligesom det skete ved de tidligere jubilæer i 1964 og 1989. Årgangen rummer desuden en samlet indholdsfortegnelse til årgangene 2000-2014 ved Hans-Ole Mørk, som viderefører tidligere indholdsfortegnelser fra 1989 og 1999.¹

Sønderjyske Årbøger blev grundlagt som et dansk tidsskrift i forbindelse med nationalitetskampen under det preussiske herredømme over Sønderjylland.² De tre første redaktører havde alle en fremtrædende placering i tidens danske bevægelse. Det var H.P. Hanssen-Nørremølle, dengang sekretær i Vælgerforeningen for Nordslesvig og danskhedens utrættelige organisator, Gustav Johannsen, sønderjydernes repræsentant i rigsdagen og landdagen i Berlin, og Peter Skau, gårdejer på Bukshave i Fjelstrup sogn med talrige hverv som medlem af bl.a. provinslanddag, kreds dag og provstisynode. Initiativet til *Sønderjyske Årbøger* blev imidlertid taget i København af rigsarkivar A.D. Jørgensen, der var født og opvokset i Gråsten og levende optaget af sin hjemstavns historie. Sammen med lærer Peter Lauridsen, der kom fra Jegerup ved Vojens og siden blev kendt som forfatter af ottebindsværket *Da Sønderjylland vaagnede*, fungerede han som en kongerigsk støttegruppe for redaktionen. De drivende kræfter i de første år var uden tvivl A.D. Jørgensen og H.P. Hanssen.

Indtil 1914 var *Sønderjyske Årbøger* både et historisk og et aktuelt tidsskrift. Artiklerne om sønderjysk historie var i hovedsagen skrevet af kongerigske historikere, gerne med sønderjyske rødder, mens de aktuelle var skrevet af fremtrædende mænd fra landsdelens danske bevægelse.

Sønderjyske Årbøger undgik ikke konflikt med de preussiske myndigheder, som i april 1896 anklagede H.P. Hanssen for at begå »grober Unfug« ved at benytte navnet »Sønderjylland« og tillægsordet »søn-

derjysk«. I april 1897 blev H.P. Hanssen frikendt ved domstolene, men da var et år gået, hvorfor årgang 1896 blev sprunget over. Årgang 1898 led samme skæbne pga. A.D. Jørgensens død i 1897 og nogle praktiske vanskeligheder. Sidstnævnte forhindrede også årgang 1911. Derefter udkom årgangene 1912 og 1913 og første hæfte af 1914, mens andet hæfte af 1914 blev forhindret af militærcensuren under Første Verdenskrig og siden af to brande i trykkeriet og derfor først udkom i 1923. Årgangene 1915-22 udkom aldrig på grund af krigen og den efterfølgende grænsekamp.

I december 1922 blev Historisk Samfund for Sønderjylland stiftet, og videreførelsen af *Sønderjyske Årbøger* blev fra begyndelsen en hovedopgave for den nye forening – og sådan har det været siden. Det er således lykkedes Historisk Samfund at undgå flere huller i rækken. De vægtige grunde, som var skyld i de førnævnte manglende årgange, har i så henseende lagt – og lægger stadig – et moralsk pres på den til enhver tid værende redaktion. Årgang 1932 udgøres dog af *Festskrift til H.P. Hanssen paa hans 70 Aars Dag den 21. Februar 1932*, der udkom i et større format og omfang end det normale og derved falder lidt udenfor. Fra 1922 blev *Sønderjyske Årbøger* i første række et historisk tidsskrift med bidrag om landsdelens regionale og lokale historie.

Om årbøgernes historie med Historisk Samfund som udgiver kan man læse i Inge Adriansen og Henrik Fangels store artikel om lokalhistorisk arbejde i Sønderjylland 1889-1989 i 1989-årgangen. Her skal blot tilføjes nogle oplysninger om årbogens udvikling i de sidste 25 år.

Årgangene 1990 og 1991 blev redigeret af rektor Knud Fanø og arkivar Lars N. Henningsen. Fra 1992 og til og med 2002 var Henningsen eneredaktør, sideløbende med at han varetog formandshvervet i foreningen. Fra 2003 til nu har årbogen til gengæld haft en talstærk redaktion, hvor følgende har medvirket i kortere eller længere tid, her nævnt i kronologisk orden: Axel Johnsen, Tina Sahl Lydiken, Jesper Bolund Nielsen, René Rasmussen, Andrea Graw-Teebken, Hans-Ole Mørk, Harald Wolbersen, Morten Andersen, Mikkel Leth Jespersen, Mogens Rostgaard Nissen, Anne Marie Overgaard, Hans Schultz Hansen og Mads Mikkel Tørsleff.

Årbogens ydre har vekslet en del i de sidste 25 år. I 1992 forlod man det mørkerøde lærredsbind med smudsomslag til fordel for et omslag med for- og bagsideillustrationer i farver, som indgik i bindet.

Fra 2005 er bagsideillustrationen erstattet af en summarisk indholdsfortegnelse. Samme år udskiftedes den faste grundfarve i omslaget af skiftende grundfarver, der hjælper til at skelne de enkelte årgange fra hinanden. Også i årbøgernes indre satte farver sig igennem i stadig flere illustrationer. Indholdsmæssigt ligner de seneste 25 årgange hinanden med et tilstræbt mix af historiefaglige artikler og erindringer. Det har ikke været tilsigtet at samle artikelstoffet om bestemte temaer, men i nogle årgange har der været en tættere forbindelse mellem flere af artiklerne, f.eks. i årgang 2013 og 2014, der præges af jubilæerne for 1864 og 1914. I særdeleshed gælder det for årgang 1995, der udkom fyldigere end normalt med adskillige artikler med relation til 75-året for Genforeningen i 1920, med to erindringer fra Historisk Samfunds erindringskonkurrence i samme anledning og med taler fra årets afstemnings- og genforeningsfester.

Ud over artikler og erindringer og anmeldelser af nye bøger rummer *Sønderjyske Årbøger* traditionelt et omfattende beretningsstof fra landsdelens arkiver, biblioteker, museer og forskningsinstitutioner. Skiftende redaktører har i årenes løb forsøgt at begrænse disse beretninger, som ingen ønsker at undvære, men som heller ikke må optage for megen plads.

Som årtierne er gået, og interessen for den sønderjyske historie uden for landsdelen selv er blevet mindre, er forfatterkredsen i stigende grad blevet sammensat af folk fra områdets arkiver, biblioteker, museer og forskningsinstitutioner, hvortil kommer ikke så få studerende. Den udgøres stadig af en passende blanding af professionelle forskere, amatørforskere og erindringsskrivere. Det har ikke afgørende ændret på denne sammensætning, at årbogen i 2008 indførte fagfællebedømmelser af de historiefaglige artikler. De foregår under medvirken af anonyme bedømmere på forskerniveau uden for redaktionens kreds. De er en nødvendighed for, at *Sønderjyske Årbøger* kan opretholde sin status som det førende danske videnskabelige tidsskrift inden for forskningsområdet Sønderjyllands historie. Fra 2010 er årbogens artikler desuden blevet forsynet med et resumé på tysk. Hensigten hermed har været, at danske forskningsresultater og synsvinkler på den sønderjyske historie lettere kan nyttiggøres for tysk historieskrivning.

Ved siden af denne professionalisering i det ydre og det indre har de skiftende redaktioner bestræbt sig på, at *Sønderjyske Årbøger* samtidig fremstår som et folkeligt tidsskrift, hvor såvel de enkelte artikler

som helheden mest muligt tiltaler den almindeligt historisk interesse-rede læser. Kun ved at forblive i denne tradition, der har præget årbogen siden dens første årgang, kan årbogen for alvor yde sit bidrag til virkeliggørelsen af Historisk Samfund for Sønderjyllands formålsparagraf: »at fremme interessen og forståelsen for Sønderjyllands historie«.

NOTER

1. Niels H. Kragh-Nielsen: »Artikler og anmeldelser«, Børge L. Barløse: *Register til Sønderjyske Årbøger 1889-1988*. Aabenraa 1989, s. 391-487. Niels H. Kragh-Nielsen: »Indholdsfortegnelse 1989-99«, *Sønderjyske Årbøger* 1999, s. 317-345.
2. Sønderjyske Årbøgers historie er tidligere skildret hos H. Lausten-Thomsen: »Sønderjyske årbøger i 50 år«, *Sønderjyske Årbøger* 1939, s. 1-7, Peter Kr. Iversen: »Nogle jubilæer«, sst. 1964, s. 1-10, og Harald Jørgensen: »Baggrunden for oprettelsen af Sønderjyske Årbøger«, sst. s. 11-26, samt Peter Kr. Iversen: »Erindringer fra redaktionsarbejdet med Sønderjyske Årbøger«, sst. 1989, s. 7-16. Årbøgenes historie er tillige beskrevet på baggrund af lokalhistorien hos Inge Adriansen og Henrik Fangel: »Lokalhistorisk arbejde i Sønderjylland 1889-1989«, *Sønderjyske Årbøger* 1989, s. 385-504.

Tre af hovedpersonerne ved grundlæggelsen af *Sønderjyske Årbøger*: A.D. Jørgensen, H.P. Hanssen og Peter Skau. Foto: Museum Sønderjylland – ISL.

Flensborg under krigen i 1864

– oplevet af byens dansksindede

Af RENÉ RASMUSSEN

Flensborg var i 1864 en splittet by. Et lille flertal af byens indbyggere var overvejende kongetro og loyal, mens et stort mindretal var slesvig-holstensk sindet. Begge sider fulgte krigens udvikling med spænding, men deres forhåbninger til krigens udfald gik i hver sin retning. Museumsinspektør René Rasmussen, Sønderborg Slot, følger stemningsskiftene blandt byens dansksindede indbyggere fra ængstelse og håb ved krigsudbruddet i januar til fortvivlelse og resignation i juni, da preussernes overgang til Als afgjorde krigen.

Stemningen i Flensborg i begyndelsen af 1864

Stemningen i Flensborg var i begyndelsen af året 1864 overvejende loyal over for Danmark og den danske konge. Byens politimester, Louis Hammerich, konstaterede i en indberetning i januar 1864 følgende: »Indfødte og derfor med de lokale forhold fortrolige mænd har gentagne gange udtalt over for mig, at det velsindede parti besidder en ubetinget overvægt over modstanderne; navnlig fordi de såkaldte småfolk næsten uden undtagelse er kongen og det fælles danske fædreland tro hengivne.«¹

Én af de loyale var Ingeborg Partsch. Hun var gift med slagtermester Johann Friedrich Wilhelm Partsch på Havretorv i Flensborg og hørte således til de bedrestillede. Familien var glødende danske patrioter. Som de fleste i Flensborg havde de dog hidtil haft tysk hjemmesprog. Sproget som nationalt kendemærke havde man egentlig aldrig lagt så stor vægt på i Flensborg. I hvert fald ikke før nu. For netop ved årsskiftet 1863-1864 traf familien Partsch beslutning om herefter at kommunikere indbyrdes på dansk.² Den truende krig påvirkede også stemningen hos familien Partsch. Ingeborg skrev 3. januar 1864 til sin bror, Lorens, der lå som dansk soldat ved Dannevirke: »Nu ser det ellers galt ud med krigen. Jeg synes, de dansksindede er nær ved at tabe modet. Gud give, at dette måtte gå bedre, end det ser ud til. Vi må jo håbe det bedste; thi det er jo dog en retfærdig

Ingeborg og Johann Partsch. Familien Partsch hjalp som andre velstillede dansksindede familier i Flensborg de danske soldater. Flere hold soldater fik mad og varme hos familien på Havretorv. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

sag, Danmark kæmper for, og vi må håbe, at den almægtige vil stå retfærdigheden bi.«³ Den danske hærs hovedkvarter var opslået på Rasch's Hotel på Nørretorv, og Flensborg var endnu fyldt med danske officerer og soldater. Men for første gang siden 1850 følte byens dansksindede, at byen ikke kun var deres. Blandt de tysksindede var der en forventningsfuld spænding. Bag mange nedrullede gardiner blev der syet slesvig-holstenske faner, og mens mange af byens dansksindede endnu bar sorte bånd om hatten eller venstre jakkeær-

me som tegn på sorg over Frederik VII's død i november 1863, så sås de blå-hvid-røde slesvig-holstenske farver diskret i påklædningen hos byens tysksindede indbyggere.⁴

Den 21. januar 1864 rykkede 57.000 preussiske og østrigske tropper ind i Holsten. Ved månedens slutning stod de ved Ejderen, og 1. februar 1864 overskred de den gamle grænseflod til Slesvig. Over for dem stod praktisk taget hele den samlede danske hær med ca. 40.000 soldater. De stod først og fremmest ved Dannevirke. Det var ikke nær nok til at bemande anlægget, der i forvejen ikke var udbygget tilstrækkeligt, og som tilmed kunne omgås i det hårde vintervejr. Frost- en havde nemlig mod vest gjort ellers ufarbare, oversvømmede vådområder passable, og mod øst var Slien ved at fryse til, selvom den danske hær kæmpede en brav kamp for at holde fjorden åben.⁵

De første kampe, de første sårede og døde – februar 1864

Preusserne forsøgte den 2. februar 1864 overgang over Slien ved Mysunde, men blev under hårde kampe med svære tab på begge sider slået tilbage. Den 3. februar 1864 erobrede østrigerne forpoststillingerne foran voldanlægget efter hårde og blodige kampe ved Kongshøj, Selk, Bustrup og Jagel.⁶ De første sårede danske soldater begyndte at ankomme til Flensborg. Den danske præst og førstelærer Frederik Vilhelm Munck berettede om stemningen og forholdene i Flensborg. Den 3. februar 1864 skrev han: »Mit hoved er opfyldt af de sørgelige efterretninger om døde og sårede, mit hjerte er tungt af sorg og min hånd ryster. I går begyndte de at komme dernedefra; jeg tror et halv hundrede mand sårede – i nat har man hørt kanontorden bestandig, og i nat er nok 150 mand døde og sårede komne hertil.«⁷

Det var slaget ved Mysunde, pastor Munck havde kunnet høre. Han besøgte straks næste dag de sårede soldater i lazarettet i Borgerforeningen. Indtrykket er fastholdt i et brev den 4. februar 1864: »Jeg skal aldrig glemme den følelse, som påkom mig, da jeg trådte ind i den oplyste [lazaret]sal og så dem ligge der på de lave senge, disse kraftige karle, som for en dag siden var raske og glade, rede til at gå mod fjenden! [...] Dér så jeg, og dér følte jeg første gang, hvad en krig er; det er ikke alene begejstring efter et vundet slag, ikke alene fortvivlelse eller sorg efter et nederlag, men det er et af Herrens mægtige tugtens ris, en svøbe over et folk, en af syndens skrækkelige følger.«⁸

De døde blev samlet i et skur i haven, og pastor Munck fortæller:

»Beklemmt om hjertet kiggede jeg ind i skuret; det første syn, som mødte mig, var en ung, falden preusser, som lå midt på gulvet. Hans højre arm var rakt lige i vejret og havde mærkeligt nok beholdt denne stilling fra dødsøjeblikket og under den lange transport. Der lå flere døde, stivfrosne, men så fredelige at se til ...«⁹ Den 5. februar 1864 hen på eftermiddagen lå der 32 døde danske soldater stablet op på gulvet i kirkegårdskapellet. De lå, som de var kommet ind. »Et gyseligt syn«, fortæller pastor G.F.A. Graae. »Jeg så under hele krigen ikke noget, der i den grad gjorde et uhyggeligt og skrækkeligt indtryk; ligene lå der imellem og oven på hverandre med blodbesudlede ansigter, frosne og forskudte lemmer, iturevne og smudsige uniformer.«¹⁰ På byens lazaretter lå om eftermiddagen samme dag knap 300 sårede, danske soldater.

Tilbagetoget fra Dannevirke

Det lod sig ikke gøre at holde Dannevirke uden at risikere at sætte hele den danske hærs eksistens på spil. Den kommanderende general, Christian Julius de Meza, traf derfor beslutning om at rømme Dannevirke og trække nordpå. Det blev det første af mange taktiske tilbagetog. Beslutningen kostede som bekendt de Meza stillingen. Og tilbagetrækningen fra Dannevirke natten mellem den 5. og 6. februar 1864 blev mødt med forfærdelse i den danske offentlighed. Det gjaldt også i Flensborg. Pastor Munck skrev den 5. februar 1864 om aftenen i et brev, samtidig med at endeløse rækker af vogne og soldater passerede igennem byen med retning mod nord: »Det er en tung time. Hæren går tilbage fra Dannevirke, og Vorherre vejer vort fædrelands skæbne i sin vældige hånd. [...] Vi har et urokkeligt håb om, at det dog til sidst vil gå som i 1848 og 49. Gud velsigne og bevare vort fædreland.«¹¹ Klokkeren to om natten blev beboerne i alle større huse i Flensborg banket op, og de fik besked på at forpleje så mange soldater som muligt. Der blev kogt suppe og kaffe, bagt brød og i det hele taget gjort, hvad man kunne, for at beværte de forkomne danske soldater, der havde marcheret hele vejen fra Dannevirke i hård frost på isglatte veje. Det var kun et kort ophold, inden de drog videre nordpå. Hos familien Partsch på Havretorv tog man imod flere hold soldater i løbet af aftenen og natten. Mange af dem var helt ødelagte af træthed, sult og kulde. Geværerne blev stillet i pyramide ude på Havretorv, kapper, kasketter og så videre lagt i store bunker, og så blev der

De to dansksindede præster i Flensborg, Gomme Frederik August Graae (t.v.) og pastor Hans Jürgen Carstens. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Syd-slesvig.

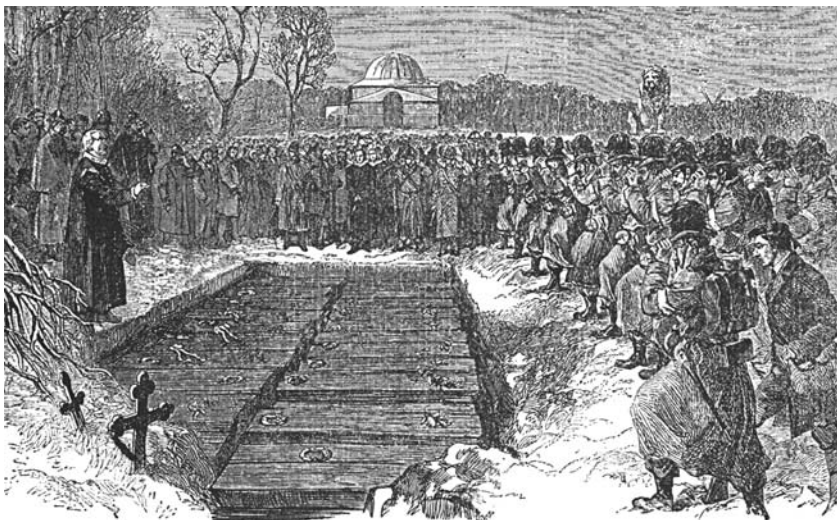
øst op af suppe med kødboller og serveret kogt flæsk, brød og kaffe. Men mange af soldaterne faldt i søvn i halmen på gulvet, inden de havde nået at få noget at spise, og selv i køkkenet lå sovende danske soldater og flød.¹² Soldaternes kaptajn havde i henhold til ordre ikke lov til at gå ind i huset. Han blev derfor anbragt på en polstret medaljon-stol i den åbne hoveddør. Ved siden af ham sad en såret løjtnant på en anden medaljon-stol. Det var smukke, polstrede stole, som Ingeborg og Johannes havde fået til deres bryllup to år tidligere. Denne artikels forfatter har engang selv siddet i én af stolene hos en efterkommer af familien Partsch i en herskabelig lejlighed i Sønderborg. Hun fortalte, at da stolene var blevet ompolstret for nogle år tilbage, havde man konstateret blod i polstringen. Den sårede løjtnant blødte stærkt fra et sår i panden.¹³ Også hos den danske pastor H.J. Carstens i Mariekirken blev danske soldater beværtet. Der blev smurt bjerger af smørrebrød og kogt store kedler med varm mælk og kaffe. Sønnen, Wilhelm Carstens, huskede senere, at hans far, pastor Carstens, da soldaterne var draget bort igen, sagde til sin kone: »Nu har der været 210 soldater over vor dørtærskel her i dag, og de er blevet bispist her i præstegården. Hver af dem har fået to cigarer.«¹⁴

Mens de danske soldater fik et tiltrængt hvil hos familien Partsch og andre steder i Flensborg, var der hårde fægtninger ved Sankelmark, da forfølgende østrigske tropper blev standset hen under aften den 6. februar 1864 af den danske bagtrop under kommando af oberst Max Müller. Tabene var på mere end 400 mand på begge sider. Dræbte, sårede, og tilfangetagne udgjorde næsten 1.000 mand.¹⁵ Allerede den 7. februar 1864 tidligt om morgenen jog de første preussiske ulaner og husarer gennem Flensborg i hælene på den danske hær. Men da var fuglen fløjet. Sidst på natten havde den sidste danske soldat forladt Flensborg, hvis man ser bort fra lazareetterne, der var fyldt med sårede og syge.¹⁶

De sårede fra Sankelmark

Mange af de døde og sårede blev fragtet til Flensborg. De første sårede fra Sankelmark ankom allerede den 6. februar om aftenen, og den 7. februar tog den dansksindede garvermester Jacob Plaetner ud på slagmarken med et par vogne og nogle arbejdsmænd fra garveriet for at søge efter sårede og indsamle døde. Men det havde frosset mere end ti grader om natten, og der havde været stiv østlig kuling, så Plaetner fandt ingen soldater i live. Han samlede i løbet af dagen sammen med sine hjælpere knap 60 stivfrosne lig af danske og østrigske soldater. De blev lagt på vognene og fragtet op på Flensborg Kirkegård.¹⁷

Flensborg tog imod de indrykkende østrigske og preussiske tropper smykket i blå, hvidt og rødt. I løbet af dagen blev danske kongelige skilte revet ned, og der blev knust ruder i danske butikker. Om aftenen også i de private hjem, der ikke fejrede de tyske troppers sejr med lys i vinduerne. Men den preussiske besættelsesmagt fik dog snart kontrol med de urolige hoveder. Pastor Graae havde indkvartering af en gemytlig, østrigsk Oberleutnant. Ved udsigten til gadeordenen uden for vinduerne erklærede han brysk, at han personligt ville beskyde enhver, der forstyrrede hans nattesøvn med stenkast eller andet.¹⁸ Flensborg var fyldt med sårede danske, østrigske og preussiske soldater. De sårede lå på lazaretter, der var indrettet i Borgerforeningen, i Colossæums store dansehal og i skolerne.¹⁹ Og her var et felt, hvor de dansksindede flensborgere kunne vise deres nationale følelser i gerning, nemlig i plejen af sårede danske soldater. Garvermester Jacob Plaetner indtog her en ledende position, men også

58 faldne fra Sankelmark blev begravet i fællesgraven på den danske kirkegård i Flensborg. Danske, preussiske og østrigske soldater blev begravet sammen. Pastor Graaes ses ved den åbne grav. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydlesvig.

A.C.C. Holdt, C.F. Monrad og Gustav Johannsen var meget aktive. I plejen deltog ikke mindst mange flensborgske kvinder. 16 af dem fik senere af kong Christian IX en broche med dannebrogssløjfe og påskriften: »Ædel Daad glemmes ei«! Blandt modtagerne var fruene Stahnke, Colding, Rasch og Boysen samt frøknerne Klüwer, Partsch og von Rosen.²⁰ Præsterne trøstede de døende og mange frivillige hjalp de syge, sårede og døende med at få sendt brev til deres pårørende. På lazaretet i Borgerforeningen sad degn Tofte fra Helligåndskirken med øret helt nede ved munden på en soldat med maveskud for at opfange hans sidste hvisken. Han lå på to sammenstillede stole. Senge var der naturligvis alt, alt for få af.²¹ Den 12. februar 1864 blev 58 faldne fra Sankelmark begravet i bidende kulde på Flensborg Kirkegård. Danskere, preussere og østrigere blev altid begravet sammen, mellem hinanden i samme grav. Derfor var pastor Graae næsten altid med og forrettede jordpåkastelsen sammen med en tysk gejstlig, der var protestant eller katolik. Den tyske præst talte på tysk, og pastor Graae på dansk. Som han selv senere skrev: »Jeg talte dansk med dannebrogskorset på præstekjolen, i alt fald til opbyggelse for de trofaste danske flensborgere, som ikke forsømte at vise de brave Jenser den sidste ære.«²²

Stemningen i Flensborg sidst i februar

Den 22. februar 1864 fandt der større forpostfægtninger sted ved Dybbøl. Mange sårede preussiske soldater kom på lazaretterne i Flensborg, og mange dræbte skulle begraves. Desuden ankom 150 danske krigsfanger. Der var en del slesvigske overløbere imellem, herunder en flensborgsk skibsmægler, der bar det i denne forbindelse meget passende navn Laban! Der var andre labaner på spil i byen samme nat: På Flensborg Kirkegård forsøgte en flok tilrejsende fra Altona natten til den 23. februar 1864 at vippe Isted-løven ned af sin sokkel. Det havde de kun delvis held med. De fik brækket halen af og rokket løven så meget, at den stod skævt. Men flere af dem blev arresteret. De blev dog hurtigt løsladt igen med besked om, at den løve behøvede de ikke ulejlige sig med at fjerne. Det skulle preusserne nok sørge for! Allerede en uge efter var den taget ned, og gadedrengene i Flensborg kunne synge en ny version af den gamle nidvise:

*O Satans skræk og nød!
Der Löwe ihm er død!
Und Klewing sitzt und weint
Mit Duseberg vereint!*²³

Stenhugger H.A. Klewing og doktor J.F. Duseberg var to af Flensborgs førende danske. Det var Klewing, der havde leveret løvens sokkel. Flensborgs tysksindede indbyggere lagde ikke længere skjul på deres sindelag. Pastor Feilberg fra Store Vi var i Flensborg den 24. februar 1864. Hvad han så, opmuntrede ham ikke: »En preussisk skildvagt ved porten, slesvig-holstenske flag langs Rødegade, stort flag på torvet, flag langs Angelbogade, alt sammen lidet opbyggeligt at se på for en dansk mand. Tre flag ude hos boghandler Herzbruch.«²⁴ Kammerherre Rosen oplyser i sine optegnelser den ikke uvæsentlige detalje, at Herzbruch flagede med schwartz-rot-gold! Det har næppe været særligt velkomment hos preusserne. Det var den slesvig-holstenske fane på den anden side heller ikke.²⁵ Elisabeth Thomsen i Harreslev skrev på en blanding af sydslesvig-dansk og sønderjysk i et brev af 3. marts 1864 om de tysksindede borgere i Flensborg: »Du kan tro, de vyler [ophidser offentligheden] ordentlig. Flensborg er ordentlig smykket med tyske faner, og herrerne går ordentlig med kokarde, sågar på høje sorte hatte, og damerne bærer

Den dansksindede garvørmester, Jacob Plaetner (t.v.), stod for at hente sårede og døde efter slaget ved Sankelmark den 5. februar 1864. Stenhugger H.A. Klewing var én af Flensborgs fremtrædende danske. Han havde leveret soklen til Isted Løven. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

tyske bånd og kokarde på brystet, og hele flokke rejser op og hilser på herzogen, og alle vinduer er smykket med hans portræt og tyske bånd og våben af Slesvig-Holsten. På Havremarkt vajer der en stor fane, til trods for dem, der bor der [...] du kan tro, de har hatten siddende højt i denne tid, thi de er så tyske, at de stynker [stinker].«²⁶ Nu var det danskerne, der syede dannebrogsgflag bag nedrullede gardiner – og hver dag gik op på De danskes Høj – *Dänenhügel* – for at følge udviklingen på den anden side af Flensborg Fjord. De kunne måske ikke se noget videre, men de kunne høre kanontordenen!

Før stormen

Kanontordenen fra Dybbøl kunne høres helt til Store Vi, næsten 50 kilometer borte. Pastor Feilberg skriver i sine optegnelser den 23. marts 1864: »Kanonerne dunder med hule brag ved Dybbøl, det har de jo længe gjort, af og til klirrer vinduerne. Vor lille to-årige datter, Astrid, var lige kommet til at gå alene, prøvede forsigtig at gå nogle skridt fra én stol til en anden, og da det lykkedes, udbrød hun i en jublende latter, kvadrede som en lille fugl i sin jublende glæde –, og ruderne klirrede under bulderet fra kanonskuddene fra Dybbøl med

få minutters mellemrum skud på skud. Et lille barns ubekymrede, jublende glæde. Hun løb leende og legende på gulvet og vidste intet om de blodige terninger, der rullede ved Dybbøl, hvor spillets indsats er fædreland og folk. Gud holde sin skærmende hånd over vort fattige fædreland! Vi ydmyger os under din vældige hånd, Herre, vær mægtig til at frelse!«²⁷

Den danske overpræsident, kammerherre von Rosen i Flensborg, der foreløbig fungerede videre under preussisk overopsyn, skriver i sine optegnelser for de første april-uger: »Beständig beskydning af Dybbøl. Massevis af rygter. Håb og frygt!«²⁸ Den 2. april 1864 blev Sønderborg skudt i brand. I Flensborg kunne man om dagen se røg-søjlen, og om natten kunne man se lysskæret fra branden mod de lavthængende skyer. De danske flensborgere koncentrerede deres kræfter om at pleje de sårede. Pastor Munck skriver i en optegnelse den 18. marts 1864: »Vi går begge på lazaretterne, dels med forfriskninger, dels for at tale med dem [de sårede], og for at skrive breve for dem. [...] Nu er det indrettet sådan allerede i lang tid, at visse familier på omgang give suppe, frikassé og æg om formiddagen, the og brød om aftenen; her er jo en masse familier i Flensborg, som egentlig viser sig at være fuld af dejlige ægte danske folk; det er en stor glæde....«²⁹ Imens blev der stadig trukket tropper og materiel sydfra gennem Flensborg til Dybbøl. Ingeborg Partsch på Havretorv skrev den 11. april 1864 til sin bror, Lorens Hansen, der lå som soldat ved Fredericia: »Der kommer næsten hver dag friske mandskaber til at udfylde de faldnes pladser. I dag er der kommet en del unge østrigere, unge på 18 år, og kanoner kommer der næsten hver dag sydfra. Så det ser næsten ud, som om de rigtig vil have Als. Gud står nok den lille danske hob bi! Thi de kæmper jo dog for en retfærdig sag imod det skændige tyske røverpak.«³⁰ Ingeborg Partsch kunne også fortælle, at det var blevet svært at være dansk i Flensborg: »De sætter alle præster og skolelærere af, og alt, hvad der har navn af dansk, bliver spoleret. Skilte og kongens navnetræk bliver nedrevet, og alle dansksindede frygtelig forhånet.«³¹

I mange af husene var der indkvartering af preussiske og østrigske soldater og officerer. Pastor Graae havde blandt andet en preussisk læge og hans oppasser boende. Oppasseren hed Bösenberg, og han fik straks øgenavnet *Bösewicht!* Han var nu en skikkelig mand, der blandt andet blev gode venner med pastor Graaes lille datter. Men hvor gode venner de end var, så nægtede hun at spise de bolsjer, han

gav hende. De var nemlig i de slesvig-holstenske farver blå-hvid-rød! »Sie ist wahrhaftig dänisch!«, sagde Bösewicht!³²

Så kom endelig den 18. april 1864 – dagen for stormen på Dybbøl. Pastor Feilberg fra Store Vi var taget af sted tidligt om morgenen for at køre til Flensborg. »Skuddene drønedes ustandseligt. I Flensborg var vognparken tom, da jeg kom forbi den. Der fortaltes, at prins Karl havde sagt, at skanserne i dag skulle tages, ellers ville han for fronten af arméen skyde sig en kugle for panden. »Ja, lad ham gøre det!«, bemærkede fortælleren, »han er en blodhund!« – Skydningen hørte pludselig op kl. 10.«³³ På Dybbøl myldrede de preussiske stormtropper i dette øjeblik op af løbegravene. Timen var faldet i slag. I overpræsident von Rosens optegnelser springer ét ord i øjnene: »Angst!«³⁴

Stormdagen i Flensborg – af pastor Graaes dagbog

Pastor Graae indledte sin dagbog for den 18. april med ordene: »Den mandag glemmes aldrig!« Man var klar over, at noget var i gære. Alle lazaret-lægerne var taget bort, og det tydede på, at preusserne forberedte et slag. Kl. 10 gik pastor Graae og degn Tofte op på ét af de højeste punkter nord for Flensborg og spejdede mod nordøst: »Vi kunne tydeligt se det glimte fra skanserne på Dybbølbjerg; en mand, som stod ved siden af med en udmærket kikkert, råbte: 'Nu stormer de! Se, hvor de myldrer frem!'«³⁵ Nu fulgte en pinefuld venten. Ville skanserne kunne holdes? Der var stadig håb, for ingen i Flensborg havde nogen anelse om, at skanserne var så sønderkudte, at de umuligt kunne holde stand mod de 10.000 preussiske stormtropper, der løb om kap med de danske forstærkninger om at nå skanserne først. Efter fire timer var det forbi. Skanserne var erobret, og de danske tropper trukket tilbage til Als. Kampene havde kostet danskerne 700 dræbte, 554 sårede og 3.534 tilfangetagne. De preussiske tab var 1.201 dræbte og sårede.

Efter stormen – de sårede og fangne fra Dybbøl

Om eftermiddagen mellem kl. tre og fire kom der ordre om, at skibe og både fra havnen i Flensborg skulle lægge ud og hente sårede ved Dybbøl. Hen under aften kom de første fanger og sårede til byen. Ca. 40 fangne danske officerer blev indkvarteret i Borgerforeningen. 3.-4.000 fangne menige soldater fik anvist kvarter på lofterne i Marie-

kirken og Helligåndskirken. De blev straks hjulpet, så godt det lod sig gøre af de danske flensborgere. Efter et par døgn blev krigsfangerne sendt videre sydpå med tog.

De sårede blev i første omgang forplejet på feltlazaretter i Nybøl, tæt på slagmarken, men i løbet af aftenen og den følgende dag begyndte hundredvis af sårede at strømme ind i Flensborg, og der blev rekvireret lazaretter flere steder i byen. Den danske pastor Graae beskrev i et brev den 9. maj 1864 til biskop Daugaard i Ribe forholdene: »For tiden giver lazaretterne os så meget at bestille, at vi, så at sige, lader verden fremefter skøtte sig selv [ikke har tid til at tænke på, hvad fremtiden vil bringe]. Efter den 18. april bragtes hertil vel omtrent 300 danske sårede, men deraf har jeg begravet $\frac{1}{6}$. Her er så mange lazaretter, at man, for dog at udrette noget, må indskrænke sig til enkelte af dem. Kateket Munck og pastor Ewaldsen er tro medhjælpere; men foruden os præster er der gudskelov mange andre, både mænd og kvinder, der opofrer sig for de stakkels sårede. Min gode degn Tofte er bl.a. en mageløs mand, og ligeså er der adskillige borgere, som udretter såre meget, navnlig frem for alle garvermester Jakob Plaetner. Damer har fordelt lazaretterne imellem sig, således at et par har hver sit, og de sårede danskere og preussere, ligger mellem hverandre på 17-18 steder. [...] De preussiske læger er i det hele taget flinke, og på 'søstre' [sygeplejersker] og munke mangler det jo heller ikke, og adskillige af dem gør megen gavn, især søstrene fra 'Bethanien', som er på Johanniterhospitalerne. Jeg har adskillige gange holdt gudstjeneste på et par af lazaretterne, hvor for øvrigt danske og preussere ligger meget venskabeligt ved hverandres side, hvilket i grunden gør et godt indtryk netop for modsætningens skyld i denne krigstid.«³⁶

Lazaretterne var blandt andet indrettet i Borgerforeningen, Harmonien, restaurant Bellevue, Christiansens store palæ på Holm, Stænderhuset og på skolerne. Men kunne de sårede end ligge fordrageligt side om side, stod det anderledes til med sygeplejerne. Selv i plejen af de sårede opstod der nemlig national strid. Pastor Graae, der vel ikke er helt uhildet i sin dom, beskriver det således: »Det er de danske damer, som har æren af først at have ydet de sårede personlig hjælp og opmuntring. De tyske ville ikke være ringere og ville nu gerne fortrænge de andre; det er den ulykkelige splid, som gentager sig alle vegne. Men det tør jeg nok sige, at det er en god ånd, som går over de dansksindede flensborgere, mens den tysksindede del er fanatiseret af

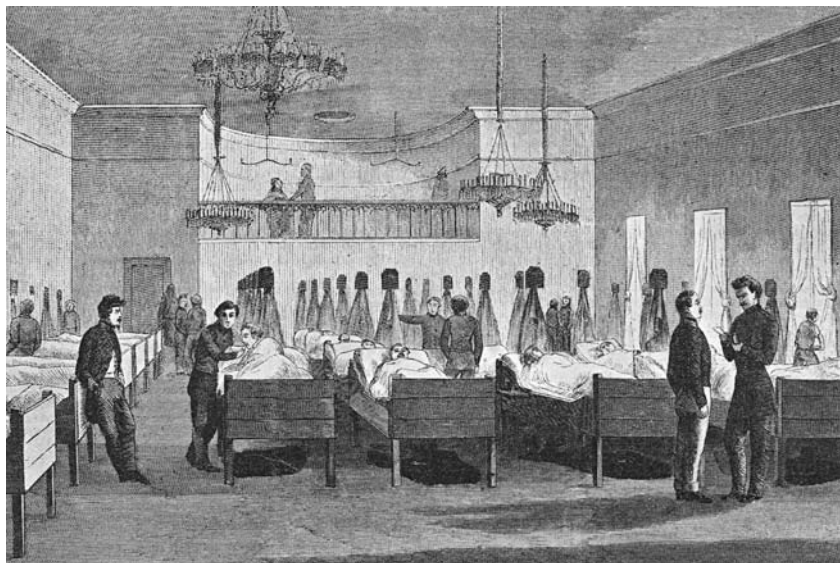

Marie Rasch, indehaver af Rasch's Hotel, med broche. Brochen med inskriptionen »Ædel Daad glemmes ei« blev uddelt af kongen i 1865 som æresgave til 26 slesvigske kvinder, der havde udmærket sig i forbindelse med pleje af sårede danske soldater i 1864. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

had til de danske og ellevild af glæde over den forandring, der er foregået.«³⁷

Dagen efter stormdagen, den 19. april 1864, skriver Feilberg i sine optegnelser: »I dag tier kanonerne. Det er jo næsten ubegribeligt!«³⁸ Overpræsident von Rosen begræd tabet af sin bror, major Sigismund von Rosen. »Sorgen bliver bestandig større, og så de jublende preussere og de glade slesvig-holstenere! Skrækkeligt!«³⁹

Den 21. april 1864 kom kong Wilhelm I af Preussen til Flensborg. Der var flagning, modtagelse af hvidklædte piger og ringning med kirkeklokker. »Jeg så ham gå forbi ude på gaden, ledsaget af prins Friedrich Karl, der knejsede som en kalkunsk hane«, fortæller pastor

De velstående danske flensborgeres mødested, »Borgerforeningen«, blev omdannet til lazaret. Flere af byens ledende danske deltog i plejen af soldaterne. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Graae.⁴⁰ Besøget gjaldt først og fremmest den sejrige preussiske hær. Overpræsident von Rosen kørte om aftenen gennem byen nordpå. Der var meget stille i gaderne, fortæller han: »Næsten ingen flag, i hele norden kun enkelte, tre-fire flag. Stemningen her er let at forstå, og aldrig vist tydeligere end i dag.«⁴¹ I den nordlige del af Flensborg stod danskheden meget stærkt. »Hurra blev der jo råbt«, fortæller pastor Feilberg, »men der skal næsten ingen deltagelse fra folkets side have været. Til ære for kongen blev der illumineret og slået ruder ind om aftenen hos slagter Hillebrandt, præsten Ewaldsen, Madam Rasch [...] og flere andre.«⁴² I det hele taget var rudeknusninger og andet hærværk mod dansksindede i byen en næsten daglig foreteelse. Og blev der ikke slået ruder ind, så blev der konstant sunget nidviser og råbt skældsord efter byens danske. Det var ikke kun byens pøbel, der huserede. Også gode, augustenborgsk sindede borgere som slagtermester Klock, kaptajn »Skipper« Hansen, von Barm og Callsen – med deres koner! – blev antruffet under hærværk om aftenen den 21. marts 1864. Næste aften var så til gengæld slagter Klocks ruder knust,

og Skipper Hansen havde fået en omgang klø af ukendte gerningsmænd.⁴³

Tanken om Slesvigs deling – før og efter tabet af Als

Tanken om at dele Slesvig – eller i det hele taget at forandre ved det bestående – havde aldrig været populær i det helstatsorienterede Flensborg. Selv Dybbøls fald den 18. april forandrede til en begyndelse ikke denne grundindstilling.⁴⁴ Men under våbenhvilen i maj-juni var delingstanken på forhandlingsbordet i London, og pastor Graae stillede sig nu ikke længere helt så afvisende. Det gjorde de dansksindede i byen heller ikke. I et brev til biskop Daugaard i Ribe, skrevet over et par dage midt i maj 1864, refererede Graae en meningsudveksling, han havde haft med en preussisk feltpræst, han havde indkvarteret: En personalunion mellem Danmark og Slesvig-Holsten afviste Graae, »thi dette ville være at opgive *det hele*. Det halve Slesvig må dog under alle omstændigheder kunne frelses ved en *deling*, og videre kunne de ikke drive os; men for øjeblikket – forladte, som vi er det – er det vel det højeste, vi kunne vente. Selv de dansksindede flensborgere, har jeg mærket, er villige til at gå ind herpå under forudsætning af, at Flensborg kommer til at høre til Danmark.«⁴⁵

De danske i Flensborg kunne altså nu modvilligt bekvemme sig til at gå ind på en deling af Slesvig. Men det kunne den danske forhandlingsdelegation i London ikke. Fredskonferencen brød sammen, netop på dansk uvillighed til en delingsløsning. Krigen blev genoptaget. Preusserne gik natten til den 29. juni over Alssund og fordrev den følgende dag de danske tropper fra Als. Hvordan denne begivenhed blev modtaget i byen, fortæller Flensborg-apotekerdatteren A.F. Mechlenburg i et brev af 5. juli 1864 til sin mand, premierløjtnant og senere apoteker J.O. Paludan v. Bentzen: »Disse dage med den så uventede indtagelse af Als overstiger langt alt, hvad vi hidtil har oplevet. Denne nedslåethed, der overfaldt os danske, var rædsom, disse masser af tilfangetagne, som blev anbragt i 3 kirker, de indfødte slesvigere fik den danske kokarde revet af og fik den blå-hvid-røde sat på, og så blev de ført gennem gaderne til sangen 'Schleswig-Holstein meerumschlungen' sunget af fuld hals. Jeg kunne ikke andet end græde de første dage, jeg var så bedrøvet, og så tilmed angsten for dig. Det er de værste dage, jeg nogensinde har oplevet.«⁴⁶

Pastor H.F. Feilberg (1831-1921) var præst i Store Vi. Han blev senere navnlig kendt som folkemindeforsker. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Syd-slesvig.

Tabet af Als fik endelig Danmark til at søge fred. Men nu blev fredsbetingelserne dikteret af sejrherrene, der krævede en afståelse af begge hertugdømmer. Pastor Graae var chokeret, da fredsbetingelserne blev kendt i august 1864: »Skulle vi nu virkelig afstå hele Slesvig, hvor længe vil det da vare, inden Jylland følger med? Og da godnat, gamle Danmark! Men er det muligt? Jeg tror det ikke, og ingen ægte dansk slesviger kan endnu få det i sit hoved, at de, som er så inderligt forbundne, ved ydre vold således i en håndvending, på kommando, for stedse skulle rives fra hinanden. [...] Lød det før om Slesvig deling: Det skal ej ske! Så må det nu lyde: Det skal dog ske!«⁴⁷ Men nu var det for sent.

Afslutning

Danske embedsmænd var allerede begyndt at blive afskediget i februar, og det fortsatte de følgende måneder. De præster, vi har hørt berette i det foregående, Munck, Feilberg, Graae, blev sammen med andre danske præster afskediget i løbet af sommeren 1864. Det gjaldt naturligvis også politimester Hammerich og overpræsident von Rosen. Nu blev det nye tider for de danske i Flensborg.⁴⁸ I Flensborg stod danskerne stærkt endnu i en årrække efter 1864. Ved de første valg til Det nordtyske Forbunds forsamling i 1867 havde byen et snævert dansk flertal, og op igennem 1870'erne udgjorde de dansksindede et

meget betydeligt mindretal. Ved rigsdagsvalget i 1881 lykkedes det endda igen den folkekære danske kandidat Gustav Johannsen at opnå flertal i Flensborg, ganske vist først i anden valgrunde. Men fra midten af 1880'erne gik det hurtigt ned ad bakke, og fra 1890'erne var de danske i Flensborg endegyldigt reduceret til et mindretal.⁴⁹

KILDER OG LITTERATUR

Utrykte kilder:

Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig (ADCB):

P126, Munck, Frederik Vilhelm:

Pk. 1,2: 1863-1864 Breve fra Fr. Vilhelm Munck og hustru Marie f. Fabricius sendt fra Flensborg

Pk. 1,4: 1914. Vilhelm Muncks erindringer fra Flensborg 1864 (otte aviskro-
nikker).

P180, v. Bentzen, Jens Otto Paludan m.fl.:

1b. Heinz Kellermann: 1848-50, 1864. Briefe aus den Kriegsjahren.

Litteratur:

Bork, Dagmar: »Sygepleje i fredens tjeneste. Danske og tyske diakonisser i 1864«, *Sønderjyske Årbøger* 2007, s. 105-150.

Buk-Swienty, Tom: *Slagtebænk Dybbøl 18. april 1864*, København 2008.

Buk-Swienty, Tom: *Dommedag Als. 29. juni 1864 – kampen for Danmarks eksistens*, København 2010.

Carstens, Vilhelm: »Drengaar i Flensborg«, *Grænsevagten*, 1. årgang 1918/1919, s. 444-458.

Feilberg, H.F.: »Minder og breve III. Store Vi. Præstegårdsliv i Melleslesvig 1863-1864«, *Grænsevagten*, 2. årgang 1919/1920, fordelt over fem artikler: s. 218-231, 264-269, 308-312, 369-385 og 403-413.

Graae, G.F.A.: *48 og 64. Efterladte dagbogsoptegnelser*, København 1886.

Henningesen, Lars N. (red.): *Sydslesvigs danske historie*, Flensborg 2009.

Hjelholt, Holger, Johan Hvidtfeldt og Knud Kretschmer: *Flensborg bys historie*, bind 2, København 1955.

Kamphøener, Morten (red.): *Sydslesvig gennem tiderne*, København 1949.

Liljefalk, Axel og Otto Lütken: *Vor sidste kamp for Sønderjylland*, København 1914.

Munck, Frederik Vilhelm: »Fængselspræsten. Pastor Vilhelm Muncks Optegnelser«, Clausen, Jul. og P. Fr. Rist (udg.): *Memoirer og Breve XXXVI*, København 1922.

Petersen, H.F. (udg.): »Fra Flensborgs danske præstegård. Flensborg omkring 1864«, *Sønderjyske Årbøger* 1942, s. 268-278.

Petersen, H.F. (udg.): »Degn H.M. Tofte's breve fra Flensborg 1864-1867«, *Sønderjyske Årbøger* 1957, s. 16-85.

Poulsen, Bjørn og Ulrich Schultewülver: *Istedløven. Et nationalt monument og dets skæbne*, Herning 1993.

»Kammerherre Rosens optegnelser fra Flensborg 1864«, *Sønderjyske Årbøger* 1908, s. 271-302.

Sauntved, Jakob Kidde & Jakob Eberhardt: *1864*, København 2007.

Schultz Hansen, Hans: *Danskheden i Sydslesvig 1840-1918 som folkelig og national bevægelse*, Flensborg 1990.

Sestoft, Leif: *Drømmen om Danmark*, Flensborg 2002.

NOTER

1. Schultz Hansen 1990, s. 165.

2. Sestoft 2002, s. 162.

3. Sestoft 2002, s. 163f.

4. Sestoft 2002, s. 164.

5. Sauntved & Eberhardt 2007, s. 60ff.

6. Sauntved & Eberhardt 2007, s. 66ff.

7. ADCB, P126-1, Brev fra Munck 3.2. 1864.
8. ADCB, P126-1. Brev fra Munck 4.2. 1864.
9. ADCB, P126-1, Munck, kronik nr. 1 sp. 5-6.
10. Graae 1886, s. 58.
11. ADCB, P126-1, Brev fra Munck 5.2.1864.
12. Sestoft 2002, s. 171ff.
13. Jf. Sestoft 2002, s. 173f.
14. Carstens 1918/19, s. 448.
15. Sauntved & Eberhardt 2007, s. 78-83.
16. Graae 1886, s. 59f.
17. Sestoft 2002, s. 177; Graae, s. 58.
18. Graae 1886, s. 61f.
19. Munck 1922, s. 86f.
20. Schultz Hansen 1990, s. 166.
21. Munck 1922, kronik nr. 5, sp. 6-7.
22. Graae 1886, s. 65.
23. Sestoft 2002, s. 184; Poulsen og Schulte-Wülver 1993, s. 98ff.
24. Feilberg 1919/1920, s. 376.
25. Rosen 1908, s. 293. Under 24. marts – årsdagen for den slesvig-holstenske revolution i 1848.
26. Sestoft 2002, s. 185f.
27. Feilberg 1919/1920, s. 383.
28. Rosen 1908, s. 295.
29. ADCB, P126-1. Brev fra Munck 18.3.1864.
30. Sestoft 2002, s. 188f.
31. Sestoft 2002, s. 188f.
32. Graae 1886, s. 65 og 82.
33. Feilberg 1919/1920, s. 404.
34. Rosen 1908, s. 296.
35. Graae 1886, s. 87.
36. Petersen 1957, s. 273f.
37. Petersen 1957, s. 273f.
38. Feilberg 1919/1920, s. 404.
39. Rosen 1908, s. 297.
40. Graae 1886, s. 92.
41. Rosen 1908, s. 299f.
42. Feilberg 1919/1920, s. 404.
43. Rosen 1908, s. 300; Feilberg 1919/1920, s. 404f.; Graae 1886, s. 92; Sestoft 2002, s. 192.
44. Schultz Hansen 1990, s. 178.
45. Petersen 1957, s. 277f.
46. ADCB, P180, Kellermann: A.F. Mechlenburg til J.O. Paludan v. Bentzen 5.7.1864.
47. Graae 1886, s. 159f; Schultz Hansen 1990, s. 178.
48. Henningsen 2009, s. 46 og 53.
49. Henningsen 2009, s. 65-69 og 73ff.

Zusammenfassung

Flensburg war 1864 eine zerspaltene Stadt. Eine kleine Mehrheit der Einwohner verhielt sich überwiegend loyal zum Königshaus, eine große Minderheit war schleswig-holsteinisch gesinnt. Beide Seiten folgten gespannt der Kriegsentwicklung, die Verhoffnungen über den Ausfall des Krieges gingen in einander entgegengesetzte Richtungen. Der Kurator vom Schloss Sonderburg, René Rasmussen, verfolgt die Stimmungswechsel bei dem dänisch gesinnten Teil der Bevölkerung von anfänglicher Ängstigung und Hoffnung bei Kriegsausbruch im Januar bis zur Verzweiflung und Resignation im Juni, wo beim Übergang der preußischen Truppen nach Alsen der Krieg entschieden wurde. Eine Teilung Schlesiens war im gesamtstaatlich orientierten Flensburg nie beliebt gewesen, dieses Verhältnis wurde durch die Kriegsniederlage verändert. Da war es mittlerweile zu spät.

Krigen 1864 på Kinakysten

Af MIKKEL LETH JESPERSEN

I 1864 havde hertugdømmernes søfart på Kinakysten nået et anseeligt niveau og dominerede fuldstændig de danske erhvervsinteresser i Fjernøsten. De slesvigske handelsskibe var primært hjemmehørende i Aabenraa, Sønderborg og Flensborg, mens de holstenske skibe næsten alle havde hjemme i Altona. Da krigen brød ud i 1864, viste det sig snart, at hertugdømmernes Kinafarere befandt sig i en usikker position. Preussen, der før krigsudbruddet havde sendt krigskorvetten *Gazelle* til Fjernøsten på en diplomatisk mission, kunne nu benytte denne mod den danske handel på Kinakysten. Der var ingen danske orlogsskibe i området, som kunne beskytte den danske søfart. Handelsskibene, der endnu alle blev fremført af sejl, havde ikke andet forsvar end et par kanoner, som egentlig kun var beregnet til salut og afskrækkelse af kinesiske pirater. De kunne derfor intet stille op mod et moderne dampdrevet krigsskib. Selvom *Gazelle* kun opbragte fire fartøjer i alt, og selve opbringelserne var forholdsvis udramatiske, spredte dens aktiviteter utryghed om bord på de andre danske skibe i området. Samtidig blev det diplomatiske forløb omkring dem langt og indviklet. Tabet af Slesvig og Holsten senere samme år betød et alvorligt knæk for tidens danske søfart på Kinakysten.

Indledning

Mens den hjemlige del af 1864-krigen er udforsket, analyseret og formidlet på alle led og kanter, er udløberen på Kinakysten – bortset fra et par enkelte omtaler – ikke behandlet siden krigen umiddelbare eftertid. En skildring findes i viceadmiral Steen Billes (1797-1883) rejseberetning *Min rejse til China i 1864*, der udkom i København i 1865. Bille rejste som dansk diplomat til Kina for at udveksle ratifikationer af den dansk-kinesiske venskabs- og handelsaftale (Tientsienaftalen) indgået den 13. juli 1863. Snart blev han ikke blot tilskuer til opbringelserne af de danske skibe, men også deltager i det politiske efterspil. En fordel ved at anvende rejseberetningen som kilde er, at den kan suppleres og sammenholdes med de samtidige dokumenter fra Billes rejse samt materiale fra det danske konsulat i Shanghai, der i dag er placeret på Rigsarkivet.¹ En anden skildring findes i avisen *Dannevirke*, som i 1870 bragte en længere artikel: »Preussisk fremgangsmåde imod den i Sønderborg hjemmehørende Skonnert

»Falk««. Artiklen var et led i den dagsaktuelle debat mellem danske og tyske i Sønderjylland, hvor *Dannevirke* var de danske sønderjyders talerør på Haderslevkanten. Det kildemæssige arbejde bag skildringen er efter alt at dømme forholdsvis solidt, men der er tale om et politisk indlæg med det eksplicite formål at belyse, hvor urimeligt preusserne havde behandlet en værgeløs dansk skibsfører.² En arkivkasse i Sønderborg Skipperlaugs arkiv på Sønderborg Slot indeholder en stor samling dokumenter om sagen.³

Når der ses bort fra korte omtaler, er begivenhederne i 1864 på Kinakysten på mærkværdig vis gået i glemmebogen i dansk historiskrivning. Vender man blikket mod den engelsksprogede litteratur om Kinas forhold til Vesten i 1800-tallet, omtales *Gazelles* opbringelser i 1864, fordi de blev et diplomatisk problem for Preussen og på længere sigt var med til at forme tidens kinesiske udenrigspolitik. Forløbet er endnu ikke behandlet i sin helhed, men det skal der nu rådes bod på – her i 150-året efter krigen udspillede sig.

Krigen 1864

Den første omtale af, at krigen i 1864 kunne få betydning for Kinafarten, findes hos den garvede Aabenraa-kaptajn Jes Peter Boysen fra Dyrhave på Løjt Land. Sammen med Sønderborgstorrederen Christian Karberg og kaptajn Christian Hohlmann ejede han skibet *Java*, som sejlede i kinesiske farvande under kommando af sidstnævnte.⁴ Den 7. januar 1864 skrev Boysen til Hohlmann, at en krig kunne være under optræk, og at det kunne føre til opbringelser af danske skibe i Kina.

»... her hos os ser det for Øieblikket ikke godt ud, idet vores Kong Christian [retteligt Frederik] den Syvende døde meget pludseligt, og de tyske Forbundstropper allerede have besat Holsten og truer Danmark med Krig, og dersom det skulde komme til Udbrud, vil det vel blive et Spørgsmaal om det danske Flag i China ikke ville blive opbragt af de preussiske Orlogs-Skibe dersteds, thi Danmark have jo ingen derude [til] at beskytte vores Flag, dog kan ieg ingen Forholdsregler give dem i dette Tilfælde, men de maa selv handle med bedste Overlæg, og eftersom hvad Hr. [Christian] Karberg desangaaende maatte raade Dem ...«.⁵

Boysen rodede, som det ses, lidt rundt i kongenavnene, men hans brev giver et fint indblik i, hvad der var under opsejling. Den 15.

november 1863 døde Frederik VII, og tre dage senere skrev Christian IX under på Novemberforfatningen. Den var en gennemførelse af den danske Ejderpolitik, der under ingen omstændigheder kunne accepteres fra tysk side. Tropper fra Det Tyske Forbund rykkede over grænsen til Holsten den 23. december. Den 16. januar fulgte et ultimatum: Hvis Novemberforfatningen ikke blev trukket tilbage, ville krigen være en realitet. Forfatningen blev ikke trukket tilbage, og den 2. februar 1864 fandt krigens første slag sted.⁶ Skibet *Java* blev aldrig opbragt, men Boysens analyse af de danske skibes situation i Kina skulle vise sig at have meget for sig. Om *Java* vides det, at Christian Karbergs søn, Peter Karberg, tilbageholdt skibet den 20. juni i Shanghai på grund af *Gazelles* opbringelser i løbet af sommeren.⁷ Senere hen forklarede Hohlmann det forhold, at *Java* kun havde haft et forholdsvis lavt antal fragter, med, at han »havde haft nogen frygt for Opbringelse af den preussiske *Gazelle*«. Det fortæller Boysen i et brev af den 23. august 1864.⁸ En usikker stemning spredte sig således om bord på de slesvigske og de holstenske skibe, efterhånden som rygter om *Gazelles* fremfærd spredte sig.

Den danske reder, hvis forretning blev mest berørt af *Gazelles* aktiviteter på den kinesiske kyst, var Christian Karberg (1804-1896) i Sønderborg. Han var korresponderende reder for hovedparten af Sønderborgs store langfartssejlere i 1860'erne, mens hans halvbror Peter Karberg (1805-1882) stod for resten. Christian Karberg var en meget dansksindet og driftig herre, der stod i spidsen for byens dansksindede under Treårskrigen, og som var involveret i mange dele af det sønderborgske erhvervsliv.⁹ Ikke meget er skrevet om ham, men i en nekrolog over Christian Karberg i *Dybbøl-Posten* kan man læse, hvordan han blev husket, da sejskibstiden var en saga blot:

»Den for vor Ø gyldne Sejskibstid, da der var aabnet nye Handelsaarer i Vestamerika og Østasien, forstod den driftige Afdøde at benytte baade til eget og Medborgeres Tarv. Alle Verdenshave pløiede dengang et ikke ringe Antal større Skibe, til hvilke Kjølen blev lagt i Sønderborg, hvor ogsaa Besætningerne hørte hjemme, og hvis Hovedrheder den Hedengangne var. Nu har den Oversøiske Dampskibsfragtfart udtørret denne væsentlige Erhvervskilde. [...] Sit danske Sindelag fornægtede han aldrig, og ved Valgurnen var han en sikker mand.«¹⁰

– Et levende billede af den rolle Christian Karberg spillede i Sønderborgs langfartssejlsads i sejskibstiden. Desuden kunne man få den

I 1860'erne var matadoren Christian Karberg (1804-1896) Sønderborgs største reder. Familien Karberg havde længe spillet en central rolle i byens søfart, og nu sad Christian og halvfætteren Peter Karberg som korresponderende redere for alle Sønderborgs Kinafarere. I 1864 havde Peter Karberg byens største skib *Virginie* på hele 354½ kmcl. Christian Karberg var til gengæld hovedreder for ikke mindre end 11 større sejlskibe. Han havde været gift med nu afdøde Nicolina Johanne Magarethe Petersen (1814-1851), som var mor til hans seks børn, hvoraf kun tre endnu levede i 1864 – blandt andre sønnen Peter, der nu opholdt sig i Shanghai og var involveret i faderens rederi. Foto: Privat.

idé, at det var på grund af skibsrederens danske sindelag, at det netop var hans skibe, der blev opbragt af *Gazelle* i 1864. Dette kan dog afvises, for som det vil fremgå, var det efter alt at dømme tilfældighedernes spil, hvilke slesvigske og holstenske skibe der blev opbragt.

Opbringelsen af *Falk*

Christian Karbergs skonnertbrig *Falk* var det danske skib, som *Gazelles* tilstedeværelse på Kinakysten fik størst konsekvens for.¹¹ Det var 66 kommercelæster (kmcl.) stort, bygget i Aabenraa på Heinrich Reimers værft i 1859 og det første af i alt fire skonnertskeibe (*Falk*, *Activ*, *Ida* og *Chin Chin*), som Christian Karberg investerede i ved denne tid.¹² De blev alle sendt til Kina, da rederen anså skonnertskeibene for bedst egnede i disse farvande. Styrken lå dels i deres manøvreedygtighed, dels i deres moderate størrelse. De kunne gå ind over barrierne og op ad floderne til de mindre kinesiske pladser. Samtidig var skonnerterne forholdsvis mandskabsbesparende. *Falk* var klassificeret i det franske Bureau Veritas, hvilket vidner om en vis kvalitet og betød, at det kunne forsikres. Ligesom alle andre Kinafarere var det forsynet med kobberplader under bunden til beskyttelse af skroget mod pæleorm i tropiske vande. Allerede i sommeren 1860 var skibet i fart på Kinakysten.¹³

<i>Falks</i> sejlsads i 1864			Kaptajn
Januar	1.	Ankommer til Foochow fra Shanghai	Christensen
Februar	18.	Ankommer til Foochow fra Shanghai	Samme
April	6.	Afgår fra Foochow mod Chefoo/Tientsien med Nankeen-klæde, bomuld og kinesiske varer.	Lemmermann
	9.	Set ved »Sharp Peak« Amoy	Samme
	17.	Ankommer til Chefoo	Samme
	22.	Afsejler fra Chefoo mod Tientsien	Samme
	25.	Opbragt af Gazelle i Pe-sche-lee Bugten	Samme
	26.	Ankomst til Taku	Samme
		Otte dages rejse fra Taku til Tientsien	Preussisk officer
Maj	13.	Mandskabet afmønstret	
Juni	5.	Solgt på auktion i Tientsien til byens preussiske konsul	
Juli	9.	Afsejler fra Tientsien mod Hongkong med bøtter og bomuld	Bobsien
August	23.	Ankomst til Hongkong, hvor skibet ligger året ud	---

I begyndelsen af 1864 var den hidtidige kaptajn J. Christensen blevet syg og måtte afløses af sin styrmand Hans Christian Peter Lemmermann fra Flensborg. Ud over kaptajnen havde skibet en besætning på ti mand. Den 23. januar havde skibet indgået en fragtaftale på 7.600 \$ med Giek Sing, en kinesisk købmand fra Foochow, om tre rejser til det nordlige Kina, og aftalen blev nedfældet i et såkaldt »Charter-party«:

»It is this day mutually agreed between H. Chr. Lemmermann, Master of the danish Schooner Falk of 132 Tons or thereabout, now lying in the River Min Pagoda Anchorage on the one Part and Giek Sing native merchant of Foochow as Charterer on the other Part. That the said Vessel being light, staunch, strong and in every way fitted for the voyage, shall be placed at the disposal of said Charterer for 3 voyages from here to Chefoo, Tientsin, and Chefoo and back to this port – and further from Foochow to Chefoo or Tientsin or New schwang, but the ship only have to proceed to one of those places and back to Foochow ... The Charterer [is] to have the entire Capacity of the vessel, for loading her with as much legal merchandise as she can safely carry over and above her tackle, apparel, furniture, provision and Cabin ...«.

Inkluderet i aftalen var 100 såkaldte liggedage (søndage ikke medregnet), der skulle bruges til at lade og losse skibet, når det lå i havn – det var ikke altid, at en ladning lå klar, og det var ikke altid, at en aftager var parat ved ankomsten, så den slags kunne indimellem tage lang tid. Når de 100 liggedage var opbrugt, skulle Giek Sing betale 30 \$ per dag.

Den 5. april lå *Falk* klar til at sejle fra Foochow næste dag, og Lemmermann aflagde rapport til Christian Karberg i håb om, at hans første rejse med skibet ville gå heldigt og hurtigt, og at han efter afslutningen af denne fragtaftale ville finde god beskæftigelse for *Falk*. Endelig havde han læst et brev fra Christian Karberg til Christensen, som må have været flere måneder gammelt. Da det i sin tid var blevet skrevet, havde rederen stadig håbet på, »daß es nicht zu eine Kriege mit Deutschland kommen wird, welches Goth auch verhindern mag«. Gud havde dog ikke forhindret krigen, den var for længst brudt ud, da Lemmermann skrev til Christian Karberg.

Efter kun elleve dage ankom *Falk* til Chefoo den 17. april. Den 22. gik turen videre mod Tientsien et stykke oppe ad floden Peiho. Ved denne flods munding ligger byen Taku med sine berømte forter til

beskyttelse af indsejlingen. Det var ud for Taku, at *Falk* stødte på *Gazelle*, der havde 320 marinesoldater og 26 kanoner om bord. Få dage forinden var orlogsskibet ankommet fra Japan, og med sig havde det bragt gesandter, der havde udvekslet ratifikationerne af en preussisk-japansk handelsaftale. En af gesandterne var den preussiske konsul i Shanghai, Joseph Maria von Radowitz, der i sine erindringer beskriver, at han blev samlet op af *Gazelle* i Shanghai omkring den 12. april og sejlet til Taku: »Auf dieser Fahrt traten wir, nachdem die amtlichen Nachrichten über den Ausbruch des Kriegs gegen Dänemark eingelaufen, zum ersten Male mit der »Gazelle« in kriegesischen Aktion, indem wir suchten, unterwegs dänische Kauffahrteischiffe [handelsskibe] abzufangen«. ¹⁴ De mødte dog ingen danske skibe på deres fart, og den 18. april kastede *Gazelle* anker ud for Takuforterne. Gesandterne fortsatte til Peking, mens *Gazelle* blev liggende i bugten. I den følgende tid opbragte orlogsskibet tre danske skibe; to fra Altona og et fra Sønderborg. Da nyheden om opbringelserne nåede Peking, skulle det vise sig at blive et stort problem for lederen af den preussiske delegation, Guido von Rehfues. Det vender vi tilbage til.

Selve opbringelsen af *Falk* og det efterfølgende forløb skildrede Lemmermann i et brev af den 15. maj til Christian Karberg. Klokken to om eftermiddagen den 25. april var *Falk* ankommet til barren ud for Taku, her så kaptajnen en orlogsmænd, der lå for anker, men anede ikke uråd. Da Lemmermann gerne ville i havn samme dag, bestræbte han sig på at få fat i en lods så hurtigt som muligt. Et par timer senere fik han øje på en lods båd i nærheden af orlogsmænd. Kursen blev sat i denne retning, men nu løsnede orlogsmænd et blindt skud, og det preussiske flag gik til vejrs. *Falk*, der kun befandt sig mellem halvanden og to engelske mil fra *Gazelle*, kunne umuligt slippe væk. Der var ikke andet for end at parere ordre, styre i retning af skibet og vise flag. Selve opbringelsen skete på 118° 3 minutter østlig længde og 38° 55 minutter nordlig bredde. Seks sømil ud for Taku. En lods fra *Gazelle* kom om bord med en officer og tolv bevæbnede marinematroser. Officeren spurgte Lemmermann, om han selv ville hejse det preussiske flag i stedet for det danske, eller om han skulle gøre det. I brevet til Christian Karberg fortæller kaptajnen, at han indvilligede i at gøre det selv og tilføjede straks, at *Falk* var et slesvigsk fartøj, og at han ville antage preussisk flag og preussiske papirer:

»... der Officier befragte mich ob ich die preussische Flagge statt der

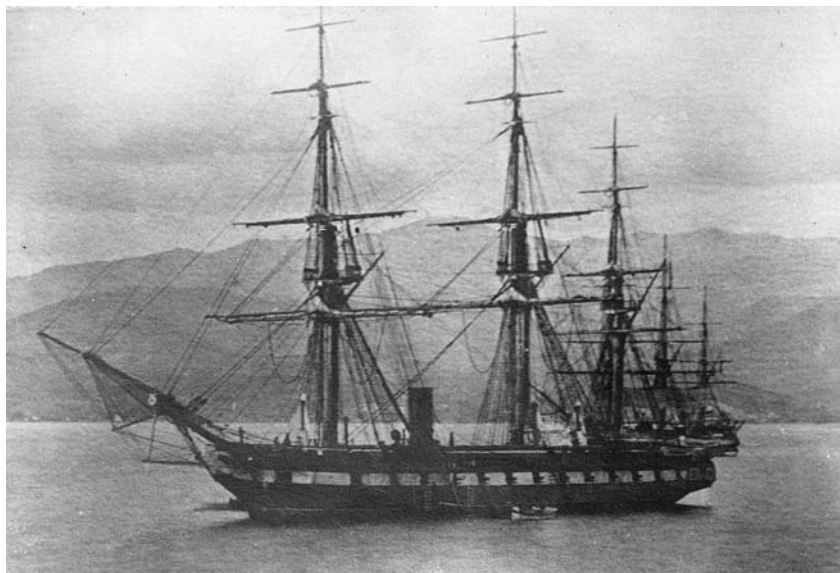
Kortet viser *Gazelles* sejlads på Kinakysten i 1864 i grove træk med angivelse af de vigtigste havnebyer og de positioner, hvor *Gazelle* opbrugte slesvigske eller holstenske handelsskibe. Kortet er udarbejdet af Thomas Nørregård efter instruktioner fra artiklens forfatter.

dänische Flagge aufziehen wollte, oder ob er es thuen sollte, worin ich mich willig fügte und sogleich sagte: daß die Falk ein schleswigsche Fahrzeug war und ich die preussische Flagge u[nd] Papiere annehmen wollte ...«

Når nu Lemmermann føjede sig, mente officeren ikke, at skibet ville være i fare. Til spørgsmålet, om kaptajnen ville beholde kommandoen om bord, svarede Lemmermann angiveligt ja. Han blev befalet at ankre op ved siden af *Gazelle* og at tage sine skibspapirer og charterpartiet med om bord. Det hele blev ham frataget, og *Falk* blev nu anset for at være *Gazelles* prise. Samme aften blev forløbet ført til protokols om bord på *Falk* i overværelse af en bisidder, kaptajnen og flere af korvettens officerer. Næste dag skulle protokollen sendes til den preussiske gesandt i Peking.

Forlader vi kort Lemmermanns brev, så modsiges hans påstand om, at han gik med til selv at udskifte flaget, af Steen Bille i den indledningsvis omtalte rejseberetning. Han fortæller, at Lemmermann ikke fik lov til at sejle videre med *Falk*, netop fordi han ikke indvilligede i at udskifte skibets flag: »Da Føreren af Skonnerten *Falk* nægtede at modtage preussiske Papirer og preussisk Flag, blev den bragt ind til Tien-sin«. ¹⁵ Det er uvist, hvilket af de to udsagn der er sandt, men da *Falk* ikke fik lov til at sejle videre ligesom de øvrige skibe, *Gazelle* opbragte, kunne det tyde på, at Billes forklaring er rigtig. Måske havde Lemmermann fortrudt, at han nægtede, og fortalte derfor Karberg, at han indvilligede for ikke at komme til at fremstå som den skyldige i opbringelsen.

Tilbage til Lemmermann, som fortæller, at *Falk* den følgende dag blev sejlet ind i Takus havn af en lods med en officer og seks bevæbnede marinesoldater fra *Gazelle* om bord. Kommandoen over skibet beholdt han foreløbig selv. Kaptajnens første tanke var at begive sig videre op ad Peiho-floden til Tientsien og indberette hele affæren, men afrejsen blev ham nægtet af den preussiske officer. Samme aften fik han imidlertid ordre om at sejle *Falk* til Tientsien, men nu protesterede han med den urigtige påstand, at skibet kun var bestemt for Taku. Officeren overtog kommandoen og førte med hjælp fra sine egne folk og *Falks* besætning skibet til Tientsien. Det tog otte dage. Lemmermann opsøgte den engelske konsul i Tientsien, hr. Gordon, der varetog de danske konsulatsforretninger, men konsulen ville ikke påtage sig sagen mod Preussen – kort tid efter blev han forflyttet. Nu gik turen til den preussiske konsul Alexander Alisch for at finde ud

Samtidigt fotografi af den preussiske skruefregat *Gazelle*, der tilfældigvis befandt sig i Fjernøsten, da krigen 1864 brød ud. Skibet løb af stablen på det kongelige orlogsværft i Danzig i december 1859 og blev inddraget i flåden i maj 1862. Det var armeret med seks 68 punds kanoner og 20 36 punds kanoner. Om bord på dette togt var 320 marinesoldater. Det var således en smal sag for den tungt armerede *Gazelle* at opbringe de i grunden forsvarsløse danske handelsskibe. Det er uvist, hvor og hvornår fotografiet er taget, men ud fra landskabet i baggrunden at dømme kan det stamme fra togtet til Fjernøsten i 1864. Foto: Bundesarchiv – Institut für Meereskunde, Bild 134.

af, hvad der skulle ske med *Falk*. Alisch, der endnu ikke havde hørt fra Peking, vidste intet. Senere blev ladningen frigivet af Alisch og overdraget til dens kinesiske ejermand. Andre kilder beretter, at kineseren blev afkrævet et uretmæssigt beløb for at få udleveret godset. *Falk* blev aftaklet og alt inventar bragt i land, efter at Lemmermann havde opført det på en liste. Den 13. maj blev mandskabet afmønstret.

Lemmermann fortæller, at *Gazelle* kort tid efter opbragte endnu to danske skibe, begge fra Holsten: *Caroline* på 79¹/₂ kmcl. førtes af kaptajn A. Appen og kom fra Blankenese, mens briggen *Catharina* på 90¹/₂ kmcl. førtes af J.C. Overbeck fra Aabenraa og kom fra Altona. Selve opbringelserne er ikke beskrevet, men begge skibe blev straks løsladt igen, mod at kaptajnerne indvilligede i at tage preussisk flag og preussiske papirer. Hvad *Falks* skæbne angik, så havde Alisch udtrykt, at skibet hverken ville blive solgt eller udleveret mod kaution,

men det ville blive i havnen som prise, indtil krigen var forbi. Lemmermann selv ville afvente postgangen fra Europa og håbe på bedre tider, ellers ville han drage til Shanghai for at give, hvad han havde af papirer og effekter fra *Falk* til Christian Karbergs søn, Peter Karberg, der her var ansat i firmaet Oxford og Co. Rejsen til Shanghai blev ikke til noget. Afslutningsvis gentog han ønsket om fred mellem Danmark og Preussen, så priseskibene kunne blive udleveret, og han igen kunne få overdraget *Falk*, med hvilket han havde haft så lyse udsigter.

Danske kaptajner i Shanghai

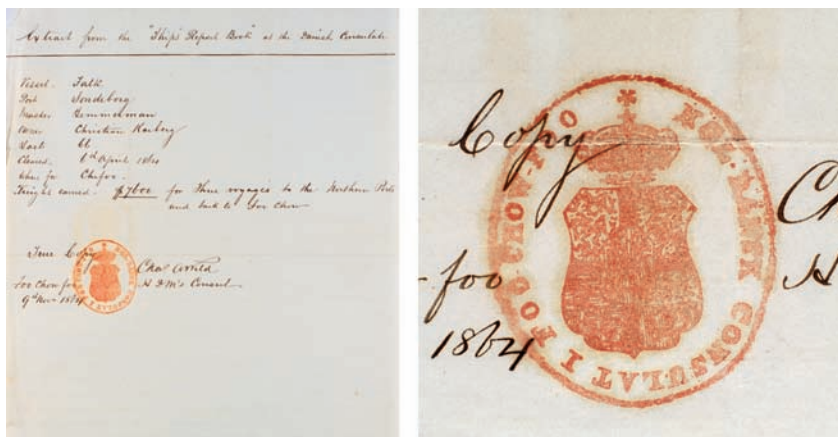
Senest den 17. maj havde nyheden om *Gazelles* opbringelser nået Shanghai. I et brev dateret denne dag skrev fem kaptajner og redere til byens fungerende danske konsul William Keswick. Kaptajnerne forklarer, at *Gazelle* har taget adskillige danske skibe og ført dem til Tientsien, og de beder Keswick – som den danske majestæts ambassadør ved hoffet i Peking – tage kontakt til den kinesiske regering med det budskab, »that it is against the international laws of civilized nations; for any belligerent power, to bring prize vessels into neutral ports!« Kaptajnerne ville endvidere anse det for en stor tjeneste, hvis Keswick henvendte sig til den britiske ambassadør i Japan for at få denne til at gøre det samme klart for den japanske regering. Blandt de fem underskrivere står P. Karberg; »på vegne af Falks ejermand«. ¹⁶

Den 12. juni fulgte endnu et initiativ fra kaptajnerne i Shanghai. Kredsen var nu udvidet med fire kaptajner – to danske, hvoraf den ene var Christian Hohlmann (kaptajnen på *Java* af Sønderborg) og to norske. De ni kaptajner udsendte »Indbydelse til bidrag for de i kampen i Danmark faldnes Efterladte, såvel som for de saarede og deres familier«. Da de var forhindret i aktivt at deltage i kampen for fødelandet, ville de nu opfordre deres landsmænd og andre til at give en skærv til »det lille Danmarks heltemodige Frihedskamp imod 2 af Europas Stormagter«. Af gode grunde var der ikke udsigt til, at venligtsindede magter ville komme Danmark til undsætning, men et bidrag ville hjælpe til at »opretholde vore tapre Krigeres Mod«. Således kunne soldaterne kæmpe for Danmarks frihed, »saalænge der er ånde i dem i den glade Overbevisning«, at deres efterladte ikke ville komme til at lide nød, »naar den Haand er kold, der ellers fodrede dem«. Konsul Keswick havde lovet at sørge for, at de indsamlede penge ville blive sendt hjem snarest muligt. Herefter fulgte en engelsk oversættelse

af opfordringen og en liste over de personer, der havde bidraget – først og fremmest besætningsmedlemmer på danske og norske skibe.

Nyheden om indsamlinger blandt de danske støtter langs Kina-kysten nåede helt til Hankow, langt oppe ad Yangtze-floden. Den 21. juni skrev Chas. Gram – en dansker der arbejdede for toldvæsenet i Hankow – til Keswick i Shanghai, at han havde hørt, at de danske indbyggere i Hongkong samlede ind til støtte for deres lidende landsmænd. Vedlagt brevet var derfor en pakke med et guldur, som han havde taget i den kinesiske kejsers sommerpalads i 1860 (»It contains a Goldwatch from the Emperor of Chinas summerpalace 1860«) – han må have været med de britiske tropper, som dette år indtog Peking, hvorefter de plyndrede og nedbrændte sommerpaladset. Uret var et bidrag til indsamlingen, og Keswick skulle sende brevet og pakken videre til det danske konsulat i Hongkong. Det gjorde Keswick, for den 20. august kvitterede den danske konsul i byen, nordmanden George Helland, for modtagelsen og lovede at sende uret videre til København ved førstkommende sikre lejlighed.¹⁷ Den danske viceadmiral Steen Bille fortæller, at han i sommeren 1864 i Hankow mødte denne hr. Gram fra København, »som efter flere Eventyr var havnet her«. Han var blandt de toldkontrollører, som briterne havde indsat til at opkræve den told, de skulle have i krigsskadeerstatning af den kinesiske regering efter Den Anden Opiumskrig.¹⁸

Hen mod slutningen af juni var samme Steen Bille ankommet til Shanghai. I sin rejseberetning fortæller han om sine »Bestræbelser for at slaa lidt koldt Vand i Blodet paa de brave danske Skibs-Kaptajner i Shanghai, som jeg ved min Ankomst der fandt ikke lidt exalterede«. Ifølge Bille bad nogle af dem, der anså deres fartøjer for velsejlende, ham ligefrem om at udstede kaperbreve, så de kunne opbringe preussiske handelsskibe. Det tog angiveligt ikke Bille megen overtalelse at få kaptajnerne til at opgive ideen. Bille havde ingen fuldmagt til at udstede kaperbreve og ønskede på ingen måde at påtage sig ansvaret for et sådant forehavende. Udslagsgivende var dog, at han mindede kaptajnerne om, at de ikke havde noget sted at bringe deres eventuelle priser hen. Sejlede de en prise ind i en kinesisk havn, ville repræsentanterne for de neutrale magter – vel først og fremmest Storbritannien og Frankrig – blive oprørte, hvilket ville skade Danmarks sag og volde regeringen store ubehageligheder: »Dette forstod disse brave mænd meget snart, og de sloge sig da til Taals, men det var sandelig med dybt bevæget Sind, at jeg skildtes fra dem efter disse Samtaler,

Efter indgåelsen af aftalen om de tre rejser til det nordlige Kina blev den rapporteret til det danske konsulat i Foochow og indført i den såkaldte »Ships Report Book« med alle væsentlige oplysninger om Falk. Under retssagen i Hongkong rekvireredes en kopi af denne indførelse. Det fik man med dette danske konsulatsstempel under. Teksten lyder »KGL. DANSK CONSULAT I FOO-CHOW-FOO«, og brevet er underskrevet af byens danske konsul Charles Wild.

og at jeg fik et levende og kraftigt Beviis paa hvor inderligt alle disse herlige Folk, hvoraf de fleste var fra Slesvig, hængte ved deres haardt betrængte Fædreland.«¹⁹

Den stærke nationalfølelse og kampvilje, der prægede Danmark i 1864, var således også til stede hos den af sønderjyder dominerede gruppe danske kaptajner på Kinakysten.

Falk og Chin Chin

Mens de oprørte danske kaptajner samlede penge ind i Shanghai, lå Falk stadig i Tientsien, fordi den engelske konsul havde afvist at tage hånd om sagen. Ifølge Bille var sagen »bleven behandlet paa en meget skjødesløs og folkeretstridende Maade«.²⁰ Den øverste kinesiske myndighed i byen, General-Guvernør mm. Chung-hov, havde vist nok på fornemmelsen, at noget ikke var helt, som det burde, men han havde ikke vist Falk ud af havnen.

Det var formentlig manglen på dansk repræsentation i Tientsien, der gav den preussiske konsul i byen, Alisch, et stort spillerum, som han efter alt at dømme udnyttede på den mest udspekulerede måde. Først lod han Falk udbyde på auktion, men da Chung-hov havde

ladet byens udenlandske konsulere vide, at der ikke måtte bydes på priseskibet, inden der var afsagt dom i sagen, var der ingen interesse. Det afholdt dog ikke Alish selv fra at sælge skibet til sig selv! Det skete allerede den 5. juni, men uden at det blev klart for Lemmermann. Salget omtales derfor ikke i hans følgende breve hjem. Den 20. juni havde han »keine erfreudigen Nachrichten [...] doch will ich hoffen, daß bald bessere Nachrichten für den Schleswigschen Schiffe an der Kina Küste antreffen mögen«. ²¹

I Tientsien afventede man dagligt to af Christian Karbergs andre skonnerter, nemlig *Chin Chin* ført af kaptajn Schmidt og *Ida* ført af kaptajn Jessen. Lemmermann håbede, at de ikke stødte på *Gazelle*. Selv befandt han sig om bord på den fjerde af Karbergs skonnerter, *Activ*, der førtes af kaptajn Leworni. Skibet lå for tiden stille i Tientsien, mens kaptajnen ventede på nærmere instruktioner fra Peter Karberg i Shanghai, der for øvrigt ved denne tid tilbageholdt *Java* på grund af opbringelserne. Det var ikke nogen dårlig idé. Inden længe var *Chin Chin* nemlig taget af *Gazelle* ved Breaker Point (22°56' N.L. 116°8' Ø.B.) og ført til Hongkong som prise.

Hvordan denne sag udviklede sig, kan Steen Bille fortælle. Han ankom til Hongkong den 18. juni og så *Chin Chin* ligge i havnen med dansk flag. Det var kun få dage siden, at *Gazelle* havde slæbt det ind. Da den danske konsul Georg Helland hørte om *Chin Chins* skæbne, tog han prompte affære og kontaktede byens britiske guvernør, Sir Hercules Robinson. Guvernøren beordrede straks chefen for *Gazelle*, at han enten måtte forlade havnen med prisen eller sætte den fri. *Chin Chin* blev da sat fri, og besætningen kunne atter hejse Dannebrog. Det forlød, at nye ordrer fra Preussen betød, at alle slesvigske og holstenske skibe uden undtagelse skulle anses for neutrale og have lov til at sejle videre under dansk flag. Om det var sandt, tvivlede Bille. Han fortæller videre:

»Denne Sag [om *Chin Chin*] var saaledes fuldkommen afgjort forinden jeg ankom til China. Jeg følte selvfølgelig, at det var min Pligt, ved Siden af de mig befalede Forretningers Udførelse, at gjøre hvad jeg formaade for at modvirke den skadelige Indflydelse, som denne fjendtlige Orlogsmands [*Gazelles*] Nærværelse maatte have paa vor Skibsfart i disse Farvande. Hvad jeg i saa Henseende foretog mig, og hvad Resultat jeg opnaaede, vil blive udviklet i det Følgende. Her skal jeg blot fortælle, at jeg i Samtaler med de herværende Skibscaptainer gjorde mit Bedste for at sætte Mod i dem og til at fortsætte deres Fart uden at ændse *Gazellen*, som jo dog kun kunde være paa eet Sted ad

Gangen, og som i sit ringe Kulforraad, forholdsviis til Farvandets Udstrækning, maatte være indskrænket i sin Virksomhed. Jeg fandt dem Alle ved godt Mod. Endeel af dem vare [be]fragtede [i] maanedsviis; for dem var Pengespørgsmaalet ligegyldigt, kun Kjedsomheden ved at ligge ørkesløs var dem til Besvær, – for Andre, som fore paa Fragt reiseviis, var Stillingen vanskeligere, thi Frygten for Opbringelse holdt naturligviis Befragterne tilbage, dog var Tilliden til de danske Skibe saa stor, at ogsaa denne Frygt flere Gange overvandt, og ved stadig Opmærksomhed paa den preussiske Fregats Bevægelser lykkedes det ogsaa at undgaae den i de allerfleste Tilfælde. Af den store Mængde danske Skibe, som drev Fragtfarten langs Chinas Kyst, opbragte *Gazelle* i Alt kun 3 Skibe, foruden den ovennævnte *Chin-chin*, og disse tre bleve alle tagne i Pet-chu-li-Bugten, medens Preusseren laae til Ankers der ud for Taku-Forterne ved Peiho-Flodens Munding. Med Undtagelse af *Chin-chin*, tog han ingen danske Skibe i aaben Sø.²²

En af de danske kaptajner, som Bille kunne have mødt på Kinakysten, var J.A. Ohlsen fra Flensborg, der førte skibet *Peiho* af Altona. Han ankom til Kinakysten, netop som krigen brød ud i begyndelsen af 1864. Skibets hovedreder var C. Brodersen i Altona (der for øvrigt købte flere skibe sammen med Christian Karberg). Medreder var P.J. Petersen i Flensborg, som kaptajnen sendte en lille serie bevarede breve.²³ I et af brevene, dateret Shanghai den 20. juni, fortæller kaptajnen, at han var usikker på, hvordan det ville gå, når den aftalte månedsfragt udløb. Kineserne ville ikke længere befragte skibe, der sejlede under dansk flag. Han mente dog, at situationen var lige så dårlig for skibe fra Preussen, Hamborg og Bremen, da mange troede, at England snart ville gå ind i krigen på dansk side. Skete det, ville Ohlsen være på den rigtige side. Han håbede dog på en snarlig afslutning med en lykkelig udgang for »unseres Land«, altså Danmark. Afslutningsvis fortalte han om *Gazelles* opbringelser af *Falk*, *Chin Chin* og *Caroline*. I et senere brev, dateret Chefoo den 20. juli, oplyste Ohlsen, at han trods dårlige tider for fragtfarten var ved at laste skibet for Hongkong, og at han ikke længere bekymrede sig »wegen der Flag«. Nu var frygten for *Gazelle* tilsyneladende drevet over.

Steen Billes cirkulære

Fra Hongkong drog Bille, som nævnt, til Shanghai. Her udstedte han den 1. juli et duplikeret cirkulære til samtlige danske konsulater langs

Kinakysten.²⁴ Det indledtes med, at skibene *Catharina*, *Caroline* og *Falk* var blevet taget af et preussisk orlogsfartøj og nu sejlede som preussiske handelsskibe under preussisk flag. Derpå fulgte en forklaring på, hvorfor preussernes fremgangsmåde overtrådte international ret. Det var den primært på grund af de kinesiske farvandes og havnes neutralitet. Dertil kom, at ingen af opbringelserne var blevet prøvet ved en priseret, og at nationalitetsændringerne ikke var foregået ved en ceremoni. I sit cirkulære instruerede Bille således de danske konsulere om, at de skulle være opmærksomme på de ovennævnte tre fartøjer og lignende tilfælde. Ankom et priseskib til havnen eller til konsulatsdistriktet, skulle konsulerne omgående protestere til de relevante kinesiske myndigheder mod, at fartøjerne ikke blev behandlet som lovlige handelsskibe, og forbeholde ejernes rettigheder mod de preussiske autoriteters ulovligheder. Konsulere blev pålagt at bruge alle til rådighed stående midler til at bringe sådanne skibe tilbage under dansk flag. Endelig skulle de rapportere til Udenrigsministeriet i København om alle initiativer, de måtte tage i henhold til cirkulæret.²⁵

Inden længe gav cirkulæret bonus. Skibet *Catharina* ankom i samme måned til Foochow, og her tog byens fungerende danske konsul, briter Charles A. Wild, affære. Da skibet atter sejlede ud af havnen den 18. juli, førte det dansk flag. Wild fortæller, at skibet ifølge sine papirer havde hjemhavn i Altona, og at rederen J. Kjær i samme by var dansk undersåt: »it was therefore impossible that the Vessel should be allowed to remain under Foreign Colours«, sluttede han sit brev, dateret den 22. juli.²⁶ Ifølge Billes rejseberetning foregik flagskiftet »til Besætningens store Glæde«. ²⁷ Wilds støtte til den danske sag betalte sig, han blev i august forfremmet fra *fungerende* dansk konsul til dansk konsul i Foochow.

Fra Shanghai rejste Bille mod Tientsien om bord på den engelske skruedamper *Nansing*. Undervejs mødte han *Falk* ud for Taku-forterne ved indsejlingen til Peiho-floden, der skulle føre *Nansing* til Tientsien. Alisch havde omdøbt *Falk* til *Bachantin*, rigget skibet til igen og givet det ny besætning. Nu var *Bachantin* på vej mod Hongkong med bødder og bomuld. Kaptajn Lemmermann var fulgt efter om bord på *Activ*. Den 7. juli mødtes Bille og Lemmermann ved Taku. Under deres møde fik Lemmermann det indtryk, at Bille ikke kunne hjælpe med at få *Falk* fri, men at han i stedet for anbefalede Lemmermann at opsøge den danske konsul i Hongkong. Bille nævner også mødet med Lemmermann, som han angiveligt fandt »drivende om paa Kaien ...«. ²⁸ Lemmermann

Viceadmiral Steen Andersen Bille (1797-1883) var på hele to diplomatiske rejser til Fjernøsten. Første gang var som chef for orlogsskibet Galathea, der sejlede jorden rundt fra 1845 til 1847. Anden gang var i 1864, hvor han stod for at udveksle ratifikationerne af den dansk-kinesiske handelsaftale, som var blevet indgået året forinden. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

fulgte efter *Falk* til Hongkong, mens Bille fortsatte til Tientsien for at udveksle ratifikationerne og dermed afslutte sin mission.

I Tientsien lå *Caroline* endnu under preussisk flag. Modsat de tre andre kaptajner, hvis skibe var blevet opbrugte, havde kaptajn Appen på *Caroline* ikke haft noget problem med at skifte til preussisk flag. Efter opbringelsen havde skibet været en tur i Shanghai, hvor kaptaj-

nen havde meldt sig til den preussiske konsul. Da den danske konsul Keswick havde erfaret, hvordan det forholdt sig med skibet, var det allerede losset og sejlet i ballast til Tientsien, en by uden dansk konsul, der kunne nedlægge protest. Bille holdt sig indtil videre ude af sagerne, men havde drøftet situationen med Appen. Kaptajnen havde forklaret, at han havde taget det preussiske flag for at kunne sejle frit. Da havde Bille spurgt, om Appen ikke fandt det forkert at sejle under falsk flag, men kaptajnen var helt uforstående over for dette. Han var jo holstener og ville aldrig i livet blive preusser. Da *Caroline* senere ankom til Hongkong, blev skibet tilbageholdt på den danske konsuls protest, fordi kaptajnen ikke havde afleveret sine papirer til trods for, at skibet var registreret som dansk. Appen blev pålagt bøder (»mulktter«) herfor. Papirerne befandt sig hos den preussiske konsul, der nu gik ind i sagen på Appens vegne. Sagen endte ved byens domstole, men var endnu ikke afgjort, da Bille rejste hjem.

Steen Billes note til kineserne

Snart viste det sig, at Bille var langt mere indstillet på at hjælpe de danske kaptajner, end Lemmermann havde anet, da de to mødtes ved Taku. Grunden til, at Bille ikke straks var gået ind i sagen, angiver han selv: »Jeg har alt ovenfor udtalt, at jeg med velberaadt Hu ikke vilde optræde personlig officielt lige overfor den chinesiske Regjering i denne Sag, og det hovedsagelig fordi jeg først og fremmest vilde have Ratificationerne udvexlet. Det var Hoved-Øiemedet for min Sendelse, og dets Opfyldelse maatte jeg sætte over alt Andet.«²⁹ Da udvekslingen havde fundet sted, tog Bille bladet fra munden og sendte en note til det kinesiske udenrigsministerium (*His Imperial Chinese Majestys Board of Foreign Affairs*), et forsæt han allerede havde meddelt det danske udenrigsministerium dagen efter sin ankomst til Hongkong den 18. juni, da han var blevet opmærksom på opbringelserne.

Noten, dateret den 4. august, indledte han med at takke for de kinesiske myndigheders beredvillighed ved udvekslingen af ratifikationerne og med meddelelsen om, at han nu var på vej hjem. Med det på plads kom han til sit egentlige ærinde: »It is well known, that Denmark at present is attacked by overwhelming enemies and that in consequence she is obliged to keep all her naval forces at home in defence of her territory«. Derfor kunne Danmark på nuværende tidspunkt ikke afse noget krigsskib til at beskytte sin blomstrende

Kinesisk oliemaleri af den britiske koloni Hongkong fra anden halvdel af 1800-tallet. Hongkong havde nu udviklet sig til den vigtigste havneby på Kinakysten. Som det overvældende antal skibe fra mange forskellige nationer på reden indikerer, var Hongkong også i global sammenhæng en betydelig havneby. Dens status som britisk koloni betød, at der var et forholdsvist velorganiseret retsvæsen i byen, som gjorde det attraktivt for vestlige handelshuse at etablere sig i byen. Foto: Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Tønder.

handel på Kinakysten. Danske handelsskibe ville således fortsat være i risiko for at blive opbragt af det preussiske krigsskib, som vist nok endnu befandt sig i området. Bille anså det som sin pligt at gøre den kinesiske regering opmærksom på, at den skulle tage slige forholdsregler, som påkrævet ifølge international ret og særligt i henhold til den dansk-kinesiske handelsaftales artikel 18. Forholdsreglerne skulle afværge overtrædelser af neutraliteten i de kinesiske farvande, således at danske priseskibe ikke blev bragt ind i de kinesiske havne, og at preussiske orlogsskibe ikke blev tilladt at bruge kinesiske havne som forsyningsbaser for deres krigeriske aktiviteter. Bille påpegede, at således forholdt andre neutrale magter sig, og han henviste til et cirkulære udstedt af den britiske regering den 23. april, som forbød, at de krigsførende magter bragte priser ind i britiske havne. Cirkulæret var blevet bragt i Hongkong-avisen *Government Gazette* den 11. juni, utvivlsomt på foranledning af *Gazelles* opbringelser. Afslutningsvis opfordrede Bille den kinesiske regering til straks at instruere sine

embedsmænd i de for europæiske skibe åbne havne om dette og om, at de skulle være de danske konsulere behjælpelige ved behov.³⁰ Med denne meget direkte note afsluttede Bille sine diplomatiske aktiviteter i Kina, det var nu »... Consulens Sag i hvert enkelt Tilfælde ..., at træde op som Værge for de fraværende Skibs-Eieres Ret, mod det Overgreb der var skeet, ved uden forudgaaende lovmæssig Behandling at overføre deres Skib til en anden Besidder ...«. ³¹

Nyheden om opbringelserne gik vidt omkring. I *The South Australian Advertiser*, onsdag den 13. juli, kunne man for eksempel læse følgende blandt nyhederne fra Kina og Japan:

»On the 26th ultimo the Prussian frigate *Gazelle* seized the Danish Schooner *Falk* outside Taku, and on the following day the *Caroline*, Danish Schooner, was also forced to hoist Prussian colours. The *Catherine* has since been seized, and a prize court was to have been assembled in Tientsin to adjudicate on the captures. There remain closely confined to the river above Taku, unable or unwilling to attempt an exit, *Bessie Seawright*, *Therese Auguste* and *Dannebrog*. Their movements will, for the present, depend on those of the *Gazelle*. The Prussian minister, Baron de Rehfues, has arrived at Peking, and has taken up his quarters at the French Legation. Trade continues dull, business appearing to pass, for the most part through the hands of the Chinese themselves.« ³²

Den preussiske gesandt hos prins Gong

I midten af juli havde kineserne for længst taget affære. *Gazelles* opbringelser havde udløst en diplomatisk krise mellem Preussen og Kina, da nyheden om dem havde nået Peking. Guido von Rehfues ankom til Peking i slutningen af april, og få dage efter må nyhederne om opbringelserne være nået frem. Den mægtige prins Gong – svoger til den regerende kejserinde, Cixi, og leder af Zongli Yamen, det nyoprettede departement for udenrigske anliggender – reagerede ved ikke at gengælde von Rehfues henvendelser.³³ Derved blev hans status som preussisk gesandt i Peking ikke anerkendt. Kinesernes reaktion blev begrundet med, at *Gazelles* aktiviteter i kinesisk territorialfarvand var en upassende måde for den preussiske diplomat at indlede sin embedstid på. Prins Gongs bekymringer lå deri, at lod kineserne opbringelserne passere, accepterede de samtidig preussernes præmis om, at aktionerne havde fundet sted i internationalt og ikke kinesisk

farvand. Det ville åbne op for krav fra fremmede nationer, der ville indtage kinesiske områder. Derudover ønskede kineserne ikke en udvidelse af de europæiske stridigheder til Kina. Zongli Yamen blev nødt til at protestere. Departementet insisterede derfor på, at området var kinesisk farvand og henviste til den kinesisk-preussiske handelsaftale, hvori begrebet »kinesisk hav« blev anvendt om det område, hvor skibene var blevet opbragt.³⁴

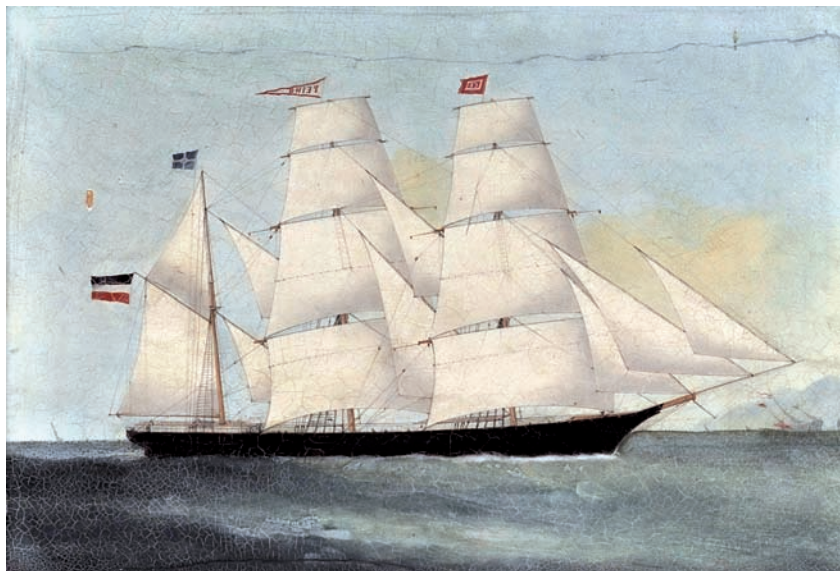
Prins Gong var en ambitiøs leder i færd med at styrke det udenrigspolitiske embedsapparat, så det kunne hamle op med vestlige diplomater. Et af prinsens aktuelle initiativer var en oversættelse af Henry Wheatons *Elements of International Law* (angiveligt obligatorisk læsning for vestlige diplomater) ved den amerikanske missionær W.A.P. Martin. Det første udkast var tilgået Zongli Yamen, og det blev nu diskuteret blandt de kinesiske ledere, om en udgivelse af værket på kinesisk skulle være næste skridt. Oversættelsen blev af stor betydning i forhandlingerne med preusserne, da prins Gong og hans stab i denne kunne hente de retlige argumenter, der var brug for mod vestlige magters krænkelse af kinesisk suverænitet.

Guido von Rehfues forsøgte forgæves at mobilisere de andre europæiske repræsentationer til at gøre fælles front, men han endte med at måtte forlade Peking i slutningen af juni. Han rejste dernæst hjem til Preussen for først at vende tilbage til Kina året efter. I slutningen af 1865 blev han anerkendt som preussisk gesandt efter at have for sikret, at skibene nu var frigivet.³⁵

Da prins Gongs departement den 30. august 1864 sendte en skrivelse til regenten, var det for at gøre opmærksom på, hvor nyttig oversættelsen af Weatons værk allerede havde vist sig at være og det med henblik på at få tilladelse til en udgivelse:

»We, your ministers, find that this book of foreign laws do not entirely agree with our own laws, but there are in it occasional passages which are useful. For example, in connection with the case of Danish ships captured by Prussia outside of Tientsin, we used some sentences from the book without expressly saying so, as arguments. The Prussian ministers acknowledged his mistake without saying a word. This seems a good proof.«³⁶

Departementet hævdede altså at have brugt sætninger fra det oversatte værk uden eksplicit at henvise til det, og den preussiske gesandt havde måttet acceptere argumentationen. Oversættelsen havde vist sit værd i legitimeringen af Tsungli Yamens fremgangsmåde.³⁷ Regen-

Der er ikke bevaret et skibsportræt af skonnertbriggen Falk, men på dette skibsportræt af barken Peiho, som også tilhørte Christian Karberg, kan rederiflaget ses vaje i mastens top. Peiho var bygget i Sønderborg i 1864, hvorefter det straks gik til Østasien for aldrig siden at vende tilbage til Europa. I 1881 blev det solgt til et hollandsk rederi. Foto: Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Aabenraa.

ten gav grønt lys for færdiggørelsen og udgivelsen af værket. Sagen blev en sejr for prins Gongs progressive linje over for mere konservative kræfter i den kinesiske regering, der mente, at man hverken kunne eller skulle forholde sig til det vestlige tankegods. Adskillige vestlige regler var allerede blevet Kina påtvunget i fredstraktaterne efter Opiumskrigen, og vestlig ret skulle ikke anerkendes som gældende i landet. Prins Gong hævdede herimod, at det var en fordel for kineserne at kende de internationale retsregler, som man kunne bruge til egen fordel, uden at man var nødsaget til at underkaste sig dem.

Efterspil i Hongkong

Den 24. august ankom Lemmermann til Hongkong, hvor han straks forelagde sagen om *Falk* for den danske konsul Georg Hellund. Dagen efter gik konsulen til den britiske viceadmiralitetstret, der omgående beslaglagde *Falk*. Nu gik det op for Lemmermann, at Alisch havde

Karberg-rederiets 210 x 310 cm store flag er det eneste bevarede sønderjyske rederiflag fra sejskibstiden. Det må således have været sådan et flag, der vagede fra toppen af den ene af masterne på Falk. Foto: Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot.

solgt *Falk* til sig selv til spotpris. Han mente dog ikke, at salget var gyldigt, da skibet ikke forinden havde været fremstillet for en prise-domstol. På et tidspunkt tilbød den preussiske regering Peter Karberg at betale Alischs' købspris på 1.500 mexicanske dollars i erstatning, men det blev afslået.

Den 27. august havde historien om *Gazelles* opbringelser nået Amerika. *Daily Alta California* informerede: »The Prussian frigate *Gazelle* has captured several Danish merchantmen, including the brig *Catharina*«. ³⁸

Først i slutningen af december 1864 skete der igen noget interessant i sagen. Alisch mødte op på den danske konsul Johannes Hellunds kontor i Hongkong. Nu ville han via sin agent i byen bringe sagen i orden – overdrage skibet og betale sagens omkostninger. Da Hellund kontaktede agenten den 27. december, havde denne imidlertid ingen instrukser fået, og Alisch, der var rejst, kunne ikke stilles til regnskab. Hjemme i Sønderborg skrev Christian Karberg samme dag et brev til G. Halkier og Co. i København. Firmaet skulle beregne hvor stort et tab, sagen havde påført ham, og foruden en skildring af sagen tilkendegav han, »du kan troe, at det er en uhyre vigtig Sag for mig, om jeg kan faa Skibet betalt tilligemed Fragten eller ikke«.

Den 23. maj 1865 afsagde viceadmiralitetetsretten i Hongkong dom i sagen. Christian Karberg blev kendt for skibets rette ejermand og skulle have udbetalt erstatning. I sommeren 1865 var *Falk* atter i fart på Kina-kysten. Den 28. juni udarbejdede Lemmermann et regnskab over sine udgifter. Ud over penge til et sendebud fra Tientsin til von Refues i Peking, til hvem kaptajnen ville anmelde sagen, var der primært tale om udgifter til rejser og overnatning. I Taku havde han således betalt sønderjyden H.P. Jertrum 18 \$ for kost og logi. Det tilsvarende beløb i Hongkong var 415,5 \$ for næsten et års ophold. Endelig havde Lemmermann betalt en »Surveyor« for at taksere og klassificere *Falk* den 15. juni 1865, altså efter han havde vundet sagen. Kaptajnen havde i alt lagt 658,5 \$ ud.

På trods af at Sønderborg-skibe, efter det danske nederlag i 1864-krigen, skulle føre tysk flag, kunne den preussiske gesandt i Peking i april 1866 meddele, at *Falk* sejlede under dansk flag.³⁹ Christian Karbergs nationale sindelag lod sig ikke fornægte, og samme år blev også *Chin Chin* omtalt som et dansk skib i både Singapore og Amoy.⁴⁰ Med tiden blev det klart for Christian Karberg, at han måtte kigge langt efter sin tilkendte erstatning, uanset at han både i 1866 og 1869 henvendte sig til myndighederne, noget der nok heller ikke gjorde ham venligere stemt over for Preussen. I 1870 blev den kritiske artikel i *Dannevirke* bragt og gjorde offentligheden opmærksom på problemet, men nogen reaktion fra de preussiske myndigheder kendes ikke.

Ak, men hvor længe!

Mens hertugdømmerne blev erobret derhjemme, blev nogle af de slesvigske og holstenske skibe således erobret af den preussiske *Gazelle* ude på Kinakysten. I alt fire danske skibe blev opbragt. Aktionerne var udramatiske, sammenlignet med krigshandlingerne derhjemme, men de var langt fra betydningsløse. Selvsagt skabte de utryghed om bord på danske skibe på Kinakysten, kaptajnerne blev opildnede, og de kinesiske befragtere så sig om efter skibe fra andre nationer. De ellers populære danske skibe tabte terræn til konkurrenterne. Stemningen blandt kaptajnerne endte med en fredelig indsamling til fordel for nødlidende i hjemlandet, og mindst tre muligvis alle fire opbragte skibe lykkedes det de danske konsuler at føre tilbage under dansk flag. Det var i den forbindelse, at Steen Bille resignerende bemærkede: »Ak, men hvor længe!« For preusserne førte opbringelserne til en di-

plomatisk ydmygelse på grund af deres manglende respekt for kinesisk territorialfarvand og misbrug af kinesiske havne.

Anskuer man udløberen af krigen i 1864 på Kinakysten i et lidt større perspektiv, udstiller forløbet, hvor skrøbeligt det politiske grundlag for den danske handel og søfart i området var. Et enkelt preussisk krigsskib kunne gøre livet surt for samtlige danske skibe. Danmark havde ingen magtmidler på Kinakysten, kun skrøbelige handelsdiplomatiske forbindelser; man var afhængig af andre landes militær og retsvæsen. Der var ikke megen hjælp at hente hos de kinesiske myndigheder, som var blevet tvunget til at acceptere de europæiske skibes sejlads på landets havnebyer gennem de to Opiumskrige. Det var således de vestlige stormagters militære tilstedeværelse og vilje til at anvende krigsmagt, der sikrede danske skibe adgang til handel på Kinakysten.

Langt vigtigst i den vestlige tilstedeværelse på Kinakysten var briterne, og derfor kunne kaptajn Ohlsen på *Peiho* konkludere, at hvis briterne gik ind i krigen på dansk side »dann bin ich unter Dänische Flagge auf der rechten Seite«. Det gjorde briterne som bekendt ikke, og Danmark tabte krigen 1864. Nu måtte alle de slesvigske og holstenske skibe skifte det danske flag ud med det preussiske – selv om nogle ulydigt fortsatte under dansk flag i et par år. Situationen blev dog ikke forandret væsentligt. Preussen var ikke nogen stærk sømagt, og under krigen mod Frankrig i 1870-71 blev mange tyske skibe lagt op i fjernøstlige farvande. Blandt Christian Karbergs omtalte skibe måtte såvel de to skonnerter *Falk* og *Activ* som barken *Java* oplægges. Denne gang fik rederen dog erstatning for tabt fortjeneste for alle sine oplagte skibe, hvilket han, efter det bevarede materiale at dømme, aldrig fik for opbringelsen af *Falk* i 1864.

KILDER OG LITTERATUR

Utrykte kilder:

Landsarkivet for Sønderjylland:

Kaptajn Jes Peter Boysens kopibøger,
Søfartssamlingen, pk. 1.

Kaptajn Ohlsons breve, Hans Schlaiki-
ers privatarkiv.

Sønderborg Slot:

Sønderborg Skipperlaugs arkiv, enkel-
te skibe og deres rejser, 1864-1865

Skonnerter »Falk«, Sønderborg, ta-
get 1864 som prise af den prøjsiske
korvet »Gazelle« i kinesisk farvand:
Akter fra sag ved engelsk viceadmi-
ralitetsret i Hong Kong., pk. nr. E 27.

Rigsarkivet:

Shanghai, konsulær repræsentation,
1842-1904, Korrespondancesager mv.
1864, pk. 70.

Bille, Steen Andersen, admiral, 1864, Sager vedr. S. Billes gesandtskabsrejse til Kina, pk. 11.

Hjemmesider:

Trowe: Digitized newspapers and more: <http://trove.nla.gov.au/ndp/del/article/31838915>

Litteratur og trykte kilder:

Bille, Steen (Viceadmiral): *Min Reise til China i 1864*. København 1865.

Dybbøl-Posten den 29. april 1896.

Holm-Petersen, F.: *Under sejl i fjernøstlige farvande*. Norderstedt 1975.

Hsü, C.Y. Immanuel: *China's entrance into the family of nations. The diplomatic phase*. Cambridge (Massachusetts) 1960.

Jespersen, Mikkel Leth: »Om den duelige kaptajn og skibets interesse. Et kærlighedsdrama fra Aabenraa-søfartens storhedstid«, *Sønderjyske Årbøger* 2013, s. 89-115.

Knudsen, Niels: *Sønderborg Skipperlaug 1571-1971*. Sønderborg 1971.

Liu, H. Lydia: *The Clash of Empires. The Invention of China in Modern World Making*. Cambridge 2004.

Mensing, Adolf: *An Bord der GAZELLE nach Yokohama. Ein preußischer Marineoffizier erinnert sich*. Horst Auerbach (red.), Rostock 2000.

Nielsen, Erik Møller: *Fra Klamp til Konstruktion. Fra håndværk til ingeniørkunst i Aabenraa's sejskibsbyggeri ca. 1800-1880*. Aabenraa 2000.

Radowitz, Joseph Maria von: *Aufzeich-*

nungen und Erinnerungen aus dem Leben des Botschafters Joseph Maria von Radowitz, Hajo Holborn (udg.), bd. 1: 1839-1877, bd. 2: 1878-1890, Stuttgart 1925.

Schiffahrt und Häfen im Bereich der Industrie- und Handelskammer zu Flensburg, Hans-Friedrich Schütt (red.). Flensburg 1971.

Skougaard, Mette og Thomas Lyngby: »Kinesisk besøg. Et kejserligt palads udstillet på Frederiksborg«, *Carlsbergfondets Årsskrift* 2013, s. 148-155.

Stoecker, Helmuth: *Deutschland und China im 19. Jahrhundert. Das Eindringen des deutschen Kapitalismus*. Berlin 1958.

Sønderborg bys historie, bd. 1 og 2. Holger Hjelholdt (red.), Sønderborg 1960 og 1966.

Sønderjyllands Historie. Efter 1815, bd. 2. Hans Schultz Hansen m.fl. (red.), Aabenraa 2009.

Tsiang, T.F.: »1. Origins of the Tsungli Yamen« og »2. Bismarck and the Introduction of International Law into China«, *The Chinese Social and Political Science Association*, hæfte 15, 1931, s. 92-101.

Verzeichniss der Schleswig-Holsteinischen Rhederei ult. 1864. Nach officiellen Quellen zusammengestelltes Verzeichniss aller in Schleswig-Holstein zu Hause gehörenden Schiffe von 10 Lasten und darüber, in alphabetischer Reihenfolge und districtsweise geordnet. Kiel 1865.

NOTER

1. Rigsarkivet, Shanghai, konsulær re-præsentation, 1842-1904, Korrespondancesager mv. 1864, pk. 70; Rigsarkivet, Bille, Steen Andersen, admiral, 1864-1864, Sager vedr. S. Billes gesandtskabsrejse til Kina, pk. 11.
2. *Dannevirke* 29.4.1870.
3. Sønderborg Slot, Sønderborg Skipperlaugs arkiv, enkelte skibe og deres rejser, 1864-1865 Skonnerten »Falk«, Sønderborg, taget 1864 som prise af den prøjsiske korvet »Gazelle« i kinesisk farvand: Akter fra sag

- ved engelsk viceadmiralitetstret i Hong Kong, pk. nr. E 27.
4. Jespersen, Mikkel Leth (2013), s. 96.
5. Jes Peter Boysens kopibøger 7.1. 1864.
6. *Sønderjyllands Historie* bd. 2, s. 122ff.
7. Kaptajn Lemmermanns brev til Christian Karberg den 20. juni, Sønderborg Slot, Skipperlaugets arkiv.
8. Jes Peter Boysens kopibøger 28.8. 1864.
9. *Sønderborg bys historie*, Holger Hjelholdt (red.) Sønderborg 1960 og

- 1966, bd. 1, s. 242, 270, 301, bd. 2 s. 88, 93.
10. Bragt i *Dybbøl-Posten* 29.4.1896, da Christian Karberg døde 91 år gammel som byens ældste borger,
 11. Sønderborg Slot, Sønderborg Skipperlaugs arkiv, enkelte skibe og deres rejser, 1864-1865 Skonnerten »Falk«, Sønderborg, taget 1864 som prise af den prøjsiske korvet »Gazelle« i kinesisk farvand: Akter fra sag ved engelsk viceadmiralitetetsret i Hong Kong.
 12. Nielsen, Erik Møller (2000), s. 158.
 13. Om Falks sejlruiter se blandt andet Holm-Petersen s. 129.
 14. Radowitz bd. 1., s. 63.
 15. Bille, Steen (1865), s. 198.
 16. Rigsarkivet, Shanghai, konsulær repræsentation, 1842-1904, Korrespondancesager mv. 1864, pk. 70.
 17. Rigsarkivet, Shanghai, konsulær repræsentation, 1842-1904, Korrespondancesager mv. 1864, pk. 70.
 18. Bille, Steen (1865), s. 148f.
 19. Bille, Steen (1865), s. 201f.
 20. Bille, Steen (1865), s. 185.
 21. Sønderborg Slot, Sønderborg Skipperlaugs arkiv, enkelte skibe og deres rejser, 1864-1865 Skonnerten »Falk«, Sønderborg, taget 1864 som prise af den prøjsiske korvet »Gazelle« i kinesisk farvand: Akter fra sag ved engelsk viceadmiralitetetsret i Hong Kong.
 22. Bille, Steen (1865), s. 40f.
 23. Landsarkivet for Sønderjylland, Hans Schaikiers Privatarkiv. Skibets navn nævnes ikke i brevene, men det kan identificeres ud fra *Verzeichniss der Schleswig-Holsteinischen Rheederei ult. 1864*, s. 23.
 24. Cirkulæret omtales i Steen Billes rejsebeskrivelse fra 1865, s. 195.
 25. Rigsarkivet, Shanghai, konsulær repræsentation, 1842-1904, Korrespondancesager mv. 1864, pk. 70.
 26. Rigsarkivet, Bille, Steen Andersen, admiral, 1864, Sager vedr. S. Billes gesandtskabsrejse til Kina, pk. 11.
 27. Bille, Steen (1865), s. 197.
 28. Bille, Steen (1865), s. 198.
 29. Bille, Steen (1865), s. 199.
 30. Rigsarkivet, Shanghai, konsulær repræsentation, 1842-1904, Korrespondancesager mv. 1864, pk. 70.
 31. Bille, Steen (1865), s. 201.
 32. <http://trove.nla.gov.au/ndp/del/article/3183891>. Samme tekst blev bragt i *China Mail* den 2. juni. Her fremgår det, at den var hentet i *North China Herald* og *Japan Market Report*. Disse oplysninger er venligst meddelt af Rhonda Staskow, som forsker i skibe, bygget på Reimers værft i Aabenraa.
 33. Skougaard, Mette og Thomas Lyngby (2013), s. 149f.
 34. Hsü, C.Y. Immanuel (1960), 132ff.
 35. Stoecker, Helmuth (1958), s. 63.
 36. Tsiang, T.F. (1931), s. 99f.
 37. Liu, H. Lydia (2004), s. 120ff.
 38. *Daily Alta California*, Volume 16, Number 5290, 27.8.1864, <http://cdnc.ucr.edu/cgi-bin/cdnc?a=d&d=DAC18640827.2.7#>
 39. Holm-Petersen, F. (1975), s. 129f.
 40. Holm-Petersen, F. (1975), s. 125.

Zusammenfassung

1864 hatte die Seefahrt der Herzogtümer auf China einen erheblichen Umfang erreicht und war auf dem Gebiet der dänischen Wirtschaftsinteressen im Fernosten dominierend. Die schleswigschen Handelsschiffe hatten in Apenrade, Sonderburg und Flensburg ihre Heimathäfen, die holsteinischen Schiffe kamen fast alle aus Altona. Bei Kriegsausbruch 1864 stellte sich heraus, dass die Position der Chinafahrer aus den Herzogtümern unsicher war. Preußen hatte vor Kriegsausbruch die Kriegskorvette *Gazelle* in den Fernosten auf diplomatische

Mission geschickt und konnte sie jetzt gegen den dänischen Handel an der Chinaküste einsetzen. Die Handelsschiffe konnten gegen ein modernes dampfgetriebenes Kriegsschiff nichts aufstellen. Obwohl es durch die *Gazelle* nur zum Aufbringen von vier Schiffen kam, verbreitete sich an Bord der anderen dänischen Schiffe eine Unsicherheit. Gleichzeitig führte dies zu langen diplomatischen Verwicklungen.

Valgene til Rigsrådets folketing og landsting i krigens skygge i 1864

Af ANDERS HAUGE

Dagen før krigsudbruddet i 1864 mellem Danmark og de tyske stormagter blev der udskrevet valg til Rigsrådets folketing og landsting. Da valgene den 31. januar 1864 blev udskrevet, var de formentlig tænkt som et redskab til at forhindre krigen ved at få Rigsrådet sammenkaldt snarest og om muligt få ophævet krigen formelle årsag: Grundloven af 1863. Nu blev det krigen og okkupationen, der kom til at præge valgene. Visse steder opstod forsinkelser. Nogle steder var det umuligt at gennemføre valget. Andre steder igen måtte man gribe til bemærkelsesværdige ordninger for at få valgene gennemført, som det var tilfældet i de slesvigske landstingsvalgkredse. Valgene skulle gennemføres – om muligt.

Næppe var valget til Rigsrådet udskrevet, før krigen brød ud. Valgene til Rigsrådets folketing og landsting blev udskrevet den 31. januar 1864, og dagen efter overskred tropper fra de tyske stormagter Preussen og Østrig Ejderen og påbegyndte dermed besættelsen af hertugdømmet Slesvig. Valgene til Rigsrådets folketing var blevet fastsat til at skulle finde sted den 5. marts og valgene til Rigsrådets landsting den 29. marts.¹

Det kan ikke undre, at krigsbegivenhederne nu kom til at sætte sig spor i afviklingen af valget til Rigsrådet. Spørgsmålet er, hvordan krigen kom til at sætte sit præg på valgets forberedelse, gennemførelse og resultat. Dette er emnet i denne fremstilling. I fokus er forholdene i Jylland i almindelighed og i Slesvig i særdeleshed. Det er derfor, der i særlig grad bringes slesvigsk personnavnestof.

I oversigtslitteraturen nævnes selve valget til Rigsrådet i 1864 kun flygtigt, hvis det overhovedet nævnes. Det afholdte valg eksisterer som en stiltiende forudsætning, når Rigsrådet nævnes enten i forbindelse med dets indkaldelse i juni eller i forbindelse med fredsslutningen. Nævnes det, er det i forbindelse med den højspændte politiske situation i januar måned.² Indtrykket af, at andre begivenheder i 1864

har overskygget valget, bekræftes af, at der synes at mangle selvstændig litteratur på området.³ Man kan dog være heldig at finde valget omtalt i andre sammenhænge af for eksempel biografisk art.⁴

Synsviklen er administrationshistorisk, idet hovedgrundlaget for fremstillingen er de i Finansministeriet og i Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig beroende pakker om valget til Rigsrådet i 1864. Sagerne er i begge ministerier anbragt i særskilte grupper. Disse er i anvendelsen suppleret med forestillinger og journaler. Arkivalierne befinder sig i Rigsarkivet. Desuden er der gjort brug af Rigsrådets arkiv, der befinder sig i Folketingets Bibliotek på Christiansborg.⁵ Arkivalierne er gennemgået med henblik på at afdække nedslag af krigen i dem før, under og efter afviklingen af valget.

Der skal knyttes en særlig bemærkning til arkivet for Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig. En del af pakken består af arkivalier, der ikke synes dannet i ministeriet, men af Den Interimistiske Overøvrighed for Vesterhavsøerne. Den var en af Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig oprettet midlertidig amtmandsfunktion, der skulle fungere, så længe det slesvigske fastland var besat.⁶

Ved at anlægge den nævnte administrationshistoriske vinkel er der samtidig sket en afgrænsning. De enkelte valgte kandidaters eventuelle politiske tilhørsforhold er ikke en del af fremstillingen. Samtidig er det klart, at fremstillingen gennem de anvendte kilder nødvendigvis må bygge på den officielle holdning, som jo – om end på en anden måde – er politisk.

Fremstillingen åbnes nedenfor ved at fremdrage en indberetning til Finansministeriet, der berører både valget og krigen samt det administrative. Indberetningen stammer fra biskoppen for Als-Ærø bispedømme, Jørgen Hansen. Han var valgbestyrelsesformand i 14. landstingsvalgkreds og forklarer i sin indberetning, hvorfor valget måtte udskydes fra den 29. marts til en senere dato, og hvorfor der i skrivende stund endnu ikke kunne berammes nogen ny valgdato. Valgbestyrelsen havde nemlig først meget sent modtaget det tilstrækkelige antal stemmesedler til udsendelse, og desuden krævede det tid for folk, hvoraf flertallet var bønder,⁷ til at sætte sig ind i tingene og få lejlighed til at samles, og han fortsætter: »Dette er på landet altid forbundet med vanskeligheder, men frem for alt på Als i denne tid, da ikke blot interessen for alt andet sløres ved ideligt at høre kanonerne, men også hestene den halve tid er i krigskørsel, og der den øvrige

tid er meget at varetage med indkvartering osv.« Når de udfyldte stemmesedler var kommet tilbage, skulle der nok blive afholdt optælling. At fastsætte en dato allerede nu lod sig ikke gøre, »dels fordi sørejsen fra Ærø ofte gør flere dages samkvem umuligt, og dels fordi belejringstilstanden som krigsforholdet i det hele gør det umuligt forud at disponere over nogen bestemt dag«. Han sluttede indberetningen med følgende lakoniske sætning: »At forholdet forandres, hvis øen skulle blive okkuperet af fjenden, er en selvfølge!«⁸

Det kan tilføjes, at – af alle dage – fandt optællingen af stemmerne sted i Augustenborg netop den 18. april 1864, dagen hvor Dybbøl blev stormet af preusserne.⁹ Fra Augustenborg var der kun ganske få kilometer til krigsskuepladsen på den anden side af det smalle Alssund.

Scenen i denne fremstilling er hermed sat med krigen som det dystre bagtæppe for valgene.

Rigsråd og Rigsdag

Valgene til Rigsrådet blev udskrevet i henhold til Grundloven af 18. november 1863 for Kongeriget Danmarks og Hertugdømmet Slesvigs fælles Anliggender, kaldet Novemberforfatningen. Den trådte i kraft den 1. januar 1864. Rigsrådet bestod af Rigsrådets folketing og Rigsrådets landsting. De fælles anliggender var områderne under Udenrigsministeriet, Krigsministeriet, Marineministeriet og Finansministeriet. Denne nærmere knytning af Slesvig til Danmark blev af de tyske stormagter betragtet som et brud på aftalerne og de danske løfter fra 1851-1852 om den indbyrdes stilling mellem kongeriget Danmark og hertugdømmerne Slesvig og Holsten og Lauenborg og udgjorde den formelle begrundelse for Preussen og Østrig til at besætte Slesvig.¹⁰

Rigsrådet må ikke forveksles med *Rigsdagen*, der blev oprettet med Danmarks Riges Grundlov af 5. juni 1849. Rigsdagen bestod af Rigsdagens folketing og Rigsdagens landsting. Junigrundloven var oprindeligt tænkt også at skulle gælde Slesvig, men under politisk stormagtspres blev denne tanke opgivet som farbar vej allerede i 1852, hvilket skete med den såkaldte Januarkundgørelse af 28. januar 1852, der udmøntede de danske løfter.¹¹ Hermed var grænsebommen for Junigrundloven reelt gået ned ved Kongeåen.¹² Først knap fire år senere indskrænkes Junigrundloven formelt gennem en grundlovsændring til kun at gælde kongeriget Danmark.¹³ Junigrundloven var dog gældende i de kongerigske enklaver i den vestlige del af Slesvig.¹⁴

Novemberforfatningen, der var den formelle årsag til krigen i 1864, ses her t.v. i en danskproget udgave påført kvittering for bekendtgørelse den 6. december 1863 ved Laursen. Han var degn ved Tranderup kirke på Ærø. Den tysksprogede udgave lå i arkivet sammen med den danske og har ikke nogen påtegning. Ærø var dansksproget. Foto: Marstal Søfartsmuseum.

Pr. 1. januar 1864 var der således to grundlove. Danmark var omfattet af dem begge og Slesvig af den ene. De særligt kongerigske anliggender var områderne under Indenrigsministeriet, Kultusministeriet og Justitsministeriet.¹⁵ Det skulle vise sig, at der ikke var noget vandtæt skot mellem de to parlamenter. Af Rigsrådets 213 pladser var 92 besat med medlemmer, der også sad i Rigsdagen.¹⁶ Der var i alt 165 kongerigske pladser i Rigsrådet.¹⁷

For at tegne forfatningsbilledet færdigt pr. 1. januar 1864 skal det endelig nævnes, at de lokale forhold i hertugdømmet Slesvig blev reguleret af Forordning af 15. februar 1854 angående Hertugdømmet Slesvigs Forfatning. Der var på ingen måde tale om en liberal og demokratisk forfatning i stil med Junigrundloven.¹⁸

Optakten til valget

Samtidig med udskrivelsen af valget til Rigsrådet den 31. januar indstillede regeringen til kongen, at valgloven ændredes med henblik på at forkorte tidsfristerne ved udfærdigelse af valglisten med mere.¹⁹

Ændringen af valglovens tidsfrister blev begrundet med, at Rigsrådet med de gældende tidsfrister m.m. næppe ville kunne træde sammen før tidligst i midten af april. Videre hed det: »Det behøver imidlertid næppe at udvikles, at det kunne træffe sig ønskeligt at Rigsrådet sammentræder tidligere.«²⁰ I en forestilling til kongen samme dag om udskrivelsen af valgene til Rigsrådet strammer D.G. Monrad, konseilspræsident og finansminister, formuleringen: »Som jeg har berørt i min allernådigste forestilling dags dato angående en foreløbig lov [...] vil det kunne blive særdeles ønskeligt, at Rigsrådet snart sammentræder.«²¹

Hvad der præcist ligger i disse bemærkninger, meddeles der intet yderligere om, men begivenhederne midt i januar havde medført, at regeringen siden den 21. januar nu havde erklæret sig rede til at indkalde Rigsrådet med henblik på ophævelse af Novemberforfatningen i håb om at kunne undgå krigen.²²

Set i det lys, giver det god mening at ændre valgloven med henblik på at få valget gennemført i en fart. Med udgangen af året 1863 var funktionsperioden for det tidligere rigsråd nemlig ophørt, og der var ikke gennem valg etableret noget nyt rigsråd, der i givet fald ville kunne træde sammen straks. Det fik betydning i forbindelse med de tyske stormagters ultimatum af 16. januar. Man forlangte her, at Danmark inden 48 timer skulle trække Novemberforfatningen tilbage, ellers ville man træffe foranstaltninger til at genoprette den tidligere tilstand, hvilket kun kunne betyde krig. Det danske svar var afvisende, idet man ikke på så kort tid på *lovlig vis* ville kunne nå at ophæve forfatningen. Man manglede simpelthen det organ, som i givet fald på *lovlig vis* kunne ændre eller måske endog ophæve den allerede vedtagne lov, medmindre man ville begå statskup ved straks at ophæve Novemberforfatningen på trods af alle konstitutionelle regler om, at det eneste organ, der retmæssigt kunne foretage ændringer, var Rigsrådet selv.²³ De tyske stormagter krævede netop en sådan ophævelse og bekymrede sig ikke om de danske overvejelser om, *hvordan* det skete, bare det skete.²⁴

På grund af den danske afvisning ophørte den direkte diplomatiske forbindelse mellem Danmark og de to tyske magter, og deres gesandter forlod København den 18. januar. Forhandlinger med de engelske udsendinge bibragte imidlertid danskerne den – fejlagtige – opfattelse, at man ved hurtigst muligt at afholde valg, indkalde det nyvalgte Rigsråd og forelægge det et forslag til ophævelsen af Novemberfor-

fatningen, kunne afværge den truende krig. Den 21. januar informerede ministeriet de danske gesandter i London, Paris, Skt. Petersborg og Stockholm om, at man nu i modsætning til tidligere var villig til at lade udskrive valg til Rigsrådet med henblik på at forelægge det forslag til ophævelse af Novemberforfatningen.²⁵ Det faldt i meget god jord hos det engelske diplomati, der dog, som det skulle vise sig, intet kunne udrette over for de tyske magter. På denne baggrund bliver det forståeligt, at man fra dansk side traf foranstaltninger til at fremskynde processen gennem en ændring af valgloven. Det var dog forgæves. Allerede dagen efter valgets udskrivelse i henhold til den nye valglov overskred de tyske tropper Ejderen, hertugdømmet Slesvigs sydgrænse, og krigen var en realitet.

Den tid, man havde vundet gennem den nye valglovs kortere tidsfrister, blev nu uden betydning. I realiteten havde tidsgevinsten kun drejet sig om forholdsvis få uger, nemlig forskellen på »tidligst i midten af april« og et tidspunkt, der nu kom til at ligge efter den 29. marts, datoen for valget til landstinget. Begrundelsen for at ændre valglovens frister havde jo været, at Rigsrådet ellers tidligst kunne træde sammen i midten af april. Nu kunne det så tidligst blive efter den 29. marts. I det lys kan det undre, at der gik en halv snes dage fra den 21. januar, til det åbne brev om valget så dagens lys den 31. januar. En forklaring kunne være, at man først skulle have afklaret spørgsmålet om, hvem der i Slesvig skulle stå for affattelsen af valglisterne. Den rolle, sogneforstanderskaberne spillede i kongeriget i forbindelse med et valg, kunne nemlig ikke uden videre overføres til Slesvig, hvor man ikke havde sogneforstanderskaber. Finansministeriet havde dog af egen drift »tyvstartet« processen. Ifølge valgloven skulle valglisterne til folketinget affattes og berigtiges i de sidste 14 dage af februar. Selv under normale forhold ville tiden nu være knap. Derfor henvendte man sig for en sikkerheds skyld den 16. januar til Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig og udbad sig indstillinger om, hvilke autoriteter der i hertugdømmet skulle stå for udfærdigelsen af valglisterne og for folketingets vedkommende tillige skulle fungere som valgbestyrelse.²⁶ Nu gik det stærkt, og januars anstrengelser endte med en kongelig resolution den 26. januar om fastsættelse af valgbestyrelser for folketinget og en kongelig resolution den 3. februar om affattelse af valglistet for landstinget.²⁷

Efter 1. februar var virkeligheden en anden og det meste af Slesvig besat. Ikke desto mindre var valget sat i gang, og det blev trods alt

gennemført på trods af krigstilstanden, men ikke med den hast, der var lagt op til, og ikke uden forhindringer. Tidsfaktoren spillede nu ikke længere den samme rolle. Nu drejede sig om at få valget gennemført. Besættelsen medførte samtidig, at valgene naturligvis ikke kunne gennemføres i alle valgkredse. Den fjendtlige besættelse først af det meste af Slesvig og senere dele af Jylland skulle komme til at afspejle sig i valgenes gennemførelse, resultater eller mangel på samme.

Valgene i Slesvig og i Danmark (Jylland) til Rigsrådets folketing

I hertugdømmet Slesvig blev det kun muligt at afholde valg til Rigsrådets folketing i tre ud af 28 folketingsvalgkredse, nemlig Sønderborg by, Als og Ærø.²⁸ Der var i alt 29 pladser, idet en enkelt kreds, Flensborg med Glücksborg, havde to pladser. Det vil sige, at kun tre ud af 29 pladser blev besat. Det svarer til, at kun ca. ti % af pladserne blev besat.

Selv hvor det var muligt at afholde valg, var krigstilstanden en særdeles nærværende virkelighed. Kort efter krigens udbrud fik borgmester Finsen i Sønderborg tilladelse til at udtræde af valgbestyrelsen i Rigsrådets folketings 4. slesvigske købstadsvalgkreds (Sønderborg), fordi »den aktive armés indkvartering i byen [...] for ham som borgmester og politimester [medfører] så mange og besværlige forretninger«.²⁹

Krigen mærkedes, hvad folketingsvalgene angik, ikke bare i Slesvig, men også i kongeriget, men dog ikke nær så meget. Her blev næsten alle valg til Rigsrådets folketing gennemført, idet kun Vejle Amts 2. kreds (Kolding) skilte sig ud, fordi valget ikke kunne foretages »på grund af den fjendtlige okkupation«.³⁰ Preusserne havde besat Kolding og omegn allerede den 18. februar.

I Ribe Amts 5. folketingsvalgkreds meddelte valgbestyrelsesformanden den 5. marts, at han så sig nødsaget til at sende sin indberetning via Ribe Stiftamt i stedet for direkte til Finansministeriet, »da postruten til hovedstaden over Løgumkloster og Aabenraa på grund af den fjendtlige besættelse ikke kunne benyttes«.³¹ Valgkredsen omfattede de kongerigske enklaver i Slesvig og kaldtes også Bredebrokredsen.

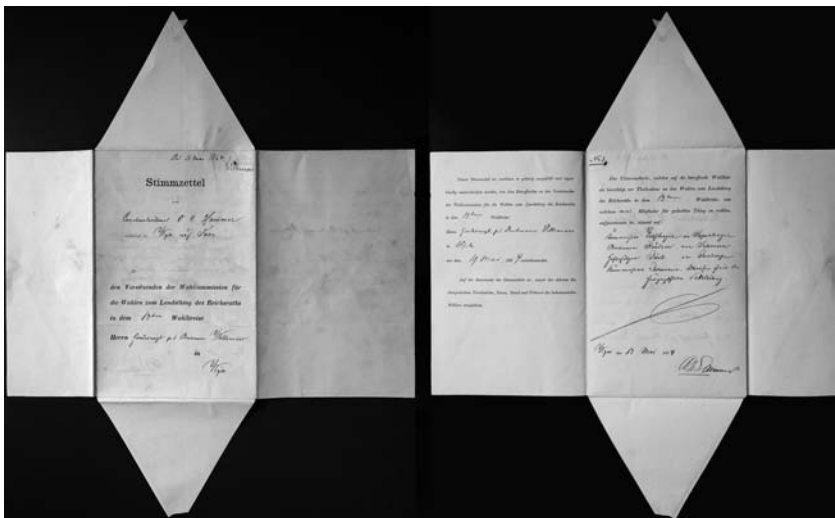

Minde på torvet i Ærøskøbing over assessor B.N.E. Steenstrup (1826-1909). Ærø folketingsmand 1864-1887. Begyndte sit virke som folketingsmand i Rigsrådet i 1. blandede slesvigske kreds, dvs. Ærø og købstaden Ærøskøbing. Foto: Jens Lindholm.

De folketingsvalg, der blev gennemført, lykkedes det at afholde på selve dagen, nemlig den 5. marts.

Valgene i Danmark (Jylland) til Rigsrådets landsting

I landstingskredsene måtte valgene i flere tilfælde udsættes til en senere dato end den 29. marts, men hver gang efter forud indhentet tilladelse. Det er i det hele taget karakteristisk, at man hele tiden foretog de nødvendige ændringer af regelsættet, således at der konstant

Stemmeafgivning til landstinget foregik pr. brev. Her stemmeseddel udfyldt af O.C. Hammer i 13. landstingsvalgkreds.

På stemmesedlens side to ses navnene på de fire personer, der er stemt på. Der var ikke hemmelig afstemning. RA. Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig. Sekretariatet. Sager angående Rigsrådet og valg til dette.

Valgene til folketinget skete derimod ved personligt fremmøde på et nærmere fastsat sted og tidspunkt og foregik ved kåring eller, hvis det begæredes, ved navneopråb. Foto: Jonas Vest.

kunne henvises til en hjemmel for de afvigelser, der grundet krigstilstanden måtte finde sted i henhold til det oprindelige regelsæt. Valgene blev gennemført efter bogen.

Den 8. marts blev stiftamtmanden i Ribe fritaget for sit hverv som formand for valgbestyrelsen i Rigsrådets landstings 11. kreds med valgsted i Varde med den begrundelse, at hans situation var meget vanskelig, fordi de fjendtlige tropper stod uden for Ribe, og en besættelse af byen ikke ville være usandsynlig. Det var ikke uden grund, blev det meddelt, at de kongerigske embedsmænd følte sig presset af situationen, idet man var bekendt med, at f.eks. herredsfogeden i Lø Herred var blevet arresteret og bortført. Der var derfor god grund til at tage bestik af situationen i tide og dermed så vidt muligt sikre sig, at valgene kunne gennemføres. Varetagelsen af hvervet som formand for valgbestyrelsen i 11. kreds blev herefter flyttet nordpå til amtmanden i Ringkøbing.³² Men forholdene var under hastig forandring.

Den 23. marts bemyndigedes amtmanden i Ringkøbing nemlig nu

til i givet fald at beskikke en anden kongelig embedsmand i sit sted, fordi amtet muligvis kunne blive besat, og han således kunne komme til at lide samme skæbne som andre amtmænd, nemlig at blive bortført og dermed forhindret i at fungere som formand for valgbestyrelsen. Desuden bemyndigedes han til, hvis det blev nødvendigt, dvs. hvis Varde skulle blive besat af fjenden, at flytte valgstedet fra Varde til et andet sted inden for valgkredsen.³³ For klarhedens skyld bør det i denne sammenhæng bemærkes, at *valgsted* i forbindelse med valg til Rigsrådets landsting betegner stedet for *optællingen* af de indkomne stemmer, idet man stemte pr. brev. Overøvrighederne udsendte en stemmeseddel direkte til den valgberettigede, som returnerede stemmesedlen til valgbestyrelsen, der på en i forvejen bekendtgjort dag talte stemmerne op i offentlighed. Vælgeren kunne anføre lige så mange navne på stemmesedlen, som der skulle vælges kandidater i valgkredsen. For fremgangsmåden af optællingen gjaldt helt bestemte og meget detaljerede regler; når der på stemmesedlen måtte anføres et antal navne op til det antal, der skulle vælges i kredsen, så var det ikke helt enkelt. Det kunne gavne at gøre sig visse valgtaktiske overvejelser.³⁴ Det var bl.a. derfor, at den i indledningen nævnte Jørgen Hansen ønskede, at vælgerne skulle levnes tid, så de kunne sætte sig ind i, hvordan man gjorde.

Fjendtlighederne mærkedes også mod øst i Rigsrådets landstings 10. kreds, hvor Vejle var fastsat som sted for valgbehandlingen og amtmanden formand for valgbestyrelsen. Men den 9. marts kunne amtmanden i Skanderborg indberette til Finansministeriet, at forbindelsen til Vejle var blevet afbrudt, og den af valgloven foreskrevne fremsendelse af valglister til valgbestyrelsen i Vejle derfor foreløbig stoppet.³⁵ Den 21. marts blev byfogeden i Skanderborg ved kongelig resolution beskikket som formand for valgbestyrelsen i 10. landstingsvalgkreds i stedet for amtmanden i Vejle, der var blevet bortført i fjendtligt fangenskab.³⁶ Han blev samtidig bemyndiget til at lægge valgstedet hvor som helst inden for kredsens grænser. Han blev imidlertid også bortført. Derfor beskikkedes nu birkedommeren i Frijsenborg-Faurskov birk i stedet for.³⁷ Den 18. april, samme dag som Dybbøl faldt, meddelte han, at han på trods af, at der manglede valglister fra 18 kommuner i Vejle Amt og én i Skanderborg Amt, havde fastsat valgdatoen til den 12. maj og ikke havde kunnet fastsætte den til en tidligere dag, fordi stemmesedlerne ikke ad ordinær vej havde kunnet komme vælgerne i hænde og derpå blive returneret, fordi størstedelen

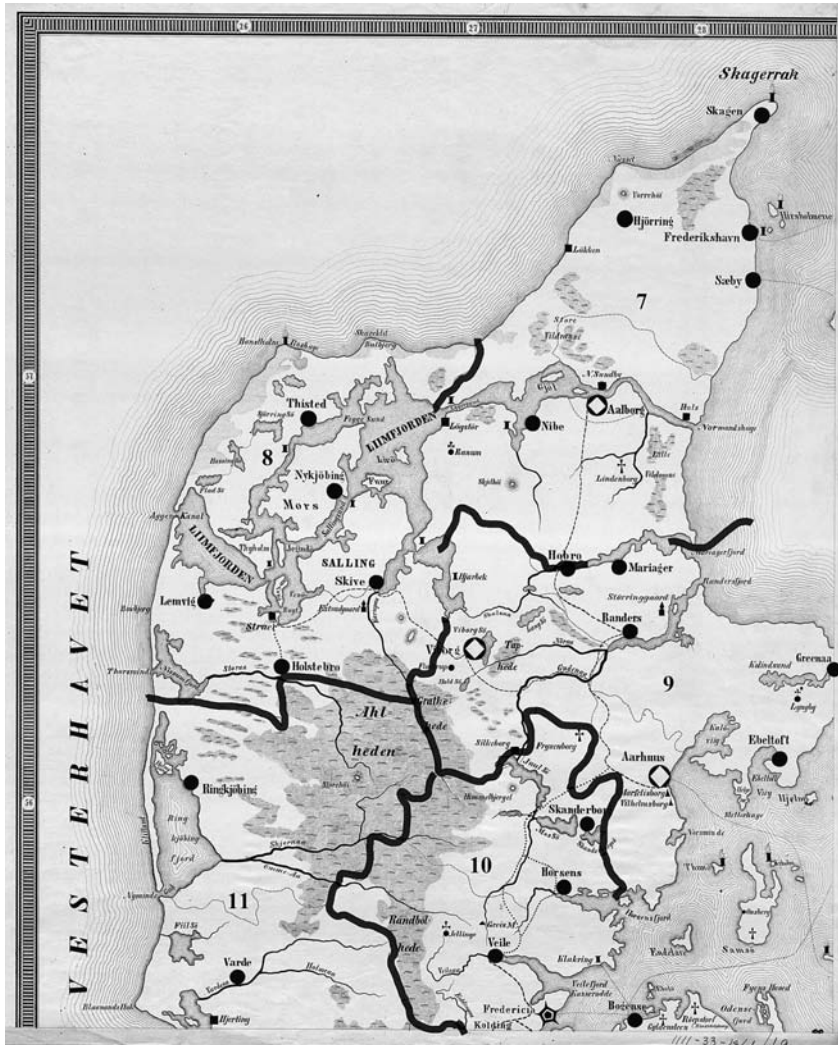

Fængslede jyske embedsmænd i Rendsborg. Foto 1864. Fra venstre, siddende: C.B.A. Dahl [amtmand i Vejle], T.C. Dahl [stiftamtmand i Aarhus], H.C. Nielsen [stiftamtmand i Ribe], I C. Bille-Brahe [amtmand i Skanderborg]; stående: A.F. Bülow [byfoged i Skanderborg], A.S. Ørsted [byfoged i Vejle], A.P.Th. Meinert [borgmester i Ribe], M.A. Monrad [borgmester i Kolding], J.A.F. Bagger [byfoged i Varde], I C. v. Jessen [borgmester i Horsens]. von Jessen 1943, s. 63.

af Vejle Amt endnu var besat af fjenden. Det blev samtidig meddelt, at et nærmere angivet antal stemmesedler dog havde kunnet udsendes.³⁸

Billedet var det samme en anelse længere nordpå. Her nåede fjenden at tangere 9. landstingsvalgkreds, der strakte sig fra Randersområdet til syd for Aarhus. Her fik formanden for valgbestyrelsen, amtmanden i Randers, den 15. marts tilladelse til at udsætte valghandlingen. Han anførte, at Horsens og muligvis Skanderborg var blevet besat. Telegraflinjen dertil var blevet afbrudt. Desuden havde fjenden kortvarigt været i den sydlige del af Århus Amt, som grænsede op til Skanderborg. Denne del af valgkredsen afhentede oven i købet sin post i Horsens, der altså nu var blevet besat. I sin skrivelse understregede Finansministeriet det ønskelige i, at valget kunne afholdes på den officielle dag, og efter ikke at have undladt at foreslå anvendelse af særlige bud overlod Finansministeriet dog spørgsmålet om en udsættelse til amtmandens konduite. Men det skulle være så nær den oprindelige dag som muligt.³⁹

Der blev således på trods af situationen utrætteligt truffet foranstaltninger til, at valgene skulle kunne gennemføres. Nord for Kongeåen blev valgene til Rigsrådets landsting da også virkelig gennemført. På øerne var der selvsagt ikke de samme vanskeligheder med at gennemføre valgene, som i de af krigen prægede områder af Jylland.

De nørrejyske landstingsvalgkredse omtrentligt indtegnet af denne artikels forfatter på foto af Skole-Kort over Danmark med Hertugdømmerne Holsten og Lauenborg Til Brug i Borger- og Almueskoler samt private Instituter, Odense 1861. Den præcise inddeling fremgår af valgloven af 4. december 1863. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

I Rigsrådets 10. landstingsvalgkreds blev den offentlige valghandling først gennemført så sent som den 3. juni. Den havde således måttet udskydes endnu en gang.⁴⁰ Det betød til gengæld, at man ikke blot

havde fået mulighed for at udsende endnu flere stemmesedler end i første omgang, men også alligevel at benytte Vejle som valgsted.⁴¹ Der må være sket noget i mellemtiden! Der var sket det, at en våbenhvile var trådt i kraft fra 12. maj gældende for en måned. Blandt betingelserne hørte netop, at kommunikationen og administrationen skulle forløbe regelmæssigt i de besatte områder.

I Rigsrådets 11. landstingsvalgkreds blev det alligevel amtmanden i Ringkøbing, der endda på selve datoen gennemførte den offentlige valghandling den 29. marts, dog ikke i Varde, fordi fjendtlige tropper flere gange havde været i byen og stadig strejfede omkring og truede byen med besættelse, hvis de forlangte udskrivninger ikke blev nøje efterkommet.⁴² I stedet blev valghandlingen efter forudgående annoncering i aviserne i Ribe, Varde og Ringkøbing forlagt til Ringkøbing.⁴³

Valget i Rigsrådets 7. landstingsvalgkreds afholdtes med en lille forsinkelse den 6. april i Aalborg.⁴⁴ Her skyldtes forsinkelsen dog slet ikke krigsforholdene, men problemer med valglisterne.⁴⁵

I Rigsrådets 9. landstingsvalgkreds blev valget med godt to ugers forsinkelse afholdt i Randers den 14. april.⁴⁶ Nu manglede der af de nørrejske kredse kun ovennævnte 10. valgkreds.⁴⁷

Af ovenstående kan man se, hvorledes krigens påvirkning af valgernes gennemførelse rykkede længere og længere nordpå, men gennemført blev de – om end med forsinkelse.

Efterhånden som begivenhederne udviklede sig, blev fokus for regeringen flyttet *fra* at få valgene gennemført hurtigt *til* i det hele taget at få dem gennemført – så vidt muligt. Krigen var en kendsgerning, og situationen var i løbet af februar blevet en helt anden, end da valgene blev udskrevet. Og det på flere måder. Der var ikke bare blevet krig, men der var også dårligt vejr. Vinteren holdt landet i et jerngreb. Det gjorde bestemt ikke vanskelighederne mindre, men man gjorde i det hele taget alt for at få valgene gennemført. Det ses af den kongelige resolution af 24. februar om ændring af den allerede én gang ændrede valglov. Finansministeren bemyndigedes her til at foretage ændringer i tidsbestemmelser og valgdage, fordi man vanskeligt under de givne omstændigheder kunne overholde de fastsatte tidsfrister.⁴⁸ Set i bakspejlet er regeringens begrundelse for lovændringen interessant, ja nærmest underspillet, idet der som indledning henvises til den forstyrrelse, som naturforholdene og »andre omstændigheder«(!) havde medført i kommunikationen med de fra hovedstaden fjernere beliggende dele af landet.

Ikke en gang fire uger efter man havde ændret valgloven med henblik på at fremskynde valgene, måtte man nu slække skødet. Denne resolution fik betydning for afholdelse af valgene i landstingskredsene, idet valgene i folketingskredsene, i det omfang de fandt sted, blev afholdt planmæssigt den 5. marts.

Det lykkedes således under de vanskelige forhold med krig og besættelse at få gennemført valgene i kongeriget til Rigsrådets landsting.

Valgene i Nørrejylland til Rigsrådets landsting og krigens geografi

Den 18. februar rykkede preussiske styrker ind i Kolding. Dermed havde man overskredet grænsen til kongeriget, og krigen var dermed ikke længere begrænset til hertugdømmet Slesvig.⁴⁹ Besættelse af Kolding og omegn var årsagen til, at der ikke kunne foretages valg til Rigsrådets folketing i 2. valgkreds (Koldingkredsen) den 5. marts.

Man rykkede dog ikke videre frem i denne omgang. De tyske stormagter var ikke enige om retningen for felttoget. Preusserne ville føre krigen op i Nørrejylland, mens østrigerne ville gå mod Dybbøl. Det tog et stykke tid at blive enige, men det blev den preussiske strategi, man enedes om.

Først den 8. marts rykkede de allierede tyske styrker derfor for alvor videre op i Jylland, hvor det kom til kamp ved Vejle. Horsens blev besat den 10. marts. Man var kortvarigt i Århus den 13. marts, men faldt ellers tilbage til området syd for Skanderborg.

Hermed var forbindelsen mellem Skanderborg og Vejle afbrudt, hvilket fik betydning for forberedelserne af valget til Rigsrådets landsting i 10. kreds, der omfattede Vejle og Skanderborg Amter. Desuden blev den sydlige del af 9. landstingskreds berørt. Den bestod af Randers Amt, Viborg Amts østlige halvdel og Århus Amt.

Først da Dybbøl var faldet den 18. april og Fredericia rømmet den 28. april, rykkede de tyske styrker for alvor op i Jylland og nåede Aalborg den 5. maj. På det tidspunkt var valgene i Rigsrådets jyske landstingsvalgkredse for længst afgjort. Undtagen et sted, nemlig i 10. kreds. Her blev valget afholdt i Vejle den 3. juni under våbenhvilen.⁵⁰ Våbenhvilen varede fra 12. maj til 26. juni efter at være blevet forlænget med 14 dage. Imens foregik der intense forhandlinger i London, indtil danskerne – med datidens sprogbrug – »sprængte konferen-

cen«, og krigen blev genoptaget med preussernes overgang til Als den 29. juni.

Valgene i Slesvig til Rigsrådets landsting

I de tre slesvigske landstingsvalgkredse blev otte ud af 13 pladser besat, svarende til ca. 61%. Det var forholdsmæssigt langt flere end for folketingsvalgkredsens vedkommende. Det var dog kun ved hjælp af et »håndgreb«, man nåede frem til at kunne få valgt så relativt mange – om overhovedet nogen – til landstinget.

Slesvig var inddelt i tre landstingsvalgkredse, som man for nemheds skyld kan betegne som et vestligt, et østligt og et sydligt.⁵¹ Til hver af disse kredse hørte nogle øer. Til 13. landstingsvalgkreds mod vest hørte de slesvigske dele af Sild, Før og Rømø, til 14. landstingsvalgkreds mod øst hørte Als og Ærø, og endelig hørte Femern og de sydligste af Vesterhavsøerne til 15. landstingsvalgkreds mod syd.⁵²

Selv om Slesvigs fastland var blevet okkuperet, var øerne stadig under regeringens herredømme, og man fik den idé at lade vælgerne på disse øer vælge repræsentanterne for hele den valgkreds, de tilhørte. »Da Finansministeriet må anse det for ønskeligt, at der gives de indvånere i de af fjenden ikke okkuperede dele af hertugdømmet Slesvig, som er valgberettigede ved valgene til Rigsrådets landsting, lejlighed til ved de forestående valg at gøre brug af den dem tilkomne valgret, men dette for en del navnlig i henhold til lov angående valgene til Rigsrådet af 4. december 1863 §§ 15 og 17 er betinget af, at der for alle distrikter findes fungerende overøvrigheder, hvilket formentlig under de nuværende forhold ikke er tilfældet med hensyn til Vesterhavsøerne, har man ikke villet undlade tjenstligt at henvende sig til Det kongelige Ministerium [for hertugdømmet Slesvig] med anmodning om, at samme, efter omstændighederne snarest muligt behageligt ville træffe fornøden foranstaltning med hensyn til varetagelsen af overøvrighedsforretningerne for de nævnte øer så længe den nuværende tilstand på det slesvigske fastland vedbliver.

I forbindelse med ovenstående skulle man derfor tjenstligt anmode Det kongelige Ministerium om snarlig behagelig ytring med hensyn til hvilke medlemmer valgbestyrelserne for 13., 14. og 15. landstingskreds måtte kunne sammensættes af, samt hvilke valgsteder der måtte være at fastsætte.«⁵³

Her har vi baggrunden for, at et i virkeligheden ringe antal vælgere

De tre slesvigske landstingsvalgekredse. De til hver kreds hørende øer er særskilt markerede. Vælgerne på øerne i kreds 13 og 14 valgte samtlige kredsens medlemmer til Rigsrådet, fordi fastlandet var besat. Øerne i kreds 15 blev besat inden valgets afholdelse. Indtegnet omtrentligt af denne artikels forfatter på foto af kort af C.M. Tegner, 1864. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

kom til at præge valgets resultat i uforholdsmæssig stor grad. Den nævnte overøvrigheds funktion i forbindelse med landstingsvalget var at udsende de berigtigede valglister til valgbestyrelserne, der herefter ligeledes gennem overøvrigheden skulle udsende stemmesedler til de valgberettigede.⁵⁴

Det var en forholdsvis overkommelig opgave. Der var nemlig privilegeret valgret til Rigsrådets landsting. Kun en brøkdel af dem, der havde valgret til folketinget, kunne stemme, idet valgretten beroede på enten en vis skatteydelse eller en vis indtægt. Det indskrænkede vælgerskaren betragteligt.

På Femern havde man amtmanden som overøvrighed.⁵⁵ På Als og Ærø havde man en konstitueret amtmand over Sønderborg-Nordborg

Amter.⁵⁶ På Vesterhavsøerne opfandt man en øvrighed med det »mundrette« navn *Den Interimistiske Overøvrighed for Vesterhavsøerne*, hvor den fordrevne herredsfoged A.Th. Villemoes fra Kjær Herred syd for Tønder blev udnævnt til at varetage overøvrighedsforretningerne, så længe det slesvigske fastland var besat.⁵⁷

Noget tyder på, at man fra Ministeret for Hertugdømmet Slesvigs side også på dette tidspunkt regnede med gennemførelse af valg på de til 15. landstingskreds hørende sydlige Vesterhavsøer, nemlig Nordstrand, Pelvorm og Halligerne. I hvert fald varskoede man valgbestyrelsens formand i 15. landstingsvalgkreds provst Otzen på Femern om, at Den Interimistiske Overøvrighed for Vesterhavsøerne nu var blevet etableret.⁵⁸

På denne måde stod man nu med tre miniamter med hver sin overøvrighed, således at der var en overøvrighed i hver af de endnu ubesatte stumper af de tre slesvigske landstingsvalgkredse. Man havde således de øvrigheder på plads, som valgloven forudsatte.

Ved kongelig resolution af 5. marts blev formændene for valgbestyrelserne og de tilforordnede for de tre slesvigske landstingskredse udnævnt i medfør af valglovens bestemmelse om, at valgbestyrelserne udnævntes af kongen.⁵⁹ En uges tid tidligere var udnævnelsen sket for de 12 tilsvarende valgkredse i kongeriget. Nu var turen så kommet til Slesvig, men der måtte tages hensyn til krigstilstanden, idet finansminister D.G. Monrad som baggrund for sin indstilling udtrykkeligt anførte, at man havde peget på mænd, som befandt sig »uden for de dele af hertugdømmet, som er i fjendevold«. ⁶⁰ Ved samme lejlighed blev de tre valgsteder fastsat. Formænd, tilforordnede samt valgsteder fremgår af følgende oversigt.

13. *landstingskreds* (Haderslev, Tønder og Løgumkloster Amter).⁶¹

»Formand for valgbestyrelsen: Den Interimistiske Overøvrighed for Vesterhavsøerne«.

»Tilforordnede: Postmester D.G. Hansen i Vyk og pastor Meier i Keitum«.»Valgsted: Vyk«.

14. *landstingskreds* (Åbenrå, Sønderborg, Nordborg og Flensborg Amter, Flensborg By og Kappel Herred).

»Formand for valgbestyrelsen: Biskoppen over Als og Ærø, Hansen«.

»Tilforordnede: Rådmand Behn i Sønderborg og amtsforvalter, prem.-lieutn. Wolf i Ærøskøbing«.

»Valgsted: Augustenborg«.

15. *landstingskreds* (Bredsted og Husum Amter, Ejdersted, Gottorp, Hytten og Femern Amter og Egernførde Herred).

»Formand for valgbestyrelsen: Provst Otzen«.

»Tilforordnede: Amtsforvalter Massmann og diacunus Schmidt i Landkirchen«.

»Valgsted: Burg«.

En måneds tid tidligere var Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig uopfordret over for Finansministeriet fremkommet med et forslag om det samme og havde foreslået amtmændene over Haderslev, Flensborg og Gottorp/Hytten Amter som formænd.⁶² Det kunne der ikke blive tale om. Krigsudviklingen i løbet af februar måned havde gjort en forskel.

På grund af krigstilstanden var de tre slesvigske landstingsvalgkredse i begyndelsen af marts altså skrumpet ind til kun at omfatte de små områder af Slesvig, der endnu var under kontrol af den hidtidige kongelige regering, nemlig øerne. Samtidig blev der fra regeringens side udvist en vilje til at få rigsrådsvalget gennemført på trods af omstændighederne. På Femern overhalede begivenhederne imidlertid hurtigt de trufne foranstaltninger. Allerede en halv snes dage senere så billedet igen anderledes ud. Den 15. marts blev Femern besat, og amtmand Broder Knudsen taget til fange.⁶³ Besættelsen gjorde det umuligt at gennemføre valget.⁶⁴ De til samme 15. landstingsvalgkreds hørende sydlige Vesterhavsøer var heller ikke længere under dansk kontrol. Da den konstituerede amtmand, A. Villemoes, tiltrådte sit embede i Vyk på Før den 18. marts, forefandt han »den kongelige myndighed kuldkastet på de til Husum-Bredsted Amt hørende Vesterhavsøer«, og den »tilstedeværende krigsmagt« følte sig endnu ikke stærk nok til at hævde herredømmet over disse øer, fordi der var blevet oprettet en folkevæbning til at forhindre »den lovlige styrelses genoprettelse«.⁶⁵ De nordlige Vesterhavsøer, Østerland-Før med Vyk og Sild, der alle lå i 13. landstingsvalgkreds, var derimod grundet Vesterhavsflotillens tilstedeværelse under kongelig kontrol.⁶⁶

Der var nu kun to af de minimerede landstingsvalgkredse tilbage, og der blev gennemført valg i dem begge.

Valget i 14. landstingsvalgkreds blev gennemført på Als og Ærø den 18. april i Augustenborg. Det var samme dag, som Dybbølskanterne blev løbet over ende. Optællingen foregik til akkompagnement af kanontorden. Med biskop Hansens egne ord: »Valget foretoges [...]

midt under stormen på Dybbøl – man vidste i København tidligere besked om udfaldet end vi, thi vi hørte ikke andet end kanonerne.«⁶⁷ Der var i alt 326 vælgere i henhold til valglisten.⁶⁸ I Als Nørreherred 23, i staden Sønderborg 18, i Als Sønderherred fem, i Augustenborg Herred 259 og på Ærø 21.

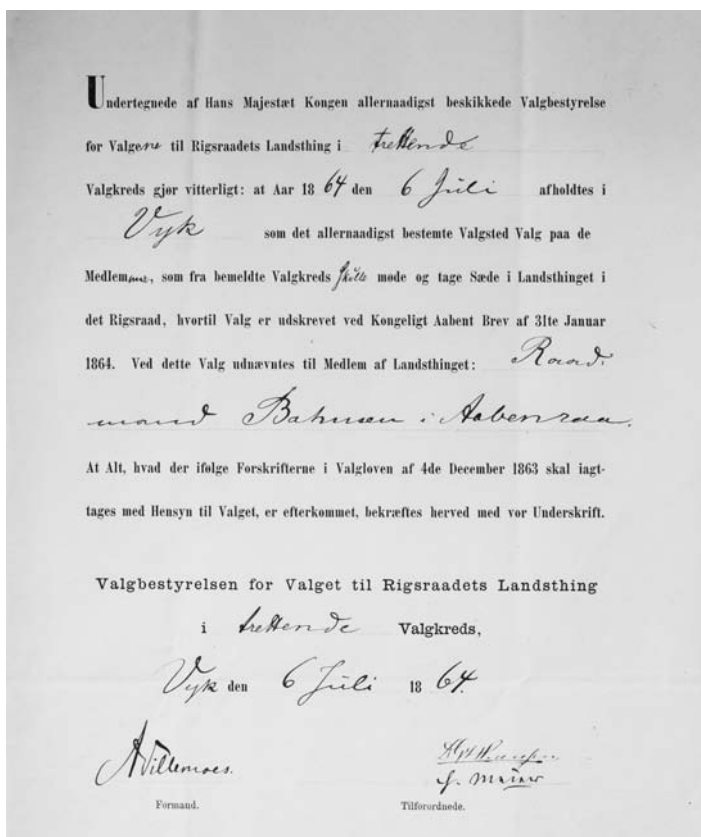
Der indkom 236 stemmesedler. Valgt blev biskop J. Hansen, appellationsråd C. Knudsen, amtmand Heltzen og syns- og boelsmand H.C. Bladt. Valgbrevet til Heltzen blev det anset for umuligt at få tilstillet ham (amtmand i Aabenraa), hvorfor valgbestyrelsen vedtog at indsende det til Finansministeriet.⁶⁹ Herfra blev det tilstillet ham den 9. juli. Igen havde krigen sat sit præg på valgets praktiske gennemførelse.

En sammenligning med nogle landstingsvalgkredse nord for Kongeåen med henblik på antallet af afgivne stemmer giver følgende resultat: 1. valgkreds, København med fire medlemmer, 481 stemmesedler udsendt, 314 returneret. 2. valgkreds, Københavns Amt, Frederiksberg og Holbæk Amt med otte medlemmer, 1774 stemmesedler udsendt, 1455 returneret. 3. valgkreds, Sorø og Præstø Amter med fem medlemmer, 660 stemmesedler udsendt, 578 returneret. 4. valgkreds, Bornholms Amt med ét medlem, 88 stemmesedler udsendt, 77 stemmesedler returneret. 10. valgkreds, Vejle og Skanderborg Amter med fire medlemmer, 481 stemmesedler udsendt og 314 returneret.⁷⁰ Forholdene på Als taget i betragtning, må stemmeandelen siges at være helt pæn.

Valget i 13. landstingsvalgkreds blev gennemført på Vesterhavsøerne den 24. maj 1864 kl. 10 på Redlefsens Hotel i Vyk på Før efter forudgående annoncering den 21. april i Berlingske Tidende og Ribe Stiftstidende. Valgdatoen måtte grundet forholdene også her fastsættes senere end den 29. marts. På dagen for Villemoes' udnævnelse den 7. marts godkendte Finansministeriet denne udsættelse – dog ikke længere end nødvendigt.⁷¹ På grund af »de vedvarende uregelmæssigheder i postforbindelsen mellem Vesterhavsøerne« havde valgdatoen ikke kunnet sættes tidligere end den 24. maj.⁷²

Der var i alt 32 vælgere i henhold til valglisten. I den til Haderslev Amt hørende del af Rømø var der ingen vælgere, i den til Tønder Amt hørende del af Sild én vælger, og i den til Tønder Amt hørende del af Før (Før-østerland og Vyk) var der optaget 31 vælgere på valglisten.⁷³

Der indkom ni stemmesedler. Valgt blev kammerherre Wolfhagen, København, gårdejer C. Juhl, Hjerndrup, amtmand Broder Knudsen

Martin Bahnsen (1809-1875) var rådmand i Aabenraa og blev afsat i 1864. Valgbrevet blev aldrig afhentet, men henligger stadig i Finansministeriet. RA. Budgetdepartementet, Finansministeriets sekretariat: Rigsrådssager 1864-1865. Foto: Jonas Vest.

fra Femern, p.t. København, og kammerherre, minister for hertugdømmet Slesvig, W. Johannsen fra Husum, p.t. København.⁷⁴

To af disse modtog dog ikke valget. Det var Christian Juhl⁷⁵ og W. Johannsen.⁷⁶ Finansministeriet anmodede derfor tjenstligt herredsfoged Villemoes om at foranledige suppleringsvalg afholdt.⁷⁷ Dette iværksattes, og den offentlige optælling af stemmerne berammedes til den 6. juli. Der indkom denne gang 14 stemmesedler.⁷⁸ Valgt blev kaptajnøjtnant O. Chr. Hammer, Vyk, og rådmand Bahnsen, Aabenraa, og valgbrevene blev udfærdiget. »Efter at valgbestyrelsen [...] har undertegnet valgbrevet for rådmand Bahnsen i Aabenraa, er det fun-

det alt for betænkeligt at tilstille ham samme ad den uregelmæssige vej, ad hvilken jeg har søgt at bringe ham en meddelelse om valget i hænde. Jeg har derfor i den til ham desangående udfærdigede skrivelse underrettet ham om, at det vil blive ham udleveret på anfordring af Det kongelige Finansministerium, og tillader mig derfor ved at oversende bemeldte valgbrev ærbødigst at henstille, at det gunstigt må blive opbevaret og eventuelt afgivet til ham.«⁷⁹

Det var imidlertid på et hængende hår, at man i Vyk havde fået gennemført suppleringsvalget i 13. landstingsvalgkreds. På dette tidspunkt, hvor også Als var gået tabt, kunne valget kun finde sted, fordi Vesterhavsflotillen under kommando af kaptajnløjtnant O.C. Hammer stadigvæk kunne hævde den danske myndighed på de nordlige Vesterhavsøer. Flotillen bestod af det uarmerede hjuldampskib *Liimfjorden* og otte kanonjoller (rojoller), en mindre dampbåd samt nogle lettere sejlfartøjer.⁸⁰ Inden der var gået to uger, var det slut. Allerede den 13. juli besatte østrigerne Sild.⁸¹ Nettet strammedes om Før, og situationen blev uholdbar. Den 20. juli overgav Vesterhavsflotillen sig ganske få timer før den våbenstilstand, der reelt blev enden på krigen, trådte i kraft den 20. juli 1864 kl. 12. Af hele hertugdømmet Slesvig var nu kun Ærø på danske hænder.

Da suppleringsvalget blev afholdt, var Rigsrådet allerede trådt sammen, nemlig den 25. juni, og formanden i Rigsrådets landsting blev den 6. juli underrettet om udfaldet af valget, og Hammer og Bahnsen kunne indtage deres pladser.⁸² Hammer kunne dog ikke give møde »på grund af den ham anbettede militære kommando på vestkysten af hertugdømmet Slesvig«. ⁸³ Af Rigsrådets arkiv kan det konstateres, at mens Hammer afleverede sit valgbrev til Rigsrådet, fik Bahnsen ikke afhentet sit valgbrev i Finansministeriet, i hvis arkiv det stadig henligger. Hans valgbrev har da heller ikke været til behandling i Rigsrådets landsting. Det kan kun betyde, at han ikke har kunnet indtage sin plads i Rigsrådets landsting.

I Rigsrådets landsting rejste der sig på foranledning af C.G. Andræ en debat i forbindelse med godkendelsen af de slesvigske medlemmers valgbreve. Det var ikke om valgbrevene i sig selv, heller ikke om hvorvidt de enkelte valg var foretaget efter forskrifterne, og heller ikke fordi der forelå nogen klage. Det drejede sig om hele baggrunden for valgene på de ubesatte øer. Kunne et valg nemlig betragtes som gyldigt for hele valgkredsen, når det kun var foretaget af vælgere i en lille del af kredsen? Det burde undersøges nærmere. Han gennem-

Vesterhavsflotillens tilstedeværelse var betingelsen for at valgene kunne afholdes i Rigsrådets 13. landstingsvalgkreds. Hjulskibet Liimfjorden, Vesterhavsflotillens uarmerede flagskib, håndhævede med sin trækraft sammen med 8 kanonjoller den danske myndighed på de nordlige vesterhavsoer. Billedet er taget ved Før. »Nach der Natur photographiert von F. Brandt in Flensburg.« Bibliografi og Ikonografi 1864, nr. 5739. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

førte debatten kompromisløst og stringent. Selv fremlagde han dog ikke nogen konkret løsning. Han blev imødegået af blandt andet D.G. Monrad, der påpegede, at det var ydre tvang, der var skyld i den nuværende situation, og at man ikke skulle ringeagte et resultat på baggrund af få stemmer, blot fordi det ikke har været muligt af afholde valg i hele kredsen med mange stemmer. J.N. Madvig anførte, at det ville være at give fjenden indflydelse på vore borgerlige rettigheder, hvis man anfægtede de foretagne valg. C.G. Andræ blev kun støttet af et lille mindretal, og valgbrevene blev godkendt.⁸⁴ Debatten var et sammenstød mellem den teoretiske og den praktiske virkelighed. Debatten om valgbrevene viser, at der også i samtiden var nogle – om end få – der havde øje for den særprægede konstruktion med de »amputerede« valgkredse.

Rigsrådet indkaldes

I åbent brev af 13. juni 1864 indkaldtes Rigsrådet i henhold til Novemberforfatningen til en overordentlig (ekstraordinær) samling, som

blev det nyvalgte Rigsråds første. Den skulle finde sted den 25. juni. På tidspunktet for indkaldelsen var den forlængede våbenhvile stadig i kraft, og stormagtsforhandlingerne i London var stadig i gang. Våbenhvilen var trådt i kraft den 12. maj og løb til den 26. juni efter at være blevet forlænget med 14 dage.⁸⁵

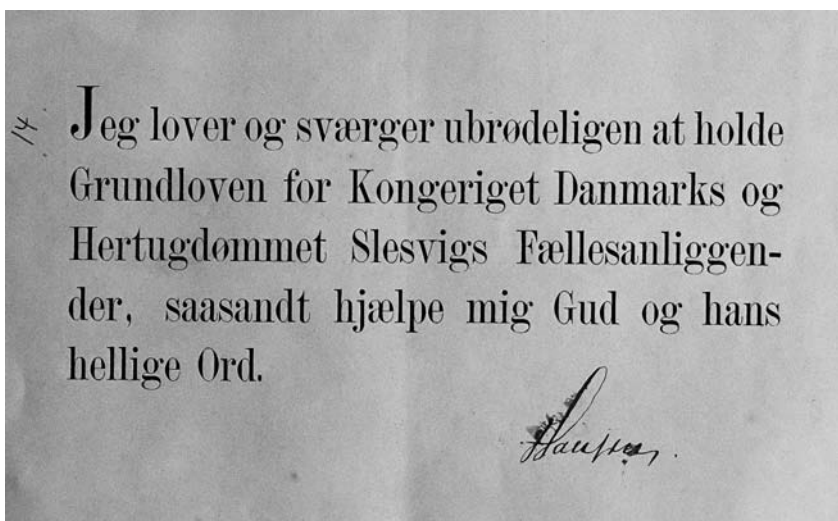
I begyndelsen af juni mente regeringen, at tiden nu var kommet til, at Rigsrådet skulle sammenkaldes. Det burde ikke udskydes længere. Der var nemlig i første halvdel af 1864 blevet gennemført en del foreløbige love, som det nu var på tide at få Rigsrådets samtykke til.⁸⁶ Det drejede sig a) om ændringerne den 31. januar om afkortelsen af valglovens tidsfrister, b) om bemyndigelsen den 21. februar til Finansministeriet om at tillade fravigelser af denne lov og c) om krigsskat den 19. februar på brænderidriften og vareindførselen.

Desuden havde geheimstatsrådet den 19. marts truffet beslutning om at anvende en del af et – før krigen – optaget lån til afholdelse af nødvendige udgifter grundet krigsforholdene. En sådan beslutning om øgede udgifter krævede efterfølgende godkendelse af Rigsrådets folketing.⁸⁷ Hertil kom de øjeblikkelige politiske forhold. Skulle det ende med en fredsslutning, blev Rigsrådets samtykke formentlig nødvendigt. Skulle det derimod komme til en fortsættelse af krigen, ville regeringen ikke påtage sig ansvaret for de øgede udgifter, uden de havde været forelagt Rigsrådet. Regeringen anbefalede derfor, at Rigsrådet sammenkaldtes til den 14. juni.⁸⁸

Forestillingen opnåede dog aldrig kongelig approbation. Men sagen lå langt fra stille. En sammenkaldelse af Rigsrådet havde åbenbart været forelagt de danske forhandlere i London, sandsynligvis med henblik på en sondering af om en sammenkaldelse ville forstyrre forhandlingerne. I hvert fald mente regeringen i en ny forestilling af 9. juni til kongen, at de betænkeligheder, der havde kunnet være forbundet med at sammenkalde Rigsrådet, ikke længere var til stede. Man indstillede derfor, at Rigsrådet sammenkaldtes den 20. juni.

Kongen var åbenbart ikke enig. Den kongelige resolution den 10. juni lyder: »Indstillingen [af 9. juni] bifaldes, dog således at for så vidt konferencerne ikke måtte være sluttede til den 20. d.m., vil Rigsrådets sammentræden blive at udsætte indtil en nærmere bestemmende dag.«⁸⁹

Regeringen indså hurtigt, at man ikke kunne løbe an på, at Londonkonferencerne ville være slut den 20. juni. Kun tre dage efter, den 13. juni, forelå der nemlig atter en forestilling. D.G. Monrad indstillede under henvisning til, at våbenhvilen udløb den 25. juni, at Rigsrådet

Ed aflagt af biskop for Als-Ærø Bispedømme Jørgen Hansen (1802-1889), da han indtog sin plads i Rigsrådets landsting. Folketingets Bibliotek. Rigsrådets arkiv. Journalsager nr. 888. Foto: Jonas Vest.

indkaldtes denne dag. Dette approberedes af kongen, og det åbne brev om indkaldelsen blev udfærdiget.⁹⁰

Det nyvalgte rigsråd

Den 25. juni oversendte Finansministeriet fortegnelserne over medlemmerne af de to ting til aldersformændene i henholdsvis Rigsrådets folketing og landsting.⁹¹ Hver fortegnelse var ledsaget af en fremsendelsesskrivelse med særlige bemærkninger. Vedrørende medlemmerne til Rigsrådets folketing anførte D.G. Monrad, at okkupationen var skyld i, at der i kongeriget ikke til den berammede tid var valgt et medlem i Vejles 2. kreds, men at Finansministeriet havde foretaget det fornødne for, hvis det blev muligt, at kunne foretage valg i denne kreds. For Slesvigs vedkommende nævnte han ligeledes okkupationen som årsag til, at der kun havde været afholdt valg i tre af kredsene. Han anførte bemærkelsesværdigt nok ikke yderligere noget om eventuelle forestående valg. Det kunne tyde på, at han ikke anså det for realistisk.

Af bemærkningerne angående Rigsrådets landsting skal her kun nævnes, at der i henhold til Novemberforfatningen var udnævnt tre

nye *kongevalgte* slesvigske medlemmer til landstinget til *supplering* af de fra det foregående rigsråd stammende tre kongevalgte slesvigske medlemmer, hvoraf et dog var afgået ved døden.⁹² Af kongevalgte medlemmer kunne der i alt være 18, hvoraf de seks skulle være bosiddende i Slesvig på tidspunktet for deres valg.⁹³

På sikker afstand af krigen og krigsforholdene i Jylland samledes Rigsrådet i København. Alligevel var krigen dog nærværende, idet man helt konkret blev mindet om den gennem afbud til Rigsrådets møder. Den 29. juni meddelte biskop Jørgen Hansen, Als, formanden for Rigsrådets landsting, at han »på grund af krigsbegivenhederne« måtte rejse bort og ikke kunne give møde foreløbig.⁹⁴ Det er der ikke noget at sige til, for om natten var fjenden gået over Alssund og havde erobret Als. Krigen var nu blevet genoptaget efter udløbet af våbenhvilen den 26. juni. Senere begrundede landstingsmand grev Frijs til Frijsenborg, hvorfor han ikke havde kunnet og ikke kunne give møde. Fjendens indkvartering og rekvisitioner krævede hans tilstedeværelse derhjemme.⁹⁵ Endelig skal det erindres, at kaptajnløjtnant O.C. Hammer, som tidligere omtalt, på grund af sin militære kommando ikke havde kunnet give møde.

Krigen og valget

Valget til Rigsrådet, der som udgangspunkt var blevet fremskyndet, fordi Rigsrådet ellers tidligst ville kunne give møde efter midten af april, gik på grund af krigen hen og blev en langstrakt affære under akkompagnement af krigens larm og uro. På trods af at krigen greb ind i valgenes konkrete forberedelse, gennemførelse og resultat, så blev valget gennemført så vidt overhovedet muligt. Der blev ikke grebet til kortslutninger i form af blot at opgive valgene. Det var i de bevægede dage efter tilbagetrækningen fra Dannevirke ikke overalt en selvfølge, at valgene skulle gennemføres. Det vidner en forespørgsel om fra den nys konstituerede amtmand over Als og Ærø. Den 9. februar udbad han sig telegrafisk en bemyndigelse til at standse forberedelserne til Rigsrådsvalgene i Sønderborg og Nordborg Amter, da forholdene gjorde det umuligt at fremme sagen, »der nu også turde være uden praktisk interesse«.⁹⁶ Svaret var afvisende. I Finansministeriets journal er svaret kort og godt anført med »nej«.⁹⁷

Nok lod Novemberforfatningen – set ud fra en liberal og demokratisk målestok – meget tilbage at ønske med sin begrænsede valgret til

Rigsrådets landsting i forhold til valgene til Rigsdagens landsting i henhold til Junigrundloven, men valgene blev så vidt overhovedet muligt gennemført endog med brug af kreative løsninger for at få landstingsvalgene gennemført i de slesvigske valgkredse. At man evnede at gennemføre valgene i det omfang, som man faktisk gjorde, må kunne betragtes som en lille civil sejr midt i nederlaget. Ikke nok med at man afholdt valgene til Rigsrådets folketing og landsting, men man evnede også at gennemføre valg til Rigsdagens folketing den 7. juni.⁹⁸ Dog med den forskel, at der var våbenhvile på det tidspunkt.

Krigen i 1864 som nationalt traume på grund af det militære nederlag og den senere forfatningskamp kan nemt komme til at skygge for valgene og anstrengelserne om trods alt at finde sig til rette med den nye styreform kun godt 15 år efter enevældens ophør i Danmark.

FORKORTELSER

FB: Folketingets Bibliotek.
 FM: Finansministeriet.
 MHS: Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig.
 RA: Rigsarkivet.

KILDER OG LITTERATUR

Utrykte kilder:

- Folketingets Bibliotek, Christiansborg, Rigsrådet. C. Journalsager. 9.1. Overordentlig samling 1864.
- Rigsarkivet, Budgetdepartementet, Finansministeriets Sekretariat: Rigsrådssager (1854-1865) 759: 1864-1865.
- Rigsarkivet, Finansmin., Finansdepartementet, Sekretariats- og budgetkontor: Forestillinger (1848-1975) 30: 1864.
- Rigsarkivet, Finansmin., Finansdepartementet, Sekretariats- og budgetkontor: Forestillinger (1848-1975) 31: 1864 m.m.
- Rigsarkivet, Finansmin., Finansdepartementet, Sekretariats- og budgetkontor: Journal (1849-31.03.1940) 258: 1864 m.m.
- Rigsarkivet, Kabinetssekretariatet: A-journalsager (1853-1905) 740: 1864-1865.
- Rigsarkivet, Kabinetssekretariatet: Kabinetsjournal A (1853-1946) 686: 1864.
- Rigsarkivet, Kabinetssekretariatet: Konceptbøger til danske og tyske reskripter og resolutioner (1843-1905) 434: 1863-1865.
- Rigsarkivet, Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, Sekretariatet: Sager angående Rigsrådet og valg til dette (1854-1864) 1.
- Rigsarkivet, Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig 2. Departement, 1. Kontor: Journalregister (1852-1864) 6: 1862-1864.
- Rigsarkivet, Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig 2. Departement, 1. Kontor: Journaler (1852-1864) 14: 1864.
- Rigsarkivet, Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig 2. Departement, 1. Kontor: Kopibog (1864-1864) 1: m.m.

- Rigsarkivet, Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, Sekretariatet: Indberetninger om den politiske tilstand og stemning (1864-1864) 1.
- Rigsarkivet, Indenrigsministeriet, 3. Kontor: Rigsdagsjournaler (1848-1967) 126: 1848-1866. J.nr. 686-704 m.m.
- Trykte kilder:*
- Chronologisk Samling af de i Aaret 1851-1864 emanerede Forordninger og Rescripter etc. for Hertugdømmet Slesvig.* Bd. I-VIII. Slesvig 1855-1865 [Dækker til og med januar 1864].
- Danske Forfatningslove og Forfatningsudkast.* Udgivet med indledninger af Himmelstrup, Jens og Jens Møller, København 1932.
- Departementstidende 1848-1870.* Syttende årgang. 1864. Udg. J. Liebe, København.
- Hof- og Statskalenderen 1864.*
- Rigsdagstidende, Sextende Samling 1864.*
- Rigsraadstidende, Overordentlig Samling 1864.*
- Rigsraadstidende, 2den overordentlige Samling 1864.*
- Statsraadets Forhandlinger 1863-1864, IX,* København 1970 ved Harald Jørgensen.
- Statsraadets Forhandlinger om Danmarks Udenrigspolitik 1863-1879. Uddrag af Statsraadsprotokollerne ved Aage Friis, 1936 [Forsynet med noter].*
- Litteratur:*
- Bjørn, Claus: »1814-1864«, *Dansk udenrigspolitisk historie, bd. 3, 1814-1914,* København 2003.
- Det kongelige Bibliotek, København, og Det Slesvig-Holstenske Landsbibliotek, Kiel (udg.): *Bibliografi og ikonografi 1864,* Neumünster 1970.
- Dansk Biografisk Leksikon* (3. udg.), www.denstoredanske.dk/Dansk_Biografisk_Leksikon. Onlineudgave pr. 1. marts 2014.
- Generalstaben (udg.): *Dansk-tydske krig, Den, II og III,* København 1891 og 1892.
- Hammer, Otto Chr.: *Vesterhaosøernes Forsvar i Aaret 1864,* København 1865.
- von Jessen, Franz: *Mit Livs Egne, Hændelser, Mennesker. Første Del, 1870-1902,* København 1943.
- Lauesgaard, A.: *Fortegnelse over Rigsdagsvalgene, Rigsdagssamlingerne, Ministrene, Rigsdagens Formænd, Medlemmerne af den grundlovgivende Rigsforsamling og af Rigsdagen 1848-1916 samt [...],* København 1916.
- Møller, Erik: *Helstatens Fald I & II,* København 1958 (genoptrykt 1974).
- Neergaard, N. *Under Junigrundloven I & II,* København 1892 og 1916 (genoptrykt 1973).
- Nielsen, Johs.: *1864. Da Europa gik af lave,* Odense 1987.
- Noack, Johan Peter: *Da Danmark blev Danmark,* København 2014.
- Nørr, Erik og Jesper Thomassen (red.): *Slesvig, Preussen, Danmark. Kilder til sønderjysk forvaltningshistorie,* København 2004.
- Nørr, Erik m.fl.: *Theodor Gliemanns amtskort over hertugdømmet Slesvig,* Aabenraa 2008.
- Pørksen, Claus: »Kampen om Vesterhavssøerne i 1864«, *Sønderjyske Årbøger* 2013, s. 31-62.
- von Rosen, Wilhelm (red.): *Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse II, 1848-1890 bd. 1,* Odense 1991.
- Schlaber, Gerret Liebing: *Hertugdømmet Slesvigs forvaltning. Administrative strukturer og retspleje mellem Ejderen og Kongeåen ca. 1460-1864.* Flensborg 2007a.
- Schlaber, Gerret Liebing: *Administrative tilhørsforhold mellem Ejderen og Kongeåen indtil 2007,* Flensborg 2007b.
- Schultz Hansen, Hans: »Nationalitetskamp og modernisering 1815-1918«, Hans Schultz Hansen m.fl. (red.): *Sønderjyllands Historie – Efter 1815,* Aabenraa 2009.
- Skovmand, Roar: *Danmarks Historie, bind 11,* København 1964.
- Stenz, Chr.: »Sønderjyder under juni-grundloven«, *Sønderjyske Årbøger* 1980, s. 184-232.
- Vammen, Hans: *Den tomme stat. Angst og ansvar i dansk politik 1848-1864,* København 2011.

NOTER

1. RA. Finansministeriet. Forestillinger 1848-1972, 1864, forestilling nr. 34 med Åbent Brev af 31.1.1864.
2. Neergaard II 1916, s. 1001, og Møller II 1958, s. 37.
3. Denne iagttagelse bygger på brug af følgende bibliografier og hjælpemidler: *Bibliografi og ikonografi, Dansk Historisk Årsbibliografi* 1967, 1968, 1969, *Dansk Historisk Bibliografi* 1970-1973, 1974-1976, *Dansk Historisk Bibliografi* online via www.kb.dk, *Register til Sønderjyske Årbøger 1889-1988*, 1989, *Sønderjyske Årbøger 1989-2013*, *Historisk Tidsskrift* e-udgave via www.tidsskrift.dk, *Historisk Tidsskrift* 2008-2013, suppleret med søgninger i www.rex.kb.dk og www.bibliotek.dk og *Schleswig-Holsteinische Bibliographie* via www.shlb.de/abacus/cgi/shbib.pl.
4. Eksempelvis *Dansk Biografisk Leksikon* om Sofus Høgsbro, og Peter Lampe: »Peter Jørgensen, degnen på Als, som kom i Rigsrådet«, *Sønderjysk Månedsskrift* 1967, nr. 5.
5. Det synes ikke oplagt, at valg til Rigsrådet hørte under Finansministeriet, men da Ministeriet for Monarkiets Fælles Indre Anliggender blev nedlagt i 1858 efter en kort levetid på knap tre år, blev dets ressort henlagt under Finansministeriet, der således kom til at fungere som fælles indenrigsministerium. Von Rosen 1991, s. 226.
6. En del af pakkens indhold skiller sig ud ved 1) ikke at være behandlet i Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, og ved 2) at vedrøre Vesterhavserne. Der er formentlig tale om arkivalier, der stammer fra Den Interimistiske Overøvrighed for Vesterhavserne. Den 27.7.1864 meddelte den konstituerede amtmand A. Villemoes MHS, at han nu var blevet fjernet af fjenden, og at han indsendte de akter, som var opstået under hans virke som Interimistisk overøvrighed for Vesterhavserne, til ministeriet. Se RA. Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, 2. Departement, 1. Kontor: *Journaler* (1852-1864). 1864, J.nr. 582. Der findes således flere end »de få efterladte akter«, som nævnt hos Schlaber 2007a.
7. Af 326 vælgere var 270 bønder. RA. Budgetdepartementet, Finansministeriets Sekretariat, Rigsråds-sager, 1864-1865. Jørgen Hansen 31.3.1864 til Finansministeriet, FM j.nr. 1107/1864.
8. RA. Budgetdepartementet, Finansministeriets Sekretariat, Rigsråds-sager, 1864-1865. Jørgen Hansen 31.3.1864 til Finansministeriet, FM j.nr. 1107/1864.
9. RA. Budgetdepartementet, Finansministeriets Sekretariat, Rigsråds-sager, 1864-1865. Jørgen Hansen 19.4.1864 til Finansministeriet, FM j.nr. 1356/1864.
10. Vedr. Aftalerne af 1851-52, se Møller I 1958, s. 62 ff.
11. Selve Januarkundgørelsen, se *Danske Forfatningslove* 1932, s. 74 ff. Vammen 2011, s. 73 og 84 ff., giver en udmærket kortfattet fremstilling. Se også Neergaard I 1892, s. 569 ff.
12. I Januarkundgørelsen gav kongen tilsagn om udarbejdelse af en forfatning for monarkiets fælles anliggender, dvs. en *helstatsforfatning*. Desuden gav han tilsagn om, at *hver* del af monarkiet skulle have sin *egen* forfatning. Samtidig blev en række sagsområder straks udskilt til at være *helstatsanliggender* og dermed unddraget Rigsdagens kontrol.
13. Dette skete som optakt til Forfatningsloven af 2.10.1855 for det Danske Monarkis Fællesanliggender. Forfatningsloven blev dog ophævet 6.11.1858 for Holstens og Lauenborgs vedkommende.
14. Betegnelsen »Kongeåen« anvendes i artiklen som synonym for grænsen mellem kongeriget Danmark og hertugdømmet Slesvig.
15. Vedr. forfatningshistorien i løbet af 1850'erne henvises til gængse opslagsværker, senest *Sønderjyllands Historie* bd. 2. Den dybdeborende gennemgang skal søges i klassiker-

- ne Erik Møller: *Helstatens Fald I & II* og Neergaard: *Under Junigrundloven I & II*. Som sammenfatning og oversigt med profilering af begivenhederne foreligger Johan Peter Noack: *Da Danmark blev Danmark*. Se f.eks. definitionen på statskup s. 139 i forbindelse med omtalen af januar-kundgørelsen. Endelig et anderledes, men særdeles oplysende værk, Hans Vammen: *Den tomme stat*.
- Det skal i denne sammenhæng bemærkes, at Rigsrådet blev »opfundet« i 1854 og ændret i 1855. Holsten og Lauenborg trådte dog ud af Rigsrådet i 1858. Med Novemberforfatningen omfattede Rigsrådet kun Danmark og Slesvig.
16. Optælling foretaget på basis af *Rigsraadstidende*, Overordentlig Samling 1864, og *Rigsdagstidende*, Sextende Samling 1864.
 17. Fordelt på 101 i folketinget, 52 i landstinget og 12 kongevalgte i landstinget.
 18. Forordningen blev givet i medfør af tilsagn i Januarkundgørelsen. I nærværende sammenhæng skal nævnes, at forordningen fastslog, at hertugdømmet Slesvig havde sin egen lovgivning og forvaltning, og at hertugdømmets folkelige repræsentation, Provinsialstændersamlingen, havde besluttende myndighed inden for sin virkekreds. Denne myndighed rakte dog kun til samtykke til forandring i lovgivningen (§ 12), endog med visse indskrænkninger (§ 13). Der var heller ikke lovgivningsmæssig initiativret (§ 16). Ministeransvar over for repræsentationen var der kun tale om i tilfælde af, at ministeren uberettiget havde gjort brug af provisorisk lovgivning (§ 15). Domstolene måtte ikke bedømme den udøvende magt (§ 9). Tilligemed var ytringsfriheden vedr. offentlige anliggender begrænset (§ 8). Det var en konservativ forfatning og et barn af enevældens tankegods. En noget lignende forordning for Holstens vedkommende blev givet knap fire måneder senere. Se i øvrigt Neergaard II 1916, s. 64ff.
 19. Foreløbig Lov om nogle Forandringer i de ved Lov af 4.12.1863 angående Valgene til Rigsraadet foreskrevne Tidsbestemmelser, 31.1.1864.
 20. RA. Finansministeriet. Forestillinger 1848-1972, 1864, forestilling nr. 32, 31.1.1864 med kgl. res. af samme dato.
 21. RA. Finansministeriet. Forestillinger 1848-1972, 1864, forestilling nr. 34, 31.1.1864 med kgl. res. af samme dato.
 22. Møller II, 1958, s. 36ff.
 23. Statsrådets forhandlinger 19.1.1864, i *Statsraadets Forhandlinger 1863-1864*, 1970.
 24. Neergaard II 1916, s. 1001.
 25. RA. Kabinetssekretariatet journalsager 1853-1905. 1864-65. A nr. 52. Udenrigsministeriets forestilling af 22.1.1864. Jf. Neergaard II 1916, s. 1011.
 26. RA. Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, Sekretariatet. Sager angående Rigsrådet og valg til dette (1854-1864). Finansministeriet til Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig 16.1.1864. MHS j.nr. 73 og 74. FM j.nr. 162/1864 og 161/1864.
 27. RA. Finansministeriet. Sekretariatet, Forestillinger 1848-1972. Forestilling nr. 24 af 26.1.1864 med kgl. res. af samme dato, FM j.nr. 269. Forestilling nr. 36 af 3.2.1864 med kgl. res. af samme dato, FM j.nr. 346b/1864.
 28. Her valgtes i 4. slesvigske bydistrikt borgmester H. Finsen, Sønderborg, iflg. indberetning af 18.6.1864 om valg afholdt 5. marts s. å. fra valgbestyrer Grønlund i Nordborg, FM. j.nr. 2030/1864, i 6. slesvigske landdistrikt lærer og degn P. Jørgensen, Hørup, iflg. indberetning af 6.3.1864 fra herredsfoged Arnesen i Augustenborg, FM j.nr. 729/1864, og i 1. slesvigske blandede distrikt assessor B.N.E. Steenstrup, Ærøskøbing, iflg. indberetning fra landfoged Carstens i Ærøskøbing af 6.3.1864, FM j.nr. 748. RA. Budgetdepartementet, Finansministeriets Sekretariat, Rigsrådssager, 1864-1865.
 29. RA. Finansministeriet. Sekretariatet, Forestillinger 1848-1972. Forestilling nr. 42 med kgl. res. af 12.2.1864.

- Hvervet overgik herefter til herredsfoged A. Grønlund i Nordborg.
30. RA. Budgetdepartementet, Finansministeriets Sekretariat, Rigsrådssager, 1864-1865. Indberetning af 20.6.1864 fra amtmand Dahl i Vejle, FM j.nr. 2077/1864.
 31. RA. Budgetdepartementet, Finansministeriets Sekretariat, Rigsrådssager, 1864-1865. Indberetning af 5.3.1864 fra valgbestyrelsesformanden, FM j.nr. 737/1864. Se også Stenz 1980, s. 194 og s. 224.
 32. RA. Finansministeriet. Sekretariatet, Forestillinger 1848-1972. Forestilling nr. 66 af 7.3.1864 med kgl. res. af 8.3.1864.
 33. RA. Finansministeriet. Sekretariatet, Forestillinger 1848-1972. Forestilling nr. 82 af 19.3.1864 med kgl. res. af 21.3.1864.
 34. Se Lov af 4.12.1863 angaaende Valgene til Rigsraadet, § 17, der henviser til at anvende reglerne som anført i Foreløbig Lov af 2.10.1855 angaaende Valgene til Rigsraadet, §§ 18-28.
 35. RA. Budgetdepartementet, Finansministeriets Sekretariat, Rigsrådssager, 1864-1865, FM j.nr. 764 og 788/1864.
 36. RA. Finansministeriet. Sekretariatet, Forestillinger 1848-1972. Forestilling nr. 81 af 21.3.1864 med kgl. res. af samme dato. Byfoged og byskriver i Skanderborg og herredsfoged i Hjelmlev-Gjern herreder A.F. Bülow beskikkes.
 37. RA. Finansministeriet. Sekretariatet, Forestillinger 1848-1972. Forestilling nr. 88 af 22.3.1864 med kgl. res. af 1.4.1864. Birkedommer og skriver i Frijsenborg-Faurskov birk C.O. Malling beskikkes.
 38. RA. Budgetdepartementet, Finansministeriets Sekretariat, Rigsrådssager, 1864-1865. Indberetning af 18.4.1864 fra birkedommer i Frijsenborg-Faurskov birk C.O. Malling, FM j.nr. 1336/1864. 428 stk. stemmesedler udsendt.
 39. RA. Budgetdepartementet, Finansministeriets Sekretariat, Rigsrådssager, 1864-1865, FM j.nr. 837/1864.
 40. RA. Budgetdepartementet, Finansministeriets Sekretariat, Rigsrådssager, 1864-1865. Indberetning af 14.5.1864 fra birkedommer i Frijsenborg-Faurskov birk C.O. Malling, FM j.nr. 1629/1864.
 41. RA. Budgetdepartementet, Finansministeriets Sekretariat, Rigsrådssager, 1864-1865. Indberetning af 4.6.1864 fra birkedommer i Frijsenborg-Faurskov birk C.O. Malling. FM j.nr. 1891/1864. 481 stk. stemmesedler udsendt.
 42. Der er i nærværende arbejde ikke foretaget nærmere undersøgelser vedrørende de til Ribe Amt og dermed 11. landstingsvalgkreds hørende kongerigske enklaver, hvad landstingsvalget angår.
 43. RA. Budgetdepartementet, Finansministeriets Sekretariat, Rigsrådssager, 1864-1865. Indberetning af 30.3.1864 fra amtmanden i Ringkøbing. FM j.nr. 1123/1864. Amtmanden mente ikke, man i henhold til valgloven kunne undgå at bekendtgøre stedet for valghandlingen, da loven foreskrev offentlig valghandling.
 44. RA. Budgetdepartementet, Finansministeriets Sekretariat, Rigsrådssager, 1864-1865. Indberetning 6.4.1864, FM j.nr. 1175/1864.
 45. RA. Budgetdepartementet, Finansministeriets Sekretariat, Rigsrådssager, 1864-1865. Skrivelse fra amtmanden til Finansministeriet af 8.4.1864, FM j.nr. 1199/1864.
 46. RA. Budgetdepartementet, Finansministeriets Sekretariat, Rigsrådssager, 1864-1865, FM j.nr. 1283/1864.
 47. I Rigsrådets landstings 8. kreds afholdtes valget den 29.3.1864 i Thisted. RA. Budgetdepartementet, Finansministeriets Sekretariat, Rigsrådssager, 1864-1865, FM j.nr. 1122/1864.
 48. RA. Finansministeriet. Sekretariatet, Forestillinger 1848-1972. 1864. Forestilling nr. 53. Foreløbig Lov af 24.2.1864, hvorved Finansministeriet bemyndiges til at foretage Forandringer i de for Forberedelserne til de forestående Rigsrådsvalg foreskrevne Frister samt til at forandre de foreskrevne Valgdage.
 49. Krigens geografi er her skildret på baggrund af *Den Dansk-Tydske Krig*.

50. Våbenhvilen gik fra tysk side ud på stillingsmæssig status quo, tilladelse af handelens, kommunikationens og administrationens regelmæssige gang i den besatte del af Jylland og endelig ingen opkrævning af krigsskat (kontribution) i de besatte områder. Den danske modydelse var ophævelse af blokaden af de tyske havne. Nielsen 1987, s. 302 ff.
51. Mod vest lå 13. landstingsvalgkreds: Haderslev, Tønder og Løgumkloster Amter. Mod øst lå 14. landstingsvalgkreds: Aabenraa, Sønderborg, Nordborg og Flensborg Amter samt staden Flensborg og Kappel Herred. Mod syd lå 15. landstingsvalgkreds: Bredsted og Husum Amter med Eidersted, Gottorp, Hytten og Femern Amter samt Egernførde Herred.
52. RA. Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, Sekretariatet. Sager angående Rigsrådet og valg til dette (1854-1864). Udkast til skrivelsen af 3.3.1864 fra MHS til Finansministeriet, MHS j.nr. 267/1864. Heri beskrives detaljeret, hvilke valgkredse Vesterhavsøerne lå i.
53. RA. Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, Sekretariatet. Sager angående Rigsrådet og valg til dette (1854-1864). Finansminister D.G. Monrad til MHS 26.2.1864. MHS j.nr. 267.
54. Lov angaaende Valgene til Rigsraadet, 4.12.1863, §§ 15 og 17. Valglisten skulle for landstingets vedkommende i Slesvig udarbejdes af underdommerne iflg. kgl. res. af 3.2.1864, forestilling nr. 36, FM j.nr. 346b/1864.
55. Broder Knudsen.
56. RA. Budgetdepartementet, Finansministeriets Sekretariat, Rigsrådssager, 1864-1865. Indberetning af 10.2.1864 fra herredsfoged Arnesen, Augustenborg Herred: Mens amtmand Heltzen selv forblev i Aabenraa, konstituerede han den 6. februar P.K.M. Arnesen som amtmand over Als, Ærø og den ubesatte del af Sundedeved, FM j.nr. 475/1864.
57. Kommissorium af 7.3.1864, RA, Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig. 2. dep. 1. kontor. Kopibog, j.nr. 338 II A.
58. RA. Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, Sekretariatet. Sager angående Rigsrådet, og valg til dette (1854-1864). Skr. af 10.3.1864 fra Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig til provst Otzen. J. nr. 334.
59. Foreløbig Lov af 4.12.1863 angaaende Valgene til Rigsraadet, § 16.
60. RA. Finansministeriet. Forestillinger 1848-1972. Forestilling nr. 62 af 4.3.1864 med kgl. res. af 5.3.1864.
61. Vedrørende amternes udstrækning, se Nørr 2008, og Schlaber 2007b.
62. RA. Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, Sekretariatet. Sager angående Rigsrådet og valg til dette (1854-1864). Skr. af 2.2.1864 til Finansministeriet. Jf. Finansmin., Finansdepartementet, Sekretariats- og budgetkontor: Journal (1849-31.03.1940). FM j.nr. 346a/1864.
63. RA. Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, Sekretariatet. Indberetning om den politiske tilstand og strømning. Afhøring af amtmand Broder Knudsen den 8.4.1864.
64. FB. Rigsrådets arkiv. C. Journalsager, 9. 1. overordentlige samling 1864, j. nr. 827. Finansministeriet til aldersformanden for Rigsrådets landsting.
65. RA. Budgetdepartementet, Finansministeriets Sekretariat, Rigsrådssager, 1864-1865. Indberetning af 2.4.1864 til Finansministeriet fra Den Interimistiske Overøvrighed for Vesterhavsøerne, FM j.nr. 1170.
66. Det samme var Rømøs nordland, der hørte til Haderslev Amt og dermed også til 13. valgkreds.
67. *Rigsraadstidende. Forhandlinger paa Landstinget*. Overordentlig Samling 1864. Sp. 12. Biskop Hansen redegjorde her for valgets forløb.
68. RA. Budgetdepartementet, Finansministeriets Sekretariat, Rigsrådssager, 1864-1865. Indberetning af 19.3.1864 fra valgbestyrelsen, FM j.nr. 946/1864.
69. RA. Budgetdepartementet, Finansministeriets Sekretariat, Rigsrådssager, 1864-1865. Jørgen Hansen 19.4.1864 til Finansministeriet, FM j.nr. 1356.
70. RA. Budgetdepartementet, Finans-

- ministeriets Sekretariat, Rigsrådssager, 1864-1865. FM j.nr. 1176, 1044, 1056, 1121, 1891/1864. Kun i 5 ud af 11 indberetninger var det tilgrundliggende antal stemmesedler anført. I indberetningen fra Bornholms Amt var antal af udsendte stemmesedler ikke angivet. Det nøjagtige behov, nemlig 88, er dog opgjort i forbindelse med returnering af overskydende stemmesedler. Bornholms Amt til Finansministeriet 22.3.1864, FM j.nr. 998.
71. RA. Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, Sekretariatet. Sager angående Rigsrådet og valg til dette (1854-1864). 7.3.1864. Finansministeriet til Den Interimistiske Overøvrighed for Vesterhavsoerne.
 72. RA. Budgetdepartementet, Finansministeriets Sekretariat, Rigsrådssager, 1864-1865. 11.4.1864. Villemoes til Finansministeriet, FM j.nr. 1284/1864.
 73. RA. Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, Sekretariatet. Sager angående Rigsrådet og valg til dette (1854-1864). Protokol for valgbestyrelsen i 13. landstingsvalgkreds, 24.5.1864.
 74. RA. Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, Sekretariatet. Sager angående Rigsrådet og valg til dette (1854-1864). Protokol for valgbestyrelsen i 13. landstingsvalgkreds, 24.5.1864.
 75. RA. Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, Sekretariatet. Sager angående Rigsrådet og valg til dette (1854-1864). 5.5.1864 [må være skrivfejl for 5.6.1864]. Christian Juhl til herredsfoged Villemoes, der er fmd. for valgbestyrelsen: »På grund af de for tiden herskende forhold, [ser han sig] foreløbig ikke i stand til at modtage valget, ...«.
 76. RA. Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, Sekretariatet. Sager angående Rigsrådet og valg til dette (1854-1864). 1.6.1864. W. Johansen til valgbestyrelsen for valgene til Rigsrådets landsting for 13. valgkreds. Der gives ikke nogen særskilt begrundelse.
 77. RA. Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, Sekretariatet. Sager angående Rigsrådet og valg til dette (1854-1864). 23.6.1864. Finansministeriet til Den Interimistiske Overøvrighed for Vesterhavsoerne.
 78. RA. Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig, Sekretariatet. Sager angående Rigsrådet og valg til dette (1854-1864). Valgbestyrelsens forhandling, Vyk den 6.7.1864.
 79. RA. Budgetdepartementet, Finansministeriets Sekretariat, Rigsrådssager, 1864-1865. Villemoes til Finansministeriet 7.7.1864. FM j.nr. 2407/1864.
 80. Hammer 1865, s. 96.
 81. RA. Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig. Sekretariatet. Indberetning om den politiske tilstand og stemning. 1864. Afskrift af toldkontrollør i Keitum, Sild, Masorskys indberetning til Generalpostdirektoratet.
 82. FB. Rigsrådets arkiv. Journalsager. 1. overordentlige samling 1864. Arkivnr. 857.
 83. FB. Rigsrådets arkiv. Journalsager. 1. overordentlige samling 1864. Arkivnr. 858. Til præsidenten for Rigsrådets landsting, dateret dampskibet Limmfjorden den 8.7.1864.
 84. *Rigsraadstidende*. Overordentlig samling 1864. 1. møde den 25.6.1864, sp. 5-38.44, og møde den 25.8.1864, sp. 669-682.
 85. Neergaard II 1916, s. 1223 og s. 1297.
 86. I henhold til 1863-grundlovens § 59.
 87. I henhold til 1863-grundlovens § 58.
 88. RA. Finansministeriet. Sekretariatet, Forestillinger 1848-1972. 1864. Uden nr. 2.6.1864. FM j.nr. 1946/1864.
 89. RA. Finansministeriet. Sekretariatet, Forestillinger 1848-1972. 1864. Nr. 164. FM j.nr. 1947/1864.
 90. RA. Finansministeriet. Sekretariatet, Forestillinger 1848-1972. 1864. Nr. 165. FM j.nr. 1949/1864.
 91. FB. Rigsrådets arkiv. C. Journalsager, 9. 1. overordentlige samling 1864, j. nr. 827. Finansministeriet til aldersformanden for Rigsrådets landsting og Finansministeriet til aldersformanden for Rigsrådets folketing.
 92. Valgperioden var 12 år og af Novemberforfatningen § 26 fremgår, at hidtidige kongevalgte medlemmer af Rigsrådet forbliver, indtil de 12 år er udløbet for hver enkelt.

93. De fem slesvigske var: Præsident i den kgl. appellationsret for hertugdømmet Slesvig C.L.E. v. Stemann, skibsreder og rådmænd i Sønderborg C. Jensen og skibsreder P.W. Brandt i Ærøskøbing, samt de hidtidige købmænd P. Schmidt og landkommisær M. Hagemann.
94. FB. Rigsrådets arkiv. C. Journalsager, 9. 1. overordentlige samling 1864, j. nr. 865.
95. FB. Rigsrådets arkiv. C. Journalsager, 9. 1. overordentlige samling 1864, j. nr. 855. Skr. af 13.7.1864. Sst. j.nr. 845. Skr. af 1.7.1864.
96. RA. Budgetdepartementet, Finansministeriets Sekretariat, Rigsråds-
ger, 1864-1865. Telegram fra konstitueret amtmand Arnesen til Finansministeriet, FM j.nr. 430/1864.
97. RA. Finansministeriets Finansdepartementets sekretariats- og budgetkontor. Journal 1864. Nr. 430.
98. RA. Indenrigsministeriet, 3. Kontor: Rigsdagsjournalsager 1864, j.nr. 735. Valget var oprindeligt udskrevet den 16.4.1864 til afholdelse ved valgperiodens udløb den 14.6.1864. Indenrigsministeren fandt det dog ønskeligt, at det i stedet afholdtes den 7.6.1864 inden våbenhvilens udløb. Kongelig resolution herom den 20.5.1864.

Zusammenfassung

Der Krieg zwischen Dänemark und den deutschen Großmächten 1864 beeinträchtigte die Wahlen zum Reichsrat in diesem Jahr. Die Gesetzesänderungen, die kurz vor Kriegseinbruch verabschiedet waren, um die Wahlen durch Verkürzung der Zeitfristen zu beschleunigen, wurden von den Begebenheiten überholt. Jetzt wurde es in der *Vorbereitungsphase* möglich rein verwaltungsmäßig die Zeitfristen zu verlängern und Wahlstellen zu ändern.

Bei der *Durchführung* können die Kriegsbegebenheiten und die Ausbreitung der Besetzung in den Änderungen verfolgt werden, die bei Durchführung der Wahlen stattfinden, wie Änderungen in der Berufung der Wahlvorsitzenden, Änderungen in den Stellen für die Wahlhandlungen und Änderung von Zeitpunkten. Die Durchführung wurde auch durch eine unsichere Kommunikation als Folge der Kriegereignisse und der Besetzung gekennzeichnet.

Das Ergebnis war, dass in großen Teilen Schlesiens keine Wahlen zum Volksting des Reichsrats durchgeführt wurden, wie es in Dänemark bei allen anderen Wahlen – mit einer einzelnen Ausnahme – zum Volksting des Reichsrats der Fall war. Zum Landsting wurden in Dänemark sämtliche Wahlen durchgeführt. Die Wahlen in den schleswigschen Landstingswahlkreisen wurden teilweise durchgeführt, nach bemerkenswerten Initiativen der Regierung zur Durchführbarkeit in den unbesetzten Teilen der Wahlkreise.

Trotz aller Schwierigkeiten wurden die Wahlen zum Reichsrat laut

Novemberversammlung durchgeführt. Der Reichsrat konnte zusammentreten, wenn es nötig war, nun nicht zur Verhinderung des Kriegsausbruchs, sondern um zu einer Friedensabmachung oder Weiterführung des Krieges Stellung zu nehmen, und weil im Namen der Regierung nicht weiterhin – in gewissem Umfang erlaubte – vorläufige Gesetze verabschiedet werden konnten.

»Kampen om Dybbøl har givet os dyrebare minder«

Slaget ved Dybbøl i eftertidens mindearrangementer

Af SIGNE FREDERIKSEN

I 2014 har Slaget ved Dybbøl været på manges læber. Slaget har nu i 150 år indtaget en central plads i dansk national identitet og mindekultur. Siden 1921 er Slaget ved Dybbøl årligt blevet markeret ved fællesgravene på Dybbøl Banke, men tilbage fra 50-årsminde dagen i 1914 har de runde mindeår givet anledning til større mindearrangementer. Det er disse arrangementer, artiklen vil beskæftige sig med.

Indledning

Som titelcitatet¹ antyder, er der mange erindringer knyttet til Slaget ved Dybbøl, det blodige slag 18. april 1864 mellem preussere og danskere. Det er artiklens formål at analysere mindearrangementerne i de runde mindeår 1914, 1939, 1964 og 1989 samt genforeningsfesten, som blev afholdt 11. juli 1920 i skanserne på Dybbøl Banke.² Centralt står at undersøge, hvilke erindringer, fortolkninger og aktualiseringer, der i taler og avisartikler blev tillagt Slaget.

Som teoretisk tilgang er benyttet begrebet *erindringssted*.³ Grundlæggende er et erindringssted et sted i konkret fysisk forstand eller overført betydning – for eksempel en begivenhed eller person – hvortil eftertiden har knyttet og til stadighed knytter erindringer og fortolkninger.⁴ Undersøgelsen af mindekulturen i forbindelse med Slaget ved Dybbøl vil således kunne vise, hvordan eftertiden har tolket – og somme tider kæmpet om at fortolke – fortiden og dens betydning for nutiden.

Kilder til studier af erindringssteder afhænger af den vinkel, man lægger i analysen. Her består kildematerialet af avisartikler fra dels de tre nationale *Politiken*, *Berlingske Tidende* og *Jyllands-Posten* samt

den sønderjyske avis, *Hejmdal*, og det danske mindretal i Sydslesvigs avis, *Flensborg Avis*.⁵ Gennem avisernes artikler har det været muligt at rekonstruere de afholdte taler og finde frem til artikler med forbindelse til mindedagene.⁶

Den førende danske erindringsstedshistoriker, museumsinspektør Inge Adriansen, har i flere publikationer arbejdet med Dybbøl som erindringssted.⁷ I sin forskning beskæftiger Adriansen sig imidlertid næsten udelukkende med fysisk-konkrete erindringssteder – for eksempel mindesmærker og mødesteder – og hun har ikke beskæftiget sig indgående med mindearrangementerne i de runde mindeår.⁸

For årene 1914 og 1939 foreligger der ikke på forhånd tidligere forskning,⁹ mens der for årene 1964 og 1989 foreligger detailstudier af enkelte taler.

Historiker og lektor ved Københavns Universitet, Karl Christian Lammers, har studeret statsminister Jens Otto Krag og Kong Frederik IX's forskellige erindringer og kontekstualiseringer ved 100-års mindedagen i 1964.¹⁰ Cand.mag. Louise Ejlskov Röhrig har studeret, hvorledes Sønderjylland som erindringssted er blevet italesat fra indgåelsen af de dansk-tyske mindretalserklæringer – de såkaldte København-Bonn-erklæringer – i 1955 og frem til 2006.¹¹ Det har hun gjort gennem undersøgelse af blandt andet mindedagene for Slaget ved Dybbøl i 1964 og 1989. Hos Röhrig som hos Adriansen indgår studiet af mindedage dog kun som en del af det, der undersøges, mens mindedagene i den følgende fremstilling er det centrale analysefelt.

Studiet, som artiklen bygger på, kunne derfor præsentere en bredere funderet analyse af de mange erindringer, der kom til udtryk i forbindelse med mindearrangementerne.

Hæder og ære: 50-års mindedagen i 1914

Som følge af, at Dybbøl Banke i 1914 endnu var tysk territorium, måtte et dansk mindearrangement finde sted andetsteds end ved den historiske slagmark og de danske kriger-fællesgrave.

Mindearrangementet, der foregik i København som et tredages veteranstævne, bekræftede Slaget ved Dybbøls status som erindringssted. Det blev også tydeligt i aviserne, og *Flensborg Avis* skrev blandt andet: »Kampen om Dybbøl har givet os dyrebare minder; Dybbøl Banke er hellig jord. Siden det tunge år er der blevet stærkt valfartet

Dybbøl Mølle og mindepladen, der blev opsat den 18. april 1914. De preussiske myndigheder beordrede samme dag pladen fjernet. I 1919 kunne pladen igen opsættes på Dybbøl Mølle. Foto Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot.

til Dybbøl, og for mere end én dansk er det først her ret gået op, hvad det vil sige at være dansk.«¹² Dansk nationalitet, identitet og erindring var hermed forankret i Dybbøl. Som det skal vise sig, var emnerne for taler og artikler særligt offervilje, fædrelandskærlighed og hæder af veteranerne.

18. april afholdtes en mindegudstjeneste, som også kongehuset deltog i. Biskop Harald Ostenfeld holdt en tale, hvis fokus lå på dels de materielle og åndelige fremskrift, som han mente var sket efter nederlaget, og dels på at hædre veteranerne og de soldater, som havde måttet lade livet i nederlagets tid.¹³ Han sagde blandt andet, at »[...] Vi fejrer mindet om det svære år, da der kom bud på bud om nederlag [...]«. ¹⁴ Bemærk i øvrigt udtrykket at *fejre mindet*, som vidner om, at det var den personlige indsats, der markeredes. Havde det været en mindedag for selve krigen og kampene, havde man næppe brugt udtrykket *fejre*, men blot *minde*.

Inden den senere gallafest for veteranerne gik et optog bestående

af blandt andre veteraner og militærfolk i procession forbi Holmens Kirkegård og Garnisons Kirkegård, hvor der nedlagdes kranse på de faldnes grave. Herefter kom de forbi Amalienborg Slotsplads, hvor Christian X med ordene »[...] en Tak fordi De til lands og vands overlod os Dannebrog frit og uplettet, en tak for den arv, De efterlod til vor varetægt [...]« takkede og hyldede veteranerne for deres store indsats i krigen.¹⁵

Ved gallafesten deltog både kongefamilien, ministre og medlemmer af Rigsdagen, hvormed det blev det officielle Danmark, der var med til at hædre veteranerne og mindes nederlaget og tabene.

Filosofiprofessor Harald Høffdings tale lagde vægt på stoltheden ved den tapre kamp trods nederlaget: »Og dog er vor historie stolt – ved modstanden, der så tappert øvedes mod overmagten, ved det seje og uførtroede i modgangen, ved evnen til at rejse sig på ny [...]«. ¹⁶ Hvad der her skulle mindes og erindres var altså den tapre indsats, som allerede i årene efter 1864 havde fået en stærk rolle i erindringen.¹⁷ Høffding påpegede desuden, at veteranerne ikke havde fået en ærefuld modtagelse efter krigen, hvorfor det i forbindelse med veteranstævnet var tid til at give dem oprejsning: »Hvad der dengang i mismodets tid forsømtes, skal i dag oprettes. Som den unge officer på Dybbøl vil vi i dag gøre honnør for eder [...]«. ¹⁸ Her udtryktes det tydeligt, at stævnets formål også var at takke veteranerne for deres indsats.

19. april havde Københavns og Frederiksbergs kommunalbestyrelser inviteret veteranerne til frokost, og den 20. kunne veteranerne drage hjem med hæder i bagagen.

Meget lig de afholdte taler havde *Politiken*, i øvrigt helt fra veteranstævnets begyndelse, den holdning, at »[...] det er dem [veteranerne] og ikke 1864, der fejres. Krigen i sig selv giver ikke anledning til festligheder.«¹⁹ Dette stemmer tillige overens med ovennævnte omtale af at *fejre mindet*.

I *Jyllands-Posten* bragtes en mindre artikelserie af historikeren Vilhelm la Cour. På lige fod med talerne ved mindearrangementet fokuserede la Cour på den tapperhed og dødsforagt, som han mente, at soldaterne havde udvist. Med ordene: »Der er navne, der for nationen står i en glans, som tiderne aldrig slukker[...]. Vi ser hen til Dybbøl med beundring, med stolthed, med længsel efter at vise os navnet værdigt«, tillagde la Cour Slaget ved Dybbøl status som erindringssted allerede i 1914.²⁰

Dannebrog hejstes på den store flagstang på Dybbøl Banke, mens kong Christian X kørte forbi i forbindelse med genforeningsfesten den 11. juli 1920. Foto: Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot.

I *Flensborg Avis* blev der slået til lyd for, at det for sammenhængskraftens og oprejsningens skyld var bedre at have kæmpet forgæves end slet ikke at have kæmpet: »Vi sønderjyder ville nødigt være tvungne ind under fremmedherredømmet uden forsvaret på Dybbøl [...]«²¹

Kendetegnende for mindedagen i 1914 var fokus på at mindes og på soldaternes indsats, og den første runde mindedag tydeliggjorde samtidig Slaget ved Dybbøls betydning som en central begivenhed i dansk historie og kultur. Et erindringssted tog form.

Genforening og danskhed: Genforeningsfesten i 1920

Festlighederne for Genforeningen, som fandt sted 11. juli 1920 i skanserne på Dybbøl Banke, var en helt anden type arrangement end de fire mindearrangementer, som artiklen ellers tager op.²² Når genforeningsfesten alligevel er med, skyldes det, at der i flere af arrangementets taler og i avisernes artikler blev føjet nye og flere erindringer

til Slaget ved Dybbøl. At man valgte netop slagmarken fra 1864 som festplads, er en tydelig bekræftelse af Slagets status som et erindrings- og identitetsbærende sted.

Mindedagen var indledt med procession fra Sønderborg by til Dybbøl Banke. Undervejs passerede man Dybbøl Mølle, og her gled et stort dannebrogslag til tops fra den nys opsatte, meget høje flagstang tæt ved møllen. I dag er det fast tradition med militær procession på Dybbøldagen – en tradition der hermed har sine rødder i genforeningsfesten i 1920.

Det officielle Danmark var til stede i form af kongehus, regering og rigsdagsmedlemmer, og første taler var O.D. Schack, lensgreve og medlem af Den nordslesvigske Vælgerforening. Med ordene »[...] Dybbøl Banke, det dyrebareste, Danmark ejer [...]«,²³ efterlod han ingen tvivl om, at Slaget ved Dybbøl var et væsentligt erindringssted i dansk historie, hvor mange minder og national identitet var forankret.

Christian X holdt ikke tale, men da han fik overrakt en gammel dannebrogsfane fra 1864 og kopier af de to guldhorn – genstande med tydelig national symbolik – udtrykte han kort sin tak til soldaterne, som han kaldte »nationens ypperste«.²⁴

Næste taler var H.P. Hanssen, den toneangivende sønderjyske politiker og organisator, som i sin tale knyttede den danske kongemagt til Sønderjylland historisk. Han nævnte blandt andet den tilknytning, som Valdemar Atterdag og Christian II havde haft til egnen, inden han omtalte Christian X's farfar, Christian IX's besøg i skanserne på Dybbøl i begyndelsen af 1864.²⁵ Der knyttedes herved bånd dels mellem Sønderjylland og det resterende Danmark og dels mellem Slaget ved Dybbøl og Genforeningen. Ud over at sende en tak til de faldne og til veteranerne mindede Hanssen også om de kampe om modersmål og danskhed, der var foregået på egnen. Hanssen brugte hermed mindedagen til at tale en nutidig sag, samtidig med at han brugte historien som det, der knyttede Sønderjylland sammen med det resterende Danmark. Genforeningen blev på sin vis en del af Slaget ved Dybbøls historie i eftertiden.

De ikke-militære kampe i perioden 1864 til 1920 var også et tema for næste taler, politiker og gårdejer Peter Grau, der blandt andet fokuserede på de sønderjyder, der havde måttet lade livet på tysk side under Første Verdenskrig. Derpå knyttede også han Dybbøl tæt sammen med Genforeningen, idet han sagde, at det var kampene på Dybbøl, der udgjorde det endelige nederlag: »[...] i dag mødes det

H.P. Hanssen taler ved genforeningsfesten på Dybbøl Banke den 11. juli 1920. Foto: Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot.

danske folk fra Danmark og Sønderjylland her på Dybbøl, hvor det reves fra hinanden i 1864 – til Genforening.«²⁶ Ret beset var det snarere kampene på Als i slutningen af juni 1864, der var det endelige nederlag, men det synes med historiker og journalist Tom Buk-Swientys ord at være »[...] forsvundet ud af vores historiebøger, [således] at

det unægtelig ligner kollektiv fortrængning [...]«. ²⁷ Her er det interessant at bemærke, at man ved udeladelsen – fortrængningen om man vil – af kampene på Als lader »det tapre nederlag« på Dybbøl stå som afgørelsen og afslutningen på krigen. Formentlig er der større potentiale for et nationalt symbol og erindringssted i netop et *tappert* nederlag end blot et nederlag. Ovenstående illustrerer samtidig en af pointerne om erindringssteder, nemlig at erindringen er udsat for fortrængning og manipulation, fordi det er eftertiden, der aktualiserer og finder anvendelse for erindringen til nutidige formål.

Hans Lorentzen, formand for Sønderjydsk Arbejderforening, skabte i sin tale også forbindelse mellem de to årstal 1864 og 1920 samt til 1848. I 1848 havde der som følge af Første Slesvigske Krig også været et slag på Dybbøl. Lorentzen sagde, at »De to årstal 1848 og 1864 står mejslet i vore monumenter og skrevet i vore hjerter. Nu kommer et tredje årstal 1920 til at stå med lueskrift for danske mænd og kvinder. Disse tre årstal rummer for det danske folk minder om kampe og lidelser, om fædrelandskærlighed [...]«. ²⁸ Han udtrykte her, at både 1848 og 1864 var centrale nationale begivenheder, der havde sat sig erindringsmæssige spor i eftertiden, og at 1920 nu blev føjet til i rækken af mindeværdige begivenheder.

Festdagens sidste taler var statsminister Niels Neergaard, som påpegede, at forsvarshandlingen, det vil sige de danske soldaters indsats i 1864, var en nødvendighed for at opnå en genforening: »Hvis der ikke var kæmpet her imod håb og dog med håb om, at denne dag ville komme, ville det store ikke være sket.« ²⁹ På denne måde fik statsministeren udtrykt, at de danske tab i 1864 ikke havde været forgæves, og samtidig skabtes der en direkte linje mellem 1864 og 1920. Glæden over Genforeningen kunne dog ikke helt overstråle det faktum, at der stadig var mange dansksindede syd for den nye grænse, og til dem havde Neergaard et løfte fra regeringen og det danske folk, nemlig det kendte slagord: »De skal ikke blive glemt!«. ³⁰

Med Genforeningen blev erindringsstedet Dybbøl tilføjet et ekstra erindringslag. Nu indeholdt det på den ene side erindringen om Slaget i 1864 og afståelsen af hertugdømmerne og på den anden side den glade begivenhed, at mange dansksindede igen kom inden for Danmarks grænser i 1920.

Politiken skrev blandt andet: »[...] Det mindere sted, vædet med så mange unge danskes blod, vil være et stort og fredeligt minde rigere.« ³¹ Her blev der lagt op til, at Dybbøl ikke skiftede betydning,

men at erindringsstedet var i stand til at indeholde erindringen om begge begivenheder.

Som Adriansen har påpeget, er Genforeningen den begivenhed i dansk historie, som er blevet fejret med flest jubilæer og folkefester, og samtidig er disse »[...] hver gang foregået i Dybbøl Skanser, fordi mindeparken med skanserne på indtryksfuld vis knytter fortid og nutid sammen og fortæller om dansk kontinuitet«. ³² Ikke blot den oprindelige genforeningsfest, men også de senere jubilæer for Genforeningen har fundet sted på kamppladsen fra 1864, og hermed har Genforeningen været med til at forankre Slaget ved Dybbøl i det fysiske sted Dybbøl Banke. Det er i denne sammenhæng interessant at bemærke, at eftersom tyskerne efter krigen i 1864 opførte fæstningen Festung Sonderburg-Düppel på Dybbøl Banke, fandt den danske genforeningsfest sted i en tidligere tysk skanse, som efter festen belejligt nok blev kaldt *Kongeskansen*. ³³

Som følge af at Dybbøl med Genforeningen blev dansk, kunne der fra 1921 og frem afholdes danske mindearrangementer 18. april ved fællesgravene på Dybbøl Banke.

Forherligelse og forsoning: 75-års mindededagen i 1939

75-året for Slaget ved Dybbøl blev mindet i Sønderborg og København og foregik således ikke som ét samlet mindearrangement. Forklaringen på, hvorfor denne løsning var valgt, skal måske findes i, at man ønskede at nedtone mindededagen for ikke at træde tyskerne over tæerne. 1930'erne bragte spændinger og uro i Sønderjylland blandt andet som følge af, at Danmark med Hitlers magtovertagelse i 1933 fik en nabo, der ikke respekterede Versaillestraktaten, som den danske grænsedragning havde været en del af. ³⁴ Samtidig blev spørgsmålet om revision af den dansk-tyske grænse igen præsent, efter at en nazistisk bølge skyllede ind over Sønderjylland og fik tag i store dele af det tyske mindretal. ³⁵ Derudover havde man i 1938 oplevet, at Hitler indlemmede Østrig og Sudeterlandet i det tyske rige, og i marts 1939, det vil sige kort før mindededagen, indtoges de dele af Tjekkosllovakiet, som ikke tidligere var blevet indlemmet. ³⁶

Som det skal vise sig, blev Slaget tilføjet et vist lag af forsoning mellem dansk og tysk, hvilket sandsynligvis også skyldes den udenrigspolitiske situation. Et tema, som ikke tidligere havde fyldt så meget i erindringen, var de nordiske frivillige, der i 1864 havde kæm-

pet på dansk side. I 1939 blev der dog flere gange henvist til de frivillige og til nordisk samarbejde. Statsminister Thorvald Stauning ønskede gennem 1930'erne et nordisk samarbejde, og henvisningerne i taler og artikler skal formentlig ses i den sammenhæng.³⁷

I København havde Danske Soldaterforeningers Samvirke og Forsvarsbrødrene inviteret til mindefest i Odd Fellow-palæet, hvor kong Christian X og dronning Alexandrine samt statsminister Thorvald Stauning var blandt de fremmødte.³⁸

Oberst Ivan Carstensen holdt en tale, som kunne opfattes som en indirekte kritik af politikere, både fortidens og dem i Carstensens egen samtid. Han udtalte, at Christian IX i 1863 havde været nødt til at bøje sig for politikerne, da han underskrev fællesforfatningen for Danmark og Slesvig, selvom han vidste, hvilke konsekvenser det ville få. Carstensens tale var en ros til den militære indsigt, som han mente, at Christian IX havde besiddet. Talen blev dermed en kritik af politikerne for tilsvarende mangel på indsigt.

Den sønderjyske politiker, Peter Grau, benyttede lejligheden til at tale de dansksindede syd for grænsen og Grænseforeningens sag. Han udtalte, at den kamp, som mindretallet i Sydslesvig til stadighed måtte føre for danskheden, fortjente at blive mindet lige så vel som kampene på Dybbøl i 1864 gjorde. Grau genoplivede desuden statsminister Neergaards ord fra genforeningsfesten om, at de danske sydslesvigere ikke ville blive glemte. Mindedagen for Slaget ved Dybbøl kunne for Grau tjene et nutidigt formål, fordi han fik sat fokus på den kamp, han selv som tidligere næstformand i Grænseforeningen havde været og var med til at kæmpe. Altså kampen for at skaffe støtte til det danske mindretal i Sydslesvig.

Sidste taler var kaptajn Arne Stevns, som omtalte Dybbøl som »Danmarks Thermopylæ«. Dette var en stærkt forherligende analogi, som allerede kort efter Slaget var blevet fremført. Stevns påpegede det mærkelige i, at man kunne mødes til tak efter et nederlag, men han begrundede det med ordene: »Vi kan det, fordi ånden fra Dybbøl voksede sig så stor og mægtig, at en verden så dens herlighed, og at vi selv blev rigere derved. Det eneste, der bebrejdedes vore soldater på Dybbøl var, at modet og standhaftigheden gjorde tabene større. Det var et Thermopylæ!«³⁹ Thermopylæ hentyder til kampen mellem på den ene side kong Leonidas og hans hær af spartanere og på den anden side kong Xerxes og hans hær af persere, som udkæmpedes ved bjergpasset Thermopylæ i 480 f.v.t. Spartanerne var stærkt i un-

dertal, men vandt eftertidens hæder og ære, fordi de på trods af situationen tog kampen op.⁴⁰ I digtsamlingen *Dybbølskandserne* fra 1864 var Danmarks kamp blevet udtrykt på følgende vis:

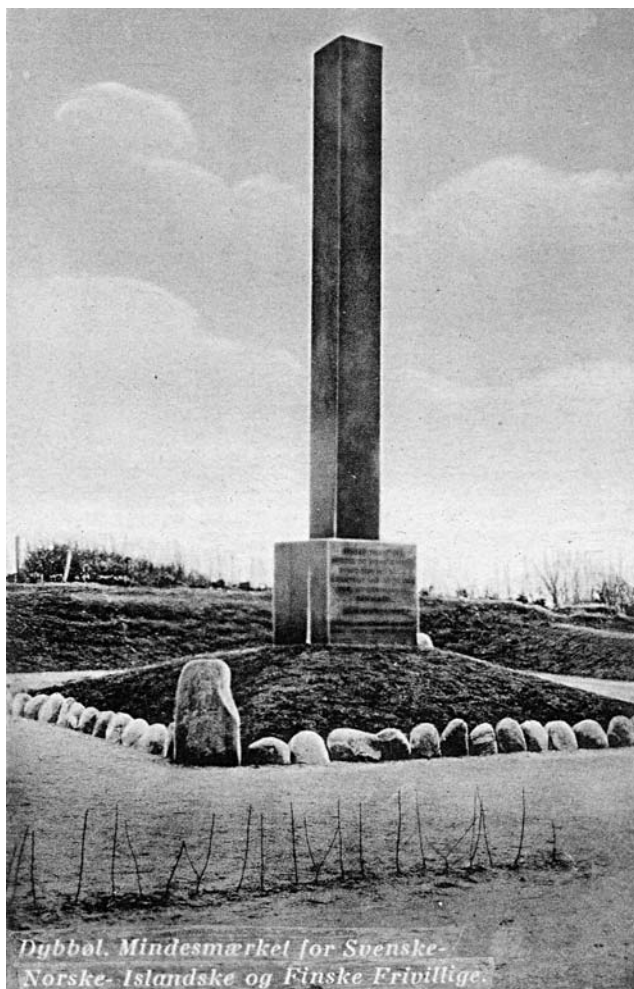
»Jo, det skal vidnes og sandes af alle:
 Danmark har børn af spartanernes slægt.
 Dybbøl, som værgedes mandigt og kækt
 tør vi Thermopylæ kalde [...]«. ⁴¹

Kaptajn Stevns tale var hermed med til at holde den heroiserende fortolkning og helteglans ved nederlaget i live. Adriansen skriver rammende om Thermopylæ-sammenligningen, at: »Det rummer en stærk forenkling og heroisme, der ikke er dækning for, og denne fortolkning har medvirket til at sløre forståelsen af, hvad der skete i 1864, og fastholde en særlig helteglans over Dybbøl Banke.«⁴²

Erindringer og italesættelser som ovenstående illustrerer netop det kendetegn, at erindringssteder er udsat for forenkling og manipulation i eftertidens brug og trang til at anvende erindringssteder til egne dagsordener. Det er samtidig netop denne pointe, der gør erindringssteder interessante at studere.

I Sønderborg begyndte mindedagen med march til fællesgravene. Undervejs gjorde man holdt ved mindesmærket for de nordiske frivillige, som i 1936 var opsat på Dybbøl Banke. Mindestøtten var opsat for at mindes og hædre de nordiske frivillige i begge slesvigske krige. Som Adriansen fremhæver, skal mindesmærket ses i sammenhæng med den politik om nordisk samarbejde, Stauning og hans regering i 1930'erne førte, selvom det aldrig kom til egentlige aftaler mellem landene.⁴³ Oberst Sander fra Sønderborg Kaserne takkede og mindedes her de nordiske frivillige for deres deltagelse, samtidig med at han udtrykte håb om, at »[...] det slægts- og venskabsbånd, som binder Norden sammen, aldrig må løsnes«. ⁴⁴ Det nordiske fællesskab i både fortid og nutid blev hermed inkluderet i mindedagen for Slaget ved Dybbøl.

Oberst Sander holdt tale ved fællesgravene, og her var forsoning og forbrødring mellem dansk og tysk et centralt tema: »De [danske og tyske soldater] kæmpede her på Dybbøl Skanser som modstandere, men døden forsoner, og i døden er vi alle brødre [...]«. ⁴⁵ Det kunne med dette udtryk tyde på, at krigen i 1864 var kommet så meget på afstand, at man kunne tillade sig at tale om spirende forsoning. Samti-

Mindesmærket for de nordiske frivillige opsat i 1936 på Dybbøl Banke ikke langt fra det tyske sejrsmonument, Düppel Denkmal. Foto: Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot.

dig kan man dog ikke udelukke, at oberst Sander også var sig den udenrigspolitiske situation bevidst, og at han derfor lagde vægt på forsoning snarere end forskelligheder og splittelse. I den forbindelse er det desuden værd at bemærke, at der ifølge avisen *Hejmdal* blev nedlagt fire kranser på fællesgravene.⁴⁶ På Dybbøl er der fire fællesgrave, en tysk og tre danske, og det må derfor tolkes på den måde, at

der også blev lagt en krans på den tyske fællesgrav. Den tidligere modstanders faldne blev hermed også mindet.

Om aftenen var der inviteret til mindegudstjeneste i Sct. Marie Kirke i Sønderborg. Biskop Hans Fuglsang-Damgaard holdt mindetalen, og heri fremhævede han tydeligt Dybbøl som et erindringssted med national samlingskraft: »Dybbøl er løftet op over alle modsætninger i vort folk. Dybbøl forener alle danske hjerter [...]. Dybbøl er hellig jord, og det folk er rigt, som kender hellige øjeblikke og steder i sin historie.«⁴⁷ Biskoppen tillagde hermed Dybbøl betydning som et sted og en begivenhed, som alle danskere havde en tilknytning til, og hvor den danske nationalitet var forankret. Biskoppen talte også om de danske soldaters trofasthed og udholdenhed, som ifølge ham havde opnået både modstandernes og eftertidens beundring. Han kaldte soldaternes indsats »[...] deres sejr midt i nederlaget«.⁴⁸ Nederlaget fik herigennem et mere positivt aspekt, og biskoppen trak hermed, om end i mildere grad, på nogle af de samme elementer som Thermo-pylæ-analogien.

Fuglsang-Damgaard anså, på linje med oberst Sander, tiden for at være moden til at tale om forsoning, og han ytrede ønske om, at »[...] de to folk, som for 75 år siden bar våben mod hinanden, stadig, også gennem modsætninger, må vinde frem i forsoningens og fredens arbejde«.⁴⁹

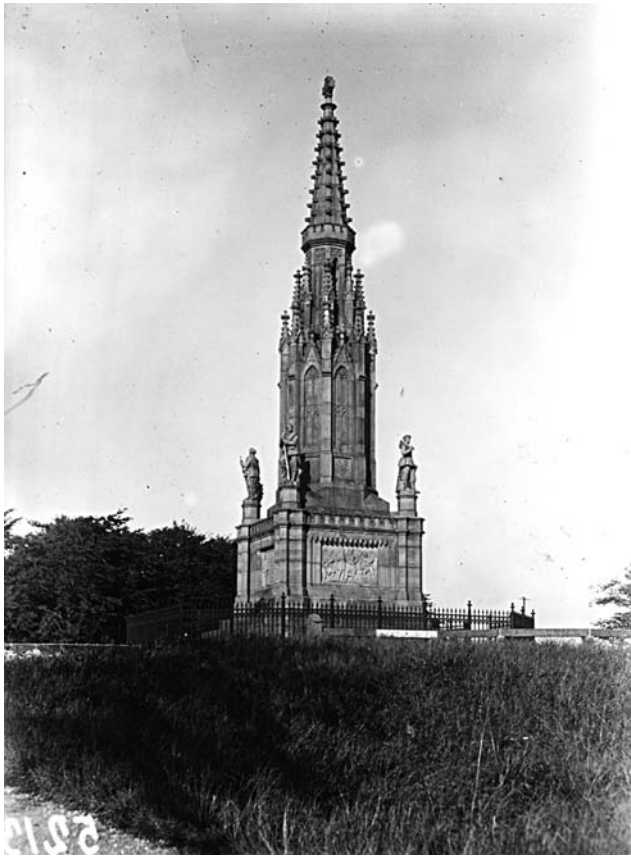
De dansksindede sønderjyders deltagelse i Første Verdenskrig blev også omtalt. Fuglsang-Damgaard skabte en årsagssammenhæng mellem på den ene side de faldne i Slaget ved Dybbøl og i Første Verdenskrig og på den anden side Genforeningen, da han udtalte, at »De [danskisindede sønderjyder] var fælles med deres faldne brødre fra Dybbøl om at bygge Danmarks fremtid. De var alle med for at bringe et 1920.«⁵⁰ Ofrene fra de to krige blev en slags martyrer for danskheden og Genforeningen: »De var alle med *for* at bringe et 1920.«⁵¹ På den måde blev det også slået fast, at ofrene og tabene ikke havde været forgæves. Fuglsang-Damgaards tale var karakteriseret af *både* forsoning og forherligelse, men det illustrerer blot, at eftertidens erindring om og fortolkninger af fortiden er i stand til at strække sig over til tider noget forskellige temaer og erindringer.

Førnævnte oberst Ivan Carstensen havde også skrevet et indlæg om Slaget ved Dybbøl i *Jyllands-Posten*. Her lagde han ud med at omtale danskerne som et fredeligt folk, men at man både i 1864 og nu i 1939 ofte glemte, at fred kun var muligt, hvis også ens naboer

ønskede det.⁵² Dette må tolkes som en klar hentydning til den situation, som Danmark i 1939 stod i, hvor naboen mod syd ikke just lignede et land, som ønskede fred og fordragelighed. Carstensen kritiserede tillige fortidens politikere for at lade politiske hensyn veje tungere end saglige. Ifølge ham havde politikerne ikke lyttet til hærens prioriteringer af Dybbøl frem for Dannevirke, og der var afsat for få penge til forsvaret.⁵³ Gennem 1930'erne verserede en forsvarsdebat, hvis centrale diskussionspunkt blandt andet var, hvorvidt et styrket dansk forsvar ville virke afskrækkende på tyskerne eller snarere henlede opmærksomhed på Danmark, og i denne debat indtog hæren ikke overraskende det synspunkt, at det danske forsvar burde styrkes.⁵⁴ Carstensens slet skjulte kritik skal formentlig ses i sammenhæng med dette: »Svigtende fremsynethed i vor udenrigspolitik, svigtende offervilje over for vore værn, mangel på samarbejde mellem regeringen og værnernes førere har gang efter gang ført Danmark mod undergang [...].«⁵⁵ Hermed gjorde Carstensen, som mange både før og siden, brug af historien som noget, eftertiden burde tage ved lære af. Den begivenhed, som erindrungen tog udgangspunkt i, blev brugt som et fortidigt referencepunkt for en nutidig holdning. Carstensen slog samtidig til lyd for, at man ikke skulle se nederlaget i Slaget ved Dybbøl som håbløst:«[...] skønt sandheden er, at et hæderfuldt nederlag mod overmagten kan rumme spiren til oprejsning, medens en overmægtig sejr ofte gemmer spiren til kommende nederlag.«⁵⁶ Med disse ord kom også Carstensen ind på forenklingen af Danmarks hæderfulde nederlag.

Det samme gjorde sig gældende i *Berlingske Tidendes* leder i anledning af Dybbøldagen, idet man her skrev, at der skulle sendes en tak til de, som kæmpede og døde, men »[...] en tak også, fordi vi som folk måtte vandre den tunge vej til nederlag og landetab. Thi vi vandrede den kæmpende [...]«. ⁵⁷ Det var grund til hæder trods nederlag. Begyndende forsoning var også med i artiklen, og avisen nærede et ønske om, at forskellene mellem de to nationers befolkninger »[...] ikke blot vil mødes til styrkeprøve, men også til befrugtning«. ⁵⁸ Forsoning og samarbejde mellem de tidligere modstandere var altså kendetegnede for både taler og artikler.

Mindedagen i 1939 blev brugt til flere formål, herunder militær ros og mindet om de nordiske frivillige, men tydeligst stod på den ene side det forherligende syn på nederlaget og på den anden side den begyndende forsoning mellem de tidligere modstandere.

Det tyske sejrsmonument Düppel Denkmal indviet i 1872. Det var her, den tyske sejrsfest i 1914 foregik. Monumentet overlevede Genforeningen, men sprængtes i stykker i maj 1945. Foto: Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot.

Fortid og nutid: 100-års mindedagen i 1964

100-års dagen for Slaget ved Dybbøl blev markeret med et stort anlagt todages mindearrangement i Sønderborg, hvor kongehuset og statsministeren var blandt deltagerne.⁵⁹ Netop denne mindedag er et godt eksempel på, at erindringssteder er i stand til at udvise en fleksibilitet, der gør det muligt for dem at indeholde forskelligrettede erindringer og fortolkninger.

17. april spændte arrangementerne fra kransenedlæggelse og min-

degudstjeneste til flaghejsning og fakkeltog. Borgmester Anders Andersen holdt en kort tale ved samlingen på kirkepladsen i Sønderborg. Her hejstes de fem nordiske faner, og borgmesteren takkede de nordiske frivillige, der i 1864 var kommet Danmark til hjælp, og han sagde blandt andet: »Mange af dem kom frivilligt, og det er vel det største, man kan gøre for en sag at sætte livet ind for den.«⁶⁰ Der gik også en tak både til de faldne danske soldater og til overlevende.

Aftenen bød på mindegudstjenester, samtidig med at en bataljon sammensat af soldater fra samme regiment, som i sin tid havde været med i Slaget ved Dybbøl, holdt æresvagt ved krigergravene i skanseområdet. Arrangementerne den 17. april stod hermed udelukkende i mindets og takkens tegn.

Dybbøldagen 18. april indledtes med et æreskompagnis march til Dybbøl, hvor militæret og hjemneværnet nedlagde krans på fællesgravene, og garnisonskommandant ved Sønderborg Kaserne, P. Aagaard Petersen, holdt en kort tale. Her mindedes han for det første de danske såvel som de nordiske soldaters beslutsomhed, mod og ære i 1864, og for det andet blev der tilsagt støtte til den tidligere modstanders efterkommere, så der kunne skabes et frit og samarbejdende Europa.⁶¹ At Aagaard Petersen som ansat ved militæret ønskede at mindes den militære indsats, er ikke overraskende. Han fokuserede dog også på forsoning og samarbejde med en tidligere modstander – temaer, som havde set deres spæde begyndelse ved mindearrangementet 25 år tidligere i 1939.

Det stort anlagte program foregik på Dybbøl Banke, og her deltog både kongehus, Folketingets præsidium, forsvarsministeren, militærattacheer fra flere europæiske lande og statsminister Jens Otto Krag. Ifølge aviserne var der ca. 40.000 øvrige deltagere, og derudover kunne danskerne følge med på radio og tv dagen igennem.⁶²

Haderslev Stifts biskop, Frode Beyer, havde som den første kort ordet. Han lagde vægt på, at 18. april var en sorgens dag. Han stillede spørgsmålet om, hvorvidt man smykkede mindet, men glemte den gru, der lå bag mindet.⁶³ Han gik ikke videre ind i spørgsmålet, men udtalelsen udtrykte en vis usikkerhed omkring måden at omgås begivenheden Slaget ved Dybbøl på i eftertidens mindekultur. Beyer undlod dog ikke selv at smykke mindet, idet han fremhævede, at de danske soldater havde kæmpet med en dødsforagt så stor, at den havde vakt fjendens beundring. Han afsluttede med at sige, at Gud ville rense sorgen for bitterhed, så man kunne se fremtiden i møde

Fra mindearrangementet på Dybbøl Banke på 100-årsdagen for Slaget ved Dybbøl 18. april 1964. Foto: Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot.

med håb.⁶⁴ Forsoning og håb om fremtidigt samarbejde stod dermed også centralt i biskoppens tale.

Inden der blev taget hul på de programsatte taler, lagde kong Frederik IX krans på fællesgravene – både de danske og den tyske – samt ved mindesmærke for de nordiske frivillige. Fra officiel dansk side blev der dermed ikke gjort forskel på egne og den tidligere modstanders faldne.

Ribe Stifts biskop, Johannes Dons Christensen, indledte sin tale med at betone, at man normalt ikke fejrer sine nederlag, men at Slaget ved Dybbøl var mere end blot en militær begivenhed. Han omtalte også de byrder, som sønderjyderne havde måttet bære efter 1864: ufrihed, forfølgelse og 30.000 unge mænds deltagelse i Første Verdenskrig. Dons Christensen mente dog, at perioden havde lært sønderjyderne, at det var kærlighed, udholdenhed og vilje til at ofre sig, der sejrede til sidst. Han afsluttede sin tale med at sende en tanke til de dansksindede i Sydslesvig.⁶⁵ Mindet og erindringen om Slaget ved Dybbøl kom i Dons Christensens tale særligt til at handle om de føl-

ger, som nederlaget fik for befolkningen i Sønderjylland, mens selve Slaget og den militære kamp i 1864 stod i baggrunden.

To taler står centralt ved mindearrangementet i 1964, statsministerens og kongens, idet talerne lagde vægt på modsatrettede sider af erindringen, og Röhrig og Lammers har derfor analyseret disse grundigt.

Hovedtalen var statsminister Krag, og fordi han netop var statsminister, gav hans tale på sin vis udtryk for Danmarks officielle holdning. Talen var præget af et ønske om at se fremad på forholdet mellem Danmark og Tyskland. Krag indledte med at påpege, at hændelserne i 1864 kunne virke små i forhold til, hvad Europa ellers havde oplevet af elendighed og ødelæggelser sidenhen. Samtidig sagde han dog, at 1864 havde fået en særlig plads i dansk historisk bevidsthed, fordi »[...] nederlaget i den danske nation var med til at udløse stærke kræfter, som gav inspiration for en udvikling, der bar landet frem til store fremskridt såvel økonomisk og kulturelt som i folkestyrets udvikling«,⁶⁶ Samtidig mente han, at Danmark anno 1964 havde sit udspring i de vilkår, som 1864 skabte: »[...] ud af nederlaget voksede en dansk nationalstat med blomstrende erhvervsliv og kultur, med et stærkt folkeligt liv og grundfæstede demokratiske institutioner.«⁶⁷ Krag ønskede på mindedagen også at lade tankerne gå til de faldne, og i tråd med kransenedlæggelserne tidligere på dagen inddrog Krag også den tidligere modstander: »Vi har i dag ladet vore tanker gå tilbage til dem, der kæmpede, og til dem, der faldt; til vore egne, til de nordiske frivillige og til vore modstandere. I døden blev de alle forenede.«⁶⁸ Den erindring, som Krag's tale tillagde Slaget, var hermed positivt ladet, fordi den fokuserede på den positive udvikling efter Slaget, mens begivenhederne i 1864 ikke fik megen plads i talen. Det var særligt det nutidige forhold til Tyskland, som fyldte i talen: »I denne vemodsfyldte stund vil vi se fremad mod nye tider med ønsket om, at gammel fordom må falde. Vi ved alle, at der i det dansk-tyske forhold er vanskeligheder at overvinde. Vi kan lykkeligt fastslå, at vi allerede har overvundet adskillige af vanskelighederne, og det er et håb i begge lande ikke alene at overvinde de stærke modsætninger, men også at gøre mødet mellem dansk og tysk til en frugtbar brydning til berigelse for begge parter.«⁶⁹ Disse vanskeligheder, som Krag ikke specificerede, var formentlig blandt andet krigen i 1864 og ikke mindst den tyske besættelse af Danmark 1940-1945. I tiden efter Anden Verdenskrig var Tyskland blevet en vigtig

samarbejdspartner, som Krag karakteriserede som »[...] en flittig europæisk nation, som vi står i nabovenskabeligt samarbejde med på næsten alle punkter, handelsmæssigt og forsvarsmæssigt inden for den store kreds af vestlige nationer«. ⁷⁰ Krag's tale tjente tydeligt et nutidigt formål.

Röhrig vægter i sin undersøgelse særligt, at Slaget ved Dybbøl i Krag's tale blev anset for at være begyndelsen på et moderne Danmark, samt at Krag fokuserede på det dansk-tyske forhold efter 1945. ⁷¹ Lammers anser ligeledes Krag's tale som et udtryk for, at Slaget ved Dybbøl blev begyndelsen til en vækkelse, der gjorde Danmark til et moderne land, samt at Krag accentuerede det forbedrede forhold til Tyskland, som efter 1945 havde bevæget sig i en demokratisk retning. ⁷²

Der var ikke programsat flere taler ved mindearrangementet, men ikke desto mindre tog Frederik IX pludselig ordet i en spontan tale, som i modsætning til Krag's tale lagde vægten på mindet om fortiden. Det var soldaterne fra 1864 og de dansksindede i Sydslesvig, som kongen fokuserede på: »Dybbøl – intet andet navn har i Danmark en skønnere klang. I dag har vi i dyb ærbødighed mindedes alle dem, der faldt her for 100 år siden. De kendte ikke ordet: hvad kan det nytte! De kendte kun: Hold ud og gå på! De segnede for overmagten, og da krigen var ovre, begyndte en våbenløs kamp. Der er grund til her at mindes alle dem, der sejt kæmpede i alle de 56 år [...] Denne dag [hvor vi vandt vor ret] kom i 1920. Glæden var uendelig. Men vi tænker stadig med vemod på dem, der blev syd for grænsen. Vi sender dem en varm tanke for 'end er der en Gud foroven, som råder for Danmarks sag'.« ⁷³ For kongen spillede det nutidige dansk-tyske forhold ikke nogen rolle. Det var snarere kampen på Dybbøl og kampen om danskhed, han ønskede at mindes og erindre.

Röhrig pointerer, at kongens tale stod i modsætning til Krag's, fordi kongen ved at fastholde mindet om de faldne soldater og de dansksindede sydslesvigere indirekte kritiserede regeringens politik. ⁷⁴ Lammers lægger vægt på, at kongens tale i modsætning til Krag's fokuserede på soldaternes indsats og på traumerne som følge af 1864, og dermed var kongens tale i forhold til Krag's bagudskuende. ⁷⁵

Kongens og Krag's taler gik i hver sin retning, og der var dermed ikke enighed om, hvilken erindring der skulle aktualiseres. Hvor Krag's agenda var at sætte fokus på det nutidige europæiske samarbejde og det dansk-tyske forhold, holdt kongen fast i mindet og fortiden, samt at fortidens uretfærdigheder ikke var glemt. Efter arrange-

mentet på Dybbøl Banke havde Danske Soldaterforeningers Landsråd arrangeret en sammenkomst i Frihedshallen i Sønderborg. Foreningens formand, kammerherre Jørgen Dinesen, bød velkommen: »Vi har set hen til i dag at kunne gøre lidt af den uret god igen, som et uoplyst folk øvede, da det hånede sine soldater, så de i mulm og mørke måtte liste sig hjem i garnisonerne efter krigen. Vi, som har oplevet 9. april, kender billedet.«⁷⁶ Dinesen mente tydeligvis ikke, at man i 1864 havde vist soldaterne den fornødne respekt og ære, hvorfor han anså 100-års mindedagen for en lejlighed til at gøre dette. Sammenligningen mellem 1864 og 1940 synes ikke tydeligt at give mening, ud over at fjendebilledet var det samme. En mulig forklaring på sammenligningen kan dog være, at Dinesen som militærperson ønskede at overføre noget af den ære, som eftertiden tilskrev soldaterne fra 1864 til militæret i 1940, som aldrig rigtig kom i spil i forbindelse med 9. april. Formentlig ønskede han også at afværge eftertidens eventuelle kritik af militæret i 1940. Brodden i talen var vendt mod politikerne, fordi det i Dinesens optik var politikernes skyld, at militæret havde måttet luske hjem i 1864, og det var samtidig politikernes skyld, at militæret ikke havde kunnet forsvare Danmark i 1940.

Borgmester Anders Andersen indledte med at sige, at man mødtes 18. april for at mindes, men også for at give vidnesbyrd om fortsat arbejde. I Andersens optik havde nederlaget bragt national enhed og fremvækst af nye institutioner og organisationer, og han gav udtryk for, at man fortsat ville bygge videre på de grundsten, som forfædrene havde lagt.⁷⁷ Andersen ønskede, ligesom Krag, at bruge mindedage til at se fremad.

Formand for De nationale foreningers Samarbejdsudvalg, Hans Andersen, indledte med at mindes de dansksindede sønderjyder, der havde måttet gå i krig på tysk side i Første Verdenskrig. Herefter gik han over til mindet om kampen for danskhed efter nederlaget: »Det, der lyser over vort mindestævne her og i tilbageblikket over hundredeåret, der ligger bag os, er, at vi igen kan stå på Dybbøl med Dannebrog hejst, fordi denne egns befolkning i urokkelig troskab vedblev at være dansk.«⁷⁸ Med denne udtalelse aktualiserede Andersen sønderjydernes kampe for danskhed og lagde dem til grund for Genforeningen.

Generalkonsul Troels Fink holdt eftermiddagens hovedtale, hvis centrale element på linje med Krag's tale var det nutidige forhold til Tyskland. Der var dog også plads til at tale om fædrelandskærlighed:

»Det var kærlighed til fædrelandet, som bar slægten for hundrede år siden, det er kærlighed til fædrelandet, der i dag har fået kvinder og mænd fra hele Danmark til at komme sammen for at mindes kampen på Dybbøl.«⁷⁹ Fink tillagde Slaget ved Dybbøl status som et *fædrelandssymbol*, hvilket vi med nutidig sprogbrug ville kalde et erindringssted. Han slog også på erindringen om tapperhed og trofasthed, da han sagde, at man stadig 100 år efter kampene beundrede den udholdenhed og sejhed, som soldaterne havde udvist.⁸⁰ Fink betonedede samtidig, at perioden 1933-1945 havde fostret modsætninger i det dansk-tyske forhold, men at Tyskland siden afslutningen af Anden Verdenskrig havde udviklet sig i en positiv retning: »Siden 1945 er der i Tyskland lagt et nyt grundlag, der hviler på de samme idealer, som vi hylder [...] dette grundlag udbygges og fæstnes år efter år; gamle modsætninger overvindes og nye forbindelser knyttes.«⁸¹ Her lagde Fink ligesom Krag vægten på, at nutiden havde bragt og til stadighed bragte gode samarbejdsrelationer med Tyskland. Mindet om fortiden og fokus på nutid og fremtid blev desuden kombineret i følgende udtalelse: »[...] vi kan i dag i ærbødighed for dem, der kæmpede og led på Dybbøl, og i taknemmelighed mod de slægter, der lagde kræfterne i for at skabe det Danmark, som nu er vort, se fremtiden i møde [...] med forventning til, at Danmark vil kunne hævde sin plads og yde en indsats i nationernes kreds.«⁸² Vendingen om »nationernes kreds« var formentlig en hentydning til forsvarsorganisationen NATO, som Danmark og Vesttyskland blev allierede i, da Vesttyskland indtrådte i 1955.

Ved 100-års mindedagen blev det tydeligt, at Slaget ved Dybbøl som erindringssted kunne indeholde modstridende syn på, hvilke erindringer, der skulle tilskrives, og hvilke formål mindedagen kunne tjene. Det skarpeste skel stod mellem Krags fremadskuende fokus på det dansk-tyske forhold og Frederik IX's bagudskuende fokus på den danske indsats og de dansksindede sydslesvigere.

Kasernen og NATO: 125-års mindedagen i 1989

Mindedagen i 1989 havde en mere afdæmpet karakter sammenlignet med det stort anlagte arrangement i 1964. Det skyldes formentlig blandt andet, at en 125-årsdag ikke helt er at betragte som et rundt jubilæum, men der var gjort mere ud af arrangementet end ved de årlige arrangementer.

Mindedagen er kun tidligere taget op i forskningen af Louise Röhrig, men fordi hendes kildemateriale ud over avisartikler også indeholder et antal tidsskrifter, er hendes undersøgelse af mindedagen i 1989 ikke helt sammenlignelig med den her foretagne.⁸³ 17. april affoldtes en mindegudstjeneste i Dybbøl Kirke, men det egentlige arrangement med kransenedlæggelse og taler fandt sted på Dybbøldagen 18. april.

Som ved de tidligere mindearrangementer indledtes Dybbøldagen med en mindegudstjeneste i Sct. Marie Kirke, hvor dronning Margrethe, prins Henrik og prins Joachim deltog. Arrangementet fortsatte på Dybbøl Banke, og her deltog foruden kongehuset og forsvaret også ca. 5.000 øvrige deltagere. Dette antal kan være højnnet som følge af Folketingets forslag om at nedlægge Sønderborg Kaserne. Forslaget havde fået Sønderborgs borgmester, Ingolf Winzor, til at opfordre Sønderborgs indbyggere til at vise deres støtte til kasernen ved at deltage i mindearrangementet.⁸⁴ Dronningen lagde krans på fællesgravene, først på den ene af de danske og dernæst på den tyske fællesgrav. Selvom mindearrangementet udelukkende var en dansk højtidelighed, viste man alligevel den tidligere modstanders faldne respekt og ære ved at lægge en krans, hvilket også havde været tilfældet ved tidligere arrangementer. Om kransenedlæggelser i forbindelse med Slaget ved Dybbøl har Inge Adriansen tidligere skrevet følgende: »Ved officielle ceremonier fra 1865 og frem til 2001 lagde hver nation krans ved sine egne mindesmærker – og forbigik modstanderens i tavshed.«⁸⁵ Nærværende analyse har vist, at der fra dansk side både i 1939, 1964 og i 1989 blev lagt krans ved den tyske fællesgrav, hvorfor Adriansens udsagn – i hvert fald i de her undersøgte runde mindeår – ikke er korrekt.

Mindetalen blev holdt af forsvarsministeren, Venstres Knud Enggaard. Han indledte med at sige, at man kunne være stolt af den danske soldats mod i 1864. Herefter betonedede han, at datidens politikere ikke skulle lastes for nederlaget, som i hans optik var et eksempel på nationalfølelse og vilje til at forsvare friheden.⁸⁶ Tiden efter 1864 blev vendt i en mere positiv retning med ordene: »Det [nederlaget] var en national katastrofe, men det blev også starten på det moderne Danmark, vi kender i dag.«⁸⁷ Denne tolkning blev første gang taget op i 1964, hvor statsminister Krag og generalkonsul Fink også lod den positive udvikling efter krigen være det centrale. I sin næste udtalelse aktualiserede og brugte Enggaard de to historiske begiven-

Det store Dannebrog flag vajer ved Dybbøl Mølle. På Dybbøldagen den 18. april hejses flaget kl. 8 om morgenen af sergentelever iført historiske uniformer (Dybbøldagen 2012). Foto: Privat.

heder, 1864 og Besættelsen, til at begrunde Danmarks indtræden i NATO: »Krigen i 1864 og Besættelsen den 9. april 1940 lærte os, at et lille land ikke har nogen ret til at forvente, at dets neutralitet vil blive respekteret. Det var den lærdom, som for 40 år siden bragte os med i NATO.«⁸⁸ Fra begyndelsen af 1980'erne og frem til 1988 var der et såkaldt alternativt flertal uden om Poul Schlüters borgerlige regering, hvilket gjorde, at der blev ført en sikkerhedspolitik, som regeringen ikke var grundlæggende enig i.⁸⁹ I 1988 blev der udskrevet folketingsvalg med henvisning til, at befolkningen skulle have mulighed for at tage stilling til landets fulde medlemskab af NATO.⁹⁰ Efter valget dannedes en VKR-regering, fortsat med Schlüter som statsminister. Ser man Enggaards tale på Dybbøldagen i lyset af dette, var talen en indirekte kritik af det tidligere alternative flertal samt et argument for hans egen regerings førte politik. Fortiden kunne tjene et nutidigt formål for forsvarsministeren.

Om aftenen var der sammenkomst for kasernens ansatte og Søn-

derborgs indbyggere. Borgmester Ingolf Winzor indledte sin tale med at mindes de faldne i 1864, men herefter gik han over til sin tales egentlige fokus, den mulige lukning af sergentskolen i Sønderborg: »Vi er samlet for at mindes den danske soldats indsats – i dag måske et symbol med en endnu videre betydning – i hvert fald for den sønderjyske befolkning. Det er klart, at dybden af følelserne omkring forsvar er meget store i den sønderjyske befolkning, og disse følelser er på ny kommet til udtryk, nu hvor man igen overvejer at fjerne soldaterne fra Sønderborg [...] Der er så stærke, kulturelle og nationale hensyn, der taler imod. Vi er ikke noget tilfældigt sted. Det er Sønderborg. Det er Dybbøl.«⁹¹ Borgmesteren gjorde Sønderborg og Dybbøl til et særligt område i Danmark, og det ses tydeligt her, hvordan erindringsstedet Slaget ved Dybbøl og dets mindededag(e) kunne aktualiseres i eftertiden. I dette tilfælde en politisk debat som nøgternt set intet havde at gøre med, hvad der skete i 1864.

I sin undersøgelse fremhæver Röhrig, at der fra tysk side var stillet forslag om, at en enhed fra det tyske forbundsværn kunne deltage i mindededagen 18. april. Hun skriver, at *Flensborg Avis* havde afvist forslaget med henvisning til, at man 18. april også mindedes Genforeningen, samt at Dybbøl ud over at være en slagmark også var et nationalt symbol.⁹² Mindededagen i 1989 blev uanset forslaget afholdt som et dansk arrangement uden tysk deltagelse, men spørgsmålet om et eventuelt fælles arrangement blev berørt i både *BerlingskeTidendes* og *Flensborg Avis'* ledende artikler i anledning af Dybbøldagen.

Berlingske Tidende havde den holdning, at Dybbøldagen skulle være en dansk mindededag uden tysk deltagelse. Avisen argumenterede blandt andet med henvisning til tanken om en fælles dansk-tysk mindededag for 9. april, og en sådan mente avisen, at kun et fåtal ville kunne gå ind for. Artiklen afsluttedes med ordene: »At man gerne vil have historiske nederlag for sig selv, er en ret, som ikke er i konflikt med ønsket om fredelig sameksistens.«⁹³

Flensborg Avis afviste en fælles dansk-tysk mindededag med henvisning til, at man 18. april også mindedes begivenhederne efter 1864, herunder særligt sønderjydernes kamp for bevarelse af danskhed. »Dybbøldagen er derfor blevet til en national *dansk* mindededag, hvor opmærksomheden er koncentreret om Danmark og danskhed. På en sådan dag er der ikke plads til, som foreslået fra tysk side, samtidig at fejre forbrødring med datidens fjender.«⁹⁴ Avisens holdning var hermed, at der til Slaget ved Dybbøl var knyttet nationale følelser og

erindringer, som ikke kunne eller skulle rumme den igangværende forbrødring i grænselandet.

Begge aviser mente således, at fortidens begivenhed ikke skulle blandes med nutidens fredelige samarbejde og forbrødring, og hermed talte de imod, at mindedagen skulle afspejle og tilpasses nutidens forhold.

Avisernes omtaler af mindearrangementet var færre og mere kortfattede end de tidligere år, hvilket på sin vis står i kontrast til det nationale aspekt, som *Berlingske Tidende* og *Flensborg Avis* så tydeligt advokerede for i de ledende artikler. Som også Röhrig påpeger, var *Berlingske Tidendes* karakteristik af mindedagen meget sigende for den mere lokalt sønderjyske end nationalt danske betydning, dagen havde fået: »Sønderjyderne, Forsvaret og Dronningen mindes i dag 125-året for stormen på Dybbøl skanser.«⁹⁵

Mindedagen i 1989 tyder på, at Slaget ved Dybbøl som tydeligt nationalt funderet erindringssted var gået ind i en dvaleperiode, i hvert fald i national, landsdækkende henseende. Spørgsmålet om tysk deltagelse kunne dog få i hvert fald nogle til at spille på den nationale betydning af Slaget ved Dybbøl.

Den mulige lukning af sergentskolen i Sønderborg blev ikke en realitet i 1989, og dermed har skiftende chefer for kasernen kunnet vedblive med at forestå mindearrangementerne for Slaget ved Dybbøl hvert år 18. april.⁹⁶ Fra 2002 har der været tysk deltagelse i ceremonien på Dybbøl Banke, og fra 2011 har tyskerne deltaget på lige vilkår med de danske soldater.⁹⁷

Konklusion

Artiklens formål var at undersøge, hvilke erindringer, fortolkninger og aktualiseringer, der kom til udtryk ved de fem mindearrangementer.

Først kan det bemærkes, at Slaget ved Dybbøl i nogle tilfælde er blevet til slaget *om* Dybbøls betydning og eftermæle, i andre tilfælde er Slaget blevet brugt som ammunition til at sætte en nationalt samlende dagsorden på trods af kendsgerningerne om Slaget.

Hvert mindeår har haft sine muligheder for aktualisering blandt andet som følge af den politiske situation, eller fordi en taler kunne bruge Slaget til at sætte sin sag på dagsordenen. De mest tydelige eksempler er 1964, hvor Krag kunne bruge mindedagen til at sætte

En dansk og en tysk soldat står sammen æresvagt ved en af fællesgravene under mindehøjtideligheden ved Dybbøldagen i 2012. Foto: Privat.

det dansk-tyske samarbejde i nutiden på dagsordenen, og 1989, hvor sergentskolens mulige lukning blev det tema, som flere talere valgte at lægge deres erindring og tolkning efter. Erindringssteder kan skifte betydning og ændre formål over tid, fordi det er den erindrende eftertid, der tillægger dem betydning.

Forholdet til den tidligere modstander og siden forsoning mellem tysk og dansk blev en del af erindringen og mindekulturen fra 1939. Flere talere omtalte også mindet om de tyske soldater, og nogle talte om decideret forsoning og det senere gode forhold mellem Tyskland og Danmark.

Uenigheder – og til tider endda kampe – om, hvilke erindringer og fortolkninger, der skal tillægges et erindringssted, blev i forbindelse med Slaget ved Dybbøl helt tydelige ved mindedagen i 1964, hvor statsminister Krag og kong Frederik IX's modsatrettede erindringer viste netop dette. Samtidig vidnede det om, at erindringssteder har en indbygget fleksibilitet, der gør det muligt at rumme meget forskellige erindringer og tolkninger.

Danske og tyske kranser side om side ved den ene af de danske fællesgrave på Dybbøl Banke under Dybbøldagen i 2012. Foto: Privat.

Nogle erindringer havde et længere tidsperspektiv end en enkelt mindedags aktualisering. Der var erindringer og fortolkninger, som kunne genbruges, og her er *det tapre og hæderfulde nederlag* det tydeligste eksempel. På sin vis har denne erindring sin oprindelse i mindedagen i 1914, hvis formål det var at hædre og ære soldaterne fra 1864, men i 1939 antog det en mere heroiserende form som »Danmarks Thermopylæ«. At se nederlaget som ærefuldt og tappert er en erindring, som i forskellig grad fremkom ved alle mindearrangementerne. Fortolkningen og heroiseringen viser desuden, at erindringssteder

kan give anledning til erindringer, der ikke nødvendigvis har fuldstændig hold i de historiske kendsgerninger, men at de netop er *fortolkninger*, der kan tjene forskellige formål.

Ud over ovenstående blev også blandt andet de nordiske frivillige, sydslesvigerne – der måtte blive i Tyskland efter 1920 – Genforeningen samt kampene om danskhed både før og efter 1920 taget op ved flere mindearrangementer. Disse temaer rummede ikke samme fortolkningselement som ovenstående, men det, at temaerne blev taget op flere gange, var med til at forankre mindet om dem i erindringer om Slaget ved Dybbøl.

Analysen af de fem mindearrangementer har vist, at Slaget ved Dybbøl i 1864 fra 50-års mindedagen i 1914 og frem til i dag har været en levende del af erindringen og mindekulturen både på sønderjysk og på nationalt plan. 18. april 2014 markeredes 150-års jubilæet for Slaget ved Dybbøl. Det var et stort arrangement på Dybbøl og i Sønderborg, og det foregik som et fælles dansk-tysk arrangement med kransenedlæggelser, taler og mindegudstjeneste.⁹⁸ På den ene side var arrangementets dele de samme som ved den første Dybbøldag i 1921, og på den anden side har erindringerne om Slaget ved Dybbøl og mindedagens formål udviklet sig blandt andet i takt med udviklingen i forholdet mellem de to tidligere modstandere.

KILDER OG LITTERATUR

Trykte kilder:

- Berlingske Tidende*, 12. juli 1920, 17., 18. og 19. april 1939, 19. april 1964 og 18. og 19. april 1989.
Flensborg Avis, 18. og 19. april 1914, 20. april 1939, 18. og 20. april 1964 og 17., 18. og 19. april 1989.
Hejmdal, 21. april 1914, 12. juli 1920, 18. april 1939 og 18. og 20. april 1964.
Jyllands-Posten, 18. og 19. april 1914, 12. juli 1920 og 16. og 19. april 1939.
Politiken, 18. og 19. april 1914, 11. juli 1920, 18. og 19. april 1964 og 19. april 1989.

Litteratur:

- Adriansen, Inge: *Dybbøl Mølle. Monument og museum*, Sønderborg 1997.
 Adriansen, Inge og Birgit Jenvold: »Danske myter – fra dronning Thyra

til krigen i 1864«, *Fortid og nutid*, marts 1998, s. 5-49.

- Adriansen, Inge: *Nationale symboler i Det Danske Rige 1830-2000*, Bind II: »Fra undersætter til nation«, København 2003.
 Adriansen, Inge: »En dynamisk kulturarv – Dybbøls 12 metamorfoser«, *Nordisk Museologi*, 1-2, 2008, s. 55-73.
 Adriansen, Inge: *Erindringssteder i Danmark. Monumenter, mindesmærker og mødesteder*, København 2010.
 Adriansen, Inge: »1864-nederlaget i erindringskulturen«, Jahnke, Carsten og Jes Fabricius-Møller (red.) *1864 – og historiens lange skygger. Den dansk-østrigsk-preussiske krig i 1864 og dens betydning i dag*, Husum 2011, s. 89-120.
 Bak, Lars H.: »Komiteen for Erhvervelse af Dybbøl Skanser 1922-1924. Iscene-

- sættelse af et dansk erindringssted«, *Sønderjyske Årbøger* 2008, s. 52-102.
- Becker-Christensen, Henrik: »Fra »mod hinanden« til »med hinanden« 1918-2008«, Schultz Hansen, Hans; Lars N. Henningsen og Carsten Porskrog Rasmussen (red.): *Sønderjyllands historie, Bind II: Efter 1815*, Aabenraa 2009, s. 241-472.
- Buk-Swienty, Tom: *Dommedag Als. 29. juni 1866. Kampen for Danmarks eksistens*, København 2010.
- Drachmann, Holger: *Derovre fra Grænsen. Strejftog over det danske Thermopylæ (Als-Dybbøl) i April 1877*«, København 1878.
- Lammers, Karl Christian: »Udenrigspolitik 1918-1933«, Christiansen, Niels Finn, Karl Christian Lammers og Henrik S. Nissen: *Tiden 1914-1945, Danmarks historie*, Bind 7, København, 1988, s. 226-239.
- Lammers, Karl Christian: »Politik mit der Erinnerung? – Die Erinnerung an 1864 Jahr der Hundertjahrfeier 1964«, Jahnke, Carsten og Jes Fabricius-Møller (red.): *1864 – og historiens lange skygger. Den dansk-østrigsk-preussiske krig i 1864 og dens betydning i dag*, Husum 2011, s. 227-242.
- Lidegaard, Bo: *Overleveren 1914-1945, Dansk Udenrigspolitik Historie*, bind 4, København, 2. udgave, 2006.
- Nora, Pierre: »General Introduction: Between memory and History«, Nora, Pierre (red.): *Realms of Memory. Rethinking the French Past*, Bind 1: *Conflicts and Divisions*, New York 1996, s. 1-20.
- Petersen, Nikolaj: *Europæisk og globalt engagement 1973-2006, Dansk Udenrigspolitik Historie*, Bind 6, København, 2. udgave, 2006.
- Röhrig, Louise Ejlskov: *Sønderjylland – Hvad kan det bruges til? En erindringspolitisk undersøgelse af den politiske og ideologiske instrumentalisering af Sønderjylland 1955-2006*, Upubliceret speciale, Syddansk Universitet 2006.
- Warring, Anette: »Erindring og historiebrug. Introduktion til et forskningsfelt«, *Temp. Tidsskrift for historie*, nr. 2, 2011, s. 6-35.
- Henvi sning til hjemmesider:*
 Forsvaret:
<http://forsvaret.dk/HOK/Nyt%20og%20Presse/%C3%98vrige%20nyheder/Pages/Dansk-tyskmindedagp%C3%A5Dybb%C3%B8l.aspx> (hentet 15. januar 2014).
- Dybbøl 2014:
<http://www.dybboel2014.dk/nyheder/nyhedsarkiv/familievenligt-program-for-18-april-tager-form> (hentet 3. februar 2014).

NOTER

1. Citatet er hentet fra *Flensborg Avis* 19.4.1914.
2. Artiklen bygger på mit speciale »Dybbøl forener alle danske Hjerter – en analyse af Slaget ved Dybbøl som erindringssted (upubliceret). Det indleveredes ved historiestudiet på Københavns Universitet i august 2012. I specialet indgik i mindre omfang analyse af den symbolske iscenesættelse af markeringerne, herunder sange og brug af nationalsymboler som Dannebrog, men dette er udeladt i nærværende artikel.
3. Ophavsmanden til begrebet, som det bruges i dag, er den franske historiker, Pierre Nora. Han redigerede og udgav 1984-1992 syvbindsværket *Les lieux de mémoire* (erindringsstederne), men begrebet har for alvor fæstnet sig i forskningen med udgivelsen af den forkortede engelsksprogede udgave *Realms of Memory. Construction of the French Past* 1996-1998. Heri er det særligt Noras introduktion, der bidrager til forståelse af begrebet (Nora 1996, s. 1-20).
4. Warring 2011, s. 17; Adriansen 2010, s. 24. Se i øvrigt Warring 2011 for en fyldestgørende oversigt over erindringsforskningen.
5. Da det er selve mindearrangement-

- terne, der er analysens fokus, har jeg valgt at fokusere på faste datoer i de givne år. Det drejer sig om 16.-21. april for årene 1914, 1939, 1964 og 1989 og 9.-13. juli for 1920.
6. I forbindelse med brugen af avisartikler som kilder er der – som med al brug af kildemateriale – noget, man skal have sig for øje. For det første kan aviser have politisk tendens, dvs. at avisen indtager et politisk ståsted i sit syn og sin tolkning af f.eks. en begivenhed. Dette har dog ikke været tilfældet i forbindelse med brugen af avisartikler til nærværende undersøgelse. Det skyldes formentlig især at artiklerne hovedsageligt er referater af talerne og mindedagenes forløb og ikke eksempelvis politiske analyser. For det andet har aviserne ikke altid fokuseret på de samme elementer af mindearrangementerne, hvilket jeg har adresseret ved netop at benytte artikler fra en fem forskellige aviser. Avisernes dækning har dog naturligvis betydning for, hvordan det har været muligt at studere talerne og mindearrangementerne. Til sidst skal det præciseres, at de her benyttede referater og citater står, som aviserne har trykt dem.
 7. Se f.eks. Adriansen 2008; Adriansen 2010, s. 105-107 og s. 295-302; Adriansen 2011.
 8. F.eks. Adriansen 2010.
 9. Adriansen har blot og meget kort i en mindre udgivelse om Dybbøl Mølle omtalt mindearrangementet som »[...] et stiltfærdigt jubilæum med en frokost på rådhuset for 2.200 veteraner fra 1864-krigen [...]« Adriansen 1997, s. 14. Dette billede af mindedagen har nærværende undersøgelse kunnet nuancere.
 10. Lammers 2011.
 11. Röhrig 2006.
 12. *Flensborg Avis*, 19.4.1914.
 13. *Politiken*, 19.4.1914; *Flensborg Avis*, 19.4.1914.
 14. *Hejmdal*, 21.4.1914.
 15. *Jyllands-Posten* 19.4.1914.
 16. *Politiken*, 19.4.1914.
 17. Adriansen og Jenvold 1998, særligt s. 39.
 18. *Hejmdal*, 21.4.1914.
 19. *Politiken*, 18.4.1914. Lederartikel: »18. april«.
 20. *Jyllands-Posten*, 18.4.1914.
 21. *Flensborg Avis*, 18.4.1914.
 22. Jeg vil her ikke komme ind på det historiske op til Genforeningen, idet det ikke er det centrale i denne sammenhæng. I øvrigt er Genforeningen et erindringssted i sig selv, og her vil der derfor udelukkende blive fokuseret på de steder, hvor der i taler og artikler etableredes forbindelse til Slaget ved Dybbøl.
 23. *Berlingske Tidende*, 12.7.1920.
 24. *Jyllands-Posten*, 12.7.1920.
 25. *Hejmdal*, 12.7.1920.
 26. *Hejmdal*, 12.7.1920.
 27. Buk-Swienty 2010, s. 5.
 28. *Hejmdal*, 12.7.1920.
 29. *Jyllands-Posten*, 12.7.1920.
 30. *Berlingske Tidende*, 12.7.1920.
 31. *Politiken*, 11.7.1920.
 32. Adriansen 2003, s. 351.
 33. Bak 2008, s. 54.
 34. Lammers 1988, s. 234-235.
 35. Becker-Christensen 2009, s. 322-324 og s. 334. Se i øvrigt Becker-Christensens 2009, s. 315-335, for en mere fyldestgørende gennemgang af udviklingen.
 36. Lidegaard 2006, s. 321-323 og s. 336.
 37. Lidegaard 2006, s. 282-284 og s. 292-293.
 38. *Berlingske Tidende*, 17.4.1939.
 39. *Berlingske Tidende*, 19.4.1939.
 40. Nogle vil måske kende til Zack Snyders fantasy-actiondrama »300« fra 2006, som er et helt moderne og ahistorisk eksempel på eftertidens hæder til spartanernes kampvilje.
 41. Citeret fra Adriansen 2003, s. 253. Digteren Holger Drachmann benyttede også det heroiserende udtryk, da han 1877 skrev bogen »*Derovre fra Grænsen. Strejftog over det danske Thermopylæ (Als-Dybbøl) i April 1877*«.
 42. Adriansen 2003, s. 253.
 43. Adriansen 2003, s. 267.
 44. *Jyllands-Posten*, 19.4.1939.
 45. *Hejmdal*, 18.4.1939.
 46. *Hejmdal*, 18.4.1939.
 47. *Flensborg Avis*, 20.4.1939. Avisen bragte 20. april hele Fuglsang-Dam-

- gaards tale, hvorfor der udelukken-
de citeres herfra.
48. *Flensborg Avis*, 20.4.1939.
 49. *Flensborg Avis*, 20.4.1939.
 50. *Flensborg Avis*, 20.4.1939.
 51. Min kursivering.
 52. *Jyllands-Posten*, 16.4.1939.
 53. *Jyllands-Posten*, 16.4.1939.
 54. Lidegaard 2006, s. 377-379.
 55. *Jyllands-Posten*, 16.4.1939.
 56. *Jyllands-Posten*, 16.4.1939.
 57. *Berlingske Tidende*, 18.4.1939. Ledertitel: »Dybbøldag«.
 58. *Berlingske Tidende*, 18.4.1939. Ledertitel: »Dybbøldag«.
 59. Allerede i 1962 var der af statsministeriet blevet nedsat et »Dybbøldvalg«, som skulle forestå arrangementet. Blandt dets medlemmer kan f.eks. nævnes generalkonsul i Flensborg, Troels Fink, Sønderborgs borgmester Anders Andersen, kammerherre Jørgen Dinesen og oberstløjtnant P. Aagaard Petersen fra Sønderborg Kaserne. Der vides ikke yderligere om udvalgets arbejde. Röhrig 2006, s. 53; Lammers 2011, s. 228.
 60. *Politiken*, 18.4.1964.
 61. *Hejmdal*, 18.4.1964.
 62. F.eks. *Politiken*, 19.4.1964.
 63. *Flensborg Avis*, 18.4.1964.
 64. *Flensborg Avis*, 18.4.1964.
 65. F.eks. *Berlingske Tidende*, 19.4.1964; *Flensborg Avis*, 20.4.1964.
 66. *Flensborg Avis*, 20.4.1964.
 67. *Politiken*, 19.4.1964.
 68. *Flensborg Avis*, 20.4.1964.
 69. *Berlingske Tidende*, 19.4.1964.
 70. *Flensborg Avis*, 20.4.1964.
 71. Röhrig 2006, s. 54-55.
 72. Lammers 2011, s. 234-238.
 73. *Politiken*, 19.4.1964.
 74. Röhrig 2006, s. 54-55.
 75. Lammers 2011, s. 234-238.
 76. *Politiken*, 19.4.1964.
 77. *Flensborg Avis*, 20.4.1964. Her bragtes det fyldigste om end korte referat af Andersens tale.
 78. *Flensborg Avis*, 20.4.1964.
 79. *Hejmdal*, 20.4.1964. Her bragtes det fyldigste referat af Finks tale, hvorfor der udelukkende citeres herfra.
 80. *Hejmdal*, 20.4.1964.
 81. *Hejmdal*, 20.4.1964.
 82. *Hejmdal*, 20.4.1964.
 83. Röhrig har desuden ikke inddraget forsvarsminister Enggaards tale, som hun end ikke omtaler.
 84. *Flensborg Avis*, 17.4.1989.
 85. Adriansen 2010, s. 106.
 86. *Berlingske Tidende* 19.4.1989; *Politiken* 19.4.1989.
 87. *Flensborg Avis*, 19.4.1989.
 88. *Flensborg Avis*, 19.4.1989.
 89. Petersen 2006, s. 296-298.
 90. Petersen 2006, s. 356. Se desuden s. 346-360 for en udførlig beskrivelse af debatten op til valget.
 91. *Flensborg Avis*, 19.4.1989.
 92. Röhrig 2006, s. 76-77.
 93. *Berlingske Tidende*, 18.4.1989. Ledertitel: »Dybbøl-dagen«.
 94. *Flensborg Avis*, 18.4.1989. Ledertitel: »National mindedag«. Avisens kursivering.
 95. Röhrig 2006, s. 79-80; *Berlingske Tidende*, 18.4.1989.
 96. Til gengæld har regeringen i foråret 2013 besluttet, at Sønderborg Kaserne skal lukkes.
 97. Se Adriansen 2010, s. 107, om den nye udvikling i mindekulturen på Dybbøl Banke i 2002. Idet bogen er udgivet i 2010, har den nyeste udvikling ikke kunnet inddrages. Se derfor evt. forsvarets omtale her: <http://forsvaret.dk/HOK/Nyt%20og%20Presse/%C3%98vrige%20nyheder/Pages/Dansktyskmindeagp%C3%A5Dybb%C3%B8l.aspx> (hentet 15.1.2014).
 98. <http://www.dybboel2014.dk/nyheder/nyhedsarkiv/familievenligt-program-for-18-april-tager-form> (hentet 3.2.2014).

Zusammenfassung

Die Schlacht bei Düppel am 18. April 1864 war ein Ereignis, das in der dänischen Geschichte und Kultur als Erinnerungsstelle einen zentralen Platz eingenommen hat. Jährlich wird ein dänischer Gedenktag mit Militärmärschen, Reden und Kranzniederlegungen an den Kriegsgräbern auf der Düppeler Höhe veranstaltet, seit dem fünfzigsten Gedenktag 1914 wurden in den runden Gedenkjahren größere Veranstaltungen durchgeführt. Das Ziel dieses Artikels ist es auszumachen, welche Erinnerungen und Interpretationen in Reden und Artikeln zum Ausdruck gekommen sind anlässlich der Veranstaltungen 1914, 1939, 1964, 1989 und bei den Feierlichkeiten zur Volksabstimmung 1920. Als Quellen zur Analyse wurden Artikel aus den überregionalen Zeitungen *Politiken*, *Berlingske Tidende* und *Jyllands-Posten* sowie aus der schleswigschen Zeitung *Hejmdal* und der Zeitung der dänischen Minderheit in Südschleswig *Flensborg Avis* benutzt.

In jedem Gedenkjahr bestehen die Möglichkeiten zur Aktualisierung u.a. durch die gegebene politische Situation, oder einem Redner wird bei dem Gedenken die Möglichkeit gegeben, gerade sein Thema auf die Tagesordnung zu setzen. So veranlasste der Gedenktag 1964 den damaligen Ministerpräsidenten Krag über das gute Verhältnis zwischen Deutschland und Dänemark zu reden und im Jahr 1989 benutzte der Bürgermeister von Sonderburg die Gelegenheit, für den Verbleib der 'sergentskole' in Sonderburg zu sprechen. Diese Beispiele verdeutlichen, wie Erinnerungsstellen mit der Zeit Bedeutung und Zweck verändern, weil dies von Interpretationen in den Jahren und Generationen danach abhängt.

De danske civilfanger under Første Verdenskrig

Af MOGENS ROSTGAARD NISSEN

Ved udbruddet af Første Verdenskrig blev knap 300 dansksindede slesvigere interneret, og de dansksindede aviser i Nordslesvig og Flensborg blev forbudt. De fleste var arresteret frem til midten af september 1914, hvorefter de igen blev frigivet. Begrundelsen for arrestationerne var, at de militære myndigheder frygtede, at de dansksindede slesvigere ville spionere mod Tyskland. Derfor var der i fredstid opstillet navnelister over dem, der skulle arresteres ved krigsudbruddet. Få dage inden krigen brød ud, kom der kontraordre fra Krigsministeriet og Indenrigsministeriet i Berlin. Regeringen ønskede alligevel ikke at foretage præventive interneringer og avislukninger i Nordslesvig, men disse nye instrukser blev ikke fulgt af de lokale myndigheder i Slesvig-Holsten.

Indledning

Ved Første Verdenskrigs udbrud i begyndelsen af august 1914 blev flere hundrede dansksindede slesvigere anholdt og sat i arrest. De fleste af disse såkaldte *civilfanger* sad i fangenskab i flere uger. Samtidig blev de dansksindede aviser i Nordslesvig lukket, og først i slutningen af august fik aviserne igen lov til at udkomme. De frigivne fanger blev tvunget til at underskrive erklæringer om, at de ikke ville deltage i danske foreninger eller danske møder, og at de ikke ville udvise »tyskfjendtlig adfærd«. Aviserne blev pålagt streng censur, og de fik kun lov til at udkomme, hvis de undlod at skrive »agitatoriske artikler«.

Arrestationerne¹ og forbuddet mod de danske aviser blev af de dansksindede slesvigere opfattet som en stor uret, begået af de tyske myndigheder. Og det var et overgreb, der blev husket lang tid efter krigens afslutning i 1918 og Nordslesvigs genforening med Danmark to år senere. Gennem årene er der udkommet talrige erindringer skrevet af dem, der blev holdt i fangenskab, ligesom »Foreningen Danske Civilfanger 1914« blev stiftet som en slags selskabelig forening, hvor de gamle civilfanger fra Sønderborg Amt helt frem til midten af

1960'erne mødtes regelmæssigt. Interneringerne er fortsat et emne, mange sønderjyder har kendskab til, fordi så mange familier blev berørt heraf. Det er således stadig noget, der ligger dybt i sønderjydernes kollektive erindring om Første Verdenskrig og om den periode, hvor Sønderjylland var en del af Tyskland.

Baggrunden for arrestationerne og for forbuddet mod de danske aviser blotlægger nogle vigtige konfliktflader mellem forskellige tyske myndigheder, der grundlæggende var gældende gennem første halvdel af det 20. århundrede. For det første bestod der en interessekonflikt mellem de civile og de militære myndigheder. I dette tilfælde mellem Udenrigsministeriet og Indenrigsministeriet på den ene side, og Krigsministeriet og generalkommandoen i Altona på den anden. For det andet var der i forhold til det danske mindretal i Slesvig store interesseforskelle mellem de centrale civile myndigheder i Berlin – og her igen Udenrigsministeriet og Indenrigsministeriet – og de lokale myndigheder i Slesvig, især overpræsidenten i Slesvig og de lokale landråder i Tønder, Aabenraa, Haderslev, Flensborg og Sønderborg samt overborgmesteren i Flensborg. Disse interessekonflikter var afgørende for, at arrestationerne og avisforbuddene blev gennemført, og for at der gik forholdsvis lang tid, inden fangerne blev frigivet og avisforbuddet ophævet. De var også meget afgørende for, at omfanget af arrestationer varierede betydeligt mellem de forskellige nordslesvigske kredse, og for at forholdene for fangerne tilsvarende var meget forskellige.

I denne artikel er fokus rettet mod baggrunden for interneringen af de dansksindede og for lukningen af de danske aviser i Nordslesvig i perioden fra den 31. juli 1914 til begyndelsen af december samme år, hvor den sidste danske fange blev frigivet. De to ting hang tæt sammen, idet dansksindede journalister og redaktører var blandt de første, der blev arresteret. I forlængelse heraf er spørgsmålet, hvad der blev gjort for at få frigivet fangerne og genåbnet aviserne, og hvorfor der gik så lang tid, inden det skete.

Arrestationerne er som nævnt et emne, der fylder meget i den sønderjyske erindring om Første Verdenskrig, men det er ikke et emne, der fylder ret meget i den sønderjyske historieskrivning. Den tyske historiker Karl Alnor udgav i 1927 *Die Schleswigsche Frage und der Weltkrieg*, hvor han også kom ind på myndighedernes overgreb mod de dansksindede i august 1914.² Alnor er en problematisk historiker, idet hans fremlægning er meget tendentiøs til fordel for regeringen

og de centrale myndigheder i Berlin og til ugunst for de militære og de lokale slesvigske myndigheder. Samtidig er han udpræget tysk i sine vurderinger, og han har ikke meget til overs for de dansksindedes kritik af arrestationerne og avislukningerne, ligesom han er meget kritisk over for den ledende dansksindede redaktør og politiker, H.P. Hanssen.³ Alligevel har han fat i nogle vigtige pointer i relation til forholdet mellem de civile og militære og mellem de centrale og lokale tyske myndigheder, ligesom han i fremstillingen inddrager lange afskrifter fra nogle helt centrale kilder.

På dansk side er der kun få historikere, der har arbejdet seriøst med emnet. Tættest på kommer René Rasmussen, der i antologien *Sønderjyderne og den store krig 1914-1918* har skrevet den korte oversigtsagtige artikel »Interneringen af de danske ledere og farvandskyndige i 1914«. ⁴ Rasmussen fokuserer især på fangernes forhold i de fem forskellige byer i Slesvig, mens han ikke går i dybden med baggrunden for arrestationerne.

Til gengæld er der udgivet en lang række erindringsbøger og artikler. I denne artikel bliver disse erindringer brugt som primære kilder, men der er det store problem ved flere af erindringerne, at de er skrevet og udgivet, længe efter begivenhederne fandt sted. Og mange af erindringerne bærer præg af, at de blev skrevet med udgivelse for øje. Der er også flere af erindringerne, der henviser til eller gengiver længere passager af andres erindringer. Derfor er det vanskelige, men dog meget brugbare kilder fra en lang række mennesker, der selv blev holdt fangen gennem kortere eller længere tid. Blandt erindringslitteraturen er det især H.P. Hanssens *Fra Krigstiden* og O.D. Schacks *Grænsesind. Optegnelser fra årene 1913-49*, der benyttes.⁵ Hanssen udgav sine udførlige dagbogsnoter i 1924, men en del steder er de tydeligvis blevet redigeret inden udgivelsen.⁶ Alligevel er denne dagbogsudgivelse helt central, fordi han skriver udførligt om sine forsøg på at få frigivet fangerne og genåbnet aviserne via en løbende kontakt til sine mange vigtige politiske kontakter i Berlin. Schacks erindringer er nedskrevet i 1916, og de er baseret på hans samtidige dagbøger og korrespondance. Schack er en central skikkelse, fordi han var den af de arresterede, der med næsten fire måneder sad længst tid i fangenskab. Samtidig forsøgte de tyske myndigheder at få ham dømt for landsforræderi, men måtte til sidst lade sagen falde, fordi de ikke kunne finde beviser mod ham.

Baggrunden for arrestationerne

Lang tid inden krigen blev erklæret, havde de tyske militære myndigheder forberedt sig på at gennemføre foranstaltninger i forbindelse med krigsudbruddet mod forskellige grupperinger i Tyskland. Det var foranstaltninger, der var rettet mod de forskellige mindretal og mod den politiske opposition, hvilket især vil sige Socialdemokratiet.⁷ Formålet var at arrestere mennesker, der blev regnet som upålidelige – «unzuverlässig» – og målet var præventivt at internere disse mennesker, inden de kunne nå at sende krigsvigtige oplysninger til udlandet. Der var overordnet tale om to forskellige grupper af internerede: 1) En gruppe farvandskyndige fiskere, sømænd eller andre, som man frygtede ville kunne give fjenden nyttige oplysninger om farvandet langs Slesvigs kyster og 2) en gruppe politiske fanger, der formodedes at ville udnytte krigen til at forsøge at få gennemført en politisk ændring i Tyskland ved at støtte eller spionere for fjenden.

Den preussiske krigsminister, Hermann von Stein, forklarede 17. marts 1917 Rigsdagens finansudvalg om baggrunden for udfærdigelsen af listerne med navne på dem, der skulle arresteres.⁸ Han forklarede, at det var de civile myndigheder, der i fredstid havde opstillet listerne, fordi det var disse myndigheder, der havde det nødvendige lokalkendskab. »De kunne derfor bedst udpege, hvem der var farlig og derfor burde sættes i varetægtsarrest. [...] For militæret gjaldt det kun om at sikre sig mod spionage.«⁹ Hans udtalelser skal især ses i relation til, at der i Elsass-Lothringen blev arresteret rigtig mange mennesker, og på mødet oplyste en oberst von Wriesberg, at der fortsat pr. 1. december 1916 var 573 fra dette område, der sad i fangenskab. Det mødte stærk kritik i finansudvalget, og krigsministeren kan derfor have haft god grund til at kaste skylden for udformningen af interneringslisterne på de civile myndigheder. Men uanset at flere udvalgsmedlemmer forsøgte, fik de aldrig noget fyldestgørende svar på kriterierne for, hvem der blev skrevet på interneringslisterne.

Karl Alnor har beskrevet, at det var de lokale landråder,¹⁰ der i samarbejde med politiforvaltningen i de enkelte byer samt amtsforstanderen¹¹ i de fire amter, der udfærdigede listerne med navnene over dem, der skulle interneres ved krigsudbruddet.¹² Han understreger til gengæld, at de lokale sognerådsformænd¹³ blev holdt udenfor, hvilket formentlig hænger sammen med, at mange af disse i Nord-

slesvig var dansksindede. Overpræsidenten i Slesvig, von Bülow, fungerede som forbindelsesled mellem generalkommandoen i Altona og landråderne i Nordslesvig, men modtog ellers sine instruktioner fra Indenrigsministeriet. At det var de ledende embedsmænd og politifolk i amterne, der var bestemmende for, hvem der kom på listen med »upålidelige«, kan forklare de store lokale forskelle, der var i Nordslesvig, jf. nedenfor.

Denne udlægning passer nøje med det indtryk, man får, når man går gennem materialet i overpræsidentens arkiv i Landesarchiv Schleswig-Holstein.¹⁴ Allerede den 4. maj 1906 skrev chefen for admiralstaben et brev til overpræsidenten, hvor han instruerede denne om at sikre, at der blev udfærdiget lister med navnene på skibsfartskyndige personer, der i tilfælde af krig ville kunne benyttes som lodser af fjenden. Formålet med listerne var, at disse personer skulle fjernes fra de respektive steder ved krigsudbruddet.¹⁵ I de følgende år blev listerne revideret hvert år, men først i løbet af 1913 blev der for alvor gjort noget ved sagen.

Efter krigens udbrud var der løbende kontakt mellem de lokale sønderjyske landråder og generalkommandoen i Altona, hvor landråderne indstillede, hvem der skulle arresteres, mens generalkommandoen på dette grundlag udstedte ordrene.¹⁶ Der var således en tæt og effektiv kontakt mellem landråderne og generalkommandoen, mens overpræsidenten i højere grad var rådgivende for landråderne, og han blev ofte blot informeret om, hvad der var sket i de enkelte amter, når det var sket.

Denne forklaring passer fint med de begrundelser for arrestationer, der er angivet i nogle samtidige navnelister over interneringerne.¹⁷ Listerne bærer præg af at være officielle, og de er formentlig udfærdiget i midten af september 1914, men det er uvist, hvordan H.P. Hanssen har fået fingre i listerne. Under listen med »politiske fanger« fra Aabenraa er det noteret: »Arresteret af landråden efter krigsudbruddet efter telefonisk instruktion af generalkommandoen«. Nedenunder, på den samme liste, står der under dem, der blev interneret i Gråsten, den samme indledning, men sætningen afsluttes med »arresteret af amtsforstanderen i Gråsten«. Noget tilsvarende står der under dem, der er arresteret i andre mindre byer som Barsmark, Rinckenæs og lignende. På listen over internerede fiskere og søfolk fra Før

og Rømø er det noteret, at generalkommandoen i fredstid havde befalelet, at landråden og amtsforstanderen ved krigsudbruddet skulle forlænge, at disse skulle forlade øerne.

De oprindelige arrestationslister var formentlig mere omfattende end det antal mennesker, der blev interneret i løbet af august 1914. Det hænger sammen med, at den tyske krigsminister von Falkenhayn den 25. juli 1914 udsendte nye retningslinjer til alle generalkommandoer. Her skrev han utvetydigt i indledningen: »Regeringen ønsker ikke, at der foretages stærke præventive foranstaltninger mod politiske partier gennem undertrykkelse af deres presse og anholdelser af deres ledere. I stedet skal der gennemføres en passende streng overvågning af den socialdemokratiske, polske, danske og elsass-lothringiske presse og partier.«¹⁸ Han fortsatte med at understrege, at avisforbud og arrestationer kun måtte finde sted, hvis disse »politiske partier« overtrådte den tyske straffelov, mens præventive interneringer kun måtte ske i særligt begrundede tilfælde. Disse retningslinjer blev sendt videre den 31. juli 1914 af den kommanderende general af 9. armekorps i Altona, von Roehl, til alle de militære myndigheder, der var underlagt ham, heriblandt de militære myndigheder i Slesvig-Holsten.¹⁹

To dage efter krigsministerens nye retningslinjer sendte indenrigsminister von Loebell lignende instruktioner til overpræsidenten i Slesvig, von Bülow, der øjensynligt fattede budskabet. I hvert fald gjorde han dagen efter – den 28. juli 1914 – over for regeringsråd Ukert i Slesvig klart, at »naturligvis skal der udøves den yderste tilbageholdenhed med arrestationerne, og der skal kun gennemføres arrestationer, når der er klare grunde til at gøre det. Alt for omfattende og ikke ordentlig begrundede arrestationer vil uden tvivl ikke blive forstået, heller ikke i de venligstemte kredse. Og i de kredse, hvor den fædrelandskærlige indstilling generelt ligger fjernt, ville den ønskværdige mulighed for en opflammende begejstring ved krigsudbruddet blive stærkt beskåret, om ikke helt berøvet.«²⁰ Von Bülow havde således klart givet udtryk for, at omfattende arrestationer i Slesvig kunne tænkes at få meget negative følgevirkninger i området. Det var ikke blot den danske del af befolkningen, som ville opfatte det som uretfærdige overgreb. Man kunne også forvente, at den tysk-sindede del af befolkningen ville have svært ved at forstå det rimelige i arrestationerne, ligesom den nationalt indifferente del af befolkningen – de »blakkede« – ville blive frataget muligheden for en tyskna-

Indenrigsminister von Loebell og regeringen ønskede ikke, at der blev foretaget præventive arrestationer i Nordslesvig. Alligevel valgte de lokale landråder i samspil med generalkommandoen i Altona og overpræsidenten i Slesvig at gennemføre interneringerne. Fotograf: Georg Pahl. Bundesarchiv: Bild Nr. 102-12673.

tional opblomstring i forbindelse med krigsudbruddet. Han mente altså kort sagt, at omfattende arrestationer kunne tænkes at få nogle meget uheldige virkninger i Nordslesvig.

Det er dog også vigtigt at bemærke, at både den kommanderende general og overpræsidenten anerkendte, at det kunne være nødvendigt at foretage nogle præventive arrestationer, men at der skulle være nogle meget gode begrundelser for at gøre det. Dette må opfat-

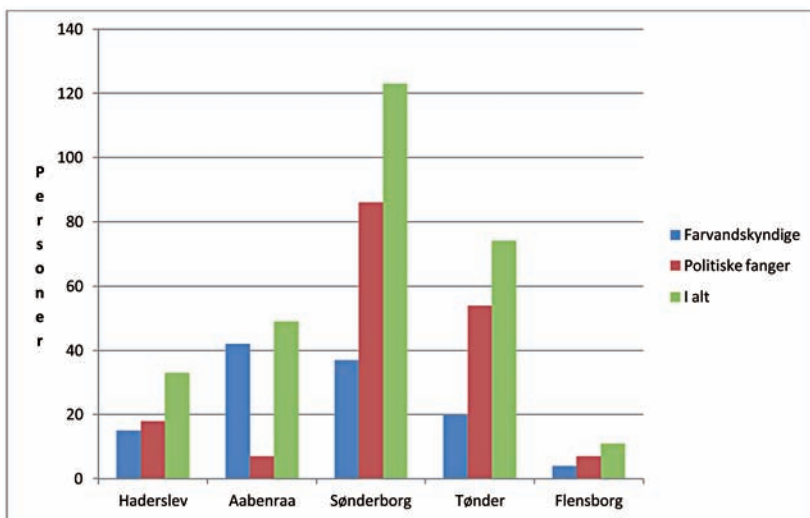
tes som den kattelerm, der gjorde det muligt for flere af landråderne og amtsforstanderne at foretage ganske omfattende præventive arrestationer. At de dansksindede aviser samtidig blev forbudt, stred klart imod krigsministerens og general von Roehls instruktioner til de forskellige militære myndigheder i Slesvig-Holsten.

Der er ikke med sikkerhed fundet nogle lister opstillet før krigsudbruddet, men i overpræsidentens arkiv er der en udateret liste fra Haderslev Amt. På denne liste er der opført 201 navne, hvoraf langt de fleste kom fra omegnskommunerne, mens der kun var noteret en halv snes stykker fra selve Haderslev.²¹ Det forekommer overvejende sandsynligt, at dette var en liste udfærdiget i månederne inden krigens udbrud, og hvis det er tilfældet, havde de lokale myndigheder altså forberedt sig på at arrestere omkring seks gange så mange mennesker, som man endte med at arrestere i de første dage efter krigsudbruddet.

Interneringen af dansksindede slesvigere

Fra den 31. juli 1914 gik myndighederne i gang med at internere dansksindede slesvigere, og som det fremgår af nedenstående figur, var det især i Sønderborg Amt, at det greb om sig. Opgørelsen er foretaget af Karl Alnor, og han har ikke angivet sine kilder, men tallene svarer nøje til nogle samtidige lister, der tilsyneladende er udarbejdet enten af de militære eller de civile tyske myndigheder i midten af september 1914, kort efter at de fleste fanger var blevet frigivet.²² Dog har der indsneget sig en afgørende fejl hos Alnor i forhold til Aabenraa, hvor Alnor har angivet, at der blev interneret 42 farvandskyndige og syv politiske fanger.²³ Det forholder sig lige omvendt, idet det af den samtidige navneliste fremgår, at der blev arresteret otte fiskere fra Barsø, mens der er nævnt 40 internerede politiske fanger.²⁴ Når man læser brødteksten hos Alnor, fremgår det da også, at langt de fleste arresterede i Aabenraa Amt var politiske fanger.²⁵ Selv om det totale antal arresterede således svarer ret præcist med Alnors opgørelser, er det en vigtig nuancering, at hovedparten af de internerede altså blev arresteret af rent politiske grunde. Langt de fleste af de internerede kom fra Aabenraas opland, mens der kun er nævnt seks arresterede fra Aabenraa by, heriblandt den dansksindede redaktør og rigsdagsmand H.P. Hanssen.

Antallet af arresterede dansksindede slesvigere i perioden august-november 1914

Kilde: Alnor 1927, s. 698.

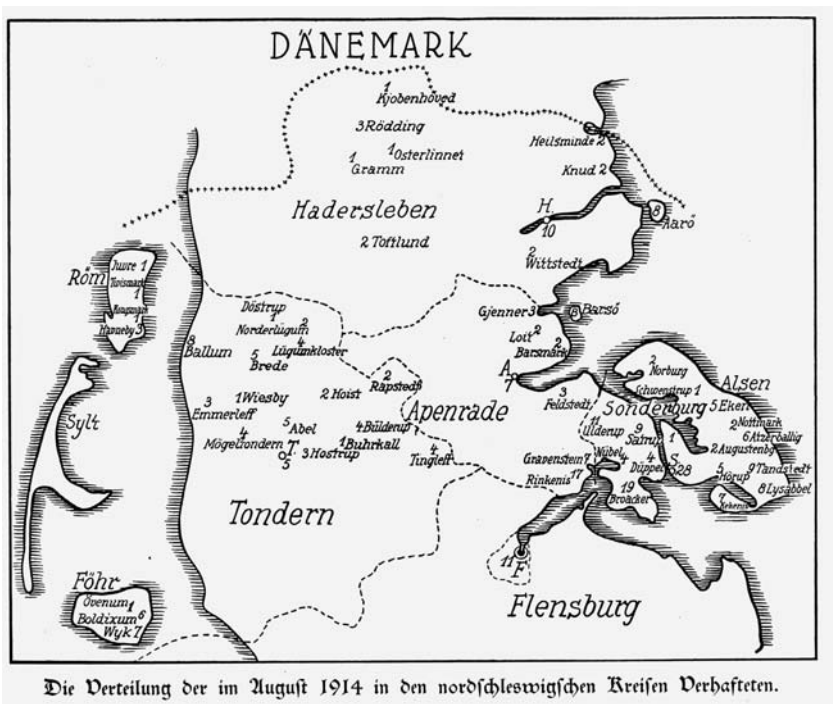
Alnor har beregnet, at der i alt var 290, der blev interneret i løbet af august 1914. Af dem var 118 farvandskyndige og 172 politiske fanger, men tages der højde for den opgjorte fejl i Aabenraa, må det rettelig være 83 – svarende til knap 30 % – arresterede farvandskyndige og 207 – godt 70 % – politiske fanger.²⁶ Dette niveau passer som nævnt ret præcist med nogle samtidige navnelister, der ligger i H.P. Hanssens arkiv på Landsarkivet i Aabenraa.²⁷ I forhold til arrestationerne i Sønderborg Amt svarer Alnors tal også nøje til en opgørelse, som er foretaget af N. Kristensen Nielsen den 26. oktober 1934, og som han sendte til foreningen »Danske Civilfanger 1914«. Nielsen har noteret, at hans opgørelse er nedskrevet på basis af en interneringsliste fra 1914 foretaget af de internerede selv.²⁸ Derfor forekommer Alnors opgørelse over antallet af internerede i de fem forskellige amter at være retvisende og formentlig også ganske præcis.

Senere i bogen har Karl Alnor plottet arrestationerne ind på et kort over Nordslesvig og Flensborg.²⁹ Kortet giver et klart visuelt indtryk af, hvor der blev foretaget flest arrestationer. Det er interessant, at det var i Haderslev Amt – som lå helt op til den danske grænse – at der var klart færrest internerede, hvis vi ser bort fra Flensborg. Logisk set

ville man forvente, at der i dette grænseamt ville have været det største behov for at foretage præventive arrestationer. Både fordi stort set hele befolkningen var dansksindet, og fordi det var forholdsvis let illegalt at gå over grænsen til Danmark. Når militærledelsens begrundelse for at foretage præventive arrestationer netop var at forhindre spionage, forekommer det således ulogisk, at der i byer tæt på grænsen som Københoved og Rødding kun blev arresteret fire dansksindede, mens der i byer som f.eks. Gråsten og Rinkenæs – der lå næsten 60 km fra grænsen – samlet blev arresteret 24. Det passer i hvert fald ikke ret godt med spionage-argumentet. Omvendt skal det naturligvis tages i betragtning, at der i området ved Flensborg og Sønderborg var flådebaser og andre militære installationer, der øgede risikoen for spionage betragteligt. Således blev den dansksindede journalist, Andreas Grau, sammen med sin hustru arresteret igen i slutningen af oktober, fordi han havde cyklet rundt på Als og angiveligt indsamlet informationer fra mange mennesker, som blev bragt til Danmark af hustruen. Sagen faldt dog, men den illustrerer, at myndighederne i dette område var meget opmærksomme på, om der foregik noget mistænkeligt.³⁰

Flere har tillagt de enkelte landråder i amterne meget stor betydning for, hvem og hvor mange der blev arresteret. I Sønderborg Amt har også de lokale amtsforstandere haft en afgørende indflydelse på arrestationerne. I dette amt overtog den tysknationale jurist, Curth Schönberg, embedet som landråd i august 1912, og han kom hurtigt til at stå i spidsen for den nationale tyske bevægelse i Nordslesvig. Han var kendt for at føre en hårdhændet politik over for den dansksindede befolkning, og i 1919 var den overvejende dansksindede Sønderburger Kreistag parat til at gennemføre forundersøgelser af hans arbejde som landråd, da man mente, der var begrundet mistanke om embedsmisbrug.³¹ Inden sagen kom i gang, nåede Schönberg dog at flytte videre til Lauenburg, hvor han startede som landråd i begyndelsen af 1920. Schönberg var altså kendt som en hård tysknational embedsmand, og det er utvivlsomt en hovedforklaring på, at der blev foretaget så mange præventive arrestationer i Sønderborg Amt.

Under sig havde Schönberg de to amtsforstandere Peter Kier på Sydals og Peter Klinker på Nordals. Kier var berygtet for at føre en hård linje over for de dansksindede i de sogne, der hørte ind under ham. Alnor har kort og godt noteret: »Forholdene var værst [med hensyn til arrestationer af dansksindede] i de sogne, der lå under

Kort over hvorfra i Nordslesvig de internerede dansksindede kom. Kilde: Karl Alnor 1927, s. 820.

amtsfortander Kier i Sønderborg. Over halvdelen af dem, der blev arresteret i Sønderborg Amt kom fra hans sogne.«³² René Rasmussen har fulgt op ved på baggrund af Peter Kaads erindringer at konstatere, at hele 63 dansksindede blev arresteret i de otte sogne, hvor Kier var amtsforstander, mens der kun var syv arresterede i de seks nordalsiske sogne, hvor Klinker var amtsforstander.³³ Det dansksindede medlem af den preussiske landdag, Nis Nissen fra Vibøge på Sydals, noterede noget tilsvarende i et privat brev til H.P. Hanssen, der er dateret 24.-27. august 1914.³⁴ Han skrev blandt andet, at »vi må øvrigt indrømme, at Klinker med årene er bleven én af vore mest humane amtsforstandere. Vi har i år ikke haft en eneste tjenestebortvisning, og Peter Grau er – når Nic. Frederiksen, som har været uforsigtig med sin mund, undtages – den eneste, som blev arresteret ved krigens begyndelse i de tre nærmeste sogne; til sammenligning hermed kan anføres at P. Kier har omkring ved ti mand arresterede i hvert af de

Postkort med motiv fra mindefesten på Dybbøl Banke den 28. juni 1914. På kortet ses bl.a. prins Heinrich af Preussen og landråd Curth Schönberg. Landråd Curth Schönberg i Sønderborg Amt var den af de nordslesvigske landråder, der internerede langt flest. Han var en af den tysknationale bevægelses ledende skikkelser i Nordslesvig op til og under Første Verdenskrig. Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot.

ham underlagte sogne på Als. Amtsforstanderne Jakobsen og Winkelmann har kun nogle få.«³⁵

Ulkebøl var et også sogn i Sønderborg Amt, men her blev der kun arresteret en mand, nemlig Peter Kaad, der er nævnt ovenfor. Kaad forklarede dette med, at »vi havde i Ulkebøl Sogn en bosiddende gårdmand som amtsforstander, en mand, der vel var tysksindet, men som i modsætning til de indvandrede tyske amtsforstandere ikke så sin opgave i at forulempe sine undergivne, selv om de var danske, og min arrestation skyldes sikkert højere ordre.«³⁶ Hans forklaring er væsentlig, og den virker ganske overbevisende. Amtsforstanderen i Ulkebøl, Andersen-Bagmose, var en lokal landmand, der åbenlyst ikke opfattede sine danske naboer som farlige agitatorer eller spioner. Derimod kan det være en forklaring på, at amtsforstandere, der ikke var lokale, men hentet fra Tyskland, oftere havde tendens til at gennemføre omfattende arrestationer. Dels fordi de havde en anden skoling end de lokale nordslesvigere, og dels fordi lokalkendskabet var mindre.

I Tønder var Emilio von Böhme i marts 1914 blevet udnævnt til

landråd, og også han var jurist. Han var godsejersøn fra Oehe ved Kappel og havde altså dårligt nået at gøre sig bemærket i Tønder, inden krigen brød ud.³⁷ O.D. Schack har i sine erindringer beskrevet Böhme nogenlunde positivt. Efter et besøg hos landråden den 2. august 1914 gav han ham følgende beskrivelse: »Böhme var kort tid forinden blevet ansat som landråd i Tønder og ganske ukendt med forholdene, hvorfor han i den allerførste tid mere end godt var rettede sig efter enkelte lokale tillidsmænd. Han var en meget anstændig og rettænkende mand. Vi blev senere ret gode venner.«³⁸ For Schack var det således klart, at det var de lokale amtsforstandere og de lokale politimyndigheder, der var hovedbagmændene bag arrestationerne i Tønder Amt. I forlængelse heraf må det betegnes som tvivlsomt, om Böhme overhovedet havde været med til at udarbejde arrestationslisterne, idet listerne formentlig var opstillet, inden han tiltrådte som landråd.

I en anden beretning skrevet af Thorvald Petersen i 1952, som også var blandt de internerede, citeres Böhme for den 2. august 1914 at skulle have sagt til de arresterede dansksindede: »Nå, endelig er den forløsende stund kommet.«³⁹ Synet på Böhme var endnu mere kritisk – ja nærmest hadsk – i artiklen »Den tyske Landraad von Böhme«, der den 5. september 1919 blev bragt i den danske avis *Hovedstaden*.⁴⁰ Baggrunden for artiklen var, at Böhme var bragt i spil som tysk repræsentant i Den internationale Kommission, der stod for at forberede og gennemføre folkeafstemningerne i Slesvig i februar og marts 1920. Det havde ifølge avisen »vakt den allerstørste forbitrelse og harme viden om. Det gælder selvfølgelig i særlig grad blandt de sønderjyder, som i årevis har måttet lide under hans hensynsløst brutale styre. Thi det kan siges uden overdrivelse: Hvad en von Köller gjorde af ondt mod den samlede slesvigske befolkning, det gjorde von Böhme i langt højere grad mod befolkningen i Tønder Kreds«. I artiklen henvises direkte til Böhmes ansvar for interneringen af dansksindede i Tønder Amt ved Første Verdenskrigs udbrud som baggrunden for denne svada.

I Tønder blev der interneret 20 farvandskyndige og 54 politiske fanger, hvilket var noget mindre end i Sønderborg, men en del højere end i Aabenraa og langt højere end i Haderslev. I forhold til de øvrige amter var der i Tønder en bemærkelsesværdig stor spredning med arrestationer ud over hele den del af amtet, der i dag er en del af Sønderjylland. I Sydtønder var det derimod kun på øen Før, at der

Tegning af Hansigne Lorenzen lavet af H.C. Davidsen i august 1914 under interneringen i Flensborg. Hansigne Lorenzen fra Ballum var én af få kvinder, der blev interneret. Hun var en kendt dansksindet forfatter, og hun blev interneret sammen med sin mand, Hans Lorenzen, og indsat i det gamle gymnasium i Flensborg.

blev tvangsforflyttet 14 farvandskyndige, hvorimod der ikke blev interneret andre fra det nuværende Kreis Nordfriesland.⁴¹

I Aabenraa var Hans Siemon landråd. Han var tiltrådt i november 1913, så han var også helt grøn i embedet, da krigen brød ud. Derfor havde heller ikke han nået at gøre sig videre bemærket inden krigsudbruddet, og som det var tilfældet med Böhme i Tønder, er det tvivlsomt, om Siemon for alvor havde været involveret i at opstille den oprindelige arrestationsliste. Men at han følte, det var nødvendigt at arrestere journalisterne og redaktørerne på den dansksindede avis, *Hejmdal* – heriblandt H.P. Hanssen, der også var medlem af den tyske rigsdag – vidner et brev dateret 1. august 1914 fra Siemon til overpræsidenten om: »På baggrund af, at den danske presse, især *Hejmdal*,

netop i den seneste tid har udtrykt en særlig tyskfjendtlig holdning [...] og havde propageret med tanker om løsrivelse og genforening med Danmark«, mente han, det var helt nødvendigt at forbyde *Hejmdal* og arrestere journalisterne og redaktørerne.⁴² Han forklarede også i brevet, at det var nødvendigt at internere den tyske socialdemokratiske leder i Aabenraa, murer Ewald, samt et par socialdemokratiske fiskere.

I de første dage af august 1914 sendte Siemon flere skrivelser til overpræsidenten. Han orienterede om, hvad der skete i amtet – herunder om arrestationen og frigivelsen af redaktørerne i Aabenraa – men han virkede mildt sagt usikker på, hvad han skulle gøre og hvor langt han måtte gå. Han spurgte flere gange, om artikel 5 i den preussiske forfatning kunne sættes ud af kraft, hvilket han anså som vigtigt for, at han kunne følge generalkommandoens ordrer om at foretage interneringer.⁴³ I denne artikel var det bestemt, at Forbundsrådet og Rigsdagen vedtog landets love, og kun i tilfælde af uenighed i Forbundsrådet i forbindelse med lovforslag af militær betydning var der nogle undtagelsesbestemmelser i forhold til denne hovedregel. Derfor bad Siemon overpræsidenten bekræfte, at artiklen var sat ud af kraft, da han tydeligvis mente, at det var forudsætningen for, at interneringerne af »unzuverlässige« kunne finde sted.

I det nordligste amt, Haderslev, blev der som nævnt ovenfor arresteret langt færre politiske fanger end i de øvrige sønderjyske amter. Blandt de 18 politiske fanger kom de ti fra Haderslev by, mens de øvrige arresterede var fordelt ud over hele amtet. Otte af de arresterede fiskere kom fra Årø ved indgangen til Haderslev Fjord. Landråden, Hugo Freiherr Löw von und zu Steinfurth, var kommet til Haderslev i 1908 og arbejdede frem til 1911 som assessor, hvorefter han blev landråd. I Harrebyes tendentiøse beskrivelse af von Löw, omtales han som en retfærdig mand, der formåede at sætte sig ind i befolkningens mentalitet. Hans arbejde og væremåde aftvang respekt af alle – også af den dansksindede del af befolkningen.⁴⁴ I hvert fald henviser Harrebye til et takkebrev til von Löw, der blev trykt i den dansksindede avis i Haderslev, *Modersmålet*, den 17. januar 1920 i forbindelse med, at han forlod Haderslev. Takkebrevet blev angiveligt underskrevet af 1.500 dansksindede kvinder som tak for landrådets indsats for de dansksindede under Første Verdenskrig.

I Flensborg Amt blev der kun interneret ganske få mennesker. Alnor har noteret, at der blev arresteret syv politiske fanger og fire far-

vandskyndige i Flensborg-området. Seks af de politiske fanger var tilknyttet *Flensborg Avis* – heriblandt redaktør Ernst Christiansen – og avisen blev desuden lukket den 11. august. I den statistiske opgørelse har Alnor alene regnet med politiske fanger fra Flensborg by, ligesom det af hans udarbejdede kort fremgår, at der i Flensborg var 11, som blev arresteret, men ingen i Flensborgs opland. Dog blev Peter og Henrik Lassen, der var far og søn og ejede den berømte Lassen-gård i Strukstrup i Angel, arresteret den 6. august og indsat i arresten i Slesvig, hvorfra de blev løsladt igen den 19. august. Der gik et rygte om, at de i det skjulte havde haft danske officerer indkvarteret, men en husundersøgelse kunne ikke verificere det, hvorfor de igen blev sat fri.⁴⁵

Avislukninger og arrestationer af journalister og redaktører

Allerede den 31. juli 1914 blev *Dannevirke* i Haderslev lukket, og avisens journalister og redaktører blev arresteret. Redaktøren, N. Petersen, har siden forklaret, at *Dannevirke* blev »taget uden sværdslag ved hurtig overrumpling«, og at politiofficeren havde erklæret: »I kejserens navn er De anholdt.« Da jeg spurgte om grunden, svarede han, at han havde fået ordre til at arrestere mig, ransage huset, standse bladet og forsegle alle døre.⁴⁶ Udenfor i Haderslevs gader var journalisterne Anders Lebeck og Jes Sarup blevet arresteret, mens den aldrende redaktør, M.C. Matthiesen, blev afhentet i sit hjem.⁴⁷ Alle blev indsat i politifængslet i Haderslev. *Dannevirkes* sidste medlem af redaktionen, Nicolai Svendsen, var på familiebesøg i Rejsby, og den 1. august rejste han med toget til Skærbæk. Her blev han arresteret af amtsforstander Erichsen, og efter at have fået lov til at spise frokost med sin familie, blev han indsat i arresten i Skærbæk.⁴⁸ *Dannevirke* i Haderslev blev således lukket umiddelbart efter krigsudbruddet, og avisens journalister og redaktører var blandt de første dansksindede, der blev arresteret.

Dagen efter – lørdag den 1. august – blev *Dybbøl-Posten* i Sønderborg lukket. Redaktøren, Adolph Svensson, har forklaret, at han efter en forhandling med byens borgmester og politimester, dr. Petersen, måtte lukke avisen og udsende en løbeseddel med ordlyden: »Efter krigstilstanden er blevet proklameret, og dagbladene kun kan udkomme med politiets tilladelse, er Dybbøl-Posten fra i dag blevet

standset af myndighederne. Ud over denne meddelelse vil vore læsere foreløbig ikke høre mere fra bladet.«⁴⁹ Svensson og avisens øvrige redaktion og journalister blev dog først arresteret to dage senere og indsat i amtsretsfængslet i Sønderborg den 3. august 1914.⁵⁰

I Aabenraa fik *Hejmdal* lov til at udkomme frem til den 8. august 1914, selv om redaktørerne Niels Hansen og J. Frost ligesom H.P. Hanssen blev arresteret den 31. juli.⁵¹ H.P. Hanssen var også medlem af den tyske rigsdag, og han var altså blandt de første, der blev arresteret. Af hans dagbog fremgår, at arrestationen fandt sted kl. 21, og at han blev indsat i arresten ved amtsretsfængslet i Aabenraa. Der sad også hans to medredaktører. Næste morgen ved 8-tiden fik han overrakt en indkaldelse til et møde i Rigsdagen den 4. august, hvorefter han skrev en kraftig protest over sin arrestation, der ville forhindre ham i at møde op i Rigsdagen. Protesten blev via landråd Siemon sendt til den kommanderende general i Altona, von Roehl, og allerede kl. 14 samme dag modtog H.P. Hanssen sin frigivelse. I brevet, der var underskrevet af landråd Siemon, er det noteret: »Den kongelige generalkommando har på min opfordring erklæret sig indforstået med, at De straks frigives fra den i går iværksatte arrestation, hvorved det vil være muligt for Dem at deltage i de forestående forhandlinger i den tyske rigsdag.«⁵² Dermed var Hanssen ikke blot en af de første, der blev arresteret – han var også den, der blev først frigivet.

De to medredaktører blev også løsladt igen den 1. august, men de blev tvunget til at underskrive en erklæring om, at »vi intet vil foretage os til skade for mobiliseringen og Tysklands interesser«, hvilket de gerne gjorde, fordi »vi havde jo ingen onde hensigter«, som Niels Hansen har udtrykt det.⁵³ *Hejmdal* fik ikke lov til at udkomme i normalt format i dagene efter krigens udbrud, idet den kun udkom som »censureret løbeseddel« den 5. august, i halvt format den 6. august, mens den udkom i fuldt format den 7. og 8. august.⁵⁴ Om aftenen den 8. august ved 22-tiden mødte en preussisk kaptajn op hos H.P. Hanssen og meddelte ham, at *Hejmdal* var forbudt efter ordre fra den kommanderende general von Roehl.⁵⁵ Hanssen sendte dagen efter en protest til von Roehl og anmodede samtidig om at få lov til at udsende danske oversættelser af den tyske hærledelses officielle telegrammer, der blev udsendt af *Wolff's Telegraphisches Bureau*. Da han ikke havde modtaget svar, trykte han sådanne oversatte telegrammer, som blev hængt op rundt om i Aabenraa den 10. august. Resultatet var, at han blev kaldt op til politimesteren, der kunne oply-

se, at landråd Siemon havde forbudt ophængning af den slags danske oversættelser.⁵⁶

Flensborg Avis fik lov til at udkomme frem til den 11. august, men blev derefter forbudt, samtidig med at »pressefriheden blev ophævet i Nordslesvig samt i Flensborg by- og landkreds«. ⁵⁷ I en artikel fra den 28. august 1914, hvor *Flensborg Avis* og de øvrige dansksindede aviser igen var begyndt at udkomme, blev det forklaret, at avisen indtil lukningen alene havde skrevet om »efterretnings- og underholdningsstof«, og at man kun havde bragt officielle telegrammer fra *Wolff's Telegraphisches Bureau*. Avisen fandt det afgørende, at »alle de nordslesvigske forældre, som uden undtagelse og uden tøven havde fulgt indkaldelsen, havde krav på at få tabslistor, bekendtgørelser og krigsefterretninger at læse i et for dem forståeligt sprog. At dette skete var også i myndighedernes interesse.«⁵⁸

I *Flensborg Avis'* artikel fra slutningen af august 1914 blev det på få linjer gjort klart, at avislukningerne af mindst to grunde var problematiske. Den ene grund var, at samtidig med at de danske aviser blev forbudt – og dansksindede nordslesvigere arresteret – var mange tusinde unge dansksindede mænd blevet indkaldt som tyske soldater. Den anden grund var, at de mange pårørende i Nordslesvig havde krav på at få underretninger på dansk om krigens gang, herunder om tabslistor og bekendtgørelser. Derfor blev der gennem flere uger ført en kamp mellem de danske avisudgivere og generalkommandoen om, at aviserne igen skulle udkomme på dansk – ikke på tysk som krævet af de tyske myndigheder. Det var de samme argumenter, H.P. Hanssen benyttede i sin protest, som blev sendt til den kommanderende general dagen efter, at *Hejmdal* var blevet forbudt, og som han i øvrigt vedblev med at fremføre over for de tyske myndigheder i ugerne efter krigens udbrud.⁵⁹

Da aviserne igen fik lov til at udkomme på dansk i slutningen af august 1914, skete det under skarp censur. H.P. Hanssen måtte underskrive en erklæring udfærdiget af landråd Siemon om, at politimyndighederne i Aabenraa først skulle gennemlæse avisen, inden den blev sendt på gaden. Han måtte også acceptere følgende indskrænkninger i, hvad avisen måtte skrive om: »Avisledelsen må for at undgå et umiddelbart forbud af avisen kun bringe offentlige nyheder fra krigsskuepladserne og om krigen generelt. Agitatoriske artikler og tilsvarende upatriotiske tysk fjendtlige eller artikler af hadeful karakter mellem de forskellige befolkningsgrupper vil straks have til følge,

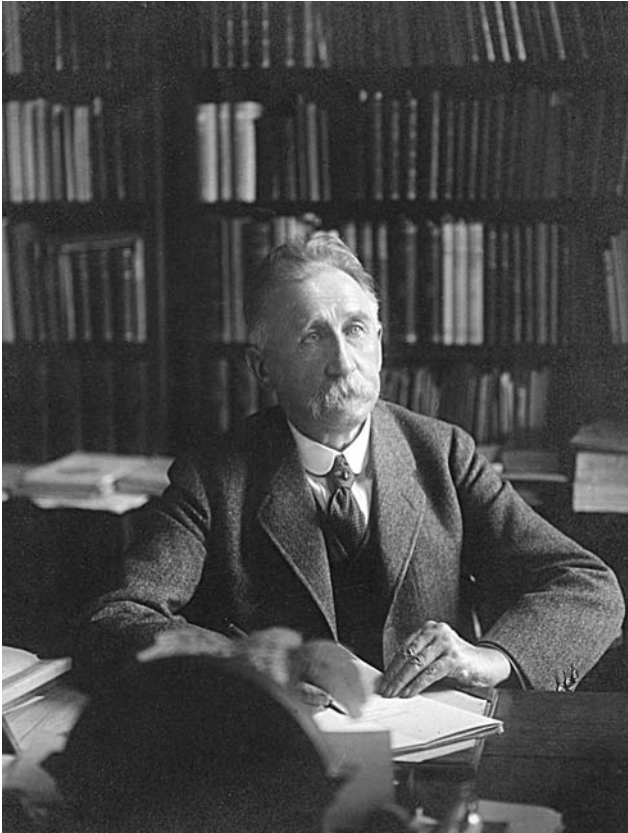
at avisen forbydes.«⁶⁰ Lignende pålæg fik de øvrige dansksindede aviser i Slesvig, og der er flere eksempler på, at aviserne i løbet af krigen i kortere perioder fik forbud mod at udkomme, fordi myndighederne mente, at de havde overtrådt censuren.

I forbindelse med at de danske aviser igen kunne udkomme på dansk omkring den 28. august 1914, var der flere af de tysksindede aviser i Nordslesvig, der udtrykte harme over, at de danske aviser igen var på gaden. Det bedst kendte eksempel er *Sonderburger Zeitung*, der i en artikel den 5. september gav udtryk for, at forbuddet var nødvendigt: »Dette, at protestpressen ikke har kunnet udkomme, er ikke blevet følt som en mangel i Nordslesvig. Som det har været tilfældet med tyskerne, sådan har også de dansksindede nordslesvigere formentlig åndet op, da trykket af agitationen fra ophidsningspressen blev taget fra dem.«⁶¹

H.P. Hanssens indsats i Berlin

H.P. Hanssen har i sine dagbogsnotater lagt stor vægt på, at han kæmpede bravt for at få frigivet de dansksindede fanger og ophævet avisforbuddet. Han blev som nævnt arresteret allerede den 31. juli 1914 og frigivet igen dagen efter. Arrestationen af ham må betragtes som en alvorlig fejl begået af de lokale tyske myndigheder – det vil sige landråd Siemon, overpræsident von Bülow og kommanderende general von Roehl. Arrestationen var en klar overtrædelse af hans immunitet som medlem af Rigsdagen, og det må betegnes som en slem begmand, at han blev frigivet under et døgn efter, at han blev arresteret. Efter frigivelsen arbejdede han meget aktivt for at få frigivet de øvrige arresterede, hvilket blandt andet illustreres af, at han ifølge dagbogen rejste til Berlin mindst ni gange fra begyndelsen af august 1914 til slutningen af december samme år, heraf alene tre gange i løbet af august og to gange i september.⁶² Desuden førte han tæt korrespondance med flere af sine rigsdagskolleger, der af forskellige omgange fremførte hans ønsker og krav over for medlemmer af regeringen, primært indenrigsminister Friedrich Wilhelm von Loebell og udenrigsminister Gottlieb von Jagow.

Dagen efter sin løsladelse rejste H.P. Hanssen til Berlin, hvor han ankom om aftenen den 2. august. I løbet af den 3. og 4. august mødtes han med en lang række nære rigsdagskolleger, blandt andet den senere socialdemokratiske indenrigsminister, Rudolf Breitscheid, der også

Portræt af Hans Peter Hanssen fra 1932. H.P. Hanssen var medlem af den tyske rigsdag og udgiver af avisen Hejmdal. I august og september 1914 havde han afgørende betydning for, at de internerede dansksindede blev frigivet, og at de dansksindede aviser igen kunne udkomme på dansk. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

havde været arresteret kort tid mistænkt for at være serbisk spion.⁶³ Skal man tro dagbogen, havde H.P. Hanssen meget tæt kontakt til en række højtstående liberale og socialdemokratiske rigsdagsmedlemmer, hvilket var af stor betydning for, at han kunne få sine budskaber viderebragt til regeringen. Og det var igen afgørende for, at regeringen vidste, hvad der skete i Nordslesvig. Dagbogen har et vist præg af, at den er skrevet af en mand, der tillagde sin egen indsats i disse første krigsuger meget stor betydning, men der er meget, der tyder på, at han faktisk havde ret i vurderingen af sin egen indsats. I hans

arkiv på Landsarkivet er der bevaret en ganske omfattende korrespondance, der i vid udstrækning bakker hans dagbogsudtalelser op, og som stemmer overens med afskrifterne af breve og andre dokumenter, der findes i udgivelsen af dagbøgerne.⁶⁴ Det er ikke sandsynligt, at frigivelsen af de dansksindede og genåbningen af aviser alene skyldes hans indsats, men det har utvivlsomt været stærkt medvirkende til at speede processen op.

I et første udkast til sine erindringer, der er skrevet i 1916, har O.D. Schack noteret: »Den andel, H.P. Hanssen har i vores og særligt i min løsladelse, og den store tak, jeg skylder ham, er ikke tilnærmelsesvis antydnet. Min korrespondance giver nogen oplysning om hans virke. Måske vil grundig fremstilling deraf først være mulig og rådelig efter krigen.«⁶⁵ Der er således ingen tvivl om, at i hvert fald Schack tillagde H.P. Hanssen en afgørende betydning for, at han selv var blevet frigivet, men i øvrigt for frigivelserne generelt.

Hanssen anfører i dagbogen, at han den 4. august sad sammen med flere rigsdagskolleger, da ministerialdirektør i Indenrigsministeriet, Theodor Lewald, i alles påhør havde udtalt: »Indenrigsminister von Loebell har pålagt mig at udtale over for Dem ministeriets dybe beklagelse over, at De har været arresteret. Arrestationen er foretaget uden regeringens vidende og meget imod dens vilje. Regeringen beder Dem derfor om at undskylde det skete.«⁶⁶ Dermed var H.P. Hanssen klart foran på point. Han forstod at udnytte, at indenrigsministeren var blevet opmærksom på, at der foregik en undertrykkelse af de dansksindede slesvigere, hvilket han i dagene inden krigens udbrud netop havde understreget ikke måtte finde sted.

Under sit korte ophold i Berlin har Hanssen øjensynligt ikke haft noget nærmere kendskab til, hvordan forholdene i Nordslesvig udviklede sig. I hvert fald beskrev han, at det først var sidst på eftermiddagen den 6. august – efter en langsommelig togtur hjem – at han fik underretning om, hvad der var sket i mellemtiden: »Jeg fik fat i Flensburger Nachrichten og læste, at mange sønderjyder er blevne fængslede, mens jeg har været borte. Af navnelisterne så jeg, at de fleste danske journalister er arresterede. Endvidere nævnes P. Grau, Dr. Sarauw, grev Schack, P. Kaad, P.A. Callø. Min broder og tre af mine svogre er også blandt de arresterede. Jeg vil nu hurtigst muligt se at få fuld klarhed tilvejebragt.«⁶⁷

I de følgende dage indsamlede H.P. Hanssen navne på de internerede. Under den 7. august noterede han i dagbogen, at »I al stilhed har

jeg i dag udsendt tillidsmænd til de forskellige amter for at indsamle sikre efterretninger om de arresterede«, og fire dage senere er der skrevet: »jeg havde indsamlet ret omfattende oplysninger om de arresterede og ligeledes om den øvrige presses stilling.«⁶⁸ På det grundlag kunne han den 11. august sende et brev til sin rigsdagskollega, Friedrich Naumann, der var en førende liberal politiker med gode kontakter til det regerende nationalkonservative parti.⁶⁹ I brevet henviste han til, at han under sit ophold i Berlin ved Rigsdagens samling i begyndelsen af august havde fået det indtryk, at Naumann delte Hanssens kritik af undertrykkelsen af de danske nordslesvigere, og at han anså det som ukloge foranstaltninger. Hanssen skrev i klar tekst, at alle danske blade i Nordslesvig var forbudt, og at mere end 200 danske nordslesvigere var interneret. Det skete samtidig med, at 15.-16.000 unge danske mænd deltog i krigen som tyske soldater, ligesom mange af de internerede havde flere sønner, der var blevet indkaldt. Hanssen udtrykte, at der absolut ikke forelå nogen kendsgerninger, der retfærdiggjorde arrestationerne, og han sluttede af med at notere: »Arrestationerne har den uheldigste indflydelse på stemningen i Nordslesvig. Og så snart disse drakoniske forholdsregler bliver bekendt i Danmark og i Skandinavien, vil de utvivlsomt vække den dybeste misstemning imod og mistillid til Tyskland. Det skader faktisk i disse kritiske tider i høj grad rigets interesser.«⁷⁰

Derfor bad H.P. Hanssen Naumann om at oplyse regeringen om forholdene i Nordslesvig, og to dage senere modtog han to depecher fra Naumann, hvor denne dels bekræftede modtagelsen og dels bekræftede, at han ville gøre, hvad han kunne for at få viderebragt Hanssens oplysninger de rigtige steder.⁷¹ Nogle dage senere – den 15. august – oplyste Naumann, at han efter modtagelsen af H.P. Hanssens brev havde ladet det afskrive og derefter var gået til Udenrigsministeriet, hvor han over for udenrigsminister von Jagow havde givet sin mening til kende. Udenrigsministeren havde givet udtryk for, at han misbilligede de ting, der foregik i Nordslesvig, og at han »straks ville sætte sig i bevægelse for at få de begåede fejlgreb rettede.«⁷²

Naumann skrev et nyt brev dateret 15. august, hvor han noterede, at rigskansler Theobald von Bethmann Hollweg lagde megen vægt på, at oplysningerne i H.P. Hanssens brev af den 11. august kunne bekræftes.⁷³ Hanssens protester var dermed nået op på det højeste niveau, men som Naumann gjorde tydeligt opmærksomt på, havde man i Ber-

lin kun kendskab til en enkelt arresteret – nemlig H.P. Hanssen selv – hvorfor »påstanden i Deres brev, at 200 danske nordslesvigere er arresterede, synes opdigtet«. Derfor bad Naumann om, at Hanssen straks telegraferede en bekræftelse på, at der rent faktisk var interneret mange danske nordslesvigere, og at han samtidig nedskrev navne og steder på alle dem, han havde kendskab til, som sad arresteret.

I sit svar samme dag skrev H.P. Hanssen, at »mine angivelser oprettholdes i et og alt«. Han opfordrede også til, at der blev sendt officielle forespørgsler til landråden i Sønderborg og til politiforvaltningen i Flensborg. Han vedlagde desuden en liste med navnene på 102 internerede, hvor også erhverv og bopæl fremgik, og han uddybede med at oplyse, at 1) der nu sad omkring 80 interneret på Sønderborg Slot, 2) at 32 arresterede i Haderslev Amt var transporteret til Rügen, 3) at 46 fra Tønder Amt ugen forinden var sendt til Altona, hvorfra de igen var frigivet, og 4) at omkring 30 fra Flensborg og Tønder Amter nu sad indespærret på en skole i Flensborg. I forlængelse heraf noterede Hanssen, at alle danske aviser i Nordslesvig var forbudt.⁷⁴ Som det fremgår nedenfor, var Hanssen ikke fuldt opdateret, idet der på dette tidspunkt var flere internerede rundt om i Nordslesvig og Flensborg, men det var ikke så afgørende. Det vigtige var, at Naumann hurtigt kunne underrette regeringsledelsen om, at der i Nordslesvig – mod regeringens vidende og ønske – var foretaget omfattende interneringer af dansksindede og gennemført forbud mod de danske aviser.

I sit svarbrev dateret 19. august 1914 oplyste Naumann, at han straks var gået til Indenrigsministeriet med H.P. Hanssens brev og liste. Indenrigsministeren takkede for oplysningerne og havde udtalt, at »Regeringen indtager det klare og tydelige standpunkt, at alle såkaldte præventivforanstaltninger, arrestationer af frygt for, hvad der kan ske, avisforbud uden bestemt foranledning og lignende misbilliges, og der er givet streng ordre til herefter at gennemføre disse grundsætninger«.⁷⁵

I de følgende dage modtog H.P. Hanssen breve fra andre rigsdagskolleger, der opfordrede ham til at komme til Berlin snarest. Én af brevskriverne var Matthias Erzberger, som var ledende politiker for det nationale katolske parti Zentrum, ligesom han havde været redaktør af den konservative avis *Deutsches Volksblatt*. Kort efter krigsudbruddet blev Erzberger leder af en komité, der stod for den tyske udlandspropaganda, og det var grunden til, at han kontaktede H.P. Hanssen. I brevet gjorde han det klart, at han ønskede at bruge

Hejmdal og andre danske aviser i Nordslesvig til at bringe »absolut garanterede nyheder« i mediekampen med britiske og franske aviser om udlægningen af krigens forløb, ligesom han bad Hanssen om at oplyse, hvilke danske aviser der ville være interesseret i at bringe den type tyske nyheder.⁷⁶

En anden af brevskriverne var Rudolf Breitscheid, der kort og godt bad Hanssen om at komme til Berlin snarest, men uden at begrunde, hvorfor det var så vigtigt. Breitscheids brev afsluttedes med »Mit herzlichem Gruss, Ihr. Rud. Breitscheid«, hvilket klart antyder, at han og H.P. Hanssen havde et godt personligt forhold til hinanden. Hanssen mødtes med Breitscheid, umiddelbart efter han ankom til Berlin den 24. august, og »Grunden til, at han havde kaldt mig til Berlin var, at man i ledende kredse nærede megen frygt for, at Danmark ikke ville eller kunne opretholde sin neutralitet i længden«. ⁷⁷ Henvendelsen antyder, at Breitscheid var sendt i byen af Udenrigsministeriet, for at man fra tysk side kunne bruge Hanssen til – via sine tætte politiske kontakter i Danmark – at overbevise den danske regering og den danske rigsdag om, at det var afgørende, at Danmark forblev neutral under krigen.

Selv om de tre ting – Danmarks neutralitet, ønsket om at bringe officielle tyske nyheder i danske aviser og de tyske myndigheders behandling af de dansksindede i Slesvig – ikke umiddelbart hang sammen, så gjorde de det alligevel. I hvert fald lykkedes det for H.P. Hanssen at gøre det klart, at man fra tysk side dårligt kunne forvente, at danske aviser ville skrive noget positivt om Tyskland, så længe mange danske slesvigere var interneret og aviserne forbudt. Det skinner også igennem, at selv om han nok mente, at det var i dansk interesse, at landet blev holdt ude af krigen, så ville han ikke lade sig bruge som tysk sendebud og informant, hvis ikke der kom en snarlig afklaring i Nordslesvig.

På et møde den 24. august mellem H.P. Hanssen og indenrigsminister von Loebell udtalte sidstnævnte igen, at præventive interneringer og avislukninger ikke ville blive accepteret, og at det ikke havde været hensigten ved krigsudbruddet. Problemet var ifølge ministeren forholdet mellem de militære og de civile myndigheder. Von Loebell fortsatte med at udtale, at forholdene nu ville blive bedre, fordi »Overpræsident v. Bülow træder tilbage, og statsminister v. Moltke er udnævnt til overpræsident i hans sted. Den nye overpræsident vil gennemføre mine grundsætninger: Ingen præventivforbud. Fangerne

skal sættes på fri fod. Aviserne kan atter udgå på dansk.«⁷⁸ Tager man citatet for pålydende betyder det altså, at overpræsident von Bülow blev fyret på grund af den linje, der blev ført mod de danske slesvigere i de første uger efter krigens udbrud. En linje, der ikke blev billiget af indenrigsministeren og regeringen, og som von Bülow øjensynligt ikke indberettede noget om til Berlin.

Indenrigsministeren forsøgte rent faktisk at sætte sig igennem over for generalkommandoen, overpræsidenten og landråderne. Da han havde fået underretning om H.P. Hanssens arrestation sendte han igen et brev til overpræsidenten om, at regeringen ikke ønskede, der blev foretaget præventive arrestationer og avislukninger, men det hjalp ikke stort. Den 15. august berettede regeringspræsident Ukert fra Slesvig fra et møde i Flensborg dagen forinden mellem overpræsidenten og landråderne, som blev sendt til indenrigsministeren. Alle var enige om, at »det nuværende tidspunkt ikke var velegnet til at gøre sig overvejelser om at løslade de internerede agitatorer og til at ophæve forbuddet mod de danske aviser.«⁷⁹ Ukert udtrykte også en fælles bekymring over, at H.P. Hanssen var på fri fod, idet man anså ham som farlig.

Indenrigsministeren sendte den 22. august et brev til generalkommandoen i Altona – med genpart til overpræsidenten – hvor han klart linede sin og regeringens politik op med hensyn til de dansksindede i Slesvig.⁸⁰ Alle internerede skulle frigives snarest, og aviserne skulle igen have lov til at udkomme på dansk. Til gengæld skulle de frigivne følges tæt, der skulle gennemføres brev- og telefonsensur, og der skulle være omfattende kontrol med danske aviser i Nordslesvig.

Den nyudnævnte overpræsident videresendte den 26. august 1914 disse instruktioner fra indenrigsministeren til landråderne. Da det samtidig lykkedes at få generalkommandoen til at acceptere disse instruktioner, blev der afholdt et nyt møde i Flensborg, hvor overpræsidenten mundtligt fortalte landråderne om indenrigsministerens retningslinjer.⁸¹ Samtidig oplyste overpræsidenten, at de frigivne fanger ikke længere skulle underskrive erklæringer, men alene klart have at vide, hvilke konsekvenser det ville have, hvis de optrådte tyskfiendtligt eller havde kontakt til udlandet.

På mødet med indenrigsministeren den 24. august kvitterede H.P. Hanssen med at sige, at en gennemførelse af disse grundsætninger ville berolige stemningen i Nordslesvig. Samtidig udtalte han, at der allerede var »18.-20.000 danske nordslesvigere i felten«, og at »alle

disse nordslesvigere betragter det som den forfærdeligste ulykke at skulle kæmpe imod deres egne landsmænd og folkefæller. I Nordslesvig ønsker alle derfor, at Danmark vedblivende skal opretholde sin strenge neutralitet«. ⁸²

Naumann deltog på mødet, og han var som Erzberger engageret i den komité, der stod for den tyske udenlandspropaganda. Han understregede over for indenrigsministeren, at de danske aviser i Slesvig var blevet lukket, og at det endda var forbudt at ophænge danske oversættelser af officielle krigsefterretninger fra *Wolff's Telegraphisches Bureau*. Det så han tydeligvis som en hæmsko for, at man fra tysk side – via H.P. Hanssen – kunne få danske aviser til at bringe tyske krigsnyheder. På et efterfølgende møde i Rigsmarineamtet – hvor Naumann også deltog – blev Hanssen spurgt om, hvordan stemningen i Danmark kunne blive mere gunstigt stemt for Tyskland, hvortil han svarede, at det afgørende ville være gode efterretninger fra Nordslesvig: »Støt mine bestræbelser på at få fangerne fri, og udsend straks efterretningerne derom gennem Wolff's Bureau. Det vil påvirke stemningen i positiv retning.« ⁸³ Da han vendte tilbage til sit hotel, lå der underretning fra generalkommandoen i Altona om, at *Hejmdal* og *Flensborg Avis* igen kunne udkomme, men kun på tysk. Det fik ham til at sende et telegram hjem til redaktionen på Hejmdal om, at der ikke måtte udgives aviser, inden han var tilbage. Det gjaldt også for *Flensborg Avis*. ⁸⁴ Dermed ville han forhindre, at de danske aviser begyndte at udkomme på tysk, inden indenrigsministerens instrukser om, at de igen kunne udkomme på dansk, nåede frem til den nye overpræsident i Slesvig.

H.P. Hanssen nåede dårligt tilbage til Aabenraa den 27. august 1914, inden han rejste tilbage til Berlin dagen efter. Han fik dog underskrevet ovennævnte erklæring skrevet af landråd Siemon, hvorefter *Hejmdal* igen kunne udkomme på dansk. Tilbage i Berlin havde han et møde med Erzberger den 29. august, hvor formålet var at få Hanssen til at arbejde for, at danske aviser ville bringe lige så mange positive tyske krigsefterretninger, som de bragte britiske og franske. Hanssen lod klart forstå, at der i Danmark var en udpræget vilje til at opretholde neutraliteten, men at befolkningens sympatier overvejende lå hos Vestmagterne – «og Preussens voldspolitik i Nordslesvig har vakt dybtgående uvilje». På mødet fandt en form for handel sted; Erzberger var interesseret i at få at vide, hvad der skulle til for at få aviserne til at »påvirke stemningen i Danmark i en for os gunstig retning?«. Dertil svarede

Hanssen »gode efterretninger fra Nordslesvig. Skaf mig hurtigst muligt fangerne fri. [...] Intet vil momentant påvirke stemningen bedre.«⁸⁵ Til gengæld lovede han, at hvis Erzberger kunne klare det, så ville han til gengæld skaffe nogle gode kontakter til danske aviser.

Det interessante er i denne sammenhæng, at H.P. Hanssen i dagene før sin afrejse til Berlin den 23. august 1914 og under sit ophold i byen den 24. og 25. august og igen den 27. august til den 1. september fik knyttet vigtige kontakter til nogle centrale beslutningstagere, der havde en fælles interesse i at få klaret problemerne for de dansksindede i Slesvig. Dels fordi interneringerne og avisforbuddene forhindrede en god kontakt til Danmark og de danske aviser, og dels fordi det kunne være med til at bedre mulighederne for, at Danmark ville forblive neutralt under krigen. De første underretninger den 30. august om, at de internerede fra Haderslev og fire internerede fiskere i Flensborg var blevet frigivet, var helt klart medvirkende til, at Hanssen også aktivt søgte at skabe positive kontakter til danske aviser. Og lige inden han tog tilbage til Aabenraa den 1. september, oplyste Erzberger, at indenrigsminister von Loebell havde givet den nye overpræsident i Slesvig, von Moltke, ordre til personligt at rejse rundt til landråderne og instruere dem om, at de internerede dansksindede skulle frigives straks.⁸⁶

Interneringer og frigivelser

Langt de fleste internerede blev samlet i Sønderborg og Flensborg, og hovedparten blev frigivet mellem den 20. august og den 12. september 1914. Det gælder dog ikke for Aabenraa Amt, hvor de internerede blev løsladt umiddelbart efter arrestationerne. Det er de overordnede kendetegn i forbindelse med interneringerne af de dansksindede slesvigere, men der var samtidig tale om meget forskellige forløb i de fem forskellige amter.

Alle fangerne i Sønderborg Amt blev samlet i Sønderborg, men enkelte af fangerne fra oplandet blev først indsat kort tid i lokale arresthuse, inden de blev sendt videre. I dagene efter den 1. august blev Sønderborghus benyttet som interneringssted. Sønderborghus var åbnet i maj 1914 som dansk forsamlingshus, og flere af de internerede har efterfølgende kommenteret i deres erindringer, at det var trist at se netop dette sted benyttet som fængsel. Forpagteren Chr. Nielsen har beskrevet, hvordan tyske soldater havde overtaget Sønder-

Postkort med Sønderborg Slot, udgivet af P. Biehl, Sønderborg. Der var en overgang interneret næsten 130 mennesker på Sønderborg Slot. Dermed var mere end halvdelen af alle de indespærrede dansksindede slesvigere interneret på slottet. Foto: Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot.

borghus den 1. august, mens han selv havde været væk nogle timer. Han blev tvunget til at aflevere nøglerne og fik at vide, at der ville komme fanger i løbet af natten.⁸⁷ Natten mellem den 1. og 2. august blev Nielsen banket op, og fik ordre om at skaffe plads til »de gode danske mænd fra Sundeved. Mænd som Joh. Andresen, Ullerup, Jørgen Zachariassen, Dybbøl, Kr. Iversen, Avnbøl, Jørg. Mathiesen, Græshøj m.fl.«, som stod udenfor. Fangerne blev indkvarteret i gæsteværelserne, hvor tre mand skulle dele to senge.

I løbet af de følgende dage blev flere og flere dansksindede indsat på Sønderborghus, og gårdejer Peter Grau var en af dem. Han har forklaret, at stedet var blevet indrettet som en feltlejr, hvor fangerne sov i halm og spiste middagsmaden med to skeer, fordi kniv og gaffel var taget fra dem. Soldater fra garnisonen i Sønderborg var fangevogtere, og når de internerede fik besøg af slægtninge, skulle det ske »under en underofficers kontrollerende nærværelse, og samtalen skulle føres på tysk«.⁸⁸

Flere af de arresterede har beskrevet selve arrestationen, og erfaringerne varierer meget betydeligt. Nogle havde oplevet, at de tyske gendarmere havde optrådt brutalt og truet med at skyde, hvis fangerne forsøgte at flygte. Andre havde anderledes fredelige erindringer

om, hvordan arrestationen fandt sted. Således gik det ganske mærkværdigt til, da gårdejer Nicolai Nielsen blev arresteret: »Jeg ser endnu gendarmen komme kørende herind med arrestanterne Jørgen Berthelsen og Aars Hansen, Tandslet, for at arrestere mig og husker, at han sagde til mig, da vi kørte op til Asserballe, at nu kunne jeg nok køre hen og sige Chr. Ernst Christiansen besked, så ville han imens arrestere Chr. Becker, og da jeg spurgte ham, om det også kunne lade sig gøre, at den ene arrestant arresterede den anden, svarede han »Ach was«.⁸⁹

Fangerne i Sønderborg blev overført til kasernen på Sønderborg Slot den 8. august. Især Peter Grau har beskrevet, hvordan det fandt sted. Arrestanterne måtte selv bære deres ejendele, og mange havde samlet ret mange ting sammen, fordi de havde forberedt sig på et længerevarende ophold. De måtte derfor slæbe på både garderobe, sengetøj og andre ting gennem Sønderborgs gader, men »skuet var ikke uden komik, og humøret, hvad der fremgik af replikkerne, heller ikke alt for tragisk«.⁹⁰ Ifølge Skau var gaderne næsten mennesketomme, og der var kun nogle få tysksindede, der hoverede over de interneredes situation.

Selve opholdet på Sønderborg Slot beskrives af arrestanterne som lidt af en feriekoloni. Skau har igen forklaret, at fangerne blev indkvarteret i slottets store rummelige sale, og at 10-40 fanger boede sammen. Maden blev serveret fra kasernekøkkenet, og fangerne havde hver deres seng, der var redt op med halmsække og tæpper. »Her tilbragte en del af os 5 efter omstændighederne meget fornøjelige, men dog noget ensformige uger. Hensigten med vor indespærring? Chikane og økonomisk boykot. Nu kom den længe ventede lejlighed til at komme de fanatiske principaler og deres medhjælpere til livs og stadig øve en gavnlige og nødvendig trussel mod det menige folk. Skulle en sådan lejlighed ikke benyttes?«⁹¹ Baggrunden for Graus opfattelse var, at mange af de internerede var gårdejere og selvstændige erhvervsdrivende, og de blev særligt hårdt ramt af interneringen. For gårdejerne var der naturligvis ydermere det problem, at høsten fandt sted, mens de selv sad og kiggede ud ad vinduerne på Sønderborg Slot. Karl Alnor har i sin fremstilling forsøgt at tilbagevise denne opfattelse, at arrestationerne også havde til formål at genere de dansksindede mest muligt – herunder især økonomisk – men tilbagevisningen virker både svag og ubegrundet.⁹²

De sidste 46 fanger i Sønderborg blev frigivet lørdag den 12. sep-

tember 1914. Blandt de sidst frigivne var Peter Skau og redaktør Adolf Svensson.⁹³ De to kvindelige fanger – Tilde Svensson fra Kegnæs og frøken Brunthon, der var husbestyrerinde hos landdagsmanden Nis Nissen – blev sat fri allerede den 8. august i forbindelse med flytningen til Sønderborg Slot.⁹⁴ I midten af august blev yderligere 35 mand løsladt, blandt andet de fleste af de internerede fiskere fra Høruphav, Sottrupskov og Broager halvø, og den 7. september blev yderligere syv fanger sat fri.⁹⁵

De fleste arresterede i Aabenraa Amt blev sendt til arresten i Aabenraa, men der er kun meget få beskrivelser af deres forhold. Det hænger utvivlsomt sammen med, at næsten alle arresterede blev løsladt igen umiddelbart efter arrestationen. Af de officielle lister med navnene over de internerede i Aabenraa Amt – som ligger i H.P. Hanssens arkiv – er det skrevet om de internerede fiskere fra Barsø og de politiske fanger fra Aabenraa by: »Interneringssted: Fra begyndelsen i amtsretsfængslet i Aabenraa, efter ordre fra generalkommandoen frigivet den 1. august.« Eller for dem der blev interneret uden for Aabenraa: »Interneringssted: Fra begyndelsen anbragt i amtsretsfængslet, straks frigivet.«⁹⁶ Betydningen af denne lille sprogforskel må være, at det kun var fiskerne og arrestanterne i Aabenraa by, der blev arresteret den 31. juli og løsladt igen den 1. august, mens de øvrige blev arresteret nogle dage senere, men løsladt igen umiddelbart derefter.

Der er dog tre undtagelser fra dette overordnede billede. Den 12. august blev en hr. Askov fra Aabenraa by arresteret og indsat i amtsarresten i byen. Han blev først løsladt igen den 15. august. De to andre – købmand C.C. Biehl og konsulent H. Hansen – boede begge i Gråsten, men blev som de eneste fra Aabenraa Amt fængslet og indsat i Flensborg.⁹⁷ I et privat brev til H.P. Hanssen dateret 4. september 1914 – hvor han fortsat var interneret – skrev Hansen om sine og Biehls oplevelser: »Vi blev arresteret om morgenen den 4. august (tirsdag), sad i arrest i Gråsten, mens amtsforstander med stedfortræder og en reserveunderofficer foretog husundersøgelse hos os. Kl. 2 samme dag blev vi (og pakkerne med materiale fra husundersøgelsen) kørt i bil til Flensborg Kaserne, divisionskommandoen, og til sidst puttet ind i hullerne i politiarresten, hvor vi var, til vi den følgende torsdag blev ført op i det nye gymnasium. Fredag og lørdag (11.8) kom vi i forhør angående materialet.« Han forklarede videre, at hans hustru den 21. august havde modtaget et brev dateret 12.

august fra statsadvokaten i Flensborg, hvor denne konstaterede, at han ikke havde fundet noget, der berettigede til at indlede en straffesag mod Hansen. Fruerne Hansen og Biehl – der havde fået et tilsvarende brev – mødte derefter op hos divisionskommandoen og regnede med, at de ville få deres mænd med hjem. Men de fik det nedslående svar: »Deres mænd må indtil videre blive her, fordi de er jo danske.«⁹⁸ Under et nyt forhør i slutningen af august havde Hansen vist brevet fra statsadvokaten, men fået at vide, at brevet ikke betød noget for militæret. Derfor bad han inderligt H.P. Hanssen om at gå videre med sagen, da han var landet midt i en kompetencestrid mellem de civile og militære myndigheder i Flensborg. Først den 9. september 1914 blev de begge løsladt, men det er tvivlsomt, om det direkte skyldes H.P. Hanssens indsats.⁹⁹

De internerede i Haderslev oplevede et meget anderledes forløb end dem fra de øvrige nordslesvigske amter. I bogen *Bavnerne brænder* fra 1934 udgav journalisten Jes Sarup sin egen og flere andre Haderslev-interneredes beretninger om oplevelserne som preussiske krigsfanger i august 1914. Som nævnt ovenfor blev journalister og redaktører tilknyttet *Dannevirke* arresteret allerede den 31. juli og indsat i politifængslet i Haderslev. Dagen efter blev otte fiskere fra Aarø samt to fiskere fra Knud Strand og to fra Hejlsminde arresteret og ført til politifængslet i Haderslev. I de følgende dage blev de øvrige arresteret rundt om i amtet, og næsten alle gav i erindringerne udtryk for, at det havde været en meget ubehagelig oplevelse. Gendarmerne, der arresterede fangerne, havde et gevær med, og flere af de arresterede har oplyst, at gendarmerne truede med at skyde, hvis de forsøgte at flygte. Flere har fortalt, at de i første omgang blev indsat i den lokale arrest, inden de blev sendt videre til fængslet i Haderslev, og at opholdet i disse småarrestere havde været alt andet end behageligt. Da fangerne var samlet i Haderslev, blev de indsat i eneceller, og alt i alt var det bestemt ikke nogen rar oplevelse.

Det, der gjorde interneringen i Haderslev til noget særligt, var, at 27 fanger lørdag den 8. august 1914 blev sendt af sted til øen Dänholm i havnen ved Stralsund. Blandt dem var der ti fiskere, og 17 politiske fanger, der kom fra hele Haderslev Amt.¹⁰⁰ Sarup understreger, at det efter en uge i enecelle nærmest var en fornøjelse at være sammen med gode venner på rejsen til Dänholm, og at det var en lise endelig at kunne tale frit sammen igen. Samtidig pointerede han, at de seks landstormsmænd, der sammen med en feldwebel skulle bevogte

fangerne, »alle sammen var kendte nordslesvigere, og for de fems vedkommende gode danske mænd«. ¹⁰¹ Det er især Sarup, Svendsen og Callø, der grundigt har beskrevet turen til og opholdet på Dänholm. ¹⁰² Turen derned var ualmindelig langsommelig, og fangerne nåede først frem den 12. august. Turen beskrives af alle tre som fredsommelig og hyggelig, men naturligvis også præget af stor uvished med hensyn til fremtiden. Callø har udtrykt dette meget præcist: »Over de lyse og muntre episoder, som erindringer med forkærlighed dvæler ved nu, da der er fred og ingen fare, må man ikke glemme den mørke baggrund. Vi svævede bestandig i pinlig uvished om vor skæbne, og det skortede ikke på ubehagelige oplevelser.« ¹⁰³

De danske fanger blev indkvarteret sammen på øen, der tidligere havde været en preussisk kaserne. Ifølge Sarup var der indsat 600 krigsfanger fra forskellige lande. ¹⁰⁴ Beretningerne bærer præg af, at hverken de ledende officerer eller de internerede danskere vidste, hvorfor de var blevet sendt til øen, eller hvad der skulle ske med dem fremover. Det illustreres af, at den ledende major den 19. august havde besøgt danskerne, og ifølge Sarups udlægning havde han oplyst, »at vor sag lå hos Krigsministeriet i Berlin. Majoren vidste ikke, hvad han skulle stille op med os, da øen Dänholm i grunden kun var forbeholdt krigsfanger. Han havde sendt forespørgsel både til generalkommandoen i Altona og til militærmyndighederne i Haderslev, der jo havde foretaget arrestationen, om hvad han skulle gøre med os. De havde ikke givet ham nogen besked.« ¹⁰⁵

Samme dag – den 19. august – fik danskerne besked om, at de skulle rejse igen, men der var ingen oplysninger om, hvor de skulle hen. Rygtet gik snart, at de ville blive sendt hjem til Haderslev, og derfor var skuffelsen stor, da de i stedet havnede i Altona. Det er igen Sarup, Svendsen og Callø, der har beskrevet opholdet i Altona, og de skriver samstemmende, at fangerne blev godt modtaget. Maden var god og rigelig; fangerne blev godt indkvarteret, og de blev retfærdigt behandlet af to overkrigsretsråder og en krigsretsråd. ¹⁰⁶ Afhøringerne blev foretaget den 20. august, og det tog lang tid, da der var 27, der skulle afhøres. Men »i ventetiden kom en af skrivelserne ind til os og fortalte, at vi formodentlig ville blive anbragte i et par mandskabsstuer på kasernen. Men det ville sikkert kun dreje sig om et par dage, før hjemrejsen kunne ske. Det var toner, som vi kunne lide at høre.« ¹⁰⁷

Dagen efter blev de første fanger frigivet, idet syv fiskere og den alderdomssvækkede redaktør Matthiesen blev løsladt og sendt til

Haderslev natten til den 22. august. Dagen efter blev endnu én – Axel Sabroe – sendt hjem, men det var først den 29. august, at de sidste fanger blev frigivet.¹⁰⁸ Den 30. august sendte P.A. Callø et telegram til Hanssen, hvor han helt kort skrev, at alle fanger nu var frigivet: »Vi har oplevet forskelligt, men bortset fra usikkerheden har vi egentlig ikke noget at klage over.«¹⁰⁹ Hanssen var i Berlin på dette tidspunkt, men han blev alligevel underrettet om Callø's meddelelse, hvilket fik betydning for hans drøftelser under sit ophold i Berlin frem til den 2. september.¹¹⁰

I Tønder var historien om de internerede dansksindede igen helt anderledes, og den er i virkeligheden delt i to. De første arrestationer fandt sted den 1.-2. august 1914, og fangerne blev umiddelbart derefter sendt til generalkommandoen i Altona. Efter et kort ophold her, blev fangerne sendt retur til Tønder. Den anden runde arrestationer fandt sted fra omkring den 3.-4. august og den følgende uge, og fangerne blev kort efter sendt til Flensborg, hvor de fleste sad helt frem til midten af september 1914.

Det er især P. Skovrøys og Thorvald Petersen, der har berettet om de første arrestationer og om turen til Altona.¹¹¹ Skovrøys har fortalt, at han blev vækket ved to-tiden om morgenen den 2. august, ved at to politibetjente stod foran hans seng og meddelte, at han skulle i »Schutzhaft«.¹¹² Samtidig blev hans husholder Christine Outzen taget med, og de blev ført til »fængslet på Slotsbanken, i hvis usle huller vi tilbragte natten sammen med andre fra Tønder by, bankdirektørerne Rossen og Andresen samt bagermester Thorvald Petersen, for næste dag at samles med 37 fra omegnen«.¹¹³

Midt på eftermiddagen den 2. august blev fangerne samlet, og de gjorde klar til at gå ned på stationen. På denne tur truede soldaternes med at skyde, hvis nogen trådte ud af rækken eller forsøgte at flygte. Turen gennem Tønders gader beskrives som hæslig, idet den med Skovrøys ord foregik »under den grove og den fine tyske pøbels forhånelser, sang, skrig og skrål af børn og voksne mennesker, som fulgte os eller stod opstillede langs fortovene, i vinduer og døre; de hylede skældsord efter os, truede med knyttede næver, spyttede eller rakte tunge ad os«.¹¹⁴ Petersens beretning om turen minder meget om Skovrøys, og også han fremhæver det ubehagelige i, at borgere, der ellers ikke tidligere havde udtrykt danskfjendtlige holdninger, pludselig deltog i den hadefulde forhånelser af de dansksindede fanger.¹¹⁵ Beskrivelserne af, hvordan fangerne blev behandlet af borgerne i Tøn-

der under gåturen gennem byens gader, er således helt anderledes end beskrivelserne af, hvordan borgerne i Sønderborg opførte sig, da fangerne der blev flyttet fra Sønderborghus til Sønderborg Slot. Det kan dog muligvis også hænge sammen med, at gåturen i Tønder fandt sted den 2. august, mens turen gennem Sønderborg først skete den 8. august, hvor den første krigsrus havde lagt sig.

Der var 42 mennesker fra Tønder Amt, der blev sendt til Altona, hvor de ankom tidligt om morgenen den 3. august. De gik til politifængslet i Katharinenstrasse, og Petersen har beskrevet det som et sørgeligt syn: »syge kvinder, gamle mænd (Skovrøy havde lige overstået en operation), bønderkoner, bankdirektører, landmænd, håndværkere, unge karle og piger.«¹¹⁶ Han har også forklaret at politifolkene, der fulgte fangerne gennem byen, havde små dannebrogsglag på ærmet som et symbol på, at de kunne tale dansk. Det forklarede Petersen med, at »her havde man øjensynligt det indtryk, at det var kongerigske danske, man havde med at gøre, og at vi var blevet nappet som spioner eller lignende«.¹¹⁷

Selve forhørene beskrives som noget af en farce. Skovrøy forklarede kort, at en fornuftig dommer om eftermiddagen den 3. august satte fangerne på fri fod, hvorefter de kunne rejse tilbage til Tønder.¹¹⁸ Petersen var noget mere kritisk, idet han anførte, at arrestationerne og turen til Altona slet ikke hang sammen. Ingen i Altona vidste, hvorfor danskerne var arresteret, og hvorfor de var sendt derned. En efter en blev fangerne kaldt ind til forhør, »men da man var færdig med den syvende, lød der pludselig en skrålende ude på gangen – dørene blev slået op med et: 'Fertig machen, nach Hause«.

Dommeren fandt åbenbart ingen grund til at afhøre flere og må have ment, at der ikke var noget grundlag for at opretholde arrestationen af fangerne, hvorfor han valgte at slippe dem fri. For at gøre turen til Altona endnu mere absurd, måtte fangerne selv betale for at få bragt middagsmad fra en nærliggende restaurant, ligesom de selv måtte betale togbilletterne tilbage til Tønder.¹¹⁹

Umiddelbart efter fangerne fra Tønder var blevet sendt til Altona den 2. august gik de lokale myndigheder i gang med at arrestere flere dansksindede, som blev indsat i fængslet i Tønder. Tre af de første var købmand Lorens Filskov, gårdejer Thomas Thomsen og godsinspektør H.C. Davidsen, der alle blev arresteret om morgenen den 3. august.¹²⁰ I de følgende dage blev flere arresteret og indsat i arresten i Tønder, indtil de den 7. august blev sendt til Flensborg. Lorens Filskov lod sin bagage blive tilbage i Tønder, fordi han blev fortalt, at de efter en afhøring i Flensborg ville blive frigivet. Sådan gik det ikke,

Billede fra omkring 1920 af den kongelige navigationsskole, Munktoft 3 i Flensborg. Fotograf: Remmer. Mere end 40 arresterede fra Flensborg By og Tønder Amt blev først interneret på det gamle gymnasium i Flensborg og siden på Navigationsskolen i byen. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

og han har forklaret det med, at »den fungerende politimand lod os forstå, at vor eventuelle frigivelse afhang af, om Danmark holdt sig neutral (gidsel)«. ¹²¹ Han er den eneste, der har forklaret interneringerne med, at de fungerede som gidsler for at holde Danmark uden for krigen, og begrundelsen forekommer tvivlsom. I hvert fald er det ikke noget, som H.P. Hanssen har antydnet i sin dagbog.

Kun en uges tid efter, at de frigivne Tønder-fanger var kommet tilbage fra Altona, blev 15 af dem arresteret igen. Thorvald Petersen, Rasmus Rossen, Andreas Andresen og Peder Skovrøy blev igen hentet til arresten i Tønder, inden også de blev sendt til Flensborg. Det samme blev nogle »nye« fanger fra Tønder-området. De blev alle interneret på det gamle gymnasium i Flensborg, hvor Tønder-folkene kom til at sidde sammen med de øvrige internerede fra Tønder og dem fra Flensborg. ¹²²

Det er ikke fuldstændig klart, hvor mange der var interneret på det

gamle gymnasium i Flensborg – og fra den 24. august på Navigations-skolen i Munketoft. H.C. Davidsen tegnede portrætter af de internerede, og han har i alt tegnet 36 mennesker, hvilket i hvert fald betyder, at der mindst var 37 med ham selv. I slagter Sørensens beretning er der afskrevet to numre af de indsattes avis, *Flensborg Arrestavis*, og ifølge udgaven fra den 15. august var der listet 43 navne op, og det forekommer sandsynligt at det er en korrekt opgørelse.¹²³ Dog har Tycho Filskov anslået, at der i alt var omkring 60 fanger.¹²⁴ Af dem var hele redaktionen på *Flensborg Avis* – E. Christiansen, P. Simonsen, L.P. Christensen og Tycho Filskov samt bogholder Jørgen Vrang – interneret, ligesom Andreas Grau og fire farvandskyndige kaptajner fra Flensborg var blandt fangerne.¹²⁵ På et værelse boede de tre arresterede kvinder, fru M. Sørensen, Ballum, fru Berthelsen, Ballum, og fru A. Jessen fra Tinglev.¹²⁶ Det vides dog også, at Hansigne Lorenzen fra Ballum var blandt de internerede, men hun blev indkvarteret sammen med sin mand, Hans Lorenzen.¹²⁷

Der er skrevet flere beretninger om opholdet først på det gamle gymnasium og siden på Navigationsskolen i Flensborg, men det er især O.D. Schacks beskrivelse, der benyttes her.¹²⁸ Det skyldes, at Schacks historie er noget anderledes end de øvrige interneredes, dels fordi han var arresteret i næsten fire måneder og dels fordi myndighederne forsøgte at få ham dømt som landsforræder. Alle de internerede beskriver forholdene som forholdsvis gode og afslappede, og det mindede meget om de forhold, der herskede på Sønderborg Slot. I den indledende fase var der restriktioner på, hvor meget fangerne kunne omgås hinanden, men især efter flytningen til Navigationsskolen kunne de stort set uhindret bevæge sig rundt og tale med hinanden, som de ville. Tycho Filskov har forklaret, at Flensborgs overborgmester Todsens besøgte fangerne den 24. august, kort efter flytningen, for at se, hvordan de var blevet installeret. »Vi udtalte vores påskyndelse af den skete forbedring« og fremsatte flere ønsker, som Todsens lovede at se, om han kunne opfylde, men »det var jo militæret, der havde det afgørende ord«. Et af ønskerne – som blev gennemført – var, at fangerne derefter kunne få bragt mad hjemmefra eller fra en nærliggende restaurant, hvis de selv betalte for maden.¹²⁹

Schack blev arresteret den 7. august 1914, og samtidig blev der foretaget en omfattende ransagning af hans private kontor og af Landeværnets kontor i portnerbygningen ved Schackenborg.¹³⁰ Schack var sekretær og kasserer i Landeværnet, der var en forening, som var

startet i 1913 med det formål at forhindre, at gårde i Sønderjylland blev omdannet til såkaldte »rentegårde«, hvor den tyske stat ydede billige lån, mod at der var knyttet en statslig genkøbsret. Det stod tilsyneladende hurtigt klart, at der ikke i Schacks private papirer var materiale til en spionanklage, men at der i Landeværnets arkiv dels var kartoteker over medlemmerne af foreningen og dels manuskripter af de taler, han havde holdt rundt om i Nordslesvig og i Danmark om betydningen af Landeværnet i forhold til den såkaldte »bindelov«. Og det var især talerne, der udgjorde kernen i den sag, som myndighederne forsøgte at stable på benene.

I modsætning til de andre internerede blev Schack høfligt bedt om at stille på landråd Böhmes kontor den 6. august, hvor han måtte underskrive en advarsel. Han blev altså alligevel arresteret dagen efter og i bil fragtet til Flensborg. Under forhøret blev han betegnet som »sandsynlig spionmistænkt«, hvilket han opponerede stærkt imod – men uden effekt.¹³¹

Landråd Böhme sendte to breve den 6. august 1914, et til generalkommandoen og et til overpræsidenten. I begge forklarede han, at han havde haft mødet med Schack, og at han havde advaret greven mod at foretage sig noget tysk fjendtligt eller lignende. Han forklarede også, at det ville blive svært at sikre, at Schack undlod at foretage sig noget suspækt, hvis ikke greven blev interneret. I brevet til overpræsidenten betonedede han dog, at »jeg af politisk-taktiske grunde har betænkeligheder ved at skride til anholdelse, da han har prominente slægtninge i Danmark, og der ved en agitation til fordel for ham muligvis vil kunne betyde en afståelse af Danmarks neutralitet«. ¹³² Alligevel anbefalede Böhme, at Schack blev interneret, hvilket altså skete dagen efter.

Schack blev indsat i sit eget klasselokale, men da Skovrøy blev arresteret igen, blev han flyttet ind til Schack. De har begge givet udtryk for, at det var til gensidig fornøjelse. Et par dage forud for flytningen til Navigations-skolen gik rygter blandt fangerne, at de skulle flytte – muligvis til Dänholm. Derfor tilbød Schack, at Schackenborg i stedet kunne bruges som arrestlokale for fangerne på Sønderborg Slot og dem fra det gamle gymnasium i Flensborg, hvis der var pladsmangel, men det var altså et tilbud, myndighederne undlod at benytte.¹³³

Schack holdt helt tydeligt af det samvær og sammenhold, der var mellem de internerede. Både at der blev dyrket gymnastik, at der blev spillet kort og skak, at der blev drukket cognac og røget cigarer, at

der blev udgivet en fornøjelig *Flensborg Arresttidende*, og at fangerne kunne tale nogenlunde frit sammen. Det er måske lidt af en efterrationalisering, når han konstaterer: »Set fra et dansk nationalt synspunkt var interneringerne i Sønderjylland et enestående held. Da krigen brød ud, var vi klar over, at vort nationale arbejde måtte standse. [...] På gymnasiet i Flensborg blev vi igen de samme sønderjyder, der var stævnet til årsmødet i Haderslev få uger i forvejen, og det blev vi ved med at være, også efter at vi var kommet på fri fod igen.«¹³⁴ Sagt på moderne dansk fik interneringerne altså danskerne til at rykke tættere sammen i bussen. Ikke blot dem der var lukket inde i nogle uger, men også alle andre dansksindede nordlesvigere.

I løbet af september 1914 blev de øvrige fanger i Flensborg løbende løsladt. Først blev de farvandskyndige frigivet lige i starten af måneden, mens redaktionen på *Flensborg Avis* slap ud den 5. september – dog med undtagelse af Tycho Filskov, der nægtede at underskrive den erklæring, som myndighederne forlangte underskrevet ved frigivelsen. Biehl og Hansen fra Gråsten blev løsladt den 9. september, mens 19 af fangerne fra Tønder blev frigivet den 13. september. Den 21. september blev yderligere fire frigivet – heriblandt Skovrøy – og der var derefter kun fire tilbage. To af de øvrige blev frigivet de følgende dage, mens Tycho Filskov først blev frigivet den 8. oktober 1914, hvorefter Schack sad alene tilbage. Grunden til, at Filskov nægtede at underskrive erklæringen, var, at han ønskede at sidde arresteret længst muligt, da han i forbindelse med frigivelsen ville blive indkaldt som soldat. Derfor var han i egen interesse interneret i mere end to måneder.¹³⁵

Schack har betegnet de næste par uger som de værste i den tid, han var interneret, fordi der ingen medfanger var tilbage. Ganske vist fik han mange besøg, ligesom han havde et godt forhold til vagtpersonalet, men han sad alligevel selv tilbage på Navigationsskolen. Perioden som eneste fange sluttede den 30. oktober, da Andreas Grau og dennes hustru blev sat fast igen, fordi de havde besøgt Graus forældre på Als og »rejst omkring til forskellige bekendte«, uden at han havde indhentet myndighedernes tilladelse i forvejen.¹³⁶

Selve sagen mod grev Schack er interessant, fordi myndighederne forsøgte at opbygge en spionage-anklage imod ham. Første gang han hørte, at dokumenterne, der blev beslaglagt i forbindelse med ransagningen, var blevet sendt til Rigsretten i Leipzig, var den 21. september. Selv derefter var det uklart for ham, hvad han nærmere var

Fotografi af seks internerede på Navigationsskolen i Flensborg. Fra venstre til højre er det bankdirektør Rossen, Lorens Paulsen og hustru, grev Schack, Skovrøy og godsinspektør Davidsen. Grev O.D. Schack var den, der kom til at sidde længst tid interneret. Som det fremgår af billedet, var interneringen også kendetegnet ved hygge og samvær med andre dansksindede. Hvis Schack var blevet dømt for landsforræderi, risikerede han at blive henrettet. Fotograf: Oscar Poulsen. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

anklaget for, og hvad han risikerede, hvis han blev dømt skyldig. H.P. Hanssen var meget aktivt involveret i Schacks sag, og i et brev dateret 24. oktober skrev han, at indenrigsminister von Loebell havde bekræftet, at der var indledt en undersøgelse imod Schack for høj- eller landsforræderi, og at sagen i sidste ende kunne føre til henrettelse.¹³⁷ Det fik Schack til at hyre en advokat, der den 6. november rettede henvendelse til den overrigsanklager i Leipzig, der arbejdede med sagen. Allerede tre dage senere skrev denne tilbage: »Under henvisning til Deres forespørgsel af 6. denne måned kan jeg hermed oplyse, at jeg har indstillet processen mod grev Schack af Schackenberg og har meddelt dette til den stedfortrædende generalkommando for 9. Armekorps.«¹³⁸ Dermed skulle sagen være afsluttet, og Schack klar til frifindelse, men sådan gik det ikke. I hvert fald sad han arresteret helt frem til den 2. december, hvor han endelig blev sat fri.

Indenrigsministeren gik ind i sagen mod Schack den 1. oktober 1914, hvor han skrev et brev til overpræsidenten.¹³⁹ Heri forklarede han, at han ikke var et øjeblik i tvivl om, at Schacks hovedmål var

Nordslesvigs løsrivelse fra Tyskland og landsdelens genforening med Danmark, men at det ikke ville række til at få ham dømt for landsforræderi. Han gik skridtet videre og forklarede, at Vælgerforeningen, Sprogforeningen og Skoleforeningen gennem 20 år »havde udgjort ryggraden i den danske agitation i Nordslesvig«, men at disse foreninger ligesom Landeværnet var beskyttet af den »Reichsvereinsgesetz« – rigsforeningslov – der var blevet vedtaget den 19. april 1908. Allerede den 6. oktober 1914 meddelte overrigsanklageren i et brev til generalkommandoen, at han helt i tråd med indenrigsministerens begrundelser droppede sagen. Herefter gik der næsten to måneder, hvor den kommanderende general von Roehl fortsat ønskede at have Schack interneret, og hvor han som minimum krævede, at greven skulle underskrive en loyalitetserklæring, inden han kunne frigives. Det var først, da generalen til sidst gav sig på dette punkt, at Schack slap ud.

En del af problemstillingen var, at Schack nægtede at underskrive den erklæring, som alle andre dansksindede havde været tvunget til at underskrive, selv om indenrigsministeren allerede i slutningen af august beordrede landråderne til at undlade at kræve disse erklæringer. Erklæringen var stort set ens i alle amterne, og den bestod af fem punkter: 1) at de ikke måtte udvise »ikke-tysk sindelag«, 2) at de ikke ville understøtte, begunstige eller understøtte noget, der var i modstrid med tyske interesser, 3) at de ikke ville udbrede nyheder af militær eller politisk interesse, især ikke i udlandet, 4) at de ikke ville deltage i danske foreninger eller forsamlings, og 5) at de ikke ville forlade hjemkommunen, uden at politimyndighederne i forvejen havde godkendt det.¹⁴⁰ I Tønder var der yderligere tilføjelser og en besked om, at de dansksindede i tilfælde af overtrædelser ville blive arresteret på ny.¹⁴¹ Egentlig var ingen af punkterne spiselige for danskerne, men der var enighed om, at det sidste punkt var det mest problematiske, fordi det nærmede sig en slags husarrest. Men reglen blev aldrig håndhævet hårdt, og Andreas Graus arrestation – der er nævnt ovenfor – er det eneste kendte eksempel på, at der var nogen dansksindede, der blev arresteret for at overtræde forbuddet og indsat i længere tid.

Sammenfatning

Med grev Schacks løsladelse i begyndelsen af december 1914 var alle de dansksindede, der blev interneret ved krigens udbrud, igen på fri

Tegning af Andreas Grau lavet af H.C. Davidsen i august 1914 under interneringen i Flensborg. Journalisten Andreas Grau blev regnet som en farlig »Jungdänenführer«. Han blev arresteret anden gang i slutningen af oktober 1914, mistænkt for at have indsamlet oplysninger på Als og sendt dem til Danmark via sin hustru.

fod. De fleste blev løsladt efter nogle få uger, og fangerne blev generelt behandlet udmærket. Efter frigivelserne og åbningen af de danske aviser nærmede forholdene i Nordslesvig sig det normale. Men der var fortsat streng censur, og de danske slesvigere var fortsat under skrap kontrol med risiko for arrestation og fængselsstraf. De danske aviser blev under krigen flere gange lukket i kortere perioder, men ellers herskede der nogenlunde ro i Nordslesvig, og undertrykkelsen af de dansksindede var mindre udtalt.

Arrestationerne og avislukningerne har siden tiltrukket sig beskedne opmærksomhed, hvilket utvivlsomt mest skyldes, at det var af langt større betydning, at omkring 30.000 unge dansksindede mænd

blev indkaldt som tyske soldater, og at 5.-6.000 af dem faldt i krigen. Det ændrer dog ikke ved, at myndighedernes undertrykkelse af de dansksindede i krigen indledende fase blev opfattet som et voldsomt og ubegrundet overgreb.

Forløbet kan ikke alene forklares med, at de militære myndigheder overtog magten i Nordslesvig, og at generalkommandoen i Altona dikterede, hvad der skulle ske. De lokale landråder og amtsforstandere havde den afgørende indflydelse på, hvem og hvor mange der blev arresteret, ligesom de dikterede, hvor længe fangerne sad i fængsel. I Sønderborg Amt greb det i den grad om sig – både hvad angår antallet af arresterede og med hensyn til længden af interneringerne – mens arrestationerne i Tønder virkede kaotiske og ugennemtænkte. I Haderslev blev der interneret relativt få, men de blev til gengæld sendt ud på en lang rejse til Dänholm og Altona, inden de blev frigivet. I Aabenraa blev der ganske vist interneret ret mange mennesker, men de blev til gengæld næsten alle frigivet umiddelbart efter arrestationen. Flensborg var det sted, hvor der blev arresteret langt færrest, og tilsyneladende var byens overborgmester interesseret i, at forholdene for de internerede var så gode som muligt.

Samlet er forløbet ganske kaotisk. De centrale myndigheder i Berlin – det vil sige ledelsen af Udenrigsministeriet og Indenrigsministeriet – vidste tilsyneladende ikke, hvad der skete i Nordslesvig. Og da de gennem H.P. Hanssen fik det at vide, gik der forholdsvis lang tid, inden der blev gjort noget ved det. De lokale civile og militære myndigheder fulgte den anden og langt hårdere linje over for de dansksindede slesvigere, end det der var ønsket af regeringen. Uanset at indenrigsminister von Loebell gentagne gange instruerede overpræsidenten i Slesvig om, at de præventive arrestationer og avislukninger i Nordslesvig var imod regeringens ønsker, fik de fleste internerede lov til at sidde indespærret i flere uger, efter at regeringen fik kendskab til sagen. Derfor forekommer det meget sandsynligt, at H.P. Hanssens vedvarende indsats for at få frigivet danskerne fik en stor betydning for, at det efterhånden skete.

KILDER OG LITTERATUR

Kilder:
Landesarchiv Schleswig-Holstein (LSH):
Oberpräsidium und Provinzialrat der

Provinz Schleswig-Holstein, Bestandes Abt. 301:
1670: Dänische Presse in Nordschleswig.

- 1714: Dänische Agitation des Lehnsgrafen Otto Schack-Schackenburg.
 1715: Agitation des Jungdänenführers Andreas Grau, Flensburg.
 1718: Entfernung politisch unzuverlässiger, fahrwasserkundiger Personen, die vom Feind zum Lotsendienst herausgezogen werden können.
 1719: Entfernung politisch unzuverlässiger, fahrwasserkundiger Personen, die vom Feind zum Lotsendienst herausgezogen werden können, Allgemeines.
 1707-1712: Festnahme von Personen beim Eintritt innerer Unruhen und bei Kriegsgefahr. Allgemeines + Bd. 1-5.
 1720: Listen über politisch unzuverlässige, fahrwasserkundige Personen, die im Kriegsfall zu entfernen sind.

Landsarkivet i Aabenraa (LAÅ):

- RA0664: Otto Didrik Schack: Acc. 1689-12: 1914-1914: Interneringstiden.
 RA0664: Otto Didrik Schack: Acc. 1689-13: 1914-1914: Interneringstiden.
 sbac335: Foreningen »Danke Civilfanger 1914«.
 RA0272: Hans Peter Hanssen, Rigsdagsmand: 272/-112: 1914-1920: Dagbøger.
 RA0272: Hans Peter Hanssen, Rigsdagsmand: 272/-112: 1914-1920: Optegnelser i afsk. gg aktstykker vedr. jun-jul 1914 og 1918-1920.
 RA0272: Hans Peter Hanssen, Rigsdagsmand: 272/-116a: 1914-1920: Optegnelser i afsk. og aktstykker vedr. jun-jul 1914 og 1918-1920.
 RA0272: Hans Peter Hanssen, Rigsdagsmand: 272/139.
 RA0272: Hans Peter Hanssen, Rigsdagsmand: 272/145.
 RA0272: Hans Peter Hanssen, Rigsdagsmand: 272/196.
 RA0272: Hans Peter Hanssen, Rigsdagsmand: 272/199.

Litteratur:

- Alnor, Karl: *Handbuch zur schleswigschen Frage. Band II: Die schleswigsche Frage und der Weltkrieg*, Neumünster 1927.
 Berthelsen, Th. (udg.): *Under prøjsisk*

Arrestation. Danske Civilfanger 1914. Sønderborg 1939.

- Beyer, Hans: »Überfremdung der schleswig-holsteinischen Verwaltung? E. Böhme und Fr. Knutzen – zwei hervorragende Landräte aus Angeln«, *Jahrbuch des Angler Heimatsvereins*. 34. Jahrgang 1970, s. 34-43.
 Bonefeld, Olav: »Civilfanger i 1914«, *Skrift for Historisk Forening for Sundevad* 1995, s. 74-98.
 Clemmensen, Michael H.: »H.P. Hanssen – den danske generalstabs stjerneagent 'Z' i Berlin«, *Sønderjysk Månedsskrift* 2012:3, s. 114-121.
 la Cour, Vilhelm: *Sønderjylland under Verdenskrigen August 1914-1916*, København 1916.
 Danker, Uwe og Jørgen Kühl (red.): *Quellen zur Geschichte der deutsch-dänischen Grenzregion. Kilder til den dansktyske grænseregions historie. IV. Der nationale Gegensatz. De nationale modsætninger. 1914-1933, Aabenraa/Flensburg 2001.*
 Davidsen, H.C.: *Forbryderalbum, Tønder 1973.*
 Dybbøl-Posten: *Da den store Verdenskrig antændtes. Minder fra Augustdagene 1914. Særtryk af »Dybbøl-Posten«, Sønderborg 1924.*
 Filskov, Lorens: »Statsfange i Flensburg 1914«, *Sønderjyske Årbøger* 1993, s. 109-124.
 Filskov, Tycho: *Seks Aar for Rachel, Tønder u.å.*
 Hanssen, H.P.: *Fra Krigstiden 1-2*, København 1924.
 Harrebye, Jens: »Freiherr von Löw – den sidste tyske landråd i Haderslev«, *Langs fjord og dam. Lokalhistorie omkring Haderslev* 2006, s. 20-24.
 Jørgensen, H.P.: »Fangerne på Flensburg Gymnasium August 1914«, *Sønderjysk Månedsskrift* 1946, s. 72-80.
 Nielsen, Kirsten Grau: *Andreas Grau og Sønderjylland. Midt i striden. 1906-1935, Viborg 2005.*
 Petersen, Thorvald: *Fra Als til Tønder, Tønder 1952.*
 Rasmussen, René: »Interneringen af de danske ledere og farvandskyndige i 1914«, *Adriansen, Inge og Hans Schultz Hansen (red.): Sønderjyderne*

og den store krig 1914-1918, Aabenraa 2006, s. 77-94.
 Sarup, Jes: *Baonerne brænder*, København 1934.
 Schack, O.D.: *Grænsesind. Optegnelser fra årene 1913-49, Tønder 1970.*

Svendsen, Nicolai: *Sønderjysk Skæbne 1-2*, Haderslev 1953.
 Svensson, A: *De stille Aar*, Dy-Po Bogforlag 1962.

NOTER

1. I denne artikel bruges udtrykkene »arrestation« og »internering« synonymt.
2. Alnor 1927, s. 663-705.
3. Det illustreres blandt andet af, at overskriften på et af kapitlerne er »Der Landesverrat H.P. Hanssens«.
4. Rasmussen 2006.
5. Hanssen 1924 og Schack 1970.
6. De fleste af dagbøgerne opbevares på Landsarkivet for Sønderjylland; RA0272/112: Hans Peter Hanssen, Rigsdagsmand: 1914-1920: Dagbøger.
7. Dette afsnit er især baseret på Alnor 1927, s. 663-664.
8. Hanssen 1924, s. 282-284.
9. Hanssen 1924, s. 283.
10. Landrat'en var den øverste civile myndighed i et amt. I Nordslesvig var der frem til 1920 fire amter, nemlig Tønder, Haderslev, Aabenraa og Sønderborg. I Flensborg by var det overborgmester Todsén, der fungerede som en slags landråd.
11. Amtsvorsteher'en var en embedsmand, der nogenlunde svarer til danske amtmænd. De havde en række civile opgaver med hensyn til blandt andet sikkerhed, sundhed og sindelag.
12. Alnor 1927, s. 663-664.
13. En Gemeindevorsteher svarer nøje til de danske sognerådsformænd.
14. Dette afsnit: LSH: Bestandes Abt. 301, 1718-1720 samt 1707-1711.
15. LSH: Bestandes Abt. 301, 1718.
16. LSH: Bestandes Abt. 301, særligt 1708 og 1709.
17. LAÅ: RA0272/116a: Hans Peter Hanssen, Rigsdagsmand: 1914-1920: Optegnelser i afsk. og aktstykker vedr. jun-jul 1914 og 1918-1920.
18. Alnor 1927, s. 665.
19. Ibid.
20. Alnor 1927, s. 665-666.
21. LSH: Bestandes Abt. 301, 1708.
22. LAÅ: RA RA0272/116a: Hans Peter Hanssen, Rigsdagsmand: 1914-1920: Optegnelser i afsk. og aktstykker vedr. jun-jul 1914 og 1918-1920.
23. Alnor 1927, s. 698.
24. Ibid.
25. Alnor 1927, s. 672-674.
26. Alnor 1927, s. 698.
27. LAÅ; RA0272: Hans Peter Hanssen, Rigsdagsmand: 272/-112: 1914-1920: Optegnelser i afsk. og aktstykker vedr. jun-jul 1914 og 1918-1920.
28. LAÅ: Foreningen »Danske Civilfanger 1914«.
29. Alnor 1927, s. 820.
30. LSH: Bestandes Abt. 301, 1715.
31. Rasmussen 2006 og www.vimu.info, 15.7.2014.
32. Alnor 1927, s. 701.
33. Rasmussen 2006, s. 80-81, og Berthelsen 1939, s. 15.
34. LAÅ: RA0272/116a: Hans Peter Hanssen, Rigsdagsmand: 1914-1920: Optegnelser i afsk. og aktstykker vedr. jun-jul 1914 og 1918-1920.
35. Ibid.
36. *Dybbøl-Posten* 1924, s. 28.
37. Bayer 1970, s. 34.
38. Schack 1970, s. 56.
39. Pedersen 1952, s. 109.
40. LAÅ: RA0272/116a: Hans Peter Hanssen, Rigsdagsmand: 1914-1920: Optegnelser i afsk. og aktstykker vedr. jun-jul 1914 og 1918-1920.
41. Alnor 1927, s. 820.
42. Alnor 1927, s. 673.
43. LSH: Bestandes Abt. 301, 1708.
44. Harrebye 2006, s. 21.
45. Alnor 1927, s. 677.
46. Sarup 1934, s. 124-133, og Svendsen 1953, s. 305-306.
47. Sarup 1934, s. 134-136, s. 10-13 og s. 137-140.

48. Sarup 1934, s. 79-82, og Svendsen 1953, s. 298-301.
49. Berthelsen, udg. 1939, s. 26-30.
50. Ibid.
51. Berthelsen udg. 1939, s. 30-34, og Hanssen 1924, s. 35-37.
52. LAÅ: RA0272/139: Hans Peter Hanssen, Rigsdagsmand.
53. Berthelsen udg. 1939, s. 33.
54. Hanssen 1924, s. 35-36.
55. Ibid.
56. Ibid.
57. *Flensborg Avis*, 28/8-1914.
58. Ibid.
59. Hanssen 1924, s. 36-37.
60. LAÅ: RA0272/139: Hans Peter Hanssen, Rigsdagsmand. Brev dateret 27/8-1914 fra »Landratsamt Apenrade« til H.P. Hanssen.
61. Berthelsen udg. 1939, s. 26.
62. Hanssen 1924, s. 7-103.
63. Hanssen 1924, s. 16-17.
64. LAÅ: RA0272/139: Hans Peter Hanssen, Rigsdagsmand.
65. LAÅ: RA0664: Otto Didrik Schack: Acc. 1689-12: 1914-1914: Interneringstiden.
66. Hanssen 1924, s. 27.
67. Hanssen 1924, s. 35.
68. Hanssen 1924, s. 35-36.
69. Hanssen 1924, s. 36-37.
70. Ibid.
71. Ibid.
72. Hanssen 1924, s. 38.
73. Hanssen 1924, s. 38-39, hvor Fr. Naumanns brev af 15/8-1914 er af-fotograferet.
74. Hanssen 1924, s. 38-40.
75. Hanssen 1924, s. 40-43.
76. Ibid.
77. Ibid.
78. Hanssen 1924, s. 44-45.
79. LSH: Bestandes Abt. 301, 1708.
80. Ibid.
81. Ibid.
82. Hanssen 1924, s. 44-45.
83. Hanssen 1924, s. 45-46.
84. LAÅ: RA0272/139: Hans Peter Hanssen, Rigsdagsmand.
85. Hanssen 1924, s. 51-53.
86. Hanssen 1924, s. 60-61.
87. Berthelsen udg. 1939, s. 46-48.
88. Berthelsen udg. 1939, s. 15-17.
89. Berthelsen udg. 1939, s. 53-54.
90. Berthelsen udg. 1939, s. 15.
91. Berthelsen udg. 1939, s. 16-17.
92. Alnor 1927, s. 674-675.
93. Hanssen 1924, s. 65.
94. Berthelsen udg. 1939, s. 38-41.
95. Berthelsen udg. 1939, s. 22-23.
96. LAÅ; RA0272: Hans Peter Hanssen, Rigsdagsmand: 272/-112: 1914-1920: Optegnelser i afsk. og aktstykker vedr. jun-jul 1914 og 1918-1920.
97. Ibid.
98. LAÅ: RA0272/116a: Hans Peter Hanssen, Rigsdagsmand: 1914-1920: Optegnelser i afsk. og aktstykker vedr. jun-jul 1914 og 1918-1920.
99. Schack 1970, s. 76.
100. Sarup 1934, s. 23.
101. Sarup 1934, s. 24-25.
102. Sarup 1934, s. 9-123 og s. 151-166.
103. Sarup 1934, s. 163.
104. Sarup 1934, s. 41.
105. Sarup 1934, s. 48-49.
106. Sarup 1934, s. 9-123 og s. 151-166.
107. Sarup 1934, s. 53.
108. Sarup 1934, s. 64-69.
109. LAÅ: RA0272/116a: Hans Peter Hanssen, Rigsdagsmand: 272/-116a: Optegnelser i afsk. og aktstykker vedr. jun-jul 1914 og 1918-1920.
110. Hanssen 1924, s. 58-61.
111. Davidsen 1973, s. 8-15; Berthelsen udg. 1939, s. 35-37, og Pedersen 1952, s. 109-120.
112. Davidsen 1973, s. 8-9.
113. Ibid.
114. Ibid.
115. Petersen 1952, s. 110-111, samt Berthelsen udg. 1939, s. 35-37.
116. Petersen 1952, s. 111.
117. Berthelsen udg. 1939, s. 35.
118. Davidsen 1973, s. 10.
119. Petersen 1952, s. 113.
120. Filskov 1993, s. 110-111.
121. Filskov 1993, s. 112.
122. Petersen 1952, s. 114-116;
123. Jørgensen 1946, s. 79-80.
124. T. Filskov u.å., s. 25.
125. LAÅ; RA0272: Hans Peter Hanssen, Rigsdagsmand: 272/-112: 1914-1920: Optegnelser i afsk. og aktstykker vedr. jun-jul 1914 og 1918-1920.
126. Jørgensen 1946, s. 79-80.

127. Davidsen 1973, s. 34.
 128. Schack 1970, s. 52-96; L. Filskov 1993; T. Filskov u.å., s. 17-52; Jørgensen 1946 fsv. angår slagter Sørensens beretning.
 129. T. Filskov u.å., s. 24.
 130. Schack 1970, s. 58-63.
 131. Ibid.
 132. LSH: Bestandes Abt. 301, 1714.
 133. Schack 1970, s. 69.
 134. Schack 1970, s. 67.
 135. T. Filskov u.å., s. 49.
 136. Schack 1970, s. 87. Se også LSH: Bestandes Abt. 301, 1715 vedrørende sagen mod Andreas Grau.
 137. Schack 1970, s. 85-90.
 138. Ibid samt LAÅ: RA0664: Otto Didrik Schack: Acc. 1689-12: 1914-1914: Intermeringstiden.
 139. LSH: Bestandes Abt. 301, 1714.
 140. Blandt andet i Schack 1970, s. 75; L. Filskov 1993, s. 123; T. Filskov u.å., s. 45 m.fl.
 141. T. Filskov u.å., s. 45.

Zusammenfassung

Bei Ausbruch des Ersten Weltkrieges wurden ungefähr 300 dänisch gesinnte Schleswiger interniert und die dänisch gesinnten Zeitungen in Nordschleswig und Flensburg wurden verboten. Die meisten der 300 Personen waren bis Mitte September 1914 inhaftiert und wurden dann wieder freigegeben. Die Verhaftungen wurden damit begründet, dass die deutschen Behörden Spionagetätigkeit von Seiten der dänisch gesinnten Südschleswiger befürchteten. Deshalb waren schon in Friedenszeiten Listen über die Leute erstellt, die bei Kriegsausbruch verhaftet werden sollten.

Wenige Tage vor Kriegsausbruch kam der Gegenbefehl von Seiten des Kriegsministeriums und des Innenministeriums in Berlin. Die Regierung wünschte keine vorbeugenden Internierungen oder Zeitungsschließungen. Diese Verhaltensmaßnahmen wurden von den Behörden in Schleswig-Holstein nicht eingehalten. Das Generalkommando in Altona, das die militärische Gewalt in der Provinz ausmachte, führte in Zusammenarbeit mit den Landräten in Nordschleswig und dem Präsidium in Schleswig die vielen Inhaftierungen von Anfang August 1914 durch. Im Laufe der folgenden Monate entwickelte sich ein Streit zwischen auf der einen Seite den zivilen und militärischen Behörden und auf der anderen Seite den zentralen Behörden in Berlin und den Behörden in Schleswig-Holstein. Ein Streit, der erst nach wochenlangem Ringen vom Innenminister und der Regierung dem Generalkommando in Altona und den örtlichen Landräten in Nordschleswig gegenüber gewonnen wurde. Die dänisch gesinnten waren währenddessen interniert und warteten auf ihre Freiheit.

Aabenraa købstads skrå

– dens tilblivelse og alder

Af JØRGEN WITTE

Det ældste middelalderlige dokument fra Aabenraa er dens *skrå* eller stadsret fra 1335, der stadfæster bestemmelser fra kong Valdemars tid hundrede år tidligere. Mag.art. Jørgen Wittes artikel tager sit udgangspunkt i affattelsen af skråen i 1335, men det centrale er en analyse af skråen som middelalderligt diplom ud fra formale og indholdsmæssige kriterier. Skråen viser sig at rumme et kernestykke fra 1234-41, der må opfattes som kong Valdemar Sejrs oprindelige aftale med borgerne i Opneraa, samt efterfølgende begunstigelser som 'tillægslovgivning'. Afsluttende sættes den oprindelige skrå og Opneraas tidligste udvikling i forbindelse med behovet for en regional *port of trade* og kongens bestræbelser for en administreret handel.

Indledning

I købstaden Aabenraas ældste historie har dens stadsret, den såkaldte *skrå* fra 1335, en meget central stilling. Den opfattes jævnligt som købstadens dåbsattest fra dengang, bebyggelsen hed *Opneraa*. Den er det ældste dokument i Aabenraas byarkiv og har siden 1935 været placeret på Landsarkivet, hvor den er det ældste dokument i det hele taget. Samtidig proklamerer dokumentet selv, at det er en stadfæstelse af Aabenraas byvedtægter, »således som de var på kong Valdemars tid«, altså formentlig hundrede år tidligere, men de nærmere omstændigheder er ukendte. Med denne henvisning til ældre tider har det fysisk store dokument fascineret alle, der interesserer sig for det ældste Aabenraas historie. Den historiske interesse for skråen skyldes også, at den rummer mange oplysninger, der umiddelbart kan anvendes som en beretning om livet i den middelalderlige købstad.¹ For den historiske forskning er skråen spændende, fordi den i Sønderjylland i lighed med Haderslevs stadsret fra 1292 står for sig selv som en selvstændig stadsret, der ikke er afledt af andre stadsretter, og hvis forhold til den øvrige danske købstadslovgivning er uafklaret.²

Det er tesen i denne artikel, at skråen fra 1335 rummer et oprinde-

ligt diplom fra kongens fastlæggelse af Aabenraas første privilegier i tiåret før Valdemar II's død 1241. De efterfølgende rettigheder, som byen erhvervede sig på forskellig vis, er efterfølgende blevet inkorporeret i skråen. Den blev stadfæstet af Aabenraas byherre nogle få gange, før hertug Valdemar 5. i 1335 stadfæstede skråen i den form, som kendes i dag. For det oprindelige diploms vedkommende er skråen uafhængig af anden købstadslovgivning, hvorimod nogle af de følgende bestemmelser er inspireret af Jyske Lov og andre byers stadsretter.

Den politiske situation omkring 1335

Den 10-årige Valdemar 5. Eriksen (ca. 1315-64) havde i 1325 arvet hertugdømmet Sønderjylland efter sin far, hertug Erik 2. Valdemarsen. Hertug Valdemars lensherre, kong Christoffer II (1276-1332), krævede at blive hans formynder, og det samme gjorde drengens slægt ved hans onkel grev Gerhard 3. (1292-1340) af Holsten, '*den kullede greve*'. Det lykkedes grev Gerhard at skaffe sig formynderskabet over den unge hertug og dermed også rådigheden over hertugdømmets ressourcer.

I 1326 indgik grev Gerhard et forbund med de danske stormænd, der havde rejst sig imod Christoffer II, hvorpå denne måtte flygte udenlands til Mecklenburg. Kongen blev afsat og grev Gerhard fik i stedet gjort sin 11-årige myndling til ny konge under navnet Valdemar III. Denne måtte afgive en håndfæstning, formentlig inklusive den kendte *constitutio Valdemariana*: at ingen måtte være herre over både hertugdømmet Sønderjylland og kongeriget Danmark. Greven blev selv rigsforstander for hele riget og modtog desuden hertugdømmet Sønderjylland som frit, arveligt fanelen. Derefter gik det tilbage for grev Gerhard, og tre år senere blev den hjemvendte Christoffer II i 1329 genindsat som konge. Valdemar blev 1330 på ny hertug af Sønderjylland, mens grev Gerhard fik Fyn i forlening. Christoffer II døde imidlertid i 1332, og derefter fulgte otte kongeløse år indtil valget af Valdemar IV Atterdag som konge.³

I *Åbenrå Bys Historie* stillede historikeren H.V. Gregersen spørgsmålet, hvorfor udstedelsen af privilegierne netop fandt sted i året 1335, i en vanskelig periode præget af det danske riges opløsning. Han fandt det tænkeligt, at det skyldtes den unge hertug Valdemars bestræbelser på at skaffe sig en mere selvstændig position over for

den holstenske greve.⁴ Den tyske historiker Hans-Friedrich Schütt har peget på indflydelsen fra de hanseatiske købmænd i hele Østersøområdet. Grev Gerhard måtte i hele sin politik bygge på en forståelse med Lübeck, der varetog sine købmænds interesser. Schütt vedgik dog, at der i skråen ikke var spor af hanseatisk ret eller indflydelse.⁵

Forklaring på, at Aabenraas stadsret blev stadfæstet i 1335, kan dog også være den enkle, at hertug Valdemar 5. i 1330 igen var blevet byherre. Opneraas rådmænd og borgere havde fastsat og ladet skrive deres stadsret [statuta nostre] som kaldes 'skrå', og de havde bedt hertug Valdemar om at stadfæste byens stadsret.⁶ Som byherre var han lovgiver for byen. I de fleste eksempler fra dansk købstadslovgivning var den danske konge købstadens byherre, men det kunne også være magter som dronningen eller hertugen. Hertugdømmet Sønderjylland havde allerede i længere tid, siden hertug Abel, Valdemar 5.s tipoldefar, haft sit eget styre, hvor hertugen var byherre.

Købstadens privilegier var i princippet tidsbegrænset til byherrens funktionstid. Derfor skulle en købstads love og rettigheder bekræftes, hver gang byen fik en ny byherre, men ofte skete dette først langt henne i dennes regeringstid. Samtidig markerede stadfæstelsen af gamle privilegier og eventuel tildeling af nye fordele det nære forhold mellem byherren og købstaden. En købstad kunne også risikere at blive frataget sine privilegier af byherren, hvis den handlede i modstrid med ham.⁷

1320'erne og 1330'erne havde været politisk urolige, og forud for dette havde borgerne i Aabenraa endda lidt væsentlige tab.⁸ I 1335 må Opneraas rådmænd have opfattet situationen som opportun for at opnå en godkendelse af deres gamle rettigheder af den tidligere konge, nu hertug Valdemar 5. af Sønderjylland. Rådmændene ønskede sikkert hertugens godkendelse af deres gamle rettigheder fra kong Valdemars tid, uden de senere økonomiske belastninger af købstaden. Modstanden mod nye afgifter og told, der var fremkommet efter kong Valdemar II's død 1241, ses også nedfældet i håndfæstningen 1326.⁹ Måske ønskede rådmændene også en vis udvidelse af deres hidtidige rettigheder. Det kan i så fald have fået sit nedslag i skråens allersidste paragraf (§ 53): »Fremdeles skal vor foged ikke påbegynde eller forfølge nogen kapitalsag mod en borger eller fremmed, uden at rådmændene synes, at han har en retfærdig sag at fremføre, og så skal han efter rådmændenes råd forfølge sagen, som retsordenen kræver.« I forhold til de gamle bestemmelser om retsforfølgning i §§ 15ff synes dette at være en styrkelse af købstadens lokale styre i forhold

til hertugens foged. Med ønsket om bedre forhold for byrettens jurisdiktion var Opneraas rådmænd på linje med de andre danske købstæder i 1300-tallet.¹⁰

Man må antage, at det var hertug Valdemar 5.s lille stab af ledsagende kancellister, der gennemgik grundlaget for stadsretten for ham.¹¹ Hertugen opholdt sig i maj 1335 midlertidigt i Sønderborg, og efter råd og samtykke fra sine bedste mænd godkendte han bestemmelserne i det nye dokument. Den såkaldte *ars dictandi*, kunsten at udforme dokumenter efter reglerne i de gældende formelbøger og eksempelsamlinger, fandtes næppe hos rådmændene eller de få gejstlige i den lille købstad Opneraa.

Bevislighederne for de tidligere tildelte love og sædvaner kan efter princippet om konfirmering have været en tidligere stadfæstet skrå suppleret med de seneste tilkomne retligt gyldige bestemmelser udstedt af hertugens far, hertug Erik 2. Valdemarsen (1312-1325) efter hans overtagelse af hertugdømmet i 1312. I overensstemmelse med princippet om privilegier for byherrens regeringstid kan der tidligere have foreligget andre skråer. Tidligere versioner af stadsretten med tilføjelser kunne ligeledes være givet købstaden af hertug Valdemar 4. Eriksen (1283-1312), hertug Erik Abelsen (1260-72), og af kongerne Abel (1250-52), Erik IV Plovpenning (1241-50) tilbage til kong Valdemar II Sejr (1202-41). Ifølge ordene i skråens afsluttende led *Corroboratio* svarede byretsbestemmelserne nemlig til skikken i andre købstæder i hertugdømmet, sammen med love og anerkendte sædvaner, som Opneraa »i frihed« havde fået fra hertug Valdemar 5.s forgængere: »kong Valdemar og andre konger, fyrster og hertuger«.¹² Sammenlignet med ordlyden i stadfæstelsen af danske og udenlandske byers privilegier indskød Valdemar 5.s skriver ordene »fyrster og hertuger«, da Opneraa lå i hertugdømmet.¹³

Hertugen godkendte alle købstaden Opneraas ønsker, og efter den politiske godkendelse i kredsen af hertugens bedste mænd har hans kansler dikteret den ny skrå til en skriver. Stormændene deltog almindeligvis i lovgivningen sammen med kongen i den tidlige del af middelalderen, men kongen havde en smule mere handlefrihed med hensyn til lovgivning for byerne.¹⁴ Byherren bestemte selv, hvilke lovbestemmelser, der kunne godkendes. Ved stadfæstelsen af Flensborgs privilegier og stadsret i 1325 tog hertug Valdemar 5. således forbehold for tre paragraffer, hvilket også hans farfar havde gjort ved sin stadfæstelse i 1284.¹⁵

Det var således i den kongeløse tid, at rådmændene fra Opneraa kom til deres landsherre, den nu 20-årige hertug Valdemar 5., for at få ham til at stadfæste skråen. Han var stadig under grevens formynderskab og indflydelse. Den almindelige myndighedsalder var 15, evt. 18 år, men først som 21-årig i 1336 lykkedes det Valdemar at få formynderskabet ophævet. Selv derefter synes greven at have været den bestemmende i deres forhold. Så når der i skråens slutning henvises til »vore bedste mænds, ridderes og andres råd og samtykke«, har dette sikkert især været formynderen, grev Gerhard.¹⁶

I grev Gerhards og kong Valdemar III's kamp i 1320'erne mod den tidligere kong Christoffer II, indgik også, at de ved forskellige udvidede handelsrettigheder søgte at vinde udenlandske og danske købstæder for deres sag. Det gjaldt i 1326 Lübeck, det gjaldt de zuidersøiske byer Zutphen, Stavoren, Kampen og Harderwijk, og det gjaldt Stralsund og Greifswald. Men det gjaldt også hertug Valdemars bekræftelse i 1325 af Flensborgs og Slesvigs privilegier og de generelle paragraffer om købmandsrettigheder i hans håndfæstning som konge i 1326.¹⁷ I urolige tider var det nødvendigt for en købstad at opnå støtte hos den verdslige magt til sikring af sine privilegier. I det lys skal man se Aabenraas ønske om sammenskrivning af sine rettigheder 1335.

Forskning i skråen og købstadslovgivningen

Som Aabenraas stadsret havde skråen i mange århundreder retlig betydning for købstaden. Den stivnede i formen fra 1335, og de manglende retsregler suppleredes senere ved bestemmelser lånt fra Flensborgs stadsret.¹⁸ En nedertysk oversættelse af skråen blev stadfæstet af Christian I i 1473, mens en afskrift af den latinske original endnu i 1740 blev sendt til stadfæstelse af Christian VI og i 1854 af Frederik VII. At den stadig havde gyldighed i 1700-tallet, fremgår af, at skråen i 1795 blev udgivet i et værk med titlen *Corpus statutorum Slesvicen-sium: Sammlung der in dem Herzogthum Schleswig geltenden Land- und Stadt-Rechte*.¹⁹

Siden denne første udgivelse har sigtet med at udgive og analysere skråen været retshistorisk og nationalt. En sammenligning af de sønderjyske stadsretter blev allerede i 1826 foretaget af professor Christian Paulsen, som i dag mest huskes for sin indsats i den dansk-nationale historie. Hans mål var at vise hertugdømmets danske rets-

grundlag. Professor Nicolaus Falck påviste i 1845, at den såkaldte Aabenraa Stadsret fra 1284 var en fejlagtig konstruktion. Den var et senmiddelalderligt lån af Flensborgs stadsret, der først var bekræftet i 1514. Han gav Aabenraas skrå fra 1335 sin rette plads som byens egentlige og oprindelige stadsret.²⁰

I 1855 udgav universitetsbibliotekar P.G. Thorsen på foranledning af Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig *De med Jydske Lov beslægtede Stadsretter for Slesvig, Flensborg, Aabenraa og Haderslev*. Heri fremstillede han også det indbyrdes forhold mellem stadsretterne med Slesvig Stadsret som den ældste. Denne kildeudgave er langt senere fulgt op med en ny, *Danmarks gamle Købstadslovgivning I-IV* (1951-61), der gjorde den samlede danske købstadslovgivning tilgængelig for forskningen. *Diplomatarium Danicum* (fra 1938), med oversættelsen til moderne dansk i *Danmarks Riges Breve*, supplerer dette materiale.²¹

Retshistorikeren, professor Poul Johs. Jørgensen har med *Dansk Retshistorie* (2. udgave 1947) længe præget den generelle opfattelse af den middelalderlige købstadslovgivning. Om Aabenraa bys skrå skrev Poul Johs. Jørgensen, at den var en i original bevaret, i det hele selvstændig byret på latin, nedskrevet efter beslutning af rådet og borgerne. Han mente, at basis for den fremlagte skrå var sædvaneret og afviste, at der i henvisningen til kong Valdemars tid skulle ligge, at byen allerede dengang havde en *skrevet* byret. Ordene udtrykte sikkert kun, at det var en ældre ret, man skrev ned.²²

Denne opfattelse prægede H.V. Gregersens fremstilling i *Åbenrå Bys Historie* (1961), men han var mere åben over for en tidlig udvikling af Opneraa. Han fandt det meget troligt, at byen havde fået særlige købstadsprivilegier engang i Valdemar Sejrs regeringstid (1202-41) og velsagtens i årene efter århundredskiftet. Nærmere kunne man ikke komme det med et svigtende kildegrundlag. Gregersen var også mere åben over for tanken om, at der kunne have foreligget noget skriftligt før skråen fra 1335. Han fandt ikke grund til at betvivle, at skråen byggede på ældre vedtægter, selv om de i skriftlig form næppe gik tilbage til Valdemar Sejrs tid. Men han fandt det tænkeligt, at en del af vedtægterne var nedskrevet i hundredåret efter 1241. De forskellige retsregler i Aabenraa skrå var sikkert af højst uensartet alder og oprindelse.

Som argument for et tidligere skriftligt forlæg nævnte Gregersen en fejlskrivning i skråens § 18 og § 24, hvor fogeden kaldes »kongens foged«, skønt det var *hertug* Valdemar, der herskede i 1335. Desuden

sluttede han analogt ud fra, at andre sønderjyske købstæder for længst havde fået nedskrevet deres stadsret, da Aabenraas skrå blev bekræftet 1335. For Gregersen gjorde dette sandsynligt, at der fandtes et ældre skriftligt forlæg, men han foretog ikke nogen yderligere tekstanalyse.²³ Et årti senere udkom hans disputats *Plattysk i Sønderjylland* (1974), hvor han uden yderligere argumentation strammede sin opfattelse op. Han skrev, at en del af vedtægterne i Aabenraa bys skrå var betydeligt ældre end 1335, og ligesom Slesvig bys stadsret var de sikkert fra Valdemarstiden. Som Poul Johs. Jørgensen mente han, at der utvivlsomt var tale om en selvstændig udvikling af en hidtil gældende sædvaneret.²⁴

En egentlig kildekritisk tilgang til Aabenraas skrå anlagde lederen af det flensborgske byarkiv, Hans-Friedrich Schütt, i en artikel ved skråens 650-års jubilæum i 1985. Han skelnede mellem to slags bestemmelser, privilegium og lokale bestemmelser, som ved stadfæstelsen 1335 var blevet samlet i skråen og dermed fået privilegiekarakter. Schütt mente, at §§ 1-29 helt igennem var ordnede i en logisk rækkefølge. De kunne være en del af skråen, der gik tilbage på en tidligere eksisterende samling. §§ 30-42 var uden sammenhæng, hvorimod §§ 43-53 kunne være en særlig samling af lokale bestemmelser (*Willküre*). Schütt analyserede nogle af paragrafferne, men søgte ikke at datere dem. Han kunne ikke konstatere nogen direkte overtagelse af bestemmelser fra slesvigsk eller flensborgsk stadsret, og deres særlige privatretlige og strafferetlige regler i relation til Jyske Lov kunne han heller ikke finde. Han slog derfor fast, at skråen var en selvstændig retskilde.²⁵

Vigtig for den nyere retshistoriske opfattelse er Grethe Jacobsens analyse i 1992 af købstadslovgivningen i middelalderen. Hun opfattede denne lovgivning som et selvstændigt lovmateriale. Byherren var byens lovgiver, og for de fleste byer var det den danske konge. Den enkelte købstadslovgivning kunne bestå af flere dele: en stadsret, der indeholdt retsregler af særlig relevans for købstaden, supplerende bestemmelser og privilegier, som kongen gav den enkelte by, samt vedtægter, der blev udfærdiget og godkendt af en bys mandlige befolkning. Forlig, domme og overenskomster kunne også indgå i købstadens lovgivning. I det ideelle tilfælde bestod den enkelte købstads retsregler af en stadsret samt en række breve fra byherren, som Grethe Jacobsen kaldte *til lægslovgivning*, der gav købstaden særlige rettigheder (privilegier) eller stadfæstede de aktstykker, der lå i byens arkiv.²⁶

I 1200-tallet vedrørte brevene med tillægslovgivning først og fremmest næringsretlige problemer såsom landboers og gæsters pligt til at betale torvegæld og lignende afgifter, told og toldfrihed i og omkring byen og fastsættelse af torvedage. Andre angik retsvæsenet, især bytingets jurisdiktion over byboerne, herunder forbud mod at stævne byboere for udenbys domstole.²⁷ Som tidligere retshistorikere konstaterede Grethe Jacobsen, at de fleste købstæder lånte deres lovgivning fra andre og tilpassede den til eget behov. Hun opstillede en »slægtstavle« for disse stadsretter. I det jyske område var det i 1200- og 1300-tallet især Slesvigs stadsret, der enten blev direkte overtaget eller brugt som forlæg. Men de tre sønderjyske byer, Tønder, Haderslev og Aabenraa, samt den kongerigske Ribe, var noget for sig selv med hver sin særlige stadsret. Haderslev Stadsret 1292 og Aabenraas skrå 1335 blev givet af hertugen, og de lå tættere på de danske stadsretter end Tønders fra 1243, der havde lånt Lübecks. De nøjagtige ligheder og forskelle ville dog først kunne fremdrages ved et detailstudium, mente hun.²⁸

Analyse af skråen som diplom

Aabenraa bys skrå er et middelalderligt brev, et *diplom*, et vidnesbyrd om en viljesytring af retsligt indhold, affattet på latin efter bestemte regler. Diplomet fremtræder altid som en højtidelig tilkendegivelse af vilje fra indehaveren. Det kan analyseres med anvendelse af den historiske hjælpevidenskab *diplomatik*, som handler om en kritisk prøvning, læsning og fortolkning af historiske diplomer.²⁹ Det er ikke her hensigten at anvende nogen palæografisk metode på dokumentet, da det ikke skal ses i sammenhæng med andre dokumenter fra 1330'erne. Derimod vil analysen se på diplomets ordvalg for at datere dets oprindelige kilder.³⁰ Desuden vil skråen blive analyseret ud fra sit indhold og sit forhold til andre retskilder.

Skråen er det eneste dokument, der er overleveret fra Aabenraas oprindelige middelalderlige arkiv. Da hertug Frederik i 1523 under oprøret mod kong Christian II sendte sine tropper forbi Aabenraa, hærgede de købstaden. Det huskedes længe. Hundrede år senere skrev byens organist Claus Møller om begivenhederne, at befolkningen derefter »fandt, at stadsbøgerne, registrene og alt, hvad de skulle rette sig efter, var sønderrevet og tilintetgjort. Dog har de trøstet sig med, at deres stadsret og privilegier, som var givet dem af konger og

fyrster, endnu var forhånden og efterladt ubeskadiget«. I 1618 overlevede skråen også en voldsom bybrand, der ramte rådhuset og arkivet.³¹

Den originale skrå er et noget beskadiget pergament på 66 x 34 cm. Beskadigelserne skyldes bl.a. sammenfoldninger. Der er tre seglsnit og et eller to huller til seglsnore, men uden segl. Skråen er oprindeligt skrevet på latin og som nævnt dateret den 1. maj 1335 i Sønderborg og bekræftet af kong Valdemar III. Intet tyder på, at skråen ikke skulle være et ægte brev fra 1335. Her vil skråen generelt blive citeret på dansk efter oversættelsen i *Danmarks Riges Brev*.³²

Indledningen er ganske ordknap: »Vi rådmænd og borgere har fastsat og ladet skrive vor stadsret, som kaldes skrå, som den var på kong Valdemars tider på følgende måde«. Denne summariske indledning modsvares af den lange formelagtige afslutning, som i noget forkortet form siger: »Vi Valdemar af Guds nåde hertug af Jylland, imødekommer førnævnte rådmænds og borgeres bønner og overlader, stadfæster, godkender alle bestemmelser og bekræfter med vore bedste mænds råd og samtykke som fornuftige, svarende til andre byers og købingers skik i hertugdømmet samt i overensstemmelse med love og anerkendte sædvaner, som de har haft i frihed under hans forgængere, nemlig kong Valdemar, andre konger, fyrster og hertuger.« Hertugen slutter med at true sine fogeder eller andre, der måtte vove at antaste hans borgere.³³

Aabenraas rådmænd og borgere lod altså skråen skrive, som den var på kong Valdemars tid, »på følgende måde«. Der skete således en redigering og ikke kun en afskrift af et andet dokument. Stadfæstelsen af Aabenraas skrå i 1335 bestod dermed i etableringen af et nyt dokument med gentagelser af indholdet af ældre breve i en *transsumpt*. I modsætning til den bevidnede, nøjagtige gengivelse af et ældre brev i form af en såkaldt *vidisse*, anvendtes i 1200- og 1300-tallet også transsumeringen. I transsumpten blev indholdet af ældre dokumenter gentaget i et nyt dokument med indholdet af supplerende breve, og udstederen af transsumpten havde ansvaret for det. Et eksempel på fremgangsmåden vedrører handelsforholdene i Novgorod i Rusland mellem russere og vesterlændinge fra 1100-tallets anden halvdel. Fyrsten af Novgorod regulerede det i en traktat med de udenlandske købmænd for deres afsondrede område. Traktaten var formuleret som den såkaldte *Novgorods Schra* og for de første skråers vedkommende blev den gældende transsummeret i den næste, dvs. op-

Aabenraa bys skrå fra 1335. Efter de mange tætbeskrevne paragraffer følger et større mellemrum og derpå hertug Valdemars stadfæstelse af skråen. Foto: Museum Sønderjylland – ISL efter originalen på Landsarkivet.

taget som kernen i den efterfølgende, men med tilføjelser (*wilkore*).³⁴

Sammenhængen mellem de ældre og nyere skråer kan fastslås, når begge generationer er bevaret, men usikkerheden opstår, når kun den seneste er bevaret. Ved analysen af Slesvigs ældste stadsret fra 1200-tallet mente den tyske historiker Friedrich Frahm i 1936 også at kunne skelne et planmæssigt redigeret kerneparti (§§ 2-49) med strafferetlige og afgiftsretlige bestemmelser, som efterfulgtes af en række ganske andre bestemmelser i planløs uorden. I sin skelnen mellem de oprindelige dele og senere tilføjelser byggede Frahm bl.a. på, at kernepartiet var ordnet efter en ensartet plan. Desuden anførte han den *e silentio* argumentation for sin skillelinje, at kongen i de senere paragraffer i stadsretten aldrig nævntes som modtager af bøder, som det var tilfældet i kernepartiet.³⁵ Frahms fremgangsmåde minder om, at det er forbundet med usikkerhed at rekonstruere et oprindeligt diplom ud fra en enkelt, senere transsumpt, hvilket også må gælde for denne analyse.

Skråens enkelte dele

I ethvert diplom kan man formelt udskille tre hovedbestanddele. Der vil være en indledende udtalelse, *protokollen*. Kernen eller den egent-

ligt bestemmende del af indholdet benævnes *teksten*, og det er almindeligvis diplomets midterstykke, hvorefter der også vil følge en bekræftelse. Afsluttende vil der følge en *eschatol*, der nævner vidner og tid og sted for udstedelsen af diplommet.³⁶

I Aabenraas skrå begynder indledningen med en *invocatio*, der er en påkaldelse af Gud eller som her Treenigheden. Formen var ret hyppig i 1100- og første halvdel af 1200-tallet, men næsten gået af brug i begyndelsen af 1300-tallet.³⁷ Det kunne måske tyde på, at indledningen har bevaret en lille rest fra første halvdel af 1200-tallet.

Sætningen, at »vi rådmænd og borgere i Aabenraa har fastsat og ladet skrive vor stadsret som kaldes skrå, som den var på kong Valdemars tid på følgende måde«, må opfattes som en *arenga*, som er det første led i den egentlige tekst. Formålet med arengaen var at give en alment formuleret begrundelse for brevets udstedelse eller dets retlige indhold. I det nordiske diplomstof er den næsten udelukkende knyttet til diplomerne på latin. Generelt var blomstringstiden for arengaen 1100- og 1200-tallet, men efter år 1300 svandt anvendelsen ind.³⁸

En nærmere tidsmæssig bestemmelse af arengaen kan opnås ved at sammenligne udtrykket »som den var på kong Valdemars tid« med formuleringer i andre diplomer. I den første tid efter Valdemar II's død rummer diplomerne tilsyneladende ikke en henvisning til denne tid som en mindeværdig tid. Da Erik IV Plovpenning i 1248 stadfæstede friheder, der var bevilget borgerne i Reval, skete det blot med henvisning til »hr. kong Valdemar«. Valdemar II's sønner brugte formuleringer som »deres ærværdige fader, kong Valdemar, fordum de danskes berømmelige konge, saligt ihukommet«. ³⁹ Udtrykket »som på kong Valdemars tid« kendes imidlertid fra midten af 1260'erne, og det kan være optaget i en tidligere udgave af skråen fra denne tid og siden gentaget frem til 1320'erne, men hvor det nu også benyttedes til at karakterisere de gode gamle dage under Valdemar II Sejr.⁴⁰

Udtrykket »kong Valdemar« er principielt flertydigt, men intet tyder på, at der tænkes på Valdemar I den Store. Hvem det i stedet var, fremgik direkte af, at Christoffer II i 1323 gav byen Wismar privilegier med den formulering, at borgerne kun skulle erlægge den told, som var gængs under hans oldefar, kong Valdemar, dvs. Sejr.⁴¹ Da Christoffer II i 1325 stadfæstede Vordingborgs privilegier med hensyn til told, fægang og alt andet, hed det dog blot, som de har haft siden »vor forfaders kongen hr. Valdemars dage«. ⁴² Samme linje førte Valdemar III i sin håndfæstning 1326, hvor han i § 22 lovede ubetinget

at holde kong Valdemars love.⁴³ I privilegierne til de hanseatiske byer Harderwijk, Stavoren og Kampen i 1326 tog Valdemar III deres borgere, der besøgte hans rige med varer, under sin fred og særlige beskyttelse, og han overlod dem alle de friheder, som de »vides frit at have nydt på hr. Valdemars, de danskes fordums konges og vor forfaders tid«.⁴⁴ Disse formuleringer tyder på, at arengaen i Aabenraa skrå sandsynligst er formuleret i begyndelsen af 1300-tallet, men det kan også have været tidligere.

Efter arengaen følger selve diplomets *tekst*. Hovedparten består af 53 paragraffer, der starter med »For det første« og derefter for hver paragraf med et »Fremdeles«, på latin »Item«. Denne del er den såkaldte *dispositio*, som er den del af diplommet, der udtrykker den udstedendes vilje over for diplommodtagerne, altså hertug Valdemars vilje over for Opneraas rådmænd og borgere. Den er diplomets kerne og har haft stor betydning for historieforskningen, hvor paragrafferne har været anvendt til at beskrive reglerne for livet i købstaden. I diplomatikken var der generelt ikke mange formkrav til en *dispositio*, fordi hvert retsforhold krævede sine særlige formuleringer.

I løbet af 1300-tallet undergik de kongelige privilegiebreve til verdslige modtagere en betydelig udvikling, især repræsenteret af privilegierne til hansestæderne, hvis *dispositio* må betragtes som en kombination af beskyttelses- og privilegiebreve. Et andet karakteristisk træk fra begyndelsen af 1300-tallet er leddelingen i små enheder, hver indledt med »item«.⁴⁵ Det måtte være praktisk for kancelliet, når mange forskelligartede bestemmelser fra forskellige diplomer skulle oplistes i en transsumpt. Opremsningen med »primo« og de mange efterfølgende »item« findes i Christoffer II's håndfæstning 1320 og tilsvarende i Valdemar III's håndfæstning 4. september 1326.⁴⁶ Det findes i Valdemar III's privilegiebreve af samme dato til Stavoren, Kampen og Harderwijk, i 1327 til Vejle, men også 1335 til Opneraa.⁴⁷

I slutningen af skråens *dispositio* kom de centrale ord om, at ustederen stadfæstede de foregående bestemmelser: »Men vi Valdemar af Guds nåde hertug af Jylland imødekommer vore førnævnte rådmænds og borgeres bønner og overlader og stadfæster ... alle ovenfor skrevne bestemmelser ...«.

Det afsluttende led i diplomets tekst del var *corroboratio*. Det indeholdt de elementer, der skulle tjene til bekræftelse eller stadfæstelse af diplomets indhold, med henvisning til seglet og sommetider også, som her, med trussel om straf for krænkelser af rettighederne. Truslen

kaldes en *sanctio*. Oprindeligt var corroboratio meget ordrig, men efter ca. 1200 blev den betydeligt mere kortfattet og skematisk.⁴⁸ I dette tilfælde er den noget ordrig. Allersidste led i diplommet er en slutprotokol, *eschatol*, med dateringen af skråen, som her angives som givet på »apostlene Filip og Jakobs dag« (1. maj 1335) i Sønderborg i hertug Valdemars nærvær og »med vore bedste mænds råd og samtykke«.⁴⁹

Sammenfattende synes denne analyse at vise, at det mest fleksible i Aabenraas skrå, dens tekst (*arenga og dispositio*) er formuleret i 1300-tallets begyndelse, mens indledningen (*invocatio*) var mest almindelig anvendt i 1100- og begyndelsen af 1200-tallet. Der er således kun et enkelt og upræcist tegn på, at der har foreligget skriftlige dokumenter fra det foregående århundrede. Det foreliggende grundmateriale kan rumme en tidligere version af skråen med en oprindelig indledning, men det kan ikke siges med nogen større sikkerhed.

Strukturanalyse af dispositio

Da skråens dispositio udviser karakteristiske træk, som udspringer af de særlige retsforhold, som diplommet skal regulere, vil den være velegnet til en analyse. En strukturanalyse vil måske kunne afdække en logisk opbygning, og om der er brud mellem de 53 ikke nummererede paragraffer i tekstens hoveddel.⁵⁰ Muligvis vil man også kunne bestemme karakteren og alderen af delelementer i dispositio, samt deres kronologi i forhold til hinanden. Endelig er det en opgave at fastlægge, hvem der har foranlediget formuleringen af bestemmelserne.

For en umiddelbar betragtning synes §§ 1-22 at have en meget logisk rækkefølge og sammenhæng. § 23 vender emnemæssigt tilbage til § 1, så man må opfatte den som et senere tillæg. De derefter følgende §§ 24 og 25 hænger heller ikke logisk sammen med § 23 eller slutningen på §§ 1-22. Derfor må man sige, at der foreligger et logisk brud efter § 22. Denne afgrænsning er anderledes end Hans-Friedrich Schütts, som mente, at §§ 1-29 gik tilbage til en tidligere samling af bestemmelser.⁵¹ §§ 1-22 kaldes her *kernestykket* i skråen. Emnet for dette er kongens fastsættelse af de retlige og afgiftsmæssige rammer for borgerne i Opneraa, der skal fungere i et samarbejde mellem hans repræsentant, byfogeden, og rådmændene. I nøje sammenhæng dermed og samtidig som modstykke til rammerne for borgerne er der fastsat en række gæsteretslige bestemmelser og todsatser m.m. for de

fremmede købmænd, som kom for at handle på torvet i Opneraa. Den lokale magt repræsenteres af kongens foged og rådmændene, i denne rækkefølge. Den dominerende er kongen, som med sin magt sørger for de retlige rammer for bebyggelsen, forærer sine borgere det økonomiske livsgrundlag i området, men samtidig tager sig godt betalt både af borgere og de fremmede, der kom til Opneraa for at handle. Svarende til tyske fyrster i den tidlige middelalder deltog også den danske konge i økonomisk lovgivning med tildeling af privilegier til byer.⁵²

Skråens syv første paragraffer drejer sig om købstaden Opneraas borgere, dens område, rettigheder og pligter. Første paragraf definerede betingelsen for optagelsen som borger: en lige stor afgift til foged og rådmænd at betale inden seks uger. Dernæst fastsattes stadsrettens gyldighedsområde, først til vands og dernæst til lands. Bestemmelserne i Opneraas skrå havde gyldighed langt ud over fjorden, til Skarrev, dvs. halvdelen af afstanden ud til det formodede handelssted ved Varnæs hoved. Til lands udstrakte byfredens gyldighed sig også til byens forterræn, men tilsyneladende ikke langt fra Opner bakken.⁵³ Inden for dette område skulle borgere ved åbenbare forseelser betale ligelige bøder til foged og rådmænd. Samtidig markeredes forskellen mellem borgere og fremmede, der for tilsvarende forseelser skulle betale mere end 13 gange så meget. Inden for området måtte handelen lokaliseres til torvet i Opneraa. Bestemmelsen indicerer, at kongens formål var at lokalisere handelen ad søvejen så langt ind i fjorden som muligt, hvilket primært ville have betydning for fjernhandel med tunge og omfangsrige varer.

I § 4 henvistes til to måder, hvorpå kong Valdemar havde skænket købstadens borgere græsningsrettigheder, uden hvilke købstaden næppe kunne eksistere. Den ene var fædriften i de syv omliggende landsbyers marker, opregnet fra syd mod nord: Hostrup, Stubbæk, Årup, Hessel, Gl. Opner, Løjt og Brundemark. Den anden var retten til fægang i den nærliggende Østerskov, hvortil Valdemar II havde købt adgang af ejerne af jorder på Gl. Opner og Kolstrup mark. Borgernes pligt var at betale forskellige afgifter til foged og rådmænd og ved ikke-betaling bøde til fogeden.

Som kontrast til bestemmelserne om borgerne finder man de næste syv paragraffer, der fastlagde de generelle gæsteretlige bestemmelser for de fremmede i Opneraa. Først nævntes i § 7 importtolden for den fremmede skipper med en stor last i sit skib. Dernæst anførtes toldbe-

Opneraa placeret i forhold til byfreden til vands, adgangen til fædrift i de omgivende landsbymarker samt de nordlige hovedveje til Hærvejen og mod Haderslev. Tegnet af Jørgen Andersen, Museum Sønderjylland – Arkæologi Haderslev.

stemmelserne for gæster med forskellige varer som humle, hest, okse, eller svin. Den fremmede skulle en gang årligt betale en såkaldt *torve-ørtug*. De fremmede kræmmere måtte kun udstille deres varer på torvet med borgernes samtykke. De sejlende fremmede måtte kun købe varer i bestemte mængder til sig og deres besætning. Undtaget var køb af heste og hopper, der ikke var til skade for borgerne, hvilket kaldtes forkøb. Hvis det var åbenbart, at en borger eller kvinde i byen købte noget for penge fra de fremmede til skade for borgerne, kostede det bøde til rådmændene. Forkøb må forstås som køb af varer, der skal bringes til torvs, forud for den regelmæssigt fastsatte torvetid på byens torvedage. Hvor omtalen af forkøb i andre stadsretter må tolkes som et privatretligt mellemværende mellem nogle personer, er det i skråen blevet en del af de generelle gæsteretlige regler om omfanget af de fremmedes køb på torvet. Generelt søgte lovgiveren at hindre gæsterne i at konkurrere med borgerne i detailsalg og opkøb af landbrugsprodukter med videresalg for øje.⁵⁴ I § 14 er der desuden

fastsat reglerne for, hvordan stridigheder om gæld mellem to fremmede skulle afgøres, alt efter om det var fremmede skippere med slægtninge eller venner i byen, eller om det var kræmmere, der var kommet vandrende, ridende eller kørende.

Dernæst definerer skråens næste otte paragraffer de retlige og processuelle bestemmelser for Opneraa. Først nævnes begrænsninger i fogedens ret til at fængsle. I § 15 hed det, at fogeden ikke måtte fængsle en borger for nogen forseelse, hvis han var i stand til at fyldestgøre for sine forseelser, eller han havde gode personer, der ville stå inde for ham. Tilsvarende gjaldt for en fremmed, der kunne få bekendte til at stå inde for ham, hvis han førtes gennem byen. Der var i § 17 tale om, at Opneraa efter gammel skik skulle have otte sandemænd, der skulle behandle grove sager som drab, voldtægt og lemlæstelse. Desuden skulle rådmændene ifølge § 18 udvælge fire nævninge, der skulle afgøre mindre sager som brud på husfred, hærværk og tyveri. Disse artikler har retshistorikeren Ole Fenger i sin analyse af stadsretterne og slægtsansvaret betegnet som et overgangsstadium fra et oprindeligt slægtsansvar for ættebod til den personlige og offentligt foranstaltede straf. Drabsmanden fængsles og holdes som personlig pant for betaling af alle bøder, hvis han ikke havde så meget gods, at betalingen var sikret, eller han kunne stille borgeren.⁵⁵ § 19 fastsatte proceduren i sager, hvor en borger stævned en anden borger angående gæld eller en forseelse, hvilket skulle ske til tinget. For stridighederne mellem Opneraas gildebrødre fastsatte skråen særlige regler om, hvordan den anklagede skulle forsvare sig. Primært gjaldt det købmandsgildet Sankt Knuds gilde, men også gilderne Sankt Nikolaj og Sankt Nikolaj hvirving. § 21 slog fast, at bytinget i Opneraa var borgernes hjemting, hvortil klagerne måtte henvende sig.⁵⁶ Endelig rummede § 22 bestemmelsen om, hvordan uindløst pant, især hos en kroavært, skulle udbydes til salg på tinget og sluttelig sælges, hvor det var fordelagtigst. Bestemmelsen gjaldt både riddere, væbnere og andre.

Kernestykkets 22 paragraffer må opfattes som det oprindelige, normative diplom med retsstiftende kraft.⁵⁷ Da bestemmelserne om betaling for optagelse som borger og betaling for forseelser er præget af lighed, har skråens kernestykke karakter af en aftale mellem byherre og borgere, som kongen må have taget initiativ til.

Skråens efterfølgende 31 paragraffer (§§ 23-53) har tilsyneladende ingen logisk sammenhæng med kernestykket og heller ikke nogen

overordnet struktur eller systematisk rækkefølge. I disse paragraffer kan man finde ligheder med bestemmelser i andre stadsretter. Umiddelbart kan man derfor opfatte disse paragraffer som transsumpten af det, som Grethe Jacobsen kaldte tillægslovgivning, dvs. de senere diplomer, der har givet Opneraa yderligere rettigheder, og som har ligget i byens arkiv.

Efter kernestykket følger § 23 med bestemmelsen, at optagelsen som borger i Opneraa forudsatte et åbent brev fra ansøgerens herred, eller at troværdige mænd bevidnede hans rosværdige vandel. Blev han optaget som borger, skulle han uanset herkomst have de fulde rettigheder inden for stadsrettens område. Indholdsmæssigt hører denne paragraf sammen med § 1, som den uddyber. Den næste paragraf, § 24, fastsatte derimod, at hvis nogen ytrede trusler mod en borger om brand eller død, skulle han fængsles. Den videre afgørelse skulle træffes af kongens foged og rådet. I § 25 drejede det sig om, at en borger, som blev sagsøgt for penge, og som fyldestgjorde klageren, intet skulle betale til fogeden eller rådmændene. Indholdsmæssigt hørte disse paragraffer nærmest sammen med kernestykkets §§ 15-19.

Ud fra den indholdsmæssige sammenhæng kan man udskille otte små grupper af paragraffer, der synes at hænge sammen, mens de ikke nævnte paragraffer synes at være enkeltstående. De sammenhængende paragraffer er:

§§ 24-25 om trusler og sagsøgning af borgere

§§ 26-28 søretslige bestemmelser om fremmede skipperes oplagring og transport af varer

§§ 29-30 bestemmelser om dødsbobehandling

§§ 34-35 om behandlingen af stridbare og utro gifte kvinder

§§ 36-38 om ildebrand i et hus,⁵⁸ hestes ulovlige græsning og bebygelse af den fælles græsgang

§§ 39-41 om misligholdelse af aftaler mellem ejer og lejer, mellem skipper og sømænd

§§ 44-45 om at fuske med målene (skæppe, alen)

§§ 47-52 med gæsteretlige bestemmelser om at købe varer på torvet og at købe en gros af smør, huder, humle, tøj, salt, øl.

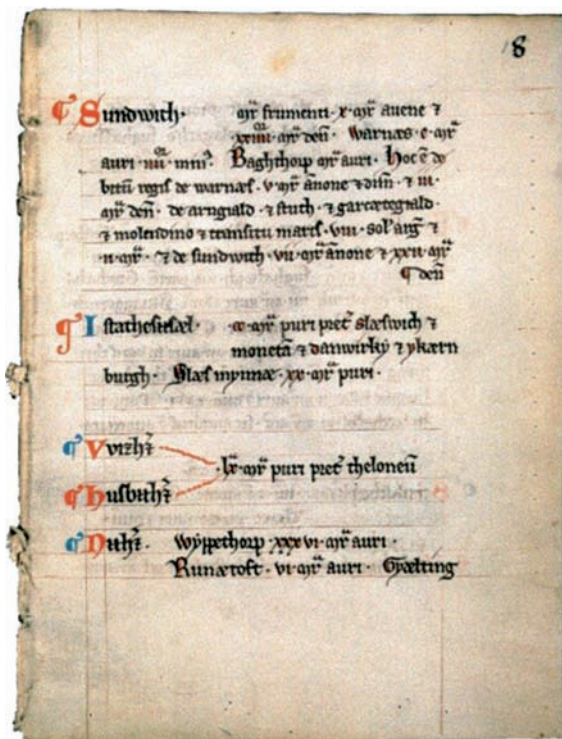
De resterende 6-7 enkeltstående paragraffer drejer sig om optagelse som borger med god vandel og borgernes jurisdiktion i forhold til den kirkelige myndighed, biskoppen i Slesvig (§ 31), og præcisering af borgernes hjemting i Opneraa (§ 46).

Af den summariske gennemgang af skråens §§ 23-53 fremgår, at der ikke er en bestemt overordnet struktur. Nogle bestemmelser er taget fra Jyske Lov, andre fra generelle søretsbestemmelser, andre igen fra andre byers lovgivning eller fra aftaler eller forlig, som der har været behov for, og som byherren har kunnet godkende som en del af Opneraas købstadslovgivning. Det forekommer rimeligt at antage, at de små grupper af paragraffer og de enkeltstående paragraffer har deres basis i selvstændige dokumenter, der er blevet transsummeret sammen med ét dokument, der rummer de første 22 paragraffer. Det er sandsynligt, at de efterfølgende paragraffer er optaget i kronologisk orden. Men det må stå åbent, om og hvornår der er sket en transsummering ved stadfæstelse af tidligere versioner af skråen før 1335.

Tidsbestemmelse af elementer i skråens kernestykke

Analysen af arengaens udtryk »kong Valdemars tid« viste, at det var anvendt fra midt i 1260'erne og frem til 1320'erne og således for upræcist til en datering. Anderledes synes det at være med de to henvisninger til kongen i kernestykkets § 4. Kong Valdemar havde skænket købstaden de nødvendige fægange i syv landsbymarker, og for sine penge havde han foretaget det såkaldte »kongskøb« på Gl. Opner og Kolstrup mark og tilbagegivet arealet til ejerne, så borgerne i stedet til evig tid kunne have deres fædrift i Østerskov. Købstaden kunne kun trives, hvis den havde samme muligheder for at holde kvæg og oldensvin som en landsby. Græsningsrettighederne til en købstad måtte tages fra landsbyerne i nærheden, og derfor var kongens donationer betydningsfulde. Disse donationer må naturligvis være sket før kongens død i 1241.

Retshistorikeren Ole Fenger har argumenteret for, at den traditionelle historiske opfattelse, at de danske byer skulle være vokset op på krongods (kongelej) eller på grund, som kongen selv ejede, er anakronistisk. I den lille landsby Opner havde kong Valdemar II Sejr da også kun jord til $2\frac{1}{2}$ mark guld, svarende til et par små ejendomme.⁵⁹ I stedet pegede Fenger på, at kongens muligheder ved etablering af en ny købstad var baseret på retten til diverse regaler, bl.a. til forstrande, og Opneraa lå jo netop ved den »åbne bred«. Han sikrede også by-, havne- og torvefred, og til gengæld for sin sikring af fred og sikkerhed krævede han told og afgifter fra marked, havne,

Det såkaldte hovedstykke i Kong Valdemars Jordebog er affattet 1231. Øverst på siden er omtalen af Sundeved med kongens indtægter fra Varnæs. Efter Isted Syssel følger Vis Herred og Husby Herred under ét og nederst Ny Herred. Foto: Rigsarkivet.

mønt m.m.⁶⁰ Grundlæggende sikrede kongen, at købmænd kunne færdes og handle i fred i hans rige, men også ved aftaler med andre fyrster, at danske købmænd i udlandet fik de samme rettigheder.⁶¹

Den danske stormagtstid sluttede, da kong Valdemar II og hans søn i 1223 blev taget til fange af sin vasal grev Henrik af Schwerin og først blev frigivet to år senere mod betaling af enorme løsesummer.⁶² Kongen havde behov for flere indtægter i de følgende år, og de kunne komme fra told og beskatning i købstæderne. Valdemar II's interesse i at støtte fremkomsten af købstaden Opneraa var så stor, at han sørgede for, at købstaden fik tildelt græsgange, ja han bidrog endda med egne penge til fægang i Østerskoven. At det var Valdemar II's fremgangsmåde at støtte købstæder med græsgange, fremgår også af an-

dre privilegier. Han tilstod således borgerne i Fåborg, Nakskov og Stege græsningsrettigheder, og i Estland, som han havde erobret i 1219, lod han med markskel og skelsten afmærke græsgangene til gavn for staden Revals indbyggere.⁶³ Bestemmelserne om fægangene knytter derfor tydeligt skråens kernestykke til Valdemar II's tid før 1241.

Fejlskrivningen »kongens foged« i § 18 indicerer som nævnt, at denne paragraf i skråen stammer fra den tid, hvor kongen var købstadens byherre. Denne konstatering kan dog ikke bidrage til en præcis datering, da kongerne skiftede mellem at have herredømmet over Sønderjylland og forlene hertugerne af Abel-slægten med det. Første reelle forlening var 1237 til Abel, der var konge 1250-52, og hvorved forleningen bortfaldt. Hans søn Valdemar blev forlenet med Sønderjylland i 1253, men døde allerede 1257, hvorefter kong Christoffer I. inddrog forleningen. Under de krigeriske begivenheder i 1260'erne var det hertug Erik, der havde magten over Sønderjylland. Efter hertugens død 1272 og frem til 1283 var forleningen inddraget af kongerne. Derefter fortsatte forleningen.⁶⁴

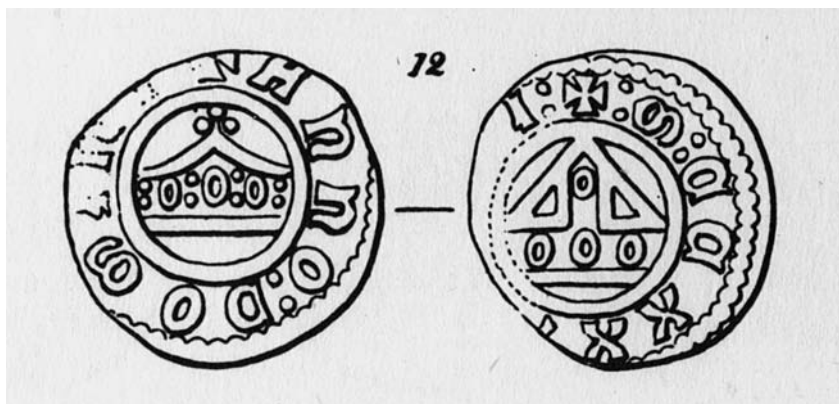
Muligvis kunne ordene i § 22 »hvis nogen ridder, væbner eller nogen anden sætter sit pant hos os« anvendes til en datering.⁶⁵ Væbner (latin *amiger*) betegnede en mand inden for herremandsstanden, der ikke havde modtaget ridderslaget, hvilket i løbet af 1200-tallet blev betingelsen for at få betegnelsen ridder (latin *miles*). Omtalen af riddere og væbnere er relativt begrænset i det danske diplommateriale. Oprindeligt har historikerne henført den selvstændige betegnelse væbner til slutningen af 1200-tallet og fundet, at omtalen af den samlede herremandsstand som »milites et amigeri« hørte til første halvdel af 1300-tallet.⁶⁶ Ud fra denne opfattelse måtte i det mindste skråens § 22 have en tilsvarende sen datering. Poul Johs. Jørgensen har dog fremført den opfattelse, at delingen i riddere og væbnere var ældre og muligvis var trængt ind fra udlandet før 1250. Denne opfattelse synes at være rigtig. Danmark var knyttet til den europæiske feudale udvikling, og den franske middelalderhistoriker Marc Bloch har dateret de første tekster med omtale af ridderslaget til anden halvdel af 1000-tallet.⁶⁷ Optagelsen af en ung greve i ridderordenen nævnes allerede omkring 1200 af historieskriveren Saxo i omtalen af de krigeriske begivenheder 1181 mod hertug Henrik Løve af Saksen. I diplomerne fra Valdemar II Sejrs tid finder man spredt omtale af enkelte riddere, af riddere, af en ridderorden og endda i 1239 af en væbner.⁶⁸ Skråens

ord i § 22 om riddere og væbnere kan derfor godt være affattet allerede i første del eller omkring midten af 1200-tallet.

Til en mere præcis datering af kernestykket kan man bruge dens omtale af skatter. Der er i § 7 tale om fogedens opkrævning af den særlige købstadsskat, der hed *arnegæld*. Denne skat nævntes også i 1231 i Kong Valdemars Jordebog ved den formodede bymæssige bebyggelse på Varnæs. Anderledes var det med omtalen af Rise Herred, hvortil landsbyen Opner hørte. Herredet skulle ud over at udrede en bestemt pengeafgift også betale told og fogedafgift. Tilsvarende bestemmelser gjaldt for Vis-Husby Herreder og Haderslev Herred. Selv om købstæderne Flensborg og Haderslev heller ikke var nævnt, antog udgiveren af jordebogen, Svend Aakjær, at toldafgiften vidnede om de tre købstæders eksistens allerede i 1231.

Det er muligt, at byerne eksisterede, og at tolden blev opkrævet dér. Det er dog ikke sandsynligt, at de var beskyttede købstæder med egen lovgivning og købstadsskatter mm., svarende til bestemmelserne i Opneraas skrå. Der anføres i jordebogen 1231 ingen typiske købstadsskatter i forbindelse med de tre herreder ud til Hærvejen. Samme sted omtales storbyen Ribe, hvor der ud over fogedafgift, told, hestetold og salttold også opregnes skatter fra byen som forband, ledning og møntafgift. Derfor må man antage, at Opneraa enten ikke var anlagt eller ikke havde fået sin første skrå i 1231, hvorefter den skulle betale skat til kongen.⁶⁹

I § 6 nævnes en skat, der kaldtes møntpenninge, som rådmændene skulle opkræve og deraf maksimalt afgive 8 mark til fogeden. Baggrunden for møntskatten findes i det kongelige møntmonopol, hvorefter kongen og de bisper, som han havde givet andel i denne ret, måtte slå mønt, der havde ret til at cirkulere. Valdemar II Sejr fik en indtægt ved tvungne årlige pengeombytninger, hvor den gamle mønt blev inddraget til en lav kurs, der var fordelagtig for kongen. Fremgangsmåden var praksis hos mange europæiske møntherrer, og som dem var også den danske konge villig til at ændre praksis og opretholde møntens værdi, hvis han i stedet fik en møntskat, også kaldt plovskat. Den synes at have været under gennemførelse i Jylland fra 1231, men den første omtale af plovskatten findes 1234 i en aftale mellem Valdemar II Sejr og Ribe-bispen. Først omkring 1240 var skatten også indført på øerne. Om selve Sønderjylland savnes der oplysninger, muligvis fordi det fra 1237 reelt fik status som hertugdømme under kongesønnen Abel. Fundet af den eneste daterede danske mid-

Valdemar II Sejrs mønt dateret 1234. Skannet fra P. Hauberg: *Atlas over Danmarks Mønter ca. 870-1241*, Kbh. 1906, Tabel V nr. 12.

delaldermønt er fra 1234, og den blev muligvis udstedt som markering af de nye møntforhold. En anden af Valdemar Sejrs mønter fra Ribe indtog i anden halvdel af 1230'erne en fremtrædende plads i den jyske og sjællandske møntcirkulation, og disse forhold må bestemt have haft betydning også i Opneraa. Kong Valdemars sønner formåede ikke at fastholde en stabil mønt, og i den Abel-Christofferske Forordning omkring 1252 nævnes møntskatten for sidste gang, og senest i 1256 afskaffede kong Christoffer I skatten ved sine møntforringelser.⁷⁰ Ud fra skråens omtale af møntskatten ville man kunne sætte *terminus post quem* for kernestykket til 1234 og *terminus ante quem* formentlig til 1252.

Skråen fastlægger i § 17 og § 18, at købstaden »ifølge gammel skik« skal have otte sandemænd og fire nævninge, som bor hos borgerne i staden og har hus og hjem dér. Ganske vist er sandemænd og nævninge velkendt fra Jyske Lov fra marts 1241, men institutionen kendes også tidligere.⁷¹ I § 17 henvises til, at de kun må afsættes efter »Sønderjyllands Lov«, men ordene om afsættelse kan være en senere tilføjelse. Christian Paulsen argumenterede i 1847 for, at lovbogen ikke kunne være blevet kendt i Aabenraa før efter Valdemar II's død i 1241, så henvisningen måtte således være en tilføjelse til skråen.⁷²

Konklusionen er da, at skråens kernestykke med §§ 1-22 må være blevet formuleret i tyve-året efter 1231 og før 1252 og mest sandsynligt i Valdemar II Sejrs sidste leveår 1234-1241.

Datering af 'tillægslovgivningen' i skråen

Svarende til transsummeringen af de tidlige Novgorodskråer kan man formode, at kernestykket er det ældste diplom, og at de efterfølgende diplomer er placeret efter dette i en kronologisk rækkefølge som §§ 23-53. Det kunne både være tilfældet, hvis der var sket stadfæstelse af tidligere udgaver af skråen under hertug Valdemar 5.s forgængere, eller hvis der kun var den ene stadfæstelse i 1335. En analyse af disse paragraffer med henblik på at identificere og datere de enkelte eller de otte grupper af paragraffer kan måske vise, hvorvidt rækkefølgen er kronologisk.

Nogle paragraffer har baggrund i Jyske Lov, andre i mere generelle søretsbestemmelser, andre er måske lånt fra andre stadsretter, eller hidrører fra aftaler eller forlig. Jyske Lov 1241 sigtede på et landbrugssamfund og rummede omfattende privatretlige, familieretlige og strafferetlige bestemmelser. Hvor disse bestemmelser er optaget i skråen, vil de dog kun give en *terminus post quem* og være begrænset anvendelige til en datering. En paragraf i skråen (§ 35) drejer sig om situationen, hvor en ægtemand finder en horkarl åbenlyst sammen med sin hustru, og paragraffen henviser selv til Jyske Lov (JL III 37). Andre steder i skråen, der kunne rumme inspiration fra Jyske Lov, er § 29 om dødsbobehandling (JL I 23), § 37 om heste og kreaturer, der anklages for at gå i andres korn, græs eller hø (JL III 48-50), § 38 om bebyggelse af forten (JL I 51) og § 47 om vidner på køb på torv (JL II 92-93).⁷³ Rækkefølgen af paragrafferne svarer således ikke til Jyske Lovs.

Den fyldige bestemmelse i skråens § 23 om kravet om skudsmål om god vandel ved optagelse som borger og de fulde rettigheder, der fulgte dermed, har en kort parallel i Københavns stadsret fra 1294 § 46.⁷⁴ En sammenhæng mellem de to stadsretter er ikke usandsynlig, da skråens næste paragraf, § 24, der handler om borgeres trusler om ildspåsættelse og drab på anden borger, også har en kort parallel i Københavns stadsrets § 40. Da skråens bestemmelser er mere udførlige, kan man formode, at de er ældre end dem, som Roskilde bispen Jens Krag gav København i 1294. I den første stadsret for København fra 1254 findes bestemmelserne ikke.⁷⁵ Spørgsmålet om, hvorfra bestemmelsen i skråens § 23 stammer, må stå åbent.

Desværre kan fejlskrivningen i skråens § 24, der omtaler »kongens foged«, på grund af de skiftende forleningsforhold som nævnt ikke

bruges til en præcis datering. I § 27 fastlægger skråen, at en fremmed, som ankommer med skib, må fortøje det til skibsbroen uden at spørge nogen om lov, blot han betaler den skyldige told. De få søretslige bestemmelser i skråen, bl.a. §§ 26-28 om fremmede skipperes oplagring og transport af varer, hører tydeligvis sammen.⁷⁶ Bestemmelsen om skibsbroen i § 27 kan måske anvendes til datering. Kong Christoffer I erklærede i 1257, at munkene i Løgumkloster var fritaget for betaling af told, hvis de nogensinde måtte komme til »vor havn i Aabenraa« med deres skibe eller til nogen anden havn inden for kongens rige. Blot fem år tidligere i 1252 havde kongen ellers generelt fritaget Løgumkloster for kravene om leding, ombudsmandens krav og andre afgifter til kongen.⁷⁷ Det må forstås således, at havnen er anlagt mellem 1252 og 1257. Det må antages, at udtrykket »vor havn« svarede til en skibsbro til datidens kogger og ikke blot til en simpel placering i åen eller for anker, hvilket så betyder, at §§ 26-28 kan dateres til før 1257.

I skråens § 31 fastlægges, at biskoppen i Slesvig ikke måtte stævne borgerne i Opneraa længere end til sin gård Hessel nær købstaden, og for denne indrømmelse havde han ret til en skat af hver husstand. Biskoppen havde den dømmende myndighed i sager angående de gejstlige, de kirkelige ejendomme eller i ægteskabssager. Han kunne lade sagerne pådømme i Slesvig domkirkes korsgang eller i sine bispegårde i Slesvig, Svabsted eller andetsteds. Borgerne blev således fritaget for lange rejser ved kun at blive stævnet til Hessel, og den tidligere forpligtelse afløstes ved en afgift på hver husstand i Opneraa.⁷⁸ Bestemmelsen kunne bygge på en aftale fra 1259. Kong Erik Glipping pantsatte da købstaden Aabenraa til biskop Niels 2. (d. 1265) i Slesvig. Hans far kong Christoffer I var død samme år, og han havde tilegnet sig for 462 mark kirketiender, som nu skulle tilbagebetales af de kongelige indtægter fra Aabenraa. Niels var blevet bisp i Slesvig i 1255 og støttede kongemagten i striden med ærkebiskop Jakob Erlandsen og holstenerne.⁷⁹

Inspiration til supplerende bestemmelser har Opneraas rådmænd også kunnet finde i andre stadsretter, f.eks. i Ribe stadsret, som kong Erik Glipping gav på hoffet i Nyborg den 26. juni 1269. Denne fastlagde et samarbejde mellem foged og rådmænd, der ligner skråens senere §§ 24, 34, 36 og 39.⁸⁰ Ribe stadsret (artikel 14) anførte også, at når kvinder kom i indbyrdes klammeri, skulle de bære sten om halsen op og ned ad stadens gader. I skråens § 34 hed det, at en sådan kvinde kunne forsvare sig med 12-mands ed, og led hun nederlag (blev fældet), skulle hun bære de dertil bestemte sten eller tilfredsstillende klage-

Løgum Klosterkirke fra 1200-tallet. Foto: Museum Sønderjylland – ISL.

ren, fogeden og rådet efter deres skøn. Ribe stadsret (artikel 20 og 21) havde også udførlige bestemmelser om behandlingen af personer, der blev pågrebet med falske vægte eller mål til tørre eller flydende varer. Opneraas skrå §§ 44 og 45 fastsatte straffe for de samme forseelser. Ribe stadsret (artikel 27) rummede lige som skråen og Jyske Lov bestemmelser om drabet på en åbenbar horkarl.⁸¹

Bestemmelsen i § 36 om brand i et hus kan sammenlignes med Flensborgs stadsret (artikel 56).⁸² Inspiration fra Flensborg kan man måske også finde i skråens §§ 39-41 om leje- og arbejdsforhold. § 39 synes at være i familie med bestemmelser baseret på Slesvigs stadsret. Skråen bestemte, at skipperen og de med ham ombordværende (dvs. køb-

mænd) ikke skulle åbne deres last (»bunkær«), før der var gjort fyldest for hyre og mellemværender mellem ham og søfolkene; den der handlede i modstrid med dette, skulle betale skipperen og søfolkene 3 mark. En kort version af denne søretslige bestemmelse findes i den gamle Slesvig stadsret og derfra overført til Flensborg stadsret artikel 92.⁸³ Da Flensborg stadsret ikke blev nedskrevet før 1284, er det muligt, at disse paragraffer i skråen er blevet formuleret på dette tidspunkt.

Analysen indikerer, at der i skråens »tillægslovgivning« kan være tale om bestemmelser, der er blevet tilføjet skråens kernestykke i kronologisk rækkefølge. Skråens § 27 kan være fra før 1257, § 31 fra omkring 1259, §§ 44-45 måske efter 1269 og §§ 36 og 39-41 efter 1284. Da der er tale om et kort tidsrum, må dateringen dog være forbundet med betydelig usikkerhed. Det kan næppe heller fastlægges, hvornår købstadens ledelse har fået godkendt de nævnte bestemmelser fra Jyske Lov 1241 som en del af skråen.

Sammenligning af skråen med Flensborg og Haderslev stadsretter

Historikere har tidligere både fremhævet skråens selvstændige stilling til andre stadsretter og peget på en mulig sammenhæng med anden købstadslovgivning og Jyske Lov. Det lidt flimrende billede kan skyldes, at skråen er blevet behandlet som et sammenhængende hele i stedet for som et konglomerat. I fremstillingen af dansk købstadslovgivning i middelalderen skrev Grethe Jacobsen, at de tre sønderjyske byer, Tønder, Haderslev og Aabenraa, samt den kongerigske by Ribe var noget for sig selv med hver deres særlige stadsret. Tønder havde i 1243 lånt den hanseatiske by Lübecks stadsret og forblev uden for den danske købstadslovgivning. Haderslevs stadsret 1292 og Aabenraas skrå 1335 blev derimod givet af de slesvigske hertuger, og de lå tættere på de danske stadsretter.⁸⁴

Sammenligner man de privilegier, som kong Valdemar III i 1327 bevilegede de to danske købstæder Kolding og Vejle, er det dog svært at se særlige ligheder med Aabenraas skrå, som han stadfæstede i 1335. I privilegierne til de to købstæder bekræftede Valdemar III alle deres friheder og rettigheder, som de fra gammel tid havde modtaget af de danske konger. Derudover var der bestemmelser om, at husjerne i byen skulle udrede alle afgifter, om at processer skulle føres

ved tinget og efter loven, om fritagelse for told i kongeriget med undtagelse af Skanør, om antallet af sandemænd, om forkøb, osv.⁸⁵

Grethe Jacobsen skrev også, at ligheder og forskelle mellem Aabenraa og Haderslev først ville kunne fremdrages ved et detailstudium. En sådan sammenligning af indholdet og sammenhængen mellem de slesvigske stadsretter for Slesvig, Flensborg, Aabenraa og Haderslev havde Christian Paulsen dog allerede foretaget i 1826.⁸⁶ Han analyserede dem ud fra tidens juridiske systematik, men inddrog også bestemmelser i skråen. Oprindeligt mente han fejlagtigt, at skråen var et senere supplement til den slesvigske gruppe af stadsretter. I 1847 erkendte han dog, at den var fra kong Valdemars tid. Hvis der havde eksisteret en skrå på kongens tid, så rummede den overleverede skrå dog også senere tilføjelser. Dens indhold karakteriserede han som bestemmelser om byens forhold, om »Polizeiliches«, om strafferetlige og retsforhold, men næsten intet privatretligt, sådan som det var tilfældet med de slesvigske stadsretter.⁸⁷

Hans sammenligning i 1826 mellem de slesvigske stadsretter og skråen viste kun nogle få lighedspunkter, såsom byfredens udstrækning til søs i Flensborg, bestemmelser om gæsternes handel (§§ 10-12), en gilderetslig bestemmelse om seks mands ed (§ 20).⁸⁸ Måske kunne der også nævnes bestemmelser om sømænds hyre (§ 39), om falske mål (§§ 42 og 43) og om brand (§ 35).⁸⁹ De sidstnævnte kunne være senere tilføjelser. Den systematiske gennemgang viste også, at de tre slesvigske stadsretter især rummede bestemmelser om tingsret, om lejeret, og ikke mindst familieret og arveret, der ikke svarede til bestemmelser i skråen.⁹⁰

Specielt om Haderslev stadsret skrev Christian Paulsen, at den ikke havde Slesvig stadsret som oprindeligt grundlag, men var mere særegen. Den var væsentlig mere påvirket af Jyske Lov, men med haderslevsk særpræg. Den rummede desuden enkelte artikler, hvis oprindelse han mente at kunne henføre til andre syd- og sønderjyske stadsretter, herunder Ribe.⁹¹ Han fandt dog også enkelte ligheder med Aabenraas skrå som omtalen af byens fægtange, bestemmelser om fremmedes køb på torvet, en fremmeds søgsmål mod en anden for gæld samt edsafleggelse.⁹²

Hans-Friedrich Schütt skrev i 1992 i anledning af Haderslevs 700-års jubilæum en artikel, hvor han analyserede byens stadsret. Det må være forbundet med betænkeligheder, da teksten kun kendes i en rekonstruktion fra 1637, idet stadsretten var brændt 10 år tidligere. Schütt formodede endvidere, at rekonstruktionen ikke var identisk

med hertug Valdemar 4.s oprindelige stadsret fra 1292. I analysen skrev Schütt, at den foreliggende stadsret overordnet set var meget forskellig fra Slesvigs og Flensborgs stadsretter, men i adskillige henseender snarere lignede Aabenraas skrå. Alt i alt fandt han en ret klar struktur i Haderslevs stadsret. De første 9 paragraffer betegnede han som forfatningsretlige bestemmelser, §§ 10-13 som privatretlige og §§ 14-24 som strafferetlige bestemmelser. Derefter fulgte §§ 25-30 om aftaleret og markedsret og §§ 32-34 om søret. Efter Schütts opfattelse var §§ 31 og 35-39 senere enkeltbestemmelser fra byherrens side.⁹³

De forfatningsretlige bestemmelser i Haderslev stadsret er § 1 definition på fædriftsrettigheder, § 2 udstrækningen af byfreden, primært til lands, §§ 3-6 om toldgrænsen, om hertugens ret til tolden og detaljerede bestemmelser om toldtariffen, §§ 7-9 om færgeløn til Assens, om brud på helligdagsfreden og betaling af byskat.⁹⁴ Sammenligner man med de forfatningsretlige §§ 1-7 i Opneraas skrå, ser man forskellene. Det er § 1 om optagelse af borgere i Opneraa, § 2 om byfredens udstrækning til vands, § 3 om byfredens udstrækning til lands, § 4 om græsningsrettighederne, §§ 5-7 om tofteskat, møntpenge og arnegæld. I modsætning til stadsretten definerer skråen optagelsen af en borger, fastlægger primært byfreden til vands, bestemmer en delt indflydelse mellem kongens repræsentant og borgerne og anfører, hvilke skatter der skal betales. De gæsteretlige regler i skråen §§ 8-14 har ikke noget modstykke i Haderslevs stadsret. Skråens toldtarif § 9 er meget kortfattet sammenlignet med stadsrettens art. 5-7.⁹⁵

Til sammenligning tjener desuden den logiske rækkefølge og strukturen i Aabenraas skrå i §§ 1-22, der ikke genfindes i stadsretten. Det er ovenfor vist, hvordan §§ 23-53 kan opfattes som tillægslovgivning, der senere er blevet tilføjet skråen. Strukturen kunne svare til Haderslevs stadsret, men det er snarere generelle forhold i købstadslovgivningen, sådan som Grethe Jacobsen har redegjort for. Hvis man går lidt dybere i en sammenligning af bestemmelserne i skråen og stadsretten, viser der sig væsentlige og betydningsfulde forskelle.

Haderslev stadsrets privatretlige bestemmelser §§ 10-13 om arv, arvekøb og formyndere har ikke noget tilsvarende i skråens kernestykke. Først i dens senere paragraffer 29-30 kan man finde noget om opbevaring af arv. Haderslevs stadsrets strafferetlige bestemmelser i §§ 14-24 kommer ind på sandemænd og nævninge samt en række forbrydelser som hærværk, voldtægt, legemsangreb, tyveri. Her spores indflydelsen fra Jyske Lov, som det også gælder skråens tillægslovgivning. I skråen

fandtes en bestemmelse om stridigheder mellem Opneraas gildebrødre (§ 19), men i Haderslevs stadsret omtales ikke en sådan særlig rettighed for et gilde, bortset fra en skattefordel for dets hus.⁹⁶

Det synes ikke nødvendigt at fortsætte sammenligningen med de sidste bestemmelser i stadsretten om torvehandel, søretslike bestemmelser mm. Hvis man sammenligner skråen med den rekonstruerede stadsret fra Haderslev, må man konkludere, at ud fra de byspecifikke bestemmelser er de to stadsretter ret så forskellige.

Konklusion

I indledningen blev den tese opstillet, at skråen fra 1335 rummer et oprindeligt diplom fra kongens fastlæggelse af Aabenraas første privilegier i tiåret før Valdemar II's død 1241, mens de efterfølgende rettigheder, som byen erhvervede sig på forskellig vis, senere er blevet inkorporeret i skråen i 1335 eller tidligere som en slags »tillægslovgivning«.

Som diplom er skråen blevet bestemt som en transsumpt, dvs. et nyt dokument med gentagelse af indholdet i ældre breve. Den formelle analyse af diplomets indledende og afsluttende hoveddele har ikke med sikkerhed kunnet vise, at der har foreligget ældre breve som grundlag. Derimod viser en strukturanalyse af skråens mest særegne del, midterstykket, at de 53 paragraffer falder i to hoveddele. Ud fra rækkefølgen og indholdet af paragrafferne kan man konstatere en logisk rækkefølge for §§ 1-22, der brydes med § 23. Indholdsmæssigt definerer de første 22 paragraffer købstaden Opneraas borgere, deres retsområde, rettigheder og pligter. Dernæst kommer de gæsteretlige regler for fremmede købmænd i købstaden, og endelig dens gældende retlige og processuelle bestemmelser. De første 22 paragraffer er her kaldt skråens kernestykke. De efterfølgende §§ 23-53 hænger ikke logisk sammen med det, og de er ikke placeret i nogen systematisk rækkefølge. Ud fra indholdet kan man i dette andet hovedafsnit udsondre otte grupper med flere paragraffer, mens andre paragraffer forekommer enkeltstående. Disse grupper af paragraffer kan opfattes som hidrørende fra tillægslovgivning i form af diplomer med særlige bestemmelser.

Ved at datere kernestykket ud fra dets indhold, specielt begrebet »møntpenge«, er resultatet, at det mest sandsynligt må være blevet formuleret mellem 1234 og 1241. For de efterfølgende paragraffer sy-

nes det sandsynligt, at skråens § 27 stammer fra før 1257, § 31 fra omkring 1259, §§ 44-45 måske efter 1269 og §§ 36 og 39-41 efter 1284. Det svarer til en mulig kronologisk rækkefølge i den endelige skrån, men dateringen af disse bestemmelser er forbundet med usikkerhed. Generelt må det dog siges, at den opstillede tese er bekræftet.

Skråen har på grund af sit kernestykke en ganske særegen karakter. En sammenligning med Haderslev stadsret 1292 viser, at den og skrån er ganske forskellige. Den mest markante forskel er, at skrån definerer en delt indflydelse mellem fogeden som kongens repræsentant og byens borgere ved deres rådmænd samt en diskrimination af de fremmede købmænd. Sådanne bestemmelser findes ikke i Haderslev stadsret, og det må skyldes, at skrån og stadsretten er opstået i forskellige situationer og med forskellige formål.

Man kan tolke skråens kernestykke som det oprindelige dokument, hvorved Valdemar II Sejr i sine sidste år aftalte med en gruppe danske købmænd at tildele dem privilegier med retslige rammer og økonomiske fordele ved etableringen af en købstad Opneraa i stedet for handelspladsen ved Varnæs. Der synes ikke at være kendte paralleller i andre diplomer til kernestykket. De senere paragraffer kan forstås som de efterfølgende byherrerers begunstiggelse af Opneraa, som i de næste årtier er blevet indføjet i tidligere versioner af skrån, senest i 1335.

Perspektiver: Aabenraas tidlige historie set i lyset af skrån

I den seneste *Sønderjyllands Historie* (2008) omtales, at der i 1100-tallet kom en hel bølge af nye byer i den sønderjyske region ved siden af de kendte gamle byer Slesvig og Ribe. Det er bemærkelsesværdigt, at disse nye byer som forgængere havde handelspladser, der efter et århundrede eller mere blev nedlagt eller flyttet. Arkæologisk dokumenteret er f.eks. lokale handelspladser ved Brovold inderst i Augustenborg Fjord og ved Starup på et næs i Haderslev Fjord. Starupbebyggelsen fungerede fra før midten af 1000-tallet til ca. 1200. Den overlappede tidsmæssigt let med en ny bebyggelse i Haderslev tre km derfra. Svarende til dette blev markedspladsen ved Brovold nedlagt omkring 1200, samtidig med at byen Sønderborg voksede frem.⁹⁷

I Kong Valdemars Jordebog 1231 omtales, at Varnæs betalte afgifter til kongen som arnegæld, stud og gårdsædegæld, der må tolkes som

hørende til en bymæssig bebyggelse. Der fandtes også en mølle og en færgeoverfart, som gav kongen indtægter. Varnæshandelspladsen havde et godt udblik over Lillebælts-områderne og hørte muligvis til de mange kongelige borganlæg etableret ved kyster og færgesteder til værn mod venderne. De var en alvorlig trussel frem til 1180'erne, men efter at fredelige tider var indtruffet, var kongens vigtigste formål sikkert øgede indtægter fra told og skatter fra en aktiv bymæssig bebyggelse.

I Kong Valdemars Jordebog opførtes under Rise Herred, at man dér betalte told og fogedafgift. Det opfattede udgiveren Svend Aakjær som et vidnesbyrd om eksistensen af købstaden Aabenraa på dette tidspunkt, selv om den ikke var nævnt eksplicit. En tilsvarende slutning drog han med omtalen af told fra Vis-Husby Herreder og den uomtalte købstad Flensborg samt fra Haderslev Herred og den uomtalte købstad Haderslev. Måske var bysamfundene Aabenraa, Flensborg og Haderslev i 1231 så småt ved at tage form, selv om de ikke nævnes ved navn.⁹⁸ I 1231 bidrog et kommende Opneraa i hvert fald endnu ikke med særlige købstadsskatter til kongen, sådan som de f.eks. kendes fra Ribe, og stedet besad næppe heller særlige rettigheder.

Indholdet af skråen og fremkomsten af Opneraa passer godt sammen med en noget overset teori om urbaniseringen af de middelalderlige danske byer, den såkaldte *netværksteori*. Den lægger hovedvægten på bevægelsen af varer, tjenester og informationer i et foranderligt netværk uden noget klart centrum. I nogle af byerne forbindes dette netværk med andre netværk, og de fremstår som *gateways*; det gælder typisk for havnebyer.⁹⁹ Med nye havnebyer kunne der knyttes an til de mere besværligt tilgængelige netværk inde i landet. I middelalderen blev således omtrent tre fjerdedele af de danske købstæder placeret ved kysten, hyppigt inde i fjordene så langt inde som det var muligt at færdes med skib, sådan som det skete med lokaliseringen af Opneraa.¹⁰⁰ Handel ad søvejen var usikker, men i de tidlige statsdannelser søgte kongemagten at skabe orden og sikkerhed for handelen i *ports of trade*. Det foregik ved såkaldt *administreret handel*, hvor den centrale myndighed både fastlagde karakteren af varehandelen, dens omfang og prisniveau og ikke mindst, hvor den skulle foregå. Afgørende for lokaliseringen af en købstad var kongens og kirkens økonomiske behov, ikke en nutidig opfattelse af økonomiske og kommercielle hensyn. Kongemagtens nøje styring af samfundets handels-

Valdemar II Sejrs segl fra 1216 viser på forsiden kongen med krone siddende på sin trone med scepter i højre hånd og rigssæbet i venstre hånd. Omskriften på seglet nævner kongens navn og titler. Foto: Rigsarkivet.

mæssige udvikling i 1200- og 1300-tallet foregik ved bylovgivning og privilegier. Opneraa kan ses som kongemagtens ønske om en styring af samfundets handelsmæssige udvikling, hvor bebyggelsen kan have fået rollen som en regional *port of trade*.¹⁰¹

I Opneraas nordvestlige bagland fandtes betydelige godssamlinger, der tilhørte Ribebispen og stormandsslægter.¹⁰² Men som noget nyt var der forholdsvis tæt på i 1170/71 i Løgum blevet grundlagt et cistercienserkloster, som frem til 1250'erne udviklede sig til at blive en stor og rig institution. Cistercienserklostrene var moderne, rationelt drevne godskomplekser med hovedgårde, *grangier*, der styredes af lægbrødre. Grangierne producerede et overskud af landbrugsvarer, der kunne sælges i nærmeste købstad eller eksporteres. Det gik bl.a. til Opneraa, for klostret fik i 1257 fritagelse for udførselstolden.¹⁰³

Også på den baggrund var det fornuftigt at flytte handelsstedet så langt ind i Aabenraa fjord som muligt. Det skete med en skrå fra slutningen af 1230'erne, hvorved kongen aftalte rammerne for de lokales og de fremmede købmænds aktiviteter. Bestemmelserne kunne lette de lokale og fremmede købmænds fjernhandel med tunge og voluminøse landbrugsprodukter, opgjort i læster, solgt og udført i tøndemål. Skråens oprindelige bestemmelser vidner ikke om en købstad som centrum for et lokalt opland, men om en havn i et handelsnetværk. Ved at give Opneraa bestemmelser om en byfred, der sø-

værts strakte sig til Skarrev og halvvejs ud til Varnæs, mistede sidstnævnte handelsplads givetvis sin berettigelse.¹⁰⁴

Kongen optrådte jævnlige som grundlægger af byer, hvor han som byherre gav privilegier og garanterede deres særstilling. Da det i slutningen af 1230'erne skete med Opneraa, var det i et område, som kongens kancelli udmærket kendte. I det sydøstligste hjørne af Rise herred på en bakke lå en lille landsby Opner, hvor kongen havde en mindre ejendom. Det samme var tilfældet i flere af omegnens landsbyer, bl.a. Hostrup, Ensted, Hessel, Barsmark. På den sydlige side af bakken ud til fjorden ved åens udløb blev købstaden Opneraa placeret. Kongen eller hans repræsentant formulerede i 1230'erne rammerne for den nye købstad, sådan at kongens økonomiske og retlige interesser blev varetaget. Det skete i en aftale med købmændene i en grundlæggende skrå på 22 paragraffer, der logisk og klart opstillede deres rettigheder og pligter, og satte dem op over for de tilrejsende fremmede købmænds større pligter og begrænsede rettigheder. Forstået på den måde er skråens kernestykke et usædvanligt dokument.

Købstaden fik sit navn af åen og landsbyen Opner, som man ikke har kunnet lokalisere endeligt, hverken ved arkæologiske gravninger eller ved topografiske analyser. Den ubekræftede opfattelse har været, at den lå på bakketoppen ved den senere bykirke, men måske lå den snarere på den nordlige skråning tæt ved landsbyen Kolstrup. Kongens køb af græsningsrettigheder skete nemlig i den bymark, som Opner havde fælles med Kolstrup. Og selv om Kolstrup også senere havde betydelige arealer, savnes den i listen over de syv landsbyers bymarker rundt om Opneraa. I listen anførtes kun Gammel-Opners bymark, som kan have været fælles for de to landsbyer. Opner og Kolstrup hørte formentlig til herredssognet Rise, og derhen førte vejene mod vest. Da de gamle veje ifølge Jyske Lov I 56 skulle bevares, kunne det betyde, at Opner har ligget i knækket omtrent dér, hvor den gamle vej mod vest over Kolstrup stenbro førte til Rise og mod nord ad den gamle kongevej *via regia* til Løjt og videre til Haderslev.¹⁰⁵

Kongens efterfølgere interesserede sig ligeledes for handelen i den ny købstad og ikke mindst i indtægterne fra den. I købstadens tidlige tid belønnede kong Christoffer I sine støtter, gejstlige som købmænd i forskellige købstæder, med toldfrihed. I 1252 gjaldt det også cistercienserklostret i Løgum, og 1257 udstedte kongen endda et brev med fritagelse for told til munkene i Løgumkloster, hvis de kom til »vor

Ved udgravningen til en fjernvarmecentral i Humlehaven i Aabenraa i 1957 fandt arbejderne denne brolægning eller fundament, der må stamme fra den oprindelige kirke i Opneraa. Foto: Museum Sønderjylland – ISL.

havn i Aabenraa«. Han må have ladet *sin* havn anlægge i disse år. Udstedelsen af dokumentet skete i nærvær af hans støtte, bisp Niels af Slesvig, der to år senere fik købstaden i pant for et stort beløb, som kongen skyldte ham. Umiddelbart kort før sin død 1259 besøgte Christoffer I i øvrigt byen.¹⁰⁶

Ambitionerne i købstaden efter modtagelsen af den første skrå har været store. I den oprindelige bebyggelse fandtes en kirke, hvis opførelse sikkert også må forstås i sammenhæng med kongens overhøjhedsret over byen. Relativt kort efter udstedelsen af den oprindelige skrå tog sogneboerne formentlig initiativ til byggeriet af en enskibet korskirke med god plads til borgernes alterstiftelser. Den var viet til helgenen Sankt Nicolai, der ikke mindst var kendt for legenden om, hvordan han frelste nødstedte søfolk.¹⁰⁷ Den var meget synlig for de sejlene placeret øverst på bakketoppen og uden for købstadens bebyggelse, men inden for skråens afgrænsning af byfreden. Den blev opført i tidens nye byggemateriale, tegl, og dens udformning svarede til det, der var højeste mode i 1200-tallet i byerne omkring Øster-

søen.¹⁰⁸ Den kan have været tænkt som en fælles kirke for købstaden og Gammel Opner, og måske er den oprindelige landsby gradvist blevet inkorporeret i købstaden. Købstaden udvidede i løbet af det næste århundrede sit område i etaper mod nord samt mod vest, hvor kongens borg lå, og der blev efter 1350 anlagt en stor øst-vestlig voldgrav til markering af bygrænsen.¹⁰⁹

De årvågne rådmænd i Opneraa udvidede deres købstads rettigheder med nye privilegier, sådan som det fremgår af §§ 23-53 i den kendte udgave af skrån 1335. Også i tiden efter 1335 har købstadens rådmænd og senere borgmestre givetvis sørget for at sikre sig supplerende privilegier til Aabenraa, men de må være gået tabt ved de militære troppers hærgen i 1523 og ved bybranden i det følgende århundrede. Selve den omfattende Aabenraa købstads skrån blev dog heldigvis bevaret for eftertiden.

KILDER

http://www.museum-sonderjylland.dk/SIDERNE/Museerne/ISL-Lokallhistorie/documents/Aabenraabysskraamedtekst_000.pdf

Corpus statutorum Slesvicensium. Zweyter Band: Die Städte: Schleswig, Eckernförde, Flensburg, Apenrade, Hadersleben und Husum betreffend, bd. 2 (1795).

Danmarks Riges Breve (forkortet DRB med anførelse af bind- og diplomnummer)

Die Nowgoroder Schra in sieben Fassungen vom XII bis XVII Jahrhundert. Im Auf-

trage der baltischen geschichtsforschenden Gesellschaften herausgegeben von Dr. W. Schlüter. (Dorpat 1911).

Jydske Lov 750 år. Red. Af Ole Fenger og Chr. R. Jansen (1991).

Kong Valdemars Jordebog. Udg. ved Svend Aakjær (1926-43), bd. 1 og 2.

Saxonis Gesta Danorum. Udg. af Jørgen Olrik og Hans Ræder, bd. I (1931).

Thorsen, P. G.: *De med Jydske Lov beslægtede stadsretter* (1855).

Aabenraa Bykrønike 1620 med tilføjelser 1635-41. Udg. ved H.V. Gregersen (1987).

LITTERATUR

Albrechtsen, Esben: »Den holstenske adels indvandring i Sønderjylland i det 13.-14. århundrede«, *Historisk Tidsskrift* (1974), 13. rk. bd I, s. 81-152.

Andrén, Anders: *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark* (1985).

Bloch, Marc: *Feudal Society*. Vol. II (engelsk udgave 1965).

Brandt, A. von: *Werkzeug des Historikers* (1958).

<http://www.byhistorie.dk/vikingetid-og-middelalder/>

Christensen, Aksel E.: »Über die Entwicklung der dänischen Städte von der Wikingerzeit bis zum 13. Jahrhundert«, *Acta Visbyensia I* (1963), s. 166-172.

- Christensen, Søren Bitsch: »De danske middelalderbyers fremkomst, udvikling og udforskning – et bud på nogle hovedlinjer«, *Middelalderbyen. Danske Bystudier I* (2004), s. 13-61.
- Christensen, William: »Om nogle af det 15. Aarhundredes Betegnelser for Adelsstanden«, *Historisk Tidsskrift* 8. rk. bd. IV. Tillægshæfte til Edvard Holm (1912-13), s. 38-51.
- Dansk Biografisk Leksikon (Bricka)* (1887-1905).
- Dansk Biografisk Leksikon* (3. udg.) (1979-84).
- Dansk søfarts historie 1. Indtil 1588. Fra stammebåd til skib* (1997). Ved Jan Bill, Bjørn Poulsen, Flemming Rieck og Ole Ventegodt.
- Dansk Udenrigspolitik Historie 1. Konger og krige 700-1648* (2001). Ved Ole Feldbæk, Esben Albrechtsen, Nikolaj Petersen og Karl-Erik Frandsen.
- Det sønderjyske Landbrugs Historie. Jernalder, Vikingetid og Middelalder* (2003). Ved Per Ethelberg, Nis Hardt, Bjørn Poulsen og Anne Birgitte Sørensen.
- Falck, Nicolaus: »Bemerkungen, betreffend die Statute der Stadt Apenrade«, *Archiv für Geschichte, Statistik, Kunde der Verwaltung und Landesrechte der Herzogthümer Schleswig, Holstein und Lauenburg*. Bd. IV (1845), s. 554-556.
- Fenger, Ole: *Fejde og Mandebod* (1971).
- Fenger, Ole: »Kongelev og krongods«, *Historisk Tidsskrift*, bd. 100:2 (2000), s. 257-284.
- Frahm, Friedrich: »Das Stadtrecht der Schleswiger und ihre Heimat«, *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 64 (1936), s. 1-100.
- Gertz, M. Cl.: *Historisk Læsebog i Middelalders-Latin særlig til Brug for de historiske Studerende ved Københavns Universitet* (2. udg. 1931) med Kommentar (1924).
- Gregersen, H. V.: *Plattysk i Sønderjylland. En undersøgelse af fortyskningens historie indtil 1600-årene* (1974).
- Gribsvad, Frode og Johan Hvidtfeldt: *Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele. En Oversigt* (1944).
- Grinder-Hansen, Keld: *Kongemagtens krise. Det danske møntvæsen 1241-1340* (2000).
- Gylvendals Danmarks historie Bind 1. Tiden indtil 1340*. Ved Inge Skovgaard-Petersen, Aksel E. Christensen og Helge Paludan (1977).
- Hasselberg, Gösta: *Studier rörande Visby Stadslag och dess källor* (1953).
- Jacobsen, Grethe: »Dansk købstadslovgivning i Middelalderen«, *Historie. Jyske samlinger*, ny række XIX (1992), s. 393-439.
- Jansen, Henrik M., Tore Nyberg og Thomas Riis: »Danske byers fremvekst og udvikling i Middelalderen«, *Middelaldersteder. Det XVII Nordiske historikermøte* (1977).
- Jørgensen, Poul Johs.: »De danske Købstæders Forfatning«, *Nordisk Kultur*, bd. VI (1931-33), s. 63-72.
- Jørgensen, Poul Johs.: *Dansk Retshistorie* (2. udg. 1947).
- Kulturhistorisk Lexikon for Nordisk Middelalder* (1956-78), forkortes KLN.M.
- Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele: *Arkivalier fortæller Aabenraa-historie* (1985).
- Liebgott, Niels-Knud: *Hellige mænd og kvinder* (1982).
- Mackeprang, M.: *Dansk Købstadsstyrelse fra Valdemar Sejr til Kristian IV* (1900).
- Mackeprang, M.: »Løgum Kloster og dets Gods«, *Sønderjyske Årbøger* 1945, s. 20-127.
- McGuire, Brian Patrick: *The Cistercians in Denmark* (1982).
- Madsen, Lennart S.: »Die nordschleswigsche Städte im Mittelalter. Archäologische Ergebnisse«, *Offa* nr. 56 (1999).
- Madsen, Lennart S.: »Haderslev – de første to århundreder«, *De første 200 årene – nytt blick på 27 skandinaviske middelalderbyer* (2008), s. 135-146.
- Nielsen, Anders Reinholdt: »Lægbrødre og godsdrift«, *Historisk Tidsskrift*, bd. 107 (2007), s. 2-33.
- Nyborg, Ebbe: »Kirke og sogn i højmiddelalderens by«, *Middelalderbyen, Danske Bystudier I* (2004), s. 113-190.
- Paulsen, Christian: »Beitrag zu der Geschichte der Süd-jütischen Stadtrechte und Versuch einer Darstellung des Geistes derselben«, *Staatsbürgerliches Magazin mit besonderer Rücksicht auf die Herzogthümer Schleswig, Holstein und Lauenburg* (1826), s. 54-198.

- Paulsen, Christian: »Bemerkungen über das Flensburger und Apenrader Stadtrecht«, *Archiv für Geschichte, Statistik, Kunde der Verwaltung und Landesrechte der Herzogthümer Schleswig, Holstein und Lauenburg* (1847), s. 129-141.
- Riis, Thomas: *Les institutions politiques centrales du Danemark 1100-1332* (1977).
- Runge, Johann: *Christian Paulsens politiske Entwicklung* (1969).
- Schütt, Hans-Friedrich: »Zum Haderslebener Stadtrecht von 1292«, *Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nord-schleswig* 1992, s. 5-28.
- Schütt, Hans Friedrich: »Zur Verleihung des Tonderner Stadtrechts«, *Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig* 1993, s. 17-44.
- Schütt, Hans Friedrich: »Apenrader Schrage und Apenrader Stadtrecht«, *Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig* 1985, s. 23-31.
- Sct. Nicolai kirke i Aabenraa: *en bykirke gennem 750 år*. Red. af Lars N. Henningsen (2002).
- Skyum-Nielsen, Niels: *Kirkekampen i Danmark 1241-1290* (1962).
- Skyum-Nielsen, Niels: »Den danske konges kancelli i 1250'erne«, *Festskrift til Astrid Friis* (1963) s. 225-245.
- Skyum-Nielsen, Niels: »Kanslere og skrivere i Danmark 1252-1282«, *Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen* (1966), s. 141-184.
- Skyum-Nielsen, Niels: *Kvinde og slave* (1971).
- Steenstrup, Johannes: »Granskninger over nogle Personer i B.S. Ingemanns »Valdemar Sejrs«, *Historisk Tidsskrift* 6. rk. bd. I (1887-88), s. 789-793.
- Steenstrup, Johannes: *Skriftarternes Historie og Diplomatiken samt Læren om Vaabenmærker, Segl og Mønter* (1915).
- Sønderjyllands Historie indtil 1815*. Red. af Hans Schultz Hansen, Lars N. Henningsen og Carsten Porskrøg Rasmussen (2008).
- Ulsig, Erik og Sørensen, Axel Kjær: »Studier i Kong Valdemars Jordebog – Plovtalsliste og Møntskat«, *Historisk Tidsskrift* 14. rk. bd. II (1981), s. 1-26.
- Ulsig, Erik: »Valdemar Sejrs kongemagt«, *Jyske Lov 750 år*. Red. af Ole Fenger og Chr. R. Jansen (1991), s. 65-78.
- Varnæs Sogns Historie*. Red. af Johan Hvidtfeldt og Troels Fink (1944).
- Venge, Mikael: *Dansk Skattehistorie Bd. 1. Danmarks skatter i Middelalderen indtil 1340* (2002).
- Vestergaard, Orla: »Forkøb, landkøb og forprang«, *Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen på tresårsdagen* (1966), s. 185-218.
- Voldsteder i Danmark. En vejviser Jylland II*. Red. af Connie Jantzen, Lennart S. Madsen og Rikke Agnete Olsen (1999).
- http://de.wikipedia.org/wiki/Nowgoroder_Schra
- Witte, Jørgen: »Aabenraas oprindelse«, *Sønderjysk Månedsskrift* 2006, s. 43-47.
- Åbenrå Bys Historie*, bd. 1 (1961). Red. af Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen.

NOTER

1. Skråen er f.eks. gengivet på http://www.museum-sonderjylland.dk/SIDERNE/Museerne/ISL-Lokalhistorie/documents/Aabenraabysskraamedtekst_000.pdf.
2. Jacobsen (1992), s. 423.
3. *Dansk Biografisk Leksikon* (3. udg.) bd. 15, s. 239, om Valdemar (III) Eriksen (ved Esben Albrechtsen); bd. 5, s. 154f, om grev Gerhard 3. (ved Esben Albrechtsen); Albrechtsen (1974), s. 93f; Schütt (1985), s. 24f.; *Sønderjyllands Historie indtil 1815* (2008), s. 131ff.
4. *Åbenrå Bys Historie* (1961) bd. 1, s. 26.
5. Schütt (1985), s. 25, 29.
6. Slutningen af Dispositio i Aabenraa skrå 1335.
7. Jacobsen (1992), s. 398ff, 415. Kong Valdemar III's håndfæstning 1326 bestemte (§ 31), at købstædernes privilegier og love skulle fornyes uden vederlag og betaling, med undtagelse af det fra gammel tid sædvanlige

- skrivervær. Se *DRB* 2:9, nr. 273; Jørgensen (1947), s. 103f.
8. *DRB* 2:8, nr. 48, 4.9.1318.
 9. *DRB* 2:9, nr. 273, §§ 17 og 38.
 10. Jacobsen (1992), s. 408f.
 11. Jf. udførelsen af kancelliopgaverne ved det kongelige hof i de foregående årtier, se Skyum-Nielsen (1966), s. 141-145, 184.
 12. *DRB* 2:11, nr. 215; Schütt (1985), s. 26, skelnede også mellem privilegium og lokale bestemmelser.
 13. *DRB* 2:9, nr. 311, 429.
 14. Riis (1977), s. 274-277, 282.
 15. *DRB* 2:3, nr. 121.
 16. Se Valdemar III's håndfæstning i *DRB* 2:9, nr. 273, hvor grev Gerhards navn anføres sammen med den nye konge. *Dansk Biografisk Leksikon* (3. udg.) bd. 15, s. 239, om Valdemar (III) Eriksen (ved Esben Albrechtsen); sst. bd. 5, s. 154f, om grev Gerhard (ved Esben Albrechtsen); Albrechtsen (1974), s. 93f.
 17. *KLNM* Bd. 6, sp. 150f, opslag Handelsprivilegier; *DRB* II:3, nr. 121; *DRB* 2:9, nr. 273, 281, 290, 290.
 18. *Åbenrå Bys Historie* bd. I, s. 26.
 19. *Corpus statutorum Slesvicensium* (1795); Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele: *Arkivalier fortæller Aabenraa-historie* (1985), s. 1.
 20. Runge (1969), s. 84f; Paulsen (1826); Falck (1845), s. 554ff.
 21. Om kildeudgivelserne i *Gyldendals Danmarks historie* Bind 1. *Tiden indtil 1340* (1977), s. 523f.
 22. Jørgensen (1947), s. 99-120, specielt s. 109f. og litteraturoversigt s. 119f.
 23. *Åbenrå Bys Historie* bd. 1 (1961), s. 21ff., 25ff. Afsnit om middelalderen.
 24. Gregersen (1974), s. 41f.
 25. Schütt (1985), s. 26-29.
 26. Jacobsen (1992), s. 398, 430.
 27. Jacobsen (1992), s. 406ff.
 28. Jacobsen (1992), 423f.
 29. Steenstrup (1915), s. 43; Gertz (1931). Det skal nævnes, at Schütt (1993), s. 29f, henviste til en diplomanalyse i sin omtale af Tønders byret.
 30. Jf. metoden i Skyum-Nielsen (1963), s. 231.
 31. Gribsvad og Hvidtfeldt (1944), s. 141; *Aabenraa Bykrønike 1620* (1987), s. 30f.
 32. Den danske oversættelse i *DRB* 2. rk., 11. bind 1333-1336, udarbejdet af Adam Afzelius samt C.A. Christensen, nr. 215, s. 181ff.
 33. Citater efter *DRB* 2. rk., 11. bd 1333-1336, nr 215f.
 34. Hasselberg (1953), s. 23f, 49f; *Die Nowgoroder Schra* (1911), s. IX, X, Vorwort, s. 14, 16ff. http://de.wikipedia.org/wiki/Nowgoroder_Schra
 35. Hasselberg (1953), s. 80; Frahm (1936), s. 62ff.
 36. Brandt (1958), s. 109ff; Steenstrup (1915), s. 52ff.
 37. *KLNM* bd. 7, sp. 460f, opslag *Invocatio*.
 38. *KLNM* bd. 1, sp. 205-211, opslag *Arenga*.
 39. *DRB* 1:7, nr. 276, 324; *DRB* 2:1, nr. 45, 99.
 40. *DRB* 2:1, nr. 384 og 463; udtrykket bruges også ved bekræftelsen af Nyborgs privilegier 1292, se *DRB* 2:4, nr. 83.
 41. *DRB* 2:8, nr. 239; *DRB* 2:9, nr. 6.
 42. *DRB* 2:9, nr. 196.
 43. *DRB* 2:9, nr. 273.
 44. *DRB* 2:9, nr. 311, 313, 314.
 45. *KLNM* bd. 3, sp. 107-110, opslag *Dispositio*; *Primo* og derefter *item* blev brugt af kongens kancelli fra 1318 ved opremsninger, f.eks. ved Christoffer II's håndfæstning 1320, Valdemar III's egen håndfæstning 1326, hans stadfæstelse af privilegierne af flere udenlandske byer, til Harderwijk, Stavern, Kampen og Stralsund 1326, men også tilsvarende Knud Porse til Halmstad 1327, og Valdemar III til Vejle 1327 (*DRB* 2:8, nr. 176, *DRB* 2:9, nr. 273, 311, 313, 314, 324, 390, 429).
 46. *DRB* 2:8, nr. 176; *DRB* 2:9, nr. 273.
 47. *DRB* 2:9, nr. 311, 312, 312, 314, 429.
 48. *KLNM* bd. 2, sp. 595-597, opslag *Corroboratio*.
 49. Brandt (1958), s. 109ff.
 50. *DRB* 2:11, nr. 215, s. 181ff.
 51. Schütt (1985), s. 26.
 52. Vestergaard (1966), s. 185, 188.
 53. *Åbenrå bys historie* (1961), s. 16f.; Jansen m.fl. (1977), s. 51.
 54. Vestergaard (1966), s. 197ff; *KLNM* bd. 5, sp. 689f, opslag *Gæster*.
 55. Fenger (1971), s. 493.
 56. Om bytinget mm., se Jørgensen (1947), s. 428ff.

57. Jf. Brandt (1958), s. 103.
58. Jf. Flensborg Stadsret, § 56.
59. *Kong Valdemars Jordebog* (1926-43), bd. 1, hft. 2, s. 8, 98; bd. 2, hft. 1, s. 84.
60. Fenger (2000), s. 271-275; om retten til forstrand, se *Jyske Lov* 3. bog, kap. 61 (*Jydske Lov 750 år*, s. 284).
61. DRB 1:7, nr. 59 og 60, 21.10.1240; *Dansk søfarts historie* 1 (1997), s. 138ff.
62. *Dansk Udenrigspolitik Historie 1. Konger og krige 700-1648* (2001), s. 84f; *Sønderjyllands Historie* (2008), s. 100f.
63. DRB 2:1, nr. 491, 10.8.1265; nr. 492, 13.8.1265; DRB 2:2, nr. 8, 25.4.1266, nr. 102, 14.5.1268; DRB 2:3, nr. 295, 23. maj 1288, og nr. 316, 5.9.1288.
64. *Dansk Biografisk Lexikon* (Bricka) bd. 18, s. 189f (Kr. Erslev); *Åbenrå Bys Historie* bd. 1, s. 23-25; *Sønderjyllands Historie* (2008), s. 124.
65. Riddernes pligter i byen findes omtalt i alle stadsretter af den slesvigske gruppe, se Paulsen (1826), s. 100, noten.
66. KLNMBd. 20, sp. 297; Christensen (1912-13), s. 39f; Steenstrup (1887-88), s. 791f.
67. Jørgensen (1947), s. 380f; Bloch (1965), s. 312-317.
68. *Saxonis Gesta Danorum* bd. I, Liber 15, V 4, s. 532; f.eks. DRB 1:5, nr. 47, 124, 212; DRB 1:6, nr. 52, 199; DRB 1:7, nr. 25, 42, 44, 304; DRB 1:7, nr. 32, vedrørende en væbner og et skøde fra 1239, findes gengivet i en dansk-sproget registrant fra 1548 med den tids betegnelse 'riddermandsmand'.
69. *Kong Valdemars Jordebog* bd. 1, hft. 1, s. 159, bd. 1, hft. 2, s. 8f, 98f, bd. 2, hft. 1, s. 81ff.
70. Ulsig og Sørensen (1981), s. 18-22; Grinder-Hansen (2000), s. 42, 52, 63-68; Ulsig (1991), s. 67f; *Sønderjyllands Historie* (2008), s. 93.
71. DRB 1:7, nr. 27, 23.8.1239.
72. Se Paulsen (1847), s. 136f.
73. *Jydske Lov 750 år* (1991), s. 243-286.
74. Jansen m.fl. (1977), s. 66; DRB 2:4., nr. 121, 29.2.1294.
75. Jørgensen (1947), s. 113; DRB 2:4., nr. 121, 29.2.1294; DRB 2:1, nr. 138, 13.3.1254.
76. I skræen selv er der kun spredte tegn på særetslike bestemmelser svarende til Slesvigs stadsret og de af den lante bestemmelser mm., Hasselberg (1953), s. 76-80.
77. Witte (2006), s. 45f; fra 1242 findes en definition på 'andre tjenester og betalinger' til kongen ud over told, nemlig forband (en vare- eller skibsafgift for fremmede) og torvegæld. Se Erik IV Plovpenning's fritagelse til købmændene fra Ribe 4.5.1242 i DRB 1:7, nr. 97.
78. *Sct. Nicolai kirke* (2002), s. 49f; en tilsvarende bestemmelse findes også i Slesvigs plattyske byret fra ca. 1400, § 40, jf. Jansen m.fl. (1977), s. 81, note 2.
79. DRB 2:1, nr. 303; *Åbenrå Bys Historie* bd. 1, s. 36f; *Dansk Biografisk Lexikon* (Bricka) bd. 12, s. 204f (Kr. Erslev); Skyum-Nielsen (1962), s. 132, 155, 167.
80. Jansen m.fl. (1977), s. 57.
81. DRB 2:2, nr. 145, 26.6.1269.
82. Thorsen (1855), s. 78f, 194; Paulsen (1826), s. 198.
83. Paulsen (1826), s. 130.
84. Jacobsen (1992), s. 423f.
85. DRB 2:9, nr. 424, 22.7.1327, og nr. 429, 16.8.1327.
86. Runge (1969), s. 84f; Paulsen (1826).
87. Paulsen (1847), s. 136f; P.G. Thorsen (1855), s. 57ff.
88. Paulsen (1826), s. 166f, 183.
89. Paulsen (1826), s. 130, 166, 198.
90. Paulsen (1826), s. 103ff, 125ff, 133ff, 141ff.
91. Paulsen (1826), s. 102, 125.
92. Paulsen (1826), s. 103, 115, 123, 194.
93. Schütt (1992), s. 8-12.
94. Schütt (1992), s. 15-18.
95. Schütt (1992), s. 8f.
96. Schütt (1992), s. 11.
97. *Sønderjyllands Historie* (2008), s. 110ff; Madsen (2008), s. 135-146.
98. *Sønderjyllands Historie* (2008), s. 94.
99. Christensen (2004), s. 16f, der henviser til det moderne standardværk af Paul Hohenberg og Lynn Hollen Lees: *The Making of Urban Europe 1000-1994* (1995) til belysning af netværksteorien.
100. Christensen (2004), s. 30ff; *Dansk søfarts historie* 1 (1997), s. 115-119; Christensen (1963), s. 166, 168; Skyum-Nielsen (1971), s. 305, 312.
101. Grinder-Hansen (2000), s. 14ff.

102. *Det sønderjyske Landbrugs Historie Jernalder, Vikingetid og Middelalder* (2003), s. 415-430.
103. McGuire (1982), s. 104, 142; Mackeprang (1945), s. 63, 75f, 85, 87; Nielsen (2007), s. 2, 10, 29.
104. *Kong Valdemars Jordebog* bd. 2, s. 83-87; Venge (2002) bd. 1, s. 79, 116; *Varnæs Sogns Historie* (1944), s. 10f; Witte (2006), s. 43-45; *Voldsteder i Danmark. En vejviser Jylland II* (1999), s. 261.
105. *Jydske Lov 750 år* (1991), s. 243-286; skråens § 3 har tidligere kunnet læses som 'stenb...', der af P.G. Thorsen i 1855 blev udfyldt og læst som 'stenb[ro]', hvor en oversættelse til nedertysk fra det 15. århundrede skriver 'brughe'.
106. Witte 2006, s. 45f.
107. Liebgott (1982), s. 184f.; *Sct Nicolai kirke* (2002), s. 48f.; Nyborg (2004), s. 118, 144, 160.
108. *Sct. Nicolai kirke* (2002), s. 16f., 25f.
109. *Sct. Nicolai kirke* (2002), s. 9, hvor Lennart S. Madsen mener, at Gammel Opner hurtigt forsvandt; Madsen (1999), s. 135-148, omtaler udgravningen af den store voldgrav, der kan dateres til efter 1350, og som kendes fra Mejers kort 1640. Desuden kendes en bul-belagt vej fra 1350 ved det gamle rådhus. Omkring Sankt Nicolai kirke er en lille voldgrav dendrokronologisk dateret til 1485.

Zusammenfassung

Das älteste mittelalterliche Dokument aus Apenrade ist das Stadtrecht von 1335, wo die Bestätigung des Stadtrechts ungefähr 100 Jahre zuvor aus der Zeit von König Valdemar II proklamiert wird. Im Artikel wird das Stadtrecht als Diplom analysiert. Es dreht sich dabei um ein sogenanntes Transsumpt, d. h. ein neues Dokument mit der Wiederholung des Inhaltes älterer Briefe. Eine formelle Analyse kann jedoch die Existenz älterer Briefe nicht mit Sicherheit bestätigen. Eine Strukturanalyse ergibt eine Einteilung des mittleren Stücks in zwei Hauptteile, die ersten 22 Paragraphen sind in logisch zusammenhängender Reihenfolge angeführt. Dieser Teil ist als ursprüngliche Vereinbarung zwischen dem König und den Bürgern der Stadt über ihre Rechte und Pflichten fremden Kaufleuten gegenüber zu verstehen. Dieses Kernstück sollte nach seinem Inhalt auf den Zeitraum 1234-41 datiert werden. Die Paragraphen im zweiten Hauptteil stammen wahrscheinlich aus ursprünglichen Dokumenten mit zusätzlicher Gesetzgebung aus der Zeit vor 1335. Dem Kernstück nach zu beurteilen gibt es anderswo keine Parallelen, auch nicht im Stadtrecht von Hadersleben 1292. Das Dokument beleuchtet das älteste Apenrade, das zum Abschluss als regionaler *port of trade* interpretiert wird in den Bestrebungen des Königs seinem Reich die Rahmen des verwalteten Handels zu verschaffen.

Mølletvangens ophævelse i hertugdømmet Slesvig

Af THOMAS CLAUSEN

I århundreder havde indbyggerne i hertugdømmet Slesvig været underlagt mølletvang. Efter Treårskrigen afsluttedes imidlertid mølletvangens epoke i Sønderjylland ved et lovindgreb. Reformen blev dog ikke gennemført uden at møde modstand fra møllernes rækker. I artiklen tegner forfatteren hovedlinjerne i begivenhedsforløbet omkring mølletvangens afskaffelse. Synsvinklen er de tidligere tvangsmølleres¹.

Indledning

Ved en provisorisk forordning af 21. november 1852 blev mølletvangen afskaffet i hele hertugdømmet Slesvig.² Gældende fra det følgende årsskifte skulle det i princippet stå enhver indbygger i hertugdømmet frit for at benytte, hvilken mølle han måtte ønske til formaling af sit førhen tvangspligtige³ korn. De arbejdspræstationer, som beboerne i et tvangsdistrikt – det til møllen bundne opland – tidligere skulle yde til møllen, blev ligeledes fjernet. Det betød dog ikke, at møllenæringen var fuldkommen frigivet. Reglen om, at ingen ny mølle kunne anlægges uden kongelig koncession (tilladelse), opretholdtes. Desuden var den enkelte møllers malerettigheder ofte indskrænkede som følge af den udstedte koncessions nærmere bestemmelser, således at der f.eks. kun måtte forarbejdes bestemte kornsorter på møllen eller alene males til eksport.⁴ Ophævelsen af mølletvangen liberaliserede mølleforholdene uden at virke revolutionerende.

Mølletvangens afvikling i hertugdømmet Slesvig har ikke tidligere været behandlet i forskningslitteraturen. Afskaffelsen af mølletvangen havde ikke desto mindre vidtrækkende følger for såvel møllegæster som for indehavere af de tidligere tvangsmøller. I denne artikel vil hovedfokus ligge på sidstnævnte gruppe. Hvordan stillede møllerne sig til tvangsmølleriets ophør? I hvilken udstrækning blev møllernes interesser tilgodeset i procesforløbet ved mølletvangens afskaffelse? Det er nogle af de spørgsmål, der vil blive belyst. Artiklen giver

desuden et nærmere indblik i 1850'ernes lovgivnings- og administrationspraksis i den danske helstat eksemplificeret ved loven om mølletvangens ophævelse. Kilderne til undersøgelsen er fortrinsvis arkivmateriale fra Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig.⁵ Det drejer sig især om rapporter udfærdiget i forbindelse med taksationer af de forhenværende tvangsmøller i hertugdømmet, korrespondance mellem lokaløvrigheden og Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig samt henvendelser fra de tidligere tvangsmølleindehavere til ministeriet. Desuden er der anvendt trykt kildemateriale i form af tidender fra den slesvigske stænderforsamling og helstatens rigsråd. Studiet omfatter hele hertugdømmet Slesvig, dog med særlig vægt på det nordslesvigske område. Personnavne på de forskellige tvangsmøllere, som optræder i artiklen, er, med en enkelt undtagelse, for overskuelighedens skyld alene angivet under kildehenvisningerne i tekstens fodnoter.

Forordningen om mølletvangens afskaffelse

Der var overordnet set tre grunde til, at regeringen besluttede at afskaffe mølletvangen ved lov i begyndelsen af 1850'erne.⁶ For det første havde styret siden midten af 1830'erne oplevet et stigende folkeligt pres for at få mølletvangen afviklet. Forsøg på en administrativ og gradvis afskaffelse havde ikke givet tilfredsstillende resultater. For det andet nødvendiggjorde den industrielle udvikling og tendensen til faldende kornpriser på verdensmarkedet en højere grad af forarbejdning i produktionen, hvilket krævede et opgør med de skranker, mølletvangen opsatte på eksportvirksomhed.⁷ For det tredje kom mølletvangen, da man efter Treårskrigen harmoniserede told- og skattelovgivningen i det danske monarki, til at fremstå som en uretfærdig begrænsning på en række branchers erhvervsmæssige udfoldelsesmuligheder i hertugdømmerne,⁸ idet mølletvangen ikke fandtes i kongeriget, eller i hvert fald var et særsyn. Navnlig brændevinsbrænderiafgiftens indførelse i landsdelene syd for Kongeåen blev set som værende uforenelig med mølletvangens fortsatte beståen. Hermed ville kornet som råstof til brænderierne nemlig blive dobbelt beskattet i hertugdømmerne – dels ved den fordyrende formaling under mølletvangen, dels ved selve brænderiafgiften – og dermed stille de derværende brændevinsproducenter dårligere end deres konkurrenter i kongeriget.

Mølletvangens centrale bestemmelse havde været den, at det var

påbudt indbyggerne i et givet tvangsdistrikt at søge en bestemt mølle (tvangsmøllen) til formaling af deres korn.⁹ Ved mølletvangens ophævelse stod en række forhenværende tvangsmøllere derfor i fare for at miste dele af deres faste kundegrundlag af møllegæster. Forordningen af 21. november 1852 bestemte, at den »kongelige kasse«, med andre ord: statskassen, skulle udbetale en kompensation for dette tab til de tidligere ejere og forpagtere af tvangsmøller. Kompensationens størrelse skulle udfindes ved en formel taksering af hver enkelt mølles skønnede nedgang i indtægter som konsekvens af mølletvangsrettens bortfald. Godtgørelsen skulle som udgangspunkt ydes som fradrag i den årlige grundbyrde, kaldet *canon*, mølleforpagteren ydede til møllens ejer. I de tilfælde hvor fradraget udgjorde et større beløb end møllens *canon*, skulle resten af godtgørelsen udbetales mølleren enten kontant eller i kongelige obligationer. Det maksimale erstatningsbeløb var for arveforpagtere en fjerdedel af møllens værdi, for tidsforpagtere en fjerdedel af forpagtningsafgiften. Møllens værdi opgjordes som den pris, den nuværende indehaver i sin tid havde betalt for tvangsmølleprivilegiet i form af en købs- eller forpagtningssum plus det femogtyvedobbelte beløb af møllens årlige *canon*.

Såfremt en møller ikke ville godtage den tilbudte erstatningssum, levede forordningen ham¹⁰ to muligheder: Var han arve- eller tidsforpagter af en kongelig mølle, kunne han overdrage møllen til staten for den oprindelige erhvervessum. Den anden mulighed, som også gjaldt forpagtere af de privatejede møller, var at anlægge sag ved domstolene om erstatningsspørgsmålet mod møllens ejer. Ved de kongelige møller anlagdes sagen i så fald direkte mod regeringen. Ved de private møller havde både mølleejere og mølleforpagter mulighed for at gå rettens vej, idet førstnævnte kunne lægge sag an mod regeringen, mens sidstnævnte kunne sagsøge møllens ejer, hvis han som forpagter fandt, at den godtgørelse, mølleejeren blev stillet i udsigt af regeringen, på den ene eller anden måde brød med betingelserne i hans forpagtningskontrakt.¹¹ Et mindre antal tvangsmøllere havde som en del af deres forpagtningsaftale givet afkald på erstatning ved en eventuel ophævelse af mølletvangen og var derfor ikke berettiget til nogen kompensation. Det gjaldt blandt andre forpagterne af Hørup Mølle og Asserballe Mølle på Als samt Lille Rundemølle i Aabenraa Amt.¹²

Der fandtes ved midten af 1800-tallet knap 170 møller med mølletvangsrettigheder i hertugdømmet Slesvig.¹³ Af disse var ca. 125 kon-

Højer Mølle var én af flere møller, der opførtes i årene umiddelbart efter mølletvangens ophævelse. Billedet er taget omkring 1900. Foto: Højeregnens Lokallistoriske Arkiv.

gelige arve- eller tidsforpagtningsmøller, mens de resterende møller var i privateje.¹⁴ Tvangsmøllernes antal lå ikke fuldkommen fast. Enkelte møllers juridiske status var usikker, således at det først i forbindelse med taksationen kom frem, om møllen tilhørte den ene eller den anden kategori, eller endda hvorvidt den overhovedet var at betragte som en tvangsmølle.¹⁵ Desuden skete der ændringer i ejerskabsformen til flere møller i forbindelse med mølletvangens ophævelse, idet møllerne enten frasolgtes af regeringen eller overgik fra tids- til arveforpagtning. Alle møllerne skulle som udgangspunkt takseres i forbindelse med mølletvangens ophævelse. Ved seks møller fandt der dog ingen taksationer sted, hovedsagelig fordi tidsforpagtningskontrakterne, hvorpå disse var taget i besiddelse, udløb umiddelbart før 1. januar 1853.¹⁶

Fællesnævneren for de møller, der skulle takseres, var altså tvangsretten og til dels besiddelsesformen. Men hermed ophørte omtrent lighederne. Møllernes tvangsdistrikter varierede således ganske meget i størrelse og udformning. I Nordborg Amt talte f.eks. det

mindste tvangsdistrikt omkring 400 (Brandsbøl Mølle), det største op imod 3.500 indbyggere (Marstal Mølle på Ærø).¹⁷ Dertil kom, at mens nogle tvangsdistrikter tilnærmelsesvis udgjorde et, geografisk set, sammenhængende hele, var andre distrikter mere udsprede og fordelt på mange jurisdiktioner. Ved den førnævnte Asserballe Mølle fulgte tvangsdistriktet sognegrænsen, således at hele Asserballe Sogn med ca. 800 indbyggere hørte under møllen. Dertil kom godt 500 indbyggere i tre omkringliggende landsbyer, som var møllepligtige til Asserballe Mølle, når deres ordinære tvangsmølle lå stille.¹⁸ Tvangsdistriktet til den i Aabenraa Amt beliggende Hellevad Mølle talte derimod godt 350 gårde og huse fordelt på over 20 forskellige landsbyer.¹⁹ Endelig varierede møllernes kondition meget. Mens nogle møller, såsom Tørning Mølle i Haderslev Amt, havde været genstand for omfattende investeringer i produktionsapparatet, fremstod andre møller, som tvangsmøllen i Marstal, mere forsømte og utidssvarende.²⁰ Det var altså møller af vidt forskellig beskaffenhed, taksatorerne i hertugdømmet skulle besigtige.

Taksationerne af møllernes tab

Efter udstedelsen af forordningen tøvede regeringen ikke med at igangsætte dens implementering. I løbet af december 1852 sendte ministeriet besked til amtmændene om at iværksætte forberedelser til mølletaksationerne. De første taksationer afholdtes i begyndelsen af 1853.²¹ Tvangsmøllerne på Ærø og i det tidligere augustenburgske godsdistrikt på Als blev alle takseret i løbet af januar. De kongelige arveforpagtningsmøller i Aabenraa Amt takseredes i første halvdel af februar. I Nordborg Amt foretoges taksationerne på hovedparten af de derværende kongelige arveforpagtningsmøller i løbet af forårsmånederne. I Tønder, Løgumkloster og Haderslev Amter var så godt som alle forhenværende tvangsmøller blevet takseret inden udgangen af august 1853. Denne del af reformen blev altså ført hurtigt ud i livet.

Til at foretage vurderingerne af de enkelte møllers tab indsattes grupper på omkring fire taksationsmænd. Taksatorhvervet var en slags borgerligt ombud og varetoges således af folk af forskellige erhverv. Disse skulle være »de mest forstandige husfædre, der er almindelig bekendte for retskaffenhed og god opførsel«. ²² Desuden var det et lovfæstet krav, at der blandt taksationsmændene skulle være repræsenteret håndværkssagkyndige. For deres deltagelse i vurderin-

gerne modtog hver taksator diætpenge, et vederlag for selve taksationen samt en mindre sum i befordringsgodtgørelse. Taksationerne lededes almindeligvis af den lokale herreds- eller sognefoged; kun i enkelte tilfælde blev taksationen styret af amtmanden.

Fremgangsmåden var i princippet den samme ved alle taksationer af tidligere tvangsmøller i hertugdømmet. Først opstillede taksatorerne et skøn over den ventede til- og afgang af møllegæster efter møllevangens ophævelse. Var der tale om en samlet tilgang til møllen, beregnedes ingen skade for løsningen af tvangsbåndet, hvad angår malepligten. Det gjaldt f.eks. Havnbjerg Mølle i Nordborg Amt. Taksatorerne vurderede, at skønt møllen ville tabe ca. 50 møllegæster som følge af tvangsrettens ophævelse, ville den til gengæld modtage en tilgang på op imod 400 nye malesøgende fra omkringliggende tidligere mølledistrikter.²³ Hovedparten af mølletaksationerne konkluderede dog modsat, at møllevangens ophør samlet set ville forårsage en nedgang i kundemængden. Hvad enten det ene eller det andet resultat fremkom, var sådanne adfærds-kalkuler stærkt skønsmæssige og havde i det mindste to store usikkerhedsmomenter. For det første toges det for givet, at de tidligere tvangsgæster efter møllevangens ophævelse altid ville søge nærmeste mølle. I realiteten var den geografiske afstand imidlertid blot ét af flere parametre af betydning for, hvilken mølle et givet områdes beboere valgte. Andre overvejelser, såsom vejenes beskaffenhed, personlige forbindelser til mølleren samt frem for alt den påregnede maletid, simpelthen at kunne nå ud og hjem samme dag, havde også indflydelse på beslutningen.²⁴ For det andet kendte ingen, heller ikke taksatorerne, fremtidens møllelandskab. Udstedelsen af blot en enkelt ny møllekoncession i et område kunne forrykke balancen med hensyn til møllegæsternes anslåede antal fuldstændig. Muligheden, eller set fra tvangsmøllernes synspunkt, risikoen for møllegrundlæggelser efter møllevangens ophævelse indgik ikke i taksatorernes beregningsgrundlag, om end der i flere taksationsrapporter blev taget forbehold i denne retning. Efter at have bestemt nettoresultatet af de forventede forskydninger i antallet af møllegæster omregnedes dette, såfremt det var negativt, til et pengebeløb. Hertil lagde taksatorerne den skønnede værdi af de til møllevangen knyttede arbejdspræstationers bortfald. Også dette måtte i sagens natur få et lidt vilkårligt udfald, da møllehoveriets karakter varierede fra mølle til mølle og derfor ikke ubetinget lod sig omsætte til en objektiv, pekuniær (pengemæssig) størrelse. Totalsummen udgjorde

Designation

over de Udgifter, der er afholdte i forbindelse med
Taksationen af Stevning Mølle i Nordborg Amt d. 2. Maj 1853. Af skrivelsen fremgår
det bl.a., at den lokale herredsfoged modtog et terminsgebyr og diætpenge, samt fik
dækket sine befordringsomkostninger.

A. 2.0. Jævnføringspenge

1. Terminsgebyr	2 ⁵ -/2
2. Diætpenge	1 - 58/
3. Befordringsomkostninger	2 - 39/
	6 ⁵ - 11/8

B. 2.0. Ekstrakontingen af Værdistuen,
Kvædet, Sønnen og Jævnføringspenge

Jævnføringspenge	16 ⁵ -
C. 2.0. Ejendomsret af Bænk og for d Løspenning	2 ⁵ - 65/
Erfaringspenge	22 ⁵ - 66/

Amt Nordborg Jævnføringspenge den 2. Maj 1853.

Indskrevet

Designation, dvs. fortegnelse, over de udgifter som blev afholdt i forbindelse med taksationen af Stevning Mølle i Nordborg Amt d. 2. maj 1853. Af skrivelsen fremgår det bl.a., at den lokale herredsfoged modtog et terminsgebyr og diætpenge, samt fik dækket sine befordringsomkostninger. Foto: Rigsarkivet, Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig.

det takserede erstatningsbeløb. Selv om dette af de ovennævnte grunde næppe var helt retvisende, repræsenterede det trods alt et kvalificeret skøn baseret på den enkelte mølles særegne forhold.

En typisk mølletaksation var taksationen af Store Rundemølle i Aabenraa Amt foretaget 12. februar 1853. Et taksatorkorps, bestående af sognefogeden, en bager fra Aabenraa købstad, en sandemand²⁵ fra Nybøl og en møllesagkyndig fra Genner slibemølle, mødte frem på Store Rundemølle for at vurdere møllens tab ved tvangsrettens ophæ-

velse.²⁶ Møllens tidligere tvangsdistrikt opgjordes til 122 gårde og 244 huse, hvoraf de 19 gårde og de 18 huse skønnedes for fremtiden at ville søge til andre møller. En eventuel tilgang til møllen nævnes ikke i rapporten. Denne nettoafgang af møllegæster takseredes til et tab af 90 rd. cour.²⁷ Dertil lagdes omkostningerne ved tabte arbejdsydelser. Hidtil havde mølleren, i kraft af mølletvangsretten, haft krav på forskellige kørselstjenester fra distriktets beboere. Endvidere havde disse været pligtige til årligt at oprense mølledammen og den stedværende dæmning. Det samlede tab ved mølletvangens ophævelse takseredes til en årlig nedsættelse i canon af 210 rd. cour. Da beløbet ikke oversteg en fjerdedel af møllens værdi, blev denne godtgørelsessum tilbudt mølleindehaveren.

Modsat taksationen af Store Rundemølle forløb ikke alle taksationer af tidligere tvangsmøller i hertugdømmet til ministeriets tilfredsstillelse. Den forudgående instruering af taksatorerne havde i flere tilfælde været mangelfuld.²⁸ Følgen var, at der ved flere skadesvurderinger blev begået så graverende fejl, at der måtte foretages omtaksationer. Ved taksationerne af Tovskov, Tørning og Ultang Mølle i Haderslev Amt havde der således, skrev ministeriet til amtmanden på baggrund af dennes indberetning, »fundet så store uregelmæssigheder sted, at ministeriet ikke på den kongelige kasses vegne kan acquires²⁹ ved samme«. ³⁰ Navnlig det forhold, at taksatorerne ikke havde medtaget omkostningerne ved tvangsarbejdets bortfald i vurderingerne, udgjorde et problem. Også ved den tidsforpagtede Bevtøft Mølle samt Brenduhr arveforpagtningsmølle, begge Haderslev Amt, kom det til omtaksationer. Ved omtaksationerne udskiftedes hele taksatorkorpset på nær den ledende øvrighedsperson.

Mølleren var som udgangspunkt personligt til stede ved taksationshandlingen. Var han forhindret i at give møde, stillede en repræsentant for ham. At dømme efter taksationsrapporterne³¹ spillede møllerne en forholdsvis tilbagetrukket rolle under taksationerne. De stod til rådighed for taksatorerne med oplysninger om forskellige anliggender vedrørende møllen. Naturligvis var der en tilskyndelse til at fremhæve de særlige forhold, der kunne være dem til fordel ved erstatningsbeløbets fastsættelse. Et mindre antal møllere forsøgte imidlertid også mere aktivt at påvirke taksationens udfald. En af disse var møller Asmus Boysen, indehaver af den kongelige arveforpagtningsmølle Tørning Mølle i Haderslev Amt. Da taksatorerne ankom til møllen, mødte Boysen dem med en detaljeret beregning over sit tab

ved tvangsrettens bortfald, som han forlangte skulle inddrages i taksationen.³² En sådan optræden over for de kongelige taksationsmænd hørte sjældenhederne til. Boysen var dog heller ikke, som det senere vil fremgå, en hvilken som helst tvangsmøller.

Efter hver taksations afslutning udfærdigedes en rapport om dens forløb og udfald, som de tilstedeværende underskrev. Herefter indsendtes rapporten til amtshuset, som samlede rapporterne og sendte dem videre til Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig i København ledsaget af en følgeskrivelse fra amtmanden. I ministeriet vurderede man de indkomne rapporter under inddragelse af amtmændenes bemærkninger. På dette grundlag udformedes nærmere instruktioner til amtsmyndigheden omkring den sum, hver enkelt tvangsmøller skulle tilbydes som godtgørelse for mølletvangens ophævelse. Hvis mølleren accepterede regeringens tilbud, var han forpligtet til at indsende en »i behørig forbindende form affattet erklæring«, i hvilken han formelt accepterede godtgørelsen og frasagde sig »ethvert [yderligere] krav på den kongelige kasse, der måtte tilkomme ham i anledning af mølletvangens ophævelse«.³³ I flere tilfælde var ministeriet utilfreds med de indsendte erklæringers formelle ordlyd og pålagde derfor de pågældende møllere at indsende nye erklæringer. Så snart ministeriet havde modtaget en erklæring, og denne var affattet i overensstemmelse med ministeriets ønsker, gik der besked videre til Finansministeriet om at udbetale pengene til vedkommende møller. Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig var temmelig nidkært i sine bestræbelser på at få lukket hver enkelt møllesag med en sådan erklæring. Da bønsskrifter om at få omstødt regeringens afgørelser i de enkelte erstatningssager begyndte at indkomme til ministeriet (se nedenfor), affærdigedes disse ansøgninger ofte med henvisning til, at der manglede en erklæring fra den pågældende møller. Det skete også i tilfælde, hvor henvendelserne omhandlede forhold, der angik andet end selve taksationsresultatet. Da mølleren på Solvig Vandmølle i Tønder Amt gjorde ministeriet opmærksom på, at han fejlagtigt havde betalt for meget i canon de senere år, fik han det svar, at ministeriet ikke kunne gå videre med sagen, førend han havde afgivet en erklæring om godtgørelsen for mølletvangens ophævelse.³⁴

Oftest oversteg det takserede tab en fjerdedel af møllens værdi.³⁵ Med andre ord blev flertallet af forhenværende tvangsmøllere tilbudt en godtgørelse, der var lavere end den sum, taksatorerne var kommet frem til. Forskellen mellem det takserede tab og den faktisk ydede

erstatning kunne være ganske stor: For Hellevad Mølle var skaden ved mølletvangens afskaffelse blevet takseret til et beløb, der var næsten fire gange større end fjerdedelen af møllens værdi.³⁶ Det samme gjorde sig gældende med hensyn til Nybøl Mølle i Tønder Amt.³⁷ Ved andre mølletaksationer var differencen noget mindre, men stadig markant. For Krusmølle i Aabenraa Amt var forholdet omtrent 2:1. Arveforpagteren af tvangsmøllen i Løgumkloster fik tilbudt 10.300 rd. cour. i erstatning, skønt bortfaldet af hans tvangsret var blevet takseret til godt 13.500 rd. cour. – et beløb han i øvrigt var stærkt utilfreds med. Det generelt store spænd mellem godtgørelsessummen, når den var baseret på møllens værdi, og når den var grundet på taksation, foranledigede en bølge af henvendelser til ministeriet fra de tidligere tvangsmøllere.

Tvangsmøllernes reaktioner på mølletvangens ophævelse

Som nævnt fik knap 170 møller ophævet deres tvangsret med forordningen af 21. november 1852. Alle disse møller var stort set blevet takseret ved udgangen af august 1853. Alligevel blev kun knap 50 sager afsluttet med udbetaling af godtgørelse til tidligere tvangsmølleindehavere inden for det første år efter mølletvangens afskaffelse.³⁸ De resterende ca. 120 tvangsmøllere havde så godt som alle tøvet med at afgive en erklæring. Hvad holdt dem tilbage? Var mølleren ikke tilfreds med godtgørelsen, kunne han, som nævnt ovenfor, vælge enten at tilbagegive møllen eller at indlede en retsproces mod mølleejeren, som oftest staten. Forordningens ord var i denne henseende fuldkommen klare. Mange møllere foretrak dog at se tiden lidt an, inden de traf beslutning i sagen. Typisk erklærede de umiddelbart efter taksationen over for amtmændene, at de fandt regeringens tilbud utilfredsstillende, men undlod i øvrigt at oplyse, hvilken af de to muligheder i forordningen, de så ville gøre brug af. Dermed købte de sig tid. Mølleren på Ultang Mølle var én af mange, som forfulgte denne taktik. Han skrev herom senere til ministeriet: »Jeg kan vel ikke for tænkes i, at jeg dengang smertelig bevæget af den tilbudte godtgørelses ubetydelige beløb i forhold til den netop ved min mølle så betydelige skade, mølletvangens ophør havde forårsaget, ikke straks erklærede mig tilfreds med tilbuddet, men ved foreløbig at forbeholde mig de ved forordningen hjemlede andre alternativer søgte at vin-

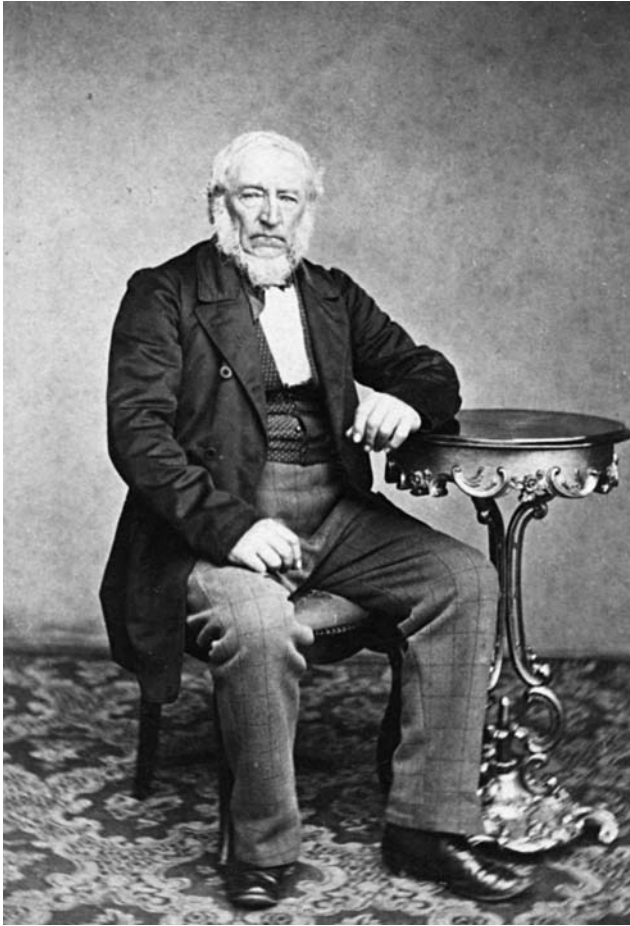
de tid, for senere muligvis at kunne bevæge det kongelige ministerium til at bevilge mig en mere til det lidte tab svarende godtgørelse.«³⁹ Lige så vedholdende regeringen var med at få afæsket de tidligere tvangsmøllere en formel erklæring om, at de afsagde sig tvangsretten, lige så tilbageholdende var flertallet af møllere med at afgive denne erklæring. Mølleren på Melsgaard Mølle på Als, som var blevet tilbudt en erstatningssum, der var 1000 rd. cour. lavere end det takserede tab, udbad sig i efteråret 1853 betænkningstid, hvorefter han indsendte en ansøgning til ministeriet om at modtage taksationssummen frem for den tilbudte godtgørelse.⁴⁰ Også mølleren på Nybøl Mølle ansøgte ministeriet om at få forhøjet den tilbudte erstatningssum i overensstemmelse med den værdi, der var blevet udfundet ved taksationen. Som mølleren skrev: »Møllens ugunstige beliggenhed har nu haft så stor en afgang til følge, at der næsten ikke en eneste er tilbage af de forrige møllegæster, og på den anden side er tilgangen så ubetydelig, at den [tilbudte godtgørelse] ikke i fjerneste måde kan betragtes som erstatning for, hvad møllen har mistet.«⁴¹ Endelig ansøgte også mølleren på Marstal tvangsmølle på Ærø ministeriet om en større godtgørelse. Mølletvangens ophævelse havde bragt et så stort fald i hans beskæftigelse, at han »fra udsigt til et anstændigt erhverv, fra udsigt til anstændigt at kunne forsørge kone og børn«, nu så sig »bragt bettelstaven nær«. ⁴² En række møllere ansøgte tillige om at modtage hele eller en del af erstatningsbeløbet kontant frem for ved afdrag i canon.⁴³ Atter andre forsøgte at opnå tilsagn fra ministeriet om, at der ikke ville blive koncessioneret nye møller i deres område i årene fremover. Samtlige ansøgninger afsloges af ministeriet.⁴⁴

I takt med ministeriets afslag på møllernes ansøgninger måtte stadig flere tvangsmøllere nødtvungent acceptere regeringens erstatningstilbud. Således afsluttedes yderligere godt 70 sager med udbetaling af godtgørelse for mølletvangens ophævelse i løbet af 1854.⁴⁵ Kun et mindretal af møllerne benyttede sig af forordningens to alternative handlemuligheder. Den første mulighed, fratrædelse af mølleforpagtningen, blev taget i anvendelse af i alt otte forhenværende indehavere af tvangsmølleprivilegier, heraf de seks fra Sydslesvig.⁴⁶ At så relativt få møllere gjorde brug af denne lovhjemlede ret, havde to hovedårsager. For det første betød den generelle udvikling i ejendomspriserne de foregående årtier, at den på erhvervsestidspunktet betalte sum ofte var lav i forhold til mølleprivilegiets nutidige værdi.

Derved stod en del møllere til at inkassere et stort, i nogle tilfælde nok nærmest ubærligt, tab, hvis de valgte at lade møllen gå tilbage. Indehaveren af tvangsmøllen i Alkersum på Før havde f.eks. erhvervet sin tvangsmølle i 1840 i forbindelse med et mageskifte⁴⁷ for en værdi af 1653 rd. cour. I maj 1853 – altså få måneder efter mølletvangens ophævelse – solgte han møllen for 5866 rd. cour.⁴⁸ Havde han i stedet givet møllen tilbage efter forordningens bestemmelse, ville han kun have modtaget under en tredjedel af denne sum, nemlig de 1653 rd. cour. En anden tvangsmøller beklagede sig til ministeriet over, at »den sum, for hvilken møllen til en tid blev overdraget mig, hvor al fast ejendom så at sige var værdiløs eller dog stod på et yderst lavt trin [...], er blevet lagt til grund for ejendomsvurderingen for at udfinde fjerdedelen«. ⁴⁹ I flere tilfælde var mølleejendommen overgået til den nuværende indehaver, uden at der var blevet betalt en egentlig købesum.⁵⁰ Typisk var mølleprivilegiet gået i arv fra fader til søn, eventuelt mod at sidstnævnte skulle svare aftægtsydelse til den afgåede møller. I sådanne tilfælde fastholdt regeringen i reglen den sene- ste erhvervelsessum som beregningsgrundlag for kompensationens størrelse. Det ramte f.eks. indehaveren af Nybøl Mølle, som fik sin godtgørelse udregnet på baggrund af faderens køb af møllen i 1822.

For det andet nødvendiggjorde en opgivelse af møllen oftest et brancheskifte. Denne omstændighed virkede uden tvivl afskrækkende på mange. Det gjaldt f.eks. mølleren på Vibæk Mølle i Sønderborg Amt. Hans tab ved mølletvangens ophævelse var blevet takseret til godt 3000 rd. cour., men da en fjerdedel af værdien af tvangsmøllen plus udbygning kun udgjorde 2500 rd. cour., var han blevet tilbudt denne sidstnævnte sum i erstatning. Mølleren kunne nu i foråret 1854 meddele regeringen, at da »jeg som en svag og sygelig mand i en fremrykket alder, ikke kan slå ind på en ny næringsvej og altså ikke kan afstå min mølle til regeringen for hvad, jeg har erhvervet den [for], og hverken har evne eller lyst til at søge rettens vej, så har jeg efter moden overvejelse fundet det fornuftigt at gå ind på regeringens tilbud«. ⁵¹ For denne møller, som for mange andre møllere, oplevedes valget mellem forordningens muligheder nok mindre frit, end lovens indhold lagde op til.

Hvad angår den anden valgmulighed, retssag mod mølleejeren, erklærede en betydelig andel af de tidligere tvangsmøllere efter taksationen at ville gå denne vej.⁵² Det var imidlertid kun et fåtal af møllerne, som fulgte op på denne udmelding og reelt indledte en retsproces.

Asmus Boysen (1800-1883): Boysenfamilien var ét af flere mølledynastier i hertugdømmet Slesvig. Foto: Lokalhistorisk Arkiv for Vojens-området.

Mølleren fra Vibæk meddelte i den ovenfor citerede skrivelse også ministeriet, at det »aldrig er faldet mig ind, virkelig at ville føre proces mod den kongelige kasse«. I Haderslev søgte en advokat, som skulle føre erstatningssager mod regeringen for flere tvangsmøllere, gentagne gange om udsættelse af retssagerne på sine klienters vegne.⁵³ Og på Brenduhr Mølle lykkedes det mølleren, som havde erklæret at ville tage rettens vej frem for at modtage regeringens erstatningstilbud, at trække sagen i tre år. Først da den kongelige oversagfører i Flensborg i februar 1857 satte tommelskruerne på og forlangte

en endelig erklæring, bøjede mølleren sig og accepterede den tilbudte godtgørelse for mølletvangens ophævelse.⁵⁴

Der *var* dog møllere, som gjorde alvor af hensigtserklæringerne. Navnlig én af disse sager er iøjnefaldende: Sagen som arveforpagtningsmøller Asmus Boysen på Tørning Mølle førte mod regeringen.⁵⁵ Boysen (1800-1883) var fra begyndelsen forkæmper for møllernes rettigheder i forbindelse med mølletvangens ophævelse. Således hævdede han at repræsentere 48 tidligere tvangsmøllere i hertugdømmet Slesvig, da han i januar 1853 sendte et næsten 30 siders langt skrift omhandlende mølletvangens ophævelse til regeringen.⁵⁶ I andragendet søgtes det med henvisning til gældende lovgivning bl.a. godtgjort, at mølletvangens ophævelse var en form for ekspropriation, for hvilken de tidligere tvangsmøllere havde krav på fuld erstatning – ikke kun en godtgørelse. Skønt ministeriet afviste ansøgningen begrundet med en procedurefejl, viste sagen, at møllerne ikke passivt ville se til, at deres tvangsrettigheder blev ophævet. Møller Boysen var i øvrigt allerede en kendt skikkelse i lokalsamfundet. Hans omgangskreds talte flere fremtrædende sønderjyder såsom Laurids Skau. Desuden havde han kapitalstyrke nok til ved mindst to lejligheder at kautionere for fagfæller ved deres køb af møller.⁵⁷

Som nævnt havde der fundet betydelige uregelmæssigheder sted ved den ordinære taksation af Tørning Mølle, hvad der udløste en omtaksation. Denne taksation ansatte det lidte tab ved tvangsrettens ophævelse til knap 38.000 rd. cour. Ifølge regeringen var møllen i faderens testamente blevet overdraget til Asmus Boysen for 14.400 rd. cour. Erstatningssummen skulle, når man til dette beløb lagde den femogtyvedobbelte canon og tog en fjerdedel, udgøre 6600 rd. cour. Boysen på sin side hævdede modsat regeringens opfattelse hårdnakket, at beløbet i testamente ikke var en overdragelsessum. Det var derimod nogle penge, han efter faderens vilje skulle give til sin mor, fordi hun havde investeret en del af sin familieformue i møllen. Boysen påstod endvidere, at faderen kort før sin død var blevet tilbudt 80.000 rd. cour. for møllen. Denne sum og ikke de 14.400 rd. cour., mente han, skulle lægges til grund for godtgørelsens udmåling. Regeringen stod imidlertid fast på sit. Den 1. juli 1854 erklærede Boysen, at han afslog regeringens tilbud, og at han ville gøre sin ret gældende ved domstolene. Derved blev det. Ved en foreløbig dom i februar 1856 pålagde underretten Boysen at fremlægge dokumentation for sin påstand om møllens værdi. Boysen havde imidlertid ikke noget

Den Kongelige Appellationsret i Flensborg behandlede mange af retssagerne om mølletvangens ophævelse. Appellationsretten, som blev grundlagt i 1852, var øverste retsinstans i hertugdømmet Slesvig i perioden mellem de slesvigske krige. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

skriftligt bevis for købstilbuddet til faderen. Advokaten, der førte Boysens sag, gjorde i et brev til Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig opmærksom på denne omstændighed, og opfordrede til et forlig mellem parterne: »Jeg har alt tidligere foreslået min klient at indgå med

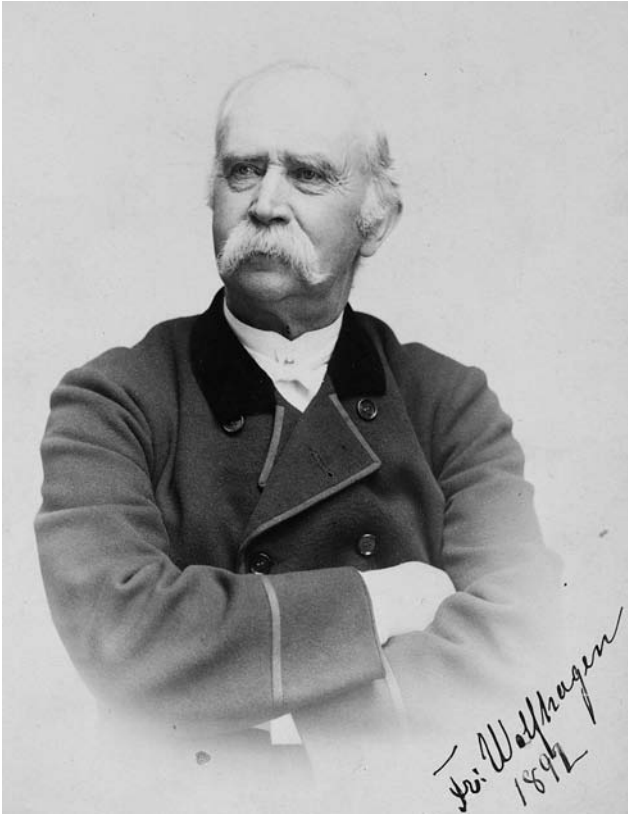
et underdanigst andragende til det høje ministerium for at forsøge, om man ikke ad overenskomstens vej kunne få noget af det, der nu kæmpes om, og ganske vist for min klient med ulige våben, da bevisbyrden vil falde på ham for noget, man ikke tidligere havde tænkt sig at sikre sig beviset for.«⁵⁸ Ministeriet svarede, at det gerne ville indgå forlig med Boysen, men at det ikke var villig til at yde ham mere end det oprindelige tilbud. Maj 1857 afsagde appellationsretten i Flensborg, hertugdømmets øverste retsinstans, dom i sagen: Boysens klage afvist, og han blev pålagt at betale sagens omkostninger. Efter domfældelsen meddelte ministeriet gennem oversagføreren i Flensborg Boysen, at han på grund af sagens udfald ikke længere var berettiget til nogen erstatning for bortfaldet af mølletvangen. Han skulle dog stadig afgive en erklæring som de øvrige møllere, hvori han frsagde sig ethvert krav på fremtidig erstatning for mølletvangens ophævelse. En lignende fremfærd fra regeringens side over for andre møllere, som tabte deres retssager om erstatningsspørgsmålet, synes ikke at have forekommet. Man havde sandsynligvis set sig sur på mølleren fra Tørning Mølle.

Boysen var dog ikke slået. Oktober 1857 indsendte han et langt og velformuleret andragende til ministeriet om sagen. Efter eget udsagn var Boysen den eneste møller i hertugdømmet Slesvig, der ikke var blevet behandlet efter lovens bogstav i forordningen om mølletvangens ophævelse. Det kunne »ikke nægtes, at det kongelige ministerium har villet gøre det, har troet at have gjort det, men det har ikke gjort det«, skrev Boysen. Dernæst opridsede han sagsforløbet og gentog sin påstand om, at de 14.400 rd. cour. ikke var en købssum, men en erstatning til moderen for hendes investeringer i møllen. Møllens værdi måtte snarere sættes til 100.000 rd. cour. Hvis regeringen ikke var villig til at yde ham godtgørelse for mølletvangens ophævelse på basis af dette beløb, anmodede han om, alternativt at måtte blive tildelt en koncession på møllenæring i enten Øsby eller Jels Sogn. Side-løbende hermed indledte han en ny retssag mod regeringen.

November 1857 udbad regeringen sig amtmandens betænkning omkring Boysens koncessionsansøgning. Svaret forelå i begyndelsen af 1858. Amtmanden kunne her berette, at der var stor mølletrang⁵⁹ i begge sogne. Samtidig havde de lokale sognefogeder i Øsby og Jels, fra hvilke amtmanden havde indhentet oplysninger, benyttet lejligheden til at levere et kraftigt forsvar for Asmus Boysen i sagen mod regeringen. Alligevel meddelte ministeriet marts 1858 Boysen, at hans

ansøgning om en møllekoncession afsloges. Til gengæld ville regeringen, »for at bevirke sagens hurtige afgørelse«, genfremsætte sit tilbud til Boysen om en godtgørelse på 6600 rd. som kompensation for mølletvangens ophævelse. Denne, set fra regeringens synspunkt, udstrakte hånd afviste Boysen imidlertid. For ham var det ikke blot et økonomisk spørgsmål, men i lige så høj grad en principsag.

Den verserende retssag mod regeringen var blevet udsat, mens behandlingen af Boysens koncessionsansøgning pågik. November 1858 afsagde underretten, akkurat som første gang, en kendelse, hvori Boysen pålagdes at fremlægge dokumentation for sin påstand om møllens værdi. Da Boysen som bekendt ikke kunne efterkomme dette krav, gik appellationsrettens endelige dom i sagen mølleren imod. »Det glæder mig at kunne meddele«, skrev oversagføreren til regeringen juni 1859, »at sagen således nu definitivt er påkendt og ikke vil kunne leve op igen i en anden skikkelse«. Det gjorde sagen nu på en måde alligevel. Efter at have udtømt sine muligheder ved domstolene, havde Boysen tænkt sig at indlevere en petition til den slesvigske stænderforsamling om sagen. Da tilsmilede heldet pludselig mølleren fra Tørning Mølle. I København var der i begyndelsen af december 1859 foregået et regeringsskifte, hvorved Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig blev overtaget af grev Blixen-Finecke. Allerede knap tre måneder senere var denne regering faldet og Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig på ny besat af H.F. Wolfhagen, der havde været minister for Slesvig uafbrudt siden oktober 1856, altså også mens retssagerne mod Boysen foregik. Under Blixen-Fineckes kortvarige embedsperiode havde Boysen nu truffet denne i Flensborg, og ministeren havde ved denne lejlighed lovet at tage Boysens sag op til genovervejelse.⁶⁰ Da Wolfhagen atter overtog ministeriet, var sådanne tiltag allerede sat i værk. Dermed blev hele sagen genåbnet, og Boysen fik sat igennem, at der skulle foretages en tredje taksation af hans mølleejendom. Denne taksation kom frem til et godtgørelsesbeløb, der var næsten tre gange så højt som regeringens oprindelige erstatningstilbud. For Asmus Boysen betød det, at hans vedholdenhed havde båret frugt. Efteråret 1862 indgav han som én af de sidste forhenværende tvangsmøllere i hertugdømmet Slesvig en erklæring om, at han godtog regeringens tilbud om godtgørelse for mølletvangens ophævelse.

Friedrich Hermann Wolfhagen (1818-1894), minister i Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig 1856-1863 (med en enkelt afbrydelse). Forinden udnævnelsen til minister havde en del af hans embedsarbejde foregået i Haderslev og Flensborg Amter. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

Mølletvangens ophævelse i stænderforsamling og rigsråd

Forordningen om afskaffelsen af mølletvangen i hertugdømmet Slesvig udgik fra den enevældige kongemagt. Regeringen behøvede derfor ikke at forelægge den slesvigske stænderforsamling loven til genemsyn, før den udstedtes. Da forsamlingen i oktober 1853 trådte sammen for første gang inden for rammerne af den rekonstruerede helstat, var det til gengæld naturligt, at stænderne fik mulighed for at udtale sig om mølletvangens afskaffelse. På det tidspunkt var for-

ordningens implementering som bekendt vidt fremskreden. Det udvalg, som stænderforsamlingen nedsatte til at behandle loven om mølletvangens ophævelse, erkendte da også, at forsamlingens betænkning om spørgsmålet syntes at være af »underordnet praktisk betydning«. ⁶¹ På den anden side havde man nu erfaret, hvordan reformen virkede i praksis. Det styrkede på flere punkter udvalgets indsigelser imod forordningen.

Udvalget var stærkt besat med møllere og personer med mølleinteresser. ⁶² Denne personkreds havde ikke overraskende en række ændringsforslag, heraf nogle ganske vidtgående, til forordningen. Da udvalgets kommentarer må betragtes som et fremstød for de forhenværende tvangsmølleres sag, skal hovedpunkterne i komiteens betænkning her skitseres. ⁶³ For det første ønskede man, at ordet »godtgørelse« i forordningen skulle stryges til fordel for »fuldstændig erstatning«. Denne fordring støttede sig på en opfattelse af mølletvangens afskaffelse som en decideret ekspropriation, altså samme argument som Asmus Boysen havde fremsat i møllernes henvendelse til regeringen. For det andet foreslog udvalget, at én og samme embedsmand skulle lede samtlige taksationsforretninger på hertugdømmets tidligere tvangsmøller for derigennem at sikre et mere ensartet resultat. Desuden skulle loven indeholde nøje fastlagte kriterier for taksationerne, således »at samtlige erstatningens arter i almindelighed optages i forordningen«. Denne anskuelse udmøntede udvalget i syv underpunkter. Ifølge ét af disse punkter skulle taksatorerne ved vurderingerne af tabet ved mølletvangens ophævelse tage hensyn til »kvantiteten af det hidtil af den tvangsberettigede til tvangsdistriktets behov formalede tvangspligtige korn af enhver art, og er dermed at tage hensyn til distriktets størrelse og befolkning, som og til befolkningens sædvaner, levemåde og øvrige forhold«. Denne formulering må siges at være så tilpas bred, at de øvrige seks punkter ikke behøver at omtales nærmere her. For det tredje fandt udvalget det urimeligt, at en fjerdedel af møllens værdi udgjorde godtgørelsens maksimum. Man fremhævede her de tidligere nævnte forhold omkring møllens overgang fra fader til søn samt de stigende ejendomspriser. For det fjerde forkastede udvalget forordningens bestemmelse om, at møllerne kunne anlægge sag ved domstolene, hvis de var utilfredse med den tilbudte erstatningssum. Langt hellere måtte mølleren have mulighed for at forlange en selvbekostet omtaksation. Resultatet af denne skulle være bindende. Endelig for det femte foreslog udvalget,

at det fremover ikke skulle være amtmændene som hidtil, der indgav udtalelse om behovet for nye møllekoncessioner i et bestemt område. I stedet skulle der nedsættes en »bestandig kommission af 3 sagkyndige mænd« til at rådgive regeringen om behovet for nye mølleanlæg. Dette punkt var det mest kontroversielle, idet der hermed ville åbnes op for en vid indflydelse til møllerne i spørgsmål om udstedelse af møllekoncessioner. Samtlige udvalgets hovedpunkter nedstemtes af stænderforsamlingen, ligesom også den kongelige kommissarius – regeringens repræsentant i forsamlingen – afviste de fremsatte ønsker. Et par mere moderate forslag gik igennem. Alt i alt var forsamlingens endelige udtalelse en bekræftelse af forordningen om mølletvangens ophævelse, som regeringen havde fremlagt den. Følgen af stændernes drøftelser blev, at regeringen 10. februar 1854 genudstedte forordningen af 21. november 1852 med en enkelt, mere kosmetisk, ændring. Lovens behandling i stænderforsamlingen var afgjort et nederlag for møllejerne.

Den slesvigske stænderforsamling var ikke det eneste politiske organ, der kom til at beskæftige sig med ophævelsen af mølletvangen. Også i helstatsmonarkiets *rigsråd* kom sagen på dagsordenen. Den 2. oktober 1855 udstedtes, med baggrund i løfter til de europæiske stormagter, en fællesforfatning for hele det danske monarki. To uger efter oprettedes et ministerium for Monarkiets Fælles indre Anliggender, der nærmest var et indenrigsministerium for helstaten. Et delvis folkevalgt rigsråd med repræsentanter for hertugdømmerne og kongeriget skulle efter forfatningen behandle lovgivning om forhold, som var fælles for hele monarkiet. Til dette område hørte finansieringen af mølletvangens ophævelse. Med forfatningen opdeltes statens indtægter og udgifter formelt i to hovedgrupper: De som var fælles for monarkiet, og de som var særlig knyttet til enkelte landsdele. Et udtryk som »den kongelige kasse« fra forordningen om mølletvangens ophævelse gav ikke længere mening. Hidtil var udgifterne til udbetaling af godtgørelse til de tidligere tvangsmøllere blevet hentet i statskassen, dvs. fra de fælles indtægter. Sådant skulle det også være efter udstedelsen af fællesforfatningen. Blot krævede udredelsen nu – som et fællesanliggende – rigsrådets samtykke. Ved udarbejdelsen af forordningen af 21. november 1852 havde Finansministeriet anslået de samlede omkostninger for statskassen ved gennemførelse af reformen til 422.250 rd. cour.⁶⁴ Det beløb viste sig at være utilstrækkeligt. I foråret 1856 måtte regeringen derfor bede rigsrådet om yderligere

midler. Dette blev ved lov bevilget op til en grænse på 215.000 rd. Der manglede på daværende tidspunkt at blive sluttet overenskomst med omkring 30 tidligere tvangsmøllere i hertugdømmet. Loven medførte en usikkerhed omkring udbetalingen af godtgørelse til de resterende møllere. Ministeriet for Monarkiets Fælles indre Anliggender og Finansministeriet indtog nemlig det standpunkt, at ingen udbetalinger kunne finde sted, før man kendte størrelsen på det samlede erstatningsbeløb for alle tilbageværende tvangsmøllersager i hertugdømmet. Indtil da kunne man ikke vide, om de 215.000 rd. ville slå til, hvorved man risikerede at forfordele de møllere, som fik afsluttet deres erstatningssager til sidst. Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig argumenterede omvendt for en løbende udbetaling af godtgørelsessummerne uden skelen til de 215.000 rd. Det var dog klart de mere helstatsorienterede ministerier, der havde overtaget på dette tidspunkt. På den baggrund sattes alle udbetalinger af godtgørelse i bero. Det ramte bl.a. mølleren på Jyndevad Mølle i Tønder Amt. Også han havde tøvet med at indgive sin erklæring om kompensation for mølletvangens ophævelse. April 1856 havde han dog oplyst herredsfogderiet, at han ønskede at tage imod regeringens tilbud. Alligevel kunne han et halvt år efter meddele regeringen, at der fortsat intet afdrag var sket i den canon, han blev opkrævet. Nu var han kommet økonomisk i klemme på grund af fastfrysningen af udbetalinger: »Da om juletidene [...] denne canon er forfalden, og jeg må frygte for da atter at blive krævet for hele beløbet, så skulle jeg underdanigst tillade mig ved nærværende at henlede det kongelige ministeriums opmærksomhed på [...] berørte misligheder.«⁶⁵ Først da det med en resolution i november 1856 blev bestemt, at udgifter ud over de 215.000 rd. skulle tages fra hertugdømmets særlige indtægter, åbnedes der igen op for udbetalinger.⁶⁶ Sagen illustrerede med al ønskelig tydelighed, at Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig var underordnet de to andre, mere helstatsprægede, ministerier. I praksis fik det dog ikke den store betydning for de forhenværende tvangsmøllere.

Sammenfatning

Ophævelsen af mølletvang i hertugdømmet Slesvig havde tre trin: Taksation af samtlige tvangsmøllere, indhentning af erklæringer fra møllerne og endelig udbetaling af godtgørelse. Første trin forløb stort set efter regeringens drejebog. Gennemførelsen af andet trin blev

mere problematisk. Det skyldtes især møllernes individuelle modstand mod forordningens bestemmelser. Også med fuldførelsen af tredje trin kom det til vanskeligheder. Ikke alene forsinkedes udbetalingen af godtgørelse til møllerne af det langsomme tempo, hvori erklæringerne blev indgivet. Også uenighed mellem flere centrale ministerier om udbetalingsspørgsmålet bragte uorden.

Møllernes svar på de afkrævede erklæringer var i reglen ukoordinerede. Som man i enevældens tid havde henvendt sig til kongen med bønkrifter, gik man nu til Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig med ansøgninger om forskellige udvidelser til det gjorte tilbud om økonomisk kompensation.⁶⁷ Kun ved møller Boysens henvendelse til ministeriet på vegne af 48 møllere i hertugdømmet og i den slesvigske stænderforsamlings udvalgsbetænkning kan man tale om en forenet indsats af tvangsmølleindehaverne efter forordningens udstedelse. I det samlede billede gjorde det ingen forskel, om møllernes handlinger var koordineret eller foregik individuelt, idet henvendelserne i reglen blev afvist af regeringen uanset hvad.

Ved ophævelsen af mølletvangen i hertugdømmet blev der ikke taget stort hensyn til indehaverne af tvangsmøller. Det lå dog i den liberale tidsånd, at afskaffelsen af velerhvervede rettigheder skulle kompenseres.⁶⁸ Ganske vist gav forordningen om mølletvangens afskaffelse møllerne to alternativer til modtagelsen af godtgørelsen: Tilbagegivelse af mølleprivilegiet eller sagsanlæg. For hovedparten af de tidligere tvangsmøllere var ingen af disse alternativer imidlertid tillokkende. Mange så ikke andre udveje end at acceptere regeringens tilbud.

Der fandtes tvangsmøllere, som profiterede af mølletvangens afskaffelse. Det gjaldt i første række de, der, som besidderen af Havnbjerg Mølle, blev spået en tilgang i antallet af møllegæster efter tvangsrettens ophævelse. Oprettelsen af nye møller i landskabet kunne imidlertid hurtigt annullere denne fordel. Mere var der trods alt ikke ændret efter mølletvangens afskaffelse.

FORKORTELSER

RA: Rigsarkivet

MHS: Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig

KILDER

Utrykte kilder:

- RA, 1849-1864 møllesager. Ærø Amt – Haderslev Amt.
 RA, MHS 2. Departement, 2. Kontor: Møllesager (1849-1864) 2: 1851 Dalby Mølle – 1863 Haderslev Amt mm RA, MHS: Ophævelse af mølletvang (1852-1863) 3: Sønderborg Amt 115 D III – Nordborg Amt 115 D III mm.
 RA, MHS: Ophævelse af mølletvang (1852-1863) 2: Haderslev Amt 115 B III.
 RA, MHS 1852-1863. Ophævelse af Mølletvang. Aabenraa Amt.
 RA, Møllesager 1850-1864. Østergaard Vandmølle 1851-1856 m.m.

Trykte kilder:

- Juridisk Ugeskrift for Hertugdømmet Slesvig* 1856.
Konge Frederik den sjettes allernaadigste Forordninger og aabne Breve for Aar 1811, København.
Love m.m. for Slesvig 1853.
Rigsraadstidende 1856.
Tidende for Forhandlingerne ved den syvende Provindsialstænderforsamling for Hertugdømmet Slesvig (St. Tid. 1853-54 og St. Tid. 1856-57).

LITTERATUR

- Clausen, Thomas (2013): »Kampen om tvangsmølleriets afskaffelse i hertugdømmet Slesvig 1836-1852«, *Sønderjyske Årbøger*, s. 7-30.
 Cohn, Einar (1967): *Økonomi og Politik i Danmark 1848-1875*, Gads Forlag.
 Danker-Carstensen, Peter (2006): *Gewerbeentwicklung und Industrialisierung, Stadt Elmshorn*.
 Gregersen, H.V. (1970): *Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i Sønderjylland*, Historisk Samfund for Sønderjylland.
 Hjelholt, Holger (1925): »Den slesvigske stænderforsamling i 1860«, *Historisk*

- Tidsskrift*, Bind 9. række, 3, s. 209-344.
 Linow, Hans og Jens Lampe (1966): *Møller på Als*, Forlaget Faklen.
 Madsen, Lennart S. (2011): »Møllerier« i *Sønderjylland A-Å*, Historisk Samfund for Sønderjylland.
 Nielsen, Leif Hansen (2007): *Ad Industriens Vej*, Historisk Samfund for Sønderjylland.
 Plesner, Johan (1925): »Partidannelsen i de slesvigske Provindsialstænder i Tiden mellem de to dansk-tyske Krige«, *Sønderjyske Årbøger*, s. 225-281.
 Uldall, Michael (2007): *Tørnings historie*, eget forlag.

NOTER

1. Tvangsmøller = En møller som var i besiddelse af en mølle med mølletvangsret. Artiklen er til dels en fortsættelse af forfatterens artikel i *Sønderjyske Årbøger* 2013.
2. Provisorisk = foreløbig, udstedt inden den slesvigske stænderforsamling kunne udtale sig om loven. Forordningen findes optrykt i *St. Tid.* 1853-54, Anhang, I. Afdeling, sp. 15-18.
3. Begrebet »tvangsploktig« brugtes i samtiden om de korntyper og de møllegæster, som var underlagt mølletvangen.
4. Der var således ikke tale om, at mølle-næringen efter 1852 blev »et fuldstændigt frit erhverv«, som anført hos Nielsen 2007, s. 102. Det er desuden en udbredt misforståelse i den eksisterende forskningslitteratur, at mølletvangen blev afskaffet i 1854, (se f.eks. Uldall 2007, s. 95; Danker-Carstensen

- 2006, s. 68), eller sågar i 1862 (se Linow og Lampe 1966, s. 33). Februar 1854 genudstedtes forordningen om mølletvangens afskaffelse efter stændernes rådslagning som en formel akt. 1862 var året, hvor møllenæringen frigaves endeligt i kongeriget efter en overgangstid på 10 år, jf. Cohn 1967.
5. Sagsakterne til mølletvangens ophævelse ligger dels ordnet i tre arkivpakker om mølletvangens ophævelse, dels spredt i forskellige pakker med møllesager for hertugdømmet. Arkivalierne til mølletvangens ophævelse i Tønder og Løgumkloster Amter ligger i pakken mærket Sønderborg og Nordborg. Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig oprettedes i marts 1851 efter Treårskrigen afslutning.
 6. Jf. regeringens motiver til loven i den slesvigske stænderforsamling: *St. Tid.* 1853-54, Anhang, I. Afdeling, sp. 19-28.
 7. Se herom: Clausen 2013, s. 16-17.
 8. Mølletvangen afskaffedes i hertugdømmet Holsten ved lov af 10. maj 1854 med virkning fra 1. juli 1855.
 9. Om mølletvangen frem til 1852, se Clausen 2013.
 10. Skønt langt hovedparten af tvangsmøllere var mænd, talte gruppen også en del kvinder. Typisk var de enker efter den tidligere mølle ejer. Kvinderne var dog formelt set umyndige, hvorfor forhandlingerne om erstatning for mølletvangens afskaffelse som oftest varetoges af en mandlig ægtefælle, slægtning e.l.
 11. Se f.eks. en sag herom i *Juridisk Ugeskrift for Hertugdømmet Slesvig* (1856), s. 393f.
 12. RA, Ophævelse af mølletvang (1852-1863) 3: Sønderborg Amt 115 D III – Nordborg Amt 115 D III mm. Herefter: RA, mølletvang Sønderborg/Nordborg; RA, Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig: Ophævelse af mølletvang (1852-1863) 1: Aabenraa Amt 115 A II. Herefter: RA, mølletvang Aabenraa.
 13. *Rigsraadstidende* 1856, Anhang A: sp. 1127. Antallet, som er højere end normalt antaget (jf. f.eks. Madsen 2011), understøttes af tabelliste i RA, mølletvang Sønderborg/Nordborg.
 14. *St. Tid.* 1853-54, Anhang, I. Afdeling, sp. 22-23.
 15. Det gjaldt bl.a. Emmelsbül Mølle og møllen i Wyck på øen Før under Tønder Amt.
 16. RA, MHS 2. Departement, 2. Kontor: Møllesager (1849-1864) 2: 1851 Dalby Mølle – 1863 Haderslev Amt mm. Notat fra Finansministeriet af 12.7. 1854. Herefter: RA, møllesager Dalby Mølle. Tre tvangsmøller på Syllt, Østerhusum Mølle i Husum Amt samt to møller i Garding takseredes ikke.
 17. Taksationsrapporter i RA, mølletvang Sønderborg/Nordborg.
 18. RA, mølletvang Sønderborg/Nordborg, taksationsrapport for Asserballe Mølle.
 19. RA, Mølletvang Aabenraa Amt, taksationsrapport for Hellevad Mølle.
 20. RA, møllesager Ærø/Haderslev, møller Petersen til MHS.
 21. Dette og det følgende, jf. datering af taksationsrapporterne i RA, MHS 2. Departement, 2. Kontor: Møllesager (1849-1864) 1: 1849 Ærø Amt – 1864 Haderslev Amt. Herefter: RA, møllesager Ærø/Haderslev; RA, mølletvang Sønderborg/Nordborg; RA, Ophævelse af mølletvang (1852-1863) 2: Haderslev Amt 115 B III. Herefter: RA, mølletvang Haderslev; RA, mølletvang Aabenraa.
 22. »Forordning, angaaende bestandige Taksationsmænds udnævnelse, for Hertugdømmerne Slesvig og Holsten« i *Konge Frederik den sjettes ...*, s. 310-314.
 23. RA, mølletvang Sønderborg/Nordborg, taksationsrapport for Havnbjerg Mølle.
 24. RA, møllesager Ærø/Haderslev, Chr. Jørgensen til MHS august 1853.
 25. En »sandemand« var en form for nævning.
 26. Det følgende bygger på taksationsrapporten for Rundemølle i RA, mølletvang Aabenraa.
 27. Rigsdaler cour. (courant) var hovedmøntfoden i hertugdømmerne. Den eksisterede ved siden af monarkiets officielle møntfod siden 1813: Rigs-

- bankdaleren. 1854 indførtes en ny møntfod, *rigsdaleren*, som fælles valuta i helstaten.
28. *St. Tid.* 1856-57, s. 803.
 29. Korrekt: »Akkviessere« = At affinde sig med/indvilge i.
 30. RA, møllesager Dalby Mølle, MHS til amtmanden i Haderslev 30.4.1853.
 31. Rapporterne varierer i omfang og detaljerigdom. Nogle fylder en enkelt side, andre 7-8 sider. Standard er omkring 4 sider.
 32. RA, møllesager Dalby Mølle, taksationsrapport for Tørring Mølle.
 33. Således ministeriets standardformulering i skrivelser til amtmændene.
 34. RA, mølletvang Sønderborg/Nordborg, MHS til amtmand grev Reventlow 5.4.1856.
 35. På Ærø således f.eks. på fem ud af syv tvangsmøller. Denne fordeling synes at have været repræsentativ for hele hertugdømmet.
 36. Dette og det følgende baserer sig på taksationsrapporterne.
 37. RA, Sønderborg/Nordborg, møller Gorrisen til MHS 4.4.1857.
 38. Sammentælling på baggrund af tabellister, jf. note 12.
 39. RA, mølletvang Haderslev, møller Ravn på Ultang Mølle til MHS 26.2.1857.
 40. RA, mølletvang Sønderborg/Nordborg, møller Matzen til MHS.
 41. RA, Sønderborg/Nordborg, møller Gorrisen til MHS 4.4.1857.
 42. RA, møllesager Ærø/Haderslev, møller Petersen til MHS.
 43. RA, mølletvang Sønderborg/Nordborg, møller Voss til MHS maj 1854.
 44. Det har således under arkivarbejdet ikke været muligt at finde én ansøgning, hvor det efterspurgte bevilgedes. Kun ansøgninger om betænkningstid blev i nogen udstrækning imødekommet.
 45. Samme som note 12.
 46. De otte møller var: Husby Mølle i Flensborg Amt, Gottorp Mølle og Hessel Mølle i Gottorp Amt, Stenten Mølle i Hütten Amt, Dreisdorf Mølle i Bredsted Amt, Crode (?) Mølle i landskabet Stabelholm samt Nybøl Mølle og Læk Mølle i Tønder Amt. Jf. tabellister i RA, mølletvang Sønderborg/Nordborg.
 47. Mageskifte = »Erhvervelse af en urørlig ting (fast ejendom) mod en anden urørlig ting som helt ell. delvist vederlag« (definition hentet på ordnet.dk).
 48. RA, mølletvang Sønderborg/Nordborg, koncept af MHS's svar til amtmanden i Tønder.
 49. RA, møllesager Ærø/Haderslev.
 50. Der henvises i almindelighed til diskussionen om sagen vedr. møller Beeck i Krusaa i *St. Tid.* 1856-57.
 51. RA, mølletvang Sønderborg/Nordborg, møller Jacobsen til amthuset i Sønderborg.
 52. Ifølge et udateret notat fra MHS (sandsynligvis december 1856) havde samlet set omkring 25 møllere ultimo 1856 erklæret at ville gå rettens vej. Listen synes dog ikke at være udtømmende, da eksempelvis Vibæk Mølle og Brenduhr Mølle ikke er medtaget. RA, Dalby Mølle.
 53. RA, mølletvang Haderslev, oversagfører Schmidt v. Leda til MHS 6.3.1857.
 54. RA, møllesager Ærø/Haderslev, v. Leda til MHS februar 1857.
 55. Arkivalierne til belysning af denne sag er hentet i RA, mølletvang Haderslev.
 56. RA, mølletvang Haderslev. 48 indehavere af tvangsmøller til MHS.
 57. RA, Møllesager 1850-1864. Østergaard Vandmølle 1851-1856 m.m.; Gregersen 1970, s. 374.
 58. RA, mølletvang Haderslev, advokat Salicath til MHS 4.3.1857.
 59. Mølletrang = Det forhold, at der i et område var for få møller i forhold til efterspørgslen på maledelser.
 60. Om Blixen-Finecks rejse til hertugdømmet Slesvig se Hjelholt (1925).
 61. *St. Tid.* 1853-54, Anhang II: sp. 65.
 62. Plesner 1925, s. 237.
 63. Betænkningen findes i *St. Tid.* 1853-54, Anhang II: sp. 65-76.
 64. RA, Dalby Mølle, notat fra Finansministeriet af 12.7.1854.
 65. RA, mølletvang Sønderborg/Nordborg, møller Heinrich Voss til MHS 30.10.1856.
 66. RA, mølletvang Sønderborg/Nord-

- borg, Ministeriet for Monarkiets Fælles indre Anliggender til MHS 19.12. 1856.
67. Betegnende er det, at mølleren i Marstal indleder sin ansøgning til ministeriet med ordene »til Kongen!«. RA, møllesager Ærø/Haderslev, møller Petersen til MHS.
68. Jf. Orla Lehmanns ytring under rigsrådets debat om mølletvangens ophævelse: »Der gaves Tider, hvor disse [tvangsmøllerne] takkede Gud, naar de kunne slippe med at miste Rettighederne og beholde Livet«. *Rigsraadstidende* 1856: sp. 1465.

Zusammenfassung

Die Aufhebung des Mühlenzwanges im Herzogtum Schleswig fand in drei Stufen statt: Schätzung sämtlicher Zwangsmühlen, Einholen von Erklärungen von den Mühlen und schließlich Auszahlung der Vergütung. Die erste Stufe verlief meistens laut Drehbuch der Regierung. Die Durchführung der zweiten Stufe konnte problematisch sein, hauptsächlich wegen des individuellen Widerstandes bei den Müllern gegen die verordneten Bestimmungen. Auch die Durchführung der dritten Stufe stieß auf Schwierigkeiten. Die Vergütung wurde oft durch das langsame Tempo bei Eingabe der Erklärungen verspätet. Auch Auseinandersetzungen zwischen verschiedenen Ministerien über Fragen der Auszahlung machten Probleme.

Die Antworten der Müller auf die verlangten Erklärungen waren in der Regel nicht koordiniert. In den Zeiten des Absolutismus hatte man sich mit Fürbitten an den König gewendet, jetzt richtete man seine Anfragen an das Ministerium für das Herzogtum Schleswig mit Anträgen auf verschiedenartige Erweiterungen zum Angebot an finanzieller Gutmachung. Das Ministerium lehnte solche Anmutungen ab.

Bei Aufhebung des Mühlenzwanges im Herzogtum wurden die Inhaber der Zwangsmühlen nicht besonders berücksichtigt. Der liberale Zeitgeist bedeutete jedoch, dass das Abschaffen erworbener Rechte kompensiert werden musste. Die Verordnungen zum Abschaffen des Mühlenzwanges gab den Müllern zwei alternative Möglichkeiten für den Empfang von Vergütung: Zurückgabe des Mühlenprivilegs oder gerichtliche Klage.

Nur für die wenigsten der früheren Zwangsmüller waren diese Alternativen verlockend. Für viele gab es nur den Ausweg der Annahme des Regierungsangebots.

Nationalpolitik og skolebyggeri

Det hemmelige statstilskud til gennemførelsen af folkeskoleloven i Sønderjylland 1937-1970

Af ERIK NØRR

I anledning af 200-året for de danske skolelove af 1814 og den samtidige skolelov for Slesvig og Holsten bringer Sønderjyske Årbøger en længere skolehistorisk artikel, som handler om den sønderjyske skoles endelige integrering i den danske folkeskole. Det krævede en stor indsats at få folkeskoleloven af 1937 gennemført i Sønderjylland blandt andet på grund af de mange små skoler. Ved hemmelige forhandlinger mellem de sønderjyske amtmænd og skoledirektioner og undervisningsministeren og hans ledende embedsmænd blev der skaffet et stort ekstraordinært sønderjysk tilskud til skolebyggeri i næsten alle sønderjyske kommuner. Pengene blev skaffet uden om de normale kanaler, da det tyske mindretal ikke måtte få nys om sagen. Der blev i 1937-38 anvendt nationale begrundelser for tilskuddet. Mere overraskende er det, at den nationale kamp i begyndelsen af 1950'erne fortsat kunne bruges til at skaffe et nyt millionbeløb til de sønderjyske skoler, hvoraf de sidste penge først blev brugt i 1970.

Indledning

I årtierne efter Genforeningen i 1920 var det store spørgsmål, om Sønderjylland skulle betragtes som et grænseland, hvor der var nationalpolitiske grunde til, at landsdelen skulle modtage særlige begunstigelser i forhold til andre landsdele, eller om Sønderjylland skulle betragtes som et udviklingsområde – i dagens jargon kaldet udkantsområde – som havde behov for en særlig egnsudvikling. I 1920'erne blev Sønderjylland forsynet med en række statslige institutioner, som skulle styrke den danske nationale stilling i grænselandet. Blandt andet fik Sønderjylland på uddannelsesområdet fire statslige gymnasier og to statsseminarier og på sygehusområdet et statsligt hospital i Sønderborg. Også på det økonomiske område blev Sønderjylland tilgodeset på en række områder, men alligevel ramte landbrugskrisen i 1930'erne landsdelen hårdt. Den nationale konflikt mellem dansk og tysk, som blev forstærket med nazismens fremmarch i 1930'erne, var

i høj grad medvirkende årsag til, at man fra dansk side holdt øje med udviklingen syd for Kongeåen, og den uafklarede situation bidrog til, at den danske regering og Rigsdag var villig til at bevilge støttekroner til grænselandet især på det uddannelsesmæssige og kulturelle område. En del af denne støtte formidledes diskret via organisationen Dansk Kultursamfund, der skaffede statsmidler til forsamlingshuse og folkeligt og kulturelt arbejde i Sønderjylland.¹

Et særligt fokusområde i den nationale konflikt var skoleområdet, hvor der siden Genforeningen var opbygget en særlig sønderjysk skoleordning, som på en række områder afveg fra forholdene nord for Kongeåen, specielt med hensyn til skoletilsynet.² Der var i Sønderjylland mange forholdsvis små skoler med et beskedent elevtal, hvilket blev betragtet som en fordel, da dette betød et nært samarbejde mellem skole og hjem. Tilsvarende var skoletilsynet temmelig tæt på borgerne. Ifølge de sønderjyske skolelove af 1920, 1923 og 1933 skulle der i hvert skoledistrikt på landet oprettes en skolekommission, som skulle vælges direkte af alle valgberettigede til kommunevalg. Også i det vigtige regionale skoletilsyn var der forskel. I Sønderjylland blev der i de fire amter oprettet en skoledirektion, som bestod af amtmanden, en amtsskolekonsulent og et medlem valgt af amtets skoleråd. Nord for Kongeåen fik man amtsskolekonsulenter med skoletilsynsloven af 1933, men disse var kun associerede medlemmer af skoledirektionen uden stemmeret. Skoledirektionen i kongeriget bestod af fem medlemmer: amtmanden, en af provsterne i amtet samt tre medlemmer valgt af amtsrådet.

Skoledirektionens sammensætning i Sønderjylland og Danmark nord for Kongeåen efter 1933	
<i>Sønderjylland</i>	<i>Nord for Kongeåen</i>
Amtmand	Amtmand (forretningsfører)
Amtsskolekonsulent (forretningsfører)	Én af provsterne i amtet
Et medlem valgt af amtsskolerådet	Tre medlemmer valgt af amtsrådet
-----	-----
»Ingen tyskere i vor direktion«	Amtsskolekonsulenten kan deltage i møder uden stemmeret

Amtsskolekonsulentene havde på flere måder en mere magtfuld stilling i Sønderjylland end i det øvrige land. De sønderjyske konsulenter var skoledirektionens forretningsførere, og de havde ret til at besøge skolerne af egen drift. I det øvrige land var amtmændene forretningsførere, og konsulenterne måtte kun besøge skolerne efter særlig aftale. Både skoledirektionens sammensætning og amtsskolekonsulenternes stilling skulle få stor betydning for den nationale kamp om skolen i perioden 1920-45 og op i 1950'erne. Tysksproget undervisning kunne enten foregå ved særlige afdelinger af de kommunale skoler – et mindretal af forældre på 10-20 % kunne kræve en sådan tysksproget afdeling oprettet – eller ved tysksprogede privatskoler.

Den sønderjyske skoleordning er behandlet dels i ældre samleværker af amtsskolekonsulenterne Nic. Svendsen, Hans Novrup og Th. Roust³ og dels i min bog *Genforeningens bedste gave. Skoleordning og amtsskolekonsulenter i Sønderjylland og Danmark 1920-1963*, som Historisk Samfund for Sønderjylland udgav i 2003. Gennemførelsen af folkeskoleloven af 1937 har jeg behandlet i værket: *Samfundsplanlægning i 1950'erne*, redigeret af Else Hansen og Leon Jespersen (2009). I Sønderjylland er skolehistorien for perioden 1937-70 mest behandlet i kommunehistorier og i enkelte skolers jubilæumsskrifter. Heri omtales de særlige sønderjyske bevillinger til skolelovens gennemførelse ikke. Årsagen hertil er formentlig, at disse tilskud blev tildelt i det skjulte.

Det vigtigste kildemateriale til artiklen er mødereferater fra de hemmelige møder mellem minister, Undervisningsministeriets embedsmænd og sønderjyske amts- og skolefolk. Referaterne har været vanskelige at finde, da de i mange tilfælde ikke blev journaliseret, men gemt væk, da de var fortrolige; se i øvrigt nedenfor i kildeoversigten. En anden vigtig kildegruppe er Undervisningsministeriets og de fire amtsskoledirektioners journalsager, som findes i henholdsvis Rigsarkivet og Landsarkivet i Aabenraa.

Sønderjyske særbevillinger på finansloven

Folkeskolen i Sønderjylland blev allerede fra 1920'erne støttet af forskellige særbevillinger. På de årlige finanslove og tillægsbevillingslove var der optaget poster, som på forskellig måde tilgodeså skolevæsenet syd for Kongeåen. Nogle af disse bevillinger havde rod tilbage til Genforeningen i 1920, og de skulle bidrage til at opbygge et dansk skolevæsen i landsdelen. Indtil de sønderjyske amtsskolekonsulenter

10. Juli 1940.		Nr. 380.		§ 21. Undervisningsministeriet. II. A. 1.—2. B.
§ 21. Undervisningsministeriet. II. A. 1.—2. B.				§ 21. Undervisningsministeriet. II. A. 1.—2. B.
				Kr.
			Overført...	37 820.
•	•		2. Bestillingstillæg til Overlærere	
•	•		i Købstæderne og i Flækkerne	
•	•		med købstadordnet Skolevæsen	
•	•		i de sønderjyske Landsdele...	20 000.
•	•		3. Ekstraordinært Løntillæg til	
•	•		Lærere og Lærerinder i de søn-	
•	•		derjyske Landsdele	66 300.
			Se Tekstanmærkning Nr. 15.	
p. Særlige Tilskud til Folkeskolen i de søn-			4. Tilskud til det dobbeltsprogede	
derjyske Landsdele:			Skolevæsen i Henhold til Lov	
1. Amtsskolekonsulenterne i de sønder-			om Folkeskolen i de sønder-	
jyske Landsdele:	Kr.	Kr.	jyske Landsdele, jfr. Lovbe-	
a. Lønninger	30 000.		kendtgørelse af 15. Marts 1939	
b. Bestillingstillæg ...	4 800.		§ 18	80 000.
c. Diæter og Kontorudg.	2 000.		5. Tilskud til trængende sønder-	
d. Skatter, Afgifter og			jyske Kommuner til Dækning	
Vedligeholdelse af 2			af Udgifter til deres Skolevæsen	20 000.
Konsulentboliger ...	1 100.		6. Til særlige Udgifter ved Skole-	
	37 900.		væsenet i de nationalt blandede	
e. Heri fragaar Leje-			Egne i Sønderjylland	14 400.
indtægt.....	3 250.		7. Særligt Tilskud til Gennemfø-	
	34 650.		relse af Bestemmelserne i Lov	
f. Forrentning	2 590.		om Folkeskolen af 18. Maj 1937	
g. Afskrivning	580.		i de sønderjyske Landsdele...	175 000.
	37 820.		3die Del af en 10-aarig Bevil-	
	At overføre...		ling paa i alt 1 750 000 Kr.	
				413 520.

De årlige finanslove indeholdt hele syv punkter, som gav særlige bevillinger til det sønderjyske skolevæsen. Her er gengivet et eksempel fra finansloven for 1940/41 (Lovtidende A 1940 nr. 380). Foto: Museum Sønderjylland – ISL.

blev fastansat i 1946, var der hvert år afsat 35-50.000 kr. på finanslovene til deres lønninger, bolig og kontor. Overlærere i købstæderne og i flækkerne, som blev ansat i 1920, fik et særligt stillingstillæg, som de beholdt, indtil de blev pensioneret. Den sidste blev pensioneret i 1956/57. Ifølge en lov fra 1922 fik de sønderjyske lærere og lærerinder et midlertidigt ekstraordinært løntilskud, som skulle være med at sikre, at der kunne skaffes gode lærere til de sønderjyske embeder. Disse løntillæg endte med at blive permanente og var på finanslovene helt frem til slutningen af 1950'erne.

Andre poster havde at gøre med de særlig vanskelige forhold på grund af det dobbeltsprogede skolevæsen, som gav kommunerne udgifter til at finansiere parallelle systemer. I de sønderjyske skolelove af 1920, 1923, 1933 og 1939 var der optaget bestemmelser om særlig

støtte. Tilskuddet var sidste gang på finansloven for 1946/47, da det dobbeltsprogede skolevæsen blev afskaffet efter Befrielsen. Derimod fortsatte det særlige tilskud til trængende sønderjyske kommuner, som første gang blev bevilget ved et cirkulære i 1920, og som flere gange blev gentaget.⁴ Det endte med at blive en permanent post på finansloven helt frem til 1960. Det sidstnævnte tilskud kunne også gives til trængende kommuner, selv om disse ikke havde delt skolevæsen, men så krævede det, at amtet erklærede, at kommunen var en af de dårligst stillede i amtet. Inden for samme kategori var posten: »Til særlige udgifter ved skolevæsenet i de nationalt blandede egne i Sønderjylland«. Denne bevilling fandtes på alle finanslove fra 1930 indtil så sent som 1980 og blev især benyttet til anskaffelse af inventar, kunst og billeder til skolerne.

Foruden disse efterhånden faste tilskud var der flere poster på finansloven, som var mere temporære. Tilskud til udgivelse af undervisningsmidler til skoler med tysk undervisningssprog (lov af 6. maj 1921); uddannelse af lærere og lærerinder i Sønderjylland i tysk; samt tilskud til Sønderjydske Skoleforening. Endelig skal det nævnes, at det tyske mindretal fik tilkæmpet sig en støtte på finanslovene fra 1941 til 1946 til skolepenge til børn i kommuner, hvor der ikke var en tysk eksamenskole, så de kunne tage ind til en skole i byen.

Ud over posterne på finansloven var der også andre muligheder for at opnå støtte til den sønderjyske skole. Af Klasselotteriets overskud blev der i finansåret 1934/35 bevilget 10.000 kr. til de sønderjyske amter til anskaffelse af undervisningsmateriel, så man bedre kunne konkurrere med de tyske skoler på dette område. I de følgende to finansår var der tilsvarende fra Klasselotteriet blevet afsat 15.000 kr. til byggeforanstaltninger, som lå ud over kommunens sædvanlige forpligtelser. Pengene kunne for eksempel anvendes til opførelse af gymnastiksal, sløjdløkkale, skolekøkkener med videre. Af disse i alt 30.000 kr. havde Aabenraa-Sønderborg Amt foreløbig disponeret over 10.000 kr., Tønder Amt 4.400 kr. og Haderslev Amt 3.000 kr.⁵

Disse små bevillinger fra lotteriet var dog langt fra tilstrækkelige, når kravene i en kommende folkeskolelov, som var under behandling i Rigsdagen, skulle opfyldes. Statsskolekonsulent F.C. Kaalund-Jørgensen blev derfor bedt om at tage til Sønderjylland og få et indtryk af behovet for bygningsmæssige udvidelser og nyt undervisningsmateriel. Den 6. og 7. oktober 1936 besøgte Kaalund-Jørgensen sammen med amtsskolekonsulent Nicolai Svendsen og statens gymnastikin-

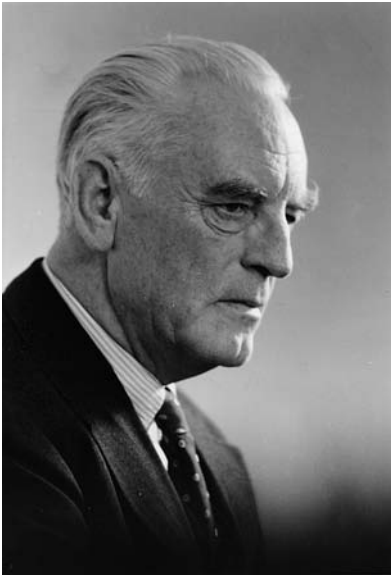
spektør P.M. Trap en række skoler i den sydlige del af Tønder Amt og fik indtryk af forskellige typer af skoler i grænseegnene.⁶

Statsskolekonsulentens fortrolige redegørelse

Den 17. oktober 1936 var amtmand Kresten Refslund Thomsen til strengt fortrolige forhandlinger på Amtshuset i Aabenraa med undervisningsminister Jørgen Jørgensen, departementschef A. Barfod, statsskolekonsulent F.C. Kaalund-Jørgensen og samtlige medlemmer af de fire sønderjyske skoledirektioner. Da amtmanden tog hjem fra mødet, var han langt mere fortrøstningsfuld med hensyn til den kommende folkeskolelovs gennemførelse i Sønderjylland, end han hidtil havde været. Med sig havde han en redegørelse om lovens konsekvenser og eventuelle økonomiske muligheder udarbejdet af statsskolekonsulenten. Dette papir skulle han behandle strengt fortroligt, hvorfor han gemte det i et chartek benævnt »amtmandens fortrolige akter«, og han undlod at lade papiret journalisere i amtets arkiv.⁷

Før indholdet af og baggrunden for Kaalund-Jørgensens papir skal omtales, er det nødvendigt at forudskikke nogle ord om den almindelige fremgangsmåde, når brændende sønderjyske spørgsmål på skolevæsenets og kulturlivets område var på dagsordenen. Ingen større ændringer blev vedtaget, uden at sagen i forvejen havde været drøftet ved fortrolige møder mellem minister og embedsmænd og sønderjyske amtmand og skoledirektioner. Dette havde været tilfældet en række gange i 1920'erne og igen i forbindelse med forhandlingerne om skoletilsynsloven i 1930-33. Ved disse møder blev der aftalt retningslinjer, som så senere blev gennemført. Det havde stor betydning, at der ved disse møder kunne tales åbent om forholdene, især om forholdet til det tyske mindretal.

Der var konsensus i mødekredsen om, at mødereferater blev holdt fortrolige, og at mødernes forløb ikke blev refereret. Dette kunne lade sig gøre, fordi skoledirektionerne i Sønderjylland kun omfattede ét medlem valgt af skolerådet. Dette betød, at man i alle fire amter kunne være sikker på, at der kun blev valgt dansksindede medlemmer. Da man i begyndelsen af 1930'erne overvejede at indføre den samme valg måde i Sønderjylland som nord for Kongeåen, fastholdt flertallet af de sønderjyske beslutningstagere, at skoledirektionernes medlemskreds ikke skulle ændres, blandt andet fordi de ikke ønskede tyskere i deres direktion, hvilket ikke kunne undgås, hvis der efter nye regler

Hovedaktører ved de hemmelige møder 1936-38. Øverst fra venstre: Undervisningsminister Jørgen Jørgensen, foto: Det Kgl. Bibliotek, og departementschef A. Barfod, Undervisningsministeriet, foto: privat. Nederst fra venstre: amtmand Kr. Refslund Thomsen, Aabenraa-Sønderborg Amter, foto: Museum Sønderjylland – ISL, og amtskolekonsulent Nicolai Svendsen, Tønder, foto: Museum Sønderjylland – ISL.

skulle vælges tre medlemmer – senere fire – til Tønder Amtsskoleledirektion. Med et citat fra debatten fra daværende kontorchef A. Barfod, så var det vigtigt, at ministerium og sønderjyske amts- og skolepolitikere fortroligt kunne drøfte emner, »som pastor Schmidt [det tyske mindretals repræsentant i Folketinget] ikke havde godt af at høre«. ⁸

Dette kan for en senere tankegang virke stærkt diskriminerende over for det tyske mindretal, men det er nødvendigt at tage den samtidige kontekst i betragtning. Formålet var i og for sig ikke at holde det tyske mindretal uden for indflydelse, men var en reaktion på det tyske mindretals stigende aktiviteter både inden for det kulturelle område og i skolen. En række af det tyske mindretals lærere deltog i nazistiske møder, og både i de kommunale og især de private tyske skoler blev undervisningen præget af nazismen. Der blev opført nye store tyske privatskoler med støtte fra Tyskland, og fra slutningen af 1930'erne blev der stillet stadig skarpere krav fra tysk side om indrømmelser på skoletilsynsområdet, som den danske regering delvis måtte efterkomme i 1939.

På mødet i Amtshuset i Aabenraa var det egentlige hovedemne at skaffe lærere til de tyske skoler, men spørgsmålet om støtte til undervisningsmateriel og skolebygninger blev også taget op til drøftelse med udgangspunkt i Kaalund-Jørgensens redegørelse, som blev uddelt til deltagerne i mødet. ⁹ Sagen drejede sig om den kommende folkeskolelov, som stod foran vedtagelse, og dens virkning på skoleforholdene og den nationale situation i Sønderjylland. Den nye lov ville komme til at kræve bygningsmæssige udvidelser i alle amter i de næste ti år. Kaalund-Jørgensen forventede, at de nye skolelokaler med »instrumentarium og hygiejnisk udstyr« især ville blive opført ved centralskoler, hvor man samlede de fleste af kommunens børn fra 10-11 års alderen. Folkeskoleloven ville derfor medføre en centralisering af landsbyskolerne. I Sønderjylland måtte reformens gennemførelse fremmes mest muligt især med hensyn gymnastik, idræt, hygiejne og de praktiske fag, og Kaalund-Jørgensen foreslog, at man begyndte i grænseegnene. Imidlertid ville det ikke være »uden betænkelighed«, hvis man gennemførte en centralisering med lukning af små skoler i Sønderjylland, da mange landsbyer i så fald ville miste et naturligt midtpunkt i kulturarbejdet. Det var derfor nødvendigt at foretage udvidelser efter den nye lov »ved så at sige alle eksisterende skoler«. Men dette ville betyde, at der skulle skaffes »ekstraordinære midler til reformens gennemførelse«.

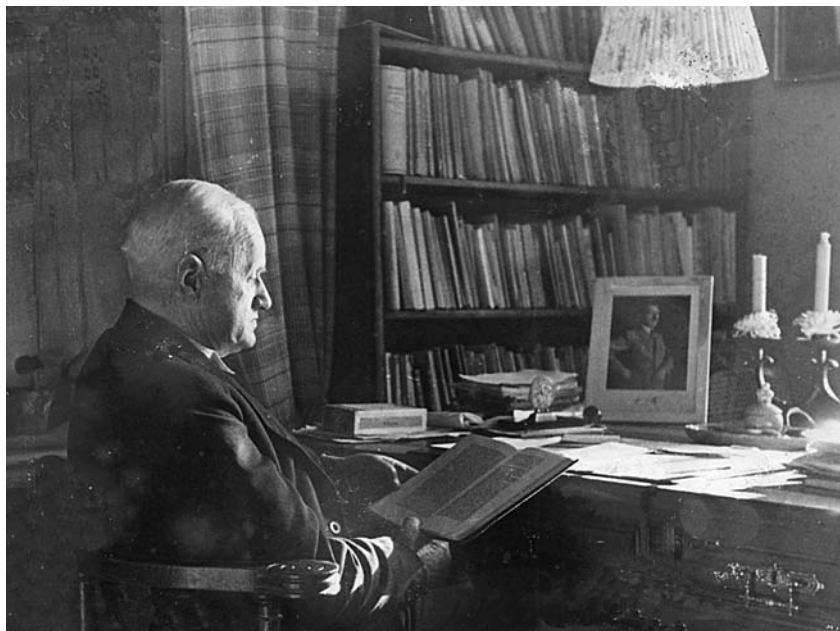
Sønderjylland skulle dog ikke betragtes som helhed. Kaalund-Jørgensen mente, at der var stor forskel på grænseegnene og den øvrige del af Sønderjylland. Til grænseegnene henregnede han det såkaldte »Tiedjebælte« suppleret med skolerne syd for en linje fra Bjolderup over Uge og Kliplev til Gråsten i Aabenraa Amt.¹⁰ I grænsesognene var det nødvendigt at forsyne alle skoler med de nye faglokaler, men dog kun et skolekøkken ved én skole i hver kommune. I den øvrige del af Sønderjylland kunne man som i det øvrige land nøjes med at forsyne centralskolerne med det nødvendige udstyr.

Kaalund-Jørgensen opstillede et tipunktsprogram for opfyldelsen af den kommende skolelovs krav:

1. et omklædningsværelse med bad
2. håndvaske med sæbe og håndklæder
3. en sportsplads
4. en sløjdsal med værktøj
5. en gymnastiksal
6. et skolekøkken i hver kommune
7. en normalsamling af fysikapparater
8. et rigeligt antal symaskiner
9. nogle klassesæt af faglige læsebøger til emneundervisning
10. om muligt en skolehave

I resten af sit papir gennemgik Kaalund-Jørgensen status for hver af de ovennævnte kategorier, og hvor meget det ville koste at opfylde kravene i de sønderjyske amter og særligt i grænseegnene. Der ville blive brug for at opføre 45 nye gymnastiksale med bad, 49 sløjdsale, hvoraf nogle kunne skaffes billigere ved at blive opført på loftet af gymnastiksalen, 22 skolekøkkener, hvoraf nogle kunne indrettes på skolens loft, og 140 symaskiner til håndgerningsundervisningen for piger. Imidlertid krævede den nye skolelov mere end bygninger, hygiejnisk udstyr og inventar til manuelle fag. Den ville også betyde en pædagogisk forandring med fri kundskabstilegnelse, frigørelse fra lærebogen i de ældste klasser og inddragelse af stof fra det praktiske liv. Dette ville derfor blandt andet kræve anskaffelsen af et klassesæt af faglige læsebøger til emneundervisning og en fysik- og kemisamling. I alt opgjorde Kaalund-Jørgensen udgifterne ved skolerne i grænseegnene til 1.236.000 kr., hvis alle skoler skulle bringes op på den nye skolelovs standard.¹¹

Disse penge skulle skaffes uden for kommunernes sædvanlige be-

Ham, der ikke måtte høre noget: Johannes Schmidt (-Vodder), det tyske mindretals folketingsmedlem 1920-39. Selv om han havde et Hitlerbillede stående på sit skrivebord, måtte han i 1939 opgive sit hverv, da han ikke var nazistisk nok. Foto: Museum Sønderjylland – ISL.

villinger, og pengene skulle administreres af en særlig bestyrelse, da der var fare for, at bevillingen ikke blev brugt efter hensigten, hvis de lokale myndigheder havde afgørelsen. Det ville i hvert fald ikke blive ensartet. På skoler, der både havde en tysk og en dansk skoleafdeling, burde udstyret efter Kaalund-Jørgensens mening normalt anbringes i den danske afdeling, men med fuld dispositionsret for de tyske elever.

De sønderjyske deltagere i mødet var alle glade for de støttemuligheder, der lå i Kaalund-Jørgensens redegørelse. Men de fleste var imod, at kun skoler inden for Tiedjelinjen skulle kunne modtage tilskud. Amtmændene O.D. Schack og Refslund Thomsen nævnte eksempler på sogne nord for linjen, hvor den tyske indflydelse var stærk, i Aabenraa Amt blandt andet Uge – omtalt som »Das kleine Deutschland« – Bedsted og Hellevad. Amtmand C.L. Lundbye fremførte også behovet i Haderslev Amt. Ifølge Provst A.M. Nielsen, som

var medlem af Aabenraa Amts Skoledirektion, burde støtten især sættes ind de steder, »hvor Vogelgesang arbejder«. ¹²

Undervisningsminister Jørgen Jørgensen fremhævede, at Kaalund-Jørgensens papir kun var grundlag for en foreløbig drøftelse, da der ikke forelå nogen bevilling. Generelt fastslog han, at ministeriet var interesseret i at få højnet den danske skole i Sønderjylland, så befolkningen ikke på grund af skolernes dårlige lokaleforhold skulle være fristet til at sætte deres børn i de tyske privatskoler.

Mødet tog også spørgsmålet om idrætten op. Refslund Thomsen fremhævede, at der fra tysk side blev arbejdet meget intenst med idrætten. Han foreslog derfor, at der blev sendt en idrætskyndig mand til Sønderjylland, som både kunne organisere idrætsarbejdet i skolerne og samarbejde med de bestående idrætsforeninger. Amtsskolekonsulent N.J. Nielsen mente også, at der burde gøres en indsats på området, da den tyske agitation havde et af sine kraftigste virkemidler i idrætten. Jørgen Jørgensen erklærede sig enig i, at sporten burde støttes, da det var via denne, man bedst kunne få ungdommen i tale. Sagen måtte dog drøftes med Indenrigsministeriet, hvorunder idrætten hørte.

Skoleloven af 1937 og dens tilskudsmuligheder

Lov om folkeskolen af 18. maj 1937 havde været længe undervejs, da den havde været fremsat i Rigsdagen hele fire gange. Selv om undervisningsminister Jørgen Jørgensen på flere punkter havde imødekommet partiet Venstres skolepolitiske synspunkter, endte loven med at blive vedtaget alene med regeringspartierne Socialdemokratiet og Det Radikale Venstres stemmer. Det var en meget vigtig lov for den danske folkeskoles udvikling, selv om der skulle gå mange år, før den var gennemført i praksis. En række af lovens centrale elementer skal ikke behandles i denne artikel. Dette gælder således folkeskolens nye formålsparagraf, indførelsen af en eksamensfri mellem-skole ved siden af eksamensmellem-skolen, indførelsen af et frivilligt ottende skoleår samt en række bestemmelser, der skulle nærme den landsbyordnede skole til forholdene i købstadsskolerne blandt andet med hensyn til fagenes indhold og antallet af timer. ¹³

Der blev ført en intens diskussion om skolelovsforslagene i årene 1933-37 i skoletidsskrifter og i dagspressen, men sønderjyderne forholdt sig forbavsende passive i denne debat. Når man sammenligner

med den voldsomme opmærksomhed blandt alle sønderjyske aktører og medier i forbindelse med skoletilsynsloven af 1933, hvor det endte med, at den særlige sønderjyske skoleordning fortsatte, er forskellen meget slående. Forud for vedtagelsen af tilsynsloven rendte sønderjyske skolefolk og politikere ministerium og Rigsdag på dørene for at påvirke beslutningsprocessen, ligesom ledende embedsmænd og undervisningsministeren flere gange måtte tage til Sønderjylland, og de sønderjyske blade var fyldt med debatindlæg. I forbindelse med 1937-loven mødte ingen sønderjyder op i ministeriet eller i rigsdagsudvalgene, og dagbladene var stort set tavse.

Tavsheden skyldtes ikke, at folkeskoleloven ikke omfattede Sønderjylland. Siden 1929 var det blevet fastslået, at alle danske love gjaldt i Sønderjylland, medmindre det i loven udtrykkeligt blev markeret, at Sønderjylland var undtaget, eller at der gjaldt særlige regler.¹⁴ Sønderjyske forhold blev nævnt nogle få steder i 1937-loven. For eksempel i § 22, hvor der efter bestemte regler krævedes oprettet en ekstra klasse, når børnetallet i en skole oversteg 24 børn, men hvor undervisningsministeren kunne tillade, at de »nu bestående enklassede skoler i de sønderjyske landsdele« kunne opretholdes, så længe børnetallet ikke oversteg 36 børn. En særordning, der bidrog til at opretholde de små sønderjyske skoler med en enkelt lærer.

Af stor betydning for den særlige sønderjyske skoleordnings fremtid var det, at bestemmelserne i folkeskoleloven om sammenlægning af små skoler til centralskoler og oprettelse af skoleforbund på tværs af kommunegrænser også kom til at gælde i Sønderjylland. Skolesamarbejdet kunne enten gælde kommunens samlede skolevæsen eller blot omfatte et samarbejde om fælles faglokaler eller en eksamensoverbygning. I 1937-lovens §§ 4 og 6 blev det udtrykkelig bestemt, at der skulle udpeges særlige skolekommissioner for centralskolens eller skoleforbundets distrikt, og at disse fælles skolekommissioner også i Sønderjylland skulle udpeges efter de regler, der gjaldt nord for Kongeåen. Herved blev der slået en breche i ordningen med, at hvert skoledistrikt i Sønderjylland altid skulle have sin egen skolekommission.

1937-loven stillede store krav til skolebygninger og faglokaler og inventar. Det var hovedsagelig i købstæderne og enkelte andre steder med købstadsordnet skolevæsen, at den nye lovs krav allerede var opfyldt. Alle øvrige steder måtte der helt nye skolebygninger eller større ombygninger til, før den udvidede undervisning og klassede-

ling kunne gennemføres. Hertil kom, at loven krævede en række nye faglokaler til gymnastik, inklusive badefaciliteter og idrætsplads, sløjdlokale, skolekøkken og eventuelt en skolehave og et bibliotekslokale. Der blev i loven fastsat præcise tidsfrister, nemlig to års frist for indlagt vand med haner til håndvask og vandklosetter, og en tiårsfrist – frem til 1. april 1948 – for faglokalerne, men kommunerne skulle have godkendt deres planer herom inden 1943, det vil sige inden fem år.

Ifølge § 62 skulle alle med skolevæsenets ordning og drift forbundne udgifter betales af kommunerne, medmindre staten og amtets skolefond udtrykkeligt havde påtaget sig udgifterne. Regering og Rigsdag forventede ikke, at folkeskoleloven kunne gennemføres, hvis kommunerne selv skulle betale hele gildet. Under rigsdagsbehandlingen havde især Venstres ordførere gjort opmærksom på, at staten måtte punge ud, hvis alle de nye indretninger på skolerne skulle finansieres. Der var i det regeringsforslag, der blev fremlagt i januar 1937, blevet afsat statsgaranti på 200.000 kr., som kommunerne kunne søge til dækning af forrentning og afdrag af lån i forbindelse med udvidelse af skolebygningerne. Beløbet blev under rigsdagsbehandlingen forøget til 900.000 kr., og der blev i den endelige lov nævnt maksimumbeløb for, hvor meget statstilskud der kunne gives til den enkelte skole. Disse beløb skal gengives her, da de fik betydning for beregningen af det særlige sønderjyske tilskud. Den enkelte skole kunne højst samlet modtage 35.000 kr. i tilskud, og tilskuddet blev beregnet efter byggeriets art og omfang:

Gymnastiksal med inventar, inklusive badefaciliteter, ikke over	16.000 kr.
Idrætsplads, ikke over	1.500 kr.
Sløjdlokale med inventar, ikke over	6.000 kr.
Skolekøkken med inventar, ikke over	6.000 kr.
Skolelokale med inventar [udvidelse af skolen], ikke over	5.000 kr.
Skolehave, ikke over	500 kr.

Da tilskuddet alene omfattede udgifter, der var direkte afledt af kravene i den nye lov, blev det stillet som betingelse for tilskud, at arbejdet var påbegyndt efter 1. december 1936, og det skulle være afsluttet inden 1. april 1946.

I den følgende tid havde ministeriet travlt med at udsende cirkulærer og vejledninger om faglokalers udformning og indretning,¹⁵ og arkitekter havde tilsvarende travlt med at tilbyde deres medvirken og byggefirmaer med at reklamere for deres produkter. Alle var klar over, at der skulle sættes betydelige anlægsarbejder i gang overalt i landet.

Hemmelige forhandlinger om det sønderjyske tilskud

Ikke mindst i Sønderjylland forestod der store problemer med at få skolelovens bestemmelser udført i praksis. Der var i alle de sønderjyske amter og ikke mindst i Tønder Amt mange meget små skoler.

Antal skoler i Sønderjylland efter størrelse ved udgangen af året 1936¹⁶

	Haderslev Amt		Aabenraa Amt		Sønderborg Amt		Tønder Amt		I alt	
Indtil 36 elever	30	31 %	22	34 %	11	21 %	43	52 %	106	36 %
37-50 elever	23		19		13		15		70	
51-74 elever	23		11		15		12		61	
75-99 elever	8		5		7		7		28	
Over 100 elever	13		8		6		6		33	
Skoler i amtet i alt	97		65		52		83		297	

Anm.: skoler i købstæderne er ikke medtaget i tabellen.

Der fandtes ved udgangen af året 1936 i Sønderjylland i alt 106 skoler med et elevtal på højst 36 elever, som var grænsen for, hvor mange elever en enkelt lærer måtte have. Det var 36 % af alle skoler uden for købstæderne. I Tønder Amt udgjorde de små skoler 43 ud af i alt 83 skoler, det vil sige 52 %. De anførte elevtal er alle fra den dansk-sprogede skoleafdeling. Ved nogle af de kommunale skoler var der herudover en tysksproget afdeling, men de fleste af dem havde kun et beskedent børnetal. 23 ud af 28 tyske skoleafdelinger havde mindre end 37 elever.

Der var således nok at tage fat på, hvis både store og små skoler skulle udbygges efter skolelovens krav, således som Kaalund-Jørgensen havde lagt op til. Men det særlige sønderjyske tilskud, som han havde nævnt i sin redegørelse, blev overhovedet ikke nævnt under skolelovsforhandlingerne. Tilskuddet blev heller ikke nævnt ved fæl-

Blandt mødestederne for de hemmelige møder var Undervisningsministeriet i Frederiksholms Kanal i København, foto: Wikimedia Commons, og Amtshuset i Aabenraa, foto: Museum Sønderjylland – ISL.

lesmødet i Undervisningsministeriet den 23. september 1937 mellem minister, embedsmænd og alle landets amtmænd og amtsskolekonsulenter, hvor emnet var gennemførelsen af skoleloven.¹⁷ De sønderjy-

ske amtsskolekonsulenter deltog også i mødet, men ikke et ord om det særlige tilskud. Ved mødet fire dage senere i Undervisningsministeriet, som drejede sig om de tyske skolekrav, pressede de sønderjyske deltagere på for at få ministeriet til at melde støttemulighederne til det sønderjyske skolevæsen ud.¹⁸

Imidlertid var en støtte til det danske skolevæsen i Sønderjylland i den efterhånden tilspidsede nationale situation med det tyske mindretals tilslutning til nazismen og de mere og mere højkravede krav om tyske rettigheder på skoleområdet ikke noget, man kunne forhandle offentligt. Den særlige bevilling blev skaffet via Finansudvalgets ændringsforslag, tekstanmærkning nr. 157, ved tredje behandling af finansloven for 1938/39 i januar 1938.¹⁹ Heller ikke i denne forbindelse blev bevillingen nævnt under folketingsbehandlingen, men undervisningsminister Jørgen Jørgensen forhandlede »mundtligt« med Finansudvalgets medlemmer herom. I Finansudvalget havde det tyske mindretal i modsætning til selve Folketinget ingen repræsentant. På denne måde blev der på finansloven optaget et ekstra nummer 7 under punktet: *Særlige tilskud til folkeskolen i de sønderjyske landsdele*: Særligt Tilskud til Gennemførelsen af Bestemmelserne i Lov om Folkeskolen af 18. Maj 1937 i de sønderjyske Landsdele. 1ste Del af en 10-aarig Bevilling paa i alt 1 750 000 Kr. = 175.000 Kr.

Med denne formulering var der sikret en tilsvarende bevilling på de følgende ni finanslove. Ganske mange penge, når man tager i betragtning, at tilskuddet til alle landets skoler efter 1937-loven var 900.000 kr., og af dette beløb viste det sig senere, at de sønderjyske kommuner også kunne få andel.

Også den sønderjyske idræt havde behov for støtte. Det var blevet debatteret på mødet i Aabenraa i oktober 1936, og det lykkedes nu undervisningsministeren ved forhandlinger med Finansudvalget at skaffe penge på Indenrigsministeriets konto, så der kunne ansættes en særlig idrætskonsulent i Sønderjylland. I juni 1938 blev seminarielærer J.F. Braae Hansen antaget som gymnastikassistent og idrætskonsulent. Han skulle både deltage i tilsynet med gymnastikundervisningen og virke som rådgiver for de sønderjyske gymnastik- og idrætsorganisationer. Det var det eneste sted i landet en sådan dobbeltfunktion fandtes, og den blev indført af nationale årsager. Braae Hansen aflagde en lang række skolebesøg, ligesom han holdt opsyn med idrætsforeningernes arbejde, og han udarbejdede hvert år en fylldig beretning om gymnastik og idræt i det forløbne år.²⁰

Diskussionen om tilskuddets fordeling

Den 29. januar 1938 kunne dagbladet *Hejmdal* fortælle sine læsere om det store tilskud. Med dette kunne skolevæsenet i Sønderjylland opnå samme standard som i det øvrige land og ikke mindst – som *Hejmdal* fremhævede – måle sig med de nybyggede tyske privatskoler.²¹ To dage senere var Jørgen Jørgensen i Tønder og redegjorde ved et velbesøgt møde arrangeret af Tønder Amts Sognerådsforening for den nye skolelovs indhold og dens gennemførelse i Sønderjylland. Også her fortalte han om det særlige tilskud, som han havde forhandlet igennem i Finansudvalget. I debatten efter ministerens tale blev der udtrykt glæde over tilskuddet, men også påpeget, at der kunne opstå problemer, når loven skulle gennemføres i alle lokalområder.²² Mødet i Tønder afholdte også flere debatindlæg om den nye skolelov.²³ Den sønderjyske skoleverden, som hidtil havde forholdt sig afventende, meldte sig på banen, da loven nu skulle effektueres i deres lokalområde.

Ministeren fortalte ikke noget om, hvordan det store beløb skulle fordeles, men allerede nogle dage før mødet i Tønder var det første af en række fortrolige møder herom blevet afholdt i Undervisningsministeriet. Ministeriet var repræsenteret af Jørgen Jørgensen, departementschef A. Barfod og statsskolekonsulent F.C. Kaalund-Jørgensen. Sønderjyderne var repræsenteret af de tre amtmænd, K. Refslund Thomsen, Aabenraa-Sønderborg Amt, stiftamtmand C.L. Lundbye, Haderslev Amt, og lensgreve O.D. Schack, Tønder Amt.

Ved det første møde den 25. januar 1938 nåede man ikke så langt. Dels var bevillingen endnu ikke på plads, dels havde man ikke overblik over, hvilke udgifter den nye lov ville medføre.²⁴ Jørgen Jørgensen redegjorde for de kommende ekstraordinære bevillinger til det nationale kulturelle arbejde i Sønderjylland. Ud over de 175.000 kr. årligt i ti år ville den hidtidige bevilling til skolevæsenet i trængende sønderjyske kommuner blive forhøjet fra 12.000 til 20.000 kr.²⁵ Og endelig ville der på finansloven blive sat penge af, så der kunne ansættes en særlig sønderjysk idrætsinspektør, »som ved sin person kan samle de sønderjyske idrætsorganisationer til et samarbejde, som vil kunne blive af overordentlig stor betydning for det kulturelle arbejde i skolen og blandt ungdommen«. Jørgen Jørgensen påpegede desuden, at det ekstraordinære tilskud for kommuner med dobbeltsproget skolevæsen kunne forhøjes, når der blev bygget ved den dansk-sprogede skoleafdeling.

Fortroligt.

Tirsdag den 25. Januar 1938 afholdtes i Undervisningsministeriet et Møde til Fastsættelse af visse Retningslinier for Fordelingen af en eventuel særlig Bevilling til Gennemførelsen af Folkeskolereformen i de sønderjydske Landsdele.

I Mødet, der lededes af Undervisningsminister Jørgen Jørgensen, deltog Departementschef Barfod, Stiftamtmand Lundbye, Amtmand, Lensgreve Schack, Amtmand Refslund Thomsen, Kontorchef Paludan-Müller og Ministeriets Konsulent for Folkeskolen og Seminarierne F.C.Kaalund-Jørgensen. Mødet refereredes af Sekretær Mogens Skot - Hansen.

Ministeren bød Velkommen og udtalte :

Man har drøftet forskellige Muligheder for Støtte af det nationale kulturelle Arbejde i Sønderjylland, og disse Overvejelser er nu resulterede i et Forslag, gaaende ud paa, at der igennem de kommende 10 Aar paa Finansloven stilles 225,000 Kr. aarlig til Raadighed for dette Arbejde. For-

Referat fra hemmeligt møde i Undervisningsministeriet tirsdag den 25. januar 1938. Som det fremgår, er mødereferatet stemplet »fortroligt«. Landsarkivet for Sønderjylland, Nicolai Svendsens håndarkiv, pk. 4, Tønder Amts skoledirektion. Foto: Museum Sønderjylland - ISL.

Ved mødet følte amtmændene hinanden lidt på tænderne og rejste spørgsmål, som senere skulle blive til konfliktpunkter. Skulle den ekstraordinære bevilling fordeles med en fast procentandel til alle amter, hvilket amtmand Schack gik ind for. Han var bange for, at de andre amter ville bruge bevillingen før Tønder Amt, da udviklingen af skolevæsenet i Tønder Amt kun gik langsomt. Senere indtog Tønder Amt det modsatte synspunkt. For Refslund Thomsen var det vigtigt, at man kom hurtigt i gang, så man fra dansk side kunne danne modvægt »mod den voldsomme indsats, der sker sydfra«. Han mente derfor også, at man især skulle give støtte til sogne, der var særligt

udsatte, i hvert fald i begyndelsen. Hertil svarede stiftamtmand Lundbye, at der også i Haderslev Amt var udsatte sogne.

Der var flere på mødet, der udtrykte bekymring for, at den sønderjyske bevilling ville fremme centralisering af skolevæsenet, da skolelukninger ville betyde, at lokalområder mistede deres kulturelle midtpunkt. Både Schack og Refslund Thomsen ønskede derfor, at der skulle kunne gives tilskud til mindre byggeprojekter ved de små skoler. Blandt ministeriets repræsentanter talte departementschef Barfod varmt for centralisering, mens ministeren bemærkede, at »hver enkelt skole i Sønderjylland har en kulturel værdi«.

Mødet sluttede med enighed om at mødes igen til april, hvor bevillingen ville være helt på plads. De fire skoledirektioner skulle forinden danne sig et overblik over, hvilke byggearbejder der skulle foretages i deres respektive områder. Den 27. april og den 23. september 1938 blev der afholdt to fortrolige møder henholdsvis i Undervisningsministeriet og i Tønder Amtshus, hvor den endelige fordeling af det sønderjyske tilskud blev fastlagt. Begge disse møder var præget af, at hovedpunktet på dagsordenen var en stillingtagen til det tyske mindretals krav om egen skolekonsulent og om selvstændige tyske skolekommissioner. Som baggrund for forhandlingerne lå desuden det pres, som den nazistiske indflydelse lagde på politik, skole og kultur i slutningen af 1930'erne. Ved begge disse møder deltog Jørgen Jørgensen og centrale embedsmænd samt alle medlemmer af de fire sønderjyske skoledirektioner.²⁶

Undervisningsministeriet havde egentlig foretrukket, at et særligt udvalg bestående af departementschefen og de tre sønderjyske amtmænd skulle tage stilling til ansøgninger om støtte, men dette forslag mødte stor modstand fra en række af de sønderjyske mødedeltagere, da disse mente, at det var skoledirektionerne selv, der havde fingeren på pulsen og kendte de enkelte kommuners behov. Dernæst ønskede ministeriet at reservere en del af bevillingen til særlige forhold. Ifølge det forslag, som departementschef Barfod forelagde på mødet den 23. september 1938, havde han reserveret 90.000 kr. ud af det samlede beløb på $1\frac{3}{4}$ millioner. Men heller ikke dette vandt tilslutning blandt sønderjyderne, der ønskede hele beløbet fordelt på amterne, hvilket det så også endte med. Den eneste styringsmulighed ministeriet fik, var formuleringen om, at der skulle sikres ministeriet et »vist indseende med amternes anvendelse af bevillingen«.

Et andet vigtigt spørgsmål var, om der skulle tages særligt hensyn til grænseegnene eller til sogne, hvor den danske nationale stilling var tru-

Baggrunden for det sønderjyske tilskud til det danske skolevæsen var det tyske mindretals fremstød på skoleområdet i slutningen af 1930'erne og under Besættelsen. Dette gav sig bl.a. udslag i opførelsen af en række store tyske privatskoler, som blev indviet med stor opmærksomhed fra de tysk-nordslesvigske nazisters side. Billedet er fra opførelsen af den nye tyske privatskole i Gråsten i 1942. Foto: Museum Sønderjylland – ISL.

et. Nu var det især repræsentanterne for grænseamterne Tønder og Aabenraa, som gik ind for dette synspunkt. Medlem af Tønder Amtsskoleinspektion, landstingsmand H. Jepsen Christensen, mente således, at der skulle tages hensyn til antallet af mindretalsskoler i amtet, selv om han påpegede, at det var vigtigt, at bevillingens nationale formål skulle holdes skjult. Det var de kommuner, der havde et dobbeltsproget skolevæsen, som var hårdest belastet økonomisk, og det var her, den nationale kamp stod. Amtmand Schack mente, at man ved beregningen af tilskuddet også skulle tage hensyn til antallet af børn i de tyske privatskoler, og medlem af Aabenraa Amts Skoledirektion, provst Frode Beyer, supplerede med, at sådanne steder, hvor der var store tyske privatskoler, var der kun en mindre del af befolkningen, der sluttede op om den offentlige skole. Det var disse steder, der var størst behov for at støtte den danske skole.

Et tredje vigtigt spørgsmål på de fortrolige møder var spørgsmålet, om folkeskolelovens gennemførelse skulle føre til en centralisering af skolevæsenet, eller om lovens forbedringer skulle gennemføres ved alle de små skoler. Refslund Thomsen havde i en fortrolig skrivelse til

Jørgen Jørgensen i marts 1938 stærkt fremhævet betydningen af de små skoler ikke mindst i national henseende.²⁷ Det endte da også på møderne i ministeriet med enighed om, at 1937-lovens udbygning kunne foretages med opnåelse af det ekstraordinære tilskud, uden at skolevæsenet blev centraliseret. Det havde formentlig også sin betydning, at undervisningsministeren ikke selv gik forrest i ønsket om centralisering af skolevæsenet.

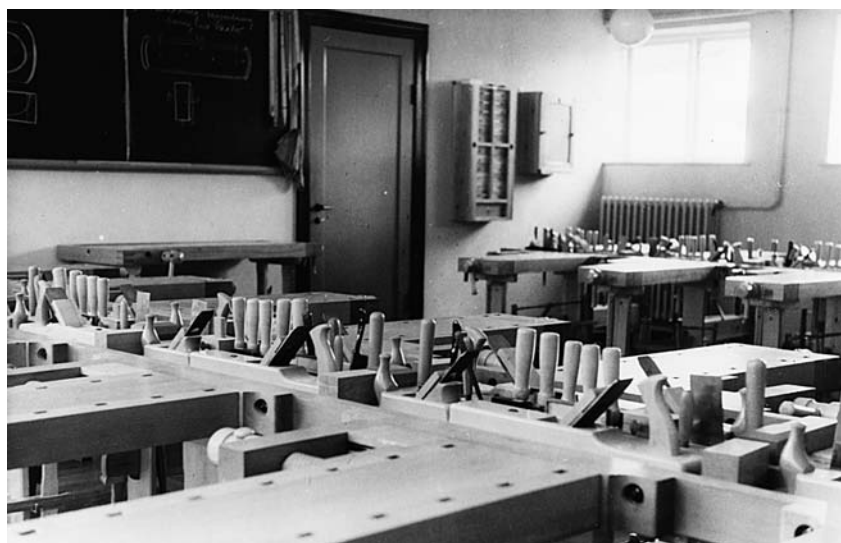
Til mødet den 23. september 1938 havde A. Barfod udarbejdet et konkret forslag til fordeling af tilskuddet, som både tog hensyn til, at de fire amter hver skulle have et fast beløb, og til at områder, hvor det tyske skolevæsen stod stærkt, skulle tilgodeses.²⁸ Ved beregning af det enkelte amts tilskud skulle både antallet af underviste børn og antallet af skoler indgå. De tyskunderviste børn skulle tælle femdobbel, og både de offentlige og de private tyske skoler skulle medtages i antallet af skoler. Barfod foreslog, at et dansk barn udløste et tilskud på 15 kr., et tyskundervist barn 75 kr., og hver af skolerne 1.500 kr. På den måde nåede Barfod samlet frem til, at Haderslev Amt kunne regne med et tilskud over de næste 10 år på 400.000 kr., Aabenraa Amt 415.000 kr., Sønderborg Amt 275.000 kr. og Tønder Amt 570.000 kr. Barfods model endte med at blive accepteret af skoledirektionerne. De endelige tal blev justeret en smule, blandt andet fordi ministeriets rådighedsbeløb som nævnt blev slettet:

Haderslev Amt	400.000 kr.
Aabenraa Amt	450.000 kr.
Sønderborg Amt	300.000 kr.
Tønder Amt	<u>600.000 kr.</u>
I alt	1.750.000 kr.

Med denne fortrolige aftale mellem minister, embedsmænd og sønderjyske skolemyndigheder stod den sønderjyske skole rustet til at implementere den nye folkeskolelov. Ministeriet opfordrede ligefrem amterne til at sørge for, at mest muligt af det første års bevilling blev brugt inden for finansåret 1938/39.²⁹

Byggeboom i alle fire amter 1938-1943

I årene efter vedtagelsen af skoleloven af 1937 og de tilhørende støttmuligheder fra staten iværksattes der i alle de fire sønderjyske amter

Eksempler på denne og de to følgende sider på nye skolebygninger opført med sønderjysk tilskud 1940-43. Billederne her er begge fra Skodborg Skole, som blev indviet i 1940 med gymnastiksal, skolekøkken, sløjdlokale, læsestue og idrætsplads. Foto: Museum Sønderjylland – ISL.

et betydeligt antal byggesager. I Aabenraa Amt blev der opført helt nye skoler i Adsbøl, Rebbøl, Hjordkær og Hellevad. Ud over nye klas-

Adsbøl Skole, indviet 1940. Med den nye skole fik børnene adgang til gymnastiksal, skolekøkken, sløjdløkal og stærkt forbedrede sanitære forhold. Foto: Museum Sønderjylland – ISL.

seværelser fik disse skoler gymnastiksale, sløjdløkal og skolekøkken og de to førstnævnte steder tillige en idrætsplads. Hertil kom, at flere andre skoler også fik disse lokaler. En virkelig forbedring skete på det sanitære område, hvor de bestående forhold, især toiletterne, var »af en så mislig og primitiv beskaffenhed, at ethvert nutidsmenneske af hjertet må glæde sig over, at der nu her fremskaffes tidssvarende anlæg«, som amtsskolekonsulent Hans Novrup udtrykte det. I Sønderborg Amt blev der bygget nye skoler i Nybøl og Notmark samt betydelige udvidelser i Nordborg, ved to skoler i Ulkebøl Sogn og i Bøgeskov i Ullerup Sogn. I Haderslev Amt skete de første forbedringer i Bjerning, Moltrup, Rødding og Skodborg, hvortil senere kom flere andre skoler. I Tønder Amt kom man langsommere i gang end i de østlige amter, blandt andet fordi der i årene efter Genforeningen var blevet bygget en række nye skoler i grænseegnene, især i de sogne, hvor der skulle være plads til dobbeltsproget undervisning, og fordi der i visse områder var indført afspærring på grund af mund- og klovsyge. Dog kunne der i 1940 indvies tre nye skolebyggerier i henholdsvis Lovrup, Hviding og Skærbæk samt i 1941 nye faglokaler i Højer og i Gasse.³⁰

Det var ikke helt ukompliceret at få en byggesag igangsat, så det kan ikke undre, at der var en række kommuner, der tøvede med at

Også i Tønder Amt blev der bygget nye skoler. Øverst Abild Skole, indviet den 25. november 1943. Den nye skolebygning var så rummelig, at der ud over gymnastiksal og sløjdlokale også var plads til lærerindebolig og kommunekontor. Nederst Møgeltønder Skole, som fik en ny tilbygning i 1942 med faglokaler og skolebibliotek. Billedet stammer fra 1949, hvor en ny skolefane blev indviet. Foto: Tønder Lokallhistoriske Arkiv.

få skoleloven ført ud i livet. Først skulle der godkendes en skoleplan, og dette kunne forsinkes af, at man lokalt skulle blive enige om enten

at centralisere skolevæsenet eller udvide alle de små skoler. I første omgang valgte de fleste kommuner den sidste løsning. Som eksempler på centralskoleløsninger kan nævnes Rebbøl og Hjordkær i Aabenraa Amt, der er indviet henholdsvis 1940 og 1943, og Hviding i Tønder Amt, indviet 1940. Dernæst skulle man finde en arkitekt og få tegningerne til bygninger og indretning godkendt. Og endelig skulle man have finansieringen på plads. Her kom det sønderjyske tilskud til at spille en vigtig rolle. For mange byggesager havde det stor betydning, at kommunerne ud over det lovmæssige statstilskud kunne regne med ekstra penge, så kommunerne selv ofte kunne nøjes med at betale omkring halvdelen af regningen. Selv om det sønderjyske tilskud var beregnet til at opgradere det danske skolevæsen, kunne der i tilfælde som i Burkal, hvor der opførtes nye faglokaler både ved den dansk- og tysksprogede afdeling, bevilges både statstilskud og sønderjysk tilskud til begge afdelinger.³¹

Det var skoledirektionerne, der indstillede til ministeriet, hvor stort det sønderjyske tilskud kunne blive i det enkelte tilfælde. Men som det fremgik af de ovennævnte forhandlinger om tilskuddets størrelse og fordeling, så ønskede ministeriet at have hånd i hanke med bevillingen. Dels havde ministeriet den endelige afgørelse, og dels stillede ministeriet i en lang række sager krav om konkrete ændringer i byggeprojektet for at udbetale tilskuddet. Ministeriet benyttede i denne forbindelse ekspertudtalelser fra de statslige tilsynskonsulenter, såsom ministeriets rådgivende arkitekt i skolebyggeri³² og, når det drejede sig om nye faglokaler, fra statens gymnastikinspektør, sløjdsinspektør og skolekøkkeninspektør. Som eksempel herpå kan nævnes byggesagen i Holbøl Kommune, hvor ministeriet bevilgede støtte til nye faglokaler ved tre af skolerne og i denne forbindelse forlangte følgende ændringer for Høkkerup Skoles vedkommende: at lærerinden fik en skolehave af passende størrelse, at belysningen forbedredes som krævet af den rådgivende arkitekt og endelig, at der ved indretningen af børneklosetterne blev sørget for betonloft, aftræksrør og adskillelse mellem nedgangene.³³

Besættelsestiden fik snart indflydelse på byggesagerne. Skoledirektionerne indberettede en række eksempler på, at skoleudvidelser havde kostet mere end budgetteret, fordi byggematerialer var blevet betydeligt dyrere. For eksempel var udgifterne ved Adsbøl Skole steget fra 70.000 kr. til 90.000 kr., i Nordborg fra 120.000 kr. til 165.000 kr. og i Sommersted fra 65.000 kr. til 83.000 kr. I en række tilfælde endte det

med, at det sønderjyske tilskud blev forhøjet. Skoledirektionerne for Aabenraa og Sønderborg Amter begrundede dette med, at skolebyggeriet i grænselandet ikke under den foreliggende situation måtte gå i stå, hvis det kunne undgås. Byggeriet var en slags nøgleindustri, som holdt alt andet i gang.³⁴ Som en særlig trumf fremsendte amtmand Refslund Thomsen, der samtidig var politiadjutant for Sønderjylland, et brev til Undervisningsministeriet, hvori han advarede imod nazistiske kredses udnyttelse af landbrugets vanskeligheder og den stigende arbejdsløshed til at skabe desorganisation i Sønderjylland. Det var derfor også af beskæftigelsesmæssige grunde vigtigt at holde gang i skolebyggeriet i Sønderjylland.³⁵

De sønderjyske skoledirektioner bad flere gange om, at den sønderjyske pulje blev forøget, da pengene snart ville slippe op, fordi der måtte bevilges større beløb end forudsat, før byggepriserne løb løbsk.³⁶ I 1943 opgjorde de fire skoledirektioner behovet for den sønderjyske bevilling til ekstra 1½ millioner kr. ud over de 1.750.000 kr., som Finansudvalget havde bevilget. Ministeriet tillod, at skoledirektionerne anvendte et noget større beløb til skolebyggeri end oprindeligt påregnet, og forhøjede i en del tilfælde det sønderjyske tilskud for at holde skolebyggeriet i gang i »disse vanskelige år«. Men ministeriet ønskede ikke uden videre at sætte den samlede sum i vejret. Indstillingen var, at man først måtte bruge de penge, der allerede var bevilget. Hvis der så var kommuner, der senere ikke kunne få andel i det sønderjyske tilskud, »så måtte man til sin tid overveje, på hvilken måde man kunne hjælpe også disse kommuner«. ³⁷ Dette tilsagn fra februar 1941 skulle Undervisningsministeriet senere blive konfronteret med mange gange. Det viste sig, at den årlige bevilling på 175.000 kr. trods de forhøjede takster slet ikke var brugt op. I finansårene 1938/39-1940/41 var der kun anvendt 304.500 kr. af de i alt bevilgede 525.000 kr.³⁸ Dette skyldtes, at det ofte tog lang tid at få en byggesag gennemført. Desuden kom der endnu en mulighed for støtte med lov af 31. oktober 1940 og bekendtgørelse af 22. oktober 1941 om ekstraordinært statstilskud til det kommunale skolebyggeri som middel til fremme af beskæftigelsen. Ifølge den nævnte bekendtgørelse kunne de sønderjyske kommuner også få andel, selv om de i forvejen fik både det ordinære statstilskud og det sønderjyske tilskud. Dette betød, at der i visse byggesager blandt andet i Tønder Amt slet ikke blev behov for at tære på den særlige sønderjyske bevilling³⁹, mens der i andre sager blev givet tredobbelt støtte.

Men snart gik alle byggesager i Sønderjylland som i resten af landet i stå. Det var ikke længere muligt at skaffe materialer. Værst var det med cement. Selv om arkitekt Carl Storgaard i Sønderborg gjorde en indsats for at overbevise Handelsministeriet om, at det af nationale grunde var særlig vigtigt at bevilge cement til de sønderjyske skoler, lykkedes det ikke at skaffe yderligere materialer.⁴⁰ Snart var det også galt med radiatorer, sanitetsvarer, jern m.v. Kun i Tønder Amt fortsatte byggeriet lidt endnu, da skoledirektionen havde været så forudseende at opfordre kommunerne til i tide at hamstre cement.⁴¹ Endnu i 1943 blev der færdiggjort skolebyggerier i de sønderjyske amter, men derefter måtte man indstille byggesagerne til bedre tider, også i tilfælde hvor der for eksempel var afholdt licitation. Med hensyn til det sønderjyske tilskud havde ministeriet været så forudseende først at udbetale pengene, når byggeriet var færdigt.

I Undervisningsministeriet gjorde man sig internt i maj 1943 nogle interessante overvejelser over, hvad der skulle ske efter krigen. Skolebyggeriet ville fortsat være alvorligt ramt, da man måtte forvente, at materialer til boligbyggeri ville blive prioriteret frem for skoler. Meget ville desuden afhænge af det tyske mindretals skæbne efter krigen. Da de mange tyske privatskoler, der senest var opført, »næppe kunne påregnes anvendt til tysk skolebrug i større omfang« efter krigen, kunne disse skoler i ikke ringe grad anvendes som danske skoler. Departementschef Barfod fæstnede også sine overvejelser på det interne papir. Han var i tvivl, om »denne forkælelse af Sønderjylland, som har fundet sted siden Genforeningen«, burde fortsætte. Han var sikker på, at kampen mod tyskheden efter krigen ville blive mindre skarp, da han troede, at både medlemmer og »chancerytterne« ville falde fra, og kun de mest overbeviste hjemmetyskere blive tilbage. Men der ville fortsat være en kappestrid. Han turde derfor ikke helt gå væk fra den indstilling, som hidtil havde hersket i Undervisningsministeriet, altid »at åbne lommerne, når Sønderjylland kaldte«. ⁴²

Efter 1945 – alting forandret og dog

Ved besættelsestidens ophør i maj 1945 stod det sønderjyske skolevæsen på alle måder i et vadeded. Det tyske mindretals skolevæsen var brudt sammen. Mange lærere blev interneret, og i juni 1945 blev alle tyske kommunale og private skoler lukket, da der stadig blev undervist i nazistiskpræget undervisningsmateriale. Dette betød, at de

fleste tyske elever blev overført (»ommeldt«) til danske skoler. Med lov af 12. juli 1946 fik det tyske mindretal tilladelse til på ny at oprette tyske privatskoler, men ikke tyske kommunale skoler. I de følgende år blev der oprettet en række tyske privatskoler. Men børnetallet i de tyske skoler var markant lavere end før 1945. I 1944 var antallet af elever i de tyske kommunale og private skoler tilsammen i alt 3.975. I 1950 var der i 18 tyske privatskoler 629 elever. I 1952 var dette tal vokset til 25 skoler med i alt 884 elever.⁴³

Forudsætningerne for den skoleordning, der siden Genforeningen i 1920 var opbygget som en blanding af den danske skolelovgivning og sønderjyske særordninger, var delvis ændret, da man ikke længere skulle tage hensyn til det tyske skolevæsen. Efter at sagen var blevet behandlet i både den sønderjyske skolekommission (betænkning 1946) og i Tilsynskommissionen (betænkning 1948) blev der med tilsynsloven af 12. april 1949 vedtaget et fælles skoletilsyn for hele landet. Skolekommissionerne kom i hele landet til at omfatte hele kommunen, men der kunne oprettes skolenævn for den enkelte skole, hvilket især skete i Sønderjylland, hvor man var vant til de små skolekommissioner. Skoledirektionerne fik nu også i Sønderjylland flere valgte medlemmer, men de hidtil ansatte amtsskolekonsulenter bevarede deres stilling som forretningsførende medlemmer, indtil de fratrådte, hvilket skete 1957-63.⁴⁴

Efter krigen måtte det kommunale skolevæsen stadig kæmpe med at få gennemført skoleloven af 1937. Kun ca. en tredjedel af de sønderjyske kommuner havde trods de gode tilskudsmuligheder fået gennemført de nye krav til faglokaler og hygiejnebestemmelser. Endnu flere havde haft planer om at gå i gang, men alt byggeri var stort set standset i 1943 på grund af materialemangel, og denne situation var uændret i de første år efter krigen. Ved de dobbeltsprogede skoler kunne den danske skole ganske vist overtage de lokaler, hvor den tyske afdeling havde været, men der skulle så være plads til de mange tyske børn både fra de kommunale og private skoler, så dette forværrede faktisk situationen.

I marts 1947 bad Undervisningsministeriet de sønderjyske skoledirektioner om en redegørelse for anvendelsen af det sønderjyske tilskud og en udtalelse om, hvorvidt tilskuddet skulle fortsætte ud over den stipulerede tiårsperiode, som stod foran udløb.⁴⁵ Det var tydeligt ministeriets holdning, at der ikke længere var behov for særlig støtte, da skolevæsenet i det øvrige land også var trængende. Det bedste bevis

på, at skolebyggeriet var gået i stå, var, at skoledirektionerne ikke fik svaret ministeriet før i januar 1948. Dette skete i form af fire helt enslydende besvarelser fra de fire amter. Hidtil havde en tredjedel af kommunerne fået et samlet sønderjysk tilskud, som svarede til tre fjerdedele af bevillingen, hvilket skyldtes de stigende byggepriser og ministeriets tilsagn i februar 1941 om, at man måtte anvende et forholdsvis større beløb af den sønderjyske bevilling for at holde skolebyggeriet i gang.

Skoledirektionerne fremførte tre grunde til, at det sønderjyske tilskud burde fortsætte. Dels havde de kommuner, som ikke havde fået tilskud, en berettiget forventning om senere at kunne få tilsvarende støtte. Dels var en række af de særlige sønderjyske forhold stadig til stede, blandt andet at der i de blandede distrikter var overført en række børn fra de tyske privatskoler til de danske skoler, hvilket krævede særlig hjælp til de pågældende kommuner. Og endelig blev der henvist til, at skolen i Sønderjylland også i fremtiden ville få »en betydning, der rækker ud over folkeskolens almindelige opgaver«. ⁴⁶ Det nationale argument findes altså stadig som begrundelse for særlig støtte, men det fremføres temmelig afdæmpet i forhold til tidligere.

Som så ofte før indkaldte Undervisningsministeriet til et fortroligt møde om de særlige sønderjyske skoleforhold i Aabenraa den 14. februar 1948 under ledelse af undervisningsminister Hartvig Frisch. ⁴⁷ Her fik de sønderjyske deltagere lejlighed til at uddybe synspunkterne i svaret til ministeriet. Refslund Thomsen pegede på, at det nu var blevet 100 % dyrere at bygge end i 1937. Han mente, at det stadig måtte være i statens interesse at sikre forholdene i Sønderjylland. Jensen Christensen fra Tønder Amt fremhævede, at erhvervsmulighederne i Sønderjylland var ringere end i det øvrige land, og her ville skolebyggeriet være en støtte. Undervisningsministeren ville ikke drøfte prisstigningerne, da disse var fælles med det øvrige land. Departementschef Barfod pegede desuden på, at de generelle statslige støttebeløb i 1937-loven på de 35.000 kr. var blevet forøget ved love af 1940 og 1946. ⁴⁸ Barfod indrømmede dog, at ministeriets tilsagn fra 1941 var et afgørende argument for at lade den sønderjyske bevilling fortsætte, men påpegede, at de resterende kommuner ikke kunne forvente større støttebeløb, end de første kommuner havde fået. Men trods dette ville det kræve mange ekstra penge, hvis de resterende 178 skoler skulle have det samme beløb, som de 92 skoler hidtil havde fået. Dette ville utvivlsomt også betyde, at skoler i det øvrige land ville melde sig om tilsvarende støtte.

De første mange år efter 1945 var der stor mangel på byggematerialer, og der blev derfor i en række år kun anvendt få penge af den sønderjyske bevilling. I 1946 var det således kun Kollund Skole, som fik bevilget byggematerialer og 51.000 kr. i særligt tilskud, så kommunen kunne genopføre skolebygningen, som var blevet bomberamt under krigen. Billedet, som stammer fra Bov Lokalhistoriske Arkiv, viser tydeligt behovet.

I 1946 var fristen for gennemførelsen af 1937-loven blevet forlænget til 1950, og Barfod forudså, at fristen måtte forlænges yderligere. Derfor foreslog han, at det sønderjyske tilskud blev forlænget med endnu to år à 175.000 kr. Dette kunne så meget lettere gennemføres, da Finansudvalget ikke havde styr på antallet af delbevillinger. På Finansloven for 1947/48 var de 175.000 kr. blevet opført som delbevilling nr. 9, skønt det burde have været tiende og sidste del.⁴⁹ Således var der fejlagtigt også afsat 175.000 kr. til det sønderjyske skolevæsen på finansloven for 1948/49. Denne bevilling kunne derfor med et snuptag konverteres til første del af den nye toårsbevilling. Finansudvalget accepterede senere denne fremgangsmåde. Senere blev bevillingen forlænget med yderligere et år.⁵⁰

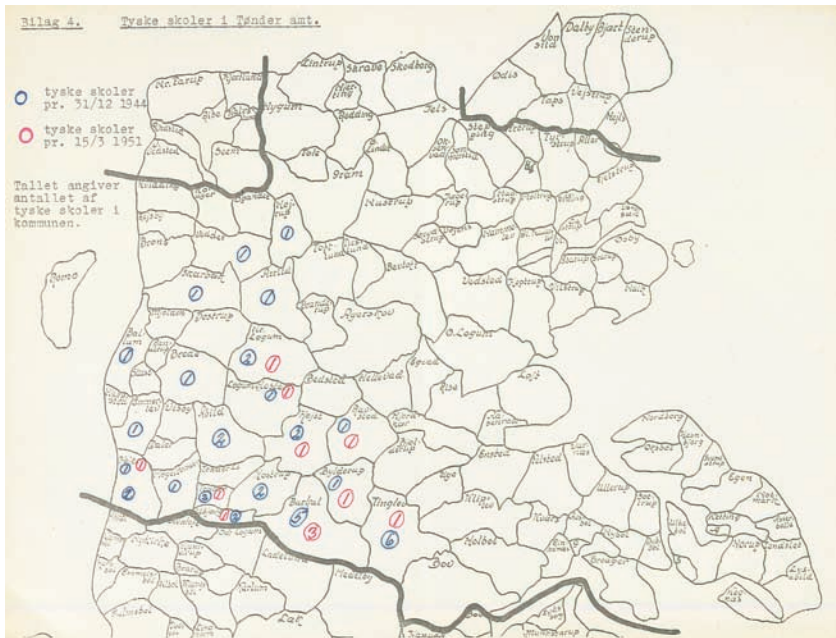
Tønder Amt vil have alle pengene

Den midlertidige forlængelse havde ikke løst spørgsmålet om den sønderjyske bevillings fremtid. I de følgende år var ministeriet yderst tilbageholdende med at give bevilling. Der blev ikke givet tilsagn om sønderjysk tilskud, før materialebevillingerne var givet, og før byg-

ningerne var under tag. Prisstigning på byggematerialer, som kunne være op til 100 % i forhold til 1938-priser, blev ikke taget i betragtning. Et eksempel herpå var byggesagen i Uge, hvor skoledirektionen indstillede, at der blev bevilget 40.000 kr. i sønderjysk tilskud, men hvor ministeriet skar bevillingen ned til 25.000 kr. Af de få andre bevillinger i perioden 1948-51 var 25.000 kr. til Lintrup, 12.000 kr. til Kværs og 51.000 kr. til Bov Kommune. Det sidste skyldes, at Kollund Skole blev bomberamt i 1945 og derfor måtte genopføres. Til Sønderborg Amt og Tønder Amt blev der slet ikke bevilget penge. En ansøgning fra Døstrup blev afslået, da skolen en gang før havde modtaget andel i det sønderjyske tilskud.⁵¹

I det videre forløb kom skoleforholdene i det øvrige land til at spille en stor rolle. Også nord for Kongeåen var skolebyggeriet gået i stå, og kravene i skoleloven af 1937 var i de fleste amter ikke gennemført i større grad end i Sønderjylland. I 1950 blev det nødvendigt endnu en gang at forlænge fristen for lovens gennemførelse, denne gang til 1. april 1958. Samtidig blev taksterne for det generelle statstilskud endnu en gang forhøjet, og der blev stillet otte millioner kroner til rådighed for kommuner, som på grund af »spredt bebyggelse« havde særlige vanskeligheder ved at opfylde skolelovens bestemmelser om skolebyggeri.⁵² Denne bevilling gav i Undervisningsministeriet håb om, at man nu kunne slippe af med besværet med det sønderjyske tilskud. I januar 1951 skrev ministeriet til de fire skoledirektioner, at der på finansloven for 1950/51 for sidste gang var afsat 175.000 kr. til det sønderjyske skolevæsen. Fremtidig måtte støtten til skolebyggeri i Sønderjylland dækkes af de otte millioner, som var afsat til kommuner med spredt bebyggelse. Ministeriet lagde dog op til, at man i Sønderjylland kunne udvide begrebet spredt bebyggelse, så også andre kommuner kunne få andel i pengene.⁵³

Truslen om, at det sønderjyske tilskud skulle ophøre, vakte stor furor blandt de sønderjyske skolemyndigheder og særlig blandt de kommuner, som endnu ikke havde fået udbygget deres skolevæsen.⁵⁴ Men forslaget var også egnet til at få modsætningsforholdet mellem skoledirektionerne til at blusse op. Der havde allerede i 1937-38 været forskellig holdning til, om det sønderjyske tilskud skulle gives til nationalt udsatte områder eller til alle kommuner, men det var lykkedes dengang og senere at nå til enighed om en fælles holdning. Denne gang var uenigheden mere gennemgribende, da repræsentanterne fra Tønder Amt var nogenlunde tilfredse med, at den særlige støtte kun

Blandt argumenterne for en fornyelse af det sønderjyske tilskud var det tyske mindretals nyoprettede privatskoler. Tønder Amts Skoledirektion fremsendte således i 1951 til Undervisningsministeriet et kort over de tyske skolars placering i amtet i 1944 og i 1951 (Undervisningsministeriets arkiv i Rigsarkivet).

skulle gives til områder med spredt bebyggelse, især når dette begreb blev udvidet til at omfatte nationalt truede områder. Herved blev det sikret, at Tønder og delvis Aabenraa Amt fik langt den største andel, mens Haderslev og Sønderborg Amter fik mindre eller slet intet. Mest markant blev synspunktet fremført af skoledirektionsmedlem, landstingsmand Alfred Kristensen, som ved skoledirektionernes fællesmøde i Aabenraa den 3. marts 1951 udtalte, at »de fede dele af Haderslev Amt samt Als« ikke var anderledes stillet end den øvrige del af landet og derfor ikke havde særlig støtte behov.⁵⁵

De tre østlige amters skoledirektioner var ikke enig i, at støtten til det sønderjyske skolevæsen fremtidig udelukkende skulle tages fra bevillingen på de otte millioner til områder med spredt bebyggelse. I hvert fald måtte de tidligere bevilgede penge, som endnu ikke var anvendt på grund af problemerne med at skaffe byggematerialer, stadig være til rådighed efter den hidtidige fordelingsnøgle. For at påvirke be-

slutningsprocessen mødte amtmand Kresten Refslund Thomsen og amtsskolekonsulent Hans Novrup op i Undervisningsministeriet den 21. februar 1951, ligesom Refslund Thomsen havde både telefon- og brevkontakt med tidligere undervisningsminister Jørgen Jørgensen om sagen.⁵⁶ Blandt argumenterne for endnu en gang at give sønderjyderne en fortrinsstilling fremførtes grænselandets særlige forhold med dets nationale bryderier. Det danske skolevæsen måtte styrkes, da det tyske mindretal var godt i gang med at genopbygge sit skolevæsen. I løbet af få år var antallet af tyske privatskoler steget fra fem til 25.

Selv om fællesmødet den 3. marts 1951 var endt i vild uenighed, var ønsket om at opnå en fælles holdning så stor, at skoledirektionerne på et nyt møde den 10. marts fik Tønderfolkene til at gå med til en fællesudtalelse.⁵⁷ Kompromisset blev, at skoledirektionerne i enslydende svar til ministeriet gjorde opmærksom på, at det var »tvingende nødvendigt«, at der ud over andel i de otte millioner stadig kunne gives en særlig sønderjysk støtte til de kommuner, som endnu ikke havde fået udvidet deres skolevæsen. Men samtidig blev det påpeget, at kommuner med særlige forhold, herunder skolebygningernes mangelfulde tilstand og nationale brydninger, kunne modtage yderligere støtte og få fortrinsret til materialebevillinger.

I de fire svar vedlagde skoledirektionerne en række bilag, der i detaljer påviste, hvilke skolebyggesager der endnu forestod, samt for Tønder, Aabenraa og Sønderborg Amters vedkommende en række kommunekort, som viste placeringen af tyske skoler og den tyske stemmeprocent ved valget i 1939. Disse kort skulle understrege, at det nationale argument for bedre danske skoler stadig eksisterede. Tønder Amt vedlagde endvidere en oversigt over ubesatte lærerstillinge. Dermed ville man fortælle ministeriet, at Tønder Amt havde stærkt brug for penge til gode bygningsforhold, for ellers kunne man ikke tiltrække gode lærere.⁵⁸ Amtsskolekonsulenten havde allerede ved mødet i 1948 gjort opmærksom på, at kun lærere med under g+ i eksamenskarakter søgte stillinger i amtet.⁵⁹

Sønderjylland får i pose og sæk

Undervisningsministeriet var godt klar over, at med tilsagnet fra 1941 var det nødvendigt på en eller anden måde at imødekomme sønderjyderne, selv om ministeriet var bange for, at hvis man rakte dem en lillefinger, så ville de tage hele armen.⁶⁰ I første omgang forsøgte

Tidligere kirkeminister Frede Nielsen var blandt fortalere for, at det sønderjyske tilskud skulle fortsætte i 1950'erne. Han rejste således en forespørgselsdebat i Folketinget den 28. maj 1952, hvor han stillede Flemming Hvidberg følgende spørgsmål: Hvilke foranstaltninger har undervisningsministeren truffet for at sikre den lovede ekstraordinære støtte til udbygningen af den danske skole i Sønderjylland? Foto: Museum Sønderjylland – ISL.

ministeriet blot at tilbyde de sønderjyske amter en betydelig andel af tilskuddet til kommuner med spredt bebyggelse.⁶¹ Men snart blev man presset til at komme med flere penge. Sagen blev flere gange taget op som forespørgselsdebatter i Folketinget, blandt andet rejst af

tidligere kirkeminister Frede Nielsen, der var valgt i Sønderjylland. Både blandt partiernes ordførere og hos undervisningsminister Flemming Hvidberg var der en positiv indstilling til at imødekomme de sønderjyske ønsker.⁶² Den andel, som de sønderjyske amter kunne regne med at få fra bevillingen på de otte millioner, blev fastsat til 1.150.000 kr. Efterhånden blev det også accepteret, at restbeløbet af den tidligere bevilling til det sønderjyske skolevæsen fra 1938 til 1948 på 1.750.000 kr. suppleret med tre gange 175.000 kr. for finansårene 1948/49-1950/51 også var til rådighed. Der tilbagestod i alt 900.000 kr. af den samlede bevilling på 2.275.000 kr., da mange byggeprojekter var blevet standset af materiale-mangel. I to omgange i november 1951 og maj 1952 blev skoledirektionerne bedt om i detaljer at redegøre for, hvilke tilskud der var behov for, når alle kommuners skolevæsen skulle bringes op på 1937-lovens niveau, og når der særligt skulle tages hensyn til områder med spredt bebyggelse. Ministeriet tillod nu også, at der blev indregnet en form for kompensation for prisstigninger. Byggeindekset var steget fra 100 i 1939 til 277 i august 1952, så ministeriet mente, at det var rimeligt at forøge tilskuddets størrelse med 200 %.⁶³

Både svarene fra Tønder Amt og fra Sønderborg og Aabenraa Amter benyttede det nationale argument for at opnå det størst mulige tilskud, men ikke på samme måde. Tønder Amts Skoledirektion mente, at hele Tønder Amt var et område med spredt bebyggelse med kun 24,3 indbyggere pr. km², og at der i amtet var store områder med nationalt blandet befolkning. Betalingssevnen i Tønder Amt var desuden præget af store udgifter til vejvæsenet, og af at gælden i mange af amtets sognekommuner var meget høj. Det var nødvendigt at opruste det danske skolevæsen, da det tyske skolearbejde, som var standset i 1945, igen var præget af stigende aktivitet. Det tyske skolevæsen ønskede ikke blot at udnytte de rettigheder, som mindretalslovgivningen gav, men søgte også at opnå større selvstændighed og uafhængighed. De tyske privatskoler fik stadig flere elever, og de ville utvivlsomt i stigende grad få støtte sydfra. Skoledirektionen ønskede derfor, at det danske skolevæsen blev udbygget snarest, og at der i de nationalt blandede områder kunne ydes statsstøtte op til 60 %.⁶⁴

For Sønderborg og Aabenraa Amters skoledirektioner ville det være forfejlet kun at koncentrere sig om de særligt nationalt blandede områder. En udbygning af skolevæsenet var et led i det almindelige genforeningsarbejde. Det drejede sig om »en landsdel, der i over 500

år har været administrativt adskilt fra moderlandet og været nær tilknyttet Holsten, og som det gælder om at få assimileret med det danske samfund« som en naturlig og integreret del. Heller ikke »spredt bebyggelse« kunne berettige til større tilskud, da man ikke mente, at det gav større udgifter til skolevæsenet. Efter de to skoledirektioners opfattelse skulle udbygningen af skolevæsenet derfor ske i hele landsdelen. Men man var enig med skoledirektionen i Tønder om, at den nationale kamp i landsdelen stadig var i gang, ikke kun i grænseegnene, men også for eksempel i Broager, på Als og visse steder i Haderslev Amt, og derfor måtte det danske skolevæsen hurtigst muligt opgraderes.⁶⁵

Det sydslesvigske skolevæsen blev også inddraget i argumentationen. Det var tydeligt, at man nord for grænsen var lidt misundelig over den opmærksomhed, Sydslesvig skabte i offentligheden, for det hed i Sønderborg og Aabenraa skoledirektioners fællesskrivelse, at der i Sydslesvig rejste sig den ene nye skole efter den anden »under anvendelse af danske millionbeløb«. I denne forbindelse havde den landsdel, »der danner selve Danmarks sydgrænse« krav på en mindst lige så stor interesse og konkrete »statsofre«, så skolevæsenet kunne komme på »fuld højde med tidens krav«.

Oversigt over de sønderjyske bevillinger 1938-1953⁶⁶

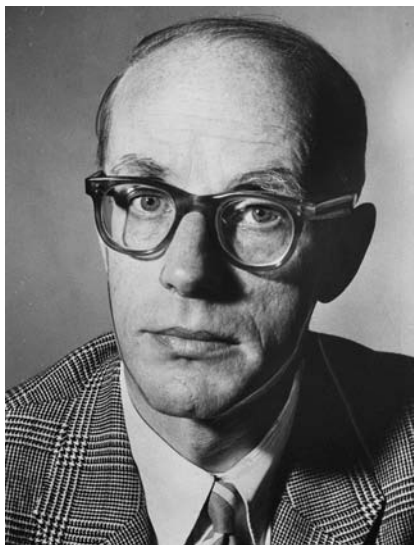
	Gammel bevilling 1938-47	Gammel bevilling 1948-51	Tilskud anvendt 1938-52	Restbeløb gammel bevilling	Andel i spredt bebyggelse	Amternes forslag juli-aug. 1952	Endelig bevilling juni 1953
Haderslev Amt	400.000	120.000	357.000	163.000	300.000	1.861.000	1.200.000
Aabenraa Amt	450.000	135.000	430.000	155.000	150.000	2.356.000	1.200.000
Sønderborg Amt	300.000	90.000	265.500	124.500	0	1.636.000	800.000
Tønder Amt	600.000	180.000	323.500	456.500	700.000	2.100.000	1.800.000
I alt	1.750.000	525.000	1.375.000	899.000	1.150.000	7.953.000	5.000.000

Af ovenstående tabel fremgår det, at de fire skoledirektioner opgjorde de samlede tilskudsbeløb, når de resterende skoler – 176 skoler af i alt 287 – skulle udbygges, til i alt næsten otte millioner kr., hvilket svarede til det beløb, som loven fra 1950 afsatte til skolerne med spredt bebyggelse i hele landet. I Undervisningsministeriet var holdningen, at de sønderjyske skoledirektioner havde spændt forventningerne for højt. Ikke mindst fandt man, at Aabenraa og Sønderborg Amter forlangte for meget i forhold til Tønder. Eller som ekspeditionssekretær Eiler Mogensen udtrykte sig, så faldt det ham »noget for brystet at se visse alsiske kommuner, hvor bønderne er endog særdeles velstående«, indstillede til ekstraordinært tilskud. I ministeriet ønskede man en halvering af det samlede tilskud til et beløb på ca. fire millioner, hvoraf de 900.000 kr. kunne tages fra den ubrugte del af den tidligere bevilling, og 1.150.000 kr. som andel i bevillingen til de spredt bebyggede områder.

Egentlig ønskede Undervisningsministeriet et fællesmøde med skoledirektionerne, så man kunne tale sig til rette om sagen, men dette var ikke så nemt, da amtmand Refslund Thomsen var blevet vred over de ovennævnte udtalelser fra medlem af Tønder Amts Skoledirektion, Alfred Kristensen.⁶⁷ Amtsskolekonsulent Hans Novrup fandt også, at yderligere samarbejde med Tønder var problematisk, hvilket kollegaen i Haderslev, Roust, var enig i: Man ville nok i Haderslev have forbindelse med Aabenraa og Sønderborg, men ønskede ikke samarbejde med Tønder.⁶⁸ På trods af modsætningerne lykkedes det at få indkaldt alle fire skoledirektioner til møde i Undervisningsministeriet den 12. november 1952.

Dette var det sidste møde, hvor de sønderjyske skoledirektioner og ministeriets embedsmænd i fællesskab traf afgørende beslutninger for det sønderjyske skolevæsen. Her blomstrede uenigheden mellem vest og øst om kriterierne for det sønderjyske tilskud atter. Alfred Kristensen fra Tønder Amt gjorde sig igen til talsmand for, at Sønderborg og Haderslev Amter ikke skulle have del i den ekstra bevilling. Denne skulle gives af nationale grunde, og desuden var skatteevnen i Haderslev og Sønderborg Amter i sammenligning med Tønder og Aabenraa som dag og nat.

Fra Undervisningsministeriets side var man nu indstillet på at skaffe bevilling til det sønderjyske skolevæsen på i alt fem millioner kroner, som skulle finansieres både af den ubrugte del af den tidligere bevilling, via en andel af tilskuddet til spredt bebyggelse samt en

I begyndelsen af 1950'erne blev der afholdt nye hemmelige møder om forlængelse af det særlige sønderjyske tilskud til skolevæsenet. Blandt de fremtrædende aktører var øverst fra venstre undervisningsminister Flemming Hvidberg, foto: Det Kgl. Bibliotek, ekspeditionssekretær Eiler Mogensen fra Undervisningsministeriet, foto: Det Kgl. Bibliotek. Næderst fra venstre: amtskolekonsulent Hans Novrup, Sønderborg-Aabenraa Amter, foto: privat, og medlem af Tønder Amts Skoledirektion, landstingsmedlem Alfred Kristensen (udsnit af billede af Tønder Amtsråd 1950-54), foto: Museum Sønderjylland – ISL.

fornyset sønderjysk bevilling. Ekspeditionssekretær Eiler Mogensen opstillede forskellige modeller for, hvordan en sådan bevilling mellem amterne kunne fordeles, og nåede stort set frem til samme resultat: Haderslev og Aabenraa Amter skulle hver have 1.200.000 kr. i samlet tilskud, Sønderborg Amt 800.000 kr. og Tønder Amt 1.800.000 kr. I denne fordeling var der både taget hensyn til amternes ubrugte del af tidligere bevilling og til den tidligere anvendte fordelingsnøgle, der tilgodeså områder, der var nationalt truede. Selv om Tønder Amt fik det største beløb, vægrede skoledirektionens medlemmer sig mod aftalen, men takket være energisk indsats fra Hans Novrups side lykkedes det at få Tønderfolkene til at acceptere aftalen. Flere af de sønderjyske mødedeltagere forsøgte at få ministeriet til at give mere end de fem millioner, men ministeriet fastholdt, at det ikke ville være muligt at skaffe flere penge fra Finansudvalget. Derimod blev bevillingsperioden nedsat fra ti til fem år.⁶⁹

Men aftalen var endnu ikke helt på plads. Den store bevilling krævede tilslutning fra Finansministeriet og fra Finansudvalget, og sagsbehandlingen var ikke hurtig. Der gik flere måneder, før Finansministeriet gav sin tilslutning.⁷⁰ Undervisningsministeriet forsøgte derefter at få partiernes accept af aftalen.⁷¹ Landstingsmand Alfred Kristensen, som var socialdemokrat, og som tidligere havde markeret sig på møderne i ministeriet, beskyldte ved valgmøder i Agerskov og Bevtoft undervisningsminister Flemming Hvidberg for »utilladeligt smøleri«, da kommunerne ikke vidste, hvad de kunne forvente af tilskud, og udbygningen af skolevæsenet skulle ligge klar til 1. april 1953, hvor alle skoleplaner skulle være godkendt. Folketingsmand Fr. Heick forsvarede i flere dagblade undervisningsministeren og tilbagemviste skarpt beskyldningen som en socialdemokratisk valgskrøne.⁷² Først i juni 1953 kom bevillingen gennem Finansudvalget, og Undervisningsministeriet kunne meddele de sønderjyske skoledirektioner, at de fem millioner kroner til gennemførelsen af skoleloven i de resterende kommuner i Sønderjylland var på plads. Pengene skulle anvendes i overensstemmelse med de forhandlinger, som ministeriet havde ført med de sønderjyske skoledirektioner.⁷³

Pengene bruges 1953-1970

Det sønderjyske skolevæsen stod nu rustet til at få 1937-loven fuldt gennemført. Med bevillingen fra Finansudvalget kunne de kommu-

Udbygning af skolevæsenet efter 1937-loven krævede faglokaler til gymnastik, sløjd og husgerning. I Ullerup Kommunes skoler havde man hidtil ikke haft hverken sløjdlokale eller skolekøkken, men i 1952 fik den nye Aønbøl-Ullerup Skole bl.a. et moderne husgerningslokale. Foto: Museum Sønderjylland – ISL.

ner, der endnu ikke havde fået deres skolevæsen udbygget efter folkeskolelovens krav, regne med at få støtte fra staten på op til 40-50 % af udgifterne. Skoledirektionerne udarbejdede hver deres plan for, hvilke skoler der kunne forvente andel i den sønderjyske bevilling. Pengene var ikke noget problem, da hver skoledirektion havde fået udmeldt sin andel af bevillingen, og da der hvert finansår fra 1953/54 til 1957/58 var 770.000 kr. til rådighed på de årlige finanslove, hvortil kom den sønderjyske andel på samlet 1.150.000 kr. af bevillingen til kommuner med spredt befolkning. Desuden kunne ubrugte penge fra det ene finansår uproblematisk overføres til senere år.

Men virkeligheden blev en lidt anden. Det tredobbelte problem, som red skolemyndighederne nord for Kongeåen som en mare, eksisterede i høj grad også i Sønderjylland.⁷⁴ Kombinationen af problemer med at skaffe lærere, stigning i elevtallet, som skyldtes de store fødselsårganges indgang i skolesystemet i 1950'erne, og stor mangel på byggematerialer, var en uheldig cocktail. Selv om kommunerne stod med pengene til at finansiere skolebyggerier, var der store vanskeligheder med at få tilladelse til at bygge.

Lærermanglen skyldtes både, at der var blevet uddannet for få kandidater, og at der med det stigende børnetal og den udvidede undervisning med flere klasser og nye fag blev behov for flere lærere. For eksempel var der i Aabenraa Amt ansat i alt 179 lærere i 1955, mens antallet i 1965 var 267. I Tønder Amt var stigningen noget mindre: 181 lærere i 1955 og 233 lærere i 1965.⁷⁵ Hvert år i 1950'erne gjorde amtsskolekonsulenterne i deres beretning opmærksom på, at det ofte var vanskeligt at få besat lærerembeder, da der trods gentagne opslag ingen eller kun ganske få ansøgere meldte sig. Størst var problemet i Tønder Amt, hvor der en række år stod 30-40 stillinger vakante.⁷⁶ Tønder Skoledirektion gjorde gentagne gange opmærksom på, at man ikke kunne skaffe lærere til amtet, hvis der ikke blev skabt bygningsmæssige forbedringer. Der var stigende børnetal i alle fire amter: i 1950 var der samlet i Sønderjylland godt 25.000 undervisningspligtige børn, i 1957 var tallet knap 29.000, hvorefter børnetallet stagnerede. Stigningen var stærkest i de tre østlige amter, mens børnetallet steg mere afdæmpet i Tønder Amt.

Den største forhindring for skolevæsenets udbygning var imidlertid manglen på byggematerialer, som fortsatte et stykke op i 1960'erne, selv om valutarestriktionernes ophævelse i slutningen af 1950'erne gjorde situationen bedre.⁷⁷ Boligministeriet var yderst tilbageholdende med at give materialebevilling til skolerne, da der var hård konkurrence om byggematerialerne med det stigende boligbyggeri og opførelse af kaserner, institutioner og idrætsfaciliteter. Der var hvert år sat en meget snæver kvote af til skolerne, som slet ikke stod mål med kommunernes ønsker. I begyndelsen af 1950'erne bevilgede Boligministeriet først og fremmest materialer til byggeforanstaltninger, som skulle skaffe klasselokaler til det stigende børnetal, hvilket især kom de købstadsordnede skoler til gavn. Dog kunne der i enkelte tilfælde gives dispensation til skolebyggeri, hvor amtslægen havde erklæret den eksisterende skole for sundhedsfarlig. Et andet formildende argument var det, hvis skolebyggeriet kunne udføres som vinterbyggeri, da man så kunne beskæftige arbejdsløse. Som eksempler på materialebevillinger givet til vinterbyggeri kan nævnes en gymnastiksal ved Lysabildskov Skole og nye lokaler i Ulkebøl og på Kegnæs.⁷⁸

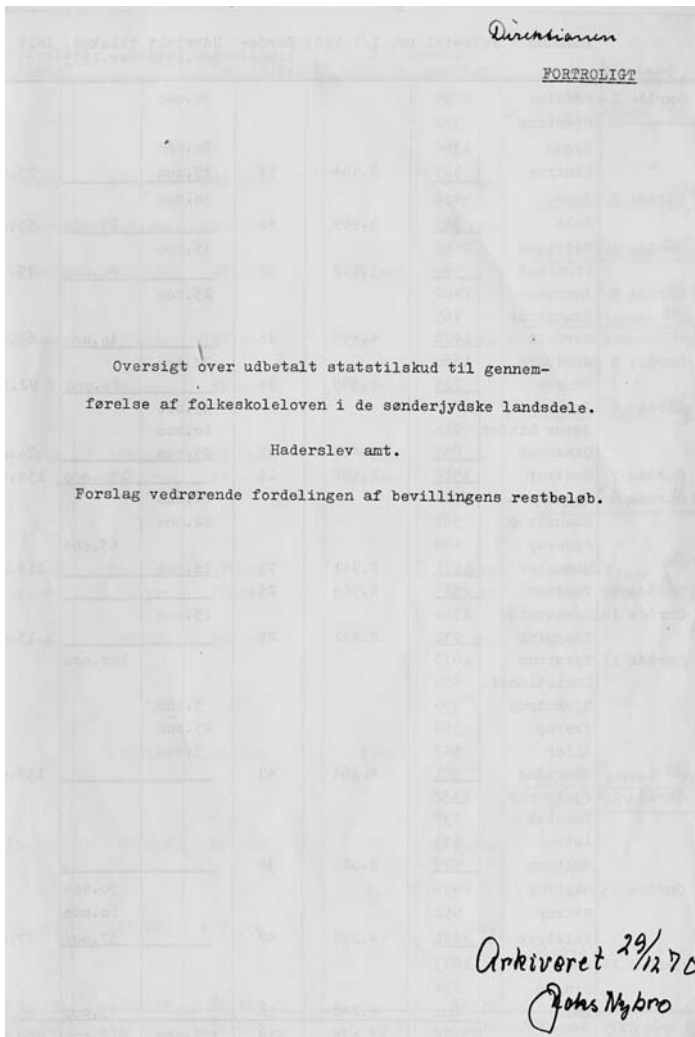
Kommuner og skoledirektioner, især i Tønder Amt, benyttede ofte den nationale begrundelse som argument for, at det hastede med materialebevilling. For eksempel henviste skoledirektionen til, at skolen

i Rens i Burkal Kommune lå i et nationalt blandet område, og at der i umiddelbar nærhed var opført en tysk privatskole. Tilsvarende tilskyndede amtsskolekonsulent Brejl til, at der blev bevilget byggematerialer til en ny centralskole i Ravsted, blandt andet fordi »den nye, smukke og velindrettede tyske privatskole har særdeles dygtige lærerkræfter«, hvilket gjorde det meget iøjnefaldende, at forholdene ved de hidtidige små danske skoler i kommunen var så dårlige.⁷⁹

Ved udgangen af 1957, hvor 1937-loven skulle have været endeligt gennemført, og hvor Folketinget var i færd med at vedtage en ny skolelov (lov af 7. juni 1958), var bestemmelserne i den nu tyveårige skolelov langt fra gennemført. I de sønderjyske amter manglede en række skoler især i Tønder og Haderslev Amter stadig nødvendige faglokaler og sanitære installationer. De nye skoleplaner var trådt i kraft i Sønderborg Amt i 89 % af skolerne, i Aabenraa Amt i 61 %, i Haderslev Amt i 45 % og i Tønder Amt kun i godt 30 % af skolerne.⁸⁰

Selv om der fra 1953 og de følgende år var tæret på den sønderjyske bevilling i de fleste amter, var der ved udløbet af finansåret 1957/58 stadig mere end 2,1 millioner kr. tilbage af bevillingen, og det var ikke kun manglen på byggematerialer, der sinkede processen.⁸¹ Mange steder skulle det afklares, om der skulle ske en centralisering af skolevæsenet. Dette blev mere og mere aktuelt med forhandlingerne om den nye skolelov af 1958, hvor der også på landet skulle være mulighed for, at eleverne kunne få nye fag som engelsk og matematik, og hvor der skulle være mulighed for at få adgang til et ottende skoleår og realafdeling. Dette førte til, at kommunerne i stigende grad måtte samarbejde om skolevæsenet, hvilket betød, at en lang række af de små skoler enten måtte nedlægges eller nedgraderes til forskoler. I Haderslev Amt blev 97 skoler således over en årrække til 55 skoler.⁸² Centraliseringen fik ikke betydning for det sønderjyske tilskud, da dette også kunne gives til en centralskole, hvis der var en eller flere af de små skoler, som ikke tidligere havde modtaget andel i bevillingen. Derimod var der en række byggesager i Sønderborg Amt, som ikke kunne modtage sønderjysk tilskud, da man tidligere havde fået.

Efter 1953 forhandlede Undervisningsministeriet ikke længere samlet med de sønderjyske skoledirektioner, men kommunikerede med skoledirektionerne enkeltvis. Ministeriet lod stort set skoledirektionerne bestemme prioriteringen af rækkefølgen af de enkelte byggeprojekter og foreslå størrelsen af det sønderjyske tilskud. Blot skulle den samlede plan overholdes, så der også var penge til de sidste kom-

Det sønderjyske tilskud fortsatte med at være en tys-tys-sag. Endnu så sent som i 1970 fortroligt-stemplede amtsskolekonsulent Johs. Nybro sin oversigt over bevillingerne til skolerne i Haderslev Amt (Landsarkivet for Sønderjylland. Haderslev Amts Skoledirektion. Det særlige sønderjyske tilskud 1920-70). Foto: Museum Sønderjylland - ISL.

muner. Mest intense forhandlinger måtte ministeriet føre med Tønder Amt, hvor der endnu i 1957-58 var ca. 1,2 millioner kroner tilbage af den bevilling på 1,8 millioner kroner, som i 1953 var blevet øremærket

til Tønder. Da det var indviklede og lidt besværlige forhandlinger, blev den samlede amtsskoledirektion kaldt til møde med undervisningsminister Jørgen Jørgensen og førende embedsmænd i ministeriet den 4. december 1957. Resultatet blev, at skoledirektionens forslag til støtte i hovedsagen blev accepteret, men ministeriet krævede, at størrelsen af de sønderjyske tilskud til de enkelte skoler skulle nedjusteres, så ingen kommuner fik mere end 50 % i samlet statsstøtte, og så det blev sikret, at der var penge nok også til de kommuner, som kom allersidst med deres byggesag. Tønderfolkene forsøgte ellers at få ministeriet til at give tilsagn om yderligere penge, men det kunne ministeriet ikke gå med til.⁸³

Man skulle langt op i 1960'erne, før de sidste sønderjyske penge blev opbrugt. I Sønderborg Amt blev de allersidste penge, 45.000 kr., i 1966 reserveret til Lysabild Centralskole, da de to mindre skoler i kommunen, som havde været tiltænkt bevillingen, var blevet nedlagt.⁸⁴ I Haderslev Amt skulle der gå endnu længere tid med at få anvendt den sønderjyske bevilling. I marts 1964 indsendte amtsskolekonsulent Johs. Nybro en plan for benyttelsen af det store restbeløb på 588.000 kr., og disse penge blev anvendt de følgende seks år. Blandt de sidste kommuner, som fik bevilling, var Rødding, Vojens, Gram og Agerskov. Ministeriet benyttede lidt varierende formuleringer af, fra hvilken konto støtten stammede, enten fra den sønderjyske bevilling eller fra bevillingen vedrørende spredt bebyggelse. Rødding Kommune fik penge fra begge konti. De allersidste penge blev udbetalt så sent, at Haderslev Amt ikke længere eksisterede, og udbetalingen måtte foregå via Sønderjyllands Amtskommune efter kommunalreformen i april 1970, men da var der også gået 33 år siden vedtagelsen af folkeskoleloven af 1937.⁸⁵

Sammenfatning og konklusion

Det sønderjyske tilskud til gennemførelsen af folkeskoleloven af 1937 er et af de vigtigste emner i den sønderjyske skolehistorie i perioden fra Genforeningen til kommunalreformen i 1970. Sammen med den specielle sønderjyske skoleordning, som eksisterede frem til skoletilsynsloven af 1949 og delvist frem til 1963, var det et vigtigt trin i den sønderjyske skoles integrering i den danske folkeskole. Det er derfor lidt overraskende, at den skolehistoriske forskning ikke har fokuseret særligt på den meget omfattende statsstøtte, som blev givet til så godt

som samtlige sønderjyske kommuners byggesager i en menneskealder. Dette hænger måske sammen med den skjulte måde, bevillingen blev vedtaget på.

Den sønderjyske skoleordning og det sønderjyske tilskud havde i høj grad med hinanden at gøre. Dels var sammensætningen af skoledirektionerne uden tyske medlemmer med til at sikre, at forhandlingerne om den sønderjyske bevilling og dens fordeling kunne foregå i lukkede fora, dels var den sønderjyske skoleordning med de mange små skoler skyld i, at folkeskoleloven af 1937 var vanskeligere at gennemføre i Sønderjylland end i det øvrige land.

Det var et betydeligt beløb, der blev pumpet i det sønderjyske skolevæsen. I første omgang 1.750.000 kr., som var næsten det dobbelte af statstilskuddet til samtlige skoler i landet; dette tilskud fik sønderjyderne oven i købet også andel i. Senere kom der godt en halv million og yderligere fem millioner til, hvilket var mange penge i 1950'erne. Dette var i høj grad en saltvandsindsprøjtning til den sønderjyske skole. Det lykkedes i 1953 at få indregnet en dyrtidsregulering i beløbet, men senere skete der en vis udhuling af det sønderjyske tilskud på grund af inflation. Bevillingen blev først og fremmest givet til den bygningsmæssige side af skolevæsenet, men dette havde i allerhøjeste grad også indflydelse på skolevæsenets pædagogiske side. Uden de bygningsmæssige forbedringer kunne der ikke skaffes gode lærere, og de mange forbedringer af undervisningen, der var en følge af skolelovene af 1937 og 1958, kunne ikke gennemføres inden for de gamle rammer.

Det kan overraske, at skolemyndigheder og befolkning i det øvrige land ikke protesterede mod forskelsbehandlingen, da der også andre steder i landet var stort behov for udbygning af skolevæsenet. Men dels blev der bevilget særlige penge – otte millioner – til områder med spredt befolkning, hvor også sønderjyderne fik en andel, og dels var der i 1930'erne og endnu langt op i 1950'erne konsensus om, at Sønderjylland skulle have særlig støtte, især hvis der fandtes nationale argumenter. I Undervisningsministeriet var der dog visse kræfter, der mente, at nu havde sønderjyderne fået tilstrækkeligt.

Spørgsmålet om det nationalt truede område spillede en stor rolle i 1930'erne og under krigen. Dette var i virkeligheden hovedbegrundelsen for, at det sønderjyske tilskud i det hele taget blev bevilget. Men de nationale argumenter fremførtes også efter 1945, især i 1951-53, da kampen om forlængelsen af den sønderjyske bevilling foregik.

Det nationale havde stadig vægt på grund af Besættelsens nærhed og det uafklarede forhold til det tyske mindretal langt op i 1950'erne. Ved siden af den nationale begrundelse havde tilsagnet fra Undervisningsministeriet i 1941 om støtte til kommuner, der endnu ikke havde fået andel i den sønderjyske bevilling, stor betydning for bevillingens fortsættelse.

Diskussionen om, hvor stort det nationalt truede område var, skabte til stadighed splid og modsætning mellem skoledirektionerne. Tønder Amts Skoledirektion mente, at det alene var Tønder Amt – eller størstedelen af det – samt den sydlige del af Aabenraa Amt, der var truet. De tre østlige skoledirektioner fastholdt, at der også var truede sogne i deres amter, og at det var Sønderjylland som helhed, der som grænseprovins skulle have støtte. Specielt amtmand Refslund Thomsens tilslutning hertil var afgørende. Resultatet blev, at det var alle sønderjyske kommuner, som fik mulighed for at få det særlige statstilskud, men der blev indregnet en faktor, som tog særligt hensyn til både det nationalt truede og til det spredt befolkede. Dette betød således, at skolerne i Tønder Amt fik op til 50-60 % i statsstøtte mod 40-50 % i en række kommuner længere østpå.

Det sønderjyske tilskud bidrog i høj grad til, at folkeskoleloven af 1937 blev gennemført i Sønderjylland. Over en årrække blev lovens krav om faglokaler til gymnastik, sløjd, skolekøkken og idrætsfaciliteter gennemført ved både store og især ved en række af de mindre skoler. I Aabenraa Amt havde der ved udgangen af 1936 kun været ni skoler – Aabenraa by ikke medtaget – med egen gymnastiksal. 21 år senere var det 38 skoler, selv om der var blevet 11 færre skoler. Antallet af sløjdlokaler var steget fra 20 til 32, og antallet af skolekøkkener markant fra to til 22, ligesom der nu var 38 skoleidrætspladser mod kun to i 1936. Desuden var der tilkommet 25 skolebiblioteker, og endelig var de sanitære forhold blevet temmelig meget bedre.⁸⁶

Efterhånden som man nærmede sig vedtagelsen af den nye skolelov af 1958, blev der mange steder også i Sønderjylland etableret centralskoler, således at der i mange tilfælde måtte gennemføres en ny stor byggesag i kommuner, hvor folkeskoleloven af 1937 tidligere var blevet gennemført ved de mindre skoler. Men man kan ikke se bort fra, at det sønderjyske tilskud i en del kommuner bidrog til at bevare en skolestruktur med mindre skoler, som man senere blandt andet i 1960'erne og efter kommunalreformerne i 1970 og 2006 har haft diskussion om enten at bevare eller omforme. Denne diskussion om små

og store skoler, som er blevet ført i Sønderjylland lige siden 1920, er langt fra afsluttet.

I indledningen berørtes diskussionen, om hvorvidt Sønderjylland skulle have offentlig støtte, fordi det var et nationalt grænseområde, eller fordi det var et udkantsområde, der havde behov for udviklingsstøtte. Det sønderjyske tilskud til folkeskolelovens gennemførelse i perioden 1937-70 blev bevilget først og fremmest med nationale argumenter. At Sønderjylland så også fik andel i støttemidlerne til områder, der var spredt befolket, var blot en ekstra gevinst til den sønderjyske skoleudvikling.

FORKORTELSER

LAÅ: Landsarkivet for Sønderjylland,
Aabenraa
RA: Rigsarkivet
SD: Amtsskoledirektion
UVM: Undervisningsministeriet

KILDER

Utrykte kilder:

Rigsarkivet, Undervisningsministeriet (UVM), 1. departement, 1. kontor (RA) (de i noterne nævnte journalsager fra UVM er fra dette kontor):

Til artiklen er benyttet et omfattende materiale fra Undervisningsministeriets journalsager. Ministeriet har anvendt den temmelig besværlige fremgangsmåde, at sager om samme emne i en lang række tilfælde er tilakteret (overført til senere journalsager, men ikke i alle tilfælde. De i noterne nævnte journalsager fra perioden 1938-51 er således alle tilakteret journalsag nr. 1817/1957. For perioden 1946-63 findes der desuden i Undervisningsministeriet en særlig række af journalsager vedrørende materialebevillinger til skolebyggeri med tilhørende journal og register.

Mødereferater fra de hemmelige møder mellem UVM og de sønderjyske skoledirektioner findes i journalsag 2227/1936 og i samlepakken: Referater af møder med amtsskolekonsulenterne 1935-42 samt i flere tilfælde i den tilak-

terede samlesag 1817/1957. Desuden findes mødereferaterne i en række tilfælde i de sønderjyske amtsskoledirektioners arkiver.

Om gennemførelsen af skoleloven af 1937 i praksis se endvidere: UVM, Indberetninger om skolelovens gennemførelse 1941-42.

De sønderjyske amtsskolekonsulenter indsendte hvert år en skoleberetning til ministeriet om skolevæsenets status. Dette materiale findes for perioden 1953-62 i Statsskolekonsulenten for Folkeskolen og Seminarernes arkiv i RA under titlen: skoleindberetningskort. Materialet er desværre kasseret for den ældre periode, men kopier kan i mange tilfælde findes i de sønderjyske skoledirektioners arkiver.

Landsarkivet for Sønderjylland (LAÅ): Planlægning og gennemførelsen af de mange skolebyggerier i Sønderjylland i perioden fra 1937-70 kan følges via journalsager i de fire amtsskoledirektioners arkiver. Ud over journalsagerne er der anvendt følgende materiale:

Aabenraa-Sønderborg Amt, Fortrolige akter, X 1920-1936, forskellige sager.

Aabenraa Amts Skoledirektion, Gennemførelsen af folkeskoleloven i Sønderjylland 1938-52.

Skoledirektionens forhandlingsprotokol 1920-60.

Haderslev Amts Skoledirektion, Det særlige sønderjyske tilskud 1920-70.

Tønder Amts Skoledirektion, Nicolai Svendsens håndarkiv, pk. 4: Brevveksling med andre myndigheder 1920-50.

Amtsskolekonsulent S.C. Brejls håndarkiv vedr. den sønderjyske bevilling til skolebyggeri 1937-51.

Journal over nyordningen af skolevæsenet 1939-68.

Nicolai Svendsens privatarkiv. Skolebesøg og tjenesterejser 1923-46.

Trykte kilder:

Beretning om Skolevæsenet i Tønder Amt, udg. af Tønder Amts Skoledirektion (udkom årligt for perioden 1923-69).

Dannevirke 1953.

Deutscher Volkskalender 1945, 1953.

Folkeskolen, udg. af Danmarks Lærerforening 1942.

Folkeskolen i Haderslev Amt. Statistik, udg. af Haderslev Amts Skoledirektion (udkom årligt for perioden 1921-69).

Hejmdal 1937, 1938.

Jydske Tidende 1953.

Meddelelser om Folkeskolen, Ungdomsundervisningen og Læreruddannelsen 1933-1959, udg. af Undervisningsministeriet. *Løve og Ekspeditioner vedkommende Kirke- og Skolevæsen*, afdeling B, 1920-1963.

Lovtidende 1920-80

Rigsdagstidende (Rt.) (diverse årgange). Fra 1953 afløst af *Folketingstidende*.

Skolevæsenet i Sønderborg Amt. Statistik, udg. af Sønderborg Amts Skoledirektion (udkom årligt for perioden 1921-69).

Skolevæsenet i Aabenraa Amt. Statistik, udg. af Aabenraa Amts Skoledirektion (udkom årligt for perioden 1921-69).

Sønderjyden 1951, 1952.

LITTERATUR

Barfod, A: *Tillæg til Henrik Lehmann: Haandbog i Lovgivningen om Den Danske Folkeskole*, København 1938.

Borum, O.A.: *Oversigt over den i de sønderjyske Landsdele endnu gældende Særlovgivning*, København 1931.

Hansen, Hans Schultz og Henrik Becker-Christensen: *Sønderjyllands Historie efter 1815*, Aabenraa 2009.

Harsberg, Vagn: *De sønderjyske amtsråd indtil 1970*, Aabenraa 1984.

Jørgensen, Harald: *For de gamle som faldt. Træk af Dansk Kultursamfundets indsats 1910-1985*, København 1986.

Lehmann, Henrik: *Haandbog i Lovgivningen om Den Danske Folkeskole. Systematisk Fremstilling*, 3. udgave, København 1930.

Novrup, Hans: »Folkeskolen i de sønderjyske Landsdele 1920-1942«, Jakob Petersen (red.): *Kulturelle Forhold i Sønderjylland 1920-1942*, 1943, s. 9-49.

Nørr, Erik: *Genforeningens bedste gave. Skoleordning og amtsskolekonsulenter i Sønderjylland og Danmark 1920-1963*, Aabenraa 2003.

Nørr, Erik: »Hvorfor blev skoleloven af 1937 først gennemført i 1950'erne og 1960'erne«, Else Hansen og Leon Jespersen (red.): *Samfundsplanlægning i 1950'erne. Tradition eller tilløb?* København 2009, s. 153-226.

Nørr, Erik: »Da 97 skoler blev til 55. Nedlæggelser og sammenlægninger af skoler i Haderslev Amt 1937-70«, *Sønderjysk Månedsskrift* 2011, s. 133-44.

Roust, Th.: »Træk af sønderjysk Skoleliv efter 1920«, Cl. Eskildsen, Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen (red.): *Nordslesviigs aandelige Genforening med Danmark*, 1948, s. 119-49.

Roust, Th., Hans Novrup og Nic. Svendsen: »Murskeen i Skolens Tjeneste«, *Sprogforeningens Almanak* 1945, s. 95-120.

Svendsen, Nic. »Folkeskolen«, Franz v. Jessen: *Haandbog i det slesviigske Spørgsmaal Historie 1900-1937*, III, København 1938, s. 131-44.

NOTER

1. Jørgensen: *For de gamle som faldt*.
2. For det følgende henvises generelt til Nørr: *Genforeningens bedste gave*; Lehmann: *Haandbog i Lovgivningen*, 3. udg. 1930 (om sønderjyske skoleforhold se s. 57-98); Barfod: *Tillæg til Lehmanns Haandbog*.
3. Svendsen: *Folkeskolen* (1938), s. 131-44; Novrup: *Folkeskolen i de sønderjydske Landsdele* (1943), s. 9-49; Roust: *Træk af sønderjydsk Skoleliv* (1948), s. 119-49.
4. UVM cirk. 26.7.1920, 16.2.1921, 12.12.1927 (trykt i *Love og Ekspeditioner*).
5. Oplyst af A. Barfod i mødet 17.10.1936; jf. UVM skr. 6.6.1934 (UVM, Journalsag 1315/1934 og 612/1936).
6. Se Nicolai Svendsens dagbog over tjenesterejser 6.-7.10.1936 (Nic. Svendsens privatarkiv).
7. LAÅ. Aabenraa-Sønderborg Amt, Fortrolige akter, X 1920-1936, forskellige sager.
8. Nørr: *Genforeningens bedste gave*, s. 342.
9. Mødereferat 17.10.1936 ved sekretær i UVM Eiler Mogensen (UVM, Journalsag 2227/1936).
10. Tiedjebæltet opkaldt efter teologen Johannes Tiedje, en linje, som gik nord om Højer og Tønder samt de øst herfor liggende sogne helt over til Rinkenæs på nordsiden af Flensborg Fjord. Det var et område, som den tyske regering efter afstemningen i 1920 krævede overdraget til Tyskland. Området blev også kaldt den skæve firkant.
11. Kaalund-Jørgensens redegørelse findes i: LAÅ. Aabenraa Amt. Fortrolige akter (se note 7).
12. Kreditanstalt Vogelgesang gav støtte til kriseramte landmænd, men søgte samtidig at virke for tyskhedens udbredelse blandt indifferente og danske landmænd.
13. Loven er trykt i *Lovtidende* 1937 A, s. 866-84. Om rigsdagsbehandlingen se Nørr: *Hvorfor blev skoleloven af 1937*, s. 164ff.
14. Lov 1.6.1929 om ændringer vedr. lovgivningen og forvaltningen i de sønderjyske landsdele; Borum: *Overblik over den endnu gældende Særlovgivning*.
15. Cirkulære 17.11.1937 angående stats-tilskud til forrentning og afbetaling af byggelån efter lov om folkeskolen af 18.5.1937 § 63; cirkulære 16.6.1938 angående kommunale skolebygninger og skoleinventar; *Undervisningskøkkenet*. Udgivet af Udvalget til Fremme af Undervisningskøkkeneres Oprettelse, 2. udg. 1938.
16. Tallene i tabellen er opgjort på grundlag af de fire sønderjyske skoledirektioners trykte årsberetninger for 1936.
17. Referat af mødet 23.9.1937 (72 sider) ved sekretærer i UVM Palle greve Danneskiold-Samsøe og Eiler Mogensen findes i UVM, Referater af møder med amtsskolekonsulenterne 1935-42.
18. Mødereferat 27.9.1937 ved sekretær i UVM Mogens Skot Hansen (UVM, Journalsag 2227/1936).
19. Tekstanmærkningen er gengivet i *Rigsdagstidende* 1937/38 Tillæg B, sp. 1231-32.
20. Om ansættelsen af idrætskonsulenten se UVM, Journalsag 440/1941; eksempler på Braae Hansens årsberetninger findes bevaret i Aabenraa SD, Journalsag Q 6-1946 og Journalsag Q 1-1949.
21. 1.750.000 Kr. til modernisering af de sønderjydske skoler (*Hejmdal* 29.1.1938).
22. Den nye folkeskole. Undervisningsminister Jørgen Jørgensen redegør for de nye lovbestemmelser (*Hejmdal* 1.2.1938).
23. Se f.eks. pastor K. Fisker (Nustrup): *Rammerne og Livet*. I Anledning af den nye Skolelov (*Hejmdal* 1.2.1938); Overlærer H.C. Hansen (Gråsten): *Skolen under den nye Skolelov* (*Hejmdal* 4.2.1938).
24. Mødereferat ved sekretær i UVM Mogens Skot Hansen findes i Tønder SD, Nicolai Svendsens håndarkiv, pk. 4: Brevveksling med andre myndigheder 1920-50.

25. Se punkt 5 i den ovenfor gengivne illustration med oversigt over sønderjyske tilskud på finansloven 1940/41.
26. Referater fra de to møder udarbejdet af sekretær E.A. Koch findes i UVM, Referater af møder med amtsskolekonsulenterne 1935-42.
27. K. Refslund Thomsen til Jørgen Jørgensen 29.3.1938 (UVM, Journalsag 735/1938). Denne journalsag er som en lang række andre journalsager 1938-51 om det sønderjyske tilskud tilakteret journalsag 1957 nr. 1817).
28. Barfods kladde til fordelingsforslaget findes i UVM, Journalsag 1938 nr. 735.
29. Den endelige aftale om det sønderjyske tilskuds fordeling blev af UVM meldt ud til de 4 SD'er 25.3.1939 (Journalsag 1938 nr. 2502).
30. Om skolebyggerierne i de sønderjyske amter se: Roust, Novrup og Svendsen: *Murskeen i Skolens Tjeneste*, s. 95-120; RA, UVM. Indberetninger om skolelovens gennemførelse 1941-42 (heri skemaer indsendt fra de sønderjyske amter). Desuden findes der i de sønderjyske skoledirektioners arkiver journalsager for de enkelte byggesager.
31. UVM 16.6.1942 til Tønder SD (UVM, Journalsag 712/1942).
32. I RA findes der bevaret 306 pakker med sager fra Undervisningsministeriets rådgivende arkitekt i skolebygningssager.
33. UVM's skr. 7.9.1942 til Aabenraa SD (Aabenraa SD. Journalsager 1942 - U 18).
34. Aabenraa og Sønderborg SD 14.5.1940 til UVM (UVM, Journalsag 2251/1939).
35. Politiajudant Kr. Refslund Thomsen 17.5.1940 til UVM (2251/1939).
36. SD'ernes henvendelser til UVM 1940-43 se UVM, Journalsag 2251/1939, 363/1941 og 925/1943.
37. UVM skr. 12.2.1941 til de sønderjyske amtmænd.
38. UVM's redegørelse marts 1941 til Finansudvalget (Journalsag 363/1941). I de efterfølgende to finansår blev der anvendt henholdsvis 128.500 og 231.000 kr. af den sønderjyske bevilling (Journalsag 925/1943).
39. Bl.a. var skolerne i Emmerlev, Sdr. Sejerslev og Skast blevet udvidet uden sønderjysk tilskud (Tønder SD 19.7.1943 til UVM).
40. Arkitekt Carl Storgaard 7.10. og 27.10.1942 til amtmand Refslund Thomsen (Aabenraa SD. Gennemførelsen af folkeskoleloven i Sønderjylland 1938-52).
41. *Folkeskolen* 1942, s. 665 og s. 808.
42. UVM's interne papir maj 1943 (Journalsag 925/1943).
43. Tallene stammer fra *Deutscher Volkskalender* 1945, s. 109 og 1953, s. 84.
44. Nørr: *Genforeningens bedste gave*, s. 404-34.
45. UVM 3.3.1947 til SD'erne (UVM, Journalsag 925/1943); UVM rykkede for svar i skr. 22.12.1947 (Journalsag 1687/1947).
46. De fire sønderjyske SD'ers svar med bilag findes i Journalsag 1687/1947.
47. Mødereferat udarbejdet af sekretær i UVM Bjørn Brynskov (Tønder Amts SD, Amtsskolekonsulent S.C. Brejls håndarkiv vedr. den sønderjyske bevilling til skolebyggeri 1937-1951).
48. Lov 31.10.1940, lov 15.3.1946.
49. Se *Lovtidende* 1947 A, s. 566; fejlen var allerede opstået flere år tidligere, da den sønderjyske bevilling både i finansloven for 1945/46 og for 1946/47 kaldes for 8. del, se: *Lovtidende* 1945 A, s. 479, og 1946 A, s. 515.
50. UVM, Journalsag 1687/1947.
51. Herom se ministeriets interne papir om forbrug af den særlige sønderjyske bevilling siden 1.1.1948 (Journalsag 1687/1947)
52. Lov 27.5.1950 om ændring af lov af 18.5.1937 om folkeskolen m.v. Jf. Nørr: *Hvorfor blev skoleloven af 1937*, s. 186-89. Om de 8 millioner se lov 27.5.1950 §3; se også UVM cirk. 11.7.1950.
53. UVM 27.1.1951 til SD'erne (UVM, Journalsag 280/1951).
54. Også i dagspressen vakte cirkulæret opsigt: Sparebestemmelser rammer vesteregns skoler. Ministerielt cirkulære med uhyggelig konsekvens (*Sønderjyden* 14.2.1951).
55. Referat af SD'ernes fællesmøde på

- Amtshuset i Aabenraa 3.3.1951 findes i: Aabenraa SD. Gennemførelsen af folkeskoleloven i Sønderjylland 1938-52.
56. Referat af Refslund Thomsens og Novrups besøg i UVM 21.2.1951 findes i UVM, Journalsag 280/1951; kopi af brev fra Refslund Thomsen til Jørgen Jørgensen 6.3.1951 (Aabenraa SD. Gennemførelsen af folkeskoleloven i Sønderjylland 1938-52).
 57. Herom se Refslund Thomsens sagsbehandling i: Aabenraa SD, Gennemførelsen af folkeskoleloven i Sønderjylland 1938-52.
 58. SD'ernes svar til UVM 21.3. og 29.3.1951 (Journalsag 280/1951).
 59. Referat af mødet i Aabenraa 14.2.1948, s. 19 (se note 47).
 60. Ministeriets interne papir 19.1.1951 (UVM, Journalsag 280/1951).
 61. Fordelingen af bevillingen til kommuner med spredt bebyggelse mellem amterne fremgår af cirkulæreskr. 6.6.1953 (trykt i *Love og Ekspeditioner vedk. Kirke- og Skolevæsen B* 1953-54, s. 127-30); kun jyske amter kom i betragtning, og deraf fik Ringkøbing og Ribe Amter langt det største beløb.
 62. Forespørgselsdebat 29.2.1952 (*Rigsdagstidende* 1951/52 F. sp. 2654-92) og 28.5.1952 (*Rt.* 1951/52 F. sp. 4882-85). Det sønderjyske tilskud var allerede blevet drøftet i Folketinget 9.3.1951 i forbindelse med Inger Merete Nordtofts forespørgsel til undervisningsministeren om overdragelsen af den tidligere tyske skolebygning til den nyoprettede tyske privatskole i Tinglev (*Rt.* 1950/51 F. sp. 2767-89).
 63. UVM 1.11.1951 og 31.5.1952 til de fire sønderjyske SD'er (Journalsag 524/1949).
 64. Tønder SD til UVM 31.7.1952; om Tønder SD's sagsbehandling se Tønder SD. Amtsskolekonsulent S.C. Brejls håndarkiv vedr. den sønderjyske bevilling til skolebyggeri 1937-51 (heri sager til 1957).
 65. Sønderborg SD og Aabenraa SD til UVM 15.1.1952 og 9.7.1952. Jf. medlem af Aabenraa SD Peter Gorrsens artikel i *Sønderjyden* 21.2.1952. Fællessvarene fra de to SD'er blev drøftet ved fællesmøder 11.1 og 8.7.1952 (Aabenraa SD. Forhandlingsprotokol 1920-60).
 66. Tabellen bygger på de i artiklen omtalte referater fra de hemmelige møder. En samlet redegørelse for bevillingernes bestanddele findes i Undervisningsministeriets redegørelse til Finansministeriet 25.11.1952 (UVM, Journalsag 280/1951). Se også UVM cirk. 6.6.1953.
 67. Eiler Mogensen var under et besøg i september 1952 i Sønderjylland blevet orienteret herom (internt notat i Journalsag 280/1951). Om uenigheden med Tønder se også kopi af brev fra Refslund Thomsen til Jørgen Jørgensen 4.8.1952 (Aabenraa SD. Gennemførelsen af folkeskoleloven i Sønderjylland 1938-52).
 68. Hans Novrups rundskrivelse til de øvrige medlemmer af Aabenraa SD 13.6.1952 (Aabenraa SD. Gennemførelsen af folkeskoleloven i Sønderjylland 1938-52).
 69. Referat af mødet 12.11.1952 ved sekretær i UVM Erik Jensen (Tønder SD. Amtsskolekonsulent S.C. Brejls håndarkiv vedr. den sønderjyske bevilling til skolebyggeri 1937-51).
 70. UVM 25.11.1952 til Finansministeriet; Finansministeriet til Finansudvalget 18.5.1953 (UVM, Journalsag 280/1951).
 71. UVM 7.4.1953 til de politiske ordførere; Jørgen Jørgensen måtte rykkes for svar 6.5.1953 (Journalsag 280/1951).
 72. *Dannevirke* 16.4.1953 og *Jydske Tidende* 16.4.1953.
 73. Finansudvalgets aktstykke nr. 176. *Folketingstidende* 1953/54 Tillæg D sp. 1815-16; Undervisningsministeriets cirkulæreskr. 6.6.1953 til de sønderjyske SD'ere (trykt i *Love og Ekspeditioner vedk. Kirke- og Skolevæsen B* 1953-54, s. 130-33).
 74. Herom se Nørr: *Hvorfor blev skoleloven af 1937*, s. 176-96.
 75. Tallene stammer fra de to skoledirektioners trykte beretninger for 1950 og 1965.
 76. Herom se de årlige skoleindberetningskort fra amterne, hvori amts-skolekonsulentens beretning findes i

- det såkaldte amtskort (Statsskolekonsulentens for Folkeskolen og Seminarierne. Skoleindberetningskort 1953-62).
77. Se departementschefens beretninger om folkeskolen i det forløbne år (trykt i: *Meddelelser om Folkeskolen, Ungdomsundervisningen og Læreruddannelsen*, som blev udgivet på UVM's foranstaltning i årene 1933-59).
 78. UVM, Journalsag (materialebevilinger) 1952 nr. 2573/779; 2573/944, 2573/719.
 79. UVM, Journalsag (materialebevilinger) 1955 nr. 2573/2281 og 2573/2309.
 80. Se tabel i *Meddelelser om Folkeskolen, Ungdomsundervisningen og Læreruddannelsen* 1958, s. 36-37.
 81. Beregnet på grundlag af oplysningerne om forbruget af bevillingen af tilskuddet til folkeskolen i Sønderjylland. Ifølge statsregnskabet for finansårene 1953/54-1957/58 blev der anvendt i alt 2.858.759 kr. af bevillingen på de 5 millioner. *Medd.* 1954-1958 (statens udgifter til folkeskolen).
 82. Nørr i *Sønderjysk Månedsskrift* 2011, s. 133-44.
 83. UVM 17.6.1958 til Tønder SD og Tønder Amts Skoleråd. Forhandlingerne med skoledirektionen og ministeriets overvejelser belyses af UVM, Journalsag 1817/1957. Om gennemførelsen af byggesagerne i Tønder Amt se Tønder SD. Journal over nyordningen af skolevæsenet 1939-68.
 84. Sønderborg SD. Journalsag U 13/1965; jf. også Journalsag U 12/1962.
 85. Haderslev SD. Det særlige sønderjyske tilskud 1920-70.
 86. *Skolevæsenet i Aabenraa Amt* 1936 og 1957, Udg. af Aabenraa Amts Skoledirektion.

Zusammenfassung

Anlässlich des 200. Jahres zur Einführung der dänischen Schulgesetze im Jahr 1814 und dem gleichzeitigen Schulgesetz für Schleswig und Holstein erscheint in den *Sønderjyske Årbøger* ein umfassender schulgeschichtlicher Artikel, der über die Integration der nordschleswigschen Schule in die dänische Volksschule berichtet. Vielerlei Bemühungen waren nötig, um das Volksschulgesetz von 1937 in Nordschleswig durchführen zu können, u.a. wegen der vielen kleinen Schulen. Durch geheime Verhandlungen zwischen den nordschleswigschen Amtmännern und Schuldirektionen und dem Bildungsminister und seinen Beamten bekamen die nordschleswigschen Gemeinden große extraordinäre Zuschüsse für den Schulbau. Das Geld wurde anders als durch die üblichen Kanäle zu Wege gebracht, weil die deutsche Minderheit nichts darüber wissen durfte. 1937-38 wurden die Zuschüsse national begründet. Größer mag die Überraschung darüber erscheinen, dass der nationale Kampf auch noch in den 50'er Jahren mit Millionenbeträgen zu den Schulen beitrug. Das letzte Geld aus diesem Zusammenhang wurde 1970 verbraucht.

Flensborg den 24. maj 1943

Af MERETE BO THOMSEN

Den 19. maj 1943 blev Flensborg udsat for et voldsomt bombardement, hvor 82 blev dræbt og 121 såredes. Af de dræbte tilhørte 24 det danske mindretal i Sydslesvig, som derpå arrangerede sin egen fælles begravelsesceremoni. I sin dagbog skrev én af de deltagende danske præster, K.E. Jordt Jørgensen, om adskillige af de flensborgere, der tillige havde overværet den tyske massebegravelse: »aldrig havde de følt forskellen mellem tysk nazisme og dansk ånd så udpræget som ved denne lejlighed.«¹ Men hvori adskilte den danske ceremoni sig fra den tyske, og var der også lighedspunkter? Dette undersøges i den følgende artikel.

Indledning

Bombardementet den 19. maj 1943 er behandlet i flere aviskronikker, i de brede værker om mindretallets historie og i *Flensburg im Luftkrieg 1939-1945*. Den efterfølgende begravelse af bombeofrene har derimod kun pådraget sig beskeden historisk interesse. Det betyder, at den følgende undersøgelse primært baserer sig på en række førstehåndsberetninger såsom private notater, erindringer, breve, protokoller og avisartikler, mens den eksisterende historieskrivning hovedsageligt har fundet anvendelse ved afdækningen af de kontekstuelle forhold.

Det primære kildemateriale er præget af de politiske forhold i Tyskland i 1943 og behovet for at udtrykke sig forsigtigt i et totalitært samfund. For eksempel har protokolføreren for Folkerådet, der var de danske foreningers fællesrepræsentation 1939-46, flere gange erstattet et egentligt referat med en kort bemærkning om fortrolige forhandlinger. Protokollerne fra de involverede institutioner omtaler da også kun bombardementet yderst kortfattet og viser ikke, hvilke overvejelser der lå bag begravelsen. Hvad angår de centrale aktører, har deres privatarkiver enten ikke kunnet lokaliseres, været utilgængelige, vist sig mangelfulde eller i bedste fald kortfattede, hvad angår begivenhederne den 24. maj. Tilgængelige brevsamlinger indeholder således ret få breve fra 1943 og ingen med afgørende informationer om begravelsesceremonien. Der er dog fundet relevante breve fra de

tyske myndigheder og konsulatet i Flensborg, ligesom erindringer og artikler, udgivet af centrale aktører på et senere tidspunkt, har vist sig anvendelige. De grundigste beskrivelser af selve ceremonien er fundet i den danske *Flensborg Avis* og den tyske *Flensburger Nachrichten*, som imidlertid på hver sin måde var underlagt en betydelig politisk censur i maj 1943.

Billedet af de to begravelsesceremonier har altså måttet sammenstykkes af en mængde småkilder med varierende udsagnskraft. Endelig er tilbageblevne ubesvarede spørgsmål forsøgt afklaret gennem samtaler med fire deltagere i ceremonien, men desværre må det konstateres, at erindringen om begivenhedernes finere detaljer er gået tabt i de mange mellemliggende år.

De allieredes flyangreb

Det var amerikanske fly, der den 19. maj 1943 bombede Flensborg. Angrebet var et led i en kampagne mod tyske ubådsværfter og fulgte efter bombardementer af havnene i Wilhelmshaven, Kiel og Emden. I Flensborg udløste 55 bombefly mere end 500 bomber over skibsværftet og de omkringliggende industrivirksomheder, men tilstødende beboelseskvarterer blev også ramt. Godt 1.500 flensborgere blev hjemløse, og 82 mistede livet. De 24 dræbte, der tilhørte den danske folkegruppe, var foruden en 85-årig enke, et gammelt ægtepar, en ældre mand, fire kvinder i den arbejdsdygtige alder, en 16-årig dreng, der netop var gået ud af Duborg-Skolen samt 14 børnehalebørn i alderen to til seks år, fulgt af en syvårig storebror. Han var mødt op i den danske børnehave Ingrid-Hjemmet, der lå i Batterigade, for at afhente sin lillesøster, og da bombealarmen lød, var han fulgt med børnene og de to ledere, Wanda og Martha Radszewski, hen i det anviste beskyttelsesrum. Der var tale om et underjordisk rum, som fungerede som tilflugt for medarbejderne ved en fiskekonservesfabrik og en chokoladefabrik, men også for lokale beboere. Selv om kælderen blev betragtet som et sikkert opholdssted, kunne den ikke modstå den fuldtræffer, der ramte, og 36 af de cirka 270 personer, der opholdt sig i sikringsrummene, blev dræbt på stedet, heraf altså 15 danske småbørn og deres to voksne ledere. To børn overlevede mirakuløst, ligesom børnehaven, de havde forladt, slap uskadt fra bombardementet.²

Angrebet den 19. maj 1943 var kommet ganske overraskende, for

Der eksisterer en del fotos af bombardementet den 19. maj 1943. Dette, der er taget af en ukendt fotograf, har Flensborg havn som motiv og illustrerer, hvor tæt bomberne faldt den skæbnesvangre majdag i 1943. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

selv om Flensborg var vant til luftalarm, når de allieredes bombefly overfløj byen, så udgjorde den kun sjældent selve bombemålet. Andre byer blev ramt langt hyppigere, og disse mange allierede flyangreb skabte betydelige udfordringer for Joseph Goebbels' propagandaministerium.

Allerede i 1942 sås stigende tegn på social uro, defaitisme og misfornøjelse med styret hos civilbefolkningen, efterhånden som hjemmefronten blev stadigt mere berørt af krigen.³ Dette forhold kombineret med omslaget i krigslykken i vinteren 1942/43 – tydeliggjort af det tyske nederlag ved Stalingrad i januar 1943 – tvang Goebbels til at ændre sin propagandastrategi. Hidtil havde de militære *sejre* været det centrale omdrejningspunkt i propogandaen, men nu blev *nøgleordet* det tyske folks *overlevelse*. Herefter blev befolkningen vedholdende bombarderet med et billede af den fortsatte krig som det tyske folks altafgørende overlevelseskamp, der var dem påtvunget af en stadigt mere grusom fjende.⁴ Med sin opfordring til *Totaler Krieg – kürzester Krieg* den 18. februar 1943 gik Goebbels endvidere til modangreb på civilbefolkningens spirende modløshed ved at mobilisere

også hjemmefronten aktivt i krigen. Således hed det i hans berømte tale i Sportspalast:

»Som det tiende og sidste punkt spørger jeg jer: Ønsker I, sådan som det nationalsocialistiske program kræver det, at de samme rettigheder og de samme pligter – netop her under krigen – gælder for alle, at hjemegnene solidarisk tager krigens tungeste byrder på deres skuldre, og at de bliver fordelt ligeligt på høj og lav, fattig og rig?«⁵

Den nye strategi fik betydning for håndteringen af bombardementer og deres civile ofre, som ellers havde været lidt af et propagandamæssigt dilemma, lige siden briterne i sommeren 1940 så småt var begyndt at operere i tysk luftrum. Først havde den tyske presse stort set ignoreret angrebene og druknet dem i succeshistorierne om de tyske militære sejre. I oktober 1940 blev pressen således advaret mod at omtale de anrettede skader og pålagt kun at offentliggøre rapporterne fra værnemagts overkommando. Af frygt for rygtedannelser som et resultat af de manglende reportager beordrede Goebbels imidlertid et år senere – i september 1941 – en mere realistisk behandling af de fjendtlige angreb. Efter de stærkt ødelæggende og tabsgivende angreb på Lübeck og Rostock i april 1942 valgte Goebbels imidlertid igen fortielsen, indtil han i august samme år atter slog om. Nu gav han plads til en omtale af befolkningens heroiske adfærd under de stadig sværere britiske bombardementer, men stadig ikke til omtale af ødelæggelsernes omfang. Befolkningen skulle ikke ynkes, men roses for sin heroisme! Efter at være blevet kritiseret for sin åbenhed strammede han i marts 1943 igen op på mængden af informationer. I overensstemmelse med den nye propagandastrategi instruerede han samtidig pressen om at fokusere på det barbariske i briternes luftangreb for derigennem at forstærke hadet til fjenden og styrke tyskernes indbyrdes solidaritet. Ved at omtale og behandle bombeofrene på samme måde som de faldne frontsoldater blev civilbefolkningens rolle som part i en fælles overlevelseskamp tydeliggjort.⁶ Dette sidste forhold influerede også på begravelserne den 24. maj i Flensborg.

Den tyske begravelsesceremoni

Propagandaministeriet balancerede til stadighed mellem to behov: På den ene side skulle fjendens bombardementer nedtones, så man und-

gik at skræmme befolkningen i de ikke-ramte områder, og på den anden side måtte man tilfredsstille de bomberamte befolkningers behov for offentlig anerkendelse af deres lidelser. I begyndelsen af 1943 søgte Goebbels at løse dilemmaet ved på nationalt plan at undgå omtale af størrelsen på fjendens angrebsstyrker og de forrettede skader, men dog tillade lokalpressen i de ramte områder en mere udførlig omtale af angrebene og deres konsekvenser for lokalbefolkningen. Det var imidlertid ikke en ufejlbarlig løsning. I januar 1943 reagerede ofrene for svære bombardementer i Ruhrområdet og Rhinlandet således forbitret på den officielle omtale, fordi den bagatelliserede og anonymiserede angrebene. De bomberamtes vedvarende behov for at få deres ofre kendt og anerkendt af det resterende rige blev håndteret af Goebbels kort efter angrebet på Flensborg, da han introducerede en ny større åbenhed omkring konsekvenserne af de fjendtlige flyangreb. Han håbede dermed at overbevise de ramte befolkningsgrupper om den nazistiske ledelses oprigtige medleven og den øvrige befolkning om fjendens grusomheder. Denne strategi blev imidlertid også snart ændret.⁷

Da bomberne faldt over Flensborg i maj 1943, blev det dog stadigvæk forventet af aviserne, at de kun gengav de officielle kommunikéer, men at lokalpressen i Flensborg ville tilbyde sine læsere en udvidet information om fjendens terrorangreb. Det betyder, at de grundigste beskrivelser af bombardementet og dets følgevirkninger – herunder begravelsen af ofrene – bør skulle findes hos *Flensburger Nachrichten* og *Flensborg Avis*. Men det betyder også, at artiklerne i hvert fald i *Flensburger Nachrichten* må forventes at være ret ensidigt vinklet på propagandatemaerne: fjendens grusomhed og befolkningens stærke indbyrdes solidaritet i nødens stund. Dette udelukker imidlertid ikke, at reportagen fra den tyske begravelsesceremoni har dækket det virkelige forløb ganske præcist. Ofrenes militære begravelse var jo netop iscenesat af de nazistiske myndigheder og derfor – ligesom pressen – styret af Goebbels fortælling om det tyske folks solidariske overlevelseskrig mod en grusom fjende.

Den første omtale af bombardementet i *Flensburger Nachrichten* var da også helt efter bogen kortfattet og formel. I en notits meddelte Reichspropagandaamt Schleswig-Holstein, at angrebet havde fundet sted, og at foreløbig 12 var dræbt og et større antal savnede.⁸ Dagen efter blev tallet – ligeledes i en kort meddelelse – opjusteret til 53 faldne og et større antal let eller svært sårede, ligesom et antal savne-

de formentlig ville øge det endelige tabstal.⁹ Dødstallet var justeret op til 82 tre dage senere.¹⁰ Retorikken var som forventet. Den nazistiske kredsleder i Flensborg, Claus Hans, afsluttede en offentliggjort liste med navnene på 64 af de omkomne, herunder de dansksindede, med en politisk erklæring, der – oversat i *Flensborg Avis* den 24. maj – lød således: »De faldt i den afværgekamp, som Europas folk er tvunget til at føre for deres eksistens mod Vestens med bolshevismen forbundne kapitalistiske stater. Af deres ofre vil det nye Europa opstå.«¹¹

Reportagen fra den tyske begravelse om formiddagen den 24. maj var langt mere udførlig. Under overskriften »Flensborg tog afsked med sine døde« kunne den tyske avis berette om en nazistisk massebegravelse, hvor kisterne, smykket med hagekorsflag, stod samlet opstillet på kirkegården ved Fredshøjen. Til stede var repræsentanter for værnemagten, partiet, embedsmænd og talrige flensborgere, der »tog del i deres folkefællers tunge skæbne.«¹² Talrige kranse blev lagt ved kisterne, hvoraf avisen fremhævede dem fra Gauleiter Lohse, Kreisleiter Hans, repræsentanten for værnemagten og fra byen Flensborg. De sørgende pårørende blev derimod ikke omtalt, og gråd hørtes tilsyneladende ikke. I hvert fald havde marinstationens musikkorps afbrudt »den højtidelige stilhed«, da det indledte ceremonien med tonerne af en sørgemarch. På værnemagtens vegne udtrykte kontreadmiral Ruhfuss dernæst sin medfølelse med flensborgerne og sørgede med dem over tabet af de uskyldige børn, kvinder og mænd, der blev revet bort fra det arbejde, som de trofast udførte for fædrelandet. Deres offer skulle være en påmindelse til alle om at være tro mod Føreren, til sejren var opnået. Derefter talte en repræsentant for luftvåbnet og gav »på afmålt militær maner« en rapport over luftangrebet, der havde kostet angriberne fire bombefly [ifølge senere studier returnerede alle bombeflyene til deres base i England¹³]. Kredsleder Hans talte om et skæbnefællesskab, og hvordan angrebet atter havde vist, hvordan alle flensborgere holdt sammen. Skulder ved skulder stod de sammen om at hjælpe hinanden, og dermed havde fjenden opnået det modsatte af det ønskede – i stedet for at svække tyskernes moral, havde de kun forstærket kampviljen. Efter en oplæsning af ofrenes navne, blev fanerne sænket og tre geværskalver afskudt hen over kisterne for at ære de døde. Til tonerne af de tyske nationalmelodier trådte repræsentanter for værnemagten dernæst an og bar kisterne til de opkastede grave, fulgt af de efterladte med Chopins Sørgemarch i ørerne. Her sluttede ceremonien med stille højtideligholdelse,

trøstende ord og tanker, hvilket var den eneste reference til de pårørendes sorg. Reportagen sluttede med disse opbyggelige ord: »Af disse dødes offer vil det tyske rige, hvortil alle, både front og hjemstavn, har viet deres liv, engang (gen)opstå.«

Som man kunne forvente, blev begravelsen af de tyske ofre udført i fuld overensstemmelse med Goebbels propagandastrategi. Flensborgerne blev ikke ynket, men rost for deres stærke indbyrdes solidaritet og opfordret til fortsat kamp mod fjenden!

Reportagen i *Flensburg Avis* var fyldigere og havde flere citater fra talerne. Disse bestyrkede dog kun indtrykket af en propagandistisk ceremoni. Danske deltagere i begravelsen har siden suppleret med en omtale af de i propagandaen uvelkomne elementer: religion og sorg. Journalisten Jacob Kronika, der karakteriserede de tyske ofres begravelse som en »statsakt«,¹⁴ bemærkede således, at tre tyske præster ikke fik adgang til at prædike, fordi talerne var forbeholdt nazisternes politiske repræsentanter. Ifølge Bernhard Hansen, den daværende rektor for Duborg-Skolen og medlem af Folkerådet, heilede en »stab af præster, der åbenbart var privat bestilte«¹⁵ foran de sorte kister og blev derefter ført bort af en befalingsmand. De blev gemt bag et nærliggende buskads, »til der vel senere blev brug for deres medhjælp. Vi så dem i hvert fald ikke mere«.¹⁶ Hans oplysninger om pårørende, der »i ikke ringe tal« besvimed og blev båret væk, når der salutedes over kisterne, viser endvidere, at *Flensburg Avis'* omtale af »en stor skare af sørgende«¹⁷ gav et realistisk billede af tyske pårørende, der naturligvis var lige så sorgtyngede, som alle andre ville være i deres situation.

Den danske begravelsesceremoni

At danskerne begravede deres døde i en egen ceremoni, krævede tysk accept, men herom senere. Her skal det blot konstateres, at *Flensburg Avis* fik grønt lys til »i hvert fald for så vidt som det drejer sig om vore egne tab – at skrive alt det, der må og skal skrives«.¹⁸ Ifølge Jacob Kronika, der fungerede som det danske mindretals talsmand i Berlin, hvor han som udenrigskorrespondent havde mange kontakter i ministerierne, kostede det kun en telefonopringning til Goebbelsministeriet. Her udtrykte man sin deltagelse med det danske mindretal og ville ikke blande sig i avisens reportage. »Små gaver bevarer venskabet«,¹⁹ som Goebbels konstaterede i sin dagbog den 3. marts

1943. Han havde efter et luftangreb på Berlin beredvilligt opfyldt et ønske fra præsten ved den ødelagte Hedwigskirke.

Reportagen i *Flensborg Avis* kan altså antages at give et dækkende billede af den danske begravelsesceremoni, men også *Flensburger Nachrichten* udkom med en reportage under overskriften »En gribende sørgenhøjtidelighed«. Heri kunne man læse om de 15 dræbte småbørn, der over middag blev begravet sammen med fem voksne ofre på den samme kirkegård, som havde lagt grund til formiddagens tyske begravelse. Præsterne fra den danske menighed havde talt ved kisterne, og den danske rådsherre J.C. Møller nedlagt en krans på vegne af Flensborgs overborgmester. Der blev også overbragt krans af amtmand Kr. Refslund Thomsen fra Aabenraa på den danske regerings og dermed det danske folks vegne, af legationssekretær Gregers Larsen fra det danske gesandtskab i Berlin og af konsul Ryder fra det danske konsulat i Flensborg. Den danske kammersanger Aksel Schiøtz havde sunget Grundtvigs »Sov sødt, barnlille«, inden rektor Bernhard Hansen fra Duborg-Skolen afsluttede højtideligheden med en varmt følt tale med trøstende ord til de sørgende forældre. Til sidst bar medlemmer af den danske ungdomsorganisation de små kister til graven fulgt af forældrene og andre pårørende. Den tyske avis sluttede i dette tilfælde ikke med en henvisning til det tyske riges fremtid, men med disse medfølgende ord: »Flensborgs borgere tager oprigtigt del i den hårde skæbne, der har ramt den danske folkegruppe den 19. maj.«²⁰

I *Flensborg Avis* kan man yderligere læse, at Flensborgs drenge- og pigespejdere »paraderede med spejdernes flag, skolens florumvundne banner og Ungdomsforeningens fane«²¹ bag de tyve hvide kister på begravelsespladsen. Disse var smykket med krans og blomster i stort antal fra ikke kun lokalbefolkningen og mindretallets organisationer syd for grænsen, men også fra en række foreninger og institutioner i Danmark. Tilsvarende bestod det store fremmøde ikke kun af mindretallets egne, men også af »en hel del landsmænd« nord for grænsen. Efter at man havde sunget salmen »lyksalig, lyksalig«, havde mindretallets førstepræst H.P. Petersen bekendt troen og læst nogle skriftsteder; pastor Jordt Jørgensen, hvis distrikt omfattede de ramte familier, forestod prædikenen, og pastor Martin Nørgård foretog de tyve jordpåkastelser, sluttende med et Fadervor. Aksel Schiøtz' sang blev fulgt af de omtalte kransenedlæggelser, suppleret med krans fra Dansk Samråd og fra Danmarks Børnehaver, repræsenteret ved henholdsvis

Der findes tilsyneladende ingen fotos fra hverken den danske eller den tyske begravelsesceremoni. Men ovenstående blev taget på kirkegården den 12. december samme år, hvor en mindsten for de omkomne børn blev afsløret. Her lagde pigespejdere blomster på gravene, og Bernhard Hansen (med ryggen til) optrådte som mindretallets officielle taler. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Morten Kamphøener, Aabenraa og Chr. Refslund, Sønderborg. Dernæst fulgte Bernhard Hansens tale over salmen »Så rejse vi til vort fædreland«,²² hvorefter et vers heraf blev afsunget. Jordt Jørgensen sluttede af med at lyse velsignelsen. Efter at lederen af den ramte børnehøve, som ved et tilfælde havde været fraværende på ulykkesdagen, havde ladet blomster lægge på hver enkelt kiste, bar drenge-spejdere anført af de omtalte faner de 15 barnekister i graven, mens pigespejdere strøede blomster på vejen. Og »Duborg-Skolens florumvundne fane sænkedes over graven under følgets dybe tavshed, kun brudt af de pårørendes gråd.«²³ Fire af de fem voksenkister jordfæstedes i nærheden af børnegraven, mens den sidste bære blev overført til kirkegården ved Møllegade.

En række andre referater²⁴ bekræfter dette forløb, som således må anses for at være en korrekt fremstilling af begivenhederne.

Præster og nazister – med eller uden?

Præsternes rolle var en iøjnefaldende forskel på den danske og den tyske begravelsesceremoni. Og det var da også netop ønsket om »en dansk begravelse ved vore egne præster«,²⁵ der ifølge Bernhard Hansen fik ham selv og J.C. Møller, rådsherre i Flensborg og medlem af Folkerådets forretningsudvalg, til hurtigt efter bombardementet at henvende sig til de tyske myndigheder. Den tyske stat, der betalte begravelsesomkostningerne for de faldne, foreskrev nemlig en militær begravelse, og her var der ikke nødvendigvis plads til præster, som det også fremgik af den tyske ceremoni den 24. maj. Der var altså brug for en dispensation.

Det var allerede i mindst to tidligere tilfælde lykkedes at involvere en dansk præst i begravelsen af et dansk krigsoffer. Den 31. oktober 1942 talte pastor Jordt Jørgensen således ved kisten i kapellet, da den 20-årige Anna Petersen blev begravet. Hun var også dræbt ved et flyangreb og havde således officielt givet sit liv for »Fører, Folk og Fædreland«. ²⁶ Ved selve graven tog repræsentanter for nazistpartiet imidlertid over og talte på partiets vegne, hvorefter den nazistiske fanevagt sænkede sine bannere over graven. ²⁷ Knap et halvt år senere blev en dansk soldat, der var død på et lazaret i Tyskland og derfor kunne hentes hjem til begravelse i Flensborg, ligeledes jordfæstet under Jordt Jørgensens medvirken, dog uden tilladelse til salmesang. Præstens rolle var egentlig reserveret den tyske marinepræst fra Mørvig, men med besvær fik familien altså en dispensation. De slap dog ikke for et nazistisk æreskompagni, der først stod vagt i kapellet og siden affyrede en æres-salve ved graven, eller for at få kisten dækket med et hagekorsflag. ²⁸

Det aktuelle ønske om danske præsters medvirken ved begravelsen af ofrene fra den 19. maj gik heller ikke glat igennem. Ifølge Bernhard Hansen blev det tværtimod mødt med »foragt og højrøstede hånsord«. ²⁹ En sådan modvilje mod de danske præsters deltagelse i begravelsen vil kunne forklares med nazisternes generelle prioritering af partiet over kirken, men det er muligvis ikke den eneste forklaring. Således hed det i en tysk indberetning til regeringspræsidenten i Slesvig fra oktober 1943, at den danske grænsebefolkning arbejdede tæt sammen med præsterne, der var meget mere end bare sjælesørgere for den danske bevægelse: »De danske præster opfylder en politisk mission.« ³⁰ Præsterne skulle især have stærk indflydelse på skole-spørgsmål og søgningen til børnehaverne.

Ernst Schröder, der havde forfattet indberetningen, var ikke en hr. hvem som helst. Han var den centrale leder af det decentrale Grenzgiürtelarbeit, der siden 1936 havde haft til formål at styrke tysk-heden i grænselandet og bremse de dansksindedes påståede kulturelle fremstød i Sydslesvig. Dette tysknationale arbejde, der i betydeligt omfang udartede sig til en regulær forfølgelse af det danske mindretal, blev uofficielt finansieret af nazistpartiet, som Ernst Schröder således havde et tæt samarbejde med. Såfremt de lokale partifunktionærer delte hans syn på de danske præster, vil det også kunne forklare en mulig modvilje mod at lade præsterne begrave Flensborgs danske krigsofre. Men var Ernst Schröders opfattelse af de danske præsters politiske funktion rimelig? Tja, præsterne havde en bred kontakt til mindretallets medlemmer og blev alene af den grund – frivilligt eller ufrivilligt – centrale aktører i mindretalsarbejdet. De to præster, Jordt Jørgensen og H.F. Petersen, giver i deres trykte erindringer da også udtryk for et stærkt personligt engagement i mindretallet, og H.F. Petersen var aktivt medlem af Folkerådet i maj 1943, hvor begravelsesceremonien blev planlagt. Det er således forståeligt, at Ernst Schröder så dem som *ikke kun* sjælesørgere.

Den aktuelle modstand blev imidlertid overvundet, og de danske præster forestod begravelsen af de danske ofre, denne gang endda uden at være sekunderet af nazister som ved de to tidligere begravelser. Dette fravær af nazistiske aktører var en anden væsentlig forskel i forhold til den tyske ceremoni, men hvorfor insisterede nazisterne ikke på at være til stede ved den danske begravelse?

Ifølge den danske konsul i Flensborg havde J.C. Møller allerede den 20. maj kontaktet Flensborgs overborgmester Kracht. Her havde han fremlagt mindretallets ønske om at begrave de danske ofre »under hensyntagen til dansk skik og de pårørendes ønsker«.³¹ Kracht havde intet at indvende, men henviste til nazistpartiet, der også skulle give sin godkendelse. Møller opsøgte derfor den nazistiske kredsløb næste dags formiddag, ledsaget af Bernhard Hansen, der ifølge L.P. Christensen, redaktøren for *Flensborg Avis*, trak det tunge læs i forberedelserne af begravelsen.³² Disse forhandlinger kaldte Bernhard Hansen siden »mistrøstige og ydmygende«³³ og »et nedslående drama«,³⁴ for de nazistiske partifolk ville have ofrene begravet efter det militære ritual og var især oprørte over ønsket om præsternes deltagelse. Bernhard Hansen har fortalt, at det var Kronika, der i Berlin klarede paragrafferne, så tilladelsen næste aften alligevel kom i hus.³⁵

Bernhard Hansen var ikke kun en central person i tilrettelæggelsen af begravelsesceremonien. Efter verdenskrigen deltog han flere gange i de delegationer, der forhandlede med den danske regering om de sydslesvigske spørgsmål. Således også her i november 1945, hvor han ses bagest i midten. Foran ham sidder den også omtalte L.P. Christensen. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Kronika har dog intet nævnt herom, men derimod kun at han hjalp avisen til at kunne rapportere frit.³⁶

Konsul Ryders ret detaljerede beskrivelse af forhandlingsforløbet nævner heller ikke Kronika – eller for den sags skyld, at der skulle have været tale om stærk lokal modstand mod de danske begravelsesplaner. Han skriver blot, at kredsledelsen ønskede at forelægge spørgsmålet for de højere partimyndigheder, hvorfra der samme aften kom et svar, »som fuldstændigt godkendte de danske ønsker«.³⁷ Hans indberetning slutter med at konstatere, at de »herværende myndigheder [...] såvel i ord som i gerning har udvist den største forståelse for den dybe sorg, som har ramt mindretallet, og for dettes ønsker om, at begravelsen – med deltagelse også nordfra – kunne forme sig efter ren dansk skik«. Andre kilder, der har omtalt forhandlingerne, men uden selv at have været til stede, bringer ikke mere klarhed over den nazistiske kredsledelses holdning til de danske ønsker. Hans Futtrup, lærer på Duborg-Skolen, har gentaget Bernhard Hansens udlægning,³⁸ mens redaktør L.P. Christensen, der også befandt sig i Folkerådets inderkreds, kun omtaler gentagne forhandlinger med »over-

borgmesteren, politiledelsen osv., der siden henvendte sig til højere steder«. ³⁹ Her fandt mindretallet forståelse for, at de danskes jordfæstelse skulle frigøres fra den officielle tyske ceremoni. Det kan altså ikke afgøres, i hvilken grad de lokale nazister har skullet »sættes på plads« af den politiske ledelse i Berlin. Det forekommer til gengæld ret indlysende, at Berlin har fundet det uklogt at fremture mod mindretallet i en situation, hvor det havde Danmarks fulde bevågenhed (det var i så fald hverken første eller sidste gang, at udenrigspolitiske hensyn beskyttede mindretallet mod oplevede overgreb fra den lokale flertalsledelse). Og da tilladelsen til en begravelse »efter ren dansk skik« først var givet, var det vel en logisk konsekvens, at begravelsen undgik nazistiske indslag, og at overborgmester Kracht på selve dagen overlod det til J.C. Møller at nedlægge bystyrets krans.

En fælles begravelsesceremoni – et fællestræk

Der var ikke kun forskelle mellem de to begravelser, men også ligheder. Således var der i begge tilfælde tale om en fællesbegravelse med deltagelse af uniformerede fanevagter og med taler af verdslige repræsentanter for de to samfunds øverste ledelse. Men kunne det så kaldes en begravelse »efter ren dansk skik«?

En dansk tradition for store fællesbegravelser kan i hvert fald ikke påvises. Nu har anledningerne heldigvis heller ikke været så mange. En del ulykker med mange danske dødsofre er sket i forbindelse med kollektive transportmidler, hvor ofrene har været på rejse. De er efterfølgende blevet ført til deres respektive hjemsogne og begravet der. Det gjaldt for eksempel ved de store togulykker ved Bramming i 1913 og Villerslev i 1919 og skibssulykken på Haderslev Dam i 1959. 12 ofre for en eksplosionsulykke på Århus Havn i juli 1944 blev derimod begravet i en fællesgrav efter en højtidelighed i Domkirken, men det var kun, fordi de ikke kunne identificeres – de øvrige 20 omkomne blev begravet individuelt. Heller ikke de 18 århusianske ofre for flyangrebet på Gestapos hovedkontor i Århus samme år blev begravet ved en fællesceremoni. Eksplosionen på Holmen i 1951 med 16 omkomne affødte til gengæld en fælles begravelsesceremoni for de 14 dræbte brandfolk og Falckreddere. ⁴⁰ På tilsvarende måde blev otte nonner fra Den Franske Skole, der blev ødelagt under det britiske luftangreb på Shellhuset i København marts 1945, begravet ved en fællesceremoni og kisterne nedsat side om side. Men de 86 skolebørn,

der omkom ved samme lejlighed, blev begravet enkeltvis af forældrene. Dog afholdt den katolske kirke en fælles mindegudstjeneste med deltagelse af en lang række offentlige repræsentanter.⁴¹

I maj 1943 var der altså ikke nogen dansk tradition at læne sig op ad, da det danske mindretal begravede de 20 ofre ved en fælles offentlig ceremoni, så hvorfor valgte mindretallet denne løsning? Der har næppe været tale om et krav fra de tyske myndigheder, for ifølge konsul Ryder var programmet lagt af den danske mindretalsledelse allerede inden det første møde med den nazistiske kredsledelse.⁴² I øvrigt var det kun 48 af de 58 tyske ofre, der indgik i tyskernes fælles ceremoni,⁴³ så ikke engang her var der tale om et ufravigeligt krav, ligesom det jo heller ikke var det for de fire danske ofre, der blev begravet individuelt. Da den tyske stat betalte begravelsesomkostningerne for de bombedræbte,⁴⁴ har den danske fællesbegravelse næppe heller været tænkt som en nødvendig begravelseshjælp til de ramte forældre, selv om flertallet vitterligt var økonomisk trængte. Ni af de 15 dræbte småbørn kom således fra i alt syv familier, der befandt sig i en egentlig trangssituation og derfor modtog et fast månedligt beløb fra Dansk Menighedsplejes forældrehjælp.⁴⁵ Derimod kan det have været et argument, at man har villet aflaste de sorgramte og chokerede mødre, der i de tilfælde, hvor fædrene var indkaldt, stod alene med tragedien. Men i så fald kunne mindretalsledelsen jo også have tilbudt at arrangere enkeltbegravelser, der måske ville have været en mere skånsom løsning for forældrene, hvoraf fire par havde mistet to børn og et par deres eneste barn. Kilderne røber intet om disse overvejelser, men Bernhard Hansen stillede sig selv et lignende spørgsmål, da han senere på sommeren skulle besøge de ramte mødre på deres fælles rekreationsophold på Als Husholdningsskole: »Sorgen havde været hård at brydes med, og om der er trøst i fælles sorg i et tilfælde som dette, er vel ikke let at sige, måske var byrden i stedet blevet dobbelt tung.«⁴⁶ Den samme tvivl må også have naget, da begravelsesplanen blev udarbejdet i timerne mellem besøget hos overborgmester Kracht den 20. maj og besøget hos kredsledelsen den næste dags formiddag. Et andet nærliggende spørgsmål er, om de ramte forældre blev taget med på råd, og om de overhovedet så kort efter tragedien selv var i stand til at overskue spørgsmålet om begravelsesformen.

De fire omkomne danske, der *ikke* indgik i den fælles danske ceremoni, var ifølge *Flensborg Avis* »forinden af særlige grunde i stilhed

[...] stedt til hvile på en af byens ældre kirkegårde«. ⁴⁷ At de skulle gravesættes på en anden kirkegård, var dog ikke i sig selv en grund til at fravælge den fælles ceremoni – således var den 85-årige Christine Paulsens bære at finde blandt de 20 på Fredshøjen, selv om den efterfølgende skulle gravesættes på kirkegården ved Møllegade. Det må altså især have været behovet for en stille privat begravelse, der afgjorde valget, hvilket med sikkerhed var tilfældet for familien til den 45-årige fransklærerinde ved Duborg-Skolen Eli Jessen, gift med redaktør Tage Jessen ved *Flensborg Avis*. Hun blev begravet »i stilhed til stor sorg for mange, da hun var meget afholdt«. ⁴⁸

De verdslige fællestræk

Den tyske begravelse var en officiel, verdslig ceremoni, men også i den danske begravelse sås lignende ikke-religiøse elementer. Ligesom kredsleder Claus Hans afsluttede den tyske ceremoni som repræsentant for Flensborgs nazistiske topledelse, således optrådte rektor Bernhard Hansen som repræsentant for mindretallets centralledelse, da han holdt den afsluttende tale i den danske ceremoni. Det fremgår ganske vist ikke af *Flensborg Avis* på hvis vegne, Bernhard Hansen talte, og kilderne er ikke entydige. Skoleforeningens beretning for skoleåret 1942/43 oplyser, at skolekonsulenten [Bernhard Hansen] bragte »skolevæsenets hilsen«, ⁴⁹ og selv skrev han i 1968, at »skolens farvel« ⁵⁰ blev sagt på Fredshøjen, fordi man ikke turde indbyde til et afsluttende samvær på Duborg-Skolen. Man undgik i det hele taget større sammenkomster af frygt for de daglige overflyvninger. I hans erindringer fra 1971 hedder det derimod blot, at »som skolens rektor måtte [han] så på alles vegne tolke det sidste farvel«. ⁵¹ Det har dog næppe gjort den store forskel for de tilstedeværende på Fredshøjen den 24. maj, om Bernhard Hansen optrådte på mindretallets vegne i sin egenskab af medlem af Folkerådets forretningsudvalg, som rektor for Duborg-Skolen eller som konsulent for Skoleforeningen, hvorunder børnehaverne sorterede.

Der er formentlig heller ingen, der har tænkt nærmere over, at det var spejdere, der paraderede med flag ved kisterne, (selv om ingen af de dræbte var spejdere), og dermed udgjorde en pendant til de nazistiske organisationers fanevagt ved den tyske begravelse. Siden oprettelsen af den første spejdertrop i 1919 havde Flensborgs spejdere nemlig tilbagevendende optrådt i forreste geled ved større mindre-

Det danske mindretals årsmødeoptog 11. juni 1939. I spidsen ses spejderorkestret i fuld uniform. Da mindretallets drenge og piger var fritaget for at deltage i Hitlerjugend, kunne de i stedet engagere sig i det danske spejderarbejde, som i Sydslesvig havde et stærkt nationalt præg. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

talsarrangementer som for eksempel de årlige årsmøder.⁵² At de i 1943 stadig kunne optræde offentligt – oven i købet i fuld uniform – skyldtes det forhold, at de danske foreninger havde overlevet nazisternes *Gleichschaltung* [ensretning], og at spejderne ikke var blevet forbudt at bære deres uniform. Ifølge spejderen Gerhard Ernst var det en »gavmildhed«, som de »gjorde rigelig brug af«, selv om en sådan åbenlys demonstration af dansk sindelag udløste mange korporelige overfald, begået af jævnaldrende medlemmer af Hitler Jugend.⁵³

Det var derimod mere bemærkelsesværdigt, at det også var 13-15-årige drengespejdere, der var udset til at bære de danske barnekister i graven – en funktion, der ved den tyske ceremoni blev udført af delegerede fra værnemagten. For de store drenge og vel også for de pigespejdere, der havde til opgave at strø blomster på vejen, blev det en svær opgave. De måtte ad tre-fire omgange – fordi de kun var nok til at bære fire kister ad gangen – bære kisterne den lange vej fra begravelsespladsen ned i fællesgraven, »mens enkelte mødre hagede

sig fast«. ⁵⁴ »Et forfærdeligt minde« ifølge den dengang 13-årige Harald Duggen. ⁵⁵ Korpschefen Hans Futtrup blev tilsyneladende også betænkelig, da han så, hvordan drengene græd, hver gang de måtte tilbage for at bære fire nye kister. ⁵⁶ Én af disse har således fortalt, at Futtrup kontaktede dem for at høre, om de nu også kunne klare det, dengang de skulle bære for fjerde gang. ⁵⁷

Det var Bernhard Hansen, L.P. Christensen og I.C. Møller fra Folkerådet, der havde bedt Futtrup om spejdernes hjælp, men siden satte han selv spørgsmålstejn ved det rigtige i denne disposition. »Hvordan havde man reageret i dag?«, spurgte han og gav selv svaret: »Nej, ikke børn!« ⁵⁸ Bernhard Hansen har derimod affejet enhver tvivl om det rigtige i »denne særprægede spejderopgave«, som han kaldte den, for »Drengene bad selv om det. Det ville de«. ⁵⁹ Frivilligheden kan imidlertid diskuteres. Ifølge Futtrup havde én af spejderne ganske vist svaret, at børnehaverbørnene ikke skulle bæres »af nogen andre, og i hvert fald ikke af nazisterne«, ⁶⁰ dengang de blev spurgt. I samme retning har en af de ældste kistebærere, den dengang 15-årige Karl Otto Meyer, begrundet spejdernes medvirken: De mange indkaldte mænd gjorde det svært at skaffe voksne bærere nok, og det var uantageligt at anvende byens officielle ligbærere, da der så ville blive heilet ved graven. ⁶¹ Spejderne bar imidlertid ikke de fire voksenkister, der blev gravsat i nærheden af småbørnenes grav, så for disses vedkommende må der have været pårørende og naboer nok til at bære. Desværre oplyses der intet herom i kilderne, ligesom ingen af de interviewede, der dengang var til stede, erindrer denne del af begravelsen. Spørgsmålet er imidlertid, om man kan tale om et frit valg, hvis drengene traf det på forkerte eller ufuldstændige præmisser, eller hvis de ikke kunne overskue, hvad opgaven indebar? Søren Andresen, dengang 14-årig bærer, har i 2010 berettet, hvordan tragedien først for alvor gik op for ham, da han så rækken af kister på kirkegården, hvor »indtrykkene var så voldsomme, at de både lammede mig og ophævede sig selv indbyrdes. Min fatteevne slog simpelthen ikke til«. ⁶² Et andet forhold relativiserer frivilligheden i drengenes tilsagn: De var så tæt knyttet til Hans Futtrup, som også var deres lærer på Duborg-Skolen, at det nære og tillidsfulde forhold måtte gøre det meget svært at sige fra. I hvert fald sagde ingen nej, da han spurgte dem. ⁶³ Man bør heller ikke se bort fra ånden i spejderloven, der krævede, at en spejder var »nyttig og hjælpsom mod alle«, »en god kammerat!«, »lydig« og »frelidig«, ⁶⁴ hvilket – kombineret med traditionen

for at deltage i mindretallets store arrangementer – har gjort det mere nærliggende for spejderne at sige ja end nej til opgaven.

En samlet vurdering

Der er ingen tvivl om, at tabet af de 24 udløste en dyb sorg i det danske mindretal, og at ikke mindst de 15 småbørns død blev oplevet som aldeles ubærligt. Ernst Schröder – danskernes onde ånd qua sit Grenzgürtelarbeit – skrev således godt fire måneder senere i en indberetning til regeringspræsidenten i Slesvig: »Det danske mindretal syd for grænsen har oplevet sit største følelsesmæssige chok, da 25 [sic] børn fra en dansk børnehave omkom ved angrebet på Flensborg.« Og han tilføjede: »Begravelsen var værdig og stort anlagt [*in grossen Rahmen*].«⁶⁵ En anden tysk kilde, *Flensburger Nachrichten*, kaldte den danske ceremoni »gribende«, mens *Flensborg Avis* i sin reportage vurderede, at »Det blev en højtidstund, som deltagerne sent vil glemme.«⁶⁶ Aviserne lå dermed på linje med en række udsagn fra andre deltagere.⁶⁷

Den danske begravelsesceremoni blev imidlertid andet og mere end en sørgehøjtidelighed. Den blev i sin »stort anlagte« form også en national manifestation, der viste, at det danske mindretal nok var svækket, men ikke knækket. For svækket var det i maj 1943 efter ti år under nazistisk styre. Medlemstallet i Slesvigsk Forening i Flensborg var i tiåret 1932-1942 faldet fra 3.663 til 1.942 og altså næsten halveret.⁶⁸ Aktiviteterne i de forskellige distrikter var vigende, og de sidste tre år var mindretallets årlige festdag, årsmødet, reduceret fra det sædvanlige store friluftsarangement til et mindre indendørs møde i Flensborghus.⁶⁹

Fremtiden så heller ikke lovende ud. Stadigt flere af mindretallets unge mænd faldt på slagmarken og gik for evigt tabt for mindretalsarbejdet. Elevtallet i de danske skoler havde været konstant faldende siden 1936, hvor det toppede med 967 elever, og i 1943 var det mere end halveret.⁷⁰ Og nu havde man yderligere mistet 15 af de allermindste »kostelige små led, som vi nærede forhåbninger til, og som vi så nødtigt ville miste«,⁷¹ som børnehavebørnene blev omtalt i *Flensborg Avis*. Den nazistiske virkelighed var indiskutabelt hård ved det danske mindretal. Ganske vist havde det formelt bevaret retten til sit eget kulturelle liv og havde dermed kunnet opretholde sine egne foreninger og sit eget skolevæsen, men reelt set havde dets medlem-

mer svært ved at fungere i det ensrettede Tyskland, fordi de stod uden for det nazistiske folkefællesskab. Det lykkedes da også nazisterne at presse et betydeligt antal dansksindede ud af mindretallets foreninger og få dem til at flytte deres børn fra dansk til tysk skole ved at true dem på deres arbejde, understøttelse, børnebidrag m.m.

Mindretallet havde altså grund nok til pessimisme i foråret 1943, men alligevel var der optimisme at spore. I hvert fald noterede Ernst Schröder i en indberetning en måned før det katastrofale flyangreb, at der i det danske mindretal var dukket et vist vovemod op »i ord og fagter« efter det tyske nederlag ved Stalingrad, og at medlemmer af mindretallet nu forudsagde krigens endeligt og Tysklands undergang.⁷² Dette spores også i Folkerådets protokol. Den 1. februar 1943 gjorde man sig overvejelser om, hvilke krav der skulle stilles efter krigen, men besluttede dog samtidig at minde de menige medlemmer »om at være forsigtig i deres udtalelser og afholde sig fra at drøfte fremtidsspørgsmål«.⁷³ Den 8. marts blev det diskuteret, hvordan der kunne skaffes nye medlemmer til Slesvigsk Forening, og redaktør Tage Jensen vandt tilslutning til et forslag om afholdelse af fem store møder, inklusive årsmødet og den danske konges fødselsdag. På mødet den 5. april blev årsmødet planlagt til den 6. juni med spejderparade på Duborg-Skolen og efterfølgende møde i Flensborghus, altså igen kun et indendørs årsmøde. Det Folkeråd, der en måned senere måtte forholde sig til tragedien den 19. maj, vejrede således morgenluft og havde indledt bestræbelser på at samle alle dansksindede og styrke den Slesvigske Forening, selv om det stadig valgte at træde forsigtigt i forhold til de nazistiske omgivelser.

Kilderne fortæller ikke, hvilke overvejelser ledelsen gjorde sig om begravelsen af de danske ofre, altså bortset fra at det skulle foregå efter dansk skik med deltagelse af de danske præster. Hvorfor det endte som en »stort anlagt« fælles begravelsesceremoni med tydelige nationale indslag, ved vi derfor ikke. Vi kan heller ikke vide, om hensigten udelukkende var at vise de pårørende, at der stod en samlet dansk folkegruppe bag dem, eller om Bernhard Hansen og hans kolleger i Folkerådet også øjnede muligheden for at vise omgivelserne, hvor levende og aktivt mindretallet trods alt stadig var. Kun kan vi konstatere, at mindretallet den dag på Fredshøjen fik demonstreret sin eksistens, sin danskhed og sit sammenhold på en måde, der gjorde et stærkt indtryk ikke blot på dets egne fremmødte medlemmer, men også på Flensborgs tyske presse og på rigsdanskerne i Danmark. Ar-

rangementet blev altså rigtig god propaganda for mindretallet, som dermed fik et tiltrængt løft midt i al sorgen. Om dette resultat skal rubriceres blandt lighederne eller forskellene i forhold til den tyske ceremoni, må overlades til læsernes subjektive afgørelse.

At der virkelig var tale om en national *dansk* manifestation, fremgår ikke kun af deltagelsen af de officielle repræsentanter fra Danmark, af den verdslige mindretalsleder Bernhard Hansens rolle som taler, af den danske kammersanger Aksel Schiøtz' optræden, af spejdernes fanevagt og funktion som kistebærere, af fraværet af Flensborgs tyske repræsentanter eller for den sags skyld af de mange kranse, der havde ribbet markedet for rød-hvide kransebånd.⁷⁴ Det fremgår også af nogle af reaktionerne på ceremonien. Jørdt Jørgensen kaldte direkte begravelsen for »en smuk og værdig dansk tilkendegivelse«,⁷⁵ og legationssekretær Gregers Larsen fandt, at »Den danske sørgehøjtidelighed var meget gribende og helt igennem dansk«.⁷⁶ Bernhard Hansen syntes selv, at højdepunktet var Axel Schiøtz' sang, altså når han så bort fra, »da danske drenge i Duborg-Skolens blå-gule spejderuniformer i sluttet række bar de 15 hvide barnekister bort til de åbne grave«.⁷⁷ Og her skal endnu en gang gøres opmærksom på den særlige rolle, spejderne havde som mindretallets nationale bannerførere. Således havde Hans Futtrup's forgænger som korpschef, Svend Johannsen, i 1937 opfordret til et liv som spejder som en måde at styrke danskheden på. Det skulle blandt andet ske ved hver dag at vise de danske farver i byens gader, fordi »Danskheden i Sydslesvig vil vinde mod og tillid, når den ser, at den danske ungdom har mod og selvtillid«.⁷⁸ Det var i øvrigt ikke kun de spejdere, der var udset til at bære kister og strø blomster langs vejen, der bidrog til den nationale demonstration. Alle børn, der var spejdere, var bedt om at møde op i uniform til begravelsesceremonien. 13-årige Anni Hüpfel, der var én af dem, fandt, at »som altid var vi trods sorg stolte over at kunne gå i spejderuniform«.⁷⁹

Der sås også nationale referencer i mange af de sympatitilkendegivelser, der blev sendt til *Flensborg Avis* fra Danmark. Der blev talt om »folkefæller« og »landsmænd«, og mindretallet kvitterede for »den varme følelse af fællesskab, der i disse dage har fundet så smukt et udtryk fra vort moderlands side, lige fra Kristiansborg og ud i befolkningens brede lag«. ⁸⁰ I flere af hilsnerne blev det fremhævet, at de dræbte børn var vigtige brikker i mindretallets fremtid. »Det var jo jer, vi satte vor lid til«, skrev en forhenværende lærerinde fra Kol-

Den 19. maj 1943 var Ingridhjemmets leder fraværende. Den unge medhjælper, Wanda Radszewski, havde derfor taget sin mor med i børnehaven, så de kunne være to til at håndtere en eventuel luftalarm. Måske var det moderens tilstedeværelse, der fik Martha til at medbringe et kamera og helt ekstraordinært fotografere børnene den fatale dag. Filmen blev bagefter fremkaldt og kunne således levere dette sidste minde om de dræbte børn. Dansk Skoleforening Flensborg, Årsberetning nr. 21, 1942/43, s. 70.

ding,⁸¹ mens rektor Buchreitz fra Aabenraa Statsskole i en mindehøjtidelighed på skolen blandt andet sagde: »De små ofre var jeres kammerater, et lille led i det danske folk, deres forældres fremtidshåb og vort fremtidshåb.«⁸² Kaj Munk var inde på det samme, da han i *Berlingske Tidende* begræd de »15 gode danskes manddomsgerning, der skal undværes engang«.⁸³

Rigsdanskernes solidaritet med mindretallet kom også til udtryk i praktiske handlinger. For eksempel flagede sønderjyderne – på opfordring af Dansk Samråd – på halv stang samtidigt med ceremonien i Flensborg,⁸⁴ og mange lokale Sønderjyske Foreninger foretog en pengeindsamling, resulterende i godt 63.000 kr.. Da det var et større beløb, end de bomberamte familier havde brug for, kunne Folkerådet lægge til side til eventuelle nye nødsituationer.⁸⁵

Konklusion

Bombardementet den 19. maj 1943 udløste ikke kun ubærlig sorg hos de dræbtes pårørende, men rystede hele det danske mindretal. »Alle danske, som på nogen måde kunne være til stede«⁸⁶ deltog derfor i

den fælles begravelse fem dage senere på Fredshøjen. Det var en stort anlagt ceremoni, der samstemmende blev betegnet som en gribende højtidelighed. Den blev både omtalt i Flensborgs tyske avis og i den danske presse og udløste oprigtig medfølelse med ikke kun de pårørende, men hele det danske mindretal. De dræbte, hvoraf de 15 småbørn i særlig grad kaldte på fortvivelse, blev således ikke kun set som krigens uskyldige ofre, men som krigens uskyldige *danske* ofre. Deres tilhørsforhold til mindretallet var forudsætningen for, at de overhovedet blev begravet ved en særskilt dansk ceremoni, og danskheden blev markeret både ved iscenesættelsen af ceremonien og med italesættelsen af tragedien.

Kilderne fortæller ikke om de overvejelser og bevæggrunde, der lå bag ceremonien, men som det gik, blev begravelsen mere end en religiøs handling. Den blev også en tiltrængt offentlig manifestation af et levende dansk mindretal, der stod sammen skulder ved skulder. Det var et vigtigt signal at sende til mindretallets egne medlemmer, der levede under et stærkt pres fra de nazistiske omgivelser og i betydeligt antal havde følt sig tvunget til at forlade den Slesvigske Forening og opgive de danske skoler. Budskabet om dansk sammenhold nåede samtidigt de lokale nazister, der hidtil med tilfredshed havde solet sig i den faldende tilslutning til mindretallets institutioner, og det nåede det Danmark, uden hvis støtte mindretallet var ilde stedt.

Efter begravelsen den 24. maj valgte mindretalsledelsen at aflyse det nært forestående årsmøde. Selve begravelsen havde imidlertid – de tragiske omstændigheder til trods – givet mindretallet en intens oplevelse af fællesskab, der – i kombination med det spirende håb om et kommende tysk sammenbrud – måtte virke inspirerende på det fortsatte arbejde.

Sammenhold og fremtidstro var netop de værdier, som Goebbels med sine propagandaforskrifter søgte at fremmane i den tyske befolkning. Hans propagandastrategi lagde rammerne for den nazistiske begravelse af de tyske ofre, og talerne angreb således de allierede fjender, men roste flensborgerne for deres solidariske optræden og opfordrede til fortsat modstand. Modsat den danske ceremoni, hvor hovedvægten var lagt på den religiøse del, var præsterne her kun statister, og talerne blev leveret af lokale nazistiske ledere og militærpersoner. Om det så vitterligt lykkedes dem at indgyde Flensborgs civilbefolkning det ønskede mod – eller om de misundeligt har skelet til det danske mindretal – er et helt andet spørgsmål.

FORKORTELSER

ADCB: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig

RA: Rigsarkivet
SF: Stadtarchiv Flensburg

KILDER

Utrykte kilder:

- ADCB F20-2 Den slesvigske Forening / Sydslesvigsk Forening. Bind 2, protokol over møder i folkerådet og fællesrådet 1939-46.
- ADCB F108 Dansk Spejderkorps Sydslesvig. Pk. 2,1 korpsarkivet, diverse 1943-44. Pk. 5,1 protokol korpsråds- og førermøder 1942-45.
- ADCB F280 Slesvig-Ligaen. Pk. 104,2 Dansk Skoleforening for Sydslesvig, rektor Bernhard Hansen 1943.
- ADCB I61 Dansk Generalsekretariat, 03-10. Den danske folkegruppes civile krigsofre, bombeangrebet i Flensborg 19/5 1943, 1942-1943.
- ADCB K4 Dansk Menighedspleje »Ansgar«, Flensborg. Pk. 15 regnskaber vedr. forældrehjælpen m.v. 1936-46. Pk. 17 regnskab over forældrehjælp og ind- og udgåede varer 1939-42. Pk. 59 forhandlingsprotokol og fotos 1937-73.
- ADCB P56 Jørgensen, Kai Ed. Jordt, 1906-84, og hustru Kirsten, født Busk-Rasmussen. Pk. 1 dagbogsuddrag og menighedssager 1938-45. Pk. 2 dagbøger og erindringer 1932-45.
- ADCB P166 Christensen, L.P., redaktør Flensborg Avis 1882-1960. Pk. 29,29 Flensborghjælpen 1943-44 Pk. 41,8 notater og manuskriptkladder, talemanuskript 4-5/6 1943.
- RA 7393 Gregers Carsten Larsen, Erindringer 1910-1984.
- RA Flensborg, konsulær repræsentation, gruppeordnede sager (afleveret 1963) 1920-1945, 6.F.1.A.
- SF IIC-00033 Bürgermeister/Stadtpresident/Berichte über der dänischen Minderheit 1940-44. Bericht an den Herrn Regierungspräsidenten in Schleswig 14/10 1943. Ernst Schröder an den Herrn Regierungspräsidenten in Schleswig 12/4 og 8/10 1943.
- SF VIIIIG-00034 Kriegauftragsverwal-

tung/Luftschutz/Luftangriff am 19.5.1943. Diverse indberetninger.

Telefoninterviews 8.-13. januar 2014:

- Søren Andresen, Hyllerup (spejder og kistebærer 24. maj 1943)
- Karl Otto Meyer, Skovlund (spejder og kistebærer)
- Christian Lorenzen, Flensborg (spejder og tilskuer)
- Johann Nissen, Wees (spejder og tilskuer)

Trykte kilder:

- Flensborg Avis*, 29. oktober 1942: »Kredsleder Hans«.
- Flensborg Avis*, 2. november 1942: »Anna Petersens Jordefærd«.
- Flensborg Avis*, 22. maj 1943, s. 1: »Femten smaa Baarer«.
- Flensborg Avis*, 22.-24. maj 1943: diverse dødsannoncer.
- Flensborg Avis*, 24. maj, s. 1: »Saa rejser vi til vort Fædreland«.
- Flensborg Avis*, 24. maj, s. 2: »Luftangrebets Ofre«.
- Flensborg Avis*, 24. maj-11. juni 1943: diverse kondolencer.
- Flensborg Avis*, 25. maj 1943, s. 1-2: »Jordefærden ved Fredshøjen«.
- Flensborg Avis*, 27. maj 1943: »Dansk Fællesskab«.
- Flensborg Avis*, 28. maj 1943: »Af et Brev«.
- Flensborg Avis*, 29. maj 1943: »En Mindestand«.
- Flensborg Avis*, 2. juni 1943: »15 smaa Kister«.
- Flensburger Nachrichten*, 20. maj 1943, s. 3: »Luftangriff auf Flensburg«.
- Flensburger Nachrichten*, 21. maj 1943, s. 3: »52 Gefallene«.
- Flensburger Nachrichten*, 21.-24. maj 1943: diverse dødsannoncer.
- Flensburger Nachrichten*, 24. maj 1943, s.

- 3: »Flensburg nahm Abschied von seinen Toten«.
- Flensburger Nachrichten*, 25. maj 1943, s. 3: »Totenfeier am Friedenshügel«; »Eine ergreifende Trauerfeier«.
- Fröhlich, Elke (udg.): *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*. 1993, Band 7 og 8.
- Grænseforeningen: *Beretning om Sendemannsmødet 1944 i København*. 1944.
- Michaelis, Herbert og Ernst Schraepfer (udg. og red.): *Ursachen und Folgen: Vom deutschen Zusammenbruch 1918 und 1945 bis zur staatlichen Neuordnung Deutschlands in der Gegenwart*, 19. bind, kilde 3330, s. 263-64.
- Nationaltidende*, 23.-24. marts 1945: diverse dødsannonceringer.

- Nationaltidende*, 28. marts 1945: »Den katolske Kirkes Farvel til Ofrene«.
- Nationaltidende*, 29. marts 1945: »Sjælemessen for de 8 Nonner«.
- Ravneshkriget: Spejderblad for Dansk Spejderkorps Flensburg*, 1.-5. Aargang, 1933-1937.

Internettet:

- http://www.1000dokumente.de/?c=dokument_de&dokument=0200_goe&object=translation&l=de: J. Goebbels tale i Sportpalast 18. februar 1943.

LITTERATUR

- Achton, Peter: *Jeg har båret lærkens vinde ... Johanne Hansens livseventyr*. København 1975, s. 78-99.
- Ahlmann, Henrik: *Den Franske Skole: RAF's angreb på Shellhuset 21. marts 1945: En kortlægning af katastrofen på Frederiksberg og Vesterbro*. 2005.
- Andresen, Søren: »Min 19. maj«, *Syd-slesvigske Forening for Flensburg amt: Julen 2010*. Flensburg 2010, s. 6-9.
- Bogensee, J.: »Danske i sorg: Indtryk fra et besøg i Sydslesvig«, *Grænselandet*, nr. 6-7, juni-juli 1943, s. 5-6.
- Busk Petersen, Anders: »Æselspark og myggestik«, Wingender, Frans m.fl. (red.): *Duborg-skole-elever i krigens år*. Flensburg 1990, s. 75-79, 144.
- Dansk Skoleforening Flensburg 1942-43. Aarsberetning Nr. 21*, s. 73-75.
- Dansk Spejderkorps Sydslesvig: 1919 - 10. August - 1944*. Flensburg: Korpsraadet.
- Duggen, Harald: »Harreslevmark - Duborg-banke«, Wingender, Frans m.fl. (red.): *Duborg-skole-elever i krigens år*. Flensburg 1990, s. 28-41, 141.
- Ernst, Gerhard: »Digte og erindringer«, Wingender, Frans m.fl. (red.): *Duborg-skole-elever i krigens år*. Flensburg 1990, s. 42-49, 142.
- Futtrup, Hans M.: »Korsvej mellem nødvendighed og frivillighed«, Wingender, Frans m.fl. (red.): *Duborg-skole-elever i krigens år*. Flensburg 1990, s. 13-21.
- Futtrup, Hans M.: »Korpset fra 1942 til 1952«, *Dansk Spejderkorps Sydslesvig: 1919 - 10. August - 1969*. Flensburg 1969, s. 30-37.
- Hansen, Bernhard: *At sejle er nødvendigt*. Flensburg 1971.
- Hansen, Bernhard: »15 børnegrave som næppe nogen andre: En rædselsdag over Flensburg for 25 år siden«, *Flensburg Avis*, 17. maj 1968, s. 5, 16.
- Halvas, Hugo: »Med Duborg-skolen som hverdagsstøtte«, Wingender, Frans m.fl. (red.): *Duborg-skole-elever i krigens år*. Flensburg 1990, s. 112-129, 142.
- Henningsen, Lars N. (red.): *Sydslesvigs danske historie*. 3. udg. Flensburg 2013, s. 355-56.
- Hüpfel, Anni: »Den 19. maj 1943«, Wingender, Frans m.fl. (red.): *Duborg-skole-elever i krigens år*. Flensburg 1990, s. 80-84, 143.
- Johnsen, Axel: »Bomber over Batterigade«, *Flensburg Avis*, 15. maj 2003, s. 16.
- Jørgensen, K.E. Jordt: *Tolv Aar i Sydslesvig*. København 1948.
- Kallis, Aristotle A.: *Nazi Propaganda and the Second World War*. Hampshire og New York 2008.
- Kirwin, Gerald: »Allied Bombing and

- Nazi Domestic Propaganda«, *European History Quarterly*, 15. årg., 1985, s. 341-362.
- Kronika, Jakob: *Midt i fjendens lejr: Slesvigske dagbogsblade fra Hitler-krigens Berlin*. København 1966.
- Meyer, Karl Otto: *Frihed, lighed og grænseland: Erindringer*. Gentofte 2001.
- Meyer, Karl Otto: »Hans Munk Futtrup«, *Sønderjysk Almanak*, 4. årg., 1997, s. 115.
- Noack, Johan Peter: *Det danske mindretal i Sydslesvig 1920-1945*. Aabenraa 1989, s. 457-531.
- Nygaard, Jens: »Dengang bomber dræbte danske børn«, *Flensborg Avis* 18. maj 2013, s. 22-23.
- Petersen, H.F. *I Krig og Fred*. København 1946.
- Rasmussen, René: »Under verdenskrigen 1939-1945«, Henningsen, Lars N. (red.), *Sydslesvigs danske historie*. Flensborg 2009, s. 164-76.
- Rasmussen, René: »Jacob Kronika i Berlin 1939-1945«, *Grenzfriedenshefte*, 2002, 1, s. 25-42.
- Rostgaard Nissen, Mogens: »De første årsmøder efter Anden Verdenskrig«, *Flensborg Avis*, 8. juni 2013, s. 20.
- Svensson, A.: »Dansk Samraad«, *Sønderjyske årbøger* 1951, s. 1-113.
- Schwensen, Broder og Dieter Nickel: *Flensborg im Luftkrieg 1939-1945*. Flensborg 2008, s. 125-50.
- Wadskjær Nielsen, Sune: *Holmenkatastrofen*. Eget forlag 2008.

NOTER

- Jørgensen 1948, s. 48.
- Schwensen og Nickel 2008, s. 126-50.
- Kallis 2008, s. 131.
- Michaelis og Schraepler, s. 263-64.
- http://www.1000dokumente.de/?c=dokument_de&dokument=0200_goe&object=translation&l=de.
- Kirwin 1985, s. 341-44.
- Ibid, s. 345-53.
- Flensburger Nachrichten* 20.5.1943, s. 3.
- Ibid. 21.5.1943, s. 3.
- Ibid. 24.5.1943, s. 3.
- Flensborg Avis* 24.5.1943, s. 2.
- Flensburger Nachrichten* 24.5.1943, s. 3.
- Schwensen og Nickel 2008, s. 127.
- Kronika 1966, s. 252.
- Hansen 1971, s. 95-96.
- Ibid., s. 96.
- Flensborg Avis* 25.5.1943, s. 1.
- Kronika 1966, s. 248.
- Fröhlich 1993, Band 7, s. 460.
- Flensburger Nachrichten* 25.5.1943, s. 3.
- Flensborg Avis* 25.5.1943, s. 1.
- Gengivet i sin fulde ordlyd i *Flensborg Avis* 24.5.1943, s. 1.
- Flensborg Avis*, 25.5.1943, s. 2.
- RA, Flensborg, konsulær repræsentation, gr. sager (afl. 1963) 1920-1945, 6.F.1.A, konsul Ryder 27.5.1943; Dansk Skoleforenings beretning 1942/43, s. 73-74, Kronika 1966, s. 250-52.
- Hansen 1971, s. 94.
- Flensborg Avis* 29.10.1942.
- Ibid. 2.11.1942.
- Jørgensen 1948, s. 45.
- Hansen 1971, s. 94.
- SF IIC00033, brev af 8.10.1943.
- RA, Flensborg, konsulær repræsentation, gr. sager (afl. 1963) 1920-1945, 6.F.1.A, konsul Ryder 27.5.1943.
- P166-41,8: manuskript 4.6.-5.6.1943, s. 21.
- Hansen 1968, s.16.
- Hansen 1971, s. 94.
- Ibid.
- Kronika 1966, s. 248.
- RA, Flensborg, konsulær repræsentation, gr. sager (afl. 1963) 1920-1945, 6.F.1.A, konsul Ryder 27.5.1943.
- Futtrup 1990, s. 20.
- ADCB P166-41,8: manuskript 4.6.-5.6.1943, s. 21.
- Nielsen 2008, s. 3-4.
- Ahlmann 2005, s. 165; *Nationaltiden* 28.3.1945.
- RA, Flensborg, konsulær repræsentation, gr. sager (afl. 1963) 1920-1945, 6.F.1.A, konsul Ryder 27.5.1943.
- Flensborg Avis* 25.5.1943, s. 1.

44. Dansk Skoleforening Flensborg 1942-43, s. 74.
45. ADCB K4-15 regnskab forældre-hjælp.
46. Achton 1975, s. 83.
47. *Flensborg Avis* 25.5.1943, s. 1.
48. ADCB P56-2, erindringer s. 94.
49. Dansk Skoleforening Flensborg, årsberetning 1942/43, s. 74.
50. Hansen 1968, s. 16.
51. Hansen 1971, s. 94.
52. Dansk Spejderkorps Sydslesvig 1919-44, s. 7.
53. Ernst 1990, s. 47.
54. Futtrup, 1990, s. 20; Meyer 2001, s. 54.
55. Duggen 1990, s. 36, 141.
56. Futtrup 1969, s. 34.
57. Meyer 2001, s. 54.
58. Futtrup 1990, s. 20.
59. Hansen 1968, s. 16.
60. Futtrup 1990, s. 20.
61. Meyer 2001, s. 54.
62. Andresen 2010, s. 9.
63. Busk Petersen 1990, s. 76.
64. *Ravneskriget* 1933, nr. 2, s. 6.
65. SF IIC-00033, brev af 8.10.1943.
66. *Flensborg Avis* 25.5.1943, s. 2.
67. F.eks. Hansen 1968, s. 16; Halvas 1990, s. 119; ADCB P166-41,8, L.P. Christensen 4.6.-5.6.1943, s. 21; ADCB F20-2, Folkerådets protokol, s. 115; Bogensee 1943, s. 5.
68. Henningsen 2013, s. 355.
69. Rostgaard Nissen 2013.
70. Henningsen 2013, s. 356.
71. *Flensborg Avis* 22.5.1943, s. 1.
72. SF CII 00033, brev af 12.4.1943.
73. ADCB F20-2, s. 108.
74. ADCB F280-104,2, brev af 29.5.1943; ADCB F20-2, s. 117.
75. Jørgensen 1948, s. 47.
76. RA 7393. s. 28.
77. Hansen 1968, s. 16.
78. *Ravneskriget* januar 1937, s. 1.
79. Hüpfel 1990, s. 83; se også Halvas 1990, s. 119.
80. *Flensborg Avis* 27.5.1943.
81. Ibid. 28.5.1943.
82. Ibid. 29.5.1943.
83. Ibid. 2.6.1943.
84. Svensson 1951, s. 80.
85. ADCB P166-29,29; Grænseforeningen 1944, s. 33.
86. Jørgensen 1948, s. 48.

Zusammenfassung

Am 19. Mai 1943 wurde Flensburg einem schweren amerikanischen Luftangriff ausgesetzt, der 82 Menschen das Leben kostete, 24 von ihnen gehörten der dänischen Minderheit an. Der größte Teil der Opfer wurde fünf Tage später bei zwei großen gemeinsamen Bestattungen, eine für die deutschen Opfer und eine für die dänischen, auf dem Friedenhügel in Flensburg beigesetzt. Die erste Zeremonie wurde durch die nationalsozialistische Ortsleitung, die andere durch die Leitung der dänischen Minderheit veranstaltet. Später wurden die Begräbnisse sehr unterschiedlich interpretiert, es gab auch deutliche Unterschiede, gab es aber auch gemeinsame Züge? In diesem Artikel werden Ähnlichkeiten und Unterschiede im Verlauf der Veranstaltungen untersucht und die Hintergründe analysiert. Es wird festgestellt, dass die deutsche Zeremonie mit den Propagandastrategien, die durch Goebbels' Propagandaministerium festgelegt wurden, gut übereinstimmte. Auch die dänische Zeremonie, überwiegend mit religiösem Charakter, zeichnete und verbreitete ein positives Bild der nationalen Minderheit, welches sie in der aktuellen Lage unterstützte.

»Så har vi dem igen«

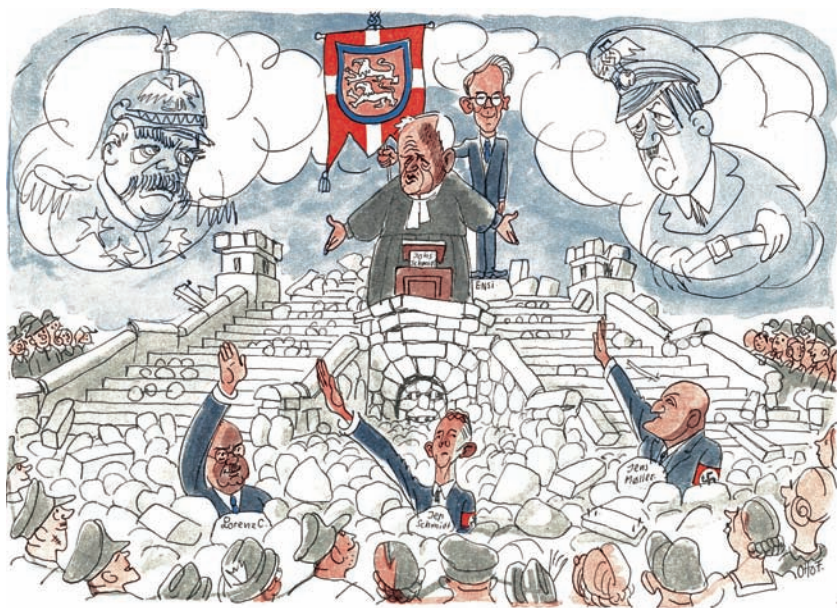
– kontinuitet og brud i det tyske mindretals ledelse hen over 1945

Af HANS SCHULTZ HANSEN

Maj 1945 blev også for det tyske mindretal »Stunde Null«. Dets institutioner lå billedligt talt i ruiner, og dets ledere og mange menige medlemmer blev interneret i Fårhuslejren og dømt under retsopgøret. I november 1945 begyndte genopbygningen af mindretallet med stiftelsen af *Bund Deutscher Nordschleswiger* på grundlag af en loyalitetserklæring til den danske stat. På dansk side tvivlede mange i begyndelsen på mindretallets nye bekendelse til 1920-grænsen og demokratiet. Især blev det bemærket, når personer med udpræget nazistisk fortid genindtog ledende poster i de nye organisationer. Arkiv- og forskningsleder Hans Schultz Hansen undersøger her omfanget af dette fænomen.

Indledning

»Så har vi dem igen« – det var titlen på en tegning, som Otto F. begik i æ *Rummelpot* årgang 1950. Den reagerede på, at fremtrædende skikkelser fra det tyske mindretals nazistiske fortid deltog i dette års Knivsbjergfest. Ved den lejlighed så man den tidligere folkegruppeløfter, dyrlæge Jens Møller fra Gråsten, hilse på »alte Kameraden« som fhv. landsretssagfører Lorenz Clausen fra Haderslev og bibliotekar Peter Callesen fra Aabenraa, mens andre undgik ham. Lærer Otto Kortsch fra Aabenraa og gårdejer Jep Schmidt fra Løjt Kloster deltog som idrætsudøvere. Også Lorenzo Christensen fra Aabenraa var med, og tidligere pastor Johannes Schmidt fra Petersholm talte og priste Bismarck. Otto F.'s tegning viser derfor Jens Møller, Jep Schmidt og Lorenzo Christensen stige heilende op fra ruinerne af det bortsprængte Knivsbjergtårn, mens pastor Schmidt troner som prædikant, og Bismarcks og Hitlers ånd svæver over det hele. I baggrunden ser man en smilende »Ensi«, dvs. redaktør Ernst Siegfried Hansen fra den nye mindretalsavis *Der Nordschleswiger* og en af de ledende personligheder i det nye mindretal, holdende et Dannebrog med de to slesvigske løver, en fane som skulle symbolisere mindretallets nye loyalitet.¹

Saa har vi dem igen –

Ved Knivsbjergfesten i Sommer dukkede de friglve Nazi-Fytere op af Ruinerne og indtog deres gamle Pladser i l. Parket. (Bismarcks Aand er ved en Fejltagelse kommet til at ligne Kptmand Hans M. Michelsen i Aabenraa).

I æ Rummelpot årgang 1950 findes denne tegning af Otto Frederiksen, der i karikaturens form kommenterer, at flere ledende skikkelser fra det tyske mindretals nazistiske fortid dukkede op på dette års Knivsbjergmøde. Nogle af dem fik også på ny en position i mindretallets ledelse eller som kommunalpolitiske repræsentanter for Slesvigsks Parti.

Karikaturtegningen afspejler et fænomen, som man i landsdelens danske offentlighed var meget opmærksom på, nemlig hvorvidt fremtrædende personer fra det tyske mindretal i nazitiden atter nåede frem til ledende poster i de nye hjemmetyske organisationer efter 1945. Med god grund – for blev det en udbredt tendens, måtte det sætte alvorligt spørgsmålstegn ved troværdigheden i mindretallets loyalitetserklæring fra november 1945. Hvordan kunne man have tillid til den, hvis hjemmetyskernes politik og organisationer blev forvaltet af skikkelser, som dels havde forlangt en grænseflytning i 1930'erne og 1940'erne og dels havde sluttet op om det nazistiske diktatur i Tyskland og selv indført førerprincippet og andre nazistiske unoder i mindretallet? Derfor bed man fra dansk side mærke i, når f.eks. mindretallets tidligere propagandaleder Rudolf Stehr blev ansat som generalsekretær i mindretallets hovedorganisation Bund Deutscher Nordschleswiger.

Spørgsmålet er imidlertid, hvor repræsentative disse eksempler var – om de var enkeltstående foreteelser eller led i en generel tendens? Hidtil har forskningen ikke søgt noget grundlæggende svar på dette spørgsmål, men højst omtalt isolerede eksempler. Det er derfor hensigten med denne artikel at gennemføre en systematisk undersøgelse af kontinuiteten i det tyske mindretals ledelse hen over »Stunde Null« i 1945.

Det vil ske ved en metodisk knibtangsmanøvre. For det første undersøges, i hvilket omfang de tiltalte i processen mod det tyske mindretals ledere i 1948, hovedsagelig svarende til besættelsesårenes »lille politiske råd«, fik en karriere i efterkrigstidens tyske mindretal. For det andet analyseres, hvorvidt medlemmerne af Bund Deutscher Nordschleswigers Hauptvorstand valgt i perioden 1947-1971 havde haft ledende poster i det tyske mindretals nazistparti med tilhørende organisationer forud for 1945.

Der tilsigtes alene en kvantitativ analyse af kontinuiteten i det tyske mindretals ledelse. En dyberegående vurdering af de enkelte persons eller personkredses politiske tyngde ligger således uden for denne undersøgelses rammer; det samme gælder en nærmere analyse af, hvorvidt elementer af nazistisk ideologi stadig gjorde sig gældende i mindretallet.

Undersøgelsen vil foregå på grundlag af trykt materiale som f.eks. dommene over de tyske mindretalsledere fra 1948, artikler i *Nordschleswiger* og andre aviser, nekrologer i *Deutscher Volkskalender für Nordschleswig* og en stencileret rapport fra politimesteren i Aabenraa om *Det tyske mindretal i Nordslesvig. Udviklingen gennem 10 år – 1945/55*. Dertil kommer forskellige kartoteker og andet utrykt materiale fra politikommandøren for Sydjylland og politimesteren i Aabenraas arkiver i Landsarkivet.

Et udblik til Slesvig-Holsten

Først skal der imidlertid gøres et udblik til området lige syd for den dansk-tyske grænse, til forbundslandet Slesvig-Holsten, hvor problemet med gamle nazisters genindtog på ledende poster i samfundet i høj grad gjorde sig gældende.² Slesvig-Holsten fungerede som det tyske mindretals umiddelbare bagland, både før og efter 1945. Det var ad den vej, tyske politiske strømninger fandt vej til de tysksindede i Nordslesvig, og her søgte og fik mindretallet politisk og økonomisk

støtte. Her næredes også en selvopfattelse som Tysklands grænseland mod nord, hvori det tyske mindretal udgjorde et centralt element. Det kan således forventes, at et rids af gamle nazisters efterkrigsrolle her kan afdække mønstre, som kan være relevante for undersøgelsen af det tilsvarende fænomen i mindretallet.

Den britiske besættelsesmagt i Slesvig-Holsten iværksatte straks ved krigsslutningen en afnazificering. Højerestående politifolk, Gestapo-medlemmer, partifunktionærer, landråder, regerings- og overpræsident, i alt ca. 10.000 personer, blev pr. automatik pågrebet og interneret i en lejr i Neumünster-Gadeland. Ved begyndelsen af 1949 sad kun 138 tilbage. Den slesvig-holstenske Gauleiter og overpræsident, Hinrich Lohse, fik i 1948 en dom ved afnazificeringsdomstolen på 10 års fængsel, men blev løsladt allerede i februar 1951, hvorefter han vendte tilbage til sin holstenske barndomsby Mühlenbarbek for at leve der til sin død i 1964, undgået af omverdenen bortset fra gamle partikammerater i en lignende situation. Da han krævede fuld pension som tidligere overpræsident i Slesvig-Holsten, blev det afvist af landdagen, men et mindre beløb opnåede han. Sideløbende hermed foregik en politisk udrensning. Lidt over 400.000 gennemgik en vurdering i særlige afnazificeringsudvalg, hvor de blev inddelt i fem kategorier: hovedskyldige, skyldige, belastede, medløbere og rensede. Ingen blev placeret i de to første grupper, mens godt 2.200 blev indplaceret i den tredje gruppe med bødestraf, afskedigelse eller pensionsreduktion som mulige konsekvenser, og resten gik helt fri. En lov fra 1951 rehabiliterede tilmed de belastede. På mange måder fik afnazificeringen et farceagtigt forløb. Forbitret herover foreslog et medlem af den slesvig-holstenske landdag derfor som beslutningsforslag: »Slesvig-Holsten fastslår, at der aldrig har eksisteret nationalsocialisme i Tyskland.«³

Det lemfældige og hurtigt afsluttede opgør gjorde det muligt for adskillige tidligere nazistiske embedsmænd og politikere at finde tilbage i karrieren, især efter 1950. Blandt dem var Dr. Ernst Kracht, tidligere borgmester i Flensborg, som blev leder af Landeskanzlei og dermed fik stor indflydelse på personalepolitikken. Kracht var udnævnt af ministerpræsident Walter Bartram fra CDU. I dennes kabinet var kun indenrigsministeren ikke tidligere medlem af NSDAP, og finansministeren var endog tidligere SS-Hauptsturmführer, og socialministeren kom senere under mistanke for medvirken i masse mord. Dette stod i skarp modsætning til de tre første ministerpræsidenter i

Slesvig-Holsten, Theodor Steltzer (CDU) 1946-47, 1944 dødsdømt for medlemskab af den tyske opposition mod Hitler, samt Hermann Lüdemann (SPD) 1947-49 og Bruno Diekmann (SPD) 1949-50, begge tidligere kz-fanger. Især ved domstolene kom mangan tidligere nazistisk anklager eller dommer igen til ære og værdighed, men tendensen gjorde sig gældende overalt i samfundet: ved politiet, i uddannelsessystemet, på universitetet og lærerhøjskolen samt i forvaltningen. Selv personer, som var dybt involverede i mord på jøder og psykisk handicappede, havde afsagt dødsdomme ved de nazistiske særdomstole eller været kz-læger, blev der i det skjulte plads til. Når de undertiden trods alt blev opsporet, vakte det stor opsigt i offentligheden og gav Slesvig-Holsten et ry som et tilflugtssted for gamle nazister. Om forbundslandet i denne henseende udgjorde et »særtilfælde« af »renazificering« eller snarere repræsenterede en særlig klodset variant af en almindelig forbundstysk tendens, har forskningen endnu ikke givet svar på.

De dømte fra mindretalslederprocessen 1948

Modsat det slesvig-holstenske retsopgør med nazisterne gik det danske retsopgør med det tyske mindretal både til tops og til bunds. Mindretallets mange frivillige i Waffen-SS og i det hjemmeværnslignende Zeitfreiwilligkorps blev i de første år efter Befrielsen på løbende bånd idømt fængselsstraffe ved de nordslesvigske byretter. Først derefter kom turen til mindretallets ledere. Fra februar til september 1948 stod 16 mænd anklaget ved retten i Aabenraa som hovedansvarlige for det tyske mindretals illoyale politik under Besættelsen. Kredsen udgjordes af medlemmerne af »det lille politiske råd« samt redaktør og direktør for mindretalsavisen *Nordschleswigsche Zeitung*.⁴ I det følgende skal vi nærmere følge de 16 mindretalslederes efterkrigskarriere mand for mand. Hovedkilderne hertil er de trykte domme over mindretalslederne og nekrologer i *Deutscher Volkskalender für Nordschleswig* (DVN).⁵ Mens sidstnævnte er en mildt sagt hullet kilde til de afdødes forhold under besættelse og retsopgør, kan vi sikkert regne med, at den fik opregnet deres positioner i efterkrigstidens mindretal og samfund.

De hårdeste straffe ved mindretalslederprocessen tilfaldt dyrlæge Jens Møller, Gråsten, og overløjtnant Peter Larsen, Løjt Skovby, som henholdsvis »folkegruppiefører« og dennes næstkommanderende

samt leder af partiets Organisationsamt. De blev ved retten i Aabenraa idømt hver 15 års fængsel. Som de øvrige fra det lille politiske råd blev de idømt ansvar for hvervningen af mindretalsmedlemmer til Waffen-SS og for oprettelsen af Zeitfreiwillig- og Selbstschutz-korpserne samt for organisering af skansegravning for værnemagten. Dertil kom en række individuelle forhold, bl.a. hvervning til det tyske toldgrænsekorpset, propaganda i tysk tjeneste, pression mod danske myndigheder, organisering af leverancer til besættelsesmagten og efterretningsvirksomhed til fordel for samme, mens retten frifandt dem for forsøg på at fremtvinge en grænseflytning med hjælp fra tyske myndigheder. Begge havde siden interneringen i maj 1945 udstået tre år og 125 dage af deres straf. De appellerede begge til landsretten, som nedsatte Møllers straf til 12 og Larsens til 13 års fængsel.⁶ Begge blev benådet og kom på fri fod i 1950. Peter Larsen levede derefter efter alt at dømme et tilbagetrukket liv i Løjt Skovby til sin død i 1983. Således fik han ikke en gang en nekrolog i *Deutscher Volkskalender für Nordschleswig*.

Jens Møller tilstræbte derimod som minimum en fornyet synlig medleven i mindretallet. Ud over som nævnt at vise sig ved Knivsbjergfesten i 1950 deltog han samme år i generalforsamlingen i Bund Deutscher Nordschleswiger, hvor han kritiserede BDN's ledelse for at gøre for lidt for de frontfrivillige og deres pårørende. Det provokerede tobaksfabrikant Mathias Hansen fra Haderslev, et fremtrædende medlem af besættelsestidens »Haderslevkreds«, der tog afstand fra den nazistiske mindretalsledelses ideologi og politik. Han offentliggjorde et indlæg i *Der Nordschleswiger*, som avisen lod trykke på lederplads og dermed gjorde til sin officielle holdning. Heri hed det bl.a.: »Hvis føreren for det tidligere parti efter sin tilbagevenden – hvilket de fleste vel havde ventet – havde holdt sig fjernt fra det politiske liv, havde der ikke været anledning til at beskæftige sig med hans person og hans ansvar. Men da han nu på sin side med kritik og bebrejdelser mod den nuværende ledelse har brudt tavsheden, tvinger han os til at tage stilling til dette spørgsmål. Det må undre os, at dr. Møller føler sig kaldet til at angribe de mennesker, som for størstedelen stod afvisende over for partiet, fordi de havde forudset det ulykkelige udfald for den nordslesvigske tyskhed af den af partiet førte politik.«⁷ Jens Møllers tilbagekomst på den politiske scene var tydeligvis en ubehagelig overraskelse for mindretallets nye ledelse. Derfor modtog man her næppe meddelelsen om Jens Møllers død ved en trafikulykke den 28. november 1951 med den store sorg.

Rudolf Stehr (1906-91) var under Besættelsen leder af mindretallets kontor for presse og propaganda og fra 1943 af dets kontor i det danske statsministerium. I årene 1951-73 var han generalsekretær for Bund Deutscher Nordschleswiger. Hans karriere er det mest iøjnefaldende eksempel på, at en fremtrædende personlighed fra nazitiden på ny fik stor indflydelse i mindretallet efter krigen. Foto: Museum Sønderjylland – ISL.

Næst efter Peter Larsen og Jens Møller tilfaldt de hårdeste straffe landsretssagfører Lauritz Clausen fra Haderslev og lærer Otto Ferdinand Kortsch fra Aabenraa (begge 12 år, af landsretten nedsat til 9 år) samt assessor Rudolf Stehr, København, og lærer Asmus Wilhelm Jürgensen, Bovrup (begge 10 år, af landsretten nedsat til hhv. 9 og 7 år). Ud over de generelle anklagepunkter mod medlemmerne af det »lille politiske råd« blev Clausen og Kortsch især idømt ansvar som fremtrædende ledere i SK, Schleswigsche Kameradschaft, bl.a. for korpsets hjælp til tyske tropper og forskellige overgreb mod danske

medborgere den 9. april 1940, ligesom Kortsch som stabsleder i Selbstschutz blev dømt for andre overgreb. Begge var tillige tidsfrivillige, og Kortsch desuden frontfrivillig. Stehr og Jürgensen blev derimod primært dømt for deres propagandistiske virke, herunder som ansvarlige for, og udførere af, hetz mod nogle fremtrædende danske nordslesvigere. Stehr var fra 1938 leder af NSDAP-N's Amt für Agrarpolitik og tillige af partiets presse- og propagandaafdeling. Fra 1943 ledede han det tyske mindretals kontor under Statsministeriet, der reelt fungerede som forbindelsesled mellem mindretallet og besættelsesmagten. Jürgensen blev især dømt for sine meget grove artikler i *Nordschleswigsche Zeitung* og *Junge Front*, skrevet under pseudonymet »Asmus von der Heide« og vendt mod danske og jødiske medborgere. Han var partiets skolingsleder og overtog desuden posten som propagandaleder, da Stehr i 1943 tog til København. Da Jürgensen var tysk statsborger, blev han udvist, da han som de andre mindretalsledere blev benådet i 1949/50.

De to SK-førere blev af retten pålagt erhvervsmæssige begrænsninger. Clausen mistede sin sagførerbestalling, men ernærede sig som privat juridisk rådgiver for medlemmer af mindretallet. Kortsch blev fradømt retten til at undervise, men fik den tilbage i 1954, hvorefter han blev lærer og tillige konrektor ved den tyske privatskole i Aabenraa. Begge var aktive inden for mindretallets sportsorganisationer, Clausen som formand for den tyske roklub i Haderslev, Kortsch inden for Apenrader Männerturnverein. Uden at nå fordums positioner fik de to SK-ledere således nye poster i mindretallets kulturelle arbejde.⁸

Anderledes vidtrækkende come-backs oplevede de to propagandaledere. Asmus Wilhelm Jürgensen blev lærer i Lüngerau i Angel og fik fremtrædende positioner i skolevæsnet, i Schleswig-Holsteinischer Heimat-Bund og i hjemstavnspartiet Schleswig-Holsteinische Gemeinschaft, som han repræsenterede i landdagen, hvortil kom mangeårige poster i kommuneråd og kredsday.⁹ Som ledende skikkelse i SHHB fik Asmus Wilhelm Jürgensen igen kontakt til det tyske mindretal, men dette kan ikke gøres ansvarlig for »Asmus von der Heides« efterkrigskarriere. Det samme kan ikke siges med hensyn til Rudolf Stehr. Han blev løsladt fra Fårhuslejren i september 1949, og efter et mellemspil i en københavnsk skotøjsfabrik blev han den 1. december 1951 generalsekretær for BDN, den højeste funktionærpost inden for mindretallet, et embede han beholdt gennem to årtier indtil sin pensionering i 1973. Stehr beskriver i sine erindringer ikke nøjere,

Jep Schmidt (1910-88) fra Løjt var leder af det tyske mindretals nazistparti i Aabenraa kreds og medlem af mindretalsledelsens »lille politiske råd«. Her ses han i forgrunden til venstre i spidsen for medlemmer af partiet, som med hagekors bød de tyske besættelsestropper velkommen til Aabenraa om morgenen den 9. april 1940. Ved hans side marcherer Otto Kortsch. Fra 1966 gjorde Schmidt kommunalpolitisk karriere i Slesvigsk Parti, der kulminerede med posten som viceborgmester i Aabenraa Kommune 1974-78. L. von Münchow-foto i Museum Sønderjylland – ISL.

hvordan han fik stillingen, og Ernst Siegfried Hansen er ligeledes tavs herom, men det må formodes, at Stehrs juridiske baggrund, forvaltningserfaringer og evner til politisk ageren har spillet en betydelig rolle for hans udpegning.¹⁰

De øvrige dømte fra mindretalsprocessen fik domme på under 10 års fængsel. Otte år fik de tre kredsledere: lærer Jes Peter Petersen, Tønder kreds, redaktør Christian Johannsen Roth, Sønderborg kreds, og gård ejer Jep Marcussen Schmidt, Aabenraa kreds. I deres tilfælde blev de ud over de sædvanlige anklager mod medlemmerne af det »lille politiske råd« også kendt skyldige i anklager for angiveri og tjeneste som tidsfrivillig (Petersen og Roth) og tysk krigstjeneste, overgreb på danske medborgere den 9. april 1940, indberetning af tysk fjendtlige ytringer samt et par økonomiske forbrydelser (Schmidt). Jes Peter Petersens efter-

krigskarriere er ukendt, mens Roth genoptog sin journalistiske virksomhed ved *Der Nordschleswiger* og dettes forlag og var medlem af den tyske presseforenings bestyrelse og aktiv i sammenslutningen af tyske foreninger i Sønderborg, men i øvrigt plaget af sygdom.¹¹ Jep M. Schmidt opnåede efter en længere årrække med private gøremål som gårdejer og eksportør af grus m.m. en fremtrædende placering som Slesvigsk Partis repræsentant i kommunale organer: Løjt sogneråd 1966-1970 og Aabenraa byråd 1970-78, de fire sidste år tilmed som viceborgmester i kraft af Slesvigsk Partis rolle som tungen på vægtskålen ved valget af borgmester.¹²

Seks års fængsel fik gårdejer Wilhelm Deichgräber og chefredaktør Harboe Kardel, der henholdsvis som kredsleder for Sønderborg og førstemand på *Nordschleswigsche Zeitung* havde sæde i det »lille politiske råd«. Foruden det deraf følgende medansvar lagde retten for Deichgräbers vedkommende endvidere til grund for dommen, at han havde været frontfrivillig og værnemager, for Kardels vedkommende, at han havde været tidsfrivillig, indberettet danske medborgere til besættelsesmagten og haft det overordnede ansvar for de mange hadske angreb mod danske personligheder og medborgere i sin avis. Begge vendte efter løsladelsen tilbage til deres oprindelige erhverv, Deichgräber som gårdejer, der desuden holdt mange foredrag om Als på alsisk og var rejseleder, Kardel som lærer ved gymnasierne i Rendsborg og Flensborg, men med bopæl i Aabenraa og navnlig efter pensioneringen i 1956 med et omfattende virke i mindretallet som journalist og foredragsholder samt hjemstavnshistorisk og selvbiografisk forfatter.¹³

Fem års fængsel var dommen for lærer Jef Bertelsen Blume, Aabenraa, biblioteksleder Peter Callesen, Aabenraa, gårdforpagter Heinrich Ehnstedt, Petersborg, og direktør Peter Petersen, Aabenraa. Ud over det kollektive ansvar som medlemmer af det »lille politiske råd« idømtes Blume, der var »Landesjugendführer« for Deutsche Jungenschaft, straf for tysk krigsdeltagelse, mens Callesen fik straf for tjeneste som tidsfrivillig. Det sidste gjaldt også for Ehnstedt, der var kredsleder for Tinglev kreds og tillige medlem af Selbstschutz. Også Peter Petersen havde været tidsfrivillig, men blev ellers især dømt for sin rolle som leder af mindretallets Schatzamt og formand for Liefergemeinschaft der Deutschen Berufsgruppen in Nordschleswig, der sørgede for ordrer fra besættelsesmagten til mindretallets erhvervsdrivende. Efter løsladelsen fortsatte Blume sit lærerhverv, men nu syd

for grænsen i Vimmersbøl ved Sønder Løgum, mens han blev boende nord for grænsen i Nørre Løgum. I årene 1962-66 var han næstformand for BDN og i 1964 folketingskandidat for Slesvigsk Parti.¹⁴ Ehnstedt overtog Petersborg efter sin far, blev formand for BDN i Uge og medlem af Aabenraa amtsråd som repræsentant for Slesvigsk Parti i årene 1961-70. Igennem 30 år var han medlem af den tyske landboforenings bestyrelse.¹⁵ Peter Callesen genoptog fra 1949 sin post som leder af det tyske biblioteksvæsen i Nordslesvig. I en høj alder blev han formand for Nordschleswigsche Gemeinde.¹⁶ Peter Petersens efterkrigsvirke holdt sig på det økonomiske område som revisor og forretningsfører for tyske mindretalsforetagender.¹⁷

Som den mindst belastede idømtes direktør for *Nordschleswigsche Zeitung* Hermann F.L. Roloff, Aabenraa, to års fængsel. Han fortsatte efter løsladelsen som bladdirektør for *Der Nordschleswiger* og var desuden formand for Kameradschaftsverband.¹⁸

Når det kom til håndteringen af de gamle nazister, kan der findes flere paralleller mellem det tyske mindretal i Nordslesvig og forbundslandet Slesvig-Holsten.

Peter Larsens og Jens Møllers forhold efter løsladelsen mindede på flere punkter om Hinrich Lohses: De fik fred til at føre et tilbagetrukkent liv i deres oprindelige lokalsamfund, men de var en ubehagsfaktor for de nye politiske ledere og fik en kold skulder, såfremt de vovede sig for langt frem. Det synes at være den i og for sig ganske blide skæbne, som overgik nazitidens frontfigurer nord og syd for grænsen.

Rudolf Stehrs udnævnelse til generalsekretær i BDN lignede meget Ernst Krachts comeback i Staatskanzlei i Kiel: En tidligere fremtrædende nazist kunne efter nogle år i kulden i kraft af efterspurgte kvalifikationer opnå en høj og indflydelsesrig post, så længe det overvejende drejede sig om et virke på de indre linjer.

Det var tilsyneladende ingen af stederne nogen hindring for en videre karriere i skolevæsenet eller kulturinstitutionerne at have en brun fortid. De nordslesvigske eksempler herpå er Otto Kortsch og Peter Callesen. Endelig springer det i øjnene, at årenes gang slørede fortidens spor. De to kredsledere Jep Schmidt og Heinrich Ehnstedt gjorde fra 1960'erne karriere i kommunalpolitik, og landsungdomsføreren Jef Blume blev på samme tid næstformand i BDN.

Medlemmerne af BDN's Hauptvorstand valgt 1947-1971

Skal man vurdere graden af kontinuitet i det tyske mindretals ledelse hen over 1945, er det ikke nok at skue fra nazitiden og fremad – man må også se fra det genrejste mindretal efter 1945 og bagud mod den brune periode. Konkret: Hvilken rolle spillede tidligere fremtrædende nazister i det tyske mindretals nye politiske og kulturelle hovedorganisation Bund Deutscher Nordschleswiger? Som tidligere »fremtrædende« regnes her alle med ledende funktioner i NSDAP-N fra Ortsgruppenleiter og opefter.¹⁹ Dermed holder undersøgelsen sig til de »belastede«, mens »medløbere« udelades.

Det er en noget snævrere definition, end den politiadjudanten hhv. -kommandøren benyttede sig af. Her kvalificerede det til betegnelsen »tysk nazist«, såfremt den pågældende blot havde været sporadisk aktiv i et af de konkurrerende nazipartier midt i 1930'erne. Således hæftedes betegnelsen på tobaksfabrikant Mathias Hansen, Haderslev, om hvem det i politiadjudantens kartotek var noteret, at han havde deltaget i et NSAN-møde i 1935! Mathias Hansen kendes ellers for at tilhøre »Haderslevkredsen« af borgerlige ikke-nazister, som i 1943 formulerede en erklæring om en demokratisk fremtid for mindretallet med anerkendelse af den dansk-tyske grænse af 1920.²⁰ Oplysningerne og ikke mindst vurderingerne i politiets kartoteker må således benyttes med et passende mål af kritisk sans.

Bund Deutscher Nordschleswiger blev oprettet den 22. november 1945 på et møde i Aabenraa.²¹ I opbygningsfasen blev organisationen ledet af et arbejdsudvalg.²² Det havde formelt ingen formand, men tobaksfabrikant Matthias Hansen var den ledende skikkelse. Fra Haderslevkredsen kom endvidere pastor F. Prahl. De andre medlemmer var gårdejer Jürgen Schmidt, Øster Terp, dr.med. Niels Wernich, Sønderborg, gårdejer og lærer Hans Schmidt, Gårsblok, skolekonsulent Fr. Christensen, Aabenraa, bankbestyrer Chr. Jørgensen og rektor Paul Callesen, Sønderborg, gårdejer Hans Nielsen, Lundsgård og dr.med. Waldemar Reuter, Gråsten, der var formand for den tyske skoleforening, samt redaktør Ernst Siegfried Hansen som foreløbig leder af det tyske sekretariat.

Ingen af arbejdsudvalgets medlemmer havde haft fremtrædende positioner inden for NSDAP-N og tilhørende organisationer, dog havde E.S. Hansen været politisk redaktør af *Nordschleswigsche Zeitung*

Lorenzo Christensen (1892-1965) ledede NSDAP-N's Wirtschaftsberatungsstelle og Sippenkanzlei. Han var dertil en førende antisemitisk forfatter, og hans kartotek over danske jøder blev lagt til grund for den tyske aktion mod de danske jøder i 1943. Ikke desto mindre valgte mindretalsmedlemmerne i Aabenraa ham til deres byformand efter krigen, og i 1953 blev han som sådan indvalgt i hovedbestyrelsen for Bund Deutscher Nordschleswiger. Foto: Museum Sønderjylland – ISL.

og Kreis- og Ortsgruppenführer i Deutsche Jungenschaft Nordschleswig.

Den første Hauptvorstand blev valgt i juni 1947.²³ I henhold til BDN's vedtægter fra maj samme år bestod den af lokalformændene for de fire købstæder, ni repræsentanter valgt af lokalbestyrelserne i de fire amter, hvoraf Tønder Amt måtte vælge tre repræsentanter, de tre øvrige amter hver to, et medlem valgt ved supplerung, en retskyndig, lederen af det tyske sekretariat og redaktøren af den tyske avis. Valgt til bestyrelsen blev fra byerne fabrikant Mathias Hansen,

Haderslev, dr.med. Niels Wernich, Sønderborg, skolekonsulent Fr. Christensen, Aabenraa, og lærer Poul Gläser, Tønder. Lokalbestyrelserne i amterne valgte eksportør Jürgen Schmidt, Sommerlyst ved Rødding, gårdejer Jürgen Schmidt, Øster Terp, landmand Peter Andersen, Felsted, gårdejer Hans Schmidt, Gårsblok, gårdejer Detlef Lassen, Hajstrup, fhv. borgmester H. Andersen, Højer, gårdejer Christen Lei, Ullerup, gårdejer Jørgen Nymand, Guderup og gårdejer Hans Lassen, Vilstrup. Dr.med. Waldemar Reuter, Gråsten, blev valgt af bestyrelsen ved supplering. Desuden bestod bestyrelsen af landsretssagfører Sophus Erichsen, Haderslev, som juridisk kyndig, den nyudpegede sekretariatsleder, redaktør Jes Schmidt, Aabenraa, og redaktør Ernst Siegfried Hansen fra *Der Nordschleswiger*. Niels Wernich blev valgt til formand, Schmidt fra Øster Terp til næstformand.

Som i arbejdsudvalget var der to repræsentanter for den ikke-nazistiske Haderslevkreds; ud over Mathias Hansen var det Sophus Erichsen. Fra den modsatte fløj havde Lei og Nymand begge været Ortsgruppenledere i NSDAP-N. Jes Schmidt havde været formand for Deutsche Jungenschaft Nordschleswig i Aabenraa, Poul Gläser Kameradschaftsführer i Tønder. Den første Hauptvorstand rummede således to personer, som havde haft ledende poster i partiet på det lokale niveau, samt to andre, som havde været fremtrædende i tilknyttede organisationer, ligeledes på lokalt niveau.

Den næste Hauptvorstand blev valgt i april 1950 efter udløbet af den første treårige valgperiode. Desværre har det ikke kunnet oplyses, hvordan den var sammensat.²⁴ Dog vides, at bestyrelsen igen konstituerede sig med Wernich og Schmidt fra Øster Terp som henholdsvis formand og næstformand. I maj 1950 blev bestyrelsen udvidet med faste repræsentanter for Deutscher Schul- und Sprachverein, Deutscher Jugendverband og Deutscher Presseverein. Blandt de nyvalgte må gårdejer Hans Schmidt, Oksbøl, have været, siden han i juni 1951 kunne vælges som ny formand efter Wernich, der trådte tilbage af hensyn til arbejdet med sin lægepraksis. Et andet nyt medlem blev den nye generalsekretær Rudolf Stehr, der ansattes fra december 1951.²⁵

Hans Schmidt, Oksbøl, var ny i mindretallets øverste ledelse. I 1930'erne tilhørte han det rivaliserende nazistparti NSAN. Han var opstillet som nummer fire på Slesvigsk Partis liste til folketingsvalget i 1939, men ellers uden større politisk indflydelse i mindretallet. Under krigen var han dog Ortsgruppenleiter for NSDAP-N i Nør Herred

Jef Blume (1912-96) som Landesjugendführer i spidsen for en kolonne af Deutsche Jungenschaft Nordschleswig. Som Landesjugendführer var han medlem af »det lille politiske råd«. I 1962 blev han valgt til Bund Deutscher Nordschleswigers hovedbestyrelse og blev tilmed næstformand. I 1964 var han folketingskandidat for Slesvigsk Parti. Foto: Museum Sønderjylland – ISL.

på Als. Efter krigen blev han indsat i Fårhuslejren og idømt fængselsstraf for tjeneste som tidsfrivillig. Dermed havde Schmidt-Oksbøl vel ikke noget omfattende generalieblad i relation til nazismen, men det var altså heller ikke blankt som for Mathias Hansens og Niels Wernichs vedkommende. Det er i den forbindelse værd at påpege, at Rudolf Stehr, hvis markant nazistiske fortid tidligere er nævnt, blev ansat som generalsekretær nogle måneder efter Schmidt-Oksbøls overtagelse af formandsposten i BDN – men det er straks vanskeligere at påvise en årsagssammenhæng.

I den Hauptvorstand, som fremgik af valget i maj 1953, var følgende medlemmer nye i forhold til 1947: Dr. Lorenzo Christensen fra Aabenraa by, lærer J. Harrebye, Haderslev by, og boghandler Franz Carl Hecht, Tønder by. Fra landområderne nyvalgtes redaktør H.J. Hansen, Haderslev, gårdejer Jep Schmidt, Risehjarup, arbejdsmand Harald Jørgensen, Felsted, som allerede nævnt Hans Schmidt, Oksbøl,

teglværksejer Carl Matzen, Egersund, gårdejer Chr. Feddersen, Søndergårde, og gårdejer Nis Jessen, Terkelsbøl. Dertil kom dr. H.H. Hansen, Haderslev, som formand for Deutscher Schul- und Sprachverein, sagfører Henning Meyer, Haderslev, som retskyndig, dr. Paul Koopmann som repræsentant for Kameradschaftshilfe og gårdejer Harro Marquardsen, Fauerby. Hans Schmidt, Oksbøl, blev genvalgt som formand, mens Henning Meyer blev næstformand.²⁶

Blandt byernes repræsentanter falder to navne i øjnene – Dr. Lorenzo Christensen og boghandler Franz Carl Hecht. Christensen var en kontroversiel skikkelse i de nordslesvigske krisebevægelser i 1930'erne. Allerede hans bog *Nordslesvig venter* fra 1935 var udpræget antisemitisk. Samme år blev Christensen leder af det tyske mindretals Deutsche Wirtschaftsberatungsstelle og i 1936 medlem af, og partifunktionær i, NSDAP-N. I 1940 grundlagde han for partiet Sippenkanzlei Nordschleswig, som udarbejdede arierattester. I 1941 kom han i konflikt med Jens Møller og mistede sine hverv. Han rejste til København og udarbejdede for penge fra det tyske gesandtskab det antijødiske tobindsværk *Det Tredje Ting*, som udkom i 1943 og må betegnes som dansk antisemitismes hovedværk. Han fremstillede også et kartotek over danske jøder, som i 1942 blev overdraget til det tyske gesandtskab. Det sidste blev skæbnesvangert for ham efter Befrielsen, hvor han ved Østre Landsret i juni 1948 blev idømt seks års fængsel, idet retten fandt, at Christensen burde have vidst, at kartoteket kunne bruges til aktioner rettet mod jøderne. Han blev også straffet for antisemitisk agitation. Lorenzo Christensen blev løsladt i juni 1949. I 1958 fik han ansættelse hos *Der Nordschleswiger*.²⁷

Hecht var leder af Kraft durch Freude Nordschleswig. Han blev i august 1947 idømt fire års fængsel for at hejse hagekorsflag på Tønder posthus den 9. april 1940 og for brug af vold mod en trafikassistent, der ville fjerne hagekorsflaget fra byens station. Endvidere havde han tilkaldt det tyske feltgendarmeri og anmeldt en adjunkt ved Tønder Statskole for fornærmende ytringer om Hitler, ligesom han havde givet oplysninger til Abwehrnebenstelle i Århus om to danske statsborgere. Dertil kom værnemageri.²⁸ Man må sige, at hjemmetyskerne i Aabenraa og Tønder med Christensen og Hecht havde valgt repræsentanter, der ikke var egnede til at indgyde tillid til BDN som en demokratisk og loyal organisation blandt mindretallets dansksindede naboer.

Blandt de øvrige nyvalgte var Jep Schmidt fra Risehjarup tidligere

Ortsgruppenleiter i NSDAP-N, mens Jens Harrebye og H.J. Hansen havde en fortid som Kreisführere i DJN.

Også Paul Koopmann kom ind i Hauptvorstand i 1953. Han havde ikke haft nogen ledende post i det tyske mindretal forud for 1945 og falder derfor formelt uden for undersøgelsen, men bør alligevel nævnes i denne sammenhæng. Koopmann, der havde en tysk doktorgrad i historie, var den krigsfrivillige fra mindretallet, som steg til den højeste rang i SS, til SS-Hauptsturmführer svarende til Hauptmann i værnemagten eller kaptajn i den danske hær. Ideologisk var han overbevist nazist. Ved retsopgøret idømtes han fængsel i et år og tre måneder. I 1947 var han med til at grundlægge Kameradschaftshilfe für Nordschleswig, de krigsfrivilliges gensidige understøttelsesforening, som han var formand for til sin død i 1978. I 1952 blev Koopmann leder af den tyske efterskole i Tinglev. Han repræsenterede Slesvigsk Parti i Tinglev Sogneråd og Tønder Amtsråd og var flere gange folketingskandidat, dog uden at blive valgt. Han kronede karrieren som medlem af kontaktudvalgene såvel til den danske regering og folketing som til den slesvig-holstenske landdag. Kilder i mindretallet peger på, at Koopmann sammen med Rudolf Stehr og Jes Schmidt udgjorde en magtfuld »trojka«, som reelt bestemte mindretallets politik i 1950'erne og 1960'erne.²⁹

Da der i 1956 på ny var valg til Hauptvorstand, var udskiftningen mindre. Nyvalgt blev ved den lejlighed fra byerne Peter Mailund, Aabenraa, og H.H. Jørgensen, Bagmose ved Sønderborg, fra landområderne Nissen Clausen, Vedbæk, W. Hilbrecht, Mølby, Andreas Carstensen, Havsted, H.J. Teichert, Bjerndrup Mark, og fra andre organisationer næstformanden i Deutscher Jugendverband Hugo Lausen, Tråsbøl, og fra Kameradschaftshilfe Peter Wilhelmsen, Vollerup. Bestyrelsen konstituerede sig på ny med Hans Schmidt, Oksbøl, som formand, mens Harro Marquardsen blev næstformand.³⁰ Blandt de nye var H.H. Jørgensen og H.J. Teichert forhenværende Ortsgruppenledere i partiet.

Ved valget i 1959 blev malermester Anton Bossen, Højer, bibliotekar Peter Callesen, Aabenraa, gårdejer Hans Fr. David, Stoltelund, gårdejer Karl Heinz Hilbrecht i Mølby og gårdejer Anton Nissen, Rødekro, nyvalgt til Hauptvorstand. Formand og næstformand fortsatte.³¹ Peter Callesen, der var formand for BDN i Aabenraa by og kreds, var som nævnt blandt de medlemmer af »det lille politiske råd«, der blev dømt ved mindretalslederprocessen i 1948. Selv om han ikke hørte til

de hårdest belastede, var det alligevel bemærkelsesværdigt, at en fra denne kreds atter fik en plads i mindretallets øverste ledelse. Blandt de øvrige nyvalgte havde Karl Heinz Hilbrecht en fortid som Ortsgruppenleiter.

Set under ét blev der ved valgene til Hauptvorstand i 1950, 1953, 1956 og 1959 som minimum valgt to personer, som havde en udpræget nazifortid og længere fængselsstraffe fra retsopgøret, et forhenværende medlem af det »lille politiske råd«, en tidligere fremtrædende SS'er og derudover en halv snes tidligere lokale ledere inden for partiet og dettes ungdomsorganisation. Lægges dertil udnævnelsen af Rudolf Stehr til generalsekretær i 1951, kan man på ny konstatere flere paralleller til Slesvig-Holsten. Således skete der begge steder et skifte omkring 1950. Mindretallets to første lederskikkelser fra anden halvdel af 1940'erne, Mathias Hansen og Niels Wernich, var ikke-nazister, mens de tre første ministerpræsidenter i Slesvig-Holsten, Steltzer, Lüdemann og Diekmann, var forfulgte antinazister. Den tredje mindretalsleder, Schmidt-Oksbøl, var tidligere partimedlem, ligesom ministerpræsident Bartram var det. Og under begge disse to kom flere tidligere fremtrædende nazister i 1950'erne atter til ære og værdighed, dels som politikere i mindretal og landsregering, dels som ledende funktionærer.

Valgene til Hauptvorstand i 1960'erne frem til og med 1971 var i stigende grad præget af, at en ny generation trådte ind i ledelsen af BDN. De skal derfor ikke følges så detaljeret. Nævnes skal dog valget i 1962 af den tidligere Landesjugendführer for DJN og medlem af det »lille politiske råd«, gårdejer og lærer Jef Blume, Nr. Løgum, der var kredsformand i Tønder. Som tidligere nævnt blev han tilmed næstformand for organisationen. Selv om han som Callesen ikke hørte til de hårdest straffede i mindretalslederprocessen, havde han som leder af DJN været en fremtrædende propagandist for nazistisk ideologi over for mindretallets unge mænd og bar et betydeligt ansvar for, at mange af dem meldte sig til – og omkom i – tysk krigstjeneste. At han på den baggrund kunne opnå så høj en tillidspost i BDN, må formentlig tilskrives det forhold, at krigen efterhånden lå en del år tilbage. Desuden kom der ved valgene i 1962 og 1965 to tidligere Ortsgruppenledere ind i Hauptvorstand.³²

Konklusion

Den gennemgående tendens i det tyske mindretal efter 1945 var, at såvel bekendelsen til demokratiet som anerkendelsen af 1920-grænsen vandt fodfæste og blev det bærende i den politiske udvikling, svarende til at Slesvig-Holsten blev et land i den demokratiske Forbundsrepublik. Begge steder skete det samtidig i slet ikke så få tilfælde, at tidligere fremtrædende nazister genvandt ledende positioner. Der var sikkert flere grunde til dette. For det første er der generelt i samfundet en begrænset del af befolkningen, som har evne og vilje til at besætte ledende politisk-administrative poster. Det er ikke givet, at efterspørgslen efter disse kvalifikationer kunne tilfredsstilles alene blandt mennesker med en pletfri demokratisk fortid. For det andet kan man gå ud fra, at der blandt de tidligere fremtrædende nazister var adskillige med en betydelig tilpasningsevne til de skiftende politiske forhold og en udviklet evne til at navigere i apparatet – eller mindre venligt udtrykt: opportunister. For det tredje rækker mands minde ikke nødvendigvis særlig langt tilbage. I takt med at nazitiden kom på afstand, voksede omverdenens accept af de tidligere nazister, forudsat de ikke længere gjorde sig negativt bemærket.

Hverken i Slesvig-Holsten eller i det tyske mindretal var tidligere nazister på ledende poster mange eller magtfulde nok til at udfordre den demokratiske kurs. Loyalitetserklæringen fra november 1945 forblev, trods enkelte krusninger, fundamentet for det tyske mindretals politik, som der på intet tidspunkt blev formuleret et alternativ til. Reelt var der næppe heller nogen anden vej.

Omvendt var tidligere nazister både i forbundslandet og i mindretallet så talrigt repræsenteret i ledelsen, at de ikke kan betegnes som undtagelsestilfælde. De var mange og magtfulde nok til, at de nye demokratiske ledere måtte tage hensyn til dem. Det har således ikke været nogen nem opgave for det tyske mindretals nye ledere at styre en moderne kurs og distancere sig fra den nazistiske fortid, når »ewiggestrige« som Rudolf Stehr, Lorenzo Christensen, F.C. Hecht og Paul Koopmann indgik i mandskabet.

De tidligere nazister både nord og syd for grænsen havde navnlig en stærk interesse i at undgå et dybtgående opgør med fortiden. En virkelig »Vergangenheitsbewältigung« trak længe ud i Slesvig-Holsten og blev udskudt helt indtil nyeste tid hos mindretallet. Mindretallet fandt således ikke i forbundslandet lige syd for grænsen nogen

tilskyndelse til et kritisk blik på sin egen nære historie. Tværtimod kunne man her blandt sine støtter møde folk som Asmus Wilhelm Jürgensen.

KILDER OG LITTERATUR

Utrykte og trykte kilder:

Landsarkivet for Sønderjylland (LAÅ):

Politiajudanten for de sønderjyske landsdele nr. 1-116, navnekartotek 1934-55; nr. 123, navnekort NSDAP-N og andre organisationer.

Politikommandøren for Sydjylland nr. 332, navnekartotek over ledende tyskere.

Biblioteket: *Det tyske mindretal i Nordslesvig. Udviklingen gennem 10 år – 1945/55* [stencileret rapport udarbejdet af Aabenraa politi].

Biblioteket: *Die Organisation der Kassenverwaltung der NSDAP Nordschleswig. Stand der Organisation am 1. Januar 1941.*

Biblioteket: *Udskrift af Dombogen for Straffesager i Retskreds Nr. 92, Aabenraa Købstad m.v.* [domme over mindretalslederne, 1948].

Biblioteket: *Verzeichnis der Kreisleiter, Kreiskassenleiter, Ortsgruppenleiter und Ortsgruppenkassenleiter der NSDAP Nordschleswig. Stand der Organisation am 1. Januar 1942.*

Archiv der deutschen Volksgruppe Nordschleswig (ADV N):

ADV N V[olksgruppe] III 40, 42, 323.

Litteratur:

Bak, Sofie Lene: *Dansk antisemitisme 1930-1945.* København 2004.

Danker, Uwe og Schwabe, Astrid: *Schleswig-Holstein und der Nationalsozialismus.* Neumünster 2005.

Der Nordschleswiger 1956.

Deutscher Volkskalender für Nordschleswig (DV N) diverse årgange.

Friis Hansen, Gese: »»Das alte 'up ewig ungedeelt' (...) hört ein für allemal auf«. Der Haderslebener Kreis und der Kampf um die Loyalität«, *Schriften der Heimatkundlichen Ar-*

beitsgemeinschaft für Nordschleswig. Heft 82, 2007, s. 9-41.

Gads leksikon hvem var hvem 1940-1945, København 2005.

Grænsevagten 1948, 1949 og 1950.

Hamer, Berthold: *Biographien der Landschaft Angeln.* I, Husum 2007.

Hansen, Ernst Siegfried: *Disteln am Wege. Von der Besetzung Dänemarks bis zu den Bonner Erklärungen.* Bielefeld 1957.

Harsberg, Vagn: *De sønderjyske amtsråd indtil 1970.* Aabenraa 1984.

Hyldal Christensen, Jan: »Die neue Entwicklung in Dänemark hat begonnen«. Det tyske mindretal i Nordslesvig 1945-47«, *Sønderjyske Årbøger* 2004, s. 87-132.

Kardel, Harboe: *Grenzlandmelodie in Dur und Moll.* Neumünster 1975.

Lubowitz, Frank: »Vom Mythos zur Realität. Die 'Haderslebener Erklärung' und ihre Bedeutung für die Geschichte der deutschen Volksgruppe«, *Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig.* Heft 82, 2007, s. 42-54.

Nordschleswig. Bild einer Grenzlandschaft. Eine politische Monographie. Neumünster 1963.

Schultz Hansen, Hans og Skov Kristensen, Henrik: »Mindretal og flertal i Nordslesvig 1945-1955«, Jørgen Kühl (red.): *København-Bonn-Erklæringerne 1955-2005.* Aabenraa 2005, s. 125-195.

Skov Kristensen, Henrik: »Mellem Hitler og hjemstavn – Folkegrupperfører Jens Møller«, John T. Lauridsen (red.): *Over strengen – under besættelsen.* København 2007, s. 582-608.

Skov Kristensen, Henrik: *Straffelejren. Fårhus, landssvigerne og retsopgøret.* København 2011.

Stehr, Rudolf: »Neubeginn und kriti-

sche Rundschau«, *Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig* Heft 43/44, 1981, s. 5-113.

Sønderjyden 1947.

Tamm, Ditlev: *Retsopgøret efter besættelsen*. København 1985.

www.nordschleswigwiki.info

æ *Rummelpot* 1950.

NOTER

1. Schultz Hansen og Skov Kristensen 2005, især s. 167f.
2. Se herom Danker og Schwabe 2005, især kapitel 7.
3. Citeret efter Danker og Schwabe 2005, s. 176.
4. Se herom Tamm 1985, s. 430f. Desuden blev redaktør Ernst Schröder, Flensborg, dømt i forbindelse med processen mod mindretalslederne. Da han havde bopæl og størstedelen af sit virke uden for Nordslesvig og heller ikke var medlem af det lille politiske råd, er han ikke medtaget i denne undersøgelse.
5. De trykte domme over mindretalslederne findes i Landsarkivet for Sønderjyllands bibliotek. Et resumé af dommene findes i *Grænsevagten* 1948, s. 320-323. Til biografiske opslag benyttes ud over *DVN Gads leksikon hvem var hvem 1940-1945* (artikler om mindretallets ledere ved Henrik Skov Kristensen) og biografier på hjemmesiden www.nordschleswigwiki.info. Om Jens Møller specielt, se Skov Kristensen 2007.
6. Om dommene ved Landsretten, se *Grænsevagten* 1949, s. 315.
7. Citeret efter *Grænsevagten* 1950, s. 190f. Se også s. 177.
8. Biografier i *Gads leksikon Hvem var hvem* og nekrologer i *DVN* 1960 (Clausen) og 2000 (Kortsch).
9. Hamer 2007, s. 421-423.
10. Stehr 1981, især s. 12f.; E.S. Hansen 1957, s. 329. Se også *DVN* 1993.
11. *DVN* 1966.
12. *Gads leksikon Hvem var hvem 1940-45* (artikler om mindretallets ledere ved Henrik Skov Kristensen) og *DVN* 1990.
13. *DVN* 1975 (Deichgräber) og 1984 (Kardel), endvidere om begge i *Gads leksikon Hvem var hvem 1940-45*. Om Kardel også Kardel 1975, s. 134f.
14. *DVN* 1997.
15. *DVN* 1986. Endvidere Harsberg 1984, s. 408f.
16. *DVN* 1981.
17. *DVN* 1983.
18. *DVN* 1964.
19. Kilder til fremtrædende nazistisk fortid er: LAÅ, Politiadjudanten for de sønderjyske landsdele nr. 1-116 og 123; Politikommandøren for Sydjylland nr. 332; LAÅ biblioteket, *Die Organisation der Kassenverwaltung der NSDAP Nordschleswig; Verzeichnis der Kreisleiter, Kreiskassenleiter, Ortsgruppenleiter und Ortsgruppenkassenleiter der NSDAP Nordschleswig*. Biografiske oplysninger generelt: www.nordschleswigwiki.info.
20. Se om »Haderslevkredsen« Friis Hansen 2007 og Lubowitz 2007.
21. Se herom Hyldal Christensen 2004. Endvidere E.S. Hansen 1957, navnlig s. 151-169, 246f, 253f.
22. Arbejdsudvalgets sammensætning fremgår af E.S. Hansen 1957, s. 253.
23. S sammensætning i henhold til vedtægter og navne på de valgte, se LAÅ, *Det tyske mindretal i Nordslesvig. Udviklingen gennem 10 år – 1945/55*, s. I-1-3 til I-1-5.
24. *Der Nordschleswiger* nævner nok valget, men ikke de valgte. Politiets arkiver indeholder heller ikke oplysninger om sammensætningen. Og Bund Deutscher Nordschleswigers arkiv begynder først med året 1956.
25. LAÅ, *Det tyske mindretal i Nordslesvig. Udviklingen gennem 10 år – 1945/55*, s. I-1-5 til I-1-6.
26. S sammensætningen fremgår af LAÅ, *Det tyske mindretal i Nordslesvig. Udviklingen gennem 10 år – 1945/55*, s. I-1-6 til I-1-7. Her nævnes Detlef Lassen med bopæl i Terkelsbøl. Det formodes, at denne er identisk med Detlef Lassen fra Hajstup, der igen

- nævnes med denne bopæl ved valget i 1945, se nedenfor.
27. Om Lorenzo Christensen, se Bak 2004, s. 202-229 og 468-472.
 28. *Sønderjyden* 19.7.1947.
 29. Skov Kristensen 2011, s. 230f, 540, 545. Endvidere artikel om Koopmann på www.nordschleswigwiki.info.
 30. *Der Nordschleswiger* 31.12.1956.
 31. *Der Nordschleswiger* 26.5. og 15.6. 1959.
 32. *Nordschleswig* 1963, s. 214f. ADVN V III 40, 42, 323; for meddelelse af navne herfra takker jeg arkivleder Frank Lubowitz.

Zusammenfassung

1945 wurde der *Bund Deutscher Nordschleswiger* auf der Grundlage einer Loyalitätserklärung der Minderheit dem dänischen Staat gegenüber gegründet. Viele Dänischgesinnte betrachteten dieses Bekenntnis zur Grenze von 1920 und zur Demokratie mit Skepsis, besonders in den Fällen, wo Leute mit ausgeprägter nationalsozialistischer Vergangenheit erneut leitende Posten in der Minderheit einnahmen. Die Analyse soll das Ausmaß dieses Phänomens klarstellen. Sie ergibt, dass die belasteten Führungskräfte in der Leitung der Minderheit kein Comeback erwartete. Die Ernennung des ehemaligen Propagandaleiters zum Generalsekretär im BDN deutete darauf hin, dass ein ehemaliger Nationalsozialist nach dem Verlauf einiger Jahre dank seiner Qualifikationen erneut einflussreiche Posten einnehmen konnte. Die 'braune' Vergangenheit stand dem weiteren Karriereverlauf innerhalb des Schulwesens und den kulturellen Institutionen nicht im Wege. Im Laufe der Jahre verwischten sich die Spuren der Vergangenheit. In den 60'er Jahren waren zwei frühere Kreisleiter kommunalpolitisch bei der Schleswigschen Partei erfolgreich, ein ehemaliger Landesjugendführer wurde beim BDN zweiter Vorsitzender. Im Allgemeinen war bei der Leitung der Minderheit von einer gewissen Kontinuität die Rede. Bei den Wahlen zum Hauptvorstand des BDN 1947-1971 wurden zwei Personen – mit ausgeprägter nationalsozialistischer Vergangenheit und längeren Gefängnisstrafen aus der Zeit der rechtlichen Auseinandersetzungen – gewählt, außerdem zwei ehemalige Mitglieder des »kleinen politischen Rats«, ein ehemalig hervortretendes Mitglied der SS und ein Dutzend ehemaliger Führungskräfte innerhalb der Partei und ihrer Jugendorganisation.

De fem forbandede – og alligevel gode – år

Besættelsestiden 1940-45 oplevet og husket af en
dreng i alderen 8-13 år

Af ERIK RANDEL

Hvordan oplevede en sønderjysk gut årene 1940-45, da Nazityskland havde besat Danmark? Det har redaktionen bedt tidl. chefredaktør Erik Randel berette om fra sine drengeår i Sønderborg. Hans sanser blev vakt brat allerede på invasionsmorgen i en telefonsamtale med faren, der var redaktør på *Jydske Tidende*. Så sønnen kunne allerede fra dag 1 registrere de skærpede nationale spændinger – med sammenhold og splittelse, sorg og glæder.

Det, der optog en dreng på otte mest i 1940'erne's første måneder, var den knugende, kolde vinter. Den gav i lange perioder uanede glæder med kælken og på skøjter i Sønderborg – og betød månedsvist ekstra skolefrihed. Brændselsferie hed det, fordi landet på grund af krigsudbruddet året før ikke fik importeret nok kul, og den hjemlige produktion af tørv og brunkul var endnu ikke kommet rigtig i gang. Alt dette gav mig en dramatisk indførelse i besættelsestiden.

Pludselig først i april sendte mine forældre mig på tvungen ferie til mine bedsteforældre i Hobro. Hurra – min mormor og morfar forkælede mig altid. Hvorfor jeg skulle af sted, fik jeg først at vide langt senere: Min far havde som redaktør på *Jydske Tidende* fra sine gode forbindelser erfaret, at der både syd og nord for grænsen – til Adolf Hitlers nazistiske Tyskland – var stærke kredse, som ønskede at flytte grænsen nordpå til syd for Kolding. Derved skulle hele Nordslesvig genindlemmes i det stortyske rige, som det var 1864-1920. Og således som nazisterne med militær magt havde flyttet alle grænser til dets øvrige nabolande. Mindretallets paroler lød på møderne: Wir wollen heim ins Reich – Führer macht uns Frei. Udenrigsminister P.A. Munch (RV) havde jo også i 1930'erne sagt officielt, at i den tyske bevidsthed på begge sider landegrænsen ligger denne ikke fast.

Jeg, sønniken på otte, skulle i hvert fald skånes for at blive tysk statsborger. Derfor var jeg – uafvidende – forsat til Hobro.

Om morgenen den 9. april blev jeg i Hobro vækket meget tidligt af min mormor. Klokken var omkring halvseks, kunne jeg se på mit skoleur, som jeg havde fået i julegave. »Din far vil tale til dig i telefonen, tyskerne er kommet«, sagde hun. Jeg tumlede hen til vægtelefonen, op på skamlen, fat i hørerøret – og således husker jeg næsten hvert ord:

»God morgen Erik, det er far. Jeg vil bare fortælle dig, at nu sker der noget alvorligt. Tyskerne har begyndt krig mod Danmark. De er klokken kvart over fire i nat gået over grænsen, hvor der kæmpes. Garnisonen i Sønderborg gør klar til at rykke ud, alle vognmand Hermannsens busser er bestilt til at køre soldaterne til Aabenraa. Mor og jeg ved ikke, hvad der videre sker. Telefonen bliver sikkert snart afbrudt, for der er vist landsat tyske soldater i Fredericia. Men nu må du være en stor dreng og passe godt på mormor og morfar. Farvel søn.«

Afringning med håndsvinget.

En kræmmernation?

Jeg frøs, men drengen i mig blev på en studs adskillige år ældre. Med alle sanser vakt. Kort efter kom de første tyske fly drønende ind over Hobro. Jeg havde sidste år hørt om bombningen af Warszawa. Hvad sker? Jeg var så forbitret og slog hænderne i vindueskarmen, sagde nej tak til havregrynene og drøede ned på gaden, hvor søvndrukne folk i tøfler og træsko skutede sig i morgenkulden og undrede sig over, hvad det var for nogle tovlige folk fra Hærens Flyvertropper, der vækkede fredelige borgere uden grund.

Jeg bette mand kunne forklare næsten med automatstemme: »Tyske tropper er i morges gået over grænsen i Sønderjylland, hvor der kæmpes ...«. Men ingen ville høre. De snakkede om forår og mangel på brændsel. Jeg prøvede igen, med samme resultat. Men så knækkede min stemme over i raseri og afmagt: »Jamen, det *er* tyske fly, for vi har krig med Tyskland!«.

Først hed det på himmerlandsk »Er ed nu int løwn?« Da jeg nævnte kilden, min far, kom et sagtmodigt nåhh fra slagtermesteren og tobakshandleren. Men hestehandleren satte forventningsfuldt trumf på: »A tror, te det blywer en goi heisthandel e dau!«.

Så dalede de lysegrønne flyveblade ned, der bekræftede Besættelsen. Jeg tog et af dem med op til min mormor. Pjat, sagde hun, dét er

ikke noget, de kan ikke en gang skrive ordentlig dansk ... Se nu at få noget morgenmad.

Men hvad nu med mor, far og lillesøster på knap to år? Det var en forstemt otteårig, der senere den dag, da Danmark var løbet over ende, dulmede sine bekymringer med rå havregryn med mælk. Og rosiner. Sunmaid, husker jeg. Men sådan var reaktionen altså den morgen i Adelgade 24 i Hobro. Jeg tror – i dag – at den ikke var meget forskellig fra reaktionen andre steder i vores lille kræmmernation: Hvor det – dengang! – gjaldt om at få det bedst mulige ud af dagligdagen. Næsten for enhver pris.

Den lille sønderjyde var i den grad udfordret. Og vil i det følgende berette om, hvordan det var at være dreng i grænselandet i de fem besættelsesår. Ingen dagbøger har været ført, så fortællingen bygger først og fremmest på det erindrede med de begrænsninger, utilsigtede tilpasninger og forhåbentlig kun få efterrationaliseringer, det medfører. Men jeg vil hævde, at med den *in media res* tilgang – direkte ind i danmarkshistorien – jeg fik den årle aprilmorgen, og med dagliglivet herefter på sidelinjen i datidens absolutte informationscenter, redaktionen for byens avis, blev mine sanser intensivere som aldrig senere i mit liv. Og det oplevede blev godt gemt på min indre harddisk. Så her er version 1.0 af mit patchwork af glimtvisse tilbageblik 70 år efter – med forbehold for fejl og mangler.

Ministeren skulle varskos

Et par dage efter 9. april i Hobro blev jeg hentet tilbage til Sønderborg til vores lejlighed og redaktionen på hele førstesalen oven over byens private kur- og badeanstalt i den gamle hotelbygning Jernbanegade 7 (hvor nu Arbejdernes Landsbank residerer i nyere byggeri).

Min far havde fået køreledelse med familiens sommerhusnabo, entreprenør Madsen, der på den sidste dag, hvor privatbiler måtte køre, inden de skulle klodes op resten af krigen, ville se på et igangværende vejprojekt i nærheden af Hobro. Ned gennem Jylland kunne vi se den massive og forstemmende tilstedeværelse af den tyske besættelsesmagt overalt. Alle sanser var vakt, stemningen trykket.

At overfaldet på Danmark kom netop den aprilmorgen, var ikke nogen overraskelse for min far.

Således erindret fortalte han på hjemvejen fra mit eksil i Hobro, at han kort tid før Besættelsen havde fået nys om, at lokale håndværkere

Mommarktoget for fuld damp ind på bystationen foran mit barndomshjem t.v. i Jernbanegade 7, hvor jeg dagligt stod på altanen og sugede indtryk til mig. Bemærk lokomotivets buffer. De skulle ligesom cyklernes bagskærme forsynes med hvid maling for bedre at kunne anes i mørket. Foto: Lokallhistorisk Arkiv for Dybbøl, Ulkebøl og Sønderborg.

var bestilt til at fylde de huller ud med cement, der var indbygget i alle nyere danske vejbroer som forberedelse til sprængning – de provokerede. Det var første varsko. Andet da han erfarede, at der i tysksindede familier blev syet hagekorsflag og gjort flagstænger klar i tyskerfarver. Sidste kom, da han fik bekræftet sine oplysninger om

tyske troppekonzentrationer lige syd for grænsen, idet en af rutebilchaufførerne på DSB-ruten Sønderborg-Flensborg mødte op på redaktionen den 8. april om aftenen og sagde: Der er masser af soldater og pansrede køretøjer i byen, og vore tyske kolleger i Flensborg siger, at vi skal lade være med at køre første tur i morgen tidlig til Flensborg – det er bedre at blive hjemme.

Det var så opsigtsvækkende, berettede min far, at han måtte varsko myndighederne. Omkring midnat 8. april ringede han til Udenrigsministeriet i København og bad om at komme til at tale med ministeren, P.A. Munch. Det kunne ikke lade sig gøre, sagde den vagthavende sekretær. Jamen ..., og så fortalte min far om de dystre bulletiner. Konversationen sluttede brat: Ministeren er gået hjem for lidt siden, tag De også bare roligt og gå i seng.

Min far fortalte også på hjemvejen, at han med telefonen havde vækket byens borgmester, Hans Nielsen, om morgenen og varskoet ham om invasionen, inden jeg var blevet ringet op. Men han var også stolt, fordi *Jydske Tidende* havde nået at få lavet en ekstraudgave af avisen, som var udkommet som den eneste avis i Danmark med uensureret nyt om Besættelsens start i Danmark og Norge. Fra trykkeriet i Kolding var aviserne kørt ned gennem Sønderjylland, mens de tyske tropper rykkede nordpå.

Med dette for mig ret dramatiske udgangspunkt kan jeg jo berette om, hvordan min families forhold var gennem de følgende »fem forbandede år«. Som dog også rummede noget godt. Herom senere.

En ispind forklarede meget

Min opvækst i grænselandet i andet årti efter Genforeningen var så dansk, som den kunne blive. Begge mine forældre var flyttet til Sønderborg sidst i 20'erne, så jeg blev af legekammeraterne kaldt *rigsdansker*. et for mig dengang uforståeligt begreb.

Var vi ikke alle bare danske? Jeg erindrer ikke at have hørt noget som helst om dansk kontra tysk i mine første leveår. Der blev flaget med Dannebrog, de sad i fødselsdagslagkagen og hang i guirlander på juletræet. Man kunne vel ikke være andet end dansk? Og på afstemningsdagen købte vi lagkage hos Café Kock med datoen 10. februar skrevet i syltetøj ovenpå.

Men en tur med min far til det danske årsmøde i Flensborg i 1938 åbnede mine øjne derfor. Dengang foregik rejsen med et af Sønder-

borg Dampskibsselskabs passagerbåde, Hertha og Balder, der med kulrøgen stående op af de gul-blå skorstene lagde ind mange steder undervejs gennem fjorden, bl.a. i Kollund, hvor pasviseringen fandt sted. Da madpakkerne var spist, var vi nået frem til Schiffsbrücke, og jeg så hagekorsflag her og der på havnen og i Flensborgs gader. Men da vi gik i optog gennem byen med de danske sydslesvigere og tilreisende nordfra, var det med danske faner i spidsen. De synede ikke af så meget, men de var der – min første oplevelse af den sproglige og nationale konfrontation.

Og så en uforglemmelig oplevelse derfra. Jeg bad under årsmødet om en isspind, en af de runde, der var gængs dengang. Men sikken skuffelse, når man var vant til en af de hjemlige hvide vaniljestænger til en 10-øre fra Als Fløde-Is. Den tyske is var grå – og smagte kun af vand. Jamen har du ikke købt en flødeis, far? Jo, men det er *krigsøkonomien!* Hvad vil det sige? Jeg husker ikke forklaringen, kun begrebet. Han har nok fortalt noget om kanoner for smør – det gik ud over min fatteevne dengang. Men isen blev i hvert fald smidt væk.

Verdenskrig i sommerhuset

At noget skete ude i den store verden i 1939, blev jeg klar over, da vi som vanligt tilbragte de lyse måneder i sommerhuset ved Dybbøl Strand, en hyggelig passagervogn fra de nedlagte amtsbaner. Hvor Dannebrog altid var hejst, og den blå gendarm kom forbi et par gange dagligt og hilste hyggeligt på. Idyl.

Ud på eftermiddagen den 1. september kom min far cyklende fra arbejdet på *Jydskes* redaktion i Sønderborg tidligere end normalt og meget determineret: Så tager vi hjem NU, lød det. Hvorfor? Fordi tyskerne i morges har invaderet Polen!

Elektricitet, batteriradioer og telefoner fandtes ikke i datidens sommerhusliv. Derfor kom beskeden om krigsudbruddet først så sent – og brat – til den lille ferierende familie mange årtier før informations-samfundets indtog.

Med 9. april kom vi altså selv med i den store krig. Forholdet til den tyske besættelsesmagt skulle jo ifølge proklamationer fra kong Christian X og statsminister Thorvald Stauning (S) være høfligt, behersket og loyalt. Det stod stort på forsiden af avisen – og blev sagt gentagne gange med alvorsrøst i Pressens Radioavis, København og Kalundborg, som det hed.

ZYDKES JUBILÆUMSTILLING 1979 13

Ekstra-Nr. **Jydske Tidende**

No. 84 TIRSDAG DEN 9. APRIL 1940 11. Aargang

Vedrørende:
officielle Visit, under særlig
Tilladelse 1938A. Pæde-
dualt.

Tyske Soldater gaaet over den danske Grænse

Tyske Marinesoldater har besat Middelfart

Aabenraa, 9. April R. B. Tyske Soldater er gaaet over den danske Grænse, Garnisonen i Sønderborg rykker nordpaa.

Middelfart, 9. April R. B. Tre tyske Krydsere lagde ved 4,30-Tiden

inp i Middelfart Havn, Der blev sat Soldater i Land, og de tilstødende Gader blev besat.

Senere blev mindst et Stykke svært Skyts bragt i Land. I Bæltet ligger 3 store Skibe tilsyneladende Trosskibe

Forsøg paa Landgang i Oslofjorden Norske Kystbatterier i Kamp med de fremmede Skibe

Stockholm, Tirsdag Morgen.

Det meddeles, at der Klokken 0,20 blev slaaet Flyveralarm i Oslo. Alle Lys blev slukket i Byen. Kl. 1,35 var Alarmen ovre igen og Lysene tændte igen. Der har fundet en Luftkamp Sted, men der meddeles ikke noget om, hvem der deltog.

Telegraf og Telefonforbindelsen med Oslo har været afbrudt nogle Timer men der er nu atter Telegrafforbindelse. Efter hvad „Dagens Nyheder“ erfarer fra særlig Kilde, har fjendtlige Fartøjer, der siges ikke af hvilken Nationalitet, forsøgt at trænge ind i Oslofjorden. Norske Kystbatterier har givet Ild.

Denne Meddelelse er senere blevet direkte bekræftet fra Oslo. Kl. 0,30 observerede de norske Kystbatterier, at fjendtl. Fartøjer forsøgte at trænge ind i Oslofjorden. Man mener, at det var Krydsere eller i hvert Fald større Orlogsskibe. Kystbatterierne aabnede straks Ilden.

Stor tysk Flaade passeret Store Bælt nordpaa

Korsør, Mandag

En Mængde tyske Krigsskibe, der nævnes ca. 100, deriblandt en hel Del armerede Trawlere, passerede i Dag Storebælt paa Vej nordpaa. Mellem de tyske Skibe var to Krydsere og sandsynligvis et Lommeslagskib

Jydske Tidendes ekstraudgave den 9. april 1940 – den eneste avis, som rapporterede uensureret fra nattens og morgens begivenheder. Foto: Privat.

Og kongen kunne man stole på – han var slet ikke nogen fjern person. Ham havde jeg selv trykket i hånden fire år gammel, da han var kommet sejlen i sit nye kongeskib Dannebrog til Sønderborg, hvor jeg stod med min far på storkajen – mig i forreste række.

Det var med et af Sønderborg Dampskibsselskabs passagerskibe, her S.S. Hertha, at jeg kom til Flensborg i året lige før krigen og for første gang så hagekorsflag og mærkede nazismens komme. Foto: Lokallhistorisk Arkiv for Dybbøl, Ulkebøl og Sønderborg.

Kongen kom ned ad landgangen og nærmede sig – en tårnhøj mand, syntes jeg, med gyldne admiralstriber overalt på den arm, han strakte frem mod benovede mig.

Har du trykket kongen i hånden, så må du ikke vaske den, lød det bagefter fra omgivelserne. Det tog jeg bogstaveligt. Ved aftenens tur i badekarret blev den højre arm strakt over vandet under hele seancen. Og næste dag også.

Kongens budskab kunne vel fortolkes – og blev det på flere måder i Sønderborg, hvor jeg pludselig nu forstod de nationale spændinger. At noget var dansk, og noget var tysk. I mit hjem taltes i aprildagene meget om min klassekammerat Prebens far, apoteker Juhl, som 9. april trodsigt havde flaget med Dannebrog fra Løve Apoteket i Perlegade som protest mod det hagekorsflag, der vagede overfor fra den tyske avis *Nordschleswigsche Zeitungs* lokalredaktion i Kosmorama-komplekset.

Den nye dagligdag inde og ude

Besættelsen betød umiddelbart en ændring af vores hverdag på mange områder. Den første aften i Hobro husker jeg blev brugt til at

mørklægge vinduerne med først sort papir og tegnestifter, siden med mørke rullegardiner, der kørte bag træskinner, som min morfar, snedkermesteren, monterede. Da jeg kom hjem til Sønderborg, var gadelamperne, der fungerede med bygas, slukkede. Bilerne lys blev med sort maling blændet ned til smalle sprækker, ja, endog min Bosch dynamolygte måtte gennem den operation. Vanlige batterilygter skiftedes ud med de slumrelysende NEFA-lygter, der siden blev et begreb i folkeviddet. Desuden skulle alle cyklerne med en hurtig gang maling have hvide bagskærme. Og endelig erindrer jeg de hvide armbind, vi skulle have på, når vi færdedes ude om aftenen for ikke at ramle ind i hinanden. De fineste armbind havde fosforescerende mærker på. Et sådant stod højt på en drengs ønskeseddel.

Personbiltrafikken var næsten gået i stå. Kun læger, dyrlæger og det offentlige biler fik rationeringskort til benzin. Og mine vanlige drengedrømme på inspektioner af GM-forhandleren Bruno Kocks vinduer og værksted i Jernbanegade undergik en forandring. Farvel til Opel-, Chevrolet- og Buick-biler, goddag til gasgeneratoranlæg til montering på biler, så f.eks. hyrevogne, lastbiler og rutebiler med monstremmet fyldt med bølgebrænde kunne producere gas til benzintornerne. Det fungerede da, men det var morsomt, når en chauffør halvvejs fremme måtte standse og hælde nok en sæk bølgebrænde fra taget ned i fyret.

Dag for dag skete ændringer. Vi fik rationeringskort til næsten alle madvarer. Og til vaskemidler og tøj også. Der var mange at hitte rede på, og de var gemt godt derhjemme, for de var i høj kurs hos tyve eller i smughandelen på det, der senere blev kendt som Den sorte Børs. Endog minimærker var der til ti gram smør, som skulle bruges ved køb af smørrebrød på rejse eller, husker jeg, til bespisningen efter afdansningsballet på Sønderborghus eller Centralhotellet (hvor Wohlenberg nu residerer).

De ikke-rationerede ting kunne være svære at få fat på. Man skulle stå sig godt med købmanden for at få dem. Han havde ofte gemt det efterspurgt under disken, hvorfor de blev kaldt bukkevarer: Købmanden måtte bukke sig for at få fat i dem – Besættelsen var ikke uden humor i sproget.

Men vi mærkede ikke så meget til smalhans i begyndelsen, det blev værre senere. Handelsminister Halfdan Henriksen (K) talte inderligt og hyppigt om forsyningssituationen i radioen. Hele familien lyttede, når han talte før Pressens Radioavis, som den hed dengang. Jeg

husker ministerens alfaderlige omhu før en julemåned: »I en byttehandel med Grækenland har jeg fået udvirket, at der vil komme et skib med rosiner derfra, så hver familie får et par hundrede gram til julebagningen.«

Forståeligt, han blev den mest populære i samlingsregeringen efter 9. april.

Statens Husholdningsråd gav fif i radioen. Bl.a. hed det, at jo tyndere, man kunne skære en tomatskive, desto længere strakte den! Det grinede vi meget af. Men der var også gode ideer, der gjorde danske køkkener til små fabrikker. Hvis man havde fået et par kurve æg fra en cykeltur på landet, kunne de konserveres ved at blive lagt i en krukke med kalk eller vandglas, der lukkede lufttæt om dem. Så var de friske i hvert fald i en måned ekstra.

Klæder var også rationeret og fremstillet af cellulid under navnet maksimaltøj. Jeg fik et sæt, som var ubrugeligt efter en regnbyge. Derefter var det omsyning af brugt voksentøj hjemme eller hos byens travle sydamer. Tøj fik vi på.

Og mad fik vi også. Var man så heldig at have kunnet købe en kvart gris fra en landmand, stod den på henkogning i dagevis af koteletter og schnitzler. Det fede flæsk havde to anvendelsesmuligheder. Som stegt og kogt – eller til at lave sæbe af til storvasken. Når flæsket lå på tallerkenen, blev vi børn opdraget til at skære det fede fra og levne det til gryden med natronluden. Så kogte vor mor sæben under frygtelig stank. Selvfølgelig på det monstrøse jernkomfur med alle ringene og fyret op med – i hvert fald i begyndelsen – koks, siden tørv. For gassen til bykomfuret var også rationeret. I øvrigt pudsigt – skikken med at huske at fraskære det fede til sæben sidder endnu 70 år senere stadig i hænderne, når flæsket kommer på tallerkenen til gule ærter.

I køkkenet blev gjort plads til en hokasse, hvori gryder kunne sættes ned med halvkogt mad, som så kogte videre uden brug af opvarmning, fordi hø eller halm isolerede. Mon ikke den idé kunne genbruges i den 21. århundrede?

Som tiden skred, blev forsyningssituationen strammere. I den sidste krigsvinter kan jeg huske, at rationeringsmærker ikke var nok, hvis man ville have rundstykker eller franskbrød. Jeg cyklede da mere end en gang ned til bager Løkken i Lille Rådhusgade og afleverede en lille pose nøjagtigt afvejet hvedemel for at få det ønskede. Og når julen stundede til, skulle man være heldig for at få en and

ude fra landet. Stege den hjemme var en umulighed, og så måtte bagermestrene holde for med deres ovne. Vores and blev afleveret hos bager Hoffmeister i Skt. Jørgens Gade. Kunsten var at køre hjem på cyklen med den varme and med fedtet skvulpende i bradepanden.

Men det var alt sammen ikke noget at klage over, fandt vi ud af den sidste vinter, da vi hørte om, hvor slemt det stod til i Norge. Det vender vi tilbage til.

Der var efterhånden mangel på alt, og genbrug af enhver art blev nødvendighedens lov. En ting rinder mig især i hu – og i næsen. Datidens mælkeflasker var lukket med en kapsel af staniol. Mejerierne kunne ikke få nok nye, så min far besluttede, at avisen kunne indsamle folks brugte kapsler til genanvendelse. Læserne kom med bunkevis af dem, der blev samlet i et rum nær redaktion og lejlighed. Men de stank langt væk af sur mælk. Og når jeg i dag møder den klamme lugt af overgemt mælk, går tankerne i et nu tilbage til bjerget af mælkekapsler. Senere overtog det offentlige indsamlingen gennem organisationen Landsforeningen til Arbejdsløshedens Bekæmpelse (LAB).

Johan med den skjulte dagsorden

I klassen 2.b på Ahlmannskolen fik jeg en god og sød kammerat, Johan, som blev et omstridt fikspunkt i de følgende år. Børn fører ofte forældre sammen, så det skete også for vore. Faren var korngrossist på havnen, inviterede på køreture – vi havde ikke bil – og jeg legede ofte med Johan i familiens villa på Kongevej. Han havde masser af små soldater i papmaché, de fleste tyske, færre af de engelske og så nogle danske gardere. Johan ville altid have de tyske, inklusive selveste Adolf Hitler, der kunne strække arm i papmaché, når vi legede krig. Og han vandt, for hans lille Wehrmacht havde kanoner, der skød med tændstikker, og så måtte mine tommy'er give op. Det kunne jeg ikke lide. Men Johan var ellers en sød og glad gut.

Jeg blev ulveunge hos de gule spejdere med mødested i det lille ekshotel København i Søndergade ved siden af margarinefabrikken og med en meget engageret flokfører, Grethe Michelsen. Var det ikke også noget for Johan? Nej, sagde hans far, han skulle noget andet. Nå, men vi legede videre. Mens han mor strikkede løs og spurgte, om ikke også min mor gjorde det – til noget, hun kaldte vinterhjælpen. Det skulle hun absolut ikke, sagde min mor, for det var Winterhilfe til de tyske soldater på Østfronten.

Omtrent på den tid bemærkede jeg også, at Johans far, korngrossereren, havde fået et stort hagekorsembles med guldkant i knaphullet. Og en dag viste Johan mig et billede med ham selv fotograferet i en for mig ukendt mørk uniform, hvor han stod stolt med en skrårem over kroppen. Da jeg berettede om de to iagttagelser hjemme, blev der sagt noget om, at jeg ikke skulle lege så meget med Johan mere, når han åbenbart var medlem af NSU, Nationalsocialistisk Ungdom, og faren af det danske naziparti DNSAP. Det var ikke helt et forbud, men ...

Næste gang, jeg var i kongevejsvillaen, fortalte Johans far meget betydningsfuldt, at han nok ville være væk et stykke tid, for han skulle være kornkommissær for tyskerne i det besatte Ukraine! Så kom min fars påbud. Men det var desværre ikke den sidste kontakt med familien. Den endte ildevarslede.

Min tid som ulveunge var meget udviklende. Vi følte i den mørke tid et særligt sammenhold i hele flokken og i grøn bande med egen fane i skind, som jeg avancerede til at blive leder af. Vi tog duellighedstegn, så det fløjtede. Eksempelvis for at kunne yde førstehjælp, betjene en telefon, stoppe strømper og sy knapper i, lægge tøj sammen, binde knob og morse. Mine forældre var vist forbløffede, ikke mindst da jeg efter en sommerlejr i en spejderhytte ved Aabæk ved Aabenraa fik tildelt prisen for bedste orden i sengeområde og rygsæk. Med basis i den permanente uorden på mit værelse troede de ikke på det. Og jeg husker, hvordan jeg høstede bifald fra forældreaftenen på Sønderborghus, da min rapport fra turen blev læst op. Jeg beskrev, hvordan vi alle sagde buh ved passage af en villa i Bovrup. Det var dér, naziføreren, lægen Frits Clausen, boede.

En alvorlig konfrontation med den anden slags nazister i Danmark, nemlig dem fra det tyske mindretal, blev det også til som ulveunge. Da vi Kristi himmelfartsdag 1943 havde en stor turnering i Gråsten-skovene for alle sønderjyske ulveunger, blev vi under patruljeløb beskydt med luftbøsser af andre uniformerede. Jeg husker endnu den tørre plet i ganen og det dunkende hjerte, mens vi i grøn bande søgte dækning bag brændestabler. Det var jo ikke længere leg, men alvor. Senere fik vi oplyst, at det var Hitlerjugend-drenge fra det tyske mindretal, der havde leget krig. Om politiet blev underrettet, husker jeg ikke. Men jeg glemmer ikke, hvordan hele flokken af flere hundrede ulveunger bagefter kunne søge trøst og spise sig mæt i bøf stroganoff med kartoffelmos tilberedt i kæmpegryder på slagteriet i Gråsten,

Garnisonens genopstandne militærorkester var lige til overflytningen til Fyn en berigende oplevelse, når gode danske melodier blev spillet. Her svinger orkestret ud fra kasernen med den for mig imponerende tamburmajør Sundvang i spidsen og den myndige dirigent Hans Kofoed t.v., der lige ser bagud, om alt nu går, som det skal. Foto: Lokallhistorisk Arkiv for Dybbøl, Ulkebøl og Sønderborg.

hvor den spejderglade direktør, Holger Skensved, agerede hyggelig gæstgiver.

Da jeg kom hjem om aftenen og ville berette om skyderiet til mine forældre, fik jeg en så drønende mavepine, at jeg glemte alt derom. Det var en akut blindtarmsbetændelse, mente min far med en diagnose fra Berlingske leksikon. Huslægen Hempel-Jørgensen, der også var byens garnisonslæge, billigede og besluttede omgående indlæggelse på sygehuset, der dengang hed Statshospitalet. Med Røde Kors' ambulance fra Kastanie Allé gik det af sted, og i nattens løb blev jeg opereret. Det var lige på tide, sagde reservelæge Rasmussen, for ellers var den sprængt med bughindebetændelse til følge. I stedet for at blive syet, fik jeg som noget nyt 12 rustfri klemmer i – det var jeg meget stolt af.

Ti kilometers algang ad Søndre Landevej blev virkelig en folkefest for unge og gamle – også en måde at vise sit danske sindelag på. Foto: Lokalhistorisk Arkiv for Dybbøl, Ulkebøl og Sønderborg.

Musik, alsang og algang

At der de første besættelsesår stadig var danske soldater på kasernen trods de mange tyske matroser fra krigsskibene i havnen, var lidt af en betryggelse. Jensen gik til og fra skydebanen, der dengang lå ved vandet lidt længere ude end den sorte badeanstalt. Vi kunne inde i byen høre, når de fyrede deres Madsen-maskingeværer af – lidt trygt, så stod det da ikke helt galt til. På vejen til og fra sang de ofte »Dengang jeg drog af sted«, som ikke er helt sød ved tysken, mens vi drenge prøvede at løbe ved siden af.

Det gjorde vi med endnu større entusiasme, når det genetablerede 2. regiments musikkorps trak op fra kasernen med imponerende tamburmajors Sundvang i spidsen og gav søndagskoncert foran rådhuset, hvor dirigenten Hans Kofoed meget stringent sørgede for takten. Når jeg skriver stringent, er det, fordi han også var sådan, når han i sit hjem på Skolevej 6 (nu Asylvej) skulle lære stakkels mig at spille klaver, når jeg meget hellere ville spille fodbold.

Kasernens store gymnastiksal dannede ramme om den alsang, der vist var startet i Aalborg og fik os alle til at synge de bedste sange fra Den blå Sangbog, vi sønderjyders egen. Særligt erindrer jeg en koncert, som avisen havde arrangeret med vor store nationale sanger, Aksel Schiøtz, hvor jeg var betroet at uddele programmer. Sikken

stemning i den fyldte sal da han med sin dejlige tenor foredrog »Den danske sang er en ung blond pige, hun går og nynner i Danmarks hus«.

Alsang var ét til at knytte folket sammen, algang noget andet. I alle byer arrangeredes fælles eller individuel vandring på ti kilometer, og da det i de sønderjyske byer var *Jydske*, der stod bag, fulgte jeg meget med. Sikken folkefest i en hel uge i Sønderborg. Startstedet var ved Håndværkerskolen på Søndre Landevej, og så gik det i rask trav eller slentretempo de fem kilometer ad asfalten mod Høruphav og tilbage igen. Hver havde et startkort, hvor afgangs- og ankomsttid blev noteret. Hvis mænd gjorde det på halvanden time og kvinder og børn på en time og 40 minutter, kunne de få en algangsnaal i de danske farver. Også en national markering.

Garnisonen gik ruten taktfast. Garderforeningens detachment med veteranerne postmester Ræder og oberst Pedersen i formationen, imponerede alle, da de ved målet gik takt i ilmarch, så sveden sprang.

På forsiden af avisen blev det hver dag nævnt, hvor mange der havde gået inden for den fastsatte tid. Ugetallet blev femcifret, kan jeg huske – og Sønderborg nummer ét! Næste år blev algangen gentaget, men ikke med helt så mange deltagere. De fik en guldkrans til at sætte omkring algangsmærket.

Humor mod propagandafilm

Familien gik i biografen, ikke mindst fordi de lokale aviser havde friplads på premiereaftenen mod at anmelde filmen næste dag! Med Besættelsen var det *verboten* med de engelske og amerikanske film, så vi måtte være glade for de nye og gamle danske film suppleret med sværmen af film fra de tyske studier.

Kino på hjørnet af Østergade og Kastanie Allé var foretrukket, for biografejer Matzen var dansksindet, mens det modsatte var tilfældet med ejeren (han hed vist Hansen) af Kosmorama i Perlegade.

I Kino husker jeg at have set »Livet på Hegnsgaard« med den unge dårende Karin Nellemose, der blev drengævrelsets star, og hvis kunst nationen mange år senere nød, da hun spillede Misse Møghe i »Matador«. Med i erindringen er også filmen »Jeg har elsket og levet« om komponisten Weyse, hvor Aksel Schiøtz var den sangglade student Kramer – som jeg jo senere kom til at opleve live under alsangen. Han var og blev nationens sanglige helt.

Kosmorama excellerede i mange af de nazificerede film, så som »Jøden Süss« og »Den gyldne stad«, der som noget nyt var i farver. Dem så familien ikke, men mange andre gjorde.

Men, men, men – vi fik alle en gang tysk propaganda, idet der før hver film var en tysk ugerevy fra UFA. Her skulle vi fortrylles af Hitler og alle de sejre, Nazityskland fejrede, mens land for land blev underlagt og ødelagt. Jeg ved ikke, hvor meget kontrol, der var, men jeg husker engang, da der fra de forreste rækker kom nogle krasse kommentarer til begivenhederne på lærredet. Øjeblikkelig kom en person gående og lyste med en lygte for at spore den formastelige.

En af de fortællinger, som gik fra mund til mund, var, da ugerevyen viste glimt fra et tysk bombetog til England ledsaget af ordene: 46 britiske fly blev skudt ned, mens der savnes to tyske. Så kom det prompte fra salen: Men de to kommer nok tilbage til næste forestilling ... Et latterbrøl – og propagandaen var aflivet.

Hverdagen med de danske soldater stoppede brat, da de tyske myndigheder af frygt for en engelsk invasion på den jyske vestkyst i efteråret 1942 beordrede alle danske garnisoner i Jylland forlagt til Fyn og Sjælland. Jeg glemmer aldrig, da vi vel var tusinde sønderborgere, unge og gamle, som stod i kasernegården 11. november og så splitflaget blive strøget fra tårnet. Jeg græd. Og da hele styrken under våben og med fanen i spidsen marcherede over broen til Sønderborg H, som det hed dengang, var vi mange, der løb med. Og tilbage igen for at vinke, når soldaterne var steget på toget til Mommark og skulle gennem byen med prustende damplokomotiv foran.

Damptog på gaden og i blodet

Den banetrafik blev en stor del af min verden, fordi vi boede i Jernbanegade og havde tog lige udenfor. Fra altanen var vel fem-seks meter ud til toget, så dets daglige passage blev. siden jeg var knap to år, en del af mit sjælelige dna. Det var for mig helt naturligt, at en Jernbanegade selvfølgelig havde en jernbane gående midt igennem hele gaden, og at alle andre kørende, ridende, cyklende og gående måtte vige, som de bedst kunne. Det var tit slemt for hestevogne fra landet – de uvante dyr stejlede.

Jeg lærte damplokomotiverne at kende, da al motorvognsdrift ophørte med Besættelsen. Olie var der ikke, men kul. Først kom A-maskinerne, siden J'erne, der tit havde svært ved fra broen at komme op

Rangermaskinen, den høje F'er, på vej med en kølevogn, der skulle læsses med smørdritler – antagelig til Tyskland – på bystationen. På returkørslen over broen til Sønderborg H. fik jeg ofte – rævestolt! – kørelighed. Foto: Lokallhistorisk Arkiv for Dybbøl, Ulkebøl og Sønderborg.

ad bakken ved Kirketorvet, når der var mange vogne, og måtte have hjælp af mit yndlingslokomotiv, den høje schweizisk byggede rangermaskine F'er, der så måtte tilkaldes fra Sønderborg H og skubbe bag-på helt til bystationen.

På Mommarkbanen var der også rangering mellem byens to stationer. Alle Sønderjysk Smørekports dritler blev eksporteret samlet fra firmaets røde murstensbygning på hjørnet af Holger Drachmannsgade (nu Boligforeningen B 42), der havde læsserampe ud til bystationens rangerspor, og her kom den høje F'er og hentede og bragte godsvogne.

Når jeg stod og glandede drengeinteresserede på perronen, skete det ofte, at de to sodsværtede mænd i førerhuset sagde: Stik lige over i Brugsen (på hjørnet ved Jernbanestien) og hent to bajere – her er penge. Ja, svarede jeg, men må jeg så ikke køre med tilbage til Sønderborg H? Den gik hver gang, og det var en meget stolt knægt, som stod i førerrummets åbne halvdør og så ned på alle andre trafikanter gen-

nem byen og over broen. En berusende oplevelse, men jeg sagde aldrig et ord om det hjemme. For så var et forbud måske nedlagt.

Som et kuriosum fik jeg banedrift ind med modernælken: Mine forældre fortalte til min konfirmation, at da jeg var født i 1931 og efter endt måltid skulle sove til middag udenfor til gårdsiden, kunne et af de daværende amtsbanernes rangerlokomotiver stå nedenfor med hvæsende sikkerhedsventil. så jeg ikke kunne falde i søvn. Så ringede min far til amtsbanegården og spurgte, om de ikke lige kunne flytte lokomotivet lidt. Og det gjorde de. Livets gang i Lidenlund!

Efter garnisonens forvisning til Fyn kom der tyske soldater – de grønne – og krigsmarinens gaster med de lange sorte bånd i huerne. Af og til gav et besøgende militærorkester koncert – den nød vist især mindretallet. Og i Perlegade kan jeg huske at have hørt tyske soldater marchere syngende »Wir fahren gegen England«. Ja, mon de kunne realisere det, nu de havde taget det meste af Rusland og Nordafrika?

Jeg fulgte enormt meget med i det store knugende krigsspil. Alle landsaviser havde udgivet flotte kort over Europa med nationalgrænserne fra 1939. Jeg havde et både hjemme og i sommerhuset ved Dybbøl Strand, hvor jeg uge for uge med farvede nipsenåle markerede fronterne. Helt til Stalingrad i øst, Libyen i syd. Nordkap i nord og hele atlantehavsvolden mod vest.

Vi kunne jo i de censurerede medier, *Pressens Radioavis* og dagbladene, dagligt erfare nyt fra den tyske overkommando, OKW, om, hvorledes de allierede hele tiden blev slået tilbage. Det gjorde ondt. Men efter Stalingrad og El Alamein i Nordafrika gik det den modsatte vej. Så hed det bare fra OKW, at der var sket frontforkortninger eller udøvedes elastisk krigsførelse. Og det var dejligt at kunne nipsenåle tilbage i de huller, de engang havde stået i. Hele vejen på alle fronter, så det frygtelige begreb, Hitler brugte, Neuropa, skrumpede.

Specielt havde jeg stor ømhed for de tre baltiske landes skæbne. Især Estland, hvor vi i skolen havde lært, at Dannebrog var faldet ned 1219, men også Letland og Litauen »var det synd for« med to besættelser, først tysk, siden sovjetisk.

De tyske frontberetninger kunne vi justere med meldingerne fra de danske udsendelser fra London: »BBC sender til Danmark på 41 meter båndet«. Så gjaldt det om at have en moderne radiomodtager. Vi havde en To-R med det magiske grønne øje til finjustering. Men der skulle også en rammeantenne til, som jeg husker Brdr. Jørgensen i Store Rådhusgade kunne levere, vistnok illegalt. Ellers lavede man

dem selv. Jeg kan fra den tid huske en reportage i *Billed-Bladet*, hvor man ser digterpræsten Kaj Munk siddende i sin præstegård i Vedersø og lytte til nyhederne fra BBC. Det var vist smuttet uden om censuren.

Der var virkelig stille i stuen, når vi lyttede til London. Ikke mindst når min fars store idol, den konservative leder John Christmas Møller, talte sit inciterende sprog. Han var flygtet i et fragtskib til Sverige og fløjet til England. Til at begynde med syntes vi vist nok, at han var lidt for aggressiv med at støtte sabotagevirksomheden herhjemme, men vi accepterede, at det nok måtte til.

Nationalfølelse og luftalarm

De voksne viste nationalt sindelag ved at gå med Kongemærket, det smukt emaljerede dannebrogselement i sølv fra Georg Jensen, mens vi drenge viste vores sympati med de allierede ved at gøre noget, der var direkte forbudt. Dels gik vi på hovedet med små uldkalotter, som vore mødre havde hæklet eller strikket i blå, hvide og røde centriske ringe, således som kokarderne var på de britiske Royal Air Force fly. Dels gik vi med små hjemmelavede emblemer med de samme kokarder, vi havde malet på de messingclips, man bruger til at lukke vareprøvekuverter med. Det skete i kældrene rundt omkring – jeg hos Preben Juhl i apotekerhjemmet på Batterivej – hvor vi med tre farver lak og de mårhårspensler, vi ellers skulle bruge til vandfarver i tegnetimerne, fik fremstillet emblemer til hele klassen. Men før omtalte Johan skulle ikke have nogen.

Tyskerne havde forlangt, at danske myndigheder ikke måtte tolerere den slags provokationer. Rygterne sagde, at huerne kunne blive konfiskeret, og at ens navn kom i »politibogen«, hvad det så end var.

Krigen var langt væk – og dog. Sønderborgs beliggenhed gjorde, at de allierede bombefly på deres togter til og fra Tyskland ofte kom over byen. Så sirenerne blæste nat efter nat luftalarm, hvilket betød, at hele familien rykkede ned i en ikke særlig rar, lavloftet kælder, der var blevet gjort hyggelig og ekstra afstivet med tømmer for at kunne modstå en sammenstyrtning.

Her stod køjesenge parat til os alle, og vi fik noget varmt at drikke, så vi kunne sove videre til vanlig morgenstart. Min lillesøster syntes, at det var noget så hyggeligt med familieopholdet i beskyttelseskælderen. En dag sagde hun håbefuldt: »Bare der bliver luftalarm igen i aften.« Dét blev der – og Flensborg og dens skibsindustri fik bomber,

så vi kunne mærke rystelserne. Hun blev meget ked af det – for var det ikke lige hendes ønske, at det blev så tæt på ...

Også ved andre lejligheder kunne vi indimellem høre detonationer fra bombningerne sydpå – eller når de britiske fly på flugt fra tyske natjagere smed deres bomber eller crashlandede i Sønderborgs nære landområder. Det skete både på Kær og før Sønderskoven. Så var det med at komme ud næste dag og snige sig til rester i de mere eller mindre bevogtede kratere. Det smagte lidt af Good Old England – og befrielse. Ved Holm på Nordals gik det galt to gange med bomber og nedstyrtning. Min far var rystet, da han havde været deroppe for at rapportere til avisen. Så mange ødelagte bygninger kunne han vise på fotografierne.

Stor mystik var der omkring de mange sølvpapirstrimler, vi kunne finde efter nattens hændelser. Jeg fandt særligt mange en dag i Dybbøl skanser, som var en af sommerens legepladser. Hvad var det for noget? Et hemmeligt tysk våben? Eller et allieret. Vi prøvede at lave musetrapper af dem. Først efter krigen fik vi sandheden. Det var en britisk opfindelse, der udkastet og flagrende gennem luften skulle forvirre de tyske radarstationer, som fik flimmet på skærmene. Genialt!

Briterne bombede om natten, uden at vi så dem, men vi havde modeller i bly af dem, Lancaster, Blenheim, Wellington, Halifax, og hvad de nu hed.

Amerikanerne sås om dagen. Og det var spektakulært, når min far og jeg kunne stå i kælderskakten og betragte de armadaer af Boeing B-17 fly, »De flyvende fæstninger«, der højt oppe trak deres hvide kondensstriber efter sig. Det var fascinerende. At bombetogterne medførte tab af menneskeliv, kunne ikke afficere os. Dengang. Det var bare om at få den krig overstået og vundet.

Morsetegn til Krigsmarinen

Som gul spejder i hjortepatroljen i 1. Sønderborg Trop ville man gerne være med til på en eller anden måde at leve op til mottoet »Vær beredt«. Men så skulle man være over 16 år, ligesom min kloge patruljefører Hans Peter (nu afdøde professor, minister og generalkonsul H.P. Clausen) fra Ørstedsgade. Han var med flot badge på ærmet medlem af Spejdernes Hjelpekorps, der ikke blev tvunget i kælderen under luftalarmer, men stod til rådighed for Civilforsvaret som ordonnans og

lign. Meget misundelsesværdigt for vi yngre. Men noget kunne man da bruges til i frihedskampens tjeneste. Mere herom senere.

Jeg havde også min helt egen lille private konfrontation med besættelsesmagten.

En novemberaften var jeg cyklet ned til Strandpromenaden for at hente sand i en skotøjsæske til kattebakken derhjemme. Jeg havde min stolthed, stavlygten, med. Ude fra bugten kom et større tysk marineskib glidende langsomt ind. Så tænkte jeg, at de i bælgmørket skulle have en hilsen med de morsetegn, jeg havde lært som spejder.

Med stavlygten rettet mod skibet kom mine lysglimt: *..!-..!-!-!-!-!-!* tegn for tegn. De kunne åbenbart tyde dem på skibet: I-d-i-o-t-e-n. For jeg hørte i den stille aften et par kommandoråb, en stor projektør blev tændt og jeg indfanget i den, ligegyldigt i hvilken retning jeg spæned. Jeg fandt ly bag en busk og bad med bankende hjerte Fader-vor. Projektøren blev slukket, og jeg cyklede meget oprevet hjem – og sagde ikke noget. Puha.

Folkestrejke og natlig frygt

Der var gennem hele krigen livlig trafik af tyske krigsfartøjer i havnen. De var stålgrå, mens alle danske fartøjer inklusive vore lokale dampskibe, der nu sejlede kreaturer til Tyskland fra eksportstalden på Sundevedsiden, siden krigens start havde påmalede store dannebrog på siden – for sådan at være lidt neutrale.

De tyske fartøjschefer havde magten, men måtte indordne sig oplukningstiderne for broen afhængig af togdriften. Det ville en utålmodig *Kapitän* tilsyneladende ikke, så en kanon blev fyret af med en brisantgranat, hed det sig, som et varsko til brofogeden: Se nu at få de broklapper op, så jeg kan komme igennem straks.

Derved dræbtes en dansker og såredes to. Begivenheden tændte en ild. Jeg kan huske, hvor rasende alle var, for nok var vi besatte af tyskerne, men ...

Det blev klangbund til at lukke byen ned næste dag, som var Dybbøldagen 18. april. En hurtig komité med nogle af familiens venner, bl.a. købmand Holger Thorsøe og vaskeriejer Valdemar Meder, fik sat gang i arbejdet. Min far blev også impliceret, for på redaktionen blev alle mand kaldt til skrivemaskinerne for at lave primitive sedler med opfordring til at lukke byen. Det skete med hårde anslag på gennemslagspapir, der gav fem-seks ikke alt for tydelige kopier.

Det var spændende for en dreng at være "i fri leg" på havneområdet, men vi blev også med skiltning mindet om, at det ikke var helt ufarligt. Foto: Lokalthistorisk Arkiv for Dybbøl, Ulkebøl og Sønderborg.

Om morgenen blev jeg sendt hen på Ahlmannskolen for – som det uskyldige barn, vel? – med tegnestifter at placere de maskinskrevne sedler med meddelelse om, at al skolegang var indstillet den dag. Da gårdinspektøren kaldte til samling med klokken, var der vist meget tyndt i rækkerne. Dermed var skolen også med i folkestrejken.

De fleste butikker ejet af dansksindede lukkede, og de tysksindede blev truet til at lukke. Det var herlige timer for en dreng på fridag med løbepas i gaderne.

Da Dybbøldagen også skulle markeres, blev det besværligt, fordi tyske soldater patruljerede og om eftermiddagen spærrede broen for al passage. Det ramte dem, bl.a. min far, der havde været til kransenedlægning ved krigergravene. Men han fortalte med slet skjult glæde ved aftensbordet, hvordan det var lykkedes nogle mænd, der var lidt bange for at blive berøvet deres frihed, alligevel at komme over broen. DSB havde til formålet rangeret et par tomme godsvogne over med de pågældende i.

Senere om aftenen var der tummel i gadelivet – hvor jeg ikke måtte være med – med patruljering af tyske soldater og danske politifolk.

Men også nogle af det tyske mindretals udkommanderede zeitfreiwillige havde gang i den. For jeg husker, at min far var vred over, at en af dem, en kendt butiksejer på Perlegade, i grøn uniform havde hundset med ham med gevær i hånd. Så blev der lukket for familiens handel i dén forretning – og den boykot varede til mange år efter krigsafslutningen.

Sådan var det. Vi købte hos den slagter, den bager, den guldsmed og i den beklædningsforretning, hvor indehaverne var gode nok. Dvs. enten dansksindede eller modige tysksindede med afsky for nazismen. Dem var der flere af, men de gik stille med det – lænede sig over disken og nærmest hviskede deres bekymring over nazismens tag. Frygten for repressalier fra deres politiske ledelse var åbenbar.

Og så er vi tilbage ved Johan, min klassekammerat fra den nazistiske dansksindede familie på Kongevejen. Faren, korngrosserereren, må have fået nys om, hvem der stod bag folkestrejken. Idémændene Thorsøe og Meder var blevet anholdt af Gestapo nogle uger senere – sikkert stukket af en medløber – og så ringede korngrosserereren et par dage efter folkestrejken. Det var om aftenen, og han sagde ganske kort og koldt til min far: Hils Deres enke! Og ringede af.

Min far var rystet. Meget. Vi lå om aftenen i vore senge, min søster og jeg i køjesengen i børneværelset, mine forældre i soveværelset, og døren stod åben mellem os. Jeg husker den lyse majaften med åbent vindue, og kun min lillesøster kunne sove. Vi var oprevne. På gaden hørte vi tramp af en tysk patruljes sømbeslåede støvler. De standsede ud for vores indgang. Der gik et minut eller to ... kom de op på vores etage? Vi lå musestille. Og lyttede og lyttede. Min far havde det ikke godt. Og så fortsatte støvlernes trampen videre. Puha. Patruljen var sikkert blot standset op for at orientere sig i *Jydske*, hvis sider hang i udhængsskabe ved indgangen. Det gjorde aviser dengang.

Men frygten gav anledning til, at min far fik arrangeret en flugtrute over et fladt tag til en altan på førstesalen i naboejendommen nr. 9. Familien dér, han var revisor, viste sig meget imødekommende. En god sikkerhedsventil resten af Besættelsen. Da freden kom, afslørede, at den pågældende stod i det såkaldte Bovrup-kartotek over registrerede danske nazister. Så her var naboskabet for ham altså mere værd end den nationalpolitiske uenighed.

Tyske soldater ville gerne i kontakt med danske børn, fordi de savnede deres egne unger derhjemme. Men selv om de lokkede med smil »und mit Schokolade« lykkedes det aldrig for dem i min vennekreds.

Derimod skete det, forstod jeg på mine klassekammerater fra landet, på de gårde, hvor soldater var beordret indkvarteret.

Vi i byen indøvede i øvrigt den skik at gå over på det andet fortov, hvis vi mødte nogle af de grønne soldater undervejs. Det var der til gengæld en del kvinder, som ikke gjorde. De fraterniserede, som det hed, mit Fritz und Hermann, vel dels på grund af kærlighed, dels fordi det gav cigaretter og strømper, som var en mangelvare. Disse kvinder så dansksindede ned på, og de måtte finde sig i at blive kaldt feltmadrasser, et nyt ord opfundet til lejligheden.

Efter Befrielsen fik de klippet håret af ved dramatiske scener i gadebilledet. Jeg var selv med til at holde en af dem fast i Perlegade. Ikke særlig pænt, nej, pralede lidt dengang, men skammer mig i dag, når jeg genkalder mig pigens skrækslagne øjne. Næste dag ekspederede hun som sædvanlig hos Peter Kock jr. (i dag Matas) på hjørnet Perlegade-Jernbanegade, men med et tørklæde omkring hovedet.

Eneste trøst er, at i andre lande fik de fraterniserende piger meget hårdere medfart.

De tysksindede medborgere, der havde overgivet sig til nazismen, omgikkes gerne besættelsestropperne, helst officererne, som blev inviteret hjem til Butterbrot und Kuchen mit Schlagsahne. Så var det endnu lettere for os dansksindede at lægge luft til de tysksindede ved ikke at handle i deres butikker.

Skolenomader og dødsdomme

At gå i skole i besættelsestiden var spændende, men ikke særlig godt for vores faglige niveau. Tankerne var tit afledt af nattens hændelser med overflyvninger, sabotage, nedstyrtninger eller tyskernes brutale fremfærd, som da de i maj 1944 ville anholde grænsegendarmeriets chef, oberst Paludan-Müller, i villaen i Gråsten. Mens familien så på, forsvarede han sig ene mand mod soldater og Gestapo-folk, hvoraf flere dræbtes, mens, blev det sagt, han brugte sin sidste patron på sig selv. Hans datter Dagny gik på statsskolen i 2.g – en flot pige af dem, man så op til i 1. mellem. En uges tid senere mødte hun igen i skolen, forgrædt, men med sit hoved højt hævet. Det drab satte tingene i perspektiv for os alle – frygten for at miste en far.

Da tyskerne besluttede vores statsskole for at bruge den til flygtninge samt nogle i uniform, måtte vi i hast rømme lokalerne og bringe bibliotek, fysik- og zoo-samlinger i skjul på loftet øverst oppe på det

nærliggende domhus, der nu er blevet en del af statsskolen. Vi blev så undervist i trange kår på den kommunale Sankt Jørgens Skole (nu VUC), til tyskerne også tog den til flygtninge.

Den 10. september 1944 (man kunne sine datoer!) havde tyskerne opløst det danske politikorps og deporteret så mange betjente, de kunne få fat på, til kz-lejrene sydpå. Så politigården i Perlegade (nu Mr. Clausen) blev skole alternerende med Menighedshuset på hjørnet af Kongevej og Østergade. På politigården muntrede vi os med at lege med håndjern og kigge i forbryderalbum. Patriotiske, som vi var, lærte vi kække engelske sange udenad, ja selv i tysktimerne. Og i frikvartererne lød modstandsbevægelsens heltesange og smædeviser. Kække var vi – til sidst. Jeg kan dem stadig udenad, kønt var det ikke, men det lignede at synge på den tyske Lilli Marleen-melodi:

*Først så tar vi Göring
ved hans vingeben,
Så tar vi Goebbels
og smadrer ham med sten,
så hænger vi Hitler i en strop
ved siden af von Ribbentrop
så blir de rent til grin
de dumme nazisvin.*

Der var mere satire i en anden, der kun reciteredes:

*In Afrika die Negerlein,
sie singen alle gleich:
Wir wollen deutsche Neger sein,
wir wollen heim ins Reich!*

Den virkelige alvor – det var på lærerværelserne. Nogle var – hvad vi ikke vidste – sabotører. En af dem, Herman Boye, en rigtig guttermand, blev anholdt af Gestapo, dødsdømt og henrettet i Ryvangen. Han var, viste det sig senere, blevet angivet, stukket som det hed, af en anden af lærerne, Arne Petersen, som eleverne i øvrigt ikke kunne lide. Og rygterne gik om hans angiveri. Jeg husker, når han, denne høje mand med mørkt hår og i sort tøj, i de sidste uger i besættelsestiden kom cyklende gennem Jernbanegade på sin højbenede sorte cykel. På en eller anden måde – vi hviskede og gyste – var det jo vist

I april- og majdagene 1945 var havnen fyldt med tyske skibe, dels med flygtninge, dels med skudklare kanoner til det sidste forsvar. Mens alle prøvede at gøre allierede piloter opmærksom på, at dette var Danmark, ikke Tyskland, med påmalede Dannebrog på tagene, her Solofabrikkens. Og det var i dette virvar af fartøjer, jeg sporede den norske bilfærge Peter Wessel camoufleret som gråmalet minelægger. Foto: Lokalar-kivet for Dybbøl, Ulkebøl og Sønderborg.

nok selve haltefanden. Han blev efter Befrielsen anholdt og dødsdømt for flere tilfælde af angiveri – og henrettet.

Spejdersport med perspektiv

At være spejder var noget særligt dengang. I 1944 skulle vi ligge i sommerlejr ved den øde Elsmark Strand på Nordals. Hvorfor – det afsløredes efter krigen. En af dagene skulle vi på besøg på det nærliggende Danfoss, der havde til huse i to træbarakker. Vi så arbejdet ved maskinerne, og jeg var af tropsføreren »Hilde« (Hildebrand) bedt om at spørge: Laver I noget for tyskerne? Nej, gufordæmme nej, sagde værkføreren. Et par dage efter skulle vi på hike til Sydals. Fra Vibøge gik vi langs stranden mod Høruphav, da vi fik besked på at stoppe ved Hørup Klint, tænde bål på den mest stenede, ubehagelige strand og lave irish stew, mens tropsføreren gik ude i vandet og tog billeder af os. Da lejren var færdig, rejste tropsføreren i øvrigt væk – ingen sagde hvorhen (da kendte vi ikke begrebet at gå under jorden). Efter Besættelsen fandt vi ud af, at »Hilde« havde en høj stilling i mod-

Hvad blev der pludselig af DSB's røde rutebiler i foråret 1945? De blev taget ud af drift og i hemmelighed malet hvide til den store redning af kz-fanger – som her en af de da gængse danskbyggede Triangler. Foto: Bushistorisk Selskab.

standsbevægelsen, og at han havde fået til opgave at finde ud af, om der var vagter ved Danfoss, og om man producerede noget for værnemagten. For der var planer i København om eventuelt at sabotere virksomheden, hvis ... Og ved madlavningen på stranden fik tropsføreren taget nogle fine billeder af de søde spejdere – med de hemmelige tyske anlæg på Hørup Klint i baggrunden. Sådan gav man som spejder uafvidende et lille bidrag til frihedskampen.

I vinteren 1945 blev der problemer med at få elever fra landet til statsskolen. DSB's rutebilpark var skåret drastisk ned. Hvorfor mon? På det gamle amtsbaneområde så jeg to mænd sprøjtemale de røde Triangel-biler, der var taget ud af rutedrift, med hvid farve. Uden at vi forbandt det med den svenske grev Bernadottes visit i landsdelen. Men de biler og deres modige DSB-chauffører var altså bidraget fra Als til den store aktion »De hvide busser«, der fik reddet 15.000 ud af kz-lejrenes helvede.

Vi blev som nævnt mætte hver dag, men vi hørte fra London og illegale blade, hvor slemt det stod til i Norge. I det sidste besættelsesår samledes over hele landet nødforsyninger ind. I Sønderborg

var vi spejdere også sat på opgaven. Vi kørte rundt på Als og Sundevad stående på ladet i gengasdrevne lastbiler – godkendt til kreaturtransport – og samlede madvarer og andet husgeråd ind fra bondgårde og købmænd på landet. De gode ting blev delt i familiepakker og via et fragtskib i havnen transporteret mere eller mindre illegalt til det norske folk. Hvor velkomne varerne blev modtaget, fandt vi alle ud af efter krigen. Nordmændene talte i årtier efter om *danskepakkene*, og vi blev mødt med så megen taknemmelighed, at begrebet broderfolk blev forgyldt.

Det oplevede jeg selv meget overbevisende. Her en længere historie derom: Da Befrielsen kom, var havnen i Sønderborg mere end fyldt med tyske krigsskibe og dampere med flygtninge fra de østtyske territorier. Et af skibene, minelæggeren *Hansestadt Danzig*, så anderledes ud end de andre. Selv om det var stålgråt, lignede det ikke et normalt marineskib – i øvrigt med skader på skroget repareret med cement! Men silhuetten af skibet synes jeg lignede noget, jeg havde set i en *Hvem-Hvad-Hvor*. Var det ikke den moderne bilfærge Peter Wessel fra Frederikshavn-Larvik ruten, bygget i Aalborg 1937? Det sagde jeg til min far. Han underrettede vennen, byens store vognmand M.G. Hermannsen, der havde aktier i rederiet, som ikke anede, hvor den beslaglagte rutebåd var havnet. Og jo, det *var* den beslaglagte bilfærge. Den tyske besætning blev sendt sydpå, og det norske flag sat på flagspillet, inden skibet bugseredes på værft.

Året efter var Peter Wessel repareret og shipshape genindsat på ruten. Der blev sørget for, at jeg kom med på den første tur den 26. juni. Jamen, sikke et kalas. Tusinders hurraråb ved afrejsen i Frederikshavn, under overfarten dans på det tomme vogndæk natten igennem – jeg sov dog noget – og en kæmpemodtagelse med flag, musik, blomster og hurraer i Larvik. Med borgmesterens velkommen tilbage og dybfølte tak for *danskepakkene*, der havde reddet situationen i så mange hjem. De følgende fire ugers ferie hos familien i Norge var som én lang eventyrsommer, fordi man var en dansk gut.

Grænsen befrielsesmorgen

Det blev Befrielse. Den, der har oplevet den, vil aldrig glemme glædesrusen om aftenen den 4. maj 1945, da budskabet kom fra BBC i London. Jeg blev beordret tidligt i seng, fordi min far ville tage mig med i en gengasdrevet hyrevogn klokken fem om morgenen til

grænsen. Vi var der inden otte, da kapitulationen var officiel, og så lidt før gamle værnemagtsoldater vende om på hælen, nu kunne det være nok. Vi gik over grænsen mod Wassersleben og var der kl. otte. Der var morgenstille, og vi hørte her i det slagne land kirkeklokkerne ringe nordpå, som de skulle – et øjeblik, jeg aldrig glemmer. Ingen soldater, men gamle koner og børn kom med deres trækvogne for at sanke grene i skoven. Vi gik tilbage, og en håndfuld frihedskæmpere med armbind stod nu ved grænsebommene med deres Stengun maskinpistoler. Ved nitiden kom nordfra et kompagni kampklædte og svært bevæbnede SS'ere gående langsomt i takt, og der var ingen, der havde lyst til at stoppe dem. Chefen for bevogtningen kom kort efter, det var litteraturkritikeren Jens Kruuse i lys cottoncoat med rem, pistol og armbind. Han fik sat skik på det, og jeg så, da de første biler blev standset med flygtende gestapofolk, der ret brutalt blev hevet ud af bilerne.

Men nu skulle vi til Frøslev, hvor min far havde en hemmelig opgave – at smugle et par ruller film ud, som den fængslede pressefotograf Olaf Kjelstrup fra *Billed-Bladet* havde optaget illegalt inde i fangelejren. De aldrende vagtposter i den endnu ikke frigivne lejr blev overtalt til at lade min far komme ind, mens jeg ventede udenfor sammen med chaufføren – lidt bange, kan jeg huske. En halv time senere kom han glad med filmene skjult et eller andet sted på sig. De kom senere med kurér til København og trykt i det første nummer af det frie ugeblad.

Vi ventede og ventede ved Kruså hele dagen på at se de første af Montgomerys britiske tropper dukke op, som min far skulle rapportere om til *Jydske* og *Berlingske*. Men de kom ikke. Det var befrielsesdagens store skuffelse.

Så vi måtte tage hjem til det flagsmykkede Sønderborg og finde de tre allierede nationers flag frem fra loftet, det britiske, det amerikanske og det sovjetrussiske (der var mindst), hvor de havde ligget parat efter at være købt under disken hos J.H. Kock.

Meget ung mand med pistol

Ventetiden på befrielsestropper kunne så fordrives med at buhe ad de mange anholdte, som frihedskæmperne førte ind i arresten på Kongevej – eller stå på Slotsbakken og se ned på slotspladsen med de mange internerede, der havde holdt på den forkerte hest. Bl.a. Johans far, den meget omtalte korngrosserer, der havde truet min far.

Fire af de glade tommy'er fra Royal Dragoons, som oplevede en heltemodtagelse i Sønderborg. De blev alle indkvarteret i private hjem – vi havde tre – og der blev kræset for dem med det bedste, vi havde. Foto: Lokallhistorisk Arkiv for Dybbøl, Ulkebøl og Sønderborg.

8. maj kom briterne så til Sønderborg. En gruppe kampvogne fra Royal Dragoons trillede ind på Rådhusstorvet, og vi børn klatrede op på dem hujende og skrigende. Tommy'erne skulle indkvarteres privat, min far gaflede hele tre af dem. Vi ryddede børneværelset, de fik fuld rådighed over badeværelset, familien nøjedes med køkkenvasken, og der blev kræset ved bordet med det, man nu kunne få. En af soldaterne, den ældste, havde været med hele krigen som en af ørkenrotterne helt fra El Alamein via Sicilien og Normandiet via Tyskland til lille Danmark. »Vore« soldater bemandede en selvkørende kanon på larvefodder, der var stillet op på Strandpromenaden ved E Slotskaf for at bevogte ind- og udsejling til havnen, og jeg var den bare lykkelige ved at få lov til at sidde hos dem på køretøjet.

Vi havde igen lys i vinduerne om aftenen den 8. maj, der var den totale kapitulationsdag i Europa. Jeg husker en af briterne stå med tårer i øjnene, da han også skulle tænde lysene i et af vinduerne. I survived, sukkede han.

Jeg har hele tiden skrevet britisk i stedet for engelsk, for det belærte en af vore indkvarterede mig om, den lange ranglede Peter. I am not

Vi stod i hundredvis på Rådhusørvet og lyttede til de befriende ord udtalt fra rådhusets balkon af den britiske captain Lee og bylederen, kaptajnløjtnant J.K. Ovesen. Foto: Lokalhistorisk Arkiv for Dybbøl, Ulkebøl og Sønderborg.

English, I am British, betonedede han. For han var skotte. Ham fik jeg et nært forhold til. Ved afskeden sagde han: Erik, du er stor nok – jeg var 13 – til at få en pistol. Den har jeg erobret fra den sidste tyske officer, vi tog til fange før Hamborg. Værsgo!

Og så stod jeg med en belgisk 7,62 mm Browning i sort lædereetui med nummeret 404.986 og den tyske ørn med hagekorset slået i!

Jeg var lige så rævestolt, som min mor var hunderød. Hun lagde

den i vand, men jeg nåede at få den op i tide og oliere den. For at opretholde den gode tone i familien afleverede jeg frivilligt slagstiften til pistolen, således at den ikke kunne bruges som våben, men gerne som remedie, når jeg legede krig med misundelige kammerater. Og dét gjorde vi, ganske uforsvarligt i hele befrielsessommeren, for der var frit marked over for de slagne soldater, specielt hos en gruppe italienere i fangelejr ved Strandpavillonen. Jeg *organiserede* – som det hed dengang – stålhelme cirka for et æg stykket og bajonetter for nogle skiver spegepølse.

Hvor meget krig, vi legede, kan illustreres med en børnefødselsdag hos Preben Schack i embedsboligen på Engeshøjgade, hvor faren var kaptajn i Hæren og havde været byleder i Kolding. På invitationen stod sådan cirka: »Kom kl. 15-18 og medbring alt militært udstyr.« Krudt fik vi ved at fjerne projektiler fra tysk ammunition og tømme hylstrene. Målet for forsvarere og angribere var et lille hus tømret af frugtkasser og fyldt med halm. Det gik, som det skulle – op i et flammehav. Og vi kom hjem til aftensmad oprømte uden at turde sige, hvad vi havde lavet.

Pistol og slagstift lå gemt hver for sig i mange år, men i november 1997 turde jeg ikke ligge længere med pistolen, ifald en indbrudstyv ville finde den. Så jeg brugte politiets frit-lejde-måned og afleverede den på politistationen i Sønderborg, efter at museet på slottet afviste at ville modtage den trods dens historie fra byens befrielsedage. Vi har våben nok, hed det.

Onde år med godt fællesskab

Krigshandlingerne nåede heldigvis ikke op over landegrænsen. Så vi kunne med lettelse se tilbage på, at det var forbi med besættelsesårenes trængsler med tysk rettergang med dødsstraffe og tortur, mørkelægning, varemangel, rationeringsmærker og generel utryghed.

Men der var også undervejs en vis form for tryghed i familien. I de hårde vintre – og de var hårde – hvor der var mangel på brændsel, eller tørvene for våde, rykkede familiens fire medlemmer sammen og fik anbragt sengene midt mellem stuerne mahognimøbler omkring lejlighedens største døgnbrændende kakkellovn. Det syntes både min søster og jeg var særdeles hyggeligt, og vi kunne ikke lide, når vi med lunere vejr skulle ophæve dette 24 timers fællesskab.

Vi havde også i de fem forbandede år oplevet en enestående sam-

menhængskraft »ude i samfundet«. Alle hjalp hinanden, fordi vi uanset politisk farve eller social status havde en afholdt konge at samles om. Og forenet, som vi også var – i hvert fald de 80-90 procent af os – i den mere eller mindre udtalte foragt for og passive eller aktive modstand mod fjenden i landet.

Der gik ikke lang tid, før det fællesskab var gået fløjten, og danskerne igen var uenige på kryds og på tværs. Freden var brudt ud. Men heldigvis også med årtiers langt tilløb til en forsoning i grænselandet mellem dansk og tysk, som engang syntes fast utænkelig. Men i »Den danske sang« lød det jo også forhåbningsfuldt: »Og tider skifter og sæder mildnes«. Sic.

Efterskrift

Min far havde en vane det sidste besættelsesår med at sætte sig alene på redaktionen i midnatstimen og noget hemmelighedsfuldt hamre i skrivemaskinens taster med noget, som åbenbart ikke skulle i avisen.

Jeg lagde mærke til, at han blev mere opmærksom på, hvad der kom af nyt fra Sønderjylland i *Sveriges Radios* udsendelser til Danmark. Den gamle *Jydske*-journalist, *Radioavisens* chef, Niels Grunnet, var flygtet til Stockholm og læste illegalt leverede nyheder op, om hvad der virkelig var sket i Danmark.

Først lang tid efter krigen blev jeg klar over, at min far var med i *Berlingskes* hemmelige net af informanter, der rapporterede de nyheder til København, der ikke måtte trykkes, og de gik illegalt videre til Stockholm og London.

Og først da Frihedsmuseet for et par år siden lagde den officielle modstandsdatabase ud på nettet over dem, der havde haft tilknytning til frihedskampen, fandt min søster, Kirsten, og jeg ud af, at vores far, Ejvind Randel-Thomsen (1903-90), stod på listen som lokalt tilknyttet Frihedsrådet. Det glædede os enormt. Trods sit udadvendte job underspillede han totalt sin rolle i besættelsesårene både i familien og i samfundet og havde derfor heller aldrig i befrielsesdagene gået med frihedskæmpernes blå-hvid-røde armbind. At være, ikke at synes.

Zusammenfassung

Der spätere Chefredakteur und Schriftsteller Erik Randel erlebte die deutsche Besatzung Dänemarks am 9. April 1940 als Achtjähriger. Sei-

ne Eltern hatten ihn aus Sonderburg weggeschickt, um ihn gegen die Grenzziehung nach Norden, um die die deutsche Minderheit Hitler gebeten hatte, zu schützen. Von Tag 1 spürte er die scharfen nationalen Spannungen im Grenzgebiet mit sowohl Zusammenhalt als auch Zersplitterung, die in der Gesellschaft und in den Familien zum Ausdruck kam. Zwar herrschte Warenknappheit, aber die Leute waren erfinderisch und niemand hungerte. Auch ein Minderjähriger konnte sich auf seine eigene Weise dem aufgezwungenen Regime und der Unterdrückung der Freiheit geltend machen bis zum Eintritt des Friedens am 5. Mai 1945.

En nordslesvigsk præst. Carsten Petersen 1871-1943

Ved CARL CHRISTIAN JESSEN

En af det sønderjyske landsarkivs flittigste forskere i den første periode var pastor em. Carsten Petersen. Kirker og præstegårde og præster blev hentet frem fra de gamle dokumenter og levendegjort. Mindre kendt er nok den rolle, som Carsten Petersen selv spillede i kirkelivet, både i den tyske tid og efter Verdenskrigen og Genforeningen. Hans egne, desværre alt for kortfattede erindringer gengives her. Vi møder en mand, der kan skrive, fordi han har noget på hjerte.

Indledning

Carsten Petersen er i dag en røst fra fortiden. Men ved nærmere eftersyn opdager man i denne særprægede præstemands efterladte erindringer og i hans produktion af kirkehistorie og opbyggelige tekster elementer, der har været betydningsfulde for grænselandets udvikling. Perioden 1871-1943, Petersens levetid, spænder over de faser, der afgørende har formet Slesvig frem til nutiden. De nationale, politiske og kirkelige modsætninger sled på den begavede og følsomme, men også noget kantede personlighed. Han havde svært ved at manøvrere i det offentlige rum i det omfang, som hans egne og andres forventninger berettigede ham til. I mellemkrigstiden ender han, efter sin præstetid i Sydslesvig og Magstrup, i Aabenraa, hvor han forsker og yder væsentlige, men ikke særligt systematiske bidrag til vor landsdels historie.

At »aflægge vidnesbyrd« er en nøgle til Petersens forfatterskab. Hovedværket *Slesvigske Præster* fra 1938 vil være et vidnesbyrd om den slesvigske gejstlighed som et »bindeled mellem det lille hjemland og den store verden«. Hvert kapitel indledes med et citat fra hans to væsentlige inspirationskilder, Søren Kierkegaard, der taler om det ubetingede, og Shakespeare, der i Hamlet skildrer ubeslutsomheden. Petersen genfinder i disse figurer sig selv, stående i grænselandets brænding og i skumsprøjtet fra modstridende bølger.

Hans nærmeste åndsbeslægtede, folkeligt, kirkeligt og teologisk, er på sin vis biskoppen Theodor Kaftan, hvilket han nok selv ville påhøre med blandede følelser. Med modsatte nationale fortegn deltog de begge i kirkens og i grænselandets kampe, biskoppen i forreste række, Petersen mere iagttagende. Mod livsafslutningen var det svært at gøre regnskabet op. En vis bitterhed gjorde sig nok gældende, selvom den blev skubbet i baggrunden af de flittige studier og den sene anerkendelse. Petersen havde både bil og båd og levede et godt liv med rejser og kontakter langt ud over det hjemlige. Kirkens børne- og ungdomsarbejde blev længe ved at spille en rolle for ham, der ikke selv fik børn.

Carsten Petersen havde tysk uddannelse, fra Kiel, Berlin og Erlangen, inden han ved århundredskiftet fik embede ved den danske menighed i Flensborg, derefter i Brarup syd for Tønder og fra 1911-32 i Magstrup ved Haderslev. Teologisk vedblev han at være konservativ. Reformationen kalder han konsekvent for »kirkespaltningen« og øjner i det fjerne adskillelsens overvindelse. Med den unge præst i Brede, Jens Holdt, diskuterer han arvesynden; de var ikke enige om alting og begge til tider stejle i deres holdninger, herunder tolkningen af den slesvigske kirkehistorie. Nabopræsten i Vøjens, den tilflyttede Aaholm, havde han mere kirkeligt fællesskab med. Og i grænselands-spørgsmål fastholder han stædigt, hvad man kan kalde den slesvigske holdning.

Vi giver ordet til ham selv. Erindringerne blev nedskrevet i 1940, en afskrift befinder sig i landsarkivet og en hos undertegnede, der i 1962 lånte det eksemplar, som befandt sig i Aaholms varetægt. Petersens samling af Søren Kierkegaard-udgivelser blev skænket til det nye fakultet i Aarhus, hvorfra rektor Johs. Munck takkede. Resten af hans bogsamling blev givet til Møgeltønder præstegård, hvor dets videre skæbne ikke er klarlagt.

Jeg har forsynet teksten med opklarende og supplerende noter. Fra Petersens hånd har hensigten været, at erindringerne skulle læses fortløbende og uforstyrret af kilder og dokumentation, derfor er noterne placeret efterfølgende. I *Sønderjyske Årbøger* 1961, s. 6-79, har Jens Holdt skrevet den mest udførlige biografiske fremstilling om Petersen, hvortil henvises. Her finder man en del stof og citater om hans litterære frembringelser samt billedstof (flere portrætter).

Den gengivne tekst er tilpasset nutidig retskrivning.

Jakobsbrevet 4,14: *Hvordan er Eders liv? I er jo en Damp, som er til syne en liden Tid, men derefter forsvinder.*

Barndom og skolegang

I sydvesthjørnet af det dansktalende Slesvig eller Sønderjylland, dér hvor tre sprog, dansk, frisisk og tysk, mødes, ligger den lille, fattige og dog velkendte landsby Gallehus i Møgeltønder Sogn. Landskabet er ikke uden skønhed, mennesket ikke uden særpræg og egnen ikke uden historie. Mod syd lukker den store kirkeby med sin mægtige kirke i vestenden og Schackenborg Slot i østenden fuldstændig for blikket, så for dem, der boede i den nørre del af sognet, var den tysk-frisiske verden bag ved kirkebyen noget, man næsten aldrig fik at se. Men de fornemme linjer over trætoppene i den grevelige park og den gamle kirkes høje, kraftige tårn, der gennem århundreder troligt tog imod vestenvindens første anløb, indtegnede sig fra dag til dag i barnesindet og hører med til det første store, som mødte sanserne udefra. Øst for byen ligger de marker, som kaldes Galleagrene, hvor galgen i sin tid stod, da retterstedet for Møgeltønder birk formodentlig fandtes her. Af denne galge må byen formodentlig have fået sit navn. Længere mod øst er atter lukket for blikket, siden en stor skov er vokset op.

Kun under den store krig 1914-18 ragede den store luftskibshal, der var højere end Møgeltønder kirketårn, op over træerne og talte sit verdenshistoriske sprog til småfolk i omegnen. Imod vest er linjerne længere. Lidt utilsløret ligger i det fjerne havnebyen Højer med Vesterhavets eventyrverden uden for de høje diger. Ad den vej flyver vildgæssene i den lune sommeraften, mens hvide tåger skjuler engene ved Toghale. Nord for byen ligger Lindskovmølle, vind- og vandmølle med smukke storladne omrids over den lille sø. Længere borte glider øjet uden nogen hindring frem over et hedelandskab med utallige tilgroede hjulspor; hvor engang var alfarvej fra Tønder til Ribe, ved hvilken vej – i den nordligste del af Gallehus by – de to guldhorn fandtes. Ude i synsranden stiger Visby kirkes ejendommelige tårn frem.

Byen er i sig selv ringe og er kommet ind i historien ved den omtalte galge og de omtalte guldhorn. Ingen har nogensinde tænkt, at guldsalten har tilhørt nogen i byen eller skulle være gjort her. Men

Carsten Jensen Petersen, født i Gallehus, Møgeltønder Sogn, den 1. juni 1871, søn af snedker Peter Andreas Petersen og hustru Anna Kirstine født Jensen. Gift den 21. juli 1903 med Emma Anna Catharina (Katrine) Petersen, født den 29. maj 1870 i Haderslev. CP død i Aabenraa den 24. februar 1943. Dette portræt må formodes at være fra ca. 1918, hvor CP var sognepræst i Magstrup. Foto: Museum Sønderjylland – ISL.

det er vel også stort, at den har været gemt her gennem mange hundrede år. Fattige og ærlige hænder løftede den af jorden og skænkede den til moder Danmark, der ikke formåede at vogte skatten så vel, som bondens ager i Gallehus havde gjort. Men sagn og fortælling går fra slægt til slægt om disse og andre fund og hører med til det, der i ny og næ fylder gamle og unge i byen med stolte anelser.

Thi folket dér er af en egen slags. Ikke som dem i Møgeltønder, ej heller som dem i Toghale, men lige akkurat som dem i Gallehus. Små-

folk var de for 50 år siden næsten alle sammen. Der var ingen standsforskkel. Men intet ville de hellere end at være noget for sig. Hus ved hus lå dengang langs med gaden i en regelret trekant med udløbere i alle hjørner, i hvert hus en ko eller to eller slet ingen. Men tro ikke, at nogen kendte sig fattig eller trængende. Nej, nej, tiggere boede der andre steder, ikke i Gallehus. Hvad værre var, også over for Gud var man stadig noget for sig. I kirken kom man sjældent, og der var et tidsrum, hvor det ene selvmord fulgte det andet. Dog var der, det forstår jeg nu, et gammelt tungsind i den gamle by.

Midt i byen ligger endnu et teglhængt hus, som i sin tid tilhørte en tændstiksfabrikant. Der var nemlig foretagsomme mennesker iblandt byens og egnens folk. Engang i fordums dage dyrkede man havefrugter og solgte dem i Tønder, pigerne kniplede rimeligvis i alle hjem. Men engang hittede altså en mand på at fremstille futtende træpinde. Det endte desværre med, at det hele, så vidt jeg ved, futtede af en dag. Men et nyt hus blev bygget, og dette hus købtes senere af min fader. Slægten var da ikke fremmed i byen, men havde boet der i et par slægtled. Ellers stammede den fra Jejsing i Hostrup Sogn. Den første vi kender i lige linje tilbage hed Peter og levede i første halvdel af det 18. årh. Den næste, hans søn, var Andreas Petersen, der var indsidder, d.e. en mand uden jord, i Jejsing. Hans søn Peter Andresen giftede sig med en pige i Gallehus og overtog med hende hendes fædrenehjem, men endte, gift 2. gang, på Møgeltønder fattiggård. Han var ellers vognmand og gik under navnet Per Tved. Hjemmet i Gallehus lå og ligger endnu lige uden for stedet, hvor guldhornene fandtes. En af Per Tveds sønner var Andreas Petersen, som lærte bygge- og snedkerhåndværket. Han ejede et hus med en del jord længere mod syd i byen, hvor vejen bøjer af mod kroen. Den næstældste af hans mange sønner var min far Peter Andresen Petersen, der havde lært håndværket hjemme hos sin fader.

Andreas Petersen, min bedstefader, var en anset håndværker, der også søgtes af borgerne i Tønder. Mange gårde i omegnen har han og hans sønner bygget. En mand har fortalt mig, at da en gård i Østerby blev rejst, stod mesteren på muren og holdt rejsetalen med tre sønner ved sin side. Af disse sønner blev to selvstændige mestre i Gallehus, idet den yngste af dem overtog fædrenehjemmet. Den anden derimod, min fader, fik sit bosted længere mod syd i byen. Da far drog ind i tændstikfabrikantens hus, som han selv havde været med til at bygge, havde han med sig sin unge hustru, en bondedatter fra Togha-

le. Hendes navn var Ane Kristine Jensen, hendes far var en fæstebonde under Schackenborg hovedgårdstakst, og gården kaldes i gamle dokumenter Frankes stævn. I mindst et par hundrede år har den tilhørt slægten. Da der ingen sønner var i min moders hjem, overtog en svigersøn halvparten af gården i Toghale, mens fader fik den part af jordene, som lå nord for Gallehus (på Toghalemark). Som følge heraf begyndte fader et større byggeri. Til sidst dannede den en lukket lille gård, rejst af fader selv.

I denne venlige gård, som med sit røde tegltag og sine lyse mure synede langt ud i omegnen, er alle mine søskende og jeg kommet til verden. Vi kunne have været ni, men fire døde som små.

I åndelig henseende ved jeg ikke at nævne noget som helst, der kan have sat præg på de to slægter. Om der har været nogen iblandt dem, som regnede sig til de stille i landet, hvem ved det? Danske var de alle, og et gammel Dannebrog fra før 1864 findes endnu i slægtens eje. Faders slægt har taget små jævne skridt opad. Farfaders fader var møllerkarl og boede i et lille hus i nordenden af byen, en tid også vognmand, men endte dog på fattiggården; hans søn blev håndværksmester og boede i byens centrum; hans ældste søn blev gårdmand og kommuneforstander og boede i byens centrum; hans ældste søn kom til at sidde i en af landets smukke præstegårde. Andre i slægten er velstillede købmænd eller gårdmænd, sognerådsformænd eller sognefogeder etc. Mærkeligt få af den danske gren gik den studerende vej.

Fader var den livlige, hurtige og kvikke natur, der altid var fuld af interesse for livets praktiske side og drøftede gerne dagens sysler og sager. På hans side har vi mange muntre håndværkere og købmænd. Når de mødtes til familie og slægtsstævne, lo og sprang de som børn. Moder var den tænksomme og indadvendte, den dybe nynnende, i sig selv ligevægtige, kloge og uafhængige natur. På hendes side er bønder, gård ved gård, men sælsomt nok også udvandrere. Moder så op til sin mand, og fader så måske endnu mere op til sin hustru. Midt i livets møje var de to lykkelige mennesker. Når moder i de sene år på grund af sin svaghed havde svært ved at stritte mod blæsten undervejs hjem fra et lille aftengilde i byen, kunne fader tage hende på sine arme og bære hende resten af vejen.

Deres første barn, en søn, døde snart efter fødslen. Den næste er jeg. Den 1. juni 1871 er min fødselsdag. Ingen har fortalt mig noget nærmere om denne begivenhed, eller hvordan jeg artede mig i denne

min første tid. De første store erindringer, jeg har bevaret, knytter sig til byggearbejdet ved vort hjem og til en sygdom, som hjemsøgte dette hjem. Begge forældre og et par andre voksne personer fik tyfus, og en snedkersvend døde heraf. Vi børn undslap derved, at vi udsattes til slægtninge og naboer. På den måde kom jeg til at opholde mig nogle uger eller måneder i min moders hjem i Toghale. Kun nogle få småtræk har sat sig fast i min erindring fra de dage. Efter at den hårde sygdom var overstået, samledes den lille børneflokk – vi var tre – igen, og der var nyt solskin over hjemmet.

Først da jeg skulle begynde min læsning på skolen i Haderslev, blev fader optaget som preussisk undersåt, noget der naturligvis måtte ske, for at jeg kunne betræde embedsvejen. Min første skolegang var i Toghale, hvor der virkede en gammel lærer, som havde undervist både mine forældre og alle deres søskende, nu var hans tid snart omme. Om ham selv ved jeg ikke stort at sige ud over det, at han var en ejendommelig personlighed med et par øjne, der stundom forekom at kunne se både udenom og tværs igennem. Men han havde to sønner, som ikke er ubekendte i Slesvigs historie, navnlig på vesterregnen. Den ene var Jens Jessen, senere redaktør af *Flensborg Avis*, om hvem jeg har skrevet i min bog om *Slesvigske Præster*, den anden var degn og skolelærer Peter Jessen, sidst i Daler, vort nabosogn. Skønt den gamle kom fra Toftlundegnen, blev slægten præget af enklaverne og vestkysten. Begge brødre har været med til at give disse egne den smukke plads i vort lands historie, som de stadig indtager. Da Jens Jessen stod på højden af sit virke, udtalte han engang til mig, at det er mærkværdigt at se, hvilken evne vestboen havde til at mestre det danske sprog. Det var også i de egne H.A. Brorson groede op. Efter Jessen kom en yngre mand til Toghale skole, og han blev min egentlige lærer. Det var omkring 1880. Da udfoldede det tyske styre sig fra år til år. Endnu var dog det danske sprog ikke skubbet til side for det fremmede. Den store sprogforordning, som gjorde tysk til næsten udelukkende undervisningssprog i alle fag (undtagen nogle frivillige danske religionstimer), kom først 1888, da jeg havde forladt folkeskolen.

Preussernes historie måtte vi lære fra slaget i Teutoburgerwald til Sedan. Årstallene kunne vi på fingrene, dem vartedes der op med, når den preussiske skoleinspektør kom. Ellers når vi var alene, kunne læreren give os et lille indblik i Danmarks historie, og om den brandenborgske kunne han ved lejlighed udtale sig lidt kritisk. Han lod os forstå, at der var pyntet på den i bogen. Den var børstet, sagde han.

Omkring ved mit tolvte år tog mit liv den vending, som blev afgørende for de kommende dage. Ved en bispevisitats i Møgelstønder kirke kom jeg med mine svar til at vække biskop Godts opmærksomhed.¹ Han, der selv var udgået fra et bondehjem og havde et godt øje for børn, spurgte efter gudstjenesten ved samværet i præstegården, om den dreng skulle studere, hvortil min lærer svarede: Forældrene har vel ej råd dertil. Der blev blandt de kyndige talt mere om den sag, og nogle dage senere besøgte sognepræsten H.S. Prahl² mine forældre og overtalte dem til at lade mig betræde den akademiske løbebane. Jeg siger overtaledede, fordi det den dag i dag er mig tvivlsomt, om det var den af Gud bestemte vej.

Hvad, jeg gik ind til, var foreløbig grufuldt. Den privatundervisning, jeg fik i hjemmet i tre år, blev en pine for min sjæl, som jeg aldrig har glemt. Nu så længe bagefter, når jeg ser tilbage på dette afsnit af mit liv, kommer der op i mig en blandet følelse af beundring og foragt. Jeg må beundre den tålmodighed, hvormed jeg holdt pinen ud. Noget af en fatalist har jeg nok altid været. Ikke en eneste tåre har jeg grædt under den meningsløse og hårdhjernede opdragervisdom, jeg blev offer for, ikke en eneste gang erindrer jeg at have udtalt mig om, hvad der i disse år bundfældede sig i mit indesluttede og let pirrelige og let sårede sind. Men med uvilje og foragt må jeg se tilbage på den ubeslutsomhed og mangel på vilje, hvorved jeg fandt mig i alt i stedet for at bryde overtværs.

Begge dele er blevet hængende ved mig. Jeg har endnu en stor evne til at finde mig i min skæbne, men en ringe kraft til at vove mig ud på nye veje. Jeg har aldrig holdt af at komme for sent, når der drejede sig om klokkeslæt, men jeg er ofte kommet for sent, når det drejede sig om lejligheden. Skønt jeg har sejret i væddeløb i min ungdom og så nogenlunde bestået mine eksaminer, så har jeg dog hverken været en væddeløber eller et eksamensmenneske. Alt, hvad jeg skal løbe med andre om, taber sin værdi for mig, jeg giver afkald derpå uden den ringeste smerte. Det træffer i høj grad noget væsentligt i min karakter og udvikling, når jeg anfører det fra et vist område velkendte ord: uden for konkurrence. Det blev sognepræsten som – uheldigvis – kom til at give mig de fleste undervisningstimer. I timevis var jeg overladt til mig selv, for så ved formiddagens afslutning at modtage en mængde skænd, hvorefter jeg gik hjem, fuld af ulyst til at lære lektie til den næste dag.

De kundskaber, jeg ellers havde brug for, måtte jeg hente mange

steder. I Toghale skole, hos andenlæreren i Møgeltønder, hos godsinspektøren på Schackenborg og en nurse sammesteds. Kun en af mine lærere vandt noget mere end min agtelse og taknemlighed, den nu for længst afdøde C. Jensen fra Genner, sidst i Årslev, Hjordkær Sogn. Alle gjorde de deres flid med mig, og et år efter min konfirmation kunne jeg optages på latinskolen. Fire klasser var sprunget over.

Skolegang i Haderslev

Det blev Haderslev lærde skole, som den hed indtil 1864, eller gymnasiet, som den hed i den tyske tid, jeg kom til at besøge i seks år 1887-1893.³ Skolens rektor (Direktor) var den gamle, patriarkalsk anlagte Jessen⁴. Han var en god tysker, men gav selv timer i dansk og roste sig af at have lært sproget hos Molbech. Af lærere var der en del hjemmefødte, som ligeledes kunne dansk, senere kom historikeren A. Sach til, som kun kendte sproget gennem sine studier og talte det dårligt.

Den gamle rektor har jeg beholdt i venlig erindring. Var han en slesvig-holstener, så har jeg tilgivet ham det. Endnu står han klart for mit øje, således som han efter det store frikvarter plejede at postere sig uden for lærerværelsets dør, lige foran hovedtrappen. Der stod han dag for dag, som en pædagogisk feltherre, der mønstrede ungdomsflokken, mens den stormede op ad trappen for at dele sig i to flokke lige under de to gamle, stirrende øjne. Endnu ser jeg ham i klasseværelset gå op og ned ad midtergangen og stundom standse helt i nærheden af mig eller en anden elev og, mens han med den lange blyant slog nogle små slag i bordet, indprentede nogle væsentlige punkter, som skulle huskes, f.eks. den sætning at »kristendom er ikke lære, men liv«. Åbenbart tænkte den gamle sig at opretholde orden og god tone ved at vise en personlig værdighed alle vegne, hvor han gik og stod, til tider en vis utilnærmelighed, også et ironisk smil. Om der ved lejlighed løb lidt pedanteri med, tør jeg ikke sige. Der havde været en tid, hvor adskillige begavede unge mænd måtte forlade skolen på grund af drik, og i mine dage var der netop også på dette punkt en alt for stor frihed. Først under efterfølgeren blev der brugt andre midler. Der skete det, at vi en af de første dage samledes i skolens aula med en hemmelighedsfuld anende rædsel for at få forelæst skolelovene, noget som i den gamle rektors tid aldrig var blevet nævnt.

Haderslev lærde skole, Katedralskolen, senere billede. Foto: Museum Sønderjylland – ISL.

Jeg tror, at rektor så mildt til landsbydrengen, da han mødte i klassen og satte sig på den nederste plads, uindviet som han var i skolekneb, knap nok fortrolig med det tyske sprog og i alle måder præget, som han var af det fjerne flade landskab og de fattige forhold. Den gamle kendte intet til elskværdigheder, hverken inden eller uden for skolen, men når han mødte mig på gaden, og jeg tog hatten af for ham med al den respekt, som sådan en naturplante måtte have for en almægtig skolebestyrer, så kunne han svare med et: Guten Tag Petersen! Og den lykke syntes jeg var stor. Hvad den mand kom til at betyde for min person, kan jeg nu ikke gøre rede for. Men han er en af figurerne på mit livs scene, som optræder nu og da, slår til lyd med blyanten og docerer: Kristendommen er ikke lære, men liv – og præsten bøjer sig for den gamle filosof.

Den, der indgød mig en daglig angst, var klassens ordinarius, en slægtning til den bekendte digter Geibel. Han var morfinist og aldeles uden al sund metode i sin undervisning. Først senere forstod jeg, at manden skulle tages fra den komiske side, men da havde jeg haft

angsten. Både den sidstnævnte og en gammel professor blev mere en spillebold for eleverne. Utallige er de historier, der kunne fortælles om dem. Omsider forsvandt de, ligesom den gamle rektor, der blev træt undertiden.

Den nye leder af den lærde skole var en mand sydfra. Ostendorf⁵ hed han og har bevaret sig et godt navn blandt de fleste af eleverne. Naturligvis var han også en tysker, men alt småligt lå ham fuldstændig fjernt og var hans væsen imod. Efter at han var kommet til Haderslev, gav han sig til at lære dansk. Hvor langt han nåede dermed, ved jeg ikke, han blev senere forflyttet til Schlesien. Hele skolelivet gennemgik under ham så at sige en fornyelse. Hans egen klasse (prima) blev forsynet med løse borde og stole og trækgardiner for vinduerne. Under undervisningen blev det stillet os frit at tage plads, hvor vi ville, f.eks. til afveksling stående ved vinduet. Vi skulle i det hele taget behandles som voksne, forstandige mennesker. Det har somme-tider været mig påfaldende ved tyske universiteter, at det dér tilsyneladende gik mere skolemæssigt til end på vor nordlige latinske.

Påfaldende var det, at rektor snart efter indførelsen af de strenge skolelove selv erklærede, at sådanne love ikke var for ikke at overtrædes, men for at de ikke måtte overtrædes for meget. Og det som gjorde, at han blev så frisindet og skænkede sine elever en stadigt voksende tillid, var efter hans eget udsagn det, at han hos den nordslesvigske ungdom havde mødt en så åben karakter og et så stort mål af redelighed over for læreren, som han ikke havde ventet og vel næppe heller kendt andetstedsfra. Da var det gået op for ham, at med militæriske eller anstaltsmæssige opdragelsesmetoder skulle denne ungdom ikke dannes. Også uden for skolen ville han have denne ungdom i sin hånd, dog i frihed. Medens det var forbudt at gå med en cigar på gaden, kunne det godt ved visse lejligheder tillades at holde et regelret sold efter tysk studentskik. Rektor bød da: Slut kl. 12. Dette overholdtes på den måde, at præses ved midnat erklærede det officielle sold forbi: die offizielle Kneipe ex. Hvorefter man roligt fortsatte, så længe man lystede. Således overtrådtes skolelovene, men ikke for meget.

I alle de år jeg tilbragte i Haderslev, var der ingen strid eller tvang m.h.t. sprog eller nationalitet blandt eleverne. Næsten halvdelen af mine kammerater var dansktalende og brugte ganske uhindret deres modersmål. Mange af de tysktalende borgerbørn fra Haderslev kunne også godt forstå og tale sproget, og de gjorde sig ofte en fornøjelse at

snakke sønderjysk med os andre. Skriftdansk derimod hørtes ikke i vor kreds. I begyndelsen var der endnu et par danske sprogtimer om ugen, men de blev, efter at rektor Jessen var fratrukket, gjort til frivillige timer og fandt da kun ringe tilslutning, nærmest kun af nogle dansk-sindede elever.

Under mit ophold i Haderslev boede jeg hos en lærer ved folkeskolen, hvis datter blev min senere hustru.⁶

Studietiden 1893-99

Påsken 1893 forlod jeg skolen for at begynde det teologiske studium. Samme tid, skærtorsdag aften, døde min moder. Med hende mistede jeg alt, hvad et menneske kan miste og berøves ved en andens død. Mange ting, som møder os her i livet, får vi en forklaring på, når år er gået. Dette har jeg aldrig lært at forstå. Hun sov stille hen uden en klage, uden et farvel, ja uden så meget som et afskedsblik, træt og afkræftet, som en, der begærer at hvile og intet andet. Små folk i byen kom og så hende, da hun var død og lagde en fattig, selvbundet krans på hendes kiste. De vidste, hun havde været deres ven og hjælper, skønt hun havde kun lidet at hjælpe med. Men mig har den efterfølgende tid mere og mere indtil dette øjeblik lært at forstå, at alt det bedste og dybeste jeg ejer, har jeg arvet fra denne kvinde. Et år derefter blev hendes søster os en god stedmoder.

Af sparsommelighed valgte jeg Kiel som mit første universitet. Her var der håb om at komme til at nyde nogle stipendier, og rejsen var let at overkomme. Nogle slægtninge på mødrene side besøgte Ribe skole sammen med en del andre unge mænd fra sognet, og derfra gik de til Københavns Universitet. På hele deres studievej har de nydt godt af de til Slesvig henlagte legater o.s.v. Min fader så fra begyndelsen klart i denne sag og erklærede, at hans søn skulle blive i landet. Den vej, jeg derved kom til at gå, var ikke uden vanskeligheder, men jeg har mange gange takket ham for denne afgørelse. Det blev på den måde min lod at dele godt og ondt med det folk, som måtte kæmpe sin kamp mod Danmarks gamle fjende gennem et halvt århundrede.

Universitetet i Kiel var, da jeg blev indskrevet i dets liste, ikke mere slesvig-holstenismens arnested som i forrige tider, simpelthen af den grund, at denne politik – som en modsætning til både Tyskland og Danmark – havde udspillet sin rolle. De teologiske lærere var næsten

alle indvandrede tyske videnskabsmænd, der fra deres kateder aldrig rørte ved et politisk spørgsmål. Ingen af dem kom til at betyde noget for mig. Jeg mærkede vel, at deres visdom dog i grunden kom fra en fremmed verden og i et fremmed klædebon. Det var ikke Danmarks og Nordens kirke og ikke nordisk tale eller tænkning, som mødte mig. Først længe bagefter har jeg fået et begreb om, hvilken hindring det har været for mig – og formodentlig for andre med – at modtage hele min åndelige dannelse og udvikling i et fremmed sprog og omgivet af et fuldstændig fremmed åndsliv. Jeg tvivler ikke om, at de folk har nemmet det bedst, som i større eller mindre grad satte deres eget til side og blev fremmede for deres eget folk. Men der var altså ingen anden vej.

Når jeg siger, at af de akademiske lærere i Kiel fik ingen betydning for min indre udvikling, hænger det nok sammen med, at jeg som adskillige unge studenter brugte mine første semestre til meget andet, end hvad man just kan kalde studeringer. Jeg var en kunstelsker og har tilbragt megen tid i det akademiske kunstkabinet og i læseværelset, ligesom jeg besøgte kunstsamlinger, teater og udstillinger og med stor forkærlighed hengav mig til arkitekturen og dens historie, navnlig da til den så storslåede og så alt overrørende kirkearkitektur. En sommerdag opførte vi også et skuespil, nemlig det store Gustav Adolf festspil af Otto Devrian, med ham selv i kongerollen, endda for meget høje herskaber. Ellers dansede vi ved lejligheder og sad ved ølbordet i vore foreninger. Under alt dette stod teologien ofte i baggrunden, og det var ikke helt uden indre sammenhæng, at da jeg senere for anden gang vendte tilbage til Kiels Universitet, genkendte fægtmesteren mig, men professorerne ikke.

Hver middag kl. 12 rungede et kanonskud hen over fjorden og fik vinduerne i universitetsbygningen til at klirre. Dette skud angav ikke blot tiden, men gav også til kende, at den kejserlige flåde, hvorfra skuddet kom, var toneangivende i byen eller dog mente at være det. Alle de kejserlige besøg gjaldt naturligvis kun flåden. Imellem studenterne og søofficererne eller kadetterne på søakademiet var der kun ringe og tilfældig forbindelse. Stridigheder f.eks. i form af dueller var kun undtagelser. Enhver skøttede sig.

Det gamle Kieler-borgerskab sympatiserede sikkert mest med studenterne, men tusinder af arbejdere var knyttet til det kejserlige værft. Enkelte tildragelser om bord på de store skibe kunne sætte mange sind i bevægelse. Straks i mit første semester var jeg tilskuer ved

en stor begravelse. Så vidt jeg mindes, omkom ca. 40 mand ved en kedelekspllosion, da et nyt skib var på prøvofart. De begravedes i en fælles grav. Kejseren begik ved denne lejlighed en af sine mange taktløsheder. I stedet for selv at komme til stede sendte han et telegram, som udtalte den høje herres medfølelse, men sluttede med ordene: Im übrigen Volldampf voraus! Hvilke ord vakte bitterhed i mange sind.

Fra det provinsielle akademi med de mere hjemlige forhold blandt de mange kendte kammerater drog jeg – efter 1½ års ophold – til Berlin. Et beskedent stipendium fra Tønder var lovet mig, og nogle undervisningstimer ville vel hjælpe lidt på budgettet. Det var nu meningen at få noget bestilt. Derfor fik jeg mig indlogeret i et stift, hvor man boede nogenlunde billigt, og hvor jeg havde tænkt mig at komme under stimulerende indflydelse og lidt kontrol. Huset hed Melanchton-stift og havde plads til en 20-30 studenter af alle fakulteter, som levede under tilsyn af en senior og under overtilsyn af en hofpræst. En præsteenke var bestyrerinde. Allerede ved den første indtræden i huset blev jeg skuffet. Enhver beboer fik uden videre udleveret en nøgle til gadedøren. Samlivet begyndte med et regulært sold. Hvad der var af husorden, indskrænkede sig til det rent udvortes. Af åndelig tugt og klosterregler var der intet.

Så forsøgte jeg selv at lægge en arbejdsplan. Forelæsningerne ved universitetet vandt min interesse, hvad de ikke havde gjort i Kiel. Professor Harnack⁷ læste sin kirkehistorie (oldkirken). Jeg mindes endnu det indtryk, det gjorde på mig, da han på sin legende måde, halvvejs siddende på selve katederet med et dinglende ben foran og et penneskaf i hånden, udtalte som det samlede historiske resultat af Jesu liv: Alt, hvad vi ved om Jesus, er dette, at han har levet og lært, at han er død, og at hans disciple har troet at se ham igen. Opstandelsens under var der ingen plads for i historien. For resten vidste jeg ikke dengang, med hvilke midler jeg skulle undersøge pålideligheden i denne historiegranskning. Først langt senere har jeg forstået, at også rent historisk set – uden at kalde på den religiøse indstilling – er sagen ikke så ligetil. Enhver alvorlig gransker vil have meget svært ved at komme uden om de vidnesbyrd, som foreligger til bekræftelse af dette og andre undere i Jesu liv.

En modsætning til Harnack i sin fremtræden på katederet var Julius Kaftan⁸. Hans foredrag var tørt, ofte dikterende og på grund af manglende tænder ofte hvislende, hvilket sidste endnu forøgedes ved

den skarpe s-lyd, som han havde arvet fra sin hjemegn, Løjt Sogn. Han var en dogmatiker af den ritschl'ske skole, men byggede sit eget system. Det forekom mig, at han brugte den lutherske ortodoksis udtryksmåder, mens der dog lagdes noget nyt deri i et sådant omfang, at sandheden og redeligheden vanskeligt kunne være tjent dermed. Her har den mere personlige side af striden mellem højre og venstre i tysk teologi haft sin egentlige brod, idet man fra venstre bebrejdede de gamle, at man lærte en dogmatik, som intet moderne, sandhedssøgende menneske kunne bøje sig for, mens man fra højre bebrejdede den nye teologi, at man lærte noget ganske nyt, en moderne subjektivism, ja en helt ny religion uden dog at løse sig fra den gamle former. I personlig berøring kom jeg ikke med nogen af disse lærde, men Kaftans forelæsning hjalp mig naturligvis til at få større klarhed over den liberale teologi. Af lærere uden for det teologiske område skal jeg nævne Heinr. v. Treitschke. Hans forelæsning om stat og kirke samlede en stor skare tilhørere i husets største auditorium. Kraftig og bred, som han stod der, var hans tale også stærk og krydret med vittighedens salt. Han var meget tunghør og lagde derfor hverken mærke til klokkenes slag eller forsamlingens tilråb. Man gav ham derfor heller ikke ved indgangen den sædvanlige hilsen med trampen eller håndklap.

Lige over for universitetsbygningen (Unter den Linden) lå Kaiser Wilhelm I's palæ, i hvis ene fløj det kgl. bibliotek opbevaredes. Her satte jeg mig en dag til rette med pen og papir for at gennemgå Matthæus-evangeliet. Jeg nåede ikke til ende med det.

Byen Berlin tog mig mere og mere. Dens raske gadeliv med stadig nye indtryk, dens alsidighed og brogethed, dens storhed både i det enkelte og i helhedsbilledet, dens gemytlige selskabsliv, hele den berlinske oprindelighed, ja selve dette at finde en stor sum af ligefrem og ukunstlet menneskelighed midt i en verdensby, fængslede mig meget. Og når jeg nu efter så mange år ser tilbage på den vinter, jeg studerede i den tyske hovedstad, og spørger mig selv, hvad dette mit første møde med en residens- og verdensby har haft af betydning for mit senere liv, så tror jeg det betød mere, end jeg da kunne blive mig bevidst. Det var ikke blot dette, at jeg oplevede, hvad enhver ung mand vil komme til at opleve på sin første store rejse ud i verden: at målestokken bliver forandret. Mennesket er alle tings mål, et elastisk mål der udvider eller indsnævrer sig, efter som øjet rækker langt eller kort. Berlin løftede mig en stund op i en art residensatmosfære, op

over provinsen og spidsborgermiljøet. Da jeg rejste hjem igen og fra Lombardbroen i Hamborg så ned over Alsterbassinet, fandt den gamle landsdelsby ingen nåde for mine unge øjne. Jeg havde vandret dagligt Unter den Linden og over Lustgarten, jeg havde i nationalgalleriet stået så mangan gang over for Böcklin, Menzel, Kantbach, Rembrandt – jeg havde stået på Louisebro og set op ad den $\frac{3}{4}$ mil lange Friedrichsstrasse med dens menneskevrimmel, mens de store fjerntog rullede frem og tilbage til Aleksanderpladsen. Jeg kom fra hoffets, diplomatiets og intelligensens by, Tysklands unge stærke hjerte, fra det sted, hvor samfærdslens kongeveje i Nordeuropa mødes. Hamborg – hvad er Hamborg? Jomfrusti? Elbe? Sct. Pauli? En røgindhyllet kaffeforretning, ikke værd at se på.

Men jeg fik noget sundere og bedre med mig hjem end denne overanstrengte målestok, som dog snart rettede sig. Jeg havde oplevet, hvor mærkværdigt let og hurtigt en landsbydreng fra Nordslesvig fandt indgang blandt storbyens mennesker. Det var en kold efterårs-morgen, da jeg med min studenterbylt i hånden traskede første gang gennem Brandenburger Tor og på mit første spørgsmål efter en bestemt gade af en bagerdreng fik det godt berlinske, men lidt opmuntrende svar: Det wees ich nich. Hvor langt anderledes var det, da jeg en nat i marts stod på toget på Lehste banegård for at drage hjem igen. Ene var jeg da, men jeg følte noget i denne by, som var blevet mit og trods afskeden fulgte mig. Den store fremmede verden havde skænket mig minder, som jeg ville gemme længe på. Noget lignende har mødt mig senere på andre steder. Og jeg, som ellers har så svært ved at komme i samtale med et menneske, har gennem disse erfaringer vundet et stykke tro på, at det menneskelige findes alle vegne, ikke mindst i de frygtede storbyer.

I foråret 1895 tog jeg vejen sydpå. Vandretrangen, som jeg endnu føler hvert forår, var for stærk. Hvad det end måtte koste, så måtte og skulle jeg have bjergene at se. Efter en lang rejse, som sædvanligt på fjerde jernbaneklasse, landede jeg i den lille bayerske by Erlangen.⁹ Det var helt imod min forventning bitterlig koldt, og værtinden måtte af ren medlidenhed lægge et par stykker træ i kakkelovnen. Senere hen fik vi 30-40 graders varme.

Universitetets stolthed, teologen Frank, levede ikke mere. Jeg måtte nøjes med mænd som Zahn og Seeberg. Privat gennemarbejdede jeg med megen flid profeten Esajas. I det hele førte jeg et meget stille liv uden nogen tilslutning hverken til professorer, studenter eller byens

befolkning. Men fra tid til anden foretog jeg naturligvis en udflugt i omegnen. Flere gange gjorde jeg en søndagsspadseretur til Nürnberg. En vandring på flere dage førte mig gennem fränkische Schweitz til Bayreuth; Fichtelgebirge nåede jeg ikke.

Det mærkeligste og interessanteste var en fodrejse til bispebyen Bamberg. Nürnberg er evangelisk, men Bamberg er et af den katolske kirkes gamle knudepunkter i Sydtykland. Jeg vandrede natten igennem for at kunne nå mit mål i den tidlige morgenstund. Det var nemlig Kristi Legemsfest, en af den katolske kirkes største højtider. Men da jeg kl. fem-seks om morgenen vandrede ind ad byens gader, var kirkerne allerede fyldt med røgelse, bestrøede med fint grønt, og ud og ind gennem dørene færdedes festklædte mennesker af alle slags og fra alle egne af landet. Mange havde jeg allerede kl. fire mødt uden for byen. Jeg havde den dristighed at besøge den prægtige domkirke med dens rige historie og arkitektur, mens man beredte sig derinde til den store procession gennem byen. Det var første gang i mit liv, at jeg mødte det væld af gammel kristenkultur, bygget op gennem tusinde år, som en domkirke af rang frembyder. Gemt bag en pille var jeg en tavs tilskuer, mens processionens hoved dannedes i koret. Da skarerne i en uendelig række bevægede sig gennem gaderne, stod jeg derude i den lyse sommerdag og lod det brogede billede glide forbi mit øje: bisper, prælater og præster. Sakramentet (eller Guds moder) under baldakinen omgivet af bayerske husarer, munke og nonner, hver i sin ordensdragt, skoler og foreninger og en utallig vrimmel af mennesker klædt i maleriske dragter, alt sammen båret og besjælet af den til højtiden svarende alvor. Jeg har aldrig haft noget til overs for processioner, mennesket bliver let, mens det spanker frem i rad og række, til en pjanket dukke. Men en skare af stille, fremadskridende mænd og kvinder, lig en pilgrimsmasse dragende ud ad domkirkens porte, man ved ikke hvorhen, må fængsle en hvilken som helst tilskuer, også den fremmede, som intet kender og intet forstår. Det har vel været et syn som dette, der har været med til at vække en endnu utilfredsstillet længsel efter at lære den kirke lidt nærmere at kende, som formår at udfolde et sådant mål af pragt og storhed midt i det moderne liv.

Fra Mannheim gik rejsen langs med Rhinen, til dels med skib, til Köln. Over Bremen og Hamborg nåede jeg hjem fra denne min første europæiske rejse. Helt fra latinskoledagene havde jeg gennemkrydset landet til fods og tog nogle miles vej som en spøg, men da jeg denne

gang trådte ind ad døren til mit hjem, havde sommerens strabadser i den grad taget på mig, at min egen søster i første øjeblik ikke kunne kende mig. Efter denne højtspændte legemlige anstrengelse var det næsten som en hvile at skulle være soldat et års tid. Fra 1. okt. 1895 til 1. okt. 1896 lå jeg som et-årig frivillig ved regiment v. Manstein i Haderslev. Jeg tog del i uddannelsen til officer, underkastede mig den dermed følgende teoretiske og praktiske eksamen og forlod tjenesten som underofficer.

Studeringerne begyndte igen og det for alvor. Der skulle tænkes på eksaminer. Thi desværre formår kun få at løfte sig op over det synspunkt, at en god eksamen er studeringernes sidste mål. Livets egen store prøve, som følger efter, regnes for en bagatel. Jeg mødte i Kiel, hvor professorpersonalet imidlertid havde forandret sig en del. Den ungdommelige og livlige, meget moderne og frisindede Otto B. Baumgarten¹⁰ havde indtaget lærestolen i praktisk teologi. Han havde berejst landet og opsøgt provster og præster, hilst på personligheder, hvor han fandt dem, for at komme i forbindelse med provinsernes teologer og kirkefolk. Munter og elskværdig som han var, optrådte han som en vindende agitator for en ny teologi og en ny tro. Han kunne i forbigående kalde sig selv en moderne pietist, og så meget sandt var der nok i denne betegnelse, at han følte en del mystiske grundstemninger i sin sjæl, som ikke ret ville nøjes med Ritschl¹¹ eller Kaftan, et stykke uregistreret følelsesreligion, som han så regnede for pietisme. Uden tvivl havde han sans for det underfulde i al tilværelse, men undere som gennembrud af naturlovene, sagde han, »kan jeg på grund af mit almenfilosofiske standpunkt ikke anerkende«. Ild var der i ham, og han søgte at gøre enhver ung teolog til talsmand for en levende overbevisning og til en nidkær arbejder i menigheden. Han selv havde været præst og kom fra Baden. Jeg gjorde mig til en regel, fortalte han os, at besøge hvert hus i min menighed en gang hvert fjerdingår. Den slags mennesker kan ikke andet end påvirke deres omgivelser. Hvor dybt deres indflydelse går, bliver en anden sag. Baumgarten blandede sig i flådepolitik (var ven af storadmiral Tirpitz) og proletarpolitik, søgte og fik indgang i mange fornemme hjem i Schlossgarten og Dusternbrook og spiste til middag hos Ida Hahn-Hahn. Han havde været gift, men tidligt mistet sin hustru.

I megen modsætning til hvad vi havde kendt før, tog han sig af sine studenter også uden for studiet. Da han opdagede, at jeg søgte et stipendium, og fik lidt indblik i mine økonomiske forhold, overra-

skede han mig en dag ved at bede mig til middag hos sig, hvilket blev til en regel en gang om ugen. Han overraskede mig endvidere med en ny indbydelse fra et hjem, han selv havde omgang med. Inden jeg så mig om, sad jeg ved et godt middagsbord hele ugen rundt med undtagelse af søndagen. For mig betød det ikke så lidt at få god mad hver dag, men mere endnu betød det at færdes i de smukke hjem blandt intelligente mennesker. Hos etatsrådinde Prehn og hendes søster fru Kraus stødte jeg på navne, der er kendte fra Slesvigs og Holstens, også slesvig-holstenismens historie. Dette historiske blev dog, så vidt jeg husker, aldrig berørt ved bordet. Familien kunne dansk og havde slægtninge i Danmark. Bl.a. lod den unge danske kunstmaler Aksel Holm sig se på gennemrejse fra Paris. Etatsrådinde med sit indtagende smil og sine hvide dinglelokker foran ørerne var et af de elskeligste mennesker, jeg har mødt. Datteren Elise var portrætmalerinde og havde sin store umage med at male den livlige professor, hvis ansigt stadigt bevægede sig, og når det ikke bevægede sig, blev til en underligt intetsigende masse. Hos Müllenhoffs var der en slags circle af skønånder. Moderen boede som enke med en søn og en datter hos sig. Manden havde haft billedskærverksted. Emma Müllenhoff, mor og datter af samme navn, er nu bekendte som oversættere fra engelsk, navnlig af Robinson, men også som selvstændige forfattere. Gennem den Prehn-Kraussiske familie modtog jeg en venlig indbydelse fra fru Kapitain-lieutenant Sattig, f. Hilmer, der var beslægtet med den v. Kroghske slægt og derfor opholdt sig i Haderslev, hvorfor de også kunne tale dansk. Med en del af disse mennesker har jeg opretholdt forbindelsen et stykke tid, men tabte dem desværre, eller de mig, til sidst af syne. Når jeg ser tilbage på denne tid og hele min studentertid, kommer det stadig på ny til min bevidsthed, hvor overordentlig langsomt min indre udvikling er gået for sig. Hele vejen var fattigdom min lod, næsten min skæbne, og det nationale dobbeltforhold, der næsten krævede to sjæle i et bryst, var en stadig hindring.

Der gik et år med ihærdigt arbejde, en tid lang i selskab med en kammerat. Den første teologiske eksamen afholdtes af de to biskopper (Slesvig og Holsten) hver med det hold, som var født inden for hans stift. Jeg sammen med en fire-fem andre mødte altså hos Slesvigs bekendte biskop, dr. Theodor Kaftan.¹² En prædiken indleveredes i forvejen og måtte holdes i et menighedshus den sidste eksamensdag. Alt det øvrige var mundtligt og foregik i biskoppens stuer. Hovedresultatet af prøven var for mit vedkommende tilfredsstillende.¹³

De to følgende år gik med nyt eksamensarbejde, som dog blev afbrudt ved en militærøvelse i Kiel, fortsat i lejren ved Lochstedt og afsluttet i manøveren i Nordslesvig. Det sidste halvår tilbragte jeg hjemme hos mine forældre. Fader havde købt et lille hus ved siden af gården, og der fik jeg min arbejdsstue i ro for mig selv. Indtil kl. et sad jeg hver nat i mit ensomme kammer, hvor firben og rotter af og til lod sig høre, mens måren listede rundt på loftet. I den ene ende af stuen var to panelsenge, hvor husets beboere gennem tiderne havde søgt deres nattehvide. Der lå sidst Søren og Agnete, og i min barndom Mathias Væver og Stine. Nu er huset forsvundet som så mange andre i den lille by. Studenten er forsvundet med; det lille lys er slukt, og mindets svage gnist vil snart gå samme vej. Denne læsetid var de sidste måneder, jeg tilbragte i min gamle fødeby.¹⁴ Da færdedes jeg endnu en stund blandt sognets ungdom, mine fordums skolekammerater, sad i de gamles kreds og hørte på deres enfoldigt kloge tale, der ofte kom tilbage til det samme, og hørte ved gilderne folkets sange. Det klinger endnu alt sammen, men så langt borte fra, så dæmpet, så tungt og vemodigt. Mange af dem, der sang, ligger nu ved kirke-muren, andre er faret over havet, og de, der blev tilbage i byen, har bredt sig lidt mere, idet de tog naboens grund ind til deres eget. Af min slægt bor nu ingen mere i den minderige landsby, engang var vi så mange.

O. Baumgarten var min velgører, endnu skylder jeg ham tak. Men min sjæl kunne han ikke danne. Just i det tidsrum, jeg gik ud og ind hos ham, kom det langsomt til et indre opgør hos mig. Ikke teologien, men bibelen blev herefter min velgører. Jeg modnedes i nærheden af korset.

Præstetiden i Flensborg 1900-03

Efter de nye bestemmelser stod det kandidaterne, som ville til Nordslesvig, frit for at udtale et ønske om enten at komme på præsteseminarieret i Haderslev¹⁵ eller til en præst for at uddannes i den praktiske præstegerning. Jeg valgte det sidste, da jeg ikke mente at trænge til den undervisning i dansk, som seminariet nærmest havde at byde. Min læremester blev da pastor N.C. Nielsen¹⁶ i Sommersted, og jeg fik dér, i modsætning til de akademiske problemdiskussioner, lejlighed til at se, hvorledes en troende præst – han var formand for IM i Nordslesvig – tog fat på menighedsarbejdet, og hvad han vidnede

om på sin prædikestol. Under mit ophold i præstegården måtte jeg føre en dagbog, som indsendtes til konsistoriet i Kiel.¹⁷ Med dette lærevikariat var min uddannelse til ende. Nogle små sidespring blev der gjort undervejs. Således gennemgik jeg i Kiel et teoretisk kursus i sygepleje (navnlig forbindelse af sårede i krigstilfælde), som efterfulgtes af et praktisk kursus i det store Eipendorfer Krankenhaus ved Hamborg. Efter embedseksamen måtte jeg tage et pædagogisk kursus ved præsteseminariet i Segeberg.

Endnu kom jeg, før der var et embede til mig, en tid som huslærer til Nustrup, hvor provst Gottfriedsen¹⁸ var i forlegenhed for en lærer til sine børn. I Nustrup herskede en helt anden luft end i Sommersted. Provsten var en klog og beregnende myndighed, tilmed en hjemmetysker, i teologisk henseende korrekt, men ingen ven af IM. Husets ungdom var naiv og lystig. Det kunne ske, at to-tre døtre efter middagsmaden, når de skulle til at gøre rent i spisestuen, lagde sig side om side langs ad bordet. Synge og spille gjorde de alle sammen. Da jeg hver søndag besøgte min kæreste i Haderslev, kan det siges, at det var muntre dage.

Kun fire måneder varede denne overgangstilstand. Efter samråd med konsistoriet opfordrede provsten i Flensborg mig til at overtage gerningen som hjælpepræst i Frue Sogn, hvilket tilbud jeg ikke havde mod til at afslå. En af de sidste dage i september blev jeg præsteviet på en såkaldt gejstlig synode i Sønder Brarup i Angel af generalsuperintendent Dr. Kaftan. Og så begyndte mit livs gerning.

Fra 1. oktober tiltrådte jeg et embede i Flensborg,¹⁹ som måtte have adskillige vanskeligheder for en ung og ny begynder. Officielt hed jeg hjælpepræst ved Frue kirke. I virkeligheden var jeg præst på tre forskellige steder. I den store Frue kirke, Mariakirken, måtte jeg sammen med kirkens to præster deltage i søndagsarbejdet efter en fælles plan. Men lidt længere henne i gaden lå den lille danske kirke, en gammel hospitalskirke, som kaldtes Helligåndskirken. Hver anden søndag skulle jeg forrette gudstjeneste her. Jeg var, som det hed i min instruks, i min gerning a) hjælpepræst ved Frue kirke og b) præst ved den dansktalende menighed i Flensborg. Foruden disse to kirker lå der endnu et kapel i Nystaden (Betlehems-kapellet, nu Sct. Petri kirke), som hørte med til det store Frue Sogn, men dog alligevel havde sin egen præst. Hos denne præst skulle jeg gøre tjeneste, navnlig ved børnegudstjeneste, fastegudstjeneste o.a. Af embedshandlinger kunne de tre præster lægge hen til mig alt, hvad de ikke selv kunne overkomme.

Jeg selv anså mig hovedsagelig som dansk præst i Flensborg, og den menighed, der hver anden søndag samledes om min prædikestol, var mig langt den kæreste, den tilhørte mig alene. Det var en slags diasporamenighed, hvis medlemmer boede spredt over den store by, dog mest i den nordre del (Frue Sogn). Den havde også noget af den ynde over sig, som en diasporamenighed må have. Man slutter sig sammen med en større inderlighed og en næsten familiær fortrolighed. Præsten bliver let de enkeltes ven og tillidsmand, ja ofte deres forkæmper og forsvarer. Han er, når han står i deres midte, noget af en hjemmets talsmand, en profet og tolker af følelser, der ofte ikke må udtales med rene, klare ord, men kun må og kan få lyd i en hjertetone.

Det var dog ikke en udenlandsmenighed, jeg var blevet præst for, som de danske i Berlin eller London. Den danske menighed i Flensborg var helt anderledes stillet. For det første stod vi inden for den slesvigholstenske landskirke, var altså undergivet den kirkelige myndighed, provst og biskop, konsistorium og ministeren i Berlin, og man så os godt på fingrene. Den nye hjælpepræst, som endnu ikke havde fået fast ansættelse, skulle tage sig vel i agt for, hvad han gjorde. Dernæst var det ikke en koloni af indvandrere, skønt mange af menigheden, ligesom jeg selv, var tilflyttet fra det danske Nordslesvig. Og endelig lå det i sagens natur, at der ikke kunne være tale om nogen understøttelse fra Danmark. Dertil kom, at den kreds af mennesker, som udgjorde menigheden, stod i en stille kamp for sin nationalitet, en kamp som i og for sig ikke måtte få lov til at ytre sig i menighedslivet, men som dog selvfølgelig havde sin indflydelse på dette.

Der var øre inden for disse kredse i de dage, da den nye præst skulle tiltræde sit embede. Pastor Carstens,²⁰ som helt siden 1864 havde været præst for den danske menighed, var ved overrumpling fra provstens side trængt ud af sin gerning og havde nedlagt embedet. Så snart det var sket, havde myndighederne indskrænket de danske gudstjenester til det halve, hver anden søndag. Dansk konfirmation var afskaffet. Men alle de i byen, som ønskede kirkelige handlinger (nærmest barnedåb, sjældnere brudevielse og meget sjældent begravelse) foretagne på deres danske modersmål, skulle have lov dertil, dog således at disse handlinger tilførtes kirkebøgerne i de sogne, hvor vedkommende boede.

Med indskrænkningen af de danske gudstjenester, der også kom som en overrumpling, var man ikke tilfreds, og der var derfor samlet mange hundrede underskrifter i byen under et andragende til konsistoriet i

Kiel om at beholde den fulde række som hidindtil. Andragendet havde fået afslag, og der herskede en ikke ringe ophidselse i menigheden.

Under disse forhold betrødte jeg for første gang den danske kirke. Det var den sidste søndag i september, da den gamle Carstens, som var yndet af alle, tog sin afsked. Provsten havde givet mig det dårlige og taktløse råd at være til stede i kirken allerede den dag iført min præstekjole, for, som han sagde, at man med det samme kunne se den nye præst. Grunden var, som jeg senere har formodet, nok den, at den tyske provst ønskede at have et vidne under prædikestolen, mens den gamle sagde farvel til sin menighed.

Idet jeg kom ind og ville tage plads foran i kirken, stod jeg over for en dame og spurgte beskedent, om den plads var optaget? Jeg fik et kort og afvisende ja. Det var, som om der i det hele taget ikke var plads til mig på dette sted. Så tilegnede jeg mig en anden stol i den rolige bevidsthed, at jeg selv var et medlem af denne menighed, og at der i min indre var en følelse og en vilje, som berettigede mig til at sidde blandt disse mig ellers ubekendte mennesker.

Søndagen efter gik provsten med mig over i den samme kirke for at præsentere mig for min menighed. En regelret indsættelse skulle ikke finde sted, da jeg kun var hjælpepræst. Jeg stod ved hans side på gulvet, mens han holdt sin tyske tale, hvoraf jeg ikke mindes noget mere. Derefter gik jeg ind i det lille beskedne sakristi, hvor mine forgængere havde siddet gennem hundreder af år. Og her blev jeg glædeligt overrasket. På den ene væg var nemlig opslået et »velkommen« i guldbogstaver omvundet med grønt. Ingen så det uden mig, og ingen behøvede heller at se det.

Så holdt jeg da trøstigt min første danske prædiken i Flensborg, og jeg tænker, at de, der hørte den, forstod den godt nok. Dagen efter bad jeg kirkeværgen ved Frue kirke, som for resten selv var en dansk mand, om at få dette »velkommen«. Han sendte mig det straks i en stor konvolut, og det opbevares den dag i dag som et kært minde om mit første møde med min første menighed. Æresporte og ståhejer har jeg aldrig ønsket mig, jeg ville blive dårlig tilpas derved. Men et velkommen, som jeg alene forstår, og et stille håndtryk så upåfaldende, at end ikke den, der står allernærmest ved, lægger mærke dertil, det er, hvad der glæder mig.

Imens gik menighedens kamp for modersmålet i kirken sin gang. Man henvendte sig på ny til konsistoriet, og en søndag jeg trådte ind i kirken, hørte jeg en af kendte damer i Flensborg udbryde med

Helligåndskirken i Flensborg, nutidigt foto. Kirken er bygget i 1386 som kirke for Helligåndsstiftelsen, og siden 1588 har dansktalende flensborgere brugt den til gudstjeneste, se Henningsen og Runge 2006. Foto: Museum Sønderjylland – ISL.

forbavselse: 2000? Så mange underskrifter havde det nye andragende fået. Der var tilløb til sejrstemning. Men håbet blev til skamme, som så tit i den preussiske stat. Alt blev som det en gang var bestemt. En dag, da jeg mødte frem hos provsten,²¹ lå de mange underskrifter på hans pult, et helt bind. Han bladede i dem og viste mig nogle af navnene, hvorefter han slog bogen i og kaldte det hele en uforskam-methed. Jeg tav dertil.

I de dage, som nu kom, forsøgte jeg at finde min menighed, hvilket ikke var så let. Den gamle præst havde ikke ført personregister. Jeg måtte spørge mig frem efter en hel del familier eller vente, til man kom og forlangte embedshandlinger af mig. Iblandt de kendte familier skal jeg nævne: Rigsdagsmand Gustav Johannsen, redaktør J. Jessen og hans stab (Kristiansen, Filskov, Svensson, Lausten, Christensen), vinhandler Kolding, grosserer Severin Schmidt, fru doktor Cordes, bankdirektørerne Nielsen og Thomsen. Andre familier som gasværksbestyrer Madsen og værftsdirektør Bredsdorff var vel dansksindede og dansktalende, men kom sjældent i den danske kirke. Endnu må dog nævnes kirkens gamle præst, som blev boende i byen, og dens organist Kristiansen, hvis to brødre var præster i Nordslesvig. Begge disse mænd har trofast og vedholdende stået til tjeneste for den danske menighed og kom mig i møde med megen velvilje. Men når jeg her har nævnt en række navne, hvortil der kunne være mange flere, da siger jeg ikke, at disse familier stod mig nær frem for andre. Tværtimod. Jeg har haft min gang i mange små og mindre velstillede hjem, og der har der knyttet sig bånd, som ikke er løst den dag i dag. Særligt har jeg at mindes et lille samfund af troende mennesker, som optog mig i deres midte og lod mig lede deres samtalemøder.

Trods det at gudstjenesterne, som det hed i klageskriftet, mere og mere fik præg af tilfældighed, da spredt boende mennesker i en stor by let kan komme i vildrede med, på hvilken søndag der prædikes, så blev kirkebesøget dog i jævn tiltagende, så vi i løbet af et par år kom op på 100–120 deltagere i de sædvanlige søndagsgudstjenester. Til de store fester var kirken fyldt. Mærkværdigvis brugtes endnu den danske salmebog (kongerigets), ikke den nordslesvigske. Senere har man indført den sidste, vel af den grund, at mange familier, som kom fra Nordslesvig, havde deres salmebog med og helst ville benytte den.

Da jeg kom til Flensborg, stod den gamle store Frue kirke under

Carsten Petersen som ung præst i Flensburg, 1900-03. Foto: Museum Sønderjylland – ISL.

reparation. Den tyske menighed havde da taget den danske kirke, Helligåndskirken, i brug. Vi måtte lempe os efter hinanden, hvilket dengang altid betød, at danskerne måtte lempe sig efter tyskerne. Men det gik nu alligevel.

Værre blev det, da Jørgensby kirkemenighed med sin hensynsløse stræberpræst fik lov til at holde gudstjeneste i den danske kirke, mens deres egen blev bygget. Pastor Lensch,²² der i genforeningstiden er blevet bekendt som en af Flensborgs værste agitatorer mod Danmark, havde en unobel, næsten uanstændig karakter. En skønne dag indgik

han til de højeste kirkelige myndigheder med en begæring om at få vor kirke overladt til alle højmesse gudstjenester. Dristigt påstod han, at den danske gudstjeneste kun besøgte af et lille antal mennesker. Heldigvis var provsten ingen ven af denne usympatiske præst – det være sagt til ære for provsten. Og da jeg mødte hos ham til mundtlig drøftelse af denne sag, erklærede provsten, at det var min og menighedens ret at have vor gudstjeneste som hidindtil. »Det må De gøre gældende«. Ja det var godt nok, mente jeg, men i mit stille sind tænkte jeg videre: Den ret har du jo trådt under fødder. »Jo det må De holde på«, sagde provsten videre. Og så holdt jeg på det og lagde for resten ikke fingrene imellem. Jeg var nu ikke så helt ny mere og begyndte at have min mening i visse sager. Pastor Lensch fik ikke sin vilje. Men senere – det var efter min tid – spillede han den danske menighed et puds, som søger sit sidestykke.

Helligåndskirken ejedes af klosteret, som ligger i Sct. Nicolai Sogn, men den danske menighed havde ældgammel hævde på at bruge den til sine gudstjenester. Det lykkedes nu for den listige præst i al stilhed at lave en handel med klosterbestyrelsen. Man overlod menigheden i Jørgensby Helligåndskirkens prægtigt udskårne prædikestol for en passende sum, og mod at der sattes en simpel stol i stedet. En dag mødte en mand med en trækvogn foran den lille kirke, prædikestolen blev læsset på, lidt tilhyllet og forsvandt for stedse fra sit gamle sted. I de dage kaldte man præsten kirkerøveren. I modsætning til disse angreb fra fjendens side må jeg dog bekende, at jeg selv også havde udpønset en overrumpling. Der planlagdes ved vintertid at holde gudstjenesten i kapellet i Nystaden både formiddag og eftermiddag. Jeg foreslog da i forhandlingen i kirkeforstanderskabet – uden at det først havde været sat på dagsordenen – at da en stor part af Nystaden var dansktalende, og det var mig, som skulle holde en del af de planlagte gudstjenester, det da måtte ordnes sådan, at der blev dansk prædiken hver anden søndag. Overrumplingen lykkedes. Provsten, som havde en godmodig side, og som vel stadig følte sig lidt ilde til mode ved sin egen opræden over for danskerne, gik ind på mit forslag. Kun en af de otte kirkeældste, en mand af god dansk slægt, satte sig imod, de andre bifaldt eller tav.

Naturligvis blev disse nye gudstjenester ordnede således, at de korresponderede med dem i den danske kirke. Menigheden havde altså i denne vinter sit fulde antal gudstjenester. Men også kun den ene vinter. Kapellet i Nystaden, som dog ikke rummede så få mennesker,

var fyldt straks den første gang og blev ved at være det. Men just dette faldt tyskerne svært for brystet. Provsten måtte høre ilde for det og blev nervøs. Han kunne knap afvente pinsetiden, da disse gudstjenester skulle ophøre af sig selv, og de blev ikke optagne igen.²³

En skuffelse mødte mig straks i begyndelsen, idet jeg ikke fik lov til at gifte mig. Min forlovede havde i overilelse lejet en lejlighed og anskaffet en del møbler. Lejligheden kunne jeg slet ikke benytte, da den lå for langt borte fra min arbejdsmark, og med giftermålet måtte vi vente i tre år. Men ellers mødte jeg megen velvilje, særligt i danske hjem. Samtidig med mig kom en ung rhinlænder til byen for at overtage gerningen som garnisonspræst. Han opsøgte mig straks og lejede et par værelser i samme hus. Vi var begge fremmede i byen, var nye i gerningen og havde omtrent samme arbejdsvilkår, idet han også af navn kun var hjælpepræst. Det første, jeg kiggede efter, da jeg steg ud af toget på banegården, sagde han, var jernbanekøreplanen. Jeg måtte overbevise mig om, hvorledes jeg kunne komme hjem igen. Efter et års tid drog han til Kina for at gøre tjeneste som feltpræst under grev Waldersee i bokseroprøret. Jeg har nu tabt ham af syne. Med hans eftermand havde jeg en del samkvem.

I det hele var der dengang et stærkt sammenhold blandt de flensborgske præster. Hver mandag mødtes de til konvent rundt om i de forskellige præstegårde. Kun diakonissestiftelsens forstander holdt sig udenfor.²⁴ Han havde sine egne konventer (conferencer) med tilslutning fra hele landet. Man afholdt halvårlige ti-dagesmøder, hvortil sådanne mænd og kvinder måtte slutte sig til, som anså bibelen for det fejlfri Guds ord. Senere havde jeg min plads i denne kreds. Ved mandagskonventet nøjedes man med kollegialt samvær uden at drøfte konfessionelle og dogmatiske problemer. Nogle af deltagerne i dette konvent var begavede og betydelige mænd. I mine øjne den fortræffeligste og mig den kæreste var pastor Wurmb ved kapellet, senere Sct. Petri kirke i Nystaden. Han havde været en kvik og åndrig redaktør af det konservative præsteblad²⁵ og var en fordomsfri personlighed, som danske folk mødte med sympati. En kraftig karakter, et dybt, men ofte tungt sind, en vittig tunge, en prædikant med patos, en tænker og kirkepolitiker tillige. Desværre følte han sig stadig til-sidesat og undgik ikke at blive bitter. Jeg blev lidt af hans fortrolige og havde lejlighed til at drøfte evighedsspørgsmål med ham. En modsætning til ham var den muntre og trivelige provst, den senere geheimeråd Niese. Han havde en god og sund forstand, et hurtigt nemme

og en ærlig vilje til at arbejde sig selv opad. Desværre kunne han ikke dansk, og vejen til Slesvigs bispestol var derfor på forhånd lukket for ham. Ved Nikolaj Kirke stod i sin fejreste blomst hr. Birkenstaedt, en skønånd, som hver søndag fra prædikestolen i den skønt hvælvede kirke udstrøede sine elegante og formfuldendte sætninger over en talrig forsamling. Præsten ved Sct. Hans kirke var den fint dannede Fr. Andersen,²⁶ en svoger til den bekendte kunstner Harro Magnussen. I hine år var han redaktør af det konservative præsteblad og en af den kirkelige konservatismes førere, men gjorde nogle år senere i al stilhed en fuldstændig kovending, idet han pludselig trådte frem som forfatter af en meget tyk bog, i hvilken han drog til felts imod jødedommen, forkastede det Gamle Testamente etc. – en slags forløber for tysk kristendom. Danskstalende var kun den gamle pastor Carstens og jeg. Men præsten på diakonissestiftelsen, som havde været præst i Nordslesvig, var fuldstændig fortrolig med sproget. Et par andre kunne til nød forstå lidt dansk.

Om min præstevirksomhed i det enkelte skal der ikke siges noget her. En stor del af de folk, jeg fik med at gøre, var både moralsk og økonomisk lavtstående. Dertil hørte i den sidste tid glasfabrikken med dens arbejdere. Mange lig måtte jeg hente på sygehusene og ledsage til kirkegården, fremmede og ukendte, forulykkede og selvmordere, strandede eksistenser. Det løb ikke altid af uden fortræd og klaps i avisen. Inden for den danske menighed har jeg taget del ikke blot i den stille kamp mod tyskeriet, men også i de enkelte familiers glæde og sorg. Her mindes jeg særligt to begivenheder: Gustav Johannsens begravelse²⁷ og ægteparrets Coldings guldbryllup.

Om aftenen, da Gustav Johannsens lig overførtes fra hjemmet til den lille danske kirke, stod jeg foran alteret og tog imod det stille tog. I den frie bøn jeg bad, inden følget forlod kirken igen, mindedes jeg det hedengangne medlem af den danske menighed uden at berøre hans politiske virksomhed. Ved jordfæstelsen næste dag talte kirkens gamle præst fra alteret. Han beklagede sig over for mig, at han havde måttet lære sin tale udenad, hvilket i hans alder ikke var så let. Omkring graven samledes en skare af over tusinde mænd fra alle egne af Nordslesvig og fra det gamle Danmark. Korrespondenter banede sig vej gennem mængden og tog plads lige op ad den pæne grav med deres notitsbøger i hænderne. Til denne forsamling, der vejede hvert ord, måtte jeg tale, vanskeligt nok for en ung mand i statskirkens tjeneste, dobbelt så vanskelig for det danske hjerte, som havde så

meget, der kunne være sagt på dette sted. Efter begravelsen, ved mødet i borgerforeningen, samlede redaktør J. Jessen referenterne for de fremmede blade for at give dem gavnlige vink om, hvad der måtte siges i offentligheden. Kun en eneste avis antydede, så vidt jeg ved, at det måtte være en dansk mand, som talte ved graven, en ytring som den afgåede tyske provst benyttede til at give mig et godt råd om at være forsigtig, da der »vigileredes« så meget.

Præst i Brarup 1903-11

Da jeg havde været præst i Flensborg i hen ved to år, tilbød provsten at omdanne embedet til et fast embede med pensionsberettigelse, således at jeg kunne gifte mig og blive, hvor jeg var. Da var jeg imidlertid blevet ilde tilfreds for længst med den hensynsløse måde, provst og konsistorium havde mødt mig på, og længtes efter et selvstændigt arbejde, helst på landet. Jeg nægtede derfor at gå ind på forslaget, hvilket provsten heller ikke syntes at beklage. I den tid søgte jeg en eller anden udvej i udlandet, som dog ikke ville åbne sig for mig. Der hengik et års tid endnu. Endelig i juli 1903 blev jeg valgt til sognepræst i Brarup i Sydtønder Provsti. Ved afskeden fra Flensborg modtog jeg fra de danske en takadresse og et maleri af Lyksborg Slot, malet af J. Bredsdorff, en broder til værftsdirektøren.²⁸

Før min tiltrædelse holdt min forlovede og jeg bryllup hos mine forældre hjemme i Møgeltønder. Brarup Sogn ligger 13-14 km syd for Tønder. To store færdselsårer gennemskærer sognet. Gennem kirkebyen går landevejen fra Tønder til Læk og Nibøl (Husum). Forbi de to andre byer, Uphusum og Holm, går jernbanen Tønder-Hamborg, med station Uphusum, dengang Holm. Beboerne er og var rent danske i deres folkelige art, men tyske i sind. Sproget var næsten i alle hjem det slesvigske folkemål, iblandet en del tyske ord. Ikke så få gamle danske udtryk, som nu er forældede og glemte nordpå, var endnu i folkets mund i disse mellemslesvigske egne. En del ord var åbenbart af frisisk oprindelse. Tysk og frisisk taltes ellers næsten kun af indvandrere.

I øvrigt skal med hensyn til sprog og folkelig skik siges, at den skildring, som Feilberg²⁹ i sin tid gav deraf, litterært og folkloristisk set kan være et mesterstykke, men rent menneskeligt betragtet og med henblik på en præsts forhold til sine sognebørn må jeg give dem af beboerne ret, som i dette stykke forargedes på deres præst. Den

mellemslesvigske befolkning var og er sikkert endnu en så redelig og gennembrav og hæderlig menneskeart og et så udmærket folkefærd at leve iblandt for præst og lærer, at den synes mig for god til at afmales, som det er sket i Feilbergs bog. Jeg tænker på St. St. Blicher, hvor helt anderledes han har skrevet fra heden og om heden, selvom det er digt. Ikke så sært at jeg, bortset fra den politiske tyskhed, hurtigt forstod dette folkefærd. Jeg kunne stå i vestkanten af mit sogn og se den kirke, hvori jeg var døbt. Men trods det, at jeg sad i et bælte, som lå lige op ad det danske Nordslesvig, så var der dog en usynlig grænse, som skilte.

Vel var Tønder vor købstad, og på markederne dér mødtes og blandedes de handlende fra syd og nord, men der var ikke tale om nogen påvirkning nordfra. I ældre tider var der en skare af nørrejske tjenestefolk kommet til sognet, og en del af dem var blevet bosiddende, men deres afkom var opslugt af det indfødte element. Nu var kun ringe samkvem med norden. Sjældent tog en karl eller pige fra Nordslesvig eller Danmark plads i de mellemslesvigske egne. Vi har engang forsøgt at annoncere os til en pige nordfra, men det lykkedes ikke. En gang fik vi en af vor slægt, men hun blev ked af det efter et år. Langt den største tilknytning var sydpå. Med undtagelse af nogle eksemplarer af *Flensborg Avis*, som læstes, kendte man kun tyske aviser og tyske bøger. I folkeskolen lærtes ikke en stavelse dansk, skønt de fleste børn ikke forstod et tysk ord, når de mødte første gang. Al fortsættelsesundervisning søgtes sydpå. Sjældent hentede en ung bonde sin hustru fra Nordslesvig, og skete det, så fik hun ikke lov til at bringe noget dansk åndsliv med sig. Den eneste danske tale lød i kirken i en gudstjeneste en gang om måneden. Men selv i denne var det kun præsten, der talte dansk, menigheden sang tyske salmer og svarede på tysk, når præsten fra alteret hilste dem på dansk.

I de få år mellem krigene havde det været helt anderledes. Tilstanden i Brarup Sogn i dette tidsrum var et bevis for, hvorledes sagerne ville have udviklet sig, dersom ulykkesåret 1864 ikke var kommet. Hvor mange gudstjenester der da holdtes, mindes jeg ikke mere, men kirkebøgerne viste, at i de år var der store altergange også ved disse gudstjenester, ofte større end ved de tyske. Den daværende præst var københavner og ikke fortrolig med landsbyforhold, alligevel var han vellidt. Siden da var gudstjenesten på den danske søndag blevet til en torso og kun besøgt af 20–30 personer. Tysksindede familier holdt ikke af at give møde, skønt de lige så godt og bedre måtte kunne følge med under en dansk prædiken som under en tysk.

At jeg ved præstevalget sejrede over de to andre kandidater, skønt jeg var dansksindet, kan kun forklares derved, at de to medbejlere hørte til den slags, der vanskeligt formår at gøre sig gældende ved en afstemning. Men trods det, at man godt nok vidste besked om min nationale herkomst og følelse, og til trods for at jeg straks fra den første tid begyndte at benytte mig af det danske omgangssprog – til forargelse for nogle hjemmetyske bønder – blev forholdet i det store og hele godt. De kristelige og alment menneskelige tilknytningspunkter gjorde sig så stærkt gældende, at det nationale, som jeg selvfølgelig aldrig betonedede, trådte i baggrunden.

Præstegården havde ikke og fik ikke i min tid nogen flagstang, ligesom jeg slap for at deltage i fester med tysk-nationalt præg. En af mine forgængere yndede at møde ved slige lejligheder i militæruniform. Min eftermand lod rejse en flagstang, så snart han var flyttet ind i præstegården. Kun en eneste gang trak det op til uvejr. Et par år efter at jeg var ankommet til sognet, døde redaktør J. Jessen i Flensborg. Efter et af ham selv udtalt ønske skulle jeg forrette tjenesten ved hans jordefærd. Nogen let sag var det ikke, skønt den afdøde havde bestemt, at alt skulle foregå i dybeste stilhed. Men jeg mente ikke at kunne afslå. Hele mit bidrag til højtideligheden bestod i fremsigelsen af trosbekendelsen og en bøn, foruden den oplæste tekst i kapellet og det sædvanlige ved graven. Men navnet Jessen var et kampråb. Og rejsen til Flensborg blev end mere understreget derved, at en fremmed præst måtte overtage en begravelse for mig hjemme i sognet, mens jeg var borte. Tilmed blev jeg kaldt endnu en gang til Flensborg, da den gamle Colding døde. Da derfor en gammel ukirkelig slesvigholstener nogen tid efter afgik ved døden, og det forekom lidt underligt, at denne mands lig skulle opstilles i kirken, fik jeg besøg af en broder, som læste mig teksten i den anledning. Han slog i bordet for mig, mens vredestårer trillede ned ad kinderne. Samtidig lod han mig forstå, at jeg forholdt mig, som jeg gjorde, fordi de var slesvigholstenerne. Idet han gik bort, fik han et nyt raserianfald og påstod, at hæderlige folk i sognet ville jeg ikke vise den tilbørlige ære, men rejse til Flensborg og begrave denne forbryder, det kunne jeg nok! Da tog jeg mod til mig, gik helt ind på manden, som allerede stod ude i haven, og spurgte, hvad han mente. Så tav han stille og luskede af.

Det undrer mig, at denne begivenhed ikke fik værre følger, end den gjorde. På mine ældre dage havde jeg handlet noget anderledes. Jeg formoder dog, at kirkebesøget siden den tid formindskedes noget.

I øvrigt gik alt roligt og vel. I næsten hvert eneste hjem har jeg mødt en gæstfrihed, åbenhed og fortrolighed, som jeg nu stundom længes efter. Jeg tænker tit tilbage på Brarup Sogn med venlige tanker. Alligevel må jeg sige, at i det øjeblik Verdenskrigen brød ud, takkede jeg Gud for, at jeg ikke var dernede. Hvem ved, hvad der i krigsårene og under afstemningens ophidselse kunne være hændt mig.

For mit personlige liv blev årene i Brarup en grødetid med kræfternes vækst og med opdukkende arbejdslejligheder. Mange muligheder gik forbi min dør – og min dør forbi. Ved omflytningen fra Flensborg fra de tre års uro og slid syntes det mig, at jeg var kommet på aftægt. Det første, jeg gav mig til at sysle med som en art rekreation, var mit sogns historie. Jeg gennemgranskede kirkebøgerne og arkivet, opsøgte gamle slægtspapirer på gårdene, forsøgte at forstå stenedes tale i kirkebygningen og studerede i et par arkiver. En lille del af det samlede stof blev trykt i et menighedsblad, som jeg udgav en gang om måneden. Men arbejdet blev snart afbrudt, idet jeg droges mod andre opgaver.

Der var i de år begyndt et organiseret vækkelsesarbejde i Sydslesvig og Holsten, i lighed med Indre Mission i Danmark og i modsætning til den kirkefjendske Gemeinschaftsverein. Man benyttede navnet Evangelisationsverein.³⁰ Jeg blev medlem af foreningen og var en kort tid medarbejder i dens rækker. Snart førtes jeg også ind i det breklumske hedningemissionsselskabs kredse og var en kort tid hjælpepælærer ved deres missionsskole. Med den nordslesvigske IM havde jeg derimod kun ringe forbindelse, ligesom jeg heller ikke har set nogen af dens sendebud i mit sogn. Mit personlige og teologiske samkvem havde jeg næsten helt med den sydlige del af landet. Jeg blev medredaktør af det gamle konservative *Schleswig-Holstein-Lauenburgische Kirchen- und Schulblatt* og havde bl.a. der en fejde med og om biskop Kaftan og hans uklare teologi.³¹ Også ved det breklumske søndagsblad var jeg regelmæssig medarbejder.³²

Nogle foredrag holdt jeg på præstekonventerne i Flensborg, Kiel og Mölln (Lauenburg). Ved lærekurset i Mölln holdt jeg et to-dages foredrag om danske kirkelige forhold, som vakte tyskernes interesse.³³ Stykker deraf blev bragt i forskellige kirkeblade og bragte mig en dag i forbindelse med en professor i Amsterdam, som meget bad om at få nogle af de danske kirkelove tilsendt. Man drøftede i de tider meget spørgsmålet om sognebåndsløsning i Tyskland, måske også i Holland.³⁴ Forud for dette foredrag havde jeg været på et læn-

gere ophold i København for at få lejlighed til at se tingene på nærmere hold, navnlig også for at studere det sidste store kirkelige udvalgs arbejde. Jeg besøgte prof. Scharling, stiftsprovst Paulli, pastor Martensen-Larsen, hofpræst Kissmeyer o.a. Kissmeyer skulle have besøgt arbejdet i Mölln, men måtte af hensyn til hoffet trække sig tilbage, da der opstod en politisk spænding mellem Danmark og Tyskland.

I det store og hele efterlod disse besøg ikke noget glædeligt indtryk hos mig, og jeg har aldrig mere søgt indgang i København hos folk, som jeg ikke kendte. Jeg, som kom fra en præstegård på landet, hvor vi med beværtende gæstfrihed havde modtaget adskillige studierejsende nordfra,³⁵ syntes ikke om de mange lukkede døre i København, bag hvilke man behandledes med elskværdighed og høflighed og så kunne gå. Til undskyldning for præsterne skal jeg anføre, at jeg ifølge hele min indstilling ikke så mig i stand til at åbenbare mig som en dansk mand. Men jeg talte, sagde man, sproget rent og godt, og jeg stod som dette sprogs sydligste vagtpost i Slesvig. Dette kunne vel have interesseret en og anden, ikke for personens, men for sagens skyld. Thi det var en af de bedste og tillige tungeste følelser, jeg stod med i Brarup, at jeg havde tjeneste som den danske kirkes yderste forpost, og det var en ensom post. I alle omkringliggende sogne var den sidste rest af dansk kirkeliv forsvundet. Ingen af mine nabopræster kunne tale dansk. Brarup var en fuldstændig oase og blev da stundom også kaldt det danske Brarup. Jeg læste dengang biskop Kochs bog om præst og menighed³⁶ og syntes, at han på en måde var min biskop. Forresten har jeg også benyttet bogen til et foredrag på en gejstlig synode, dog ikke i Mellemslesvig.

Muligheder nævnte jeg, som gik min dør forbi. Det var underligt med de mange tilløb, men at det kun blev til tilløb, var vel, når det kommer til stykket, min egen skyld. Således lod biskoppen mig en dag komme til Tønder og bad om en samtale med mig. Provsten i Nørretønder Provsti var gået af, og det gjaldt om at få en efterfølger, hvilket ikke var helt så let. Samtalen med biskoppen blev fra hans side til en sondering af mit politiske (nationale) sindelag. Jeg bestod ikke. Uden at ville tage stilling til de gængse kampsprogsmål erklærede jeg dog at være af dansk slægt, at mit blod var dansk, et rent naturforhold, som ikke kunne forandres. Talen førtes så ind på noget andet.

I det hele taget fik jeg tit at mærke, hvor snævre de grænser var,

man som dansksindet nordslesviger bevægede sig i. I Breklum³⁷ omgikkes missionsinspektøren med tanken om at kalde mig på en plads ved sin side, men måtte opgive det, fordi han ikke mente at få biskoppens ja dertil. På samme måde var bestyrelsen for præsteseminariet i Kropp på vej til at lægge forstandergerningen i mine hænder, men troede dog ikke at turde gøre det. Havde man bedt mig derom, havde jeg formodentlig sagt ja, da jeg godt kunne lide at have fået min gerning blandt ungdommen. Alt imens begyndte biskoppen at blive påtrængende med et forlangende om at få mig flyttet til Nordslesvig. Han fik mig til – uden nogen ansøgning – at lade mig præsentere til præsteembedet i Gråsten og Adsbøl.³⁸ Der skulle ikke være valg, men embedet besættes umiddelbart af konsistoriet. Jeg tog derover og holdt den lovbefalede prøveprædiken, hvorefter menigheden havde 14 dage til at komme med indsigelser mod min kaldelse. Snart efter modtog jeg breve fra folk, som ønskede mig dertil, med sørgmodige udtalelser om, at der fra en vis side gjordes alt for at holde mig borte. Jeg kunne nemt gætte, hvad der var i vejen. På Gråsten Slot boede hertug Ernst Günther, kejser Wilhelm II's svoger.³⁹ Det var ham, der ikke kunne tåle en dansksindet præst på prædikestolen i slotskirken. De tysksindede i byen klyngede sig til ham. Vejen til Berlin var for hertugen let at gå og førte hurtigt til målet. Endnu en gang kaldte biskop Kaftan, som ikke holdt af at se sine planer gennemkrydsede, mig til sig og spurgte: ønsker De, at vi i konsistoriet forsøger at føre sagen igennem, mod Berlin? Ellers vil jeg bede Dem om at tage Deres ansøgning tilbage. Da jeg slet ikke havde indgivet nogen ansøgning og ikke brød mig om at komme til Gråsten, faldt det mig let at vælge den sidste vej. Jeg kom derefter på valg i Brede Sogn på vestkysten, men blev ikke valgt.⁴⁰

Foruden mit medarbejderskab ved forskellige blade og andagtsbogen *I Jesu fodspor* blev et par manuskripter færdige i Brarup, hvoraf dog kun det ene – en lille andagtsbog for unge med titlen *Rejsemåltid* – blev trykt og solgt. En afhandling om Søren Kierkegaard, som jeg havde tænkt at erhverve den filosofiske doktorgrad med, blev ikke færdig, da jeg i det samme blev forflyttet og dermed kastet ind i andet arbejde.⁴¹ En tid lang havde jeg med interesse fulgt det store IM-arbejde, som havde sit midtpunkt i Vupperdalen (ved Rhinen). Jeg tilbød da ved lejlighed min kraft, om man kunne ønske at bruge den. Efter en tids forløb modtog jeg et venligt forslag om at overtage en gerning dér. Da havde jeg allerede sagt ja til en henstilling om at flytte

nordpå til mit egentlige hjemland. Til Rhinlandet måtte jeg altså sende et nej. Også her var Guds finger tydeligt med i spillet. Under Verdenskrigen ville livet ved Rhinen nok være blevet utåleligt for mig, hvis ikke jeg ville prisgive mit fædreland. Det er med smerte, jeg senere har læst Henrik Steffens levnedsløb. Andre af vore landsmænd har båret sig ad på samme måde. Jeg vil aldrig kunne forstå dem. Men noget andet vandt jeg i Brarup, som fik afgørende betydning for mit personlige liv og gav mig tanker om ikke en ny, så dog en mere afgjort og bestemt retning. Jeg kom til at fordybe mig i Søren Kierkegaard. Denne ensomme mand blev for mig den store danske tænker, inderlighedens ydmyge apostel, den ubetingede redeligheds talsmand, det dybeste og mægtigste, jeg fandt i nordisk åndsliv. En biografi af ham har jeg leveret i *Nordslesvigske Søndagsblad*, og en forkortet oversættelse deraf gik til den gamle *Hengstenbergsche Kirchenzeitung*.⁴²

Et par tvillinger fødtes os i Brarup. Vi måtte lægge dem i jorden efter nogle få dage.

Af rejser, som jeg foretog i disse år, skal jeg kun omtale min deltagelse i en kongres for kirkebygning i Dresden, vistnok 1907. Det var kun en stille deltagelse, men den berigede mit kendskab til de problemer, som unægtelig kræver en løsning inden for den moderne protestantiske kirkebygning. Interessant var mig især modsætningen mellem luthersk og reformert opfattelse og ligeledes de af den gamle Sulze frembragte idéer om »intime gudstjenester og kirkehuse«. ⁴³

Sognepræst i Magstrup 1911-32

Med året 1911 gik jeg ind i et nyt afsnit af mit liv. Mit hjemland Nordslesvig åbnede sine døre for mig, idet man fra Magstrup Sogn forespurgte, om jeg ville være deres præst. Samtidig udbredte biskoppen for mig alt, hvad der var af ledige embeder deroppe; jeg skulle tage, hvad jeg ønskede, bare jeg ville komme. Det blev så Magstrup og Jegerup, som dengang havde fælles præst, men som i nærmeste fremtid skulle skilles i tre sogne med to præster.

I elleve år havde jeg virket i Mellemslesvig i den del af mit folk, som var prisgivet til langsom undergang. Dag for dag slikkede bølgen sydfra noget bort fra vor strand, mens vi stod og så derpå. Fra stund til stund svandt vore kræfter, den ene segnede efter den anden, uden at der kom nye i deres sted. Mange gange steg det spørgsmål op i vort indre, er der håb tilbage? Håb om opstandelse, om en fremtid?

1911 flyttede Carsten Petersen til Nordslesvig som sognepræst i Møgstrup, beliggende ved landevejen Haderslev-Jels. I øvrigt forekommer også stavemåden Mougstrup. Her ser vi sognekirken, romansk skib med fem gotiske tilbygninger, smukt beliggende sammen med præstegården. Foto: Jens Bruun.

Nu fik jeg min plads blandt dem, som endnu kæmpede en livlig kamp, som det syntes med frisk mod og godt håb. Det var just i de tider, da danskheden i Nordslesvig syntes at skulle over i offensiven, idet hullerne, som engang var opstået ved udvandring, nu fyldtes igen. Også på kirkelivets område ville en national bølge lade sig til syne. Mange alvorlige kristne begyndte at føle sig utilpas ved den rene neutralitet. Et enten-eller rykkede dem ind på livet.

Min opgave kunne her lige så lidt som i Mellemslesvig blive at tage offentlig del i folkenes kamp. Dette var i og for sig en umulighed for en præst i den tyske folkekirke – man betænke at en sådan præst engang blev anklaget og måtte søge sin afsked på grund af et pibehoved med Dannebrog – men jeg stod desuden inden for den kirkelige retning for Indre Mission (IM) i Nordslesvig, og her var det et ufravigeligt princip, at ingen af dem, som bar ansvaret for det offentlige arbejde, måtte give sig af med politik. Sådan som IM dengang var sammensat, af helt modsatte folkelige bestanddele, var den nødt til at iagttage den pinligste neutralitet.⁴⁴

Den halve snes år, som nu fulgte, blev så rig på kampe og lidelser,

på begivenheder, oplevelser, omskiftelser med sorger og glæder, som jeg ikke havde tænkt eller anet, og det til trods for at hjemlivet gik sin gang uden den ringeste forstyrrelse. Det vil næsten overgå min evne nu at nedskrive det alt sammen og få det med under den rette belysning. Thi jeg har ikke siddet som en upartisk tilskuer, men har stridt ved fronten, dér hvor jeg havde fået min plads.

De to sogne, som blev mig betroede, havde en ret stor udstrækning. Fra øst til vest et par mil. Den største by, stationsbyen Vojens, havde et kapel og lå syv-otte km fra præstegården i Magstrup. En stor part af byens beboere var tyske embedsmænd, og denne tysktalende del af menigheden betjentes af sognepræsten i Hammelev, som prædikede på tysk i kapellet en gang om måneden. Jeg fik altså kun arbejdet iblandt de danske familier i Vojens – heldigvis. Men som sognepræst for det hele kom jeg dog i berøring med de tyskere, som var medlemmer af menighedens repræsentation, og dette førte ved lejlighed til konflikter. I det gamle Jegerup Sogn, bondesognet, såvel som i Magstrup Sogn fik jeg ikke særlige vanskeligheder at kæmpe med, ud over den rigtignok meget store åndelige sløvhed, navnlig i Jegerup.

Nogle år senere blev sognene delte, således at Vojens fik en præst og blev et selvstændigt sogn, mens Jegerup med sin gamle sognekirke gik som anneks fra Magstrup til Vojens, hvilket var det daværende repræsentantskab (menighedsråd) imod. Jeg beholdt så Magstrup alene, men har dog under krigen såvel som senere måttet besørge arbejdet i Jegerup med. I Vojens fandt man på at klage over mig til konsistoriet, fordi jeg tillod en indremissionær at tale fra prædikestolen i kapellet. Jeg fik en irettesættelse med omgåede påbud om at lade sligt være. En af de velkendte, for ikke at sige berygtede krigerforeninger, klagede i en længere skrivelse til mig selv over, at jeg ved en begravelse, hvor militærmusikken og krigerforeningen var med, havde lagt en vis ringeagt for dagen, idet jeg bl.a. var gået bort fra graven, mens musikken endnu spillede. Jeg svarede ikke, men tvivler ikke om, at der var gjort forsøg på at ramme mig ad anden vej. Det meste af dette fremmede og utiltalende element er nu forsvundet som dug for solen. Gid vi aldrig må se dem igen.

Ellers var det ikke arbejdet hjemme i sognene, som kom til at volde mig særligt besvær og uro. Men allerede inden jeg forflyttedes, havde jeg begyndt et fast medarbejde i Kirkelig Forening for Indre Mission i Nordslesvig, idet jeg var optaget i et nyt udvalg, som kaldtes det litterære udvalg, som skulle tage sig af hele IM's litterære virksom-

hed, navnlig levere stof til blade, almanakker o.a. skrifter. Og dette udvalg, som hovedsagelig bestod af yngre mænd, blev en medvirkende årsag til store brydninger inden for foreningen. Jeg fik min rigelige part af alt det, som fulgte efter. Det drejer sig her om et stykke af Sønderjyllands åndelige historie.

Det var i og for sig til tider brydsomt nok at stå som præst af IM's støbning under de daværende forhold. Mange præster så skævt til os. Men rundt omkring i landet fandtes der kredse, som kaldte på os til at holde møder i deres hjem og missionshuse. Mange gange kom man til stede og erfarede, at mødet var arrangeret uden mindste hensyntagen til sognepræsten. Deraf kom fortrædelighed, bitterhed, klager. Mange gange har jeg og andre måttet underkaste os tiltale fra konsistoriets side. En enkelt gang fik jeg i sidste øjeblik telegrafisk meddelelse fra konsistoriet: Vi forbyder Dem at tale osv.⁴⁵ Men alt dette kunne med lethed bæres, så længe vi var en sluttet enhed, der stod trofast sammen i god forståelse.

Det blev først til en lidelse, ja en nød dengang der kom splittelse iblandt os selv i IM. Ved flere lejligheder og på flere steder har jeg efter Genforeningen været bedt om at gøre rede for disse forhold, ligesom jeg har omtalt dem i *Kristeligt Dagblad*, i bogen *Eben-Ezer* og sidst i min bog *Slesvigske Præster*. Her skal jeg holde mig mere til min egen deltagelse i begivenhederne.⁴⁶

I 1911, da jeg kom til Nordslesvig, havde IM bestået i godt en snes år, og man beredte sig til at fejre det første jubilæum. Formanden, pastor H. Tonnesen i Hoptrup, stod endnu i sin fulde kraft.⁴⁷ En mindre sten med påskriften Eben-Ezer påtænkte rejst uden for missionshuset i Hoptrup, hvorfra IM gennem en lang række år havde modtaget sine stærkeste impulser. Mange årsager, forekommer det mig, blev samvirkende og medvirkende til, at de dage, som skulle fylde sindene med taknemlig erindring om Herrens store nåde og velsignelse gennem 25 år, blev til en mørk tid, med sorg og strid, ængstelse og splittelse, hvis eftervirkninger vi sporer den dag i dag.

Det må vel siges at være et kritisk øjeblik for enhver bevægelse, når den er vokset gennem en menneskealder, selv om krisen ofte kan drive over eller bæres over ved en stærk personlighed, uden at der mærkedes noget til den. Bevægelsen er da ved at glide over på andre hænder. Et nyt slægtled er mødt frem, som ikke har været med i grundlæggerarbejdet og nu skal overtage det hele som arv. Da har vi med det samme modsætningen mellem ung og gammel. Men ikke

nok med det. En bevægelse, som var i sund vækst så længe, er blevet til en magt. Den er groet ind i det menneskelige samfund. Ikke den enkelte alene skal tage stilling til den, og ikke den enkelte alene skal dens tilhængere tage stilling til. Bevægelsen er blevet en bestemt og klar, mere eller mindre organiseret åndsretning, som vil gøre sig gældende i menneskelivet i al almindelighed, i det offentlige, i det nationale, i tidens brogede og mangfoldige gøremål, den vil efter evne sætte sit præg på det livssyn, som slægten tilegner sig. Kort sagt, den vil indvirke på folkeorganismen, den vil bevæge masserne. Sådan med IM. Den begyndte i de dage ikke blot at virke som en magt, men også at føle sig som en magt. Men dette er måske det farligste øjeblik, som en åndelig bevægelse kan møde. Thi da trænger nye bevæggrunde og nye drivkræfter sig frem, og hvad der oprindeligt var rent åndeligt og med den styrke, som ligger i den indre ubesmittethed, vragede alt, hvad der var det jomfruelige unge åndsliv fremmed, det bliver nu vidsynet, føler sig stærkere over for det rent verdslige, bliver salomonisk i sin dom i modsætning til den forrige ensidighed. I IM's første tid var der noget, man kaldte den hellige ensidighed. Det var den, man stod i fare for at miste.

Her var det, at lederen ikke var på sin post. Han manglede pludselig kraft og helstøbthed til at bevare i det indre ukrænket, hvad han selv havde været med til at skabe og vække. Det unge præsteskab, som meldte sig til tjeneste, fuld af iver og lyst til at tage fat, troede, at en god del af den gamle metode var forældet. Det urokkelige krav om omvendelse, missionens blivende Schibolet,⁴⁸ måtte efter deres skøn gøres noget elastisk. Ordet kunne gerne blive det samme, men indholdet måtte fornyes – eller omvendt, de vidste ikke så nøje hvad. Lignende med den hellige skrift. Den måtte gerne blive stående i menighedens bevidsthed som en af Gud selv indblæst og autoriseret bog, de ønskede ikke at oplyse menigmand om noget andet, men for deres eget vedkommende så de ikke i bibelen en fejlfri bog, de så historisk på den, som man ser på andre bøger. Dette kunne ikke andet end vække de ældre præsters mistillid og sorg, og mistilliden bredte sig hurtigt til videre kredse.

Et andet moment kom til. Det hørte med til vækkelsesbevægelsens overgang fra første til andet slægtled, at synet på det folkelige, nationale spørgsmål, som på det almenmenneskelige, borgerlige i det hele, begyndte at udvide sig. Man mente, at den kristelige ånd som en surdej måtte gennemtrænge alle forhold. For de gamle var folkesagen

i Slesvig politik, og politik var djævelens værk. Ingen hellig burde røre derved med en finger. Iblandt den yngre slægt var der nogle, som mente, at en kristen i Nordslesvig havde ret til også at være en dansk mand, ja han havde pligt til at være det. Man gik et skridt videre og hævdede, at danske mennesker måtte bekende deres danskhed, og at det var en af Gud selv os pålagt pligt at stå ved vort folks side i den hårde kamp for tilværelsen. Mange kristne mænd og kvinder fra danske hjem havde tid efter anden opdaget, at kravet om neutralitet lød særlig stærkt over for danskerne, men ikke med den samme styrke over for tyskerne. Alle de, der prædikede denne lære – præsterne – var tysksindede, talte tysk i deres hjem, sendte deres børn på tyske skoler, bad for den tyske kejser, ønskede tyskheden fremgang. Dette kunne nu være, hvad det var. Men de samme præster, som med hellig iver og rystende alvor tordnede mod al deltagelse i folkets kamp, særligt fra dansk side, tav helt stille, i hvert fald i offentligheden, over for de dybtgående retskrænkelser og den grænseløse magtanvendelse imod et værgeløst folk, som regeringen og dens embedsmænd øvede hver dag.

Den eneste gerning, som disse præster havde at fremvise for offentligheden, var den støtte, de ydede andragendet fra synoderne om danske sprogtimer i skolen, noget de så roligt kunne gøre, da de vidste på forhånd, at statsregeringen aldrig ville indlade sig derpå. Ellers lod de tyskheden arbejde uhindret, aldrig har man hørt af deres mund, at tysk politik var djævelskab. Først i den allersidste tid oprettedes en tysk fredsforening, hvis tanke, ord og gerning slugtes af Verdenskrigen. De tyske præster, som levede i Nordslesvig indtil Genforeningen, vil for størsteparten hævde, at de aldrig har befattet sig med politik, aldrig har taget parti i den store kamp. Som en af dem under en drøftelse udtrykte sig: Vi har på dette område været de rene børn. Sandt nok – på en måde. De vidste jo alle sammen såre vel, at de kunne medvirke til at neddæmpe lidenskaben hos folket, slukke den nationale ild i hjerterne, så skulle det germanske rovdyr i al ro og mag nok besørge resten. Hele den hjemmetyske del af IM fulgte disse præsters snilde råd. Og over for den danske part lød dagens tekst uforandret: Man bør være øvrigheden underdanig.

Men da de danske mennesker også inden for IM's kredse begyndte at se faren og forstod, hvor vi drev hen, da kom den nationale spænding med ind i de samme rækker, hvor ung og gammel stredes med hinanden om det religiøse livssyn. Der var en tid nogle mellemmand,

som forsøgte at forlige, men det ville ikke gå. IM skiltes en dag i to dele. Det faldt ikke i min lod, hverken at skille eller dele, men det blev, tør jeg nok sige, mig, der kom til at bære en stor part af byrden og måske den største part af smerten ved dette brud.

Ved en forhandling i Vojens angående det jubilæumsskrift, som skulle udgives i anledning af foreningens 25-årige beståen, erklærede jeg, at jeg for min part i mit indlæg agtede at holde på de gamle stier. Under det mig tildelte emne, »Hvad vi vil«, mente jeg at måtte betone, at vi i det dybeste ikke ville andet, end hvad IM ville ved dens oprettelse. Jeg ville særligt betone, at grunden, vi stod på, var nøjagtigt den samme, nemlig bibelen som Guds ord i enfoldig gammeldags forstand. Efter mødet stod et par af de yngre præster over for mig, og en af dem erklærede, at hvis det, jeg havde udtalt, virkelig skulle stå ved magt, ville man sprænge IM. Den unge mand overvurderede aldeles sig selv og sine venner. De var ikke i stand til at sprænge IM. Men jeg var endnu ikke helt fortrolig med tilstandene og lod mig kyse. På ingen måde ville jeg have taget ansvaret for at have hidført en sådan krise. Jeg trådte derfor tilbage fra medarbejdet ved dette skrift. Emnet blev slet ikke behandlet.

Fra den dag begyndte egentlig opløsningen. Vel havde der i forvejen været spænding og drøftelse, særligt i Flensborg under et præstemøde, men da havde man talt sig til rette og var ikke kommet bort fra det fælles åndelige grundlag. Efter mødet i Vojens blev det i det mindste mig klart, at der var noget i IM, som man måtte gå udenom, hvis ikke arbejdet skulle gå i stykker. Der var en skjult revne i bygningen, som i øjeblikket ikke syntes at kunne afhjælpes og i fremtiden sikkert ikke ville forblive skjult.

Jeg må bekende min skyld fra de dage. Det står nu aldeles fast for mig, at det urokkelige skriftgrundlag burde have været hævdet, sådan som jeg tænkte og foreslog. Jeg burde ikke i en ubegrundet ængstelighed have kastet den svære opgave fra mig. Alt ville være blevet anderledes, hvis der klart og tydeligt var blevet tonet rent flag, og et redeligt enten-eller var blevet sat på dagsordenen. Men mere endnu beklager jeg formandens optræden. Han burde have set og forstået, hvad det drejede sig om: at være eller ikke være. Enten måtte IM være det, den oprindeligt var: en profetisk bevægelse ud fra det uforfalskede og uantastede Guds ord – eller den var ikke mere. Vel påstod han ved lejlighed, at der med ham selv ingen forandring var sket. Hans stilling til bibelen var nøjagtig den samme som for 25 år

siden. Det var vel sandt nok, men i virkeligheden tog han hensyn til den nye teologi, som havde en tilhænger i hans egen søn. Han vovede ikke af hensyn til de unge, hvis friske evner han satte megen pris på, at håndhæve de gamle principper, som han dog for sin egen person ville anerkende.

Mere og mere er det i eftertiden gået op for mig, at her lå ulykken og brøden. Jeg selv gjorde i alt, hvad jeg talte og skrev, stærkere og stærkere de gamle evangeliske toner gældende, men da var det for den gamle IM for sent. Den kunne ikke hjælpes mere. Formanden blev mere og mere holdningsløs. Alle klare linjer var udviskede. Iblandt de unge fortrød en og anden, hvad de havde gjort, men det var nu sket. Arbejdets styrke lå herefter mere end før hos de mange fortræffelige lægprædikanter, som forblev tro imod den gamle samenslutning.

Måske ville folkekampen have bragt sprængningen med sig alligevel. Jeg ved det ikke. Man har påstået, at det var den, som i det hele var afgørende under krisen. Det afgørende var den efter mit skøn næppe. Havde der været tryghed og gensidig tillid med hensyn til de religiøse spørgsmål, så var man vel kommet til rette om dansk og tysk. Hos en mand som ungdomssekretæren Jes Kylling⁴⁹ var dog begge dele forenede i en stædig danskhed og et friere syn på den kristelige forkyndelse blandt ungdommen. Jeg selv hørte efter mit teologiske standpunkt hjemme blandt modstanderne, men for mig var unægtelig det nationale afgørende, for så vidt som jeg ikke fandt nogen grund til at forlade det parti, hvori de fleste dansksindede sad. Men omvendt må jeg sige, at jeg næppe ville have forladt et samfund af overvejende tysksindede for min danskheds skyld. Langt mindre kan man sige om de øvrige præster, at den nationale tanke var vejvisende for dem. Vi beholdt på vor side ikke en eneste dansksindet præst foruden mig. Blandt missionærerne så det anderledes ud. Her trådte de nationale skillelinjer ret tydeligt frem. I selve splittelsens øjeblik gik kun en eneste dansksindet missionær med det tyske mindretal. Her var man mest tilbøjelig til at se på det hele som et nationalt opgør. Ude i befolkningen derimod blev linjerne igen mere forvirrede, idet mange af de dansksindede havde en så dybtgående kærlighed og tillid til enkelte af de præster, der skilte sig ud, at de ikke formåede at slippe dem.

Selve splittelsen 1912 foregik på den måde, at en kreds af præster, som til dels havde stået i forgrunden inden for IM i Nordslesvig,

gennem en offentlig erklæring i dagbladene trådte ud af samarbejdet og dannede en ny organisation under betegnelsen »Det gamle Budskabs Indre Mission«. Til denne nye forening blev mit forhold fuldstændig negativt og afvisende. De tolv præster, som gik i spidsen, udførte en gerning, som efter mit skøn ikke kunne forsvares. Kun mænd af tysk karakter og tænke måde kunne gå så let og hensynsløst hen over de smertelige følger, et sådant brud måtte få. Ingen af dem har nogensinde udtalt nogen beklagelse i den henseende, ingen af dem har vist modtagelighed for forsonende tanker. Spliden gik dybt. Det lå i sagens natur, at medarbejdere på begge sider ikke kunne være fælles om arbejdet. De kunne ikke tale ved et og samme møde, ikke benytte et lokale, som var præget af den modsatte retning. Mange samfund kom i indre vanskeligheder.

Idet jeg gentager, at det, der adskilte præsterne, egentlig ikke var det nationale – næsten alle præsterne var tysksindede – vil jeg dog indrømme, at man med nogen ret kunne tale om en dansk og en tysk IM, for så vidt som det danske element overvejende blev i den gamle, og det tyske overvejende sluttede sig til den nye organisation. At der lå et nationalt opgør bagved, vil ikke kunne nægtes, hvad så end de tyske præster mente og tænkte. I tidens løb måtte de nationale skillelinjer blive fremherskende.

En tid efter afholdtes provstisynoderne i landet.⁵⁰ På den haderslevske synode tilbød den danske gruppe pastor Tonnesen at vælge ham ind i provinssynoden. Mens kampbulderet i IM gik gennem hele landet, havde de danske nordslesvigere lagt mærke til hans person, og udenforstående, som de fleste var, fandt de intet andet kriterium, end at han måtte være dansk eller i det mindste danskernes ven i modsætning til de udtrædende præster. H. Tonnesen var dog for klog til at modtage tilbuddet, idet han mente, at en af de gamle tyske præster kunne udrette mere for den danske sag end han. Da man alligevel holdt på ham, spurgte han: Hvorfor? Fordi vi ønsker at give Dem et tillidsvotum i denne tid. Det har jeg ikke behov, svarede den gamle.

Ak, han havde mere behov end det. Hint øjeblik var næsten tragisk. Der sad IM's gamle stoute formand, der havde stået så mangan gang i ilden og trodset mange angreb fra oven og fra neden, og vidste ikke, hvor dårlig hans sag nu stod. Guds ånd var veget fra ham. Og da vi gik ind i salen og stemmerne samledes om mig, viste det sig, at vi danskere manglede en eneste stemme for at have flertal og for at

kunne sætte vore kandidater igennem. Tyskerne havde i forvejen dannet en fast blok, præster og lægfolk af alle afskygninger, og resultatet var forud vel beregnet. Ved første valgomgang kom et af de tyske medlemmer af vanvare til at stemme dansk. Efter optællingen af stemmerne løftede formanden, den tyske provst, forundret hovedet og udtalte, at der måtte foreligge en fejltagelse. Der blev talt igen, men resultatet blev det samme.

Men ved alle følgende afstemninger arbejdede apparatet upåklageligt. Det danske flertal var gået tabt på Haderslev synode, som det allerede var tabt i Tønder, Aabenraa og Sønderborg. Det skal slås fast, at alle tyske præster, med undtagelse af Tonnesen, gik med til denne akt, også de præster inden for IM, som altid havde betonet deres neutralitet i nationale og politiske sager, og som på ingen måde ville indrømme, at noget tyskeri kunne spille med under den sørgelige splittelse. Når det gjaldt, stod de altså mand for mand i den tyske front. Det er godt, når man skal dømme om deres færd, at have visse kendsgerninger at holde sig til. Præster af Det gamle Budskabs IM viste på Haderslev synode, at de ikke blot var tyske af sind, men at de agtede i kirkelige anliggender at gøre deres tyskhed gældende. De havde mod til at stemme tysk, mens de stod ansigt til ansigt med det valgte lægfolk fra deres egne menigheder. De gik sammen med det tyske mindretal af lægfolk for at underkue det danske flertal i deres sogne. Deres tyske samvittighed gjorde dem ikke opmærksom på nogen forseelse.

Det var en trist dag i Haderslev, da vi danske for første gang måtte bøje os for et unaturligt og uberettiget tysk flertal, men da sang tysk-heden i Slesvig på sit sidste vers, hvad den da ikke vidste. Der er sket meget siden den tid, og mange ting glemmes i lykkens glade dage. Men der er et og andet i fortiden, som Danmark for sin egen skyld ikke bør glemme. Tyskerne har levet på løgn og magt i Slesvig, og magt og løgn formår over for et lille land mere, end man tror.

Efter at IM i Nordslesvig var delt i to, kom jeg til at bære en god del af byrderne i den gamle forening. Formanden beholdt selv sin plads i bestyrelsen og redigerede bladet *Sædekornet*, som hurtigt fra ca. 6.000 holdere sank ned til det halve. Men næsten alt det øvrige arbejde kom til at hvile på mig. Redaktøren af det lille børneblad, som udkom hver 14. dag, løb sin vej over i den anden lejr, og jeg måtte tage bladet, som først var i sin fremvækst, på mig. Så længe det blev ved med at udkomme, har jeg søgt gennem det at have lidt berøring

med Nordslesvigs børn og deres forældre. Tit har jeg selv bekostet illustrationerne. Det lykkedes i det mindste at fastholde en trofast læserkreds. Fra tid til anden lod jeg børnene skrive små stile, som jeg præmierede, en øvelse i modersmålet for dem, der lærte lidet eller intet deraf i skolerne. Også ungdomsarbejdet var i sin opvækst. Lederen, en præst, betænkte sig et øjeblik, men løb så samme vej som alle de andre.⁵¹ Derved fik jeg sæde i IM's bestyrelse. Senere, da de unges sekretær blev indkaldt i krigen, måtte jeg overtage ungdomsbladets redaktion, og til sidst fik jeg almanakken i tilgift. Da den hidtidige næstformand⁵² blev træt af den lidet attråværdige stilling og åbenbart kededes ved hele arbejdet, blev jeg sat på hans plads og fik dermed et vist medansvar for ledelsen af det hele IM-arbejde.

Så kom krigen og gjorde det hele mange gange vanskeligere, end det var i forvejen, gjorde det dobbelt vanskeligt for mig, som var bekendt for at være en dansk mand, dvs. en mistænkelig person. Meget havde splittelsen i vore rækker ødelagt. Den ene forening efter den anden havde meldt sig ud af fællesforbundet for KFUM og K. Kritikken og mistænkeliggørelsen blomstrede offentligt og endnu mere i det skjulte. En præst sydpå skrev om en satans synagoge og sigtede dermed til os.⁵³ Men krigen slog nye sår. Med et slag standsede hele børnearbejdet, idet man ikke vovede at samle børnene til møder og fester. De unge mænd i KFUM forsvandt med rivende hast, de fleste til fronterne, nogle over den danske grænse. Med tiden blev alle vore ungdomssekretærer indkaldt,⁵⁴ med de mandlige medlemmer i fællesforbundets bestyrelse gik det ligeså. Indremissionærerne var ældre, men de fleste af dem måtte også af sted. Så sad formanden og jeg tilbage med nogle få indremissionærer og en kreds af unge præster, som nød mindre og mindre tillid ud over landet. Med vor pen og mund måtte vi være yderst forsigtige.

En lille tid lod jeg mine to beskedne blade udgå, i stilhed som hidtil, og jeg lod, som om jeg intet vidste om censur. Men da bogtrykkeren omsider også måtte med i krigen, og dagbladet *Modersmålets* trykkeri, som selvfølgelig var underkastet daglig censur, overtog mine blade, kunne jeg ikke mere undgå min skæbne. Med børnebladet gik det godt. Men i de unges blad optog jeg gerne breve og bidrag fra felten. Alt dette stof måtte først indleveres til censuren i tysk oversættelse, først til Haderslev og derfra til generalkommandoen i Altona. Ikke nok med at censuren da satte tykke røde streger over hele partier, men arbejdet blev yderligere besværliggjort ved vanskelighe-

der og trusler og mundtlige forhandlinger på det haderslevske kontor. Dog holdt jeg det gående uden afbrydelse og uden alt for store indrømmelser. En komité i Haderslev, som udsendte danske kristelige blade til soldaterne i felten, udsendte også de unges blad i 1.500 ekspl.

Foruden dette bladarbejde kunne vi årligt i januar måned afholde et bibelkursus for de unge, og på himmelfartsdagen samledes efter gammel skik flere tusinde mennesker til store ungdomsmøder. Vor Frue kirke i Haderslev har ved de tyske præsters imødekommenhed flere gange genlydt af vore sange.

Da det hovedsagelig var præsterne, som havde voldt os al fortræd, opstod iblandt lægfolket tanken om en slags selvhjælp eller selvværn, en kristelig folkeorganisation imod det præstelige enevælde. Det var gode mænd, som satte sig i spidsen og dannede Kirkeligt Lægforbund i Nordslesvig.⁵⁵ Men deres indflydelse nåede foreløbig ikke langt, folket fulgte dem ikke. Det gik med denne bevægelse som med frimenighedsbevægelsen, der ligeledes var båret af menigmand i modsætning til statskirke og præsteskab. Der var ingen grøde i dem. Sognekirke og sognepræst, selvom den sidste var nok så tysksindet, havde så dybe og stærke rødder i folket, at en bevægelse imod dem på forhånd var dømt til at mislykkes.

Lægmandsforbundet havde hele min sympati, jeg støttede det, hvor jeg kunne, men jeg så snart, at dets tid endnu ikke var kommet. Under krigen standsede det af sig selv. Hvorledes fremtiden ville have artet sig i denne henseende, er ikke nemt at sige. Tænker man på bornholmerne,⁵⁶ som næsten udelukkende arbejder med lægmænd, måtte der sikkert kunne udrettes lignende ting i IM. Jeg skulle tro, at en dansk missionsbevægelse på folkekirkens grund i Sønderjylland kunne have fundet vejen til at frugtbart samarbejde med Luthersk Missionsforening. Også frimenigheden kunne vel ved lejlighed have ladet sig befrugte heraf. Men dette er nu ørkesløse tankeøvelser, som fredsslutningen i Versailles gjorde overflødige.

Aldrig har jeg villet slippe det håb og den overbevisning, at selvom hele præsteskabet blev os utro, så måtte der nedefra kunne gro et kraftigt og sundt kristenliv op på den danske folkegrund i Slesvig, et kristenliv og kirkeliv, som havde samme nationale værdi som frimenigheden, men som tillige havde den sejrende religiøse kraft, som alle vegne er ejendommelig for IM. Men da måtte der skæres igennem og renses ud endnu en gang, det følte vi mere og mere. Med undtagelse af mig selv ville ikke en eneste af vore præster gå med os til vejs

Magstrup præstegård, bygget 1813 på samme sted som den tidligere præstegård. Den mest kendte præst er Peder Jensen Wandal, som Carsten Petersen biograferede i 1924, »et Præsteliv i det syttende Aarhundrede«. Wandal mindes for sit berømte tårn i præstegårdshaven, hvor han i fred og ro skrev bøger til sin samtid. 1659 omkom han og hans familie ved pesten i kølvandet på svenske og polske tropper. Foto: Jens Bruun.

ende. Krigen talte her et tydeligt sprog. Men netop krigen hindrede os også i at drage de sidste konsekvenser. Der var dem på begge sider af kløften, som i krigens *afslutning* med sejr eller nederlag for Tyskland så den eneste udvej ud af uføret.

Dette er nu sket. Men den kalk, som blev os i skænket, navnlig i krigsårene, blev besk at drikke. En stund var trykket næsten uudholdeligt for hjerte og nerver. Mange gange har jeg lagt mig i min seng om aftenen med det ønske: Gid du aldrig mere skulle stå op. Min kraft blev brudt i de dage.

Inden for sognenes grænser gik det daglige arbejde sin gang. I mobiliseringsdagene var alle sind dybt bevægede. Mænd, som skulle bort, ønskede at gå til alters først med deres hustruer. I det ydre fornægtede folket ikke sin karakter. Alt gik roligt fra akt til akt. Ingen i mine sogne tænkte på at løbe fra deres tunge pligt. Inden vi så os om, var de første af vore mænd i ilden, og fra Belgien kom det første dødsbudskab. Så begyndte vi at opsøge navne på landkortet, at finde

bevægelsens retning, at skønne over farten og styrken i fremmarchen. Indtil slaget ved Marne. Da rejste der sig som en brænding i mange sind. Jeg fik kun lidt søvn den næste nat. Ikke alle, men dog en og anden mærkede, at nu blev terningerne kastede. Var Preussen skudt i hjertet? Ville ørnen løfte sig igen? I uger var de tyske sejrsmeldinger gået hen over vort land, med få dages mellemrum vajede flagene ved skoler og stationer. Organisten i Magstrup spillede for at give sit tyske hjerte luft – han var ellers af dansk familie – ved gudstjenestens slutning melodien: *Wir treten zum Beten* eller: *Jesus giv sejer*. På udflugt med børnene kunne han undervejs samle dem til storm mod Sedan eller andre franske fæstninger. Det er ham nu tilgivet alt sammen.

Fra felten modtog vi, indtil Marneslaget, meddelelser fra vore folk om den hurtige fremrykning. Ved juletid kom de nok hjem igen. Min egen bror skrev et kort fra Nordfrankrig: Hvis det bliver ved at gå som hidindtil, er vi om otte dage i Paris, og så får vi fred. Men så kom Marnedagene. Min hustru har været i Vejle hos slægtninge og fået fat i nogle danske aviser, som hun skjulte under sit tøj over grænsen. En del tabte hun, men af resten kunne jeg tydeligt forstå, at der var sket noget. Hvad betød nu Liege og Maubeuge og slaget ved Masurene?

For mig bragte disse dage og den følgende tid en dobbelt oplevelse. Jeg blev langsomt klar over den verdenshistoriske franske dåd, og jeg begyndte at nære tvivl om de tyske beretningers pålidelighed. Fra den tid er Frankrig steget jævnt og sikkert, og Tyskland dalet lige så bestandigt i mit omdømme. Jeg har aldrig været en ven af tyskerne, men det var blevet min tro, at disse mennesker med deres gennemorganiserede militærmagt og det tilsvarende kvantum rå vilje ville være enhver modstander overlegen, i det mindste under det første berusende stormløb. Nu forstår jeg, at det franske folk i opofrende selvhengivelse og storslået tapperhed er det tyske overlegent. Moltke den ældre og den yngre, Ludendorff, Mackensee og Hindenburg med deres krigsteknik, Wilhelm II og Bismarck med deres statskunst og Tirpitz med sine undervandsbåde kunne ikke bestå i længden. Der er større, ædlere og dybere, mere menneskelige og åndelige faktorer, som bringer den endelige sejr hjem. Som det tyvende århundredes skønneste syn rejser sig det franske folks lyse helteskikkelse op over engelsk realisme og tysk selvforhudelse. Endnu en gang må Europa med agtelse og beundring bøje hovedet for den store nation.

Tyskland: Det begyndte med den hæderlige generalkvartermester v.

Steins forsikring om, at folket skulle få sandheden at vide hele vejen igennem; det endte med, at en af de mest hæderlige og fædrelands-sindede mænd i den tyske rigsdag med krampegråd i halsen råbte: *Belogen und betrogen!*⁵⁷ Og skylregnen faldt, og floderne kom, og vindene blæste og stødte an mod dette hus, og det faldt, og dets fald var stort.⁵⁸

Og dog. Når vi ser tilbage, vi som i et halvt århundrede hørte til dette hus, vi har en følelse som rytteren, der var redet over Bodensøen. Hvad kunne der ikke være sket, og hvad ville der ikke være sket, dersom det havde varet halvtreds år endnu? Vi tænker på Sydslesvig og Flensborg, vi tænker på de gamle danske provinser hinsides Øresund. Tabt er tabt. Vil Dannevirke nogensinde kunne genvindes? Og Skåne? Moderne danske mænd smiler. De, der har stået i striden i to menneskealdre og set deres eget folk bukke under hver dag, mens magten ødelagde og kuede sind og vilje, hus og arv, de smiler ikke.

I Magstrup Sogn var der ingen, som kom til at tåle særlige forfølgelser under krigen. Et par gårdmænd blev i de allerførste dage hentede af gendarmen og sat i arrest til den næste dag. De kunne have haft godt af at sidde der lidt længere. Den ene af dem skrev flittigt ansøgninger om at måtte blive hjemme på gården på grund af familieforhold, og man lod ham sidde i fred.

I min embedsgerning mødte der mig heller ikke særlige vanskeligheder med undtagelse af kirkebønnen, som jo skulle tage hensyn til krigen og sluttede med bøn om en ærefuld fred. Jeg forsøgte at føje mig i det uundgåelige, idet jeg tænkt, at enhver under en ærefuld afslutning af krigen kunne forstå, hvad han ville. Virkeligt blev de slagne tropper ved hjemkomsten til Berlin hilst velkommen som de »ubesejrede«. Hvis jeg kunne have tænkt på en sådan ærefuld afslutning, så kunne jeg af hjertet have bedt den befalede bøn. Men i det givne øjeblik skurrede ordene slemt i mine egne øren, og jeg ændrede udtrykket til »en ærlig fred«. En lørdag aften, da jeg sad ved min prædiken, mødte en kone fra nabolaget, en hjemmetyskers hustru, men for øvrigt af dansk slægt, og begærede at tale med min hustru. Hun ville sige hende, at jeg var blevet angivet, og at en kriminalbetjent ville være til stede i kirken den næste dag. Hun kom for at lade os vide, at hun og hendes mand var uskyldige i angiveriet. Jeg ved, at det hemmelige politi også senere har ført kontrol med mig, men til nogen akt kom det ikke.

Fra tid til anden så jeg lejlighed til at smutte over grænsen. Adskillige gange er det sket uden de rigtige papirer. Efter en del forhand-

linger lod gerne både tyske og danske mig slippe igennem. Bestikkelser blev på tysk side almindelige. En dansk kontorchef står mig i meget behagelig erindring. Han regerede på Vamdrup station og var en myndig herre, der ofte kunne anslå en prøjsisk tone. Men mod mig var han så imødekommende, som om jeg var en fyrstelig person. Engang fremviste jeg et gammel forslidt og udueligt grænsebevis og spurgte, om jeg kunne komme over på det? Det kan De godt, lød svaret. Stemplet blev hugget i med et dundrende slag, personen nikkede til mig med et smil, som sagde: Jeg kan gøre alt. Kommer De med en gammel avis, stempler jeg også den.

I det ydre forandrede min gerning sig derved, at Jegerup Sogn blev skilt fra og delt i to. Der oprettedes et nyt præsteembede i Vojens, og Jegerup gik som annekssogn fra Magstrup til Vojens. Man har villet se tyske politiske hensigter bag ved denne sognedeling, idet tyskerne vel håbede at kunne tiltage sig magten i stationsbyen også på kirkeligt område og således få tallet på de tyske gudstjenester øget. Der forelå allerede udarbejdede tegninger til kirke og præstegård. Kirken i Vojens skulle have et dobbelttårn, et vidnesbyrd om sejr og kraft i det tyske Slesvig-Holsten. Ellers var byggeplanen fornuftig og god, og delingen af de to sogne i tre var kirkeligt aldeles nødvendigt. Desuden havde jeg ved min tiltrædelse gjort det til en udtrykkelig betingelse, at Jegerup og Vojens skulle skilles fra.

I krigstiden måtte jeg overtage Jegerup igen et halvt års tid, da den unge præst gik frivilligt med som sygepasser.⁵⁹ Senere kom der jævnlige folk fra Jegerup så vel som Sommersted Sogn i Magstrup kirke, da deres egne tyske sognepræster ikke mødte tillid hos danske mennesker. Der var i Magstrup indtil begyndelsen af krigen et ret stærkt kirkebesøg. Ved mange gudstjenester var huset så nogenlunde fuldt. Men da flere og flere mænd måtte med i krigen, og kvinderne fik mere at tage vare på i hjemmene, da den første sjælelige bevægelse tilmed ebbede ud, og mange sind både hjemme og i felten blev sløje, pessimistiske eller ligeglade, for ikke at sige forhædede i åndelig skepticisme, da svandt også besøget ved gudstjenester og møder en del. Den tanke, som vel flere præster har haft, at vore mænd, når de kom tilbage fra det trælsomme og åndsdræbende liv, ville med deres familier fylde Guds hus, og at der ville komme ligesom en stor sabbatsstemning over folket efter den lange lidelse, slog fejl.

De mænd, som kom hjem fra fronterne og etaperne, blev ikke flittige kirkegængere. Enkelte, som i felten havde læst deres bibel og

bedt deres bøn, trådte ikke mere over kirkens tærskel. Dog samledes snart nogle unge på ny for at genoptage KFUM's afbrudte arbejde. De sidste medlemmer var mod slutningen af krigen gået over grænsen. De, der nu trådte ind i rækkerne igen, har en efter en holdt foredrag i foreningen om deres oplevelser. Under de fleste af disse time-lange foredrag har jeg dog undret mig over, hvor fattigt det åndelige udbytte af de mange oplevelser tilsyneladende har været. Rigtig nok må man huske, at unge mennesker ikke altid reflekterer over de ting, som møder dem, og heller ikke fører bog over, hvad de enkelte begivenheder kan have givet i nettoudbytte for deres indre liv. Allermindst har de tænkt på, at de kunne komme til at gøre rede for det i et foredrag herhjemme. En vis ubehjælpssomhed og mangel på øvelse i at gøre rede for tanker og følelser har vel afholdt en og anden fra at sige det, som han ellers tænkte at ville sige. Derimod har nogle af vore rejsesekretærer og indremissionærer, altså mænd med en vis rutine både i at iagttage og meddele, givet os mange indblik i forhold og foreteelser under krigen, også i noget af den såkaldte krigspsykose, som vi længtes efter at få besked om.⁶⁰

Genforeningstiden

Spiltelsen i IM og krigen var de to store begivenheder, som kom til at præge mit liv i Magstrup. Den tredje var Genforeningen. Det falder svært nu bagefter at samle alle de minder og indtryk, som denne tid bragte med sig.

Fra Marneslaget til våbenstilstanden var der en lang tid med håb og frygt, og da Tyskland endelig brød sammen, var det endnu uvist, hvad fremtiden ville bringe os. Men omsider fik vi udsigt til at komme med i den store europæiske omregulering. Den nordslesvigske rigsdagsmand spillede sin sørgelige rolle og skuffede den tillid, som man dog mente at måtte have til ham i så afgørende et øjeblik. De fleste i landet så vel ikke skarpt nok til at forstå, at fejlen hos manden var en karakterfejl, og at hans politik i virkeligheden hele tiden havde været en omstændighedspolitik i modsætning til Jens Jessens samvittighedspolitik. Men mange følte det som en sorg og skam, at vi i det skæbnesvangre historiske øjeblik ikke havde en anden og bedre mand til at varetage Slesvigs ret.

Jeg skal ikke tage de forskellige grænselinjer og folkets mening om dem op til debat. Efter mit eget skøn ligger Slesvigs og Danmarks

rette grænse ved Ejderen. Hertil går Danmarks ret. Skulle noget ofres af Danmarks gamle jord, kunne der kun blive tale om at gå tilbage til Dannevirke. Men nu er loddene faldne anderledes, mine to første sogne ligger på den anden side af grænsen – for mig en underlig tanke. Gud give, at det, som mennesker således har adskilt, må forenes igen trods alle magter og al stumpet statskløgt.⁶¹

I første zone blev afstemningsdagen noget, som vi aldrig før har kendt, og som vi heller aldrig vil komme til at opleve herefter. Alle hjemmene i sognet var fyldte med gæster, som var kommet fra nord og syd for at afgive deres stemme. Flagstænger var rejste ved alle huse. Præstegården havde også fået sit flag. Det var skænket præsten af en vennekreds i Haderslev ved afslutningen af en række møder (bibelfortolkninger, som var holdt på missionshotellet i krigsårene). Flagstangen skænkede de kirkeældste. Som formand for ungdomsforbundet i Nordslesvig modtog jeg for resten mange flag til uddeling i foreningerne. KFUM og K i Magstrup modtog naturligvis hver sit.

Egentlig burde de nye flag ikke hejses før genforeningsdagen, men så længe kunne mange ikke vente. Endnu lå dog den tyske militærbesætning langs grænsen. Da jeg ved en sammenkomst i Skodborgskov havde holdt min tale, og vi sad en glad kreds omkring kaffebordet, mens Dannebrog vajede lystigt i haven, blev husets ejer kaldt ud; der var militær udenfor, som ønskede at tale med ham. Vi kom på benene alle sammen. Rigtigt, der stod en lille trop tyske soldater med det krav, at flaget skulle tages ned. Da det ikke straks skete, holdt føreren sit gevær frem og spændte hanen. Hvad der skete, husker jeg ikke, men man kom fra det uden blodsudgydelse. For os danske ville det have været en let sag at tumle den klat tyskere.

Men på afstemningsdagen, da den internationale kommission sad i Flensborg, fløj de fleste flag til tops. Mange måtte bøde for det – idet vejret blev så ublidt, at nogle sønderreves af stormen, andre fløj helt bort, mens regnen på enkelte piskede farverne mellem hinanden. Under afstemningshøjtideligheden måtte jeg deltage i arbejdet, mere end jeg ellers havde tilbøjelighed til, især da ingen af lærerne i sognet kunne bruges ved denne lejlighed. Om morgenen måtte jeg møde ved skolen i Magstrup for med børnene at synge en sang og bede en bøn, mens flaget blev hejst. Der var ikke stort udvalg af danske sange. Vi blev enige om at synge »Aleneste Gud i Himmerig«.

Om formiddagen var der gudstjeneste i kirken, ved hvilken jeg naturligvis holdt prædiken. Vore gæster modtog ved bortgangen den

i anledning af Genforeningen udkomne bog *Mit Land*.⁶² Om aftenen var jeg bedt om at indlede samværet i Magstrup kro, hvor beboerne med deres gæster fik tiden til at gå med tale og sang, mens afstemningsresultatet gjordes op. Næste dag skulle der festes med børnene. Jeg måtte da være til stede igen og måtte fortælle noget om dronning Margrethe. Atter kneb det svært med sange. Kan I: »Der er et yndigt land«? Almindelig hovedrysten. »Jeg elsker de grønne lunde«? Hovedrysten. Så sang vi »Lover den Herre« og til sidst igen »Aleneste Gud i Himmerig«.

Under den følgende tids kamp for anden zone måtte jeg som præst holde mig tilbage. Embedsmændene var det forbudt at tage del i agitationen. Alt hvad jeg fik gjort, var at skrive et par breve til enkelte mænd i Brarup Sogn. Men fra Flensborg modtog jeg en forespørgsel, om jeg kunne tænke mig, hvis byen blev dansk, at overtage stillingen som provst?

Det var mig i høj grad tvivlsomt, om jeg på grund af mit udpræget danske sindelag var egnet til denne post? Jeg bad derfor mine venner i Flensborg om at samles med mig en dag for at drøfte sagen. Det var formanden for Kirkeligt Samfund, bankdirektør Thomsen, som havde henvendt sig til mig, og i hans hus var jeg taget ind som gæst.⁶³ Mens jeg sad og talte med fru en op på formiddagen, kom direktøren op fra banken med et brev i hånden. Det er da underligt, sagde han, her får jeg lige et brev, som sætter mig i stor forbavselse. Det er fra stiftsprovst Hoffmeyer i København, jeg kender ham slet ikke – at det dog skulle komme lige i dette øjeblik! Direktøren satte sig ned med en kendelig forsagt mine. Og så læste han brevet, i hvilket stiftsprovsten meddelte, at han i tilfælde af, at Flensborg blev dansk, var udset til provst. Han betonedede, at sagen var definitivt afgjort og håbede, at denne afgørelse måtte blive til gavn og glæde og gensidig velsignelse. Jeg har aldrig omtalt denne sag til stiftsprovst Hoffmeyer, da jeg senere omgikkes ham hver dag, og også han tav. Men det er åbenbart, at han har fået nys om, hvad der var i gære, og derefter skyndt sig at forhindre videre ulykke.⁶⁴

Ved mødet med mine venner blev brevet oplæst. De fleste syntes ikke om den københavnske fremgangsmåde, at man så ganske uden at spørge de danske på stedet havde lagt det hele til rette i al stilhed. Pinligt var det, men efter hvad man senere har set, meget vel stemmende med adskilligt andet, der blev budt den slesvigske befolkning i genforeningstiden. En bitterhed blev tilbage hos mange. Det flens-

borgske spørgsmål ordnede sig af sig selv. Hverken Hoffmeyer eller jeg blev provst der.

Efter afstemningen kom genforeningsdagen og den danske konges besøg. Mens en fremmed præst holdt gudstjeneste i Magstrup (efter mit eget ønske) viste mit forrige annekssogn Jegerup mig den ære at lade mig holde gudstjenesten der. Om aftenen talte jeg på missionshottellet i Haderslev.⁶⁵ Med kongens indtog havde jeg intet at bestille så lidt som nogen anden af de indfødte præster i landet. Vi så det syn, at Danmarks konge ved grænsen blev modtaget og hilst på sønderjydernes vegne af en provst, der var sendt over fra Sjælland.⁶⁶ Der blev prædikeret fra Frue kirkes prædikestol i Haderslev af en biskop, der var sendt fra Ribe, og i koret pyntede flere danske biskopper og præster, mens kirkens egne præster og andre fra omegnen sad ukendte og ubemærkede rundt om i kirken. Senere havde vi lov til, når de kongelige for rundt i landet, at stå ved en grøftekant og vente, indtil der muligvis gjordes holdt ved vejen. Og når man som jeg ikke indfandt sig ved grøftekanten, blev det vel endda taget unådigt op.

Men det er småting. Vi har sagt os det mange gange, at vi ville hjem til vort folk, selv om der skulle møde os adskilligt af skuffelser under og efter denne hjemfærd. Skuffelsernes tid er ikke forbi, vi møder dagligt noget dansk, som er os underligt imod, men det skal ikke tage det minde fra os, et af de største vi ejer, om den dag, da vi festklædte og båret af højtidsstemning gik hen for at stemme på Danmark. Sjældent har vi – mange af os aldrig – været løftet sådan op over tid og rum som i hint øjeblik. Derfor vil guldet i dagens billede heller aldrig miste sin glans. Historien skal til alle tider mindes vor bedrift. Og historien skal vide, at vi ville gøre den samme bedrift om igen – trods alt.

Genforeningstidens kirkelige udvalg

Ved Nordslesvigs indlemmelse i Danmark måtte en hel række kirkelige sager komme til offentlig forhandling og fremkalde nye love og forordninger.⁶⁷ For at få det forberedende arbejde gjort nedsatte Nordslesvigsk Vælgerforening, sikkert efter tilskyndelse fra København, et kirkeligt udvalg i lighed med og ved siden af andre udvalg. Jeg kunne ikke anse denne fremgangsmåde for heldig. Allerede i princippet måtte den i høj grad misbilliges, idet nemlig vælgerforeningen var en politisk sammenslutning, den eneste rent politiske for-

ening i Nordslesvig. Men det var netop en gammel og stående klage hernede, at de tyske politiske foreninger blandede sig i kirkelige sager. Ikke bedre blev det derved, at udvalgets sammensætning kun i ringe grad svarede til sagens og opgavens beskaffenhed. Det er nok her at bemærke, at formand blev en mand, som hørte til frimenigheden, altså stod uden for folkekirken.⁶⁸ Denne taktløshed kom endnu stærkere til syne, når man betænker, at folkekirken i Nordslesvig på det tidspunkt endnu havde sin egen selvvalgte repræsentation i provstisynoderne. Men hensigten var sikkert netop den: gennem vælgerforeningsudvalget i al stilhed at få den bestående kirkeforfatning begravet. Bagefter har en og anden af os forstået sammenhængen.

Mens disse forberedelser stod på, følte jeg mig tilskyndet til at forsøge at vække kirkefolket i landet og kalde ansvarlige mænd frem i menighederne, som kunne og ville tage sig af deres gamle kirke og ikke lade dens skæbne bero i en politisk forenings hænder.⁶⁹ Men her led jeg en stor skuffelse. Kirkefolket i Nordslesvig sov. Ingen kendte noget til kirkepolitik. Alle var inderligt overbeviste om, at hvad vælgerforeningen gjorde måtte være velgjort, og bare vi blev danske, så ville alt være i den bedste orden. Min opfordring i offentligheden til at forsøge at få valgt et kirkeligt repræsentantskab, som med fuldmagt fra menigheden burde varetage de vigtige kirkelige interesser, fandt ikke den genklang i det stakkels forkludrede og åndsforkvaklede Nordslesvig, som det ville have fået f.eks. i det kirkepolitisk langt modnere Danmark. Da jeg med nogle venner, som havde stillet sig til rådighed, ville til at begynde et oplysningsarbejde ude i landet, måtte netop mange småbaner af kulmangel standse eller indskrænke driften. I samme øjeblik søgte det netop nedsatte udvalg forhandling med mig. Disse forhandlinger var forgæves, men førte til, at vælgerforeningen opfordrede mig til at tage sæde i udvalget, hvad jeg selvfølgelig nægtede.

At vælgerforeningen ikke blot var et slags mellemlid mellem København og Nordslesvig i denne sag, som muligvis kun skulle hjælpe regeringen til at få et passende udvalg sat sammen, fremgår af, at dette udvalg indgav sin betænkning til vælgerforeningen, som forsynede teksten med sine egne randbemærkninger og sendte den videre i sit eget navn.

Så snart Nordslesvigs indlemmelse i Danmark var sket, skabtes der ved lov et udvalg for kirkelige anliggender med det formål at forberede

de nye kirkelove, hvorved sammensmeltningen af den danske og nordslesvigske folkekirke skulle indledes.⁷⁰ Det bestod af 39 medlemmer valgt efter forholdstal. For Nordslesvigs vedkommende valgtes kun præsterne (tre) ved skriftlig afstemning iblandt alle her ansatte præster, mens de øvrige medlemmer (fem) valgtes af de nyoprettede provstiuvalgs læge medlemmer. Sammen med provst Nissen i Haderslev⁷¹ og pastor Tonnesen i Hoptrup fik jeg sæde i dette udvalg. Mens de to førstnævnte blev valgt på en fællesliste af danske og tyske, IM og grundtvigske, kom jeg igennem på en særliste med udelukkende danske stillere. Når politisk interesse gør sig gældende, kan der ske mærkelige ting. De samme præster, som i sin tid vragede H. Tonnesen og ikke kunne tale ved et og samme møde med nogen af hans mænd, gik nu i stor samdrægtighed med til at vælge ham som deres repræsentant i København; der var jo altid nogen tyskhed tilbage hos ham. De forstod i deres tyske klodsethed ikke, hvor lidet denne mand duede til dette hverv.

Efter at valget havde fundet sted, sammenkaldte provst Nissen – formodentlig efter pastor Tonnesens tilskyndelse – alle sønderjyske medlemmer til et møde i Vojens for at få lejlighed til at lære hinanden at kende, før vi skulle til København.⁷² Det var et ganske overflødigt møde, som kun resulterede i en almindelig snakken om ting, vi ikke kunne tage nærmere stilling til. Men fra Tonnesens side forelå der et bestemt forslag, endda skriftligt udarbejdet i enkeltheder, som gik ud på, at vi herved skulle danne en sønderjysk gruppe inden for udvalget. Dette var provst Nissen dog erfaren og forstandig nok til at afvise med et smil. Hvordan sagen ville have artet sig, hvis vi virkelig var optrådt enige og samlet i sluttet flok under afstemningerne derinde, er ikke godt at sige.

I det særlige arbejde har vi aldrig i fællesskab gjort et særligt sønderjysk standpunkt gældende. Tværtimod gik vi straks efter det konstituerende møde hver sin vej ud i de bestående danske grupper. Til den fælles gruppe af IM og Kirkeligt Centrum sluttede sig foruden mig pastor Tonnesen (efter tøven og med et halvt hjerte) og tre lægmænd, nemlig O. Olesen,⁷³ Jacobsen og C. Michaelsen (hvilken sidste dårligt passede i båsen og i grunden ikke vidste, hvor han hørte hjemme). De øvrige tre medlemmer gik ind i den grundtvigske gruppe.

I tidens løb kom jeg ind i en hel række underudvalg; de vigtigste var forfatnings- og bispevalgsudvalget. Hvad jeg har kunnet udrette i de travle og anstrengende dage, ved jeg ikke, men jeg håber, at jeg ikke har siddet der uden at gøre gavn. Desværre blev provst Nissen

og jeg mere og mere saglige modstandere. Det har uden tvivl været ham inderligt imod, at jeg sad ved hans side i forfatningsudvalget og stadig gjorde min opfattelse gældende, som faldt sammen med IM i Danmark og gik ham stik imod. Mange gange forsøgte han at finde en mellemvej mellem den radikale fløj og IM, og han var, som minister Appel engang spottende kaldte ham, den store fredsmægler. Men det lykkedes ikke, og da vi engang gik sammen ned ad trapperne, ytrede han med en vis bitterhed til mig: »Det er Deres skyld, pastor Petersen«. En mand derhjemme har engang sagt til mig: »Hvis provst Nissen kunne æde Dem, så gjorde han det«. Dog har der aldrig været personlige uoverensstemmelser imellem os. Men jeg følte godt, at det kunne være provsten ukært, når jeg ud fra mit indgående kendskab til tysk lovgivning og sønderjysk kirkeliv i en menneskealder ved lejlighed kunne tale med en vis vægt. Provsten var født sønderjyde, men glemte stundom, at han var en rømningsmand i den lange tid, da vi andre stod på skanserne. I udvalget led han mange nederlag og blev til tider træt og bitter.

Om udvalgets arbejde i sin helhed skal jeg ikke udtale mig. De mange lovudkast måtte bagefter gå gennem Rigsdagen og blev omarbejdede i enkelte vigtige punkter foruden i mange uvæsentlige. Men bagefter har jeg erkendt, at såre meget, navnlig i de økonomiske love, kun dårligt svarede til slesvigsk retsopfattelse. Og hvad der blev os klart straks ved udvalgets første fremtræden, både ved kommissoriets oplæsning og den drøftelse, der sluttede sig dertil, var det: at vor slesvig-holstenske kirkeforfatning en gang for alle var slået ihjel. Det havde regeringen i København sammen med Den nord-slesvigske Vælgerforening besørget i overgangstiden. Vi stod simpelthen over for en fuldbyrdet kendsgerning. Der er ræve i Danmark og i Nord-slesvig.⁷⁴

Alligevel havde den tid, jeg sad i det kirkelige udvalg, for mig som for andre henedefra en stor og uforglemmelig betydning. Jeg fik ikke blot sat mig ind i dansk lovgivning, dansk kirkepolitik og danske kirkelige forhold, men jeg sad en stund sammen med nogle af Danmarks bedste mænd. Lige over for mig ved bordet sad dagligt i en række: Professor Torm,⁷⁵ stiftsprovst Ussing, redaktør Kjærsgård, professor Westergård⁷⁶ og professor Oskar Andersen.⁷⁷ Den betydeligste af dem og udvalgets bedste kraft var uden tvivl Ussing, den mand som jeg kunne have ønsket til Slesvigs første biskop.⁷⁸ Overretssagfører Hammershaimb⁷⁹ blev min ven, og det er mig en dyb smerte, at

han døde så tidligt, inden jeg fik lejlighed til at træde i nærmere personlig forbindelse med ham.

Samtidig med at jeg blev medlem af det udvalg, kom jeg ind i Haderslev provstiudvalg, valgt med et flertal, som grænsede til enstemmighed.⁸⁰ Dette provstiudvalg bestod dog kun, indtil de nye kirkelove trådte i kraft. Det vigtigste, vi fik at gøre, var at præsentere præster til valg i en del af provstiets menigheder. Også her fik jeg desværre lejlighed til at gøre den erfaring om igen, at danske mænd, som var sendte til os nordfra, kunne bruge rævekunster, som vi andre ikke ville have brugt og ikke forstod os på at bruge. Og de mænd, om hvem dette måtte siges, var netop af den slags, som ved deres bedårende jævnhed vandt befolkningen, både små og store.

Genforeningen med Danmark bragte store forandringer med sig, skønt man fra alle sider var enige om, at disse forandringer måtte ske så lempeligt som muligt. Det første vi mødte, var de nye personligheder. Biskop G. Koch i Ribe måtte foretage den foreløbige bispegerning i de sønderjyske landsdele foruden sit eget store stift. H. Ussing udtalte engang, at denne mand var i sin tid Danmarks betydeligste biskop. Jyde var han og en kraftig person at se til. Men kraften var allerede brudt og blev det ved det overmål af arbejde og sorg, som han måtte bære. I det kirkelige udvalg var han formand i IM's og KC's gruppe. På den sønderjyske kirke kom han ikke til at øve nogen indflydelse af betydning. Han døde, før det første bispevalg blev udskrevet. Skønt jeg tror, at han så på mig med velvilje og havde tiltænkt mig stiftsprovsteembedet i Haderslev, kom jeg ikke i nogen egentlig personlig berøring med ham. Mens jeg var i Brarup, læste jeg hans bog om præst og menighed.

Iblandt provsterne, som sattes foreløbig til at bestyre i provstierne, var J. Götzsche i Rødding sikkert den betydeligste.⁸¹ Han var, som man sagde, bispeemne. Af den grund søgte nogle af præsterne inden for IM at formå mig til at opsøge ministeren I.C. Christensen og udtale det som et ønske fra Sønderjylland, om man måtte få den gode provst til biskop. Jeg var også i ministerens private lejlighed, et par almindeligt møblerede værelser i en eller anden gade, men ministeren var ikke hjemme. Han var, som værtinden udtrykte sig, nok stukket af til Jylland. Senere henholdt han sig til, at der nok ville blive lovgivet om bispevalg, hvilket han ikke ville foregribe.

Om provsten i Haderslev, J. Nissen, har jeg talt. Han var en ven af minister Appel. At disse mænd sammen med andre lavede rævestreger, når det passede dem, for at nå deres mål, er vistnok de fleste

kyndige villige til at indrømme. Selv Appels venner i det kirkelige udvalg stode ikke på ham. Provsten brugte et par gange list og snuheit på en måde, som ikke kastede et godt lys over hans karakter. Den ene gang drejede det sig om præstevalget i Sommersted. Hans grundtvigske ven, Hjortkær,⁸² skulle vælges. Men IM i sognet holdt på pastor Ørberg. Provstiudvalget skulle foretage præsentationen og havde det altså i sin hånd at give hr. Hjortkær sådanne medbejlere, som var lette at besejre. Det ville ellers muligvis blive en hård kamp. Nu kunne af hensyn til den stærke IM i Sommersted ikke godt dens kandidat sættes ud af spillet, det var heller ikke provstiudvalget oplagt til. Men hvad gjorde så provsten? Han tog frem af ansøgenes bunke pastor Bülow fra Marstal og erklærede: En sådan mand er vi nødt til at præsentere, jeg kender ham fra min ungdom, han er en af Danmarks bedste præster. Jeg selv kunne godt ønske pastor Bülow⁸³ som min nabopræst, men det var klart, at hans opstilling måtte splitte IM's stemmer, og dette var selvfølgelig provstens mening. Jeg gjorde derfor opmærksom på, at hvis Bülow præsenteredes til valg, måtte han i hvert fald gøres opmærksom på, hvorledes sagerne stod. Ja, svarede provsten, naturligvis skriver jeg det til ham. Dermed slog jeg mig til ro. Men der er ingen tvivl om, at provsten forsømte at give pastor Bülow de tiltrængte oplysninger. Han fik dem imidlertid fra anden side og trak sig tilbage. Ved valget sejrede dog grundtvigianerne, og provstens list var for så vidt overflødig.

Den anden gang drejede det sig om provstens forbliven i embedet, da overgangstiden var udløbet. I det øjeblik skulle han have en anbefaling fra provstiudvalget, hvis formand han selv var. Provsten henstillede nu ikke til de øvrige fire medlemmer at forhandle den sag indbyrdes. Nej, han tog sagen frem, mens vi var i København. En dag kaldte han C. Michaelsen⁸⁴ (hans gode ven) og mig hen på hotellet, hvor han boede, og gjorde os bekendt med, hvad han ønskede: en anbefaling. Han vendte sig så til C. Michaelsen: Vil De som den ældste føre det i pennen? Det ville den gode ven gerne. For at lette ham arbejdet, sagde provsten selv, hvorledes den skulle skrives, og Michaelsen skrev. Så var den sag klaret, provsten havde skrevet sin egen anbefaling. Dette var, hvad danske embedsmænd foretog sig over hele linjen. Ikke bogstaveligt at forstå, at de gjorde det så groft som J. Nissen. Men de kom, de satte sig, og de blev. Det var dem en torn i øjet, at så mange præster og lærere fra før forblev i embedet ved befolkningens afstemning.⁸⁵

Også nye kirke- og menighedstanker, nye åndelige synspunkter og retninger, særlig grundtvigianismen, kom til os over den gamle grænse. Hele visitatsvæsenet hørte op og erstattedes af et hurtigt provstesynd, der havde ren revisionskarakter. Alle valg blev forholdstalsvalg, i hvilke også kvinderne deltog. Også et bispevalg – noget ganske nyt – kom vi til at deltage i. Den forudgående propaganda holdt jeg mig helt borte fra. Men ved afstemningen faldt vistnok de fleste stemmer i Magstrup på biskop Ammundsen,⁸⁶ hvem også jeg stemte på. Grundtvigianerne havde den sorg og skuffelse, at deres kandidat, provst Nissen, døde før valget og erstattedes med provst Hjortkær, som ikke formåede at komme så stærkt i forgrunden, at ministeren, hvor gerne han end ville, kunne indstille ham.

Ligesom gennemførelsen af valgene gik ikrafttrædelsen af de øvrige love sin rolige gang. Både i Magstrup og rundt omkring begyndte en restaurering og udsmykning af kirkerne, hvorved dansk smag og dansk byggekunst gjorde sig gældende på en heldig og glædelig måde.⁸⁷ Også ellers bredte sig med tiden dansk skik, f.eks. dåb i kirken i stedet for hjemmedåb. Så længe jeg havde været præst i Magstrup, havde jeg forsøgt at lempe dåben ind i kirken. Ca. halvparten skete dog endnu i hjemmet, særligt på gårdene, det var noget finere at lade sit barn døbe hjemme af en suppeterrin eller en sukker-skål. Der stilledes endog et offerbord frem til præst og degn, hvor hver modtog sit papir med et par småskillinger. Med Genforeningen var det herefter forbi, ikke et eneste barn begæredes hjemmedøbt. Med skolevæsenet havde præsten ikke noget mere at gøre. Da der anden gang skulle vælges skolekommission, blev jeg, ganske mod min vilje, sat ind på en særliste og var derefter formand for Magstrup skolekommission indtil min bortgang. I Sommersted kunne jeg ikke blive det, men afholdt efter opfordring hvert år skoleeksamen.

Om den tid jeg har siddet som præst i Magstrup, skal jeg endnu sige et par ord, navnlig med hensyn til mit private liv. Jeg har foretaget et par rejser til England, først til Edinburgh (ungdomsstævne KFUM) og så til Oxford (arbejde blandt de yngste, »amongst juniors«), begge gange fra Esbjerg over London. På disse rejser trådte jeg i forbindelse med China Inland Mission, hvilken forbindelse dog blev afbrudt ved krigen. Endvidere har jeg i de senere år berejst Tyskland, Schweiz, Italien, Sverige og Norge. I Danmark plejede jeg at gæste København og møderne på Nyborg Strand. Men jeg fik aldrig mit fædreland lært at kende, som jeg ville.⁸⁸

I krigsårene nedskrev jeg et og andet af, hvad der gik gennem mit sind, i bundet stil, og udgav det som en genforeningsbog med titlen *Mit Land*.⁸⁹ Nogle år senere fik jeg trykt en lille bog om Peder J. Wandall, præst i Magstrup og Jegerup 1627-59.⁹⁰ Det lille arbejde har her i landet vundet megen anerkendelse, men blev dårligt solgt. Ellers standsede alt mit litterære småarbejde. Ved intet dagblad eller tidskrift agtede jeg at være medarbejder. Til alle opfordringer om at tale ved møder i Danmark, som jeg ved Genforeningen modtog, sagde jeg nej.⁹¹ Samtidig bad jeg mig fri for at blive valgt ind i noget som helst udvalg eller bestyrelse. Kun Almindeligt dansk Præstekonvent overrumplede mig og satte mig ind i sin bestyrelse, første gang jeg mødte i konventet for at holde foredrag om sønderjyske kirkelige forhold. Nu er jeg ude af den igen.

Lejlighedsvis har jeg givet mig af med at granske i arkiverne, navnlig vedrørende forholdene i Haderslev Amt. Det var min tanke at få udgivet en samling aktstykker til amtets historie, desuden en beskrivelse af Magstrup Sogn o.s.v. En stor del af mit livs arbejde har været med pennen. Uventet (i anledning af udmærkelse med ridderkorset) kom den opgave til mig at nedskrive mit levnedsløb, noget som jeg aldrig har haft tilbøjelighed til. Arbejdet blev gjort, og jeg var glad, da besværet var overstået.⁹² At det blev noget vidtløftigt, mente jeg efter gjorde erfaringer at måtte begrunde med, at det, der i eftertiden sættes mest pris på, ofte er de beskedne enkeltheder, mens det tørre skelet af et menneskeliv ikke vil interessere nogen. Det, som den levende anså for ringe og ubetydeligt, ikke egnet til at optegne, har ofte givet historikeren, som hørte den anden tid til, den største berigelse.

Når jeg undslog mig fra alt udensogns arbejde,⁹³ var det ikke blot ulyst til at farte omkring og være med i tidens travlhed, men også et svigtende helbred, som gjorde sig gældende. Nogle rejser til Bad Nauheim⁹⁴ forfriskede og styrkede hjertet for en tid, men ikke i længden. Jeg måtte tænke på min afsked. Biskoppen holdt igen: Når De ikke kan gøre arbejdet i Magstrup, hvad kan De så? Nej, netop derfor ville jeg gå. Jeg tog omsider beslutningen uden at spørge nogen. På min indsendte ansøgning gav Kirkeministeriet det svar, at jeg måtte betænke mig et par måneder; hvis jeg efter den tid opretholdt min begæring, skulle den blive forelagt kongen. Til den 1. april 1932 fik jeg så min afsked. V. Ammundsen sad i kirken under min sidste prædiken og spiste til middag hos os. Al festlighed, foræringer og sligt havde jeg frabedt mig, og vi begrundede dette med, at vi få år i for-

På Haderslevvej, tidligere Nørre Chaussé, i Aabenraa ligger Landsarkivet, hvor Carsten Petersen som pastor emeritus fik sin daglige gang fra 1932 til sin død, resulterende i en del historiske afhandlinger og det store samleværk Slesvigske Præster, baseret på et kvalificeret arbejde med vanskeligt tilgængelige kilder. Foto: Museum Sønderjylland – ISL.

vejen i anledning af vort sølvbryllup havde modtaget gaver fra sognets beboere. Vi slap for en gentagelse af disse intetsigende opmærksomheder.

Pastor emeritus fra 1932

For mine historiske studiers skyld var jeg interesseret i det nyoprettede landsarkiv. Da det kom til at ligge i Aabenraa, foretrak jeg at bo i nærheden og slog mig ned i Stubbæk.⁹⁵ Fra dansk side gik man straks efter Genforeningen i gang med Sønderjyllands historie, tyskerne fulgte efter. Indvandrede danske præster skrev landsdelens kirke- og præstehistorie, mens landets børn tav. Da følte jeg det som en opgave, ja som et kald, at tage mig af denne historie, skønt jeg ingenlunde har villet navn af historiker. Det bares mig for, at jeg som en af de ældste og sidste af den bortsvindende slægt, som en endnu

levende medvider, burde aflægge vidnesbyrd for de kommende slægter om, hvad jeg har set og hørt. Og ikke blot dette, men den kirke, jeg havde tjent i en menneskealder, kunne vel gøre krav på de kræfter, der endnu var i behold. Den kunne vel også gøre krav på en tak for den lykke, glæde og ære, den havde bevist mig ved at betro mig kald og menighed, både i den tyske og danske tid, både iblandt tyske og danske mennesker.

Min opmærksomhed dvælede ved præstegårdene. En historisk beskrivelse af disse gamle kulturcentre eksisterede for Sønderjyllands vedkommende ikke. Men idet jeg gik til kilderne for at søge og samle stof, blev jeg mere og mere overbevist om, at en skildring af gårdene ikke kunne gives, uden at der måtte tales om deres beboere og dem, der havde skabt og plantet alt det skønne, der omgiver vore præstegårde. Altså præsterne.

En regelret præstehistorie var allerede under udgivelse og interesserede mig kun lidt. Jeg valgte at skrive præstestandens fælleshistorie ned gennem tiderne eller, som jeg kaldte den, et udsnit af denne historie. Arbejdet var vidtløftigt nok, særlig da det var mig imod at drøfte min sag og mine hensigter med andre eller søge stof ud over de offentlige arkiver. Uden at nogen kyndig eller ukyndig fik lov at snakke med, udførte jeg dette arbejde i løbet af fem-seks år. Bogen blev trykt i Tønder, midt i min hjemegn, på min egen bekostning og sendt ud til alle præsteembeder i Sønderjylland og desuden til nogle biblioteker og enkelte private personer. Underligt nok var der mennesker, som på offentlighedens vegne følte sig dybt krænkede ved denne fremgangsmåde. Publikum tåler ikke en sådan tilsidesættelse.⁹⁶

En del småafhandlinger blev trykt i *Sønderjyske Årbøger*, deriblandt en beskrivelse af kirkerne i Haderslev Provsti efter Reformationen. Da jeg i årenes løb havde samlet kildestof til flere provstier, besluttede jeg at udføre dette arbejde, endnu inden jeg dør. Manuskriptet blev groft færdigt, omfattende de øvrige provstier, og bliver efterhånden trykt.⁹⁷

KILDER OG LITTERATUR

Utrykte kilder

Landsarkivet i Aabenraa:

Carsten Petersens privatarkiv (CP's arkiv).

Skrifter af Carsten Petersen:

Rejsemåltid: en meget kort Andagtsbog for Unge. 1911.

Mit Land. 1919.

Peder J. Wandal: et Præsteliv i det syttende Aarhundrede. 1924.

Slesvigske Præster: Et Udsnit af Præstestandens Historie. 1938.

Slesvigske Landsbykirker gennem 300 Aar. 1941 (særtryk af artikler i *Sønderjyske Årbøger* 1931-1941).

»Kirker i Sønderborg Provsti«, *Sønderjyske Årbøger* 1942, s. 161-199.

»Slesvigske Præstegårde«, udgivet posthumt i *Sønderjyske Årbøger* 1946, s. 231-298.

Øvrig litteratur:

Ammundsen, Valdemar: »Det aandelige Liv«, *Sønderjyllands Historie: fremstillet for det danske Folk*, bd. V, 1933, s. 307-410.

von Bassi, Hasko: *Otto Baumgarten: Ein »moderner Theologe« im Kaiserreich und in der Weimarer Republik*, 1988.

Dansk Biografisk Leksikon, 3. udg., bd. 5, 1980 (DBL).

Favrholdt, M.: *Haderslev Latinskoles historie*, 1966.

Haderslev-Samfundets Årsskrift, div. årgange.

Henningsen, Lars N.: *Kirke og folk i grænselandet. Dansk kirke i Sydslesvig 1921-1996*, 1996.

Henningsen, Lars N. og Johann Runge: *Sprog og kirke. Dansk gudstjeneste i Flensborg 1588-1921*, 2006.

Holdt, Jens: »Fortegnelse over Pastor Carsten Petersens trykte Arbejder«, *Sønderjyske Årbøger* 1947, s. 228-29.

Holdt, Jens: »Carsten Petersen. En dansk-slesvigske præst 1871-1943«, *Sønderjyske Årbøger* 1961, s. 6-79.

Holdt, Jens: »Hans Tonnesen. En nord-slesvigske præst 1854-1935«, *Sønderjyske Årbøger* 1962, s. 101-141.

Høst, Lisbeth: *Det Ene Fornødne. Nord-slesvigske Indre Mission og Det gamle Budskab 1880-1945*, 1997.

Ingesmann, Per: »Da der gik kirkepolitik i Genforeningen«, *Sønderjyske Årbøger* 1995, s. 239-60.

Jessen, C.C.: *Biskop i Grænselandet. Theodor Kaftan 1847-1932*, 2009.

Kirchen- und Schulblatt, div. årg.

Kronika, Jacob: *Den sidste Slesviger og Ulsnæs-mordene*, 1971.

Licht, Chr. de Fine: »Den nordslesvigske Vælgerforenings kirkeudvalg 1918-19«, *Sønderjyske Årbøger* 1984, s. 87-120.

Paulsen, H. Hejselbjerg (red.): *Den nordslesvigske Kirke. Landsdelens Kirkeliv og Sognekirker. Skrevet af sønderjyske Præster*, bd II, 1948.

Skrumsager, J.N.H.: *Æt og Minder. Udgivet ved Hans-Ole Mørk*, 2007.

Thyssen, A. Pontoppidan (udg.): *Dansk Præste og Sognehistorie*, bd. X, hefte 4, 1979.

Weitling, Günter: »Kirchliche Erweckung und nationaler Gedanke – die nordschleswigsche Erweckungsbewegung und ihre Nationalisierung«, *Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte*, bd. 5, 1989, s. 369-414.

Weitling, Günter: *Geschichte der Kirche in Ost-Jeypore*, 1998.

NOTER

1. Bertel Godt (1814-85), f. i Rinkenæs, præst i Rinkenæs, Notmark og Felsted, afsat 1850, præst i Hagen, Westfalen. I 1864 konstitueret i Broager, derefter valgt samme år som general-superintendent for Slesvig. *DBL* bd. 5, s. 231.

2. Hans Schlaikier Prah (1845-1930), f. i Ø. Løgum, præst i Mjolden, Møgel-tønder, Egen og 1893-1919 i Gl. Haderslev, 1919-26 præst for den tyske menighed sst. Den drivende kraft og sagkundskab bag såvel den slesvig-

- ske liturgi som salmebogen for de dansktalesende menigheder fra 1888.
3. Carsten Petersen (CP) har beskrevet skoletiden i Haderslev i *Haderslev-Samfundets Årsskrift* 1940, s. 7-18, »Da vi gamle gik i Skole«.
 4. Peter Hinrich Jessen, præstesøn fra Kværs, rektor 1864-1889, i katedralskolens endnu »slesvigske« periode, se Favrholt 1966, bl.a. s. 232f, hvor fremstillingen bygger på CP's *Slesvigske Præster*, som Favrholt karakteriserer som en »imponerende bog«, og CP's korte erindringer i *Haderslev-Samfundets Årsskrift* 1940, s. 7-18, og 1947, s. 8-15.
 5. Se Favrholt 1966, s. 240. Ostendorf var rektor 1889-95.
 6. Kortfattet omtale af Emma Petersen, f. 1870, d. 1943 få måneder efter sin mand. Ægteskabet var barnløst. CP beretter ikke meget om sit forhold til det andet køn. Breve i arkivet synes dog at antyde, at det ikke altid har været lige kedeligt.
 7. Adolph von Harnack (1851-1930), banebrydende kirkehistoriker i Berlin med studier i oldkirken og den opsigtsvækkende bog *Das Wesen des Christentums*.
 8. Julius Kaftan (1848-1926), f. i Løjt præstegård, bror til generalsuperintendent Theodor Kaftan. De to brødre er de kendteste kandidater fra Kiels Universitet. Julius K. satte sig på Schleiermachers lærestol i Berlin, det fornemste embede i den evangeliske teologiske verden.
 9. Erlangen var stedet for den konservative, konfessionelle erfaringsteologi. Hertil kom mange teologer fra Nordslesvig, men også fra Danmark. Af disse omtales her Hans Tonnesen og Henry Ussing.
 10. Heinrich Otto Baumgarten (1858-1934), professor i Kiel fra 1894 til 1928, liberal teolog, forkættet af den ortodokse kirkelighed og jævnligt i modsætning til biskop Kaftan. En præsteadresse krævede hans afgang i 1903, i stedet ansattes en ekstraordinær lærer i praktisk teologi. Aktiv modstander af det nye parti NSDAP og antisemitismen. Se hans biografi ved v. Bassi 1988. 2 postkort i CP's arkiv.
 11. Albrecht Ritschl, professor theol. i Göttingen, det største navn i anden halvdel af det 19. årh.s teologi.
 12. Theodor Kaftan (1847-1932), f. i Løjt, præst i Aabenraa 1871-79, regeringsråd i skoleanliggender 1880-86, generalsuperintendent 1886-1917, fri-menighedspræst i Baden-Baden til 1926, død sst. Se om CP's opfattelse af Kaftan i *Slesvigske Præster*, se endvidere Jessen 2009.
 13. I CP's arkiv findes en del breve, der giver indtryk af studentertilværelsen og tonen blandt de unge nordslesvigske teologer, f.eks. brevene fra Peder Simonsen (1870-1953), der senere blev en kendt skikkelse i IM. Trods divergens forblev der en fri tone de to imellem også i alderdommen, hvor Simonsen flytter ind på Zeisesvej 19 i Haderslev.
 14. At CP var savnet af studiekammerater af begge køn vidner et par breve om. 10.4.1898 meddelede således Hakon Refslund (1871-1954, senere amtslæge i Haderslev), at en lille flok agter sig til Møgelstønder Vesterkro og »i alle Damers Navn bedes du om at komme derud. Ellers risikerer du, at vi gaar til Gallehus og brænder dit Hus af ...« Og ved eksamenslykkelige afslutning 1899 telegraferer Anna, Jacob og Thyra fra Haderslev: »Til Lykke. Du est en Knop!! Hurra!!« CP's privatarkiv.
 15. Praktisk teologisk uddannelse for teologer, som søgte embede i Nordslesvig. H.S. Prahls leder af den lille institution samtidig med sit embede i Gl. Haderslev.
 16. Nicolai Christian Nielsen (1848-1932), præst og digter, formand for IM i Nordslesvig 1886-1907, præst 1873 i Højrup, 1888 i Sommersted, 1906 i Tandslet, 1911 i Bedsted, 1916 i Oksenvad. I livlig korrespondance med CP (CP's privatarkiv). Se Kronika 1971.
 17. Dagbogen findes i CP's arkiv.
 18. Nis Simon Gottfriedsen (1852-1927), præst i Nustrup og provst for Tørninglen Provsti 1892-1913.
 19. Om CP's embedstid i Flensborg se den grundige fremstilling i Henningsen og Runge 2006, s. 185-206.

20. Hans Jürgen Carstens (1825-1903), præst ved Helligåndskirken 1869-1900, se Henningsen og Runge 2006, s. 174-76.
21. Karl Niese (1853-1925) provst og førstepræst ved Mariekirken, også kaldet Frue kirke.
22. Johannes Lensch (1871-1942), præst for Sct. Jørgens menighed 1895-1934. Se Henningsen og Runge 2006, s. 215.
23. Se fremstilling af sagsforløbet i Henningsen og Runge 2006, s. 198-230.
24. Emil Wacker (1839-1913), præst i Rinkenæs 1867, rektor og præst for Diakonissestiftelsen i Flensborg 1876-1910. Den ledende skikkelse i den ortodoks-lutherske del af den slesvigske kirke med et omfattende teologisk og kirkeligt forfatterskab, se Jessen (2009). 1910 inviterer Wacker CP til at prædike ved den lutherske forenings konference, dermed var han godkendt fra højre.
25. Som mangeårig skrivende redaktør af dette blad udøvede Hugo Wurmb en betydelig indflydelse, ofte i forståelse med biskop Kaftan.
26. Friedrich Andersen (1860-1940), præst ved Sct.-Johanneskirken 1890-1928, fra 1895 redaktør af *Kirchen- und Schulblatt* indtil hans omfattende værk *Anticlericus* 1907 satte en stopper for det. Andersen udviklede både kirkeligt og folkeligt stærkt højreradikale synspunkter og blev modstander af bekendelseskirken. 1937 æresborger i Flensborg.
27. Johannsen død 25.10.1901.
28. Efter flytningen en del breve fra taknemlige menighedsmedlemmer, der savner CP, f.eks. Anna Thomsen, der 11.5.1905 skriver: »vi taler så ofte om Dem og ønsker, at vi havde Dem i Flensborg, det er bedrøvet, sådan det har taget af med kirkebesøget.«
29. H.F. Feilberg (1831-1921), præst og folkemindeforsker. I Sydslesvig 1859-64.
30. »Kirchliche Verein für Evangelisation« – stiftet 1909 på grund af ukirkeligheden i folket som en fri virksomhed til »Ergänzung der altgeordnede Amtsthätigkeit«, med Kaftans medvirken. Formand pastor Jungclaussen, Sörup; i bestyrelsen Carl Matthiesen, Rødding, og professor Schaefer, se note 31. Medlemskort for CP og formålsbeskrivelse i CP's arkiv.
31. Artikler af CP i bladet 1905-11, bl.a. årsoversigter og kommentarer, »Rückblick«, under pseudonymet Spectator. I 1908 deltager han sammen med Kiel-professoren Schaefer og præsten Jürgen Braren i den heftige debat om Kaftans teologi, især dennes skrift *Der Mittler* (se Jessen 2009). Kaftan taber terræn til de ortodokse, og Emil Wacker står bag oprettelsen af en »Luthersk Forening« til værn mod uklarhed. CP's indlæg bærer præg af hans optagethed af Kierkegaard og vender sig konsekvent imod formidlingsteologien, som Kaftan synes at stå for.
32. Holdt anfører ikke artikler fra *Sonn- tagsblatt*, derimod fra *Kristelig Folkekalender for Nordslesvig*, udgivet af Breklum, og *Nordslesvigske Søndagsblad* (tillæg til *Flensborg Avis*), Holdt 1947, s. 232.
33. *Kirchen- und Schulblatt* 1909, s. 521f og 529f., gennemgår CP de danske kirkeforhold med særligt henblik på sognebåndsløsning, der debatteres i bladet, »Lockerung des Parochialbandes«. Om CP's kirkesyn henvises til ibd. s. 253, teser til den lutherske konference i Flensborg.
34. Van Wijk, præst og professor i Amsterdam, skriver 28.12.1909; bekendt med biskop Kaftan fra de lutherske konferencer.
35. Det mest kendte besøg var i sommeren 1912 af de to unge lovende teologer, C.I. Scharling, senere biskop i Ribe, og Holger Brøndsted; breve i CP's arkiv. Brev fra Brøndsted, hvor han anmoder om opskriften på præstegårdens vidunderlige kvædebrød, CP's arkiv. To tyske teologer skulle ligeledes være kommet, den ene Eduard Asmussen fra Breklum, se Holdt 1961, s. 52.
36. Gabriel Koch (1858-1922), sognepræst i Herning 1889, biskop i Ribe 1901. Kst. biskop for de sønderjyske landsdele fra maj 1920 til sin død.
37. Centrum for mission og teologisk

- uddannelse siden 1876, oprettet og ledet af den karismatiske præst Christian Jensen til 1899. Arbejdede parallelt, men jævnligt i strid med den tilsvarende institution i Kropp under ledelse af Johannes Paulsen. Breklum var især kendt for sin mission i Jeypore i Indien, hvortil en del nordslesvigere blev udsendt som missionærer, helt til nutiden i samarbejde med Danmission, se Weitling 1998. CP opretholdt vedvarende forbindelse til nordslesvigeren Anders Andersen i Jeypore, ordineret som missionær 1912 af Kaftan. AA sender postkort fra verdensmissionskonferencen i Edinburgh august 1912 og julekort fra Kotapad 1913. 1939 foreslår provstinde Edith Flensmark, om ikke der kan sendes et eksemplar af *Slesvigske Præster* ud til AA, der nu er rejst ud igen.
38. Breve fra Kaftan i den anledning i CP's arkiv, refereret af Holdt 1961, s. 34. Også breve fra Gråstens sognepræst W. Steffen, der nærmest anså sagen for afgjort. Samt beklagende brev fra menigheden, der gerne havde set CP som deres præst.
 39. Det var Ernst Günther, der i 1914 i landdagen rettede voldsomme angreb på præsternes og især Kaftans svage holdning i det nationale.
 40. Prøveprædikenen »Aufstellungspredigt« i Gråsten foregik 27.11. 1910. Men allerede 15.11. får CP en henvendelse fra Magstrup om den forestående embedsledighed dér. Her blev der prøveprædiken mod Wassner, Hammelev, og Andersen, Moltrup – og CP's udnævnelse 16.6. 1911.
 41. *Die philosophische Weltanschauung Søren Kierkegaards*, manus i CP's arkiv.
 42. *Nordslesvigsk Søndagsblad* 1910, *Evangelische Kirchenzeitung* 1911, se Holdt 1947, s. 232.
 43. CP synes at tage fejl af årstallet, idet han refererer konferencen i *Kirchen- und Schulblatt* 1906, s. 511-17.
 44. Det er vigtigt at erindre, at den nordslesvigske IM fik et rent evangeliserende formål, i klar tilslutning til den folkekirkelige struktur og præsterne. Opgaver inden for diakoni og mission, der i Tyskland er det egentlige i »Innere Mission« iflg. stifteren J.H. Wichern, blev henvist til særlige foreninger, f.eks. Asylforeningen.
 45. Holdt 1961, s. 52; politimyndighedens brev i CP's arkiv. Mødet skulle finde sted 30.6.1914 på »Hotel Stadt Hamburg« i Gråsten, der i skrivelserne karakteriseres som »dansk forsamlingshus«.
 46. Se om hele krisen CP's gennemgang i *Slesvigske Præster*, aftrykt i Holdt 1961, s. 42-50, se endvidere Høst 1997 med oversigt over kilderne, og Weitling 1989.
 47. Hans Tonnesen (1854-1935), IM's ledende skikkelse, redaktør af IM's organ *Sædekornet* og formand for foreningen fra 1907. Præst i Aabenraa 1880-88 og i Hoptrup 1888-1927. Se Holdt 1962.
 48. Hebraisk: Løsen; nutidigt: adgangskode.
 49. Jes M. Kylling (1873-1931), fra 1907 sekretær for »Fællesforbundet af Kristelige Ungdomsforeninger i Nordslesvig«.
 50. Ved overgangen til preussisk styre blev der straks indledt et energisk arbejde med kirkens struktur og forfatning, resulterende i den såkaldte »Gemeindeordnung« fra 1869, med udgangspunkt i grundlovens bestemmelse om »kirkelig selvforvaltning«. 1876 fulgte den endelige »Kirchengemeinde- und Synodalordnung« med menighedsrepræsentationer (kirkeældste og kirkekolleger), provstisynoder og landskirkens fællessynode. Systemet sikrede den danske befolkningsdel taleret og medieindflydelse. Se f.eks. Skrumsager 2007, note 317.
 51. Peder Simonsen (1870-1953), præst CP's gamle skole- og studiekammerat. Udtrådte af IM's bestyrelse september 1912 og som leder af ungdomsarbejdet.
 52. Niels Schmidt (1874-1934), provst i Rødding 1911-19.
 53. Formentlig den kendte Clausen-Todenbüttel, redaktør af *Die köstliche Perle*, højreradikalt opbyggelses-

- blad. A.W. Hildebrandt fra Breklum henviser til bladet og de »beklagelige ytringer« i brev om CP's fratreden som eksaminator ved Breklumseminariet, hvilket ligeledes beklages: »Hvorfor skal vi uskyldige lide under den usalige konflikt i Nordslesvig?« (brev i CP's arkiv).
54. J. Kylling, P. Paulsen og J. Børsen-Hansen.
 55. April 1913, med J.M. Kylling som initiativtager; formand Iver B. Jensen. Oprettet som et muligt værn mod overgreb fra statsregimet i kirke- og skolesager og som støtteforening for mission og diakoni. KL fik ikke nogen lang levetid.
 56. Luthersk Missionsforenings oprindelige populære betegnelse, hentydende til bevægelsens geografiske oprindelse.
 57. Kunne være Mathias Erzberger (1875-1921), Centrums leder i Rigsdagen.
 58. Matt. 7, slutningen.
 59. Martin Bertheau, f. 1882, mistede sit embede i Vojens ved afstemningen 1920, se Thyssen 1979, s. 320.
 60. I CP's arkiv en hel del postkort fra feltet, især med tak for tilsendte kristelige blade, almanakker etc., f.eks. fra den senere provst og historiker Jens Holdt 13.12.1914.
 61. Allerede 27.11.1918 skriver CP til præsten i Vamdrup, H.I.F.C. Matthiesen (senere ved Vor Frue i Haderslev): »ét synes os dog ikke at slå fejl mere, og det er, at Slesvig, – under opgivelse af Dannevirke for anden gang – vil slutte sig til sit moderland.« CP så ved den lykkelige forening af de kristelige ungdomsforeninger nord og syd for den daværende grænse en »missionstid« foran sig blandt unge og gamle, »som vi måske ikke har set magen til«. CP's arkiv.
CP's synspunkter lægges i perioden til Genforeningen frem, delvist anonymt, i artikler i *Kristeligt Dagblad* »fra vor kirkelige medarbejder i Sønderjylland«, i CP's arkiv korrespondance med *Kristeligt Dagblads* redaktør Ernst Kjærsgaard, som han senere møder i det kirkelige udvalg.
 62. *Mit Land* (1919) – Sønderjyllands topografi og historie på vers, se Holdt 1961, s. 55. Bogen vandt stor udbredelse og mange reagerer med takkehilsener til CP. Den er indgået i den aktuelle grænsediskussion, C. Skovgaard-Petersen skriver således 20.2.1920 i sin hjertelige tak: »Måtte Gud selv sætte grænsen, så vi må prise hans navn.« I december takker KFUK i London for modtagelsen af 100 ekspl.
 63. Peter Thomsen (1860-1922), direktør for Flensborg Folkebank. Formand for Kirkeligt Samfund fra 1912, se Henningsen 1996.
 64. Henrik Hoffmeyer (1865-1924), sognepræst på Frederiksberg 1909, stiftsprovst 1910. Det ser ud til, at han gennem Kylling søger oplysende litteratur om grænselandet. Forespørgsel fra denne til CP 9.7.1919 (CP's arkiv).
 65. I Haderslev Vor Frue (Mariekirken) talte Henry Ussing (1855-1943, præst ved Jesuskirken, Valby, stiftsprovst 1915-33 i København) ved både andagten 10. februar og takkegudstjenesten den 11. Ussing var den mand, CP gerne havde set som Nordslesvigs biskop, og han fulgte vedvarende den sønderjyske sag. 1926 medvirker han ved Ansgarfesten i Flensborg. Fremtændende medlem af kirkeudvalget 1921.
 66. Det var Jørgen Nissen, der på dette tidspunkt blev konstitueret som provst i Haderslev Provsti, men formelt stadig var sognepræst i Vemmeløv. Af brev fra Schultz, Ellehus, til pastor Peder Simonsen i Nr. Løngum ser det ud til, at Jørgen Nissen allerede i juni 1919 var udset til stiftsprovst i et nyt nordslesvigsk stift; derfor frarådes Simonsen at søge til Gl. Haderslev. Simonsens arkiv i Landsarkivet for Sønderjylland.
 67. Se herom Licht 1984, den mest vel-dokumenterede fremstilling af det spegede spil omkring Genforeningen; ligeledes Ingesmann 1995.
 68. Mads Gram, Københoved (1876-1952).
 69. CP søgte sammenkaldt en *kirkelig*

forsamling med henblik på at rådgive vælgerforeningens kirkelige udvalg, med følgende formulering: 1. Der udpeges inden for folkekirkens tillidsmænd – en for hvert sogn – som sammenkaldes til rådslagning i sådanne sager, som Vælgerforeningens udvalg ikke af sig selv kan ordne. 2. Denne forsamling af kirkens tillidsmænd indkaldes ufortøvet, når adskillelse af stat og kirke proklameres. 3. Der udnævnes eller udpeges af tillidsmændenes kreds en bestyrelse på mindst tre personer, som får løbende indblik i de vigtigste forhandlinger inden for det af Vælgerforeningen nedsatte udvalg (håndskrevet dokument i CP's arkiv, publiceret i *Dannevirke* 24.12.1918). CP's tanker støttes af Knud Rosendal, frimenighedspræst i Aabenraa 1910-20, senere konstitueret i Vojens 1920-23 (brev fra Aabenraa 17.12.1918 i CP's arkiv og indlæg i *Flensborg Avis* 18.12.). Endvidere i kongeriget af den kendte kirkehistoriker P. Severinsen, redaktør af *Kirke-Tidende*, der løbende kommenterer udviklingen.

3.2.1919 skriver Mads Gram, at CP's forslag afvises af Vælgerforeningen, og at han i øvrigt stadig afventer svar fra CP, om han indtræder i det kirkelige udvalg. Opfordringen fremsat telegrafisk 1.1.1919 fra »Aktionsudvalget« ved Martin Simonsen, Flovt, »efter fremsat ønske fra flere sider«. Det blev et nej. (CP's arkiv).

Fra flere sider, f.eks. sognepræsten M. Lauritzen i Varnæs (*Flensborg Avis* 3.2.1919), manede man til tilbageholdenhed med hensyn til CP's tanker om en fri folkekirke i Nordslesvig, og i stedet afvente en »ny tidssvarende fælles kirkeforfatning« i forening med den danske folkekirke. Ved Nyborgmødet 1919 taler CP om »Den åndelige stilling i den sønderjyske kirke«.

70. I skrivelse af 22.1.1921 beskriver I.C. Christensen det ved lov nedsatte udvalgs baggrund og opgaver. Udvalget arbejdede hele året, indtil IC i december erklærede »så lukker vi

butikken« (CP's personlige referat). CP anfører i sin udførlige sammenfatning af udvalgets arbejde: »I væsentlige punkter, navnlig vedr. kirkeforfatningen, sympatiserede I.C. Christensen med IM og lagde ikke skjul derpå – skønt hans hjem var i den grundtvigske lejr.« CP's arkiv.

Til udvalget valgtes 3 præster og 5 lægfolk fra Nordslesvig: Præsterne Nissen, Tonnesen og CP (alle fra Haderslev provsti!) samt de læge Iversen, Tøstesen, Oluf Olesen, Jacobsen og C. Michaelsen.

Foruden forfatningsudvalget var CP bl.a. medlem af underudvalgene om menighedsråd, kirkesproget, bispe- og provstevalg og om gudstjenesten. I øvrigt forsøgte han sig med et forslag om at indføre personregistre som i Sønderjylland, med regel om at præster ikke burde føre disse.

1.7.1922 trådte de nye kirkelove i kraft.

71. Jørgen Nissen (1861-1923), f. i Gl. Haderslev. Sognepræst i Brørup, provst i Malt 1899, sognepræst i Vemmelev 1910, provst i Haderslev Provsti og sognepræst i Gl. Haderslev 1920, kst.biskop for de sønderjyske landsdele maj 1922 ved Gabriel Kochs død. Forbehold i forhold til den grundtvigske invasion i Nordslesvig stod CP ikke alene med. Den unge morsingbo Filtenborg i Fole skriver 1925 til CP: »det er meget sjældent at træffe en sønderjyde, som har noget begreb om, hvad kirkelig grundtvigianisme er. Og jeg vil endogså mene, at grundtvigiansk farvet kristendom ... ikke passer for den sønderjydske folkekarakter ...«
72. Brev fra Nissen 24.1.1921 med den karakteristiske formulering »der er blevet udtalt ønske om« – formentlig fra Nissen selv.
73. Oluf Olesen, fremtrædende lægmand fra Døstrup, aktiv i ydre mission, repræsenterede fra 1920 det nordslesvigske Jeypore-arbejde i det danske missionselskab DMS. Formand for det kortvarige kostskoleinitiativ i Løgumgård.
74. Kirkehistorikeren Hans Hejselbjerg Paulsen (1905-78), sognepræst i

- Skrydstrup og Fjelstrup, dr.theol. på H.A. Brorson, deler meget markant CP's vurdering af manøvrerne omkring Genforeningen, se Paulsen 1948, s.10: »der var i hvert fald én mand i Nordslesvig, sognepræst CP i Magstrup, som klart saa faren, og som ufortrødent rejste forfatnings-spørgsmalet i pressen.« Men »selve forfatningsspørgsmalet blev i al stilhed afgjort mellem regeringen i København og Den nordslesvigske Vælgerforening«. Også kirkehistorikeren P. Severinsen søgte at undgå, at den nordslesvigske kirke blev »trukket i dansk kirkeforfatnings-uniform«.
75. Frederik Torm, (1870-1953), professor i Ny Testamente 1903, formand for Den danske Israelsmission.
 76. Harald Westergaard (1853-1936), professor i statsvidenskab 1886-1924, rektor for universitetet 1914-15, i bestyrelsen for IM i København og medinitiativtager til Københavns Kirkefond 1896.
 77. Johannes Oskar Andersen (1866-1959), professor i kirkehistorie 1913-36, rektor for universitetet 1929-30, folketingsmedlem 1918-39, medlem af Rigsdagens sønderjyske udvalg 1919-20.
 78. Direkte indflydelse i den nordslesvigske kirke fik ministeriets kursus for præsterne fra landsdelen, afholdt med et tæt program på lærerhøjskolen i Odensegade 2.-21. september. Her medvirkede primært Henry Ussing, Olfert Ricard, Valdemar Ammundsen (endnu professor) og J. Oskar Andersen.
 79. Hjalmar Hammershaimb (1856-1923), overretssagfører og forsikringsdirektør.
 80. Provstiudvalgene endte med at blive Sønderjyllands varige bidrag til folkekirkens »styringsstruktur«.
 81. Johannes Götzsche (1866-1938), søn af biskop i Ribe, sognepræst og provst i Herning 1900, kst. provst i Rødding 1920, biskop i Viborg 1921.
 82. Christen Christensen Hjortkjær (1869-1944), sognepræst i Hjortlund 1898 og provst i Malt 1902, sognepræst Kgs. Lyngby 1913, i Sommersted 1921 og i Gl. Haderslev 1923, samme år stiftsprovst i Haderslev.
 83. Axel Emil Bülow (1862-1952), sognepræst i Marstal 1916-27, g.m. Nicoline Hansen, datter af kniplingskræmmer Detlef Hansen i Møgel-tønder.
 84. Christian Michaelsen, Kastvrå, tidligere medlem af provstisynoden.
 85. Ved lov bestemtes, at menighederne skulle stemme om sognepræstens forbliven eller nyvalg, hvis menigheden »skønner, at sognepræstens forbliven i embedet på afgørende måde vil virke til skade for det kristelige livs fremvækst i sognet«. Ved hovedparten af afstemningerne blev sognepræsterne overraskende bekræftet i deres embede.
- Blandt de nye præster nordfra, der nu dukkede op, fik CP et særligt forhold til Th. Aaholm (1889-1965) i Vojens 1923-55. Aaholm støtter sig til CP ved mange lejligheder omkring kirkelige begivenheder (indvielse af kirken 1925, mindesten 1927 og kirkegårdsudvidelse 1935). Begge er de nærmest knyttet til IM (som deres biskopper Ammundsen og Noack), og trives med at udveksle tanker om liturgi, salmer og nordiske forhold; begge var meget optaget af at oversætte og bearbejde nordiske salmer til brug i danske kirker i stedet for den ensidige tyske tradition. Vinteren 1940 skriver de om truslen fra syd, stiftsprovstevalget i Haderslev og den nye ungdomsskole i Vojens vest.
86. Valdemar Ammundsen (1875-1936), professor i kirkehistorie 1901, biskop i Haderslev 1923-36. Internationalt kendt, både som fagteolog og kirkemand, i særlig grad Genforeningens biskop i Sønderjylland, med levende kontakt til den tyske evangeliske kirkelighed. Stemmet ved bispevalget: Ammundsen 655, Hjortkjær 429.
 87. CP undlader at skrive nærmere om sin interesse for kirkebygning og kirkekunst, udtrykt i hans artikler om kirkerne i Nordslesvig. I 1906 deltagte han i den 2. kongres for »Kirchenbau« i Dresden og skriver om det i

- Kirchen- und Schulblatt*: »Protestantischer Kirchenbau«, 1906, s. 511-17. Endvidere i samme blad en beskrivelse af »Der Dom von Schleswig«, 1909, s. 11-15, 126-30. Til det sidste bevarede han tvivlen, om han skulle have været noget med byggeri.
88. Rejserne fylder forbavsende lidt i hans erindringer i betragtning af det store antal efterfølgende breve og hilsener i hans arkiv fra de forskellige konferencer. Hvilket vidner om, at CP har bevaret sin evne til at skabe kontakt uden for den hjemlige ramme. Allerede i 1913, 11.-15. juni, deltog han i KFUM's Verdenskonference i Edinburgh; undervejs besøgte han London. 1930 rejste han til Holland og Belgien, tilsyneladende i bil. Væsentlig var hans deltagelse i det nordiske studentermøde i Trondheim 1924, hvor han træffer danske teologer som Eduard Geismar, Hans Koch, N.I. Heje, Tage Schack, Harald Sandbæk, Kaj Thanning og Bodil Koch samt nationaløkonomen, senere universitetsrektor Carl Iversen og nabopræsten i Vojens Th. Aaholm. CP deltog igen i studentermødet 1929, nu i Örebro. Om fædrelandet kan tilføjes, at CP i det mindste foretog en biltur i egen vogn til Skagen 1933 iflg. brev fra svenske venner 15.9. Af et brev fra Kai Larsen i 1929 kan vi se, at allerede da var CP bilejer.
89. *Mit Land*, 1919, en digtsamling med motiver fra Sønderjyllands landskab og historie til verdenskrigens slut, iflettet personlige minder, 142 s. 1921 meddeler Fergos forlag, at der er 500 stk. tilbage (CP's arkiv).
90. *Peder J. Wandal. Et Præsteliv i det syttende Aarhundrede*, 1924, 131 s.
91. Lidt summarisk udtrykt. I 1921 virker CP som formidler af prædikanter for Københavns Kirkefond Store Bededag i en række sønderjyske kirker. Med Harald Westergaard lige over for sig i kirkeudvalget havde han nok svært ved at undslå sig. I øvrigt gik den sønderjyske støtte til byggeriet af Timoteus-kirken i Valby.
- Ved et præstekonvent på Nyborg Strand 1923 taler CP om »Vidnesbyrdet i forkyndelsen«, trykt i *Præsteforeningens Blad*, 1923, s. 281-85, og i *Dansk Kirkeliv*, 1925, s. 45-64, finder vi artiklen »Efter fem år. Fra kirkelivet i Sønderjylland«, som i øvrigt er baseret på en rundspørge til en række pastorer. Samme år afviser han at bidrage til Tonnesen *Nordslesvigske Kirkeliv*, hvor han fik emnet »Kristendom og folkelighed« tilbudt. Endvidere afviser han mere forståeligt i 1932 at skrive til H.P. Hanssen-festskriftet. Endelig fik også Svend Thorsen et nej, da han anmoder om bidrag til en bog om de »psykologiske sider af genforeningsprocessen«. Da afslaget »bedrøver ham«, prøver han endnu en gang (breve 10.4.1937 og 20.6.1937).
92. Ridderkorset tildeltes ham 1924. Ikke uden sammenhæng hermed inviteres CP til taffel og musikprogram på kongeskibet Dannebrog i Haderslev havn 15.6.1928; invitation 14.6. (Haarløv).
93. Igen nok lidt summarisk. CP's arkiv vidner i hvert fald om mødeaftaler i det sønderjyske, f.eks. det velbesøgte lederkursus på Hoptrup Højskole 1928, hvor han medvirkede sammen med Ammundsen, den senere biskop Noack fra Flensborg og pastor T. Biering, Sønderborg (fra 1931 i Dybbøl).
94. 1920 og 1926, se Holdt 1961, s. 61.
95. Det må siges at være gådefuldt, hvorfor CP taler om Stubbæk. Personregisteret fortæller ikke noget herom; det kan have været en kortere tid, inden han slår sig ned i Stentoft på Løjt Land, tæt ved fjorden, hvor han havde sejlbad liggende. Fra Stentoft flytter han 31.7.1935 til Forstallé 12 i Aabenraa. Meddelt af Landsarkivet.
- Bopælen i Stentoft bekræftes af brev af 14.12.1931 fra Hans Knudsen, tidl. indremissionær: »jeg kan slet ikke få det til at passe ... Skal De da virkelig sidde og dø i Stentofte? Måske mens De sidder og blader i arkivets gulnede blade? Nej ... jeg kunne tænke mig, at De døde midt i brændingen, mens skumspøjt

stod til alle sider ...«. Vemodigt, skriver Knudsen, og mindes datteren Annes gode ophold i Magstrup præstegård 1927. CP korresponderede med Anne, mens hun var i København, og holdt i det hele taget god forbindelse med de unge på deres videre færd. Breve fra Anne Knudsen og Marie Schultz, Skt. Lukassøster, i CP's arkiv.

96. *Slesvigske Præster. Et Udsnit af Præstestandens Historie*, 1938, 369 s. En del taknemlige reaktioner fra præster i landsdelen i arkivet, bl.a. fra dem, der ikke har været hjemme, da CP ankom i sin bil for at aflevere. Og fra det øvrige Danmark: Fuglsang-Damgaard (Københavns biskop), selv sønderjyde, Fr. Schrøder, Holbæk, tidl. Fjelstrup, Chr. Bartholdy, IM's formand, fhv. departementschef V. Holbøll og den katolske biskop Suhr. Fra Haderslev Katedralskole takker rektor Egeberg Jensen. Og fra Ugepræstegård takker den unge sognepræst Chr. Jessen for et eksemplar til den tyske frimenighedspræst Friedrich Jessen.
97. Trykt i *Sønderjyske Årbøger*. 1931: »Landsbykirkerne i Haderslev Provsti efter Reformationen«; 1939: »Kirker i Tørninglen Provsti« (belønnet med Dansk Historisk Fællesforenings pris, se *Sønderjyske Årbøger* 1941, s. 169); 1941: »Kirker i Tønder Provsti«, og 1942: »Kirker i Sønderborg Provsti«. Artiklerne fra 1931 til 1941 er udgivet samlet i særtryk un-

der titlen *Slesvigske Landsbykirker gennem 300 Aar*, 1941. Omfattende korrespondance med præster i den anledning, f.eks. med den grundige pastor Filtenborg i Fole, der 1943 sender det sidste brev kort før CP's død. Endvidere »Søren Kierkegaard og Nordslesvig« i *Sønderjyske Årbøger* 1933. Endelig posthumt udgivet »Slesvigske Præstegårde« i *Sønderjyske Årbøger* 1946.

To salmer af CP blev medtaget i det sønderjydske salmebogsforslag 1943, nr. 668 »Sænk din Fred« (skrevet til indvielsen af Vojens kirkegård 1936) og nr. 913 »Da Moses gik alene op«; korrespondance m. Anders Malling i CP's arkiv.

Manus slutter lidt brat, CP var trods alt beskæftiget og i dialog til det sidste. 28.1.1943 har han lovet et konventsforedrag i Ullerup præstegård, aftalt med pastor Warncke: »Skal der forkyndes et dansk evangelium i Sønderjylland?« Allerede i 1942 betegner han sig selv som »færdig«, brev til Aaholm 13.2.

CP forfattede selv sin dødsannonce: »Præsten Carsten Petersen samledes i dag til sit folk. Han sender sine venner en sidste hilsen med tak for følge. Joh.Aab. 4«. Efter hans bestemmelse blev der begravelse uden kranse, uden præstetale, kun med læsningen fra Åbenbaringsbogen ved et familiemedlem, bøn og en salme.

Zusammenfassung

Carsten Petersen (1871-1943) war ein Pastor, der sowohl vor als auch nach der Volksabstimmung 1920 tätig war, wo Schleswig in einen dänischen und einen deutschen Bereich geteilt wurde. Seine Ausbildung war deutsch, seine Bildung und sein kultureller Horizont jedoch tragen Spuren beider Länder. Über seine nationale Gesinnung als dänischer Nordschleswiger herrschte kein Zweifel. Nach seinem Abitur in Hadersleben studierte er in Kiel, Erlangen und Berlin. Theologisch war er konservativ mit Verbindungen zur Inneren Mission in Nordschleswig und in der Zeit als Pastor am kirchlichen Wochenblatt

Kirchen- und Schulblatt tätig. Sein erstes Amt lag in Flensburg bei der dänischen Minderheit an der »Helligåndskirche«, danach in Braderup südlich von Tondern. 1911 kehrte Petersen nach Nordschleswig zurück als Pastor in Magstrup-Jegerup bei Hadersleben. In der Zeit nach dem Weltkrieg spielte er eine entscheidende Rolle in Verbindung mit den Verhandlungen über die Integration der nordschleswigschen Kirche in die dänische Volkskirche. Seiner Auffassung nach wurden die schleswigschen Erfahrungen aus dem Kirchenleben und nicht zumindest aus der Selbstverwaltung der Kirche arrogant zu Gunsten des Dänischen beiseitegeschoben, was er als Mitglied der Kirchenkommission der dänischen Regierung 1921 zum Ausdruck brachte. Petersen fühlte sich teilweise ignoriert, seine Vergangenheit als Pastor in der deutschen Staatskirche war für ihn nicht von Vorteil, obwohl er ein erhebliches Wissen über die lutherisch-kirchliche Entwicklung auch auf europäischer Ebene mit sich brachte. Nach seinem Rücktritt 1932 konzentrierte er sich auf historische Studien und veröffentlichte 1938 das bedeutende Sammelwerk *Slesvigske Præster* sowie kleinere Abhandlungen über Kirchen und Gemeinden in Nordschleswig. Petersen schrieb auf seine eigene Art, original aber oft unsystematisch und blieb seiner eigenen Person als Mensch aus dem Grenzgebiet treu.

Nekrolog

Johann Runge, 1926-2014

Grænselandspressen var tavs, da Johann Runge, tidligere mangeårig leder af Studiefdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig i Flensborg og formand for Historisk Samfund for Sønderjyllands Sydslesvigkreds, døde den 11. maj 2014. Det var på sin vis forståeligt. For Runge anglede aldrig efter medieomtale. Han satte sine spor i det stille, men ikke mindre varigt. I Studiefdelingen rodfæstede han et seriøst dansk forskningsinstitut i grænselandet. Som en hjælpsom vejleder for unge historikere fik han en væsentlig betydning for deres videre vej frem i karrieren. Og som aktiv i Historisk Samfund var han med til at formidle historien ud til den brede omverden.

Johann Runge var født i Flensborg den 29. oktober 1926 og deltog ligesom sine to brødre i 2. Verdenskrig. Begge brødre faldt, men Johann slap igennem, og ligesom mange jævnaldrende valgte han efter

Johann Runge ved skrivebordet – og computeren. Foto fra 1990, hvor computeren var med til at skabe ændrede arbejdsvaner. Foto: Kira Kobbernagel.

krigen den danske vej. Efter et ophold på Askov Højskole 1949-50 tog han fat på et historiestudium. I Kiel blev han elev af professor Alexander Scharff, en af de historikere, som i disse år tog skridt til en nyorientering i slesvig-holstensk historieskrivning. I København fulgte han forelæsninger hos professor Povl Bagge og blev aktiv i Foreningen af Sydslesvigs Studerende, som arbejdede for et opbrud i de fastlåste fronter mellem dansk og tysk. En tid lang var han redaktør af foreningens tidsskrift *Front og Bro*. Ved siden af kunstneriske emner var det idéhistorie og den tidlige politiske partidannelse i hertugdømmerne, som optog den unge historiker.

Som dansksindet fra Sydslesvig var det naturligt for Runge at fatte interesse for Christian Paulsen, »den første sønderjyde«, og hans slesvig-holstenske modpart Uwe Jens Lornsen. Omfattende studier førte i 1958 til den store afhandling *Christian Paulsens politiske Entwicklung*, som skaffede ham doktorgraden fra Kiels Universitet. Trykt blev afhandlingen først i 1969. En artikel om Uwe Jens Lornsen i Flensborg i 1830 blev i 1968 optaget i *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*.

Runge søgte nu nordpå. Fra 1960 var han lektor i tysk sprog og litteratur ved Islands Universitet i Reykjavik, indtil han i 1974 tiltrådte stillingen som leder af Studieafdelingen i Flensborg med titel af studielektor. I de følgende år frem til pensioneringen i 1996 lykkedes det ham at give afdelingen en særlig profil. Runge prioriterede en akademisk-videnskabelig forskningsprofil, og han så det som sit mål at vække anerkendelse i den tyske historikerverden og dokumentere det danske alternativ til en slesvig-holstensk ideologi. Som leder for de mange stipendiater, som efterhånden blev tilknyttet afdelingen for at gennemføre hver deres forskningsprojekt, sørgede han for frie forskningsrammer og for en på én gang hyggelig, afslappet og produktiv atmosfære. Resultatet kunne ses i den ene publikation efter den anden, som udkom i Studieafdelingens skriferække. Samtidig stod Runge for redaktion og udgivelse af erindringsbøger og biografier af danske sydslesvigere, og han sørgede altid for en forbilledlig redaktion og kommentering. Vejledningen af stipendiaterne og de mange redaktionsopgaver betød, at Runges egen forskning blev begrænset. Bogen *Sønderjyden Christian Paulsen. Et slesvigsk levnedsløb* (1981) blev hovedværket. Helt naturligt var derfor udmærkelsen med Christian-Paulsen prisen og den tilhørende sølvmedalje i 1996. Derudover beskæftigede Runge sig med Flensborgs danske kirkehistorie

i festskriftet *Flensburg 700 Jahre Stadt* (1984) og i bogen *Sprog og kirke* (2006, sammen med Lars N. Henningsen). Endelig bidrog han med en undersøgelse af Uwe Jens Lornsen i Kiel i 1830 til Studieafdelingens jubilæumsbog *Grænselandshistorie gennem 40 år* (2003).

Deltagelse i det folkelige historiarbejde hørte til studielektorens opgaver, og det var derfor naturligt for Runge at overtage formandskabet for Historisk Samfund for Sønderjyllands Sydslesvigkreds, da Lars Schubert i 1980 trak sig tilbage. Runge videreførte traditionen med udflugter og foredrag ud fra målsætningen om at underbygge et dansk miljø i Sydslesvig. Selv bidrog han med foredrag, f.eks. om sin forskning i den slesvig-holstenske bevægelses historie. Der blev også plads til dialog med flertalsbefolkningen. Flere gange i årenes løb blev der samarbejdet med tyske historiske foreninger om arrangementer. I 1989 deltog kredsen i et stort dansk-tysk møde på Mikkelsberg i Hatsted om den politiske udvikling i Tyskland og Danmark efter 1864. Runge var formand for Sydslesvigskredsen indtil 1990.

Lars N. Henningsen og Hans Schultz Hansen

Anmeldelser

Adriansen, Inge: De Slesvigske Krige i kulturlandskabet i Sønderjylland

Udgivet af Historisk Samfund for Als og Sundeved og Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot, 2013, 119 s. + cd.

Med udgangspunkt i sin store viden om både Sønderjyllands historie, erindringssteder og mindesmærker giver Inge Adriansen med denne bog for første gang en samlet præsentation og beskrivelse af alle mindesmærker i Sønderjylland for begge De Slesvigske Krige.

Bogen tager læseren på en rejse ind i – og hen til – historien om de mange mindesmærker, som gennem tiden, i flere etaper, er blevet rejst til minde om krigene og de faldne soldater.

At bogen ud over at tage fat i både Første og Anden Slesvigske Krig tillige indeholder såvel de danske som de tyske mindesmærker, er næppe en tilfældighed. Det afspejler den udvikling, der har været også i mindekulturen i regionen de seneste godt 10 år. Siden 2002 har tyske soldater deltaget i mindehøjtideligheden for Slaget ved Dybbøl 18. april, og i 2014 er mindedagen blevet afholdt som et fælles dansk-tysk arrangement. Mindekulturen har ændret sig i takt med det omgivende og erindrende samfund, hvilket også er en af bogens centrale pointer.

Inge Adriansen har gennem flere år beskæftiget sig med erindringssteder og mindesmærker i såvel national som sønderjysk sammenhæng. Det er blevet til flere større og mindre publikationer, men her skal særligt fremhæves værket *Erindringssteder i Danmark. Monumenter, mindesmærker og mødesteder* (2010), der for alvor slog hendes position som en af landets førende erindringsstedsforskere fast. Adriansen beskæftiger sig mestendels med de fysiske erindringssteder, hvilket den her anmeldte bog også vidner om.

Bogen henvender sig både til folk, som ønsker at vide mere om de enkelte mindesten og grave, og til folk, der også interesserer sig for eftertidens mindekultur og de erindringsmæssige faser, som egnen har gennemgået de seneste 150 år. Bogens opbygning og inddeling gør den anvendelig til begge dele.

Der indledes med begrebsafklaring, hvor blandt andet begreberne Sønderjylland og Slesvig samt kulturlandskab og erindringskultur

forklares kort og præcist. Dermed får læseren en introduktion til emnet, og de mange mindesmærker sættes ind i en historisk og mindekulturel kontekst.

Der næst præsenteres mindesmærkerne og krigergravene opdelt efter geografisk område. Der er desuden et kort, særskilt afsnit om mindesmærker for de nordiske frivillige i begge Slesvigske Krige.

Efter bl.a. et afsnit om vedligeholdelsen af mindesmærkerne følger en række centrale afsnit om historiebrug og mindekultur i forbindelse med De Slesvigske Krige og de dertilhørende mindesmærker.

I denne velskrevne bog afdækker Adriansen historien bag ikke blot udvalgte mindesten, men også historien på et mere overordnet niveau. Der gives indblik i mindesmærkernes tilblivelse, historie og mindebrug, hvorved det tydeliggøres, at bogen og den tilhørende cd er mere end en registratur over mindesten og gravsteder.

Informationerne om mindekulturen og dens udvikling er ikke nye; disse har Adriansen allerede tidligere, på grundig og kompetent vis, præsenteret i f.eks. *Erindringssteder i Danmark. Monumenter, mindesmærker og mødesteder*. Det nye i denne udgivelse er den samlede præsentation af mindesmærkerne for begge Slesvigske Krige i Sønderjylland. Ved hjælp af den velundersøgte kontekst sættes mindesmærkerne på velfungerende vis således både i forhold til hinanden og i forhold til skiftende tiders erindring.

Bogen er flot illustreret med både mindre og helsides fotografier af flere af mindesmærkerne. Der gives gennem fotografierne indblik i, hvor ens ellers forskellige mindesten og gravsten kan være. De interessante og velformulerede og indimellem lidt lange billedtekster udfolder yderligere de afbillede mindesmærkers til tider kringlede historie.

Bogen kan med fordel fungere som guide til mindesmærker og krigergrave i Sønderjylland, hvilket den medfølgende cd også indbyder til. Her er alle de 510 mindesmærker samlet med billeder, udførlige oplysninger og ikke mindst gps-koordinater.

Har man lyst til at opleve historie og kultur gennem mindesmærker og gravsteder, er man med denne bog godt rustet, og man behøver ikke at besidde en stor forhåndsviden.

Der kan kun opfordres til, at man med bogen i hånden tager af sted på tur ud i det særegne og mindesmærkerige sønderjyske kulturlandskab.

Signe Frederiksen

Adriansen, Inge og Jens Ole Christensen: Anden Slesvigske Krig 1864. Forhistorie, forløb og følger

Udgivet af Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot og Tøjhusmuseet, 2013, 44 s.

Det er ikke en særlig taknemmelig opgave at skulle redegøre for Anden Slesvigske Krigs forhistorie, forløb og efterdønninger på godt 40 sider, der i øvrigt er ivrigt illustreret, men så meget desto mere imponerende er det, forfatterne har fået plads til i denne lille sag.

Bogen beskriver indledningsvist forløbet fra Napoleonskrigene og frem. Herefter redegøres for Dannevirkes rømning, stormen på Dybbøl, slaget ved Helgoland, London-konferencen, overgangen til Als og freden i Wien – altså den slagte vej igennem krigen. Krigen sættes efterfølgende ind i både et større tysk og dansk perspektiv. For Tyskland bliver det første skridt mod den nationale samling, for Danmark bliver nederlaget lidt af det samme, men på en ganske anden måde – et fokus på opbygningen af landet og de folkelige bevægelser. Afsnittene om nederlaget i dansk billed- og digtekunst virker givende til at anskueliggøre skabelsen og udviklingen af erindringen, der finder en naturlig fortsættelse i afsnittene om mindesmærker og erindringssteder. En mytedræbersektion fratager forladegeværet en væsentlig del af ansvaret for nederlaget og stiller spørgsmålstegn ved, om Slesvig var dansk land, og om Dannevirke nu også har været danskhedens værn siden Arilds tid og sidst, men ikke mindst affejes billedet af Dybbøl som Danmarks Thermopylæ ved at henvise til den forenklede heroisme, der ligger heri. I det sidste afsnit knyttes båndet mellem nutiden og fortiden i en beskrivelse af den fredelige sameksistens, der sidenhen har præget grænseområdet med 1920-afstemningen og København-Bonn-erklæringerne som primære årsager.

At alt dette kan presses ned på hæftets 44 sider, er imponerende, og det vidner om et overbevisende både bredt og dybt kendskab til ikke bare krigen, men også den sammenhæng, den på begge sider udspillede sig i. Derfor er det naturligvis også en god idé at få netop disse to forfattere til at skrive et hæfte, der foreligger på dansk, tysk og engelsk, og som både pga. længde og sprog formodentlig kommer langt ud.

Myteafsnittene forekommer imidlertid denne anmelder problematiske. Med vendinger som »det er ikke sandt« og »Det er ikke rigtig« ender disse afsnit ofte som en dikotomi – myte vs. fakta – hvor fakta-

delen kommer til at stå mere utvetydig, end det formodentlig har været tænkt. Denne hårde opdeling gør det desto mere væsentligt at udpensle, hvori det mytiske ligger, så affejningen af myten om, at Slesvig var gammelt dansk land, ikke kommer til at fremstå, som om det ikke havde været tilfældet siden Ribebrevet, men at dette netop var et tvetydigt spørgsmål. Også affejningen af myten om Dybbøl som Danmarks Thermopylæ fortjener en mindre kommentar: Denne begrundelse forfatterne ved, at flere på dansk side – navnlig slesvigere – gik over til fjenden, ved at henvise til, at mytteri flere gange var under opsejling og ved at fastslå, at danskerne jo altså nu engang ikke blev nedkæmpet til sidste mand.

Det kan meget vel være interessant, hvad Danmarks og Slesvigs juridiske forhold var, og hvorvidt Dybbøl havde visse ligheder med et græsk nederlag for 2.000 år siden – om ikke andet, så fra et hhv. retshistorisk og militærhistorisk synspunkt. Men lige så interessant forekommer det denne anmelder, hvordan disse 'myter' opstod – hvori fandt Lehmann med Ejder-talen og Drachmann med Thermopylæ-sammenligningen hjemmel til at etablere – eller reproducere – disse 'myter'? Det er vel netop i den opfattelse – sand eller ej – at kilden til forståelse af krigen og mindet om den skal findes.

Til gengæld kunne man godt i højere grad have brugt en kritisk vinkling på tiden fra 1918 og frem. Forfatterne skriver, at der efter Første Verdenskrig skete en »gennemgribende ændring af Europa ud fra princippet om 'folkenes selvbestemmelsesret'«. Dette kan vel også diskuteres. På trods af en overvejende kulturelt og sprogligt set tysk befolkning blev Sydtyrol italiensk ved opsplitningen af Østrig-Ungarn, tjekker og slovakker blev af sikkerhedspolitiske grunde samlet til ét folk, der ikke hidtil havde eksisteret, tjekkoslovakkerne, og såvel Alsace og Lorraine som størstedelen af de efterfølgende polske områder i Posen og Vestpreussen blev hhv. franske og polske uden folkeafstemning. Et sådant perspektiv får snarere det dansk-tyske eksempel til at stå som såre unikt.

Derudover sidestilles det tyske mindretals krav om en grænserevision inden 1945 med det danske mindretals krav efter 1945. Det må alt andet lige være en meget ulige sammenligning. Hvor kravet om grænserevision før 1945 ikke havde med Nordslesvigs befolknings sindelag, men snarere med ønsket om Stortyskland at gøre, så var det danske mindretals krav efter 1945 trods alt baseret på en eller anden form for analyse af sydslesvigernes sindelag – om end sandsynligvis

konjunkturbestemt. Med samtidens eksempler in mente er der vel også en vis grund til at tro, at en afstemning i Nordslesvig før 1945 og en afstemning i Sydslesvig efter 1945 næppe havde haft helt den samme demokratiske legitimitet.

I det hele taget får man indtryk af en symmetrisk forsonlighedsfortælling med snart sagt ene fremskridt, og i bogens sidste linjer erklæres den nationale strid afsluttet med København-Bonn-erklæringerne. Selv nærværende unge anmelder (årgang 1983) har imidlertid i forholdsvis klar erindring, at der har været både stridigheder over støtten til de danske skoler i Sydslesvig samt problematiseringer af SSW's fritagelse for spærregrænsen i forbindelse med udpegelsen af landsregeringen – begge dele med København-Bonn-erklæringerne som udgangspunkt. En læser her og der vil måske også stille spørgsmålet, hvorfor den intense strid om Isted-løven forbigås i tavshed i en bog, der ellers også beskriver både monumenter og erindringssteder.

Som nævnt i begyndelsen er det naturligvis ikke rimeligt at kræve af et godt 40 sider langt hæfte at have samme detaljerigdom og nuanceringsgrad som en doktorafhandling om samme emne. Nærværende anmelders ord skal således heller ikke bæres i marken imod dette hæfte, men skal alene tjene til at supplere det. Vel var Slesvig ikke ene dansk, og vel var Dybbøl ikke Thermopylæ, men ud fra disse og lignende opfattelser er mange sæt terninger i tidens løb blevet kastet. Det er lige fuldt disse opfattelser, som det er de faktiske omstændigheder omkring krig, konflikt og konfliktløsning, der har været med til at skabe grænselandet i dag.

Jens Lei Wendel-Hansen

Appel, Charlotte og Ning de Coninck-Smith (red.): Dansk skolehistorie. Hverdag, vilkår og visioner gennem 500 år. Bind 1: Da læreren holdt skole. Tiden før 1780. Bind 2: Da skolen tog form. 1780-1850. Bind 3: Da skolen blev sat i system. 1850-1920
Aarhus Universitetsforlag, 2013-14, 446 s.+432 s.+446 s.

»Et storværk«, sådan karakteriserer hvervebrochuren den nye danske skolehistorie om tiden fra senmiddelalderen til 2014, som er kommet fra bogtrykker og bogbinder på kun ét år mellem september 2013 og efteråret 2014. Ordene er berettigede på flere måder. Der er tale om fem store bind på hver knap 450 sider, trykt på kraftigt papir, indbundet, med mindst en illustration pr. opslag, hvert bind med kilde- og

litteraturessays som indgang til det bagvedliggende forskningsfelt og til litteratur og kilder. Fokus er ikke lagt på skolens formelle rammer set ovenfra, men på dens hverdag og praksis, lokale forvaltning, vilkår og aktører og dertil på en bred fortælling om barndomshistorie og opdragelse gennem tiden. Børnene, forældrene, lærerne står i centrum. Endnu mere ambitiøst er værket i sin geografiske afgrænsning. Det dækker Danmark inden for de til enhver tid gældende statsretlige grænser. For tiden før 1864 er emnet den samlede helstat med kongeriget, Norge, Grønland og kolonierne, og derfor selvfølgelig også Slesvig/Sønderjylland. Den sydlige landsdel er sågar medtaget i bind 3 om tiden 1850-1920, hvor Sønderjylland jo den længste tid hørte under Preussen og var udland.

Forfatterne er et team af de fremmeste danske skolehistorikere, og det hele er muliggjort af en stor bevilling fra Carlsbergfondet i årene 2009-2014. Forankret har arbejdet været ved Aarhus Universitet. Der er tale om et værk til at læse, mere end et opslagsværk, omend det sidste er lettet med fyldige registre sidst i hvert bind.

Nedenfor omtales værkets tre første bind, dvs. skildringen af tiden før 1920. Det var en tid, hvor Sønderjylland ikke var det samme som kongeriget. Før 1920 kan der ikke sættes lighedstegn mellem skole nord for Kongeåen og skole syd for Kongeåen. Denne forskel er en udfordring i et værk, som skal sammenfatte en overordnet helhed. I denne anmeldelse må spørgsmålet være: Hvordan har forfatterteamet løst den sønderjyske udfordring? Hvordan er Sønderjylland kommet med i værket?

Først dog en generel karakteristik. Helt overordnet er værket formidling og forskning på højt niveau. Ubesværet og letlæst fortælles om udvikling og sammenhænge, meget ofte konkretiseret med lokale og personlige eksempler bygget på nye kildestudier. Vægten ligger på skolens lokale udvikling og praksis og emnets aktører. Emnet er ikke så meget skolen som institution styret af love og regler som uddannelsens, opdragelsens og barndommens historie i al mangfoldighed. Læseren oplever, hvordan det gik til både i skolestuen og i børneopdragelsen uden for skolen. Man forstår, hvad skolemålene var til forskellig tid, og hvor langt lærerne kom med ABC, læsning, katekismus, katekismusforklaring, skrivning og regning og senere særlige fag. Man ser hvordan og hvornår børnene og befolkningen i almindelighed lærte at læse og skrive, og hvor langt de kom i den forskelligartede dannelse. De simpelthen fremragende kilde- og litteraturessays

til hvert kapitel viser vej til utrykte og trykte kilder og fortæller om forskningstraditionen og giver impulser til videre forskning. De mere end 200 billeder pr. bind røber en vældig research, og billedteksterne supplerer hovedteksten. Den røde tråd fastholdes fra bind til bind, og med afrundende indlednings- og slutkapitler kan hvert bind læses for sig.

Indtil i dag har det altdominerende hovedværk i dansk skolehistorie været skolemanden Joakim Larsens grundsolide fremstillinger af emnet, især hans trebindsværk om folkeskolen op til 1898, udgivet i årene 1893-1916 og genudgivet 1984. I sønderjysk skolehistorie var Gottlieb Japsens disputats fra 1968 om det dansksprogede skolevæsen før 1814 epokegørende. Larsen betragtede skolelovene af 1814 som det store lyspunkt på vejen frem mod vore dage. Der blev et dogme, at lovene fastslog princippet om undervisningspligt modsat skolepligt som grundlag for den danske skole. Skolelovene af 1814 og Reventlow-kredsens indsats i årene forud blev en del af en dansk historisk kanon.

Her lægger den nye skolehistorie et nyt snit. Vel var 1814-lovene vigtige, men det påpeges, at de ret beset byggede på tiden forud, de var del af en lang og kontinuerlig udvikling, og princippet om undervisningspligt har ikke så meget rod i dette lovkompleks som i grundloven af 1849.

Værkets bind 1 er skrevet af Charlotte Appel og Morten Fink-Jensen. Det har bindtitlen *Da læreren holdt skole* og belyser tiden fra senmiddelalderen til 1780. Udviklingen ses som en proces, som længe i væsentlig grad var styret nedefra, ført fremad af lokale skolebrugere, borgere og bønder, lige så meget som af centrale myndigheder. De første 300 år var en gradvis fremadskriden, hvor begrebet »skole« bevægede sig fra oprindeligt at være et ret lokalt formet fænomen, hvor forskelligartede lærerkræfter ud fra lokale behov samlede elever om sig, hvor det nu var muligt, og til et slutpunkt, hvor »skole« nærmede sig at være et konkret sted og en konkret bygning styret af centralt fastsatte bestemmelser. I kongeriget fastslog Frederik 4.s fattiglov i 1708, at der skulle være offentlig skole i alle sogne. Noget lignende gjaldt i Slesvig De berømte kongerigske rytterskoler fra 1720'erne fremhæves med rette. De præsenterede bygningsstandarder, som senere påvirkede 1814-forskrifterne. Christian 6.s omfattende reformprogram får en fortjent anerkendelse, hans love fastslog skole- og undervisningspligt. På begge sider af Kongeåen blev kongen gan-

ske vist nødt til at opgive mange af sine påbud, men det ændrer ikke ved, at han forkyndte målsætninger, som endnu i 1814 var motiverende for lovgiverne. Særlig vigtigt var, at den påbudte konfirmation i 1736 gjorde det nødvendigt for enhver at gå i skole i ganske lang tid.

Det er lykkedes forfatterne at få Slesvig pænt med. Hertugdømmerne omtales som en kulturel korridor og foregangsland, og det nævnes, at Christian 6. sammensatte sin skolekommission af mænd fra Slesvig. Den sundevedske og ærøske lærer Johannes Pade er benyttet som hovedeksempel på en lærerbiografi i skolens overgangsfase fra selvstuderede lærere til seminarister, og også Peter Kier fra Øster Løgum er kommet med. Set sydfra kan man altid ønske sig endnu mere sønderjysk stof. Med fordel kunne Lorenz Nissens værdifulde selvbiografi *Meine Wege und Umwege zur Kirche* (1826) være inddraget. Det havde også været fint, om afsnittene, om hvordan den konkrete skolepraksis ændrede sig efter afgørende love, havde givet plads til slesvigske eksempler, så meget mere som værket selv nævner, at alle fem bind vil tilgodese mangfoldigheden med eksempler fra Aabenraa Provsti. Det er der måske ikke helt levet op til. Men det må fremhæves, at bindet er udtryk for en grundsolid viden, bygget på forskning, og fantastisk velfortalt.

Værkets bind 2, med bindtitlen *Da skolen tog form*, er skrevet af Christian Larsen, Erik Nørr og Pernille Sonne. Det viser, hvordan skolen på grundlag af 1814-lovenes klare forskrifter både nord og syd for Kongeåen i de nærmestfølgende årtier endeligt udviklede sig til faste institutioner, hver med deres distrikt ledet af lærere med reglementeret uddannelse og løn. Undervisningspligt og skolepligt blev en realitet, og nærmest alle lærte nu at læse og skrive.

1814-lovene var et stort kompleks af selvstændige love for København, for lændistrikterne, for købstæderne og for Slesvig og Holsten. Værket fremstiller lovene som sammensat af byggesten fra en lang forhistorie, således impulser fra Frederik 4.s rytterskoler, skoleprojekter på private godser, Christian 6.s lovgivning, oplysningens og reformårenes nyskabelser og visioner. Et netværk af reformvenner stod bag, ikke kun de kendte Reventlow-brødre. Også erfaringer fra hertugdømmerne indgik i forarbejdet. Det er rigtigt at se de berømte love som led i en lang proces og ikke som alene-udgangspunkt for en ny tid. Alligevel kunne analysen af de kongerigske lov være uddybet ved at se mere på forholdet til biskop Adlers slesvigske skolereformer fra 1798 til 1808 og ved mere klart at påpege forskelle og ligheder

mellem lovgivningen nord og syd for Kongeåen. Den slesvig-holstenske lov taler mere om skolepligt end den danske, der er forskelle i målet for undervisningen, og også skoletilsynet var forskelligt, idet egentlige skolekommissioner blev indført i Danmark, ikke i Slesvig-Holsten. Syd for Kongeåen var 1814 endnu mindre et mærkeår end i Danmark, fordi den samlende lov byggede videre på de lokale skolereglementer skabt af generalsuperintendent Adler i årene forud. Det er misvisende, når den slesvig-holstenske lov (s. 145) siges at foreskrive, at skolens sprog skulle følge folkesproget. Tværtimod skulle skolesproget følge kirkesproget. Derved blev den mere effektive skoleundervisning fra 1814 en kraftig impuls for det tyske sprog i de endnu dansktalende dele af Sydslesvig. 1814-loven var med til at fastlægge den kultur- og sindelagsgrænse gennem Sønderjylland, som vi i dag kender som landegrænsen. Anmelderen kunne også have ønsket sig, at der var blevet plads til sønderjyske eksempler i bogens afsnit om 1814-lovenes implementering. Eksempler er dog kommet med i det fremragende afsnit om indførelsen af den indbyrdes undervisning.

Værkets bind 3, med bindtitlen *Da skolen blev sat i system*, har Anne Katrine Gjerløff og Anette Faye Jacobsen som forfattere. De foregående binds læsevenlige og eksemplificerende stil fortsætter den røde tråd fremad fra grundloven i 1849 og skolefrihedsloven 1855. Nu var der ikke længere skolepligt for flertallet, men undervisningspligt, og friskolernes æra kunne begynde. Sidst i perioden kom almenskoleloven af 1903, som indførte mellemskolen og åbnede en vej for børn af helt almindelige familier fra grundskolen til videregående uddannelse. Fortællingen har stor kulturhistorisk bredde og fanger de nye udviklinger i 1800-årene, såsom den gradvise svækkelse af religionens førsteplads i skolen, lærer- og lærerindestandens udvikling, det nationale program efter 1864, børnearbejdet, nye pædagogiske strømninger, skolebygninger, skoler for mindretal og afvigere og meget mere. Bind 3 siges at omfatte Sønderjylland, og rigtignok er der medtaget fine illustrationer fra landsdelen, og på omkring 10 sider kan der læses om skolen som sproglig-national kampplads før og efter 1864 og om germaniseringen fra 1870'erne. Men disse sider står mærkeligt hengemt, i kapitler med overskriften »Ord og toner« og »Historie om fædrelandet og andre lande«. Grønland, Færøerne og kolonierne (og Norge) har derimod her som i de to andre bind fået særlige afsnit. Reelt må siges, at skellet ved Kongeåen lige frem til 1920 (og en tid

længere) var så dybt, at en retvisende behandling af den sønderjyske skolehistorie kun er mulig med særlige afsnit, så at sige i hvert kapitel. Og det er et for stort krav at stille. Værket har altså stillet sig en næsten uløselig opgave. Det siges ikke som bebrejdelse, kun som anerkendelse, for forsøget er jo gjort.

I tilgift giver værket med sine moderne synsvinkler et fremragende udgangspunkt for kommende selvstændige behandlinger af skolen i Sønderjylland. Det gælder ikke mindst netop tiden 1850-1920. Værkets mange interessante synsvinkler kan være øjenåbner for nye behandlinger af historien om skolen i Sønderjylland, f.eks. om skoletilsyn, kirkens rolle, skolefrihed, pædagogik, skolebyggeri, børnearbejde, lærerroller osv. I værkets fremragende litteratur- og forskningsafsnit er der yderligere inspiration at hente. Alt i alt kan man uanset den sønderjyske selvoptagethed ud fra værkets første tre bind fastholde indledningsordene: Den nye *Dansk skolehistorie* er et storværk.

Lars N. Henningsen

Danielsen, Niels-Birger: Werner Best. Tysk rigsbefuldmægtiget i Danmark 1942-45

Politikens Forlag, 2013, 597 s.

Niels-Birger Danielsen har skrevet den første egentlige dansksprogede biografi om den tyske rigsbefuldmægtigede i Danmark, Werner Best. Det har han ifølge forordet gjort, fordi den manglede. Han skriver videre, at ambitionen har været at »skrive en bredt dækkende biografi om Werner Best«. Det fremgår også, at det har været et vigtigt formål at udbrede kendskabet til Best til en bredere kreds end en fåtallig skare af historikere.

Disse målsætninger er på mange måder lykkedes fint. Læseren præsenteres for en både velskrevet og lettilgængelig bog, hvor der gives en sammenhængende fortælling om Bests liv både før, under og efter hans tjenestetid i Danmark. Mange læsere vil således kunne få udbytte af at læse bogen, hvis de vil have noget at vide om Werner Best. Det gælder især i forhold til de 2 1/2 år, hvor han var rigsbefuldmægtiget i Danmark. Når jeg alligevel er kritisk over for bogen skyldes det, at jeg simpelt hen finder det for let hurtigt at skrive en bog, hvor en meget stor del af indholdet er baseret på andre historikeres forskningsresultater. Og dermed en bog, der ikke præsenterer ret meget nyt i forhold til, hvad andre har skrevet i forvejen.

Danielsen vedkender sig i forordet, at han i forhold til perioden før 1940 og efter 1951 hovedsageligt bygger sin fortælling på den tyske historiker Ulrich Herberts banebrydende biografi *Best* fra 1996. Et værk, der er skrevet på et ret tungt akademisk tysk, og som indiskutabelt kunne trænge til at blive formidlet på en lettere tilgængelig måde. Ifølge en artikel i *Information* 27.-28. juli 2013 har Herberts forlag, Dietz, kontaktet Politikens Forlag – hvor Danielsens biografi er udkommet – og kritiseret Danielsen for at have »overtaget Ulrich Herberts undersøgelsesresultater, hans argumentation, hans teoretiske modeller og fortolkninger såvel som de vigtigste begivenheder i Herberts biografi«. Det er en hård kritik, men hvis man har læst Herberts biografi, sidder man ganske rigtigt med en fornemmelse af, at Danielsen netop bygger en væsentlig del af sin argumentation og sine fortolkninger på Herberts arbejde.

En anden anke i forhold til bogen er, at der ikke løbende er angivet notehenvvisninger. Til gengæld er der sidst i bogen nogle korte beskrivelser af de enkelte kapitlers kildegrundlag. Jeg mener generelt, det er en uskik, når der mangler notehenvvisninger i faghistoriske bøger, fordi læserne fratages muligheden for at kigge historikeren over skulderen og forholde sig til, om grundlaget for fremstillingen er mere eller mindre troværdig. I forlængelse heraf er det en skam, at Danielsen ikke har skrevet en forskningsoversigt, hvor han forholder sig til andre historikeres resultater. Det er særligt problematisk, fordi han netop baserer en stor del af sin fremstilling på andre historikeres arbejde.

I forordet henvises der til, at John T. Lauridsens monumentale kilde-samling *Werner Bests korrespondance med Auswärtiges Amt 1942-1945* – som jeg har anmeldt i denne årgang af *Sønderjyske Årbøger* – udkom tre måneder før deadline for manuskriptet til *Werner Best*, og at der derfor ikke var »tid til at gennemarbejde det systematisk«. Det forekommer at være en uheldig beslutning, at forfatteren og forlaget ikke i stedet valgte at udsætte udgivelsen. En systematisk brug af dette kildemateriale ville netop have gjort det muligt at præsentere en dybere analyse og være fremkommet med nye interessante resultater. I stedet præsenteres en beskrivende fortælling, hvor forfatteren ikke for alvor kommer med en nyfortolkning af Werner Best. Nu må vi vente på, at andre historikere for alvor gør brug af dette omfattende nye kildemateriale, men indtil da kan læsere med fordel vælge at læse Lauridsens korte og indsigtfulde analyser af baggrunden for de enkelte dokumenter, hvoraf Best har skrevet en meget stor del.

Werner Best er på næsten 600 sider, og selv om fremstillingen er letlæst, kunne bogen med fordel have været beskåret en del. Der kunne især have været skåret i den del af bogen, der vedrører forholdet til hustruen og børnene og børnenes skolegang og fødselsdage.

Mogens Rostgaard Nissen

Hansen, Jürgen: Claus Hindrich Clausen, Broager Mølle. Virksomheden og slægten

Eget forlag, 2013, 276 s.

Det er i dag svært at forestille sig den betydning, møller (i alle deres forskellige afskygninger) har haft. Antallet af vind- og vandmøller i Sønderjylland såvel som i resten Danmark har i de sidste 50-60 år været stærkt dalende i takt med den dalende rentabilitet. De møller, der i dag står tilbage, har været genstand for ganske betydelige investeringer fra velvillige fonde og mange timers arbejde fra entusiastiske frivillige. De står ofte som monumenter over en svunden tid, og møllernes andel i industri- og erhvervshistorien overskygges til tider af det nostalgiske blik.

Dette blik har sat sit præg på møllet litteraturen, som præges af mølle-topografier, hvor der ofte indledes med en indføring i mølletyper og mølleriet, hvorefter en regions eksisterende såvel som ikke-eksisterende møller præsenteres. *Danske Møller* (1934) er et eksempel herpå. For Sønderjyllands og Slesvig-Holstens vedkommende bør i den henseende fremhæves Hans Linow og Jens Lampes *Møller på Als* (1966), Wolfgang Schefflers *Mühlenkultur in Schleswig-Holstein* (1936/1982) og Hans Petersens *Geschichte der Mühlen zwischen Eider und Königsau* (1988).

Sjældnere dykkes der ned i den enkelte mølles historie og virksomhedsdrift, og litteraturen fyldes mere af mølleriets tekniske spidsfindigheder end rammemæssige betingelser i form af lovgivning og samfundsudvikling, hvor f.eks. ophævelsen af tvangsmølleriet 1852 påvirkede den enkelte mølle.

Det er imidlertid tilfældet i nærværende værk (såvel som jubilæumsbogen om Sillerup Mølle fra 2009). Her har forfatteren taget udgangspunkt i den periode, hvor Claus Hindrich Clausen stod for Broager Mølle (1805-1883), der ved møllens grundlæggelse i 1795 tog sit udgangspunkt i landbrug og mølleri, men som fra 1830'erne blev udvidet med bearbejdning af hør, bageri samt teglværksdrift. Hertil

kom udvikling og fremstilling af maskiner til hør- og lerbearbejdning. Virksomheden går konkurs i 1905, men genetableres som handelsvirksomhed, der når at fejre sit 200-års jubilæum i 1996, inden aktiveternes indstilles i 2003.

Kildematerialet består overvejende af Claus Hindrich Clausens erindringer på baggrund af hvilke, Jürgen Hansen har skrevet en virksomhedshistorie, en biografi, en slægtshistorie og en lokalhistorie, og det hele søges sat ind i en større kontekst. Det er spændende læsning at følge virksomhedens udvikling og Claus Hindrich Clausens arbejde med at udvikle og modernisere den og finde nye veje i en tid, hvor kornpriserne var ugunstige for en kornmølle. Beskrivelsen af de vanskeligheder, virksomheden blev ramt af i kølvandet på mølletvangens ophævelse i 1852, er meget sigende for, hvordan det har været at drive mølleri i Sønderjylland i en overgangstid.

Bogen har et stærkt fokus på personen Claus Hindrich Clausen og arbejdet for at udvikle og modernisere virksomheden. Det er lykkedes Jürgen Hansen at bevæge sig fra person- og virksomhedsniveauet til den mere generelle erhvervsudvikling og samfundsmæssige kontekst. Afsnittene om Clausens kamp for udvidelse af malerettighederne efter 1852, udviklingen af hørfabrikken og teglværket i Nybøl er eksempler herpå.

Bogens svaghed er detaljerigdommen, der til tider er overvældende. Og man fornemmer, at det har syntes forfatteren svært ikke at løsrive sig fra kildematerialet.

Det er en kvalitet ved bogen, at den fokuserer på virksomhedshistorien og rammerne for at drive møllervirksomhed under 1800-tallets skiftende vilkår, og bogen supplerer derfor den eksisterende møllelitteratur på udmærket vis.

Anne Marie Overgaard

Hansen, Lorens: MARSKEN VED TØNDER – Digebygning og afvanding

Privat udgivelse, 2014, 212 s.

Det er en meget detaljeret bog, Lorens Hansen har udgivet. Det centrale i bogen drejer sig om den gennemgribende afvanding af Tøndermarsken, som fandt sted fra midten af 1920'erne til først i 1930'erne. Bogen er veldisponeret med en detaljeret indholdsfortegnelse, notahenvisninger, fotoliste, ordforklaringsliste, og liste over anvendt litte-

ratur. Bagest er også en dansk oversættelse af »Frederik-Kogs Højfyrstelige Oktroj« (oktroj = tildelt privilegium), samt 3½ side med navnene på samtlige tidligere og nuværende medlemmer af Tøndermarskens Digelags bestyrelser.

Efter en kort indledning gennemgås begrebet marskdannelse, der er forudsætningen for at forstå landskabsudviklingen i Tønderområdet. Her ville det være mere korrekt, hvis den variable balance mellem isafsmeltning, landsænkning og klimaændringer siden istiden var blevet gennemgået i stedet for bare at kalde det en »drukning« af de tabte vestlige landskaber.

I afsnittet om digebygningshistorie er nogle fornøjelige anekdoter om især hertug Frederik (senere kong Frederik I) samt den senere hertug Hans den Ældre. De medvirker til at gøre personerne mere levende for os i dag. Det følges af et afsnit med beskrivelser af udvalgte stormfloder, hvilket er interessant for at fornemme de livsvilkår, som datidens marskboere var underlagt.

Et kapitel om engmøller i marsklandet er meget interessant, da det er noget, kun meget gamle mennesker i dag har erindringer om. De anvendtes til afvanding af de oversvømmede engarealer i for- og efterår for at kunne udså og bjærge afgrøderne, inden vinterhalvårets storme igen satte ind. Alle engmøllerne forsvandt i løbet af 1920'erne, hvor afvandingen af Tøndermarsken efterhånden blev gennemført, så det ikke siden har været nødvendigt at fjerne bagvand med vindkraft. Det har helt ændret synsoplevelsen fra et fladt landskab, hvor der var drysset møller ud med rund hånd, til det landskab vi kender i dag, hvor der er langt mellem menneskegjorte objekter, der rager op.

Afvandingen af Tøndermarsken beskrives indgående. De forskellige projekter gennemgås, og der er mange illustrationer fra samtiden. Der er et afsnit om udgravning af vandløb, som kun kan have interesse for særligt teknisk interesserede, da det nærmest er en oprensning af de enkelte kanalers regulativmæssige vandløbsdimensioner fra Tøndermarskregulativet fra 1941. Den kunstige afvanding af både de ydre og de indre koge gennemgås i lignende tekniske detaljer, og der gøres meget ud af partsfordelingen af driftsomkostningerne for de involverede landbrug.

Et afsnit hædrer de ledende mænd ved anlægsarbejdet: Den daværende digegreve, et par amtmænd, den ledende civilingeniør og en landinspektør. Derimod får vi ikke svar på de mange spørgsmål om selve arbejdets udførelse, som naturligt trænger sig på: Hvor stor var

arbejdsstyrken? Hvor kom arbejderne fra? Hvorledes var arbejds- og lønforholdene? Hvordan var de indkvarterede? Og hvorledes påvirkede de lokalsamfundet i de år, arbejdet stod på?

Bogens sidste afsnit er en gennemgang af udviklingen frem til i dag, hvor love, vedtægter og kommissionsarbejde fylder meget. Afslutningsvis er der både et dansk og et tysk sammendrag.

Endelig er det gennemgående, at der ligesom mangler noget om etikken i at tæske naturen på plads. Man leder forgæves efter egentlig kritik af afvandingsplanerne, der jo vitterlig medførte enorme irreversible ødelæggelser af store vådområder. Man tog meget mere med, end det var nødvendigt for at beskytte Tønder by. Godt nok omtales Emil Noldes forslag fra juni 1925, men kun ud fra dets rent tekniske indhold. Forkastelsen af Noldes forslag foregik meget arrogant ud fra devisen: »Hvad ved en kunstmaler om vandteknik?« Afslaget var stærkt medvirkende til, at Nolde i 1927 flyttede fra sin bopæl syd for Møgeltonder og ca. 2 km mod sydvest til Seebüll i Tyskland, hvor han blev resten af sit liv. En væsentligere naturkritik af planerne kom fra den daværende førende danske naturvidenskabsmand, professor Carl Wesenberg-Lund fra Københavns Universitet. Han bad så mindelig om, at man tog hensyn til naturen i vandløb og vådområder, så fremtidens mennesker også kunne glæde sig over den store artsvariation, der kendetegner naturlige vådområder. Men ingen lyttede til ham!

Man leder forgæves efter den dybfølte kærlighed til naturen. Ja, det virker, som bogen er kemisk renset for naturglæde, selv om det burde være den drivende kraft i en beskrivelse på mere end 200 sider af marsken ved Tønder. Jeg står tilbage med en opfattelse af, at bogen faktisk er et hyldestskrift til landbrugets sejr over naturen.

Søren Eller

Kraack, Detlev & Martin Rheinheimer (red.): Aus der Mitte des Landes. Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt zum 65. Geburtstag
Wachholtz Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins, bd. 51, 2013, 551 s.

5. oktober sidste år fyldte Hamborg-arkivaren Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt 65 år, samtidig med at han gik på pension, og i den anledning hædrede nære kolleger ham med dette festskrift. I biografikartiklen bliver man hurtigt klar over, at han kaldes Lori, som også

fremgår elegant af forsiden. For bidragyderne blev der stillet følgende krav: emnet skulle findes inden for økonomisk og social historie, geografisk skulle det ligge mellem Kongeåen og Elben. Endvidere skulle bidragyderne have arbejdet sammen med hovedpersonen og have følt sig inspireret af hans forskning. Trods disse snævre kriterier er der kommet en bog med 28 bidrag (samt Loris biografi og bibliografi), og hele 551 sider er fyldt med spændende læsning.

Emnerne favner vidt og afspejler dermed også fødselarens store faglige spændvidde. Kronologisk rækker det fra tidlig middelalder, hvor Günther Bock forsøger at spore bastarder, dvs. uægtefødte eller adelige med 1 forælder af lavere stand, bedømt på navnene i 1000-1200-tallet i området sydøst for Lübeck (Unter-elben) – og frem til efterkrigstidens Wirtschaftswunder, hvor Jürgen Jensen belyser to Kiel-fotografers bidrag hertil. Bidragene er i bogen ordnet kronologisk.

Emnemæssigt ligger bidragene dog, jf. udvælgelseskriterierne, inden for det overordnede social-økonomiske emnefelt, men meget vidt forstået. Mere fælles for bidragene er, at de anlægger en mikrohistorisk vinkel – enten lokalt eller personmæssigt afgrænset. Det er i sagens natur en oplagt tilgang for sådanne kortere bidrag til en antologi. På trods af denne drejning spænder artiklerne meget vidt. Anmelderen har opregnet 14 forskellige hovedemner, som artiklerne behandler, nogle behandler dog flere under samme problemstilling, mens enkelte temaer kun behandles af en enkelt artikel. I sagens natur kan ikke alle artikler behandles i en sådan kort anmeldelse, derfor bliver det anmelderens lod at fremhæve nogle.

Landbrugsvinklen er i centrum i flere artikler. Det gælder Carsten Porskrog Rasmussens analyse af sociale forskelle mellem på den ene side gesten og marsken, der var præget af storbønder, mens bebyggelser på kanten af marsk og gest var mere socialt udlignet. Hans Schultz Hansen inddrager nye kilder, der viser status for hoveriet, og belyser dettes seje afvikling i hertugdømmet Slesvig modsat f.eks. i kongeriget. Endelig behandler Peter Danker-Carstensen svineholdet i byen Elmshorn samt de deraf afledte erhverv: foderstofhandel, slagterier mv. i første tredjedel af 1900-tallet, præget af dybe kriser. Martin Rheinheimer bevæger sig også mellem landbrug og søfart i sin behandling af sociale forskelle på Amrum i den lange periode 1755-1875. Overraskende er, at det er landbruget, som fremviser de største formuer, og forfatteren tillægger det bl.a. udskiftningen som årsag.

Byhistorie er i centrum for flere bidrag. Det gælder således Bjørn Poulsens analyse af uligheden i 4 nordslesvigske byer omkring 1540. Husum var den klart største og havde også den største ulighed, demonstreret gennem såkaldte Lorenz-kurver og Gini-koefficient. Ærøskøbing og Sønderborg var mindre og med mindre ulighed. Ortwin Pelc anlægger en særlig vinkel i og med, at han fokuserer på gastronomien i Hamborg i et langsigtet perspektiv. Det har nærmest karakter af en forskningsoversigt, som lægger op til en dyberegående spændende analyse. Norbert Fischer behandler anlæggelsen af søbadet Heiligenhafen ved Østersøen, som blev lanceret med klare antisemitiske og nationale toner i slutningen af 1800-tallet. Samme periode og politiske tematik behandler Rainer Hering i analysen af foreningen Hansa, anlagt omkring 1890 og foregribende antisemitiske, altskye, nationale og højreorienterede synspunkter. Lübeck bruges som eksempel på den konkrete medlemssammensætning. En lidt anden tid behandler Sylvina Zander i artiklen om den første jøde i Oldesloe. Det var i begyndelsen af 1700-tallet, og selv om det ikke lykkedes ham at slå sig ned i Moisling, lykkedes det i Oldesloe og at drive sin handelsvirksomhed her. En interessant analyse af integration af jøder i 1700-tallet.

Et bidrag behandler kartografi, nemlig Rolf Hammel-Kiesows belysning af de kort, som parterne i striden om landområder mellem byen Lübeck og hertugdømmet Sachsen-Lauenborg udarbejdede for at hævde deres ret i området ned mod Elben. Overskriften er sigende brugs-kartografi.

Enestående er også Stefan Wendts behandling af galopspørens udbredelse i hertugdømmerne, bl.a. med kraftig involvering af Augustenborg-hertugen. Gennemgangen viser, at sagen blev taget meget alvorligt af de involverede, idet der blev lagt op til en duel, der endte med dødelig udgang. I øvrigt skal bemærkes, at artiklen indledes med en smuk hyldest til Lori holdt i artiklens hippologiske billedprog.

Geografisk har denne korte gennemgang afsløret, at emnerne beskæftiger sig med lokaliteter inden for begge hertugdømmer og sågar også inddragende naboområdet mod syd: Lauenborg. Der er ovenfor nævnt bidrag inden for Slesvig. Længst mod nord går Mikkel Leth Jespersen i sin behandling af en Aabenraa- og to Løjt-redere og deres sejlads med kolonister og soldater til Brasilien i 1820'erne, og Ole Fischer i sin behandling af relationen mellem håndværk og religion i den herrnhutiske flække Christiansfeld.

Alt i alt er det en meget bredspektret udgivelse, hvor man kan hente mange spændende artikler, også med nye metodiske tilgange og interessante resultater. Frem for alt tjener bogen jubilaren stor ære ved at have været igangsætter til megen socioøkonomisk historieforskning i hertugdømmerne, også den danske del.

Per Grau Møller

Köster, Bernd (udg.): GrenzWerte/Grænseværdier: Baukultur in Süddänemark und Schleswig-Holstein/Bygningskultur i Syddanmark og Slesvig-Holsten, 1912-2012-2112

Udgivet af Flensburger Baukultur e.V. og Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot, 2013, 216 s.

GrenzWerte/Grænseværdier er en flot bog om bygningskulturen i Syddanmark og Slesvig-Holsten i perioden 1912 til i dag. Som titlen angiver, er det et grænseoverskridende værk – et atlas over den regionale arkitektur i perioden 1912 til 2012 med et bud på, hvad de næste 100 års arkitektur vil udfordres af.

I september 2012 markerede Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot og Flensburger Baukultur 100-året for den store arkitekturudstilling i Flensborg med en række foredrag og ekskursioner om periodens arkitektur og byplanlægning i grænselandet. Bernd Köster, stadsarkitekt i Flensborg, har med bogen givet os, der ikke deltog, muligheden for at genhøre nogle af de foredrag, der blev et resultat af det grænseoverskridende projekt og en stadfæstelse af, at grænselandet har en fælles bygningskultur og en fælles udfordring i at fastholde kvalitet i byggeriet efter fremtidens behov.

Bogen er sammenstykket af nogle af de foredragsholdere, der var på programmet i september 2012. Astrid Hansen fra fredningsmyndigheden i Kiel indleder bogen med en stemningsfuld beretning om Flensborg-udstillingen i 1912, hvor aktuelle byggerier og arkitekturvisioner blev udstillet med det formål at oplyse om og formidle de nyeste tendenser inden for bygningskulturen. Udstillingen blev holdt på Kunstindustrimuseet i Flensborg og fik hele 6.000 besøgende.

Peter Dragsbo, Museum Sønderjylland, beretter om dansk og tysk arkitektur i Nordslesvig fra 1864 til 1930. Det er tiden før og efter Flensborg-udstillingen, tiden efter krigen i 1864, en tid hvori der i regionen opførtes markante byggerier som kaserner, embedsbygninger, stationsbygninger, og hvor der blev anlagt infrastruktur til for-

bedring af civilisationen. Det er bygninger, som i dag er velrepræsenterede i grænselandet, særligt i Flensborg og Sønderborg. En tid med blandt andet historicisme, nationalromantik og bedre byggeskik.

I »Man skabte en ny verden« får man af Ulrich Schneider, docent ved Institut for kunsthistorie ved Christian-Albrecht-Universitetet i Kiel, en beskrivelse af periodens fantasier om ekspressionistisk arkitektur som et modstykke til hjemstavnsbevægelsen. Det var promodernistiske arkitekter som Walter Gropius og Bruno Taut, der ville gøre op med tradition og regler, lade alle traditioner nedbrydes til gødning og lade tankerne få absolut frihed til at skabe. Et modstykke til hjemstavnsstilen, som ønsker at fastholde de regionale særpræg og bevare byggeskikken i det regionale.

Med Ulrich Höhns, lederen af arkitekturarkivet for Slesvig-Holsten, stilles der skarpt på arkitekturudvekslingen mellem Danmark og Tyskland i 1920 til 1960. Det drejer sig om modernismen med arkitekter som Walter Gropius, leder af Bauhaus i Dessau, Hannes Meyer, Kay Fisker og Arne Jacobsen. Arkitektur, som arkitekter stadig inspireres af i dag. Ulrich Höhns fortsætter med at berette om »Nutidig Arkitektur i Slesvig-Holsten« med udvalgte bygninger syd for grænsen opført i perioden 1995 til 2007, mens Martin Kessler, landskabsarkitekt, gengiver arkitekten Robert Søndergårds foredrag om nutidig syddansk arkitektur. Det er to meget forskellige afsnit, hvor Ulrich går i detaljen, og Martin og Robert er mere generaliserende.

Afslutningsvis giver Ove Ramm, leder af Werkkunstschule i Flensborg, en række fremtidsscenerier for fjordregionen over de kommende hundrede år. En beretning om den workshop der fandt sted i 2012 blandt studerende i arkitektur og planlægning.

Jeg gik desværre glip af foredragene i september 2012 og er derfor særlig glad for, at udstillingen er blevet fulgt op af denne bog. Det har været interessant læsning, og forfatterne er velbevandrede i deres stof. Hvert afsnit har givet mig en større forståelse for bygningsstilen i min region og har genopfrisket min arkitekturhistoriske hukommelse. Jeg håber, at der vil være lige så stærke og kompetente kræfter til at følge op på formidling af den regionale byggestil i 2112, som der har været i 1912 og 2012.

Bogen kunne efter min mening have haft flere illustrationer af de omtalte værker i de arkitekturhistoriske afsnit, men har dog tilstrækkeligt materiale til at give læseren forståelse for periodernes byggestile. Det kan synes som spild af plads at have tysk og dansk i samme

bog, men det er en fin tanke for helheden, nu hvor bogen er et grænseoverskridende projekt.

Jeg savnede i min læsning en rød tråd eller nogle indledende ord om valget af foredragsholder og en kobling til projektet *GrenzWerte/Grænseværdier*, som der eksempelvis er i Martin Kesslers afsnit om nutidig syddansk arkitektur. Jeg vil dog på det varmeste anbefale bogen og glæder mig over, at den står i min reol!

Anja Hoffmann

Lauridsen, John T.: Tysk besættelsespolitik i Danmark 1940-1945. En introduktion til kilder og litteratur

Museum Tusulanums Forlag, 2013, 345 s.

»Kan I da blive ved med at finde på nye emner om besættelsestiden?« Det er et spørgsmål, som mange af os, der gennem årene har beskæftiget os med den tyske besættelse af Danmark, ofte bliver stillet. Og logisk set må besættelsestiden vel på et tidspunkt være udtømt for nye emner. Der er bare ikke noget, som tyder på, at det sker lige med det første. I hvert fald har forskningschef på Det Kongelige Bibliotek, John T. Lauridsen, skabt et fantastisk grundlag for mange nye fremtidige undersøgelser af Besættelsen. I efteråret 2012 udgav han det monumentale tibindsværk *Werner Bests korrespondance med Auswärtiges Amt og andre tyske akter vedrørende besættelsen af Danmark 1942-1945*, og denne anmeldelse gælder i højere grad dette værk end *Tysk besættelsespolitik i Danmark 1940-1945*, fordi sidstnævnte publikation kun indeholder nogle bestemte dele af storværket.

John T. Lauridsen har – under medvirken af Jakob K. Meile – gennem næsten ti år arbejdet på projektet med at indsamle, transskribere og udgive Werner Bests korrespondance til og fra de centrale myndigheder i Berlin i perioden fra november 1942 til maj 1945, hvor han var rigsbefuldmagtiget i Danmark. Det er lykkedes i ganske imponerende grad. Der er indsamlet omkring 8.000 dokumenter, hvoraf en stor del hidtil har været ukendte, og de er nu indeholdt i tibindsværket, der samlet er på omkring 5.000 sider. Jeg har gennem nogle år inden udgivelsen haft mulighed for at kigge i materialet og har derfor også på sidelinjen kunnet følge projektets udvikling i den sidste fase. For mig hersker der derfor ingen tvivl om, at projektet voksede sig større og større, og at det ikke fra begyndelsen var forventet, at man ville finde så meget. Derfor er omfanget blevet så overvældende.

Undervejs blev der desuden truffet den vigtige og – synes jeg – rigtige beslutning at udvide »... med andet kildemateriale [end Bests korrespondance med Auswärtiges Amt] for så vidt muligt at følge beslutningsprocessen vedrørende besættelsespolitikken og andre gennemførte foranstaltninger i Danmark«, som det hedder i forordet.

Det har været et kæmpestort detektivarbejde at rekonstruere Bests korrespondance ved at skaffe kopier af kildemateriale fra mange ind- og udenlandske arkiver og fra en meget lang række forskellige tyske myndigheder. Best nåede nemlig at destruere sit eget arkiv, før de danske og allierede myndigheder kunne få fingre i materialet efter Befrielsen. Det kan derfor heller ikke udelukkes, at der eksisterer endnu flere arkivalier end de nu offentliggjorte, men det forekommer usandsynligt, at det vil være ret meget.

Det siger sig selv, at John T. Lauridsens kildeudgivelse fremover vil være et helt afgørende redskab for historikere, der beskæftiger sig med den tyske besættelse af Danmark i den periode, hvor Best var rigsbefuldmagtiget. Man kan ganske enkelt ikke forestille sig, at seriøse historikere fremover vil undlade at benytte denne samling af centrale dokumenter. Man kan derimod godt spørge sig selv, hvilken interesse andre kan have i dette værk. Jeg håber dog, at også andre historieinteressede vil finde det interessant at læse nogle af kilderne for på den baggrund at spekulere over, hvorfor Best handlede, som han gjorde på forskellige tidspunkter. Værket er kronologisk opbygget, så det er ganske let at finde frem til bestemte hændelser, man måtte interessere sig for. Det kan f.eks. være hans ageren i forbindelse med den danske regerings tilbagetræden i august 1943 eller i forbindelse med den såkaldte jødeaktion i begyndelsen af oktober samme år. Som læser kan man næsten få helt ondt af Werner Best, fordi der hele tiden var mange besværlige sager, han måtte forholde sig til. Han blev konstant angrebet fra mange forskellige sider, hvorfor han ustandseligt måtte forsvare sig. Som læser bliver man i øvrigt rigtig godt hjulpet af de korte, men meget indsigtfulde forklaringer til baggrunden for de enkelte dokumenter, som John T. Lauridsen løbende har tilføjet.

Bogen, der egentlig er genstand for denne anmeldelse, blev udgivet et halvt års tid senere end kildesamlingen. Den indeholder de indledende kapitler med overordnet præsentation af kilderne samt en meget grundig og skarp oversigt over den eksisterende besættelsestidsforskning. Denne forskningsoversigt udfoldes over mere end 100

sider, og den opridser forskningsresultaterne på en sjældent kvalificeret måde, der samtidig er kritisk uden at være bedrevidende. I bogen præsenteres desuden 12 udvalgte Best-dokumenter, hvor baggrunden for indholdet kort skitseres. Bagest i bogen er der en udførlig kildefortegnelse, hvor alle arkiver og alt arkivmateriale er listet op, og hvor en tilsvarende fuldstændig dækkende litteraturliste over den relevante besættelsestidslitteratur er indeholdt.

Bogen *Tysk besættelsespolitik i Danmark 1940-1945* er således et godt supplement og en god guide til det meget omfattende værk *Werner Bests korrespondance med Auswärtiges Amt og andre tyske akter vedrørende besættelsen af Danmark 1942-1945*. Et værk, der uden tvivl vil være helt afgørende for kommende generationers besættelsestidshistorikere, og som forhåbentlig også vil appellere til andre, der interesserer sig for besættelsestidens historie.

Mogens Rostgaard Nissen

Leth Jespersen, Mikkel og Bjørn Poulsen: Oldemorstof og dens omverden på reformationstiden – omkring et nyopdukket frigårdsprivilegium

Udgivet af Museum Sønderjylland – Oldemorstof, Bov, 2013, 68 s.

Udgangspunktet for denne lille fine publikation er et privilegiebrev, der for nylig vendte tilbage til den oprindelige gård, Oldemorstof i Bov, som i dag er landbrugsmuseum under Museum Sønderjylland, som også står som udgiver. Bogen er bygget op som en koncentrisk cirkel, hvor først privilegiebrevet fra 1528 gengives, dels i den tyske originaltekst ved siden af afbildningen af det originale håndskrevne dokument, dels i dansk oversættelse. Her fik brødrene Jep og Laurens Henriksen overdraget rettigheder til gården med al dens tilliggende samt pligter. De udstedtes af amtmand Wulf Pogwisch på vegne af kong Frederik I.

I det næste afsnit, omverdenen, fortælles om den spegede politiske situation på dette tidspunkt, hvor reformationen er ved at indfinde sig i hertugdømmerne og kongeriget, og som kostede Christian II kongemagten. Hertug Frederik af Slesvig-Holsten havde positioneret sig i forhold til kongetronen og opnåede den 1523 efter et oprør, der spredte sig fra hertugdømmerne. I den forbindelse var det vigtigt at sikre sig allierede, og det er i den forbindelse privilegiebrevet skal ses: indehaverne af gården forpligtede sig til at være loyale over for

kongen og hans embedsmænd. Kongen kunne også være sikker på at få ophold på gården på sine rejser: gården som lå strategisk ved Hærvejen, hvor også store oksetransporter gik forbi og kastede gode penge af sig – senere blev gården også kro. Afsnittet behandler også andre betydelige bønder i området, herredsfogeder og ejere af andre frigarde, et særligt sønderjysk fænomen. Ligeså beskrives også den nære købstad Flensborg.

I næste store afsnit tages udgangspunkt i amtmanden, Wolf Pogwisch, der tilhørte en af de betydelige slægter i det slesvig-holstenske ridderskab. Det bliver anledning til en spændende historie om disse slægter og deres embeder og opgaver som centrale magthavere lige under fyrsten og kongen.

I det sidste store afsnit behandles så igen gården og dens historie mere detaljeret. Den kendes tilbage fra 1472, og flere slægter har boet på gården, i flere tilfælde var den som i 1528 delt mellem brødre, også rent fysisk. Indehaverne tilhørte den rige del af bondestanden, idet gården med dens ressourcer og placering kastede gode indtægter af sig. I øvrigt hed gården periodisk Valdemarstoft, men interessant er fra den nyeste historie, at Bov Kommune i 1989 fik tinglyst en deklaration på, at gården skulle hedde Oldemorstoft. Kommunen havde overtaget gården i 1965, hvor den var begyndt at forfalde.

I øvrigt beror navnet på en misforståelse, idet en myte overleveret i 1628 henlægger navnet til før 1460 – denne oprindelsesmyte er gengivet sidst i bogen.

Alt i alt en fin oplysende, rigt illustreret publikation ikke bare om gården, men også om samfundet på den tid privilegiebrevet stammer fra, som de to forfattere har begået, museumsinspektøren på Museum Sønderjyllands afdeling for kulturhistorie i Aabenraa samt historieprofessoren fra Aarhus Universitet.

Per Grau Møller

Nielsen, Leif Hansen: De tyske flygtninge i Nordslesvig 1945-48

Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 108, Aabenraa, 2013, 419 s.

De tyske flygtninge, der opholdt sig i Danmark fra 1945 til 1949, er genstand for stadig interesse og diskussion. Og i disse år dukker der med jævne mellemrum nye bøger op om emnet. Bøger, der først og fremmest tager afsæt i de enkelte skæbner og oftest befatter sig med

mindre, isolerede problemstillinger. Hvad der gerne mangler, er et lidt større overblik og af og til også evnen til at sætte tingene ind i deres rette sammenhæng. Derfor hilses Leif Hansen Niensens bog: *De tyske flygtninge i Nordslesvig 1945-48* velkommen, fordi vi her har en bog, der behandler problemet i en hel landsdel.

Nordslesvig eller Sønderjylland udgør et særtilfælde, når det gælder de tyske flygtninges historie. Det skyldes, at Sønderjylland var det eneste sted i landet, hvor man i større udstrækning indkvarterede flygtninge privat. Det skete hos det tyske mindretal, der i landsdelen stod for indkvarteringen af omkring halvdelen af flygtningene. Grundet de specielle forhold i sammenligning med det øvrige Danmark kom de tyske flygtninge tidligt til Sønderjylland, og disse flygtninge var således blandt de første, der krydsede grænsen til Danmark i februar 1945 på flugt fra Den røde Hær. Det øvrige land og ikke mindst København fik især deres store andel af flygtningene i marts, april og maj.

Når Sønderjylland er yderst interessant at se nærmere på, skyldes det netop den private indkvartering, der ikke blev anvendt andre steder. Det giver nemlig en enestående mulighed for at sammenligne med de øvrige danske forhold. Dette er væsentligt, fordi vi gennem de seneste år gennem medierne af og til får at vide, at de tyske flygtninges ophold i Danmark var den største humanitære katastrofe i det 20. århundrede. Tallene taler for sig selv, ca. 15.000 flygtninge er begravet i Danmark. Det store spørgsmål har imidlertid været, hvilken andel danskerne havde i denne katastrofe – og svarene spænder fra den ene yderlighed til den anden. Og her er det Leif Hansen Niensens bedrift, at han tager fat på flere af disse emner og derefter fremlægger en kvalificeret vurdering baseret på den eksisterende dokumentation.

I alt kom 23.000 flygtninge til det sønderjyske med flest i Sønderborg efterfulgt af Aabenraa, Tønder og Haderslev Politikredse, mens der var færrest i de mindre politikredse, Gråsten og Toftlund. Da der efter Befrielsen ikke var tilstrækkelig lejrkapacitet i Sønderjylland, fortsatte den private indkvartering det meste af 1945. Derfor valgte man at løse problemet ved at opfatte alle privatindkvarterede som værende i lejr mod en kompensation på 1,50 kr. pr. dag, som var det halve af den kompensation, som værtsfolkene havde fået inden Befrielsen. I løbet af efteråret blev flygtningene overflyttet til større lejre, og de små og mere uhensigtsmæssige lejre blev nedlagt, og den

private indkvartering blev endeligt afviklet i løbet af 1945 og 1946. Det samlede antal flygtninge i Sønderjylland blev samtidig reduceret til 10.000 og antallet af lejre kom ned under 50. I den forstand repræsenterer de tyske flygtninge i Sønderjylland et klart særtilfælde.

Interessant er det derfor især, når Leif Hansen Nielsen sammenligner børnedødeligheden i Sønderjylland og Danmark, fordi man ville formode, at den private indkvartering ville have betydet en signifikant lavere børnedødelighed qua empati og bedre pleje. Hansen Niensens studie viser ganske vist, at der var færre dødsfald blandt flygtningebørn i Sønderjylland end på landsplan, hhv. 2,3 % og 3,3 % af den samlede flygtningestrøm, men, skriver han, spørgsmålet er, hvor signifikant dette er? Hovedparten af de tyske flygtninge i Sønderjylland kom som sagt i månederne februar og marts, dvs. under mindre kaotiske forhold end i april og starten af maj, hvor hovedparten af flygtningene kom til det øvrige land. Det har bestemt haft indflydelse på dødeligheden, ræsonnerer han. Hovedårsagen til de mange tragiske dødsfald blandt flygtningebørnene skyldtes ikke danske lægers passivitet, men altovervejende flygtningenes dårlige forfatning ved ankomsten til Danmark, konkluderer han i sin bog.

Undervejs i bogen har forfatteren mange interessante og nye oplysninger omkring flygtningenes køn og alder, deres sociale baggrund og deres formueforhold, som er interessant læsning. Ud over en hel del nye oplysninger indeholder bogen også en række gode ræsonnementer, fordi forfatteren evner at se sagen fra flere sider og ikke bare går efter den mest dramatiske eller skandaløse konklusion, og det er vigtigt ikke mindst omkring de tyske flygtninge, fordi emnet er gået hen og blevet et billede på danskernes dårlige samvittighed. Forfatteren imødegår derfor med rette den populære og udbredte forestilling, at de tyske flygtninge skulle være et mørkt kapitel i dansk historie, hvormed det antydes, at behandlingen af de tyske flygtninge ikke var i orden, og at der er forhold, der søgtes skjult. Det ligger således forfatteren på sinde at rydde denne misforståelse af vejen.

Bogen er bygget op i to halvdele, hvor første del vil være den med størst almen interesse, fordi vi her får nogle nye vurderinger på baggrund af Leif Hansen Niensens studier. Anden del er i højere grad af lokal interesse og er en gennemgang af de mange flygtningelejre i Sønderjylland. Denne del vil fremover være nyttig som opslagsværk, hvis man står og mangler en oplysning om Skrydstruplejren eller flygtningesygehuset Ahrensberg i Aabenraa osv.

Forfatteren er først og fremmest fortrolig med kildematerialet i det sønderjyske, hvilket er naturligt, emnet taget i betragtning, og som han skriver, bogen er ikke et forsøg på (atter) at skrive de tyske flygtninges historie, men at det drejer sig om et sønderjysk supplement til historien om de tyske flygtninge. Det er jo også hæderligt nok, men det betyder til gengæld, at han i sin generelle fortælling kommer til at læne sig rigeligt meget op ad Henrik Havreheds studier, der virkelig trænger til at blive grundigt revideret. Hvis forfatteren havde kendt materialet for de øvrige landsdele lidt bedre, så ville han have kunnet lade de fleste af Havreheds ræsonnementer ligge eller have problematiseret mere, end tilfældet er. Det samme gælder, hvis bogen havde været anlagt teoretisk.

Det er en saglig bog, der går til emnet på traditionel historikervis mættet med detaljer og oplysninger, hvilket er en udmærket ting. Til gengæld er den tørt skrevet og nogen bestseller til det brede publikum uden for Sønderjylland bliver den næppe. Redaktionelt er det lidt sløset, at der i bogen står f.eks. Königsberg, Danzig og Pillau, men f.eks. Gdynia i stedet for Gotenhafen – det ville have været bedre at være konsekvent enten at skrive det gamle tyske bynavn og de nuværende navne eller blot det tyske eller det nuværende. En anden lidt pinlig detalje er, at Leif Hansen Nielsen flere steder omtaler flygtningelejren ved Karup som Grove-Gedsted, når lejren nu hed Grove-Gedhus, hvad han formentlig også er klar over. Det er dog kun forstyrrende småting.

På bundlinjen står, at vi med Leif Hansen Niensens bog *De tyske flygtninge i Nordslesvig 1945-48* ikke blot har fået behandlet de tyske flygtninge i Sønderjylland langt grundigere, end det tidligere har været tilfældet. Og samtidig har vi fået en ny bog om emnet, som eftertiden vil konsultere, fordi den faktafyldt, afbalanceret og veldokumenteret gør op med nogle af de populære forestillinger, der flourerer. Nu mangler vi bare en tilsvarende bog om de øvrige landsdele.

John V. Jensen

Nørgård Jørgensen, Anne und Hans Chr. H. Andersen: Ejsbøl Mose. Die Kriegsbeuteopfer im Moor von Ejsbøl aus dem späten 1. Jh.v.Chr. bis zum frühen 5. Jh.n.Chr.

Mit Beiträgen von Arne Jouttijärvi, Charlie Christensen, Ingrid Sørensen, Morten Fischer Mortensen und Jörg Nowotny. Übersetzt von Oliver Grimm.

Skrifter udgivet af Jysk Arkæologisk Selskab, Aarhus, nr. 80, Jernalderen i Nordeuropa, 2014, 611 s. med dansk resumé og incl. 138 s. katalog og 81 tavler.

I 1990 publicerede Jørgen Ilkjær første bind af fundmaterialet fra krigsbytteofferet i Illerup Ådal, og frem til 2001 fulgte endnu 9 bind om hver sin specifikke genstandsgruppe som sværd, skjold, lanse, spyd, spænder etc. Med denne enorme publikationsindsats fra Ilkjær og Claus von Carnap-Borheim blev det omfattende materiale fra Nordens største våbenofferfund gjort tilgængelig for forskning. Samtidig udviklede de to forfattere et minutøst typologisk-kronologisk system for at kunne udskille de enkelte nedlægningshorisonter i den ofte komplicerede stratigrafiske kontekst. Illerupfundet er ikke blot det største våbenofferfund, der hidtil er udgravet, men også det første, som blev udgravet under anvendelse af de nyeste udgravnings- og dokumentationsmetoder. Som inspiration og forgænger tjente imidlertid Mogen Ørsnes og Hans Neumanns forudgående udgravninger i Ejsbøl mose, hvor det for første gang kunne dokumenteres, hvorledes forsætligt ødelagte enkeltgenstande var deponeret i større og mindre grupperinger rundt omkring i mosen. Mogens Ørsnes nåede før sin død at publicere Ejsbøl I (1988), mens et næste bind forblev upubliceret. Allerede i 1970 havde han revitaliseret mosefundsforskningen ved at genudgive Conrad Engelhardts publikationer fra 1860'erne af de første store våbenofferfund, bl.a. Nydam, og med et fyldigt forord satte han igen fokus på denne særegne fundgruppe fra Nordens jernalder. I erkendelse af, at dette materiale er unikt for dansk forhistorie, har en række museer igennem de senere år valgt at investere i nye udgravninger på de gamle lokaliteter, og en stor bevilling fra Carlsbergfondet, kaldet »Jernalderen i Nordeuropa«, har gjort det muligt at foretage en række ny-publiceringer. Som et af resultaterne er fundene fra Ejsbøl Mose nu fremlagt og nybearbejdet med udgangspunkt i de seneste gravninger.

Publikationen indskriver sig dermed i rækken af materialepublikationer, som følger konceptet fra Illerup-fundet i både form og indhold. Bogen er organiseret i 15 hovedafsnit og indledes med en informativ oversigt over Ejsbølforskningen af Anne Nørgaard Jørgensen og en gennemgang af de nye arkæologiske undersøgelser, 1997-1999, af Hans Chr. H. Andersen. Kapitel 4 er en gennemgang af de enkelte fundtyper, deres udbredelse og datering, kapitlerne 5 til 9 gennemgår

de enkelte genstandstyper: våben, personlig udrustning, følgegenstande som keramik og bronzespand, skibs- og båddele samt øvrige fund. Herefter følger, i kapitel 10, en sammenstilling og diskussion af de tre fundnedlæggelser fra Ejsbøl 1-3, og til slut en sammenfatning, alle kapitler skrevet af Nørgaard Jørgensen. Kapitel 12 er metalanalyser foretaget af Arne Jouttijärvi, kapitel 13 en gennemgang af de geobotaniske undersøgelser fra 1956 og frem af Charlie Christensen, Ingrid Sørensen og Morten Fischer Mortensen, kapitel 14 er Jörn Novotnys GIS-kartering af offerpladsen, og kapitel 15 er Nørgaard Jørgensens sammenfatning. Herefter følger katalog, lister og tavler (s. 376-595).

For den læser, som ønsker at uddybe sin specifikke viden om mosefundene, rummer den nye Ejsbøl-publikation mange interessante oplysninger. De nye udgravninger og ny-bearbejdningen af det gamle materiale har ændret forståelsen af fundsituationen, idet en hidtil ukendt tidlig nedlægning, kaldet Ejsbøl 1, fra omkring vor tidsregning har kunnet påvises. Denne nedlægning består alene af våben og skjolde. Ejsbøl 2, den største af nedlægningerne, repræsenterer derimod en større hær, anslået til 144-150 mand med både officerer/ryttere og fodfolk fra omkring 300 e.Kr. samt en tredje, Ejsbøl 3, fra det tidlige 400-tal, også denne fra en større hærstyrke med officerer og fodfolk. Sidstnævnte nedlægning blev af Mogens Ørsnes tolket som eksempel på et såkaldt *pars pro toto*-offer, dvs. ofring af udsøgte enkeltgenstande som symbol på helheden. Nye undersøgelser har dog vist, at Ejsbøl 3 repræsenterer en større hærstyrke, akkurat som Ejsbøl 2. Det er imidlertid påfaldende, at det fornemste udstyr også er blevet udsat for den mest omfattende sønderhugning. Dette udstyr, som tilskrives officererne, består bl.a. af dupsko til sværdskeder og bæltter med guld og indlagte sten.

Fundomstændighederne i mosen skulle have sikret bevarelsen af organisk materiale, om det havde været der. Når dette mangler, kan det bare skyldes én ting – nemlig at den rituelle ødelæggelse, der gik forud for selve nedlægningen, også omfattede brænding. Allertydeligst illustreres dette gennem de usædvanligt mange båd- og skibsnagler, nok til et fartøj der af form og størrelse svarer til den store Nydambåd. Naglernes fundspredning i mosen dokumenterer, at den store båd må være ophugget og brændt stykkevist, idet naglerne ligger i spredte fundkoncentrationer over et stort område.

En analyse af de komplekse fundforhold og spredningsmønstre har

afsløret i alt fem forskellige områder af den oprindelige sø, som har været brugt til ofringerne, og vist, at alle, på én nær, har været brugt flere gange: Ejsbøl 1 er nedlagt på to lokaliteter, Ejsbøl 2 på alle fem og Ejsbøl 3 på de tre. Dette leder videre frem til indsigten i en offertradition med kontinuitet gennem århundreder, selvom de enkelte offerhandlinger fandt sted med mange generationers mellemrum, dvs. 300 år mellem de to første og med mindst 100 år mellem de næste.

Nye naturvidenskabelige analysemetoder, ikke mindst isotop-analyser på mennesker, dyr og andet organisk materiale, stof inklusivt, kunne potentielt have bidraget med vigtig information om proveniens og dermed have været et vigtigt element i diskussionen om hærenes oprindelse. Dette havde igen kunnet uddybe forståelsen af det politiske landskab i de århundreder, hvor Romerriget var den dominerende kraft i Europa. Men denne mulighed er udelukket, idet det organiske materialet som nævnt ikke findes bevaret. Derfor er de typologiske analyser så vigtige, idet de kan antyde proveniens til de enkelte genstande. I en periode med stor mobilitet og politisk turbulens, som både romertiden og folkevandringstiden har været, er resultaterne naturligvis alt andet end entydige, men for Ejsbøl-hærenes vedkommende peger materialet trods alt imod, at de militære enheder kom fra syd eller øst.

Arne Jouttijärvi's metalanalyser af remende-beslagenes legering har påvise så stor indbyrdes overensstemmelse, at det kun kan forklares ved, at disse beslag også må være fremstillet det samme sted. Sagt med andre ord antyder dette, at den overvundne hærstyrke ikke har bestået af en tilfældigt sammenbragt gruppe krigere, men af en hær, der er blevet ensartet udrustet og dermed også må have haft et fælles geografisk udgangspunkt. I betragtning af den stærkt hierarkiske og specialiserede kampstyrke, som Ejsbølhæren påviseligt var, er dette ikke helt overraskende.

Geologiske undersøgelser og pollenanalyser fra sø-bassinet viser de geologiske og vegetationsmæssige forhold, og en GIS-opmåling giver det tredimensionale fundbillede og detaljerede spredningsmønster. Resultaterne indgår i det konkluderende kapitel, hvor Nørgaard Jørgensen samler resultaterne og diskuterer fund og lokalitet i relation også til andre våbenofferfund og til områdets og periodens »militære landskab« med dets mange sejlspærringer og folkevolde. Derimod behandles Ejsbøls tre kronologiske nedlægninger ikke i en større geopolitisk kontekst af Romerrigets opgang, konsolidering, deling og

slutteligt det Vestromerske riges fald som konsekvens af turbulensen under de europæiske folkevandringer, som også Norden var en integreret del af.

Bogen er udgivet på tysk, hvilket er logisk i betragtning af den samlede dansk-tyske forskningsindsats inden for våbenofferfundene specifikt og den kontinentale romertidsforskning generelt, men problematisk hvis resultaterne skal række ud til en bredere kreds af forskere. Det fyldige danske resumé er dog til hjælp for de skandinaviske forskere, for hvem engelsk er det primære internationale forskningssprog. Med et omfang på godt 600 sider og en vægt på 3 kg er bogen på grænsen af det håndterlige. Men i gammeldags forstand må det betegnes som en smuk bog, med illustrative tegninger, informative fotografier og en stor planchedel. Også tekstens fokus på typologisk-kronologiske problemstillinger reflekterer, sammen med bogens fysiske fremtoning, dansk arkæologis traditionelle paradegren – de store materialepublikationer, som ikke længere lader sig finansiere i de andre nordiske lande, hvor man – i bedste fald – vil satse på tilgængelighed via internettet.

Lotte Hedeager

Rieck, Flemming: Over sø og land – ofrede skibe og våben i Nydam Mose: udgivet i anledning af 150-året for fundet af Nydambåden

Udgivet af Museum Sønderjylland, Vikingeskibsmuseet, Nationalmuseet og Selskabet for Nydamforskning, 2013, 176 s.

Den berømte jernalderbåd og våbenofringerne i Nydam Mose har været emnet i mange akademiske publikationer. Men denne bog, udgivet i 2013 for at markere 150-års jubilæet for udgravningen af Nydambåden, tager en lidt anderledes indgangsvinkel. I forordet udtrykker formanden for Nydamselskabet, Vincent Jessen, selskabets ønske om at øge den offentlige opmærksomhed på dette unikke fund. Bogen er en del af denne strategi. Den skal ses som et mere tilgængeligt populærvidenskabeligt tillæg til den seneste serie af videnskabelige publikationer, omhandlende fundene fra Nydam Mose.

Bogen, som kun er lidt større end A5, har et handy format, og de 157 siders tekst følges op af en omfattende referenceliste for dem, som kunne tænke sig at vide mere om fundene i Nydam Mose eller omtalte tidsperiode. Bogen er rigt illustreret med farvefotos. 29 unummere-rede kapitler danner rammen for indholdet, men adskiller det ikke,

og som i en novelle flyder teksten let mellem kapitlerne, hvilket øger læsbarheden markant.

I bogens begyndelse tages læseren med på en rejse, ikke kun gennem Nydams landskab, men også gennem historien og tiden omkring fundene i Nydam Mose. Forfatteren mener, at opdagelsen og Nydamfundenes senere skæbne kunne blive genstand for en ganske dramatisk dokumentarfilm.

Det ville den uden tvivl, og sammenholdt med den livlige fortællestil og tilføjelsen af personlige beretninger fra historiske personer, som var involveret i udgravningerne og den senere håndtering af fundene, giver det en spændende historie og begejstret læsning. Faktisk er det i begyndelsen svært at lægge bogen fra sig, og det er nok et sjældent fænomen i arkæologisk litteratur.

Allerede efter de første par kapitler/afsnit lærte jeg en del om nyere kultur og historie i regionen ved den dansk-tyske grænse. Dette afspejles fint gennem rækken af begivenheder, som fulgte efter udgravningerne, og de senere forsøg fra begge lande på at få fat på og beholde materialet fra den prestigefyldte fundplads.

For læsere, som ikke er bekendte med geografien omkring udgravningen, ville det have været meget brugbart, hvis der var inkluderet et oversigtskort. Selvom fundenes placering er godt beskrevet, kan det være svært både at bevare overblikket over positionerne for de forskellige udgravninger gennem tiderne og forstå sammenhængen mellem det arkæologiske materiale og jernalderlandskabet. Et simpelt kort, som set i tidligere publikationer af samme forfatter, ville have hjulpet meget her.

Når man tager målgruppen i betragtning, tænker jeg også, om det ikke ville have gavnet den detaljerede beskrivelse af f.eks. sværdske-der og -beslag med en kort ordforklaring eller et forklarende diagram, som illustrerer nogle af de tekniske termer.

Efter en kort gennemgang af landskabet ved Nydam Mose (med mosegeologen i felten) består resten af bogen fra side 87 og frem hovedsageligt af en præsentation af resultaterne af det seneste Nydam Projekt (1989-99), som forfatteren selv stod for, samt en beskrivelse af nogle af de centrale fund, inklusive bådene, våbnene og udstyret. De tre Nydambåde bliver gennemgået i kronologisk rækkefølge. Hver båd bliver beskrevet i brede vendinger og så fortolket eller genfortolket på baggrund af den information, som er indsamlet ved de seneste udgravningskampagner. Kapitlerne er meget læsevenlige og giver et

fremragende og opdateret resumé, men benytter også specifik terminologi, som burde være tilknyttet en kort ordforklaring eller forklaret i et diagram. I nogle tilfælde bliver termer forklaret i detaljer, men kun flere sider efter at de blev brugt i bogen første gang.

Bogen, og på en måde også fortællingen om fundet af Nydam-båden, rundes af med kapitlet »grænseløst samarbejde«, som kort beskriver det dansk-tyske samarbejde omkring analysen af de unikke fund og bådens rejse tilbage til København i 2003.

Det efterfølgende afsnit omhandler problemerne ved og de aktuelle strategier for in situ konservering i Nydam Mose. Netop forvaltningen af arkæologiske lokaliteter er et meget aktuelt emne, som er og har været genstand for mange diskussioner. Dette kapitel slutter med en meget personlig, men alligevel afbalanceret kommentar fra forfatteren, og leder til det sidste afsnit, som beskriver den planlagte rekonstruktion af Nydambåden.

Alt i alt: ville jeg anbefale *Over sø og land*? Dette spørgsmål kan jeg besvare med et klart ja. På trods af mindre kritik, mest angående brugen af tekniske termer og manglen på landkort eller forklarende illustrationer, synes jeg, bogen byder på fremragende læsning såvel for lægmand som for marinarkæologer. Jeg vil absolut anbefale den til alle, som er interesserede i Nydamfundene eller endda bare interesserede i den nyere politiske og kulturelle historie i den dansk-tyske grænseregion.

Jens Auer

Schultz Hansen, Hans, Elisabeth Vestergaard og Torben A. Vestergaard (red.): Sønderjysk Erhvervshistorie 1800-2000

Udgivet af Institut for Grænseregningsforskning og Syddansk Universitetsforlag. Odense, 2013, 206 s.

Bogen, som udspringer af en konference afholdt i april 2011, består af otte kronologisk og tematisk ordnede kapitler, fire for hvert af de to foregående århundreder. Et hovedformål med udgivelsen er at sætte Sønderjyllands nutidige status som udkantsområde ind i en historisk ramme. Mange af landsdelens erhvervsmæssige særtræk og strukturproblemer har således, hævdes det i bogens indledning, rødder i 18- og 1900-tallet. Værket henvender sig til både fagfolk og offentligheden i almindelighed.

Hans Schultz Hansen giver i første kapitel en oversigt over slesvigske erhvervsforhold i det 19. århundrede. Fremstillingen kommer rundt om de forskellige hovedbrancher og deres rammevilkår. Gennemgangen afspejler den nuværende forskningssituation, hvor navnlig industriens, og til dels håndværkets, forhold har været underkastet grundige studier, mens eksempelvis handel, toldforhold og pengevæsen er mere forsømte emner. Året 1864 betegner ifølge forfatteren et brud i hertugdømmets økonomiske udvikling: Efter Slesvigs indlemmelse i Preussen stagnerede væksten. Kun Flensborg formåede for alvor at hævde sig økonomisk århundredet ud.

Leif Hansen Nielsen behandler i sit bidrag den fremtrædende rolle, jernstøberier og skibsværfter spillede i den slesvigske industrialiseringsproces frem til 1914. Forfatteren henleder opmærksomheden på jernstøberiernes differentierede produktudbud og understreger branchens position som ledende sektor i den tidlige industrialiseringsfase. Udviklingen i skibsværftsindustrien behandles mere summarisk, og det kommer ikke til at stå helt klart, hvilken rolle værfterne spillede i det samlede industrialiseringsforløb, ud over at der var afledte lokale efterspørgselseffekter.

Lars N. Henningsens arkivbaserede studie af Jürgensen-familiens erhvervsforetagender i Gråsten er med sin virksomhedshistoriske og aktørorienterede tilgangsvinkel et fint supplement til de statistiske angivelser, som informerer hovedparten af kapitlerne. Skildringens hovedpersoner er den entreprenante slesviger Marcus Adolph Jürgensen (1807-1883) samt dennes søn og efterfølger Asmus Philip Jürgensen (1837-1910), som drev manufakturer og fabrikker. Efter indlemmelsen i Preussen øgedes konkurrencen fra fabriksfremstillede varer, i dette tilfælde tekstiler. Ved at omlægge produktionen blev familievirksomhedens levetid forlænget en stund. Studiet kaster flere interessante resultater af sig, men rejser i forlængelse heraf også nye spørgsmål. I hvilken grad udtrykker det f.eks. den almindelige vej til finansiering af industriforetagender, når Jürgensen (den ældre) i midten af 1850'erne låner 4.000 rigsdaler i den lokale sparekasse til at bekoste grundlæggelsen af en klædefabrik (side 63)? Og hvor mange virksomheder havde, som familien Jürgensens, held til at finde en produkt niche på et konkurrencepræget tysk marked efter 1864?

I bogens fjerde og sidste kapitel om det 19. århundrede undersøger Stefanie Robl Matzen vestindienhandelens betydning for Flensborg i 17- og 1800-tallet. Skønt de danske kolonier målt på antallet af anlø-

bende skibe langt fra var det oversøiske hovedmarked for fjordbyens købmænd, havde handlen med de fjerntliggende øer en vis indvirkning på det økonomiske liv i Flensborg. Således kom nogle af råprodukterne til byens sukker-, rom- og tobaksfremstilling derfra.

Hovedkapitlet om sønderjyske erhvervsforhold i det 20. århundrede er skrevet af Morten Andersen. To årstal træder tydeligt frem i regionens økonomiske historie: 1920 og 1945 (samt årene umiddelbart derefter). Genforeningen i 1920 bød på visse omstillingsvanskeligheder for mange erhvervsvirksomheder navnlig nord for den nye grænse, mens efterkrigstiden kendetegnedes ved et erhvervspolitisk fokus skifte fra landbrug til industri med Sønderjyllands Erhvervsråd som den centrale spiller i omstillingen og egnsudviklingen i de sønderjyske landsdele.

Værkets sidste tre kapitler består af to virksomhedsstudier – henholdsvis af Sønderborg Oliefabrik og margarinefabrikken sammesteds (Jørgen Fink) og Sønderjyllands Højspændingsværk i Aabenraa (Torben A. Vestergaard) – foruden en undersøgelse af transportbranchen i Sønderjylland (Martin Klatt).

Bidraget om olie- og margarineindustrien bringer nogle teknologiske og erhvervspolitiske sider af den sønderjyske erhvervshistorie frem. For den forudseende virksomhedsejer eller iværksætter eksisterede der omkring Genforeningen et særligt potentiale, der grundede sig på grænseændringen og den generelle politiske velvilje i Danmark over for den nytilkomne landsdel. Flere havde held til at omsætte mulighederne i rentable investeringer.

Torben A. Vestergaards kapitel om Sønderjyllands Højspændingsværk er et udpræget aktørorienteret stykke erhvervshistorie, ja ligefrem et personalhistorisk arbejde, idet omdrejningspunktet er værkets mangeårige direktør, Jes Christiansen, og hans virke i spændingsfeltet mellem erhvervshensyn og nationalpolitik.

I værkets afsluttende kapitel skriver Martin Klatt om transportbranchens udvikling i Sønderjylland. Frem til 1920'erne stod jernbaner og hestevogne for alle større varetransporter til lands. Herefter begyndte lastbiler gradvis at blive taget i brug. Kendskab til tysk kultur og sprog samt selvfølgelig regionens beliggenhed ved grænsen gav de sønderjyske vognmænd nogle konkurrencefordele sammenlignet med vognmændene i det øvrige Danmark. Padborg udviklede sig op gennem det 20. århundrede til et transportcenter for samhandlen mellem Danmark og Tyskland.

Bogen har en vellykket disposition og er godt forsynet med illustrationer og figurer. Den giver en dækkende introduktion til et spændende og relevant emne. Også for personer med forudgående kendskab til emnefeltet rummer artikelbidragene en del ny viden. En ekstra korrekturlæsning ville have styrket enkelte af teksterne, om end de alle som helhed er velskrevne og gennearbejdede.

Efter endt læsning er man tilbøjelig til at tilslutte sig udgiverens antagelse om, at de nuværende udkantsproblemer til dels har fundament i fortiden. Omvendt bør man ikke overse, at yderområderne også presses af helt generelle aspekter ved samfundsudviklingen, hvis virkninger i den enkelte region ikke uden videre kan føres tilbage til dennes særlige historie. Diskussionen af, i hvor høj grad de aktuelle udfordringer for Sønderjylland er en arv efter grænseændringerne i 1864 og 1920, er, selv med udgivelsen af dette fine værk, endnu langt fra afsluttet.

Thomas Clausen

Stimmenvielfalt. Gedichte aus Schleswig-Holstein. Vom Barock bis zur Gegenwart

Udgivet af Peter Nicolaisen med forord af Doris Runge. Wachholtz Verlag, Neumünster, 2012, 656 s.

Klangraum. Erzählungen aus Schleswig-Holstein. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart

Udgivet af Heinrich Detering, Maren Ermisch og Peter Nicolaisen med forord af Per Øhrgaard. Wachholtz Verlag, Neumünster, 2013, 760 s.

Det er et fyldigt kompendium over den slesvigholstenske litteratur, Wachholtz Verlag har udgivet med Peter Nicolaisen m.fl. som ankermænd. Der er således medtaget 98 lyrikere og 80 prosaister, heraf ca. en fjerdedel dansksprogede. Flere af dem er dog optaget i begge bind. Man finder både særdeles kendte forfattere og mange, som vil være ukendte for de fleste.

Kriteriet for at blive medtaget har været, at de pågældende er født inden for det gamle Slesvig og Holsten eller har haft en del af deres virke der. Derfor er også folk som Johan Ludvig Heiberg, Thomasine Gyllenbourg og C. Flor medtaget, fordi de boede og arbejdede en del af deres liv i Kiel. Da Ærø hørte med til Slesvig indtil 1864, er også en digter som Anders Arrebo repræsenteret, skønt han almindeligvis

ikke opfattes som sønderjyde. Men han er altså født på Ærø. Ellers genkender man blandt de dansksprogede digtere folk som Jens Baggesen, Schack Staffeldt, H.C. Andersen, Heiberg, Herman Bang, Peter Seeberg, Chr. Skov og Gynther Hansen samt lokale digtere som Martin N. Hansen og Hansigne Lorenzen. Hertil kommer sydslesvigerne Karin Johannsen-Boisen, Willy August Linnemann og Sigfred Andresen.

Blandt de tyske skribenter, som også må anses for almindeligt kendte herhjemme, kan nævnes Mathias Claudius, Klopstock, Theodor Storm, Gustav Frenssen og Siegfried Lenz samt nobelpristagerne Theodor Mommsen, Thomas Mann og Günter Grass. Den frisiske sproggruppe er repræsenteret af bl.a. Jens Mungard. Ikke mindst interessant er det at læse de mindre kendte digtere. Her er meget godt at hente.

Ingen af de nævnte navne ville have kunnet undværes, men det virker som lidt af et kuriosum, at Selma Lagerlöf og Thorkild Hansen er medtaget. Lagerlöf har aldrig har boet i de gamle hertugdømmer eller så vidt vides skrevet noget med relation til Sønderjylland eller Holsten. Men i 1932 blev hun på grund af sit forfatterskab og sin skarpe modstand mod nazismen udnævnt til æresdoktor ved Kiels Universitet. Derfor er hun repræsenteret med et kapitel af sine ungdomserindringer fra Värmland. Det må vist siges at være lidt langt ude, når vi taler om slesvig-holstensk litteratur. På samme måde er Thorkild Hansen medtaget, måske med lidt større ret, selv om hans lokale tilknytning består i, at han skrev bogen »Det lykkelige Arabien« om ditmarskeren Carsten Niebuhr, der foretog en flerårig rejse i Mellemøsten i 1700-tallet.

Det virker således, som om man indimellem har skrabet bunden, men netop derfor kan det undre, at forfattere som W. Dinesen, Fr. Rist, Fr. Helms, Erik Skram og Valdemar Rørdam ikke er medtaget, når man tænker på, med hvilken entusiasme de har skrevet om Sønderjylland. Men – og det er måske grunden – ikke just tyskvenligt.

I lyrikbindet er de danske tekster gengivet på originalsproget og med tysk oversættelse, mens der ikke findes nogen dansk oversættelse af de tyske digte. Derimod er der i prosabindet kun tale om tekster på tysk med enkelte undtagelser (korte stykker af H.C. Andersen og A.D. Jørgensen). Det kan måske forstås, når der er tale om et værk beregnet for et tysksproget publikum, men det ville have givet det betydeligt større kildeværdi, hvis alle tekster såvel prosa som lyrik

var gengivet på originalsproget med oversættelse – gerne til såvel dansk som tysk. Det havde givetvis betydet en større udbredelse, men selvfølgelig også gjort bøgerne betydeligt tykkere (og dyrere!).

Der er således tale om et kompetent udvalg af litteratur fra Slesvig-Holsten, og de to bind er i deres anskuelige opbygning en værdifuld oversigt over, hvilke indfødte og tilflyttede forfattere, der har skrevet i og om landsdelen. Begge bind indeholder desuden korte biografiske og litteraturhistoriske artikler om alle forfatterne.

H.E. Sørensen

Venborg Pedersen, Mikkel: Luksus. Forbrug og kolonier i Danmark i det 18. århundrede

Museum Tusulanums Forlag, 2013, 382 s.

Kulturhistoriker og museumsinspektør ved Nationalmuseet Mikkel Venborg Pedersen har tidligere leveret fine bidrag til sønderjysk historie, først og fremmest i sit arbejde med de augustenburgske hertuger udgivet i bogen *At synes og at være i Augustenborg 1700-1850* (2005). Nu har han atter været på spil. Denne gang drejer det sig om hans doktordisputats fra 2012, som indeholder fem casestudier. De fire er taget fra kongeriget, og det ene er taget fra hertugdømmet Slesvig, nærmere bestemt fra Ejdersted i 1810'erne. Hans ærinde er at vise, hvorledes livet blev levet i fem boliger – hvis udseende og inventar endnu er bevaret på Nationalmuseets afdelinger – omkring år 1800, hvor den omsiggribende globalisering bidrog til en forbrugsrevolution af hidtil usete dimensioner i de danske hjem. Afhandlingen gennemgår de bevarede materielle levn fra boligerne og det skriftlige kildemateriale, der kan bidrage til at belyse de personer, der boede i dem, boligens indretning og beboernes forbrug. Det virkelige nye i bogen er dens fokus på kolonialismens betydning *hjemme* i de europæiske – i denne sammenhæng danske – lokalsamfund i modsætning til den enorme interesse, der har været for kolonialismens betydning *ude* i de koloniserede samfund.

Den slesvigske case omhandler en gård fra Kating Sogn på Ejdersted, som i dag befinder sig på Frilandsmuseet. Den hedder Rothelau og blev bygget i 1653. Der er tale om en såkaldt Haubarg, som var tidens typiske gård i det sydvestlige Slesvig med inspiration fra Holsten. Hele gården var opført under samme enorme næsten kvadratiske stråtag – oplagring, dyrehold og beboelse. Alt sammen placeret på

et såkaldt værft, en forhøjning der sikrede gården mod stormfloder. Familien Pauls, der ejede gården, var en af landskabets betydningsfulde familier. Folketællingen fra 1803 oplyser, at der var tale om et ganske stort hushold. Et inventar fra en bobehandling i 1810 vidner om gårdens velstand, som blandt andet var baseret på et engagement i tidens studehandel.

Den enkeltes gårds forbrug er ikke kendt, men ved hjælp af bevarede indførselstoldregnskaber fra købstæderne Tønning og Husum viser forfatteren, hvorledes områdets forbrug i høj grad var præget af kolonialismens globale handelsforbindelser. Testel og kaffekander i inventaret fra 1810 vidner om, at man også nød godt af importen fra fjerne egne på Rothelau – mere end det for eksempel var tilfældet på den fynske fæstegård fra Lundager, som udgør en anden case i bogen. Med gode forbindelser sydpå og over Nordsøen til England var Ejdersted koblet meget direkte på verdenshandelen. Man genkender billedet af et Slesvig, der på mange måder var foran kongeriget i sin erhvervsmæssige udvikling.

Bogens sidste kapitel på et halvt hundrede sider er viet til datidens filosofiske debat om luksus. Her kommer forfatteren vidt omkring og nogle gange så vidt, at denne anmelder blev tabt i svinget. I dette kapitel forlades den indledende hensigtserklæring, om »at den generelt interesserede læser også gerne skulle finde fornøjelse i læsningen« (s. 11), men det er også et meget ambitiøst formidlingsmæssigt mål for en disputats. Bogens ubetingede styrke findes i de foregående velfortalte kapitler, hvor forfatteren demonstrerer et enestående kendskab til det daglige liv i 17- og 1800-tallets Danmark og Slesvig og de globale kulturelle strømninger, der påvirkede det.

Her fra Sønderjylland skal lyde en ekstra afsluttende ros til forfatteren for den selvfølgelighed, hvormed han uden videre inddrager her-tugdømmet i den danske historie. Det ses sjældent.

Mikkel Leth Jespersen

Forfatterliste

- Jens Auer, lektor, ph.d., Marinarkæologisk Afdeling, Institut for Historie, Syddansk Universitet, Niels Bohrs Vej 9, 6700 Esbjerg, tlf. 65 50 41 50, e-mail: auer@sdu.dk.
- Thomas Clausen, ph.d., Damgården 14, 1.th., 2620 Albertslund, tlf. 28 97 85 64, e-mail: thclausen@outlook.dk.
- Søren Eller, naturgeograf, cand.scient., Leosallé 26, 6270 Tønder, tlf. 74 72 36 50, e-mail: soeren@eller.dk.
- Signe Frederiksen, cand.mag. i historie og museologi, Mimergade 66, 5. tv., 2200 København N, tlf. 61 69 86 15, e-mail: signefrederiksen86@yahoo.dk.
- Per Grau Møller, lektor, lic.phil., Institut for Historie, Syddansk Universitet, tlf. 65 50 21 04, e-mail: pgm@sdu.dk.
- Anders Hauge, fhv. provst på Ærø, Sønder Land 32, Sønderho, 6720 Fanø, tlf. 61 10 99 46, e-mail: andershaug@mail.dk.
- Lotte Hedeager, professor, dr.phil., Oslo Universitet, Institut for arkeologi, konservering og historie, Blindernveien 11, N-0371 OSLO, tlf. 0047 22 84 19 36, e-mail: lotte.hedeager@iakh.uio.no.
- Lars N. Henningsen, tidl. arkiv- og forskningschef, dr.phil., Jørgensgård 43 B, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 76 17, e-mail: larsnhenningsen@gmail.com.
- Anja Hoffmann, civilingeniør i arkitektur og design, bygherrerådgiver i Sønderborg Kommune, Rådhusstorvet 10, 6400 Sønderborg, tlf. 27 11 55 72, e-mail: Anjahoffmann72@gmail.com.
- John V. Jensen, museumsinspektør, cand.mag., Museet for Varde By og Omegn, Lundvej 4, 6800 Varde, tlf. 75 22 08 77, e-mail: jvj@vardemuseum.dk.
- Carl Christian Jessen, pastor em., tilknyttet Studiecetrum for Sønderjyllands Historie ved Landsarkivet i Aabenraa, Tolnevej 17, 9900 Frederikshavn, tlf. 98 43 80 96, e-mail: ccjessen@gmail.com.
- Mikkel Leth Jespersen, museumsinspektør, ph.d., Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Aabenraa, H.P. Hanssens Gade 33, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 26 45, e-mail: mije@museum-sonderjylland.dk.
- Hans-Ole Mørk, cand.polit., Farverhus 21, 6200 Aabenraa, tlf. 22 74 80 62, e-mail: haomoerk@gmail.com.
- Erik Nørr, seniorforsker, dr.phil., tidl. arkivar på Landsarkivet for Sjælland, tilknyttet Studiecetrum for Sønderjyllands Historie ved Landsarkivet i Aabenraa. Købmandsgården 2, 4130 Viby Sj., tlf. 30 69 99 01, e-mail: erik.norr@mail.dk
- Anne Marie Overgaard, museumsinspektør, cand.mag., Margrethevej 1, 6280 Højer, tlf. 35 12 03 21, e-mail: over@museum-sonderjylland.dk.
- Erik Randel, redaktør, Guldager 14, 6091 Bjert, tlf. 21 41 21 54, e-mail: er@berlingske.dk.
- René Rasmussen, museumsinspektør, cand.mag., Nygade 36, 6270 Tønder, tlf. 73 72 00 06, e-mail: renerasmussen@bbsyd.dk.
- Mogens Rostgaard Nissen, arkiv- og forskningsleder, ph.d., Arkiv- og Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Norderstrasse 59, D-24939 Flensburg (Postboks 528, 6330 Padborg), tlf. 0049 461 86 97 190, e-mail: mnrn@dcbib.dk.

Hans Schultz Hansen, Områdeleder Forskning og Arkivadgang, adj. professor, dr.phil., Landsarkivet for Sønderjylland, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 65 48 03 02, e-mail: hsh@sa.dk.

H.E. Sørensen, forfatter, Melbyvej 27, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 17 04, e-mail: melbyhus@mail.tele.dk.

Merete Bo Thomsen, arkivar og ph.d.-stipendiat, cand. mag., Studieafdelingen og Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Norderstrasse 59, D-24939 Flensburg, tlf. 0049 461 8697 192, e-mail: mbt@dcbib.dk.

Jens Lei Wendel-Hansen, ph.d., Moltkesvej 41, 1.tv., 2000 Frederiksberg, tlf. 26 21 45 34, e-mail: jens_wendel-hansen@hotmail.com.

Jørgen Witte, mag.art., tidl. arkivar ved Landsarkivet for Sønderjylland, tilknyttet Studiecetrum for Sønderjyllands Historie ved Landsarkivet i Aabenraa. Kolstrup 74, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 57 80, e-mail: joergenwitte@gmail.com.

Arkiver, museer og forskningsinstitutioner 2013

Archiv/Historische Forschungsstelle der deutschen Volksgruppe

I det forgangne år blev arbejdet i kulturudvalget for den tyske folkegruppe nyordnet, idet der blev dannet arbejdskredse. Det gælder også det historiske arbejde. Medlemmer af 'arbejdskredsen historie' vil i fremtiden intensivere arbejdet med det i 2012 startede interviewprojekt om efterkrigstiden. Dermed skal det frivillige arbejde i forbindelse med Archiv und Forschungsstelle styrkes.

Et andet interviewprojekt blev startet i samarbejde med Landwirtschaftlicher Hauptverein für Nordschleswig, men er endnu i sin vorden.

Megen arbejdstid gik i året 2013 med udgivelsen af bogen *1200 Jahre Deutsch-Dänische Grenze*, som jeg udgav sammen med prof. dr. Martin Krieger, Kiels Universitet, og prof. dr. Steen Bo Frandsen, Syddansk Universitet, på Wachholtz Verlag. Desuden blev den tosprogede bog *Zwischen Macht und Schicksal. Acht Herrscherinnen des Nordens aus acht Jahrhunderten (1200-2000)* udgivet i samarbejde med prof. dr. Oliver Auge, Kiels Universitet, Flensborgs byarkivar dr. Broder Schwensen og den forhenværende arkivar for det danske mindretal, dr. Lars N. Henningsen.

Som oversætter har jeg oversat teksterne til udstillingen *Von der Feindschaft zur Versöhnung* og heftet *Der Zweite Schleswigsche Krieg 1864* af Inge Adriansen og Jens Ole Christensen fra dansk til tysk.

Den store konference *Die deutsche Minderheit nach dem Zweiten Weltkrieg*, som jeg arrangerede sammen med Syddansk Universitet på Alsion, blev en stor succes, såvel målt i publikumssøgning som i de efterfølgende reaktioner. Ca. 80 deltagere fyldte lokalet på Alsion.

I 2013 modtog Arkivet ikke større tilgange af nye materialer. Men hele tiden kommer små tilvækster, som ofte må deles mellem arkivet og de tyske museer – hvilket ikke giver problemer takket være det gennemprøvede kollegiale samarbejde med museerne. Således er der f.eks. fra boet efter Ernst Siegfried Hansens søn i København kommet materiale vedr. Ernst Siegfried Hansen.

Arkivet bidrog i 2013 med materiale til udstillingen i anledning af 150 årsjubilæet for Männer Turnverein Apenrade. Ud over protokolbøgerne og Jürgen Petersens store MTV-dokumentation kunne jeg udstille den ca. 125 år gamle foreningsfane på det tyske gymnasium.

Frank Lubowitz

Danevirke Museum

Der er hele tre hovedopgaver, der i sæsonen 2012-2013 ved siden af vores løbende formidlingsopgaver har præget arbejdet på Danevirke Museum. Det er den digitale formidling af vores mindretalsudstilling, det museale samarbejde omkring 1864 og ikke mindst de arkæologiske undersøgelser i »Porten til Norden«, udgravningerne i Danevirkes hovedvold overfor museet.

Udgravningerne

En storslået bevilling fra A.P. Møller Fonden muliggør afslutningen af de arkæologiske udgravninger ved Danevirke. Museum Sønderjylland har modtaget en stor bevilling på 2,3 mio. kr. fra A.P. Møller og Hustru Chastine McKinney Møllers Fond til almene Formål, til gennemførelse af et fælles dansk-tysk udgravnings- og forskningsprojekt, der skal fortsætte de undersøgelser, som Archäologisches Landesamt Schleswig- Holstein gennemførte i 2010 og 2011.

Ved disse undersøgelser lykkedes det at påvise den port i Danevirkevolden, der omtales i de Frankiske Rigsannaler i 808. Porten står i forbindelse med den såkaldte kampestenmur fra 700-tallet og er fundet ganske tæt ved Danevirke Museum.

Udgravningerne gennemføres af medarbejdere fra Archäologisches Landesamt og Museum Sønderjylland – Arkæologi Haderslev under ledelse af udgravningslederen for de allerede udførte undersøgelser, dr. Astrid Tummusheit. Arkæologerne fra de to lande arbejder tæt sammen under udgravningerne og får som en sidegevinst til de mange spændende nye resultater om volden og porten lært af hinandens udgravningsteknikker og -metoder.

Lederne af de to arkæologiske institutioner, Claus von Carnap-Bornheim, Archäologisches Landesamt, og Orla Madsen, Museum Sønderjylland, har udtrykt stor glæde over bevillingen.

Det er nemlig ikke hverdagskost at få lov til at undersøge et så centralt og væsentligt fortidsminde fra vores fælles historie.

Danevirke og 1864

En arbejdsgruppe bestående af centerleder Bjørn Østergård, Historiecenter Dybbøl Banke, museumsinspektør Bettina Buhl, Dansk Landbrugsmuseum Gammel Estrup, direktør Benno Blæsild, Fregatten Jylland, og museumsinspektør Nis Hardt, Danevirke Museum, dannede sidste år en projektgruppe med henblik på at søsætte et storstilet samarbejde om krigen i 1864.

Med moderne og interaktiv teknologi skal der sættes fokus på krigen set fra slagmarkerne til lands, til søs og hjemme i de fader- og sønneløse familier.

Projektet har titlen »Kampen om Jylland 1864« og fandt gehør ved flere store fonde.

Således har Arbejdsmarkedets Feriefond doneret 3.702.800 kr. til projektet. Nordea-fonden støtter projektet med 2.340.000 kr., A.P. Møller Fonden har støttet Kampen om Jylland 1864 med 1.900.000 kr. og Augustinus Fonder har bevilliget 200.000 kr.

De fire museer råder hver over en andel af projektet på 1.676.000 kr., mens der er afsat 1.460.000 kr. til fælles synergi-skabende formidlingsaktiviteter, herunder materialer til skoleundervisningsbrug.

Formidlingsprojektet kommer til at bestå af fire adskilte, men koordinerede udstillingsafsnit, som tager udgangspunkt i de fire forskellige museer. Således vil hvert museum bidrage med nye spændende vinkler på krigen, såvel for soldaterne under krigshandlingerne som krigens betydning for civilbefolkningens levevilkår.

Formidlingen vil ske med inddragelse af den mest moderne og interaktive

formidlingsteknologi med særligt fokus på at give museumsgæsten mulighed for med egne sanser at opleve den virkelighed, som udspandt sig på krigsskuepladsen for 150 år siden. Formidlingen skal sætte krigshandlingerne ind i en perspektiverende samfundsmæssig ramme og kommer derved til at lægge vægt på, hvilken betydning krigen i 1864 fik for Danmarks udvikling til moderne velfærdsstat og den parallelle udvikling i det slesvigske grænseland.

Formidlingen på Danevirke vil blive opbygget med 4 delelementer:

1. En virtuel app, som med historiske animationer viser slagmarkens scenarier, som de så ud i 1864. Herunder animationer af troppeformationer, skanser, kanoner mv., som de rent faktisk stod på de pågældende steder; dertil kommer dagbogsoptagelser med mere. Rømningen af Danevirke er det centrale tema, og museet har i den forbindelse indgået et nært samarbejde med Historiecenter Dybbøl Banke, således at tilbagetoget kan fortælles som én sammenhængende historie.

Appen udvikles således, at publikum skal deltage aktiv og bevæge sig rundt i landskabet for at se de forskellige scenarier ved Danevirke, Mysunde, Kongshøj, Sankelmark og Dybbøl.

2) En geocache-tur, hvor publikum skal finde en række historiske oplysninger og dertil knyttede opgaver langs med volden.

3) I samarbejde med fredningsmyndighederne og lokale amatør-arkæologer laves publikumsaktiviteter, hvor der bliver mulighed for at prøve metaldektorer og søge efter soldaternes efterladenskaber, f.eks. geværkugler på slagmarkerne langs med volden.

4) En mindre udstilling om Danevirke-stillingen og tilbagetrækningen i tidsrummet fra den 1. til den 6. februar 1864.

Udstillingen får plads i den gamle grisesti, der er blevet omdøbt til kanonremise, efter at vores nye flotte 6-punds kuglekanon, som Slesvigske Vognsamling har lavet med forstilling og alt tilbehør, er blevet opstillet her.

Dansk i Sydslesvig

Sydslesvigudvalget har år 2012 bevilliget 555.000 kr. til udarbejdning af en digital formidling af Danevirke Museums udstilling *Dansk i Sydslesvig* med henblik på at øge kendskab til – og indlevelsen i mindretallets baggrund og vilkår.

Projektet tager udgangspunkt i udstillingens nuværende formidling og den nye teknologiske muligheder til at skabe nye formidlingslag til udstillingens emne, det danske mindretals historie i Sydslesvig. Projektet resulterer i en applikation for *Dansk i Sydslesvig* samt integration til sociale medieplatforme som Facebook, Twitter, mv.

Den første del af projektet bestod af en digitalisering af den eksisterende formidling på museet. En række I-pads i udstillingen giver besøgende mulighed for at udforske tekst, billeder og video, der knytter sig til udstillingens genstande på dansk og tysk.

Den anden del af projektet har haft en mere eksperimentel karakter og har undersøgt muligheden for at skabe en platform, der indbyder mindretallets medlemmer til at lave nutidige skildringer af deres dagligdag og vilkårene for livet i mindretallet. Formålet med denne del af projektet er således at skabe

et nutidigt og dynamisk supplement til den nuværende klassiske udstilling.

Dette har mundet i en prototype bestående af en web-baseret platform, hvor de besøgende selv opretter de emner, som de mener, er interessante og skildrer mindretallet.

I løbet af testperioden studeres brugen og mulighederne i prototypen af forskere fra Aarhus Universitet. I samarbejde med lokale aktører opsamles erfaringer, der kan danne grundlag for permanente initiativer, der giver borgere i Sydslesvig, Danmark og Tyskland muligheden for at dele nutidige skildringer af mindretallet og dermed skabe et formidlingsmæssigt supplement til den eksisterende udstilling.

Testperioden samt arbejdet med at sammenfatte resultater og erfaringer forventes afsluttet i efteråret 2013.

Nis Hardt

Deutsches Museum Nordschleswig

Den lette stigning i besøgstallet lader formode, at det var et helt normalt år for Deutsches Museum Nordschleswig. Tager man udgangspunkt i sammensætningen af de besøgende og de modtagne genstande, var det imidlertid et meget succesfuldt og arbejdsomt år.

Blandt de rundviste grupper var skoleklasser, studiekurser, familietræf og højskoler fordelt med en tredjedel fra hhv. Tyskland, Danmark og Nordslesvig. Der kom dog også besøgende fra Polen og England.

Det glæder os vældigt, at vores pædagogiske tilbud bliver mere og mere benyttet af skoleklasser. Derved bliver det muligt for os at formidle »i børnehøjde«, så hvert enkelt barn kan få mere med fra et besøg hos os. Konkret indgår i dette tilbud, at vi foranstalter et rally med børnene gennem museet, hvorved de automatisk bliver ført til de vigtigste informationer.

Vi har glædet os meget over flere nyrehvervelser blandt udstillingsgenstandene. De første tyske roregattaer i Nordslesvig blev gennemført allerede få år efter folkeafstemningen i 1920. De tyske roklubbers sjette »Nordschleswig Regatta« fandt sted den 31. juli 1932. I den anledning skænkede den daværende tyske generalkonsul for det tyske konsulat i Aabenraa, dr. Kühne, en vandrepokal i sølv. Indgraveret står: »Wanderpreis gestiftet von Generalkonsul Dr. Kühne zur Nord-Schleswigschen Ruderregatta 31. juli 1932« (vandrepris, skænket af generalkonsul dr. Kühne til den nordslesvigske roregatta 31. juli 1932). Nævneværdig er især de 48 indfældede sølvmonter fra forskellige tysk-sprogede områder.

Til andre genstande referer til Ernst Siegfried Hansen, der fra 1945 til 1947 var generalsekretær for Bund Deutscher Nordschleswiger og fra 1946 til 1953 chefredaktør for avisen *Der Nordschleswiger*, nemlig hans eksemplar af forbundsrepublikkens store fortjenstkors og et portræt af Hansen tegnet af Niko Wöhlk i 1945. Begge var dengang interneret i Fårhuslejren.

Til tiden efter Anden Verdenskrig hører også erindringer forfattet af bryggerier Peter Christian Petersen, Sønderborg. Han blev interneret på Sønderborg Slot efter krigen og nedskrev i 1948 sine erindringer om opholdet der. I 1956 blev det sønderborgske Bryggeri Petersen solgt til Albani.

Takket være vore frivillige medarbejders utrættelige arbejde er mange af

vore udstillingsgenstande i de sidste år blevet registreret på i et online-registreringsprogram. Programmet muliggør, at genstandene bliver tilgængelige for en bredere offentlighed. Denne mulighed har vi gjort brug af, således at man nu kan se ca. 1400 genstande online.

Hauke Grella

Deutsches Schulmuseum Nordschleswig

Med 2013 gik et meget omskifteligt år til ende for Deutsches Schulmuseum Nordschleswig. I 2012 blev det besluttet at udvide åbningstiderne. Herefter stod og står museet åbent for besøgende tirsdage, torsdage og, som en fornyelse, den første lørdag i hver måned. Ganske vist kunne vi notere en let stigning i besøgstallet, men man havde ventet sig mere af den udvidede åbningstid. Glædeligt var besøget af en ungdomsgruppe fra det tyske mindretal i Zielona Góra/Grünberg i Schlesien og besøget af den schweiziske ambassadør i Danmark, Denis Feldmeyer.

Allerede før overvejelserne om udvidede åbningstider var man klar over, at det var nødvendigt at gøre mere reklame. Derfor blev der udformet en ny hvervebrochure, som var færdig i slutningen af året og kunne fordeles. Vi håber, at den nye brochure vil vække mere opmærksomhed omkring skolemuseet og dermed give højere besøgstal.

Desværre medførte stormen Allan/Christian den 28. oktober 2013 også skader på skolemuseet. Således kunne taget og kontorvinduet ikke holde stand mod vinden. Taget løftede sig, og mange tagsten blev løse. Da vi ikke ville risikere nogen fare for de besøgende, besluttede vi midlertidigt at lukke museet.

Fra den finansielle side kan man berette noget mere glædeligt. Fra Aabenraa Kommune fik vi forhøjet tilskuddene for årene 2014-2016. Denne forhøjelse gør os livet meget lettere, da vi i de sidste år har fået betydelige lejeforhøjelser for vores depot.

Til opgaverne i museet hører ikke kun at samle og udstille genstande. Disse må, alt efter tilstand, også istandsættes og restaureres. Med finansiell støtte fra Bund Deutscher Nordschlesviger kunne skibsmodellen af *Adler von Lübeck* i 2013 blive istandsat. På mangellisten stod afbrækkede kanonrør, manglende kanonluger og meget mere. Så der blev brugt mere end 160 timer på restaureringen. Denne galeon blev bygget for flere årtier siden i sløjdundervisningen på den tyske skole i Tinglev, og efter restaureringen hører den til de mest værdifulde genstande i vores udstilling.

Året bragte også adskilligt arbejde for den frivillige, der er ansvarlig for vores optræden på internettet. Efter at BDN besluttede sig for en ny internetside, og skolemuseets side er indlagt deri, så gjaldt det om at fylde den nye struktur med liv. Peter Blume fyldte den ikke blot med aktuelle informationer om skolemuseet, men også med et omfangsrigt galleri over de tyske skoler i Nordslesvig indtil 1944.

Hauke Grella

Frøslevlejrens Museum

Besøgstal

Museet havde i 2013 50.361 gæster, hvilket betegner en fremgang på næsten 3.000 i forhold til 2012. Fremgangen kan formodentlig tilskrives en ny permanent udstilling, som bliver omtalt nedenfor.

Hvad angår antallet af forudbestilte foredrag og omvisninger i museet, var der en mindre tilbagegang på 9 arrangementer, således at vi havde haft 237 arrangementer, da året var omme. Tilbagegangen skyldes 10 afbestillinger i forbindelse med skolekonflikten.

Udstillinger

Den 22. marts 2013 åbnede museet den permanente udstilling om Fårhuslejren 1945-49, som vi havde arbejdet længe på sammen med Nationalmuseets Formidlings- og Bevaringsafdelinger. Udstillingsåbningen var særdeles velbesøgt, og udstillingen fik efterfølgende en meget fin presseomtale. Den nye udstilling kunne realiseres på baggrund af generøs støtte fra Frihedsmuseets Venners Fond og Hermod Lannungs Museumsfond.

Arbejdet med fornyelsen af den permanente udstilling om Frøslevlejren 1944-45 fortsatte i 2013. Der blev foretaget omfattende arbejder i Barak H4 i samarbejde med Nationalmuseets Formidlingsafdeling, og det forventes, at arbejdet, som støttes økonomisk af Frihedsmuseets Venners Fond, er færdiggjort i løbet af 2014. Det betyder, at museet således i løbet af 2014 kan afslutte arbejdet med et løft af den permanente Frøslevudstilling i hovedvagtårnet og barak H4.

Videnskabelige projekter, publiceringer og andet

Overinspektør Henrik Skov Kristensens bog fra 2011, *Straffelejren. Fårhus, landssvigerne og retsopgøret* samt den nye permanente Fårhusudstilling gav anledning til stadig omtale og debat i medierne, ikke mindst i det tyske mindretals avis *Der Nordschleswiger*.

Hovedparten af de 33 foredrag og forelæsninger, som Henrik Skov Kristensen holdt i løbet af 2013, nationalt som internationalt, vedrørte også Fårhuslejren, retsopgøret med det tyske mindretal og tolkningen af disse emners virkningshistorie.

Museumsinspektør Dennis Larsen holdt i løbet af 2013 ti eksterne foredrag, hvoraf halvdelen var i samarbejde med Dansk Institut for Internationale Studier og drejede sig om Frøslevlejren og Neuengamme.

Henrik Skov Kristensen har fået publiceret følgende arbejder:

»Fårhus 1945-1949. Neue Forschungsergebnisse zu einem umstrittenen Kapitel deutsch-dänischer Geschichte«, i *Grenzfriedenshefte*, Heft 1/2013, s. 27-44.

Efterskrift til J.R.D. 'Bob' Braham: *Mesterpilot. Britisk jagerpilot under 2. Verdenskrig*. 2013.

Anmeldelse af Steffen Werther: *SS-Vision und Grenzland-Realität. Vom Umgang dänischer und volksdeutscher Nationalsozialisten in Sønderjylland mit der 'grossgermanischen' Ideologie der SS*, 2012, i *Sønderjyske Årbøger* 2013, s. 278-281.

»Hvor blev fangerne henrettet?«, i *JydskeVestkysten* den 23. december 2012. Magasinet Søndag, s. 4-5.

»Danmark reddet fra ragnarok«, i *JydskeVestkysten* den 30. december 2012. *Magasinet Søndag*, s. 4-6.

»Frihedsmuseum og mindesmærke«, kronik i *Jyllands-Posten* den 17. juni 2013.

Dennis Larsen har fortsat sit forskningsprojekt om danske SS-folks virke i Bobruisk i Hviderusland sammen med lektor Therkel Stræde fra Syddansk Universitet. Projektet munder ud i en bog foråret 2014.

Henrik Skov Kristensen har endvidere fungeret som censor i historie ved landets universiteter samt som fagfællebedømmer af videnskabelige publiceringer.

Henrik Skov Kristensen

Museum Sønderjylland

Museum Sønderjylland har også i 2013 haft et fagligt travlt og overvejende positivt driftsår med en om end relativt stram økonomi, så dog et stabilt driftsgrundlag, der kombineret med donationer fra fonde m.v. har givet museet rum til den nødvendige faglige udvikling, selv om den økonomiske krise som i de nærmest foregående år fortsat kan mærkes. Museets besøgstal er næsten fastholdt – dog med et mindre fald totalt set i forhold til 2012. Både de kommunale og statslige driftstilskud har været fastholdt i 2013, og det er glædeligt, at der i 2013 er indgået en 3-årig aftale med de fire sønderjyske kommuner om et uændret tilskud i perioden 2014-2017 med deraf følgende budgetsikkerhed.

Regnskabsresultatet for 2013 viser overordnet en samlet udgift på 85,3 mio. kr. og indtægter på 81,0 mio. kr. og dermed et negativt driftsresultat på 4,3 mio. kr., der overføres til 2014. Museets driftsgrundlag er fortrinsvis baseret på et statstilskud på 32,5 mio. kr., et kommunalt tilskud fra de 4 sønderjyske kommuner på knap 19 mio. kr. og betaling for arkæologiske udgravninger på 14,8 mio. kr. Hertil kommer tilskud fra fonde m.v. på knap 5 mio. kr. og entréindtægter og salg i museets butikker for ca. 5 mio. kr.

Med et samlet besøgstal i 2013 på 230.014 er der en lille tilbagegang i forhold til 2012, hvor der var 257.050 besøgende. Der er i alt normeret 143 fuldtidsstillinger og beskæftiget ca. 175 personer ved museets afdelinger.

Aktiviteterne i museets fagområder og afdelinger beskrives under de enkelte fagområder nedenfor.

Museets bestyrelse har ud over driftsmæssige emner behandlet en række emner af museumsfaglig, udviklingsmæssig og strategisk karakter – herunder et »eftersyn« af Museum Sønderjyllands driftsgrundlag og ledelsesmæssige udfordringer i forbindelse med Kulturministeriets anbefalinger om »god ledelse i selvejende kulturinstitutioner«. Et meget vigtigt og gennemgående emne har været udarbejdelsen af en flerårig strategi- og udviklingsplan – et arbejde der blev igangsat efter bestyrelsens ønske i 2012. Arbejdet blev afsluttet med bestyrelsens godkendelse af »Strategi- og Udviklingsplan 2014-18« på det sidste bestyrelsesmøde i december 2013 i denne periode, da der tiltræder en ny bestyrelse i 2014 i forbindelse med kommunalvalget.

Af større projekter er der i 2013 arbejdet videre med mulighederne for at placere og opføre en nybygning ved Brundlund Slot. Bygningen skal rumme

sønderjysk kunst, herunder en stor samling af kunstneren Franziska Clausen, som er deponeret på Brundlund Slot. En stor del af dette arbejde foregår i en til formålet nedsat politisk/administrativ arbejdsgruppe med deltagelse fra Museum Sønderjylland og Aabenraa Kommune.

Desuden er der arbejdet videre med planerne for et nyt fællesmagasin, udbygning af kunstmuseet i Tønder og et projekt om etablering af udstillings- og formidlingsfaciliteter på Zeppelinbasen i Tønder og den tyske sikringsstilling fra 1. Verdenskrig, hvor 100-året for krigens udbrud markeres i 2014.

I forbindelse med jubilæer i de kommende år har der i 2013 desuden været fokuseret på forberedelse af 150-året for krigen 1864 og 100-året for salget af de Dansk Vestindiske Øer i 2017 samt en række andre markeringer af begivenheder i 2014 og frem.

Nedenstående er en kort beskrivelse af de enkelte fagområders målsætninger og særlige arbejdsindsats i 2013.

Naturhistorie og Palæontologi v. Mette Elstrup Steeman

Vi har på naturhistorisk afdeling fokus på at styrke forskningsindsatsen omkring vores kerneområde, det sent Miocæne hav, herunder især de fossile hvaler. Med støtte fra KUS og Statens Naturhistoriske Museum startede i 2013 en ph.d.-studerende, der arbejder med at beskrive en ny art af uddøde næbhvaler, samt hvilken betydning fundet har for vores viden om den evolutionære udvikling af fødefangst og dybthavsdykning. Vi fik den enestående mulighed for at låne Statens Naturhistoriske Museums udstilling af dinosaurer og mesozooiske havdyr. Vi omformede udstillingen til at formidle et tema omkring evolutionære drivkrafter, der understøtter forståelsen af de fossiler, vi har udstillet i den faste udstilling.

I samarbejde med Orion Planetarium, Århus Universitet, har vi videreudviklet vores fælles evolutionssti og har nu et tilbud primært til skoleklasser med en app og skilte langs ruten, der formidler om udviklingen fra Big Bang til nutiden. Målet er at samarbejde med teglkunstner Robert Harrison om at få udviklet ruten med kunstværker, der symboliserer de mest markante begivenheder i udviklingshistorien. I forhold til vores aktiviteter i Lergraven har vi arbejdet med et projekt kaldet Fossil Hunters, der stiler imod at forbedre oplevelsen ved fossiljagten for de besøgende ved at personaliserer oplevelsen.

I årets løb blev der i Lergraven fundet en blæksprutteskal i forbindelse med besøg af Museum Sønderjyllands børneklub HiKuNa. Det er den første af sin slags og første fossile repræsentant for hele denne dyregruppe fra Leret, og ifølge en tysk ekspert et af de bedste fund i verden. Fundet er indstillet til Danekræ.

Sønderjyllands arkæologi v. Lennart S. Madsen

Museum Sønderjylland – Arkæologi Haderslev prøvede at genvinde pusten oven på jubilæumsåret (125 år) i 2012. Hovedpunkter, ud over gennemførelsen af et større antal prøve- og udgravninger i året 2013, var:

1: Den nye hjemmeside/app www.oldtidsglimt.dk blev fortsat, således at der løbende igennem året blev lagt nye historier ind, og der blev indledt en

proces med at få alle historier indtalt af en skuespiller på teatret Møllen. Det endelige resultat er præsenteret i 2014, hvor der er en lydfil til historierne. Hør f.eks. <http://oldtidsglimt.dk/projects/de-magiske-horn-fra-gallehus/>.

2: Afdelingens jubilæumsbog: *Med graveske gennem Sønderjylland*, blev præsenteret i januar 2013. Bogen indeholder en lang række artikler skrevet af 18 af museets arkæologer. Artiklerne omhandler væsentlige udgravninger foretaget på henholdsvis motorvejen Kliplev-Sønderborg (2007-2010) og naturgas-traceet Egtved til Ellund (2011-2012).

3: Afholdelse af det årlige, internationale flinthuggertræf i pinsen, med deltagelse af ca. 40 specialister i flinthugning fra hele Europa.

4: I løbet af efteråret 2013 gennemførte Museum Sønderjylland – Arkæologi Haderslev og Museet på Koldinghus en møderække, der førte til underskrivelsen af en aftale om, at MSJ i en foreløbig fem-årig periode varetager hele det arkæologiske ansvar for Kolding Kommune. Der blev udarbejdet en fælles indsamlings- og forskningsstrategi, og hele aftalen blev godkendt af Kulturstyrelsen omkring årsskiftet. Kort efter nytår blev der lavet aftaler med Kolding Kommune, således at alle byggeansøgninger mv. nu sendes til Haderslev. Administrationen af det arkæologiske ansvarsområde forløber nu helt på samme vilkår som i de fire sønderjyske kommuner.

5: I en erkendelse af nedgangen i det arkæologiske arbejde og den løbende afvikling af beretningsefterslæbet blev fire arkæologer opsagt først på efteråret (alle med 5-6 måneders opsigelse). To arkæologer havde da allerede i løbet af året fundet andet job. Det har siden opsigelserne indimellem været et logistisk problem, at man ikke kan ansætte andre arkæologer, når man har opsagte arkæologer gående, og at man ikke kan sætte de opsagte arkæologer til at lave nye udgravninger uden at udsætte deres opsigelsesdato. Dette bevirker desuden, at man er nødt til at tage ikke-opsagte arkæologer bort fra deres beretningsskrivning og sende dem på udgravning. Dette havde i efteråret en vis indflydelse på afviklingen af beretningsefterslæbet!

Udgravninger: Afdelingen foretog i 2013 i alt 46 større prøvegravninger og 12 mindre (egenfinansierede). Afdelingen foretog i 2013 i alt 31 arkæologiske udgravninger.

Særligt skal her nævnes den A.P. Møller-finansierede udgravning af porten gennem Danevirke, som afdelingen gennemførte sammen med kollegerne på Archäologisches Landesamt Schleswig-Holstein. Udgravningen blev gennemført af et blandet hold, hvor der fra MSJ deltog en arkæolog, en grafiker og en arbejdsmand, og fra ALSH en arkæolog og tre arbejdsmænd. Den overordnede kontrol med udgravningen havde Lennart S. Madsen og Per Ethelberg fra MSJ og Martin Segsneider fra ALSH. Det var Museum Sønderjylland – Arkæologi Haderslev, der administrerede bevillingen. Desuden deltog naturvidenskabelige fagpersoner fra begge lande i udgravningen, der har givet ganske imponerende resultater. Udgravningen fortsætter da også i 2014 for en ny bevilling fra A.P. Møller.

Publikationer: Lutz, L.H. & Sørensen, A.B. (red.): *Med graveske gennem Sønderjylland* (22 artikler om udgravninger i Sønderjylland 2007-2012, skrevet af 18 af afdelingens arkæologer). Kruse, P.: *Egelund III – ein bronzezeitlicher Versammlungsplatz? Siedlungen der älteren Bronzezeit. Beiträge zur Siedlungsarchäologie*

und Paläoökologie des zweiten vorchristlichen Jahrtausends in Südkandinavien, Norddeutschland und den Niederlanden (Hrsg.: K.-H. Willroth). Studien zur nordeuropäischen Bronzezeit, Bd. 1, S. 67-80. Ethelberg, P. og Kruse, P.: *Das Osterrönnfeld-Haus: Status nach 10-jähriger Untersuchung*. *Arkæologi i Slesvig/Archäologie in Schleswig* (Red.: Matthes, L., M. Nissen, S.L. Pedersen, M. Schimmer & D. Wehner), Bd. 14, s. 103-130. Ethelberg, P.: *Glossary of Prehistoric and Historic Timber Buildings. Glossar zum Prähistorischen und historischen Holzbau. Französisch, Englisch, Niederländisch, Deutsch, Dänisch, Norwegisch, Schwedisch, Polnisch, Tschechisch*. Studien zur Landschafts- und Siedlungsgeschichte im Südlichen Nordseegebiet. 3 2012. Ed.: Lutz Volmer & W. Haio Zimmermann. Under Mitarbeit von, Emma Bentz, Zuzana Bláhová, Piet van Cruyningen, Per Ethelberg, Benno Furrer, Gisle Jakhelln, Anne Nissen Jaubert, Florence Journot, Lubomir Kosnar, Grith Lerche, Wolfgang F.A. Lobisser, Andrzej Michalowski, Ulrike Oltsmanns, Lars Roede, Heinrich Stiewe, Judith Toebast, H. Tjalling Waterbalk, Stuart Wrathmell. 482 sider. Hirsch, K.: *Eggebæk. Ein Siedlung des frühen Mittelneolithikums mit funden von Helgoländer Flint*. *Arkæologi i Slesvig/Archäologie in Schleswig* (Red.: L. Matthes, M. Nissen, S.L. Pedersen, M. Schimmer & D. Wehner), Bd. 14, s. 19-28. Eisenschmidt, S.: *Syvsig – ein Siedlung der jüngeren römischen Kaiserzeit und Wikingerzeit bei Vojens*. *Arkæologi i Slesvig/Archäologie in Schleswig* (Red.: L. Matthes, M. Nissen, S.L. Pedersen, M. Schimmer & D. Wehner), Bd. 14, s. 149-164. Hartvig, A. & S.L. Pedersen: *Hvinderupgård og Stagebjerggård. Bebyggelser fra vikingetid og middelalder omkring Kolding*. *Arkæologi i Slesvig/Archäologie in Schleswig* (Red.: L. Matthes, M. Nissen, S.L. Pedersen, M. Schimmer & D. Wehner), Bd. 14, s. 189-210. Sørensen, A.B.: *Resultater fra bearbejdningen af Østergård*. *Arkæologi i Slesvig/Archäologie in Schleswig* (Red.: L. Matthes, M. Nissen, S.L. Pedersen, M. Schimmer & D. Wehner), Bd. 14, s. 217-226. Østergård, S.: *Brovold på Als – En nytolkning af den befæstede plads Brovolds formål med udgangspunkt i en analyse af dyreknoglematerialet*. *Arkæologi i Slesvig/Archäologie in Schleswig* (Red.: L. Matthes, M. Nissen, S.L. Pedersen, M. Schimmer & D. Wehner), Bd. 14, s. 237-246. Kristensen, T.R.: *Museum Sønderjyllands tilsyn med fredede fortidsminder og beskyttede diger*. *Arkæologi i Slesvig/Archäologie in Schleswig* (Red.: L. Matthes, M. Nissen, S.L. Pedersen, M. Schimmer & D. Wehner), Bd. 14, s. 247-258.

Redaktion af *Arkæologi i Slesvig/Archäologie in Schleswig* (Red.: L. Matthes, M. Nissen, S.L. Pedersen, M. Schimmer & D. Wehner), Bd. 14. Wachholz Verlag, Neumünster. Redaktionsarbejde og opsætning af Anne Nørgård Jørgensen og Hans Chr. Andersen m. fl.: *Ejsbøl Mose. Die Kriegsbeuteopfer im Moor von Ejsbøl aus dem späten 1. Jh.v.Chr. bis zum frühen 5. Jh.n.Chr.*

Billedindsamling og grafisk opsætning af Carsten Porskrog Rasmussen: *Det sønderjyske landbrugs historie*, bd. 3 (1544-1830). Udarbejdelse af rettelser mm. til genoptryk af Per Ethelberg, Nis Hardt m.fl.: *Det sønderjyske landbrugs historie*, bd. 2. *Jernalder, vikingetid og middelalder*. Oprindeligt udkommet 2003, nu udsolgt. Genoptryk 2013.

I slutningen af året gennemførte Lilian Matthes fra afdelingen en oversættelse af alle planchetekster fra tysk til dansk til den store udstilling af Nydam-båden mm. på Gottorp Slot.

Registrering: Afdelingen har på nuværende tidspunkt udarbejdet genstands-

beskrivelse for ca. 95 % af museets genstande og har offentliggjort omkring 75 % af museets sagsnumre på Museernes Samlinger.

Afdelingen gennemførte en omfattende ordning af den sønderborgske oldsagsssamling, der i 2012 blev overført fra Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot til Arkæologi Haderslev. Arbejdet strakte sig over det meste af året. I 2014 bliver samlingen indført i Museernes Samlinger, og der findes derefter kun enkelte, ganske små arkæologiske genstandssamlinger tilbage på de øvrige afdelinger af Museum Sønderjylland, der ikke er overdraget til Haderslev og registreret. Desuden påbegyndte vi en gennemgang af den arkæologiske genstandssamling på Koldinghus med henblik på at sikre, at den blev indført i Museernes Samlinger.

Beretninger: Afdelingen har ikke helt kunnet følge den afviklingsplan for afdelingens beretningsefterslæb, der blev aftalt med Kulturstyrelsen i 2012. Et stort antal arkæologer har i 2013 været i gang med at skrive beretninger, men en længere, koncentreret indsats for at gennemføre de arkæologiske undersøgelser forud for etablering af DSB-dobbeltspor mellem Lunderskov og Vojens har bevirket en vis udsættelse af afviklingen. Desuden løb afdelingen ind i det strukturelle problem, der opstår når man har opsagte arkæologer, som beskrevet ovenfor.

Sønderjyllands Historie v. Carsten Porskrog Rasmussen

I 2013 kunne Sønderborg Slot åbne et rum om *Sønderjylland under tysk styre*. Rummet er designet af Poul Ingemann, og René Rasmussen har været den faglige hovedansvarlige for udstillingen, der er støttet af A.P. Møller og Hustru Chastine Mc-Kinney Møllers Fond til almene Formaal.

Hermed har slottet nu tre nye permanente udstillingsrum, som sammen med de ældre rum om de slesvigske krige udgør en helhed om Sønderjyllands nationale historie fra 1848 til 1920. Den 1. december 2013 afsluttedes det store grænseoverskridende projekt »Mindretalsliv/Minderheiteleben«. Det skete med en mindre særudstilling på slottet om de to mindretal i perioden lige efter 1945.

Ellers var året både på slottet og Historiecenter Dybbøl Banke præget af en række initiativer, der lagde op til 150-året for krigen i 1864 i 2014. Flere initiativer gav synlige resultater allerede i 2013. I november åbnede udstillingen *Mennesker i krig* om krigen 1864 set gennem 30 enkeltpersoner på Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek i Kiel. Udstillingen er blevet til i et tæt samarbejde mellem Sønderborg Slot og Landesbibliothek. Desuden udgav Slottet sammen med Statens Forsvarshistoriske Museum en ny grundbog om 1864 på tre sprog, og slottets egen årbog sammen med venneforeningen Historisk Samfund for Als og Sundeved er en oversigt over monumenter og mindsten i Sønderjylland fra og om 1864 af Inge Adriansen.

Peter Dragsbo gik på pension fra sin stilling som overinspektør i 2013. Som efterfølger tiltrådte i september Carsten Porskrog Rasmussen. Peter Dragsbo blev derefter ansat for en periode til forskningsprojektet »Arkitektur til grænsen« om arkitekturen i det daværende tyske grænseland i årene omkring 1900.

For Institut for Sønderjysk Lokalhistorie (ISL) har en stor bevilling fra A.P.

Billede fra åbningen af særudstillingen *Rømøs historie, søfart og hvalfangst* den 12. januar 2013 på Kulturhistorie Aabenraa. Foto: Museum Sønderjylland.

Møller-fonden betyder, at vi i 2013 kunne publicere en lang række historiske billeder på databasen »Cumulus« fra Sønderjyllands nationale historie.

Sønderjyllands Erhvervshistorie v. Stefanie Robl Matzen Kulturhistorie Aabenraa

På Kulturhistorie Aabenraa fortsattes istandsættelsen af museet og bl.a. blev portalen foran museet sat i stand.

Udstillinger: I starten af året havde museet lånt udstillingen *Rømøs historie, søfart og hvalfangst* fra Rømø Lokalmuseum, Søfart & Historie, der havde udarbejdet den med ekspertise fra Bert Kelm og bistand fra Rømø Lokalhistorisk Forening (12. januar-10. marts).

2. maj-15. september vistes en udstilling med *anskuelsestavler* fra skoler, bl.a. med bidrag fra *Deutsches Schulmuseum*.

I juni åbnedes udstillingen *Mellem land og vand – de sønderjyske havne*. I denne indgår bl.a. en interviewbaseret portrætserie om havnene i Aabenraa og Sønderborg.

Årets udstillingsvirksomhed afsluttedes med udstillingen *Æ kyst – Sønderjylland og Kina*.

Som del af projektet »Maritime oplevelser« afholdtes der den 18. august en »værftsdag« på Kalvø, hvor museet sammen med andre aktører anskueliggjorde livet på Jørgen Bruhns værft omkring 1850. Det var også startskuddet til det maritime teaterstykke *FloraReggae*, som opførtes i flere havne.

Derudover var museet til stede i havnene Sønderborg og Aabenraa i anledning af *Kongelig Classic* og arrangerede en del børneaktiviteter og foredrag.

Forskningsvirksomhed og projektsamarbejde: Mikkel Leth Jespersen var i hele

2013 optaget af forskningsprojektet »Et globaliseret lokalsamfund. Ude og hjemme med Aabenraa-søfarten under 1800-tallets kolonialisme«.

Stefanie Robl Matzen bidrog med en artikel om Flensborgs handel med de dansk-vestindiske øer til antologien *Sønderjyllands Erhvervshistorie 1800-2000*.

I forbindelse med projektet »Kongelig Classic fra 1855« var museet den 23. november vært for en workshop, som samlede maritime aktører og institutioner fra regionen for at intensivere deres samarbejde.

Samlinger og bevaring: Museets samling af landbrugsredskaber og landkøretøjer blev gennemgået, modellen af en kinesisk djunke blev restaureret og med stor hjælp fra frivillige fotografer blev alle skibsportrætter digitaliseret.

Jacob Michelsens Gård

Året startede med et fastelavnsarrangement. I løbet af sommeren arrangeredes der to bageweekender, hvor gårdens gæster kunne både se en udstilling om forklæder, smage de friskbagte lækkerier samt opleve kurveflet, slyngning af honning, forskellige dyr og et høstmarked. Året afsluttedes med den traditionelle julebageweekend og arrangementet *Oldemors Juletræ*. Bogen *De glemte kager* blev udgivet på tysk.

Takket en donation fra *Karen Michelsen og Anne-Helene Michelsens Fond* kunne rosenbedet foran stuehuset sættes i stand. Samtidigt blev bagehuset nykalket.

Cathrinesminde Teglværksmuseum

Udstillinger: Udstillingssæsonen blev indledt af Broagerlands Kunstforening fra 27. marts til 27. april. Sommerens særudstilling stod i teglkunstens navn. World Association of Brick Artists består af Robert Harrison, USA, Gwen Heeney, Storbritannien, Fritz Fehring, Tyskland, Jacques Kaufmann, Frankrig, og Ulla Viotti, Sverige. I oktober blev lukningen af elproduktionen på Enstedværket markeret med en genopstilling af særudstillingen *Det Elektriske Sønderjylland*. Sundeved Husflid holdt sit årlige udstillingsarrangement den 22. september, og julemarkedet fyldte alle rammer i de to sidste weekender i november.

Anden formidling: Det store arrangement i 2013 var *Kulturåbning* med fire foredrag/forestillinger i maj: Niels Helveg Petersen, Flemming Jensen, Malene Schwartz og Jim Macintosh Jazzband. Derudover etableredes en omviserguide til mobiltelefon. Den 4. juni blev der afholdt *Syng sommeren ind* i samarbejde med mandskoret Sønderborg. Dertil kommer adskillige foredrag.

Forskningsvirksomhed og projektsamarbejde: Årsskriftet 2013 blev udgivet i samarbejde med Cathrinesmindes Venner og Sønderborg Kommune og forfattet af Ann Merete Albæk, Torben A. Vestergaard og Liselotte Eick-Rühmann: *Industrilandskabet omkring Cathrinesminde Teglværk*. Årsskrift XXVI.

Museet har også bidraget til antologien *Sønderjyllands Erhvervshistorie 1800-2000*, redigeret af Hans Schultz Hansen, Elisabeth Vestergaard og Torben A. Vestergaard, Syddansk Universitetsforlag 2013.

Museet bidrog til et teglsymposium med kunstakademistuderende og lærere fra Kiel, København og Bergen, som bl.a. blev afviklet på Cathrinesminde.

Oldemorstof

Med virkning fra den 1. maj 2013 blev Mads Mikkel Tørsleff ansat som ny leder.

Udstillingsvirksomhed: Årets særudstilling om slesvigske folkedragter blev til i samarbejde med folkedansere fra Grænsekvadrillen. Derudover begyndte arbejdet med en fornyelse af landbrugsudstillingen.

Anden formidling: Traditionen tro afholdtes der *Det Sønderjyske Kaffebord*, forskellige børneaktiviteter samt en række rundvisninger.

I december udgav Oldemorstof bogen *Oldemorstof og dens Omverden på Reformationstiden*, forfattet af Mikkel Leth Jespersen og Bjørn Poulsen.

Samlinger og bevaring: Mads Mikkel Tørsleff har brugt en stor del af sin tid på gennemgangen af Museum Sønderjyllands landbrugssamling.

Slesvigske Vognsamling

Vognsamlingen havde i 2013 et lederskifte, idet Knud Isaksen gik på efterløn. Hans efterfølger blev Daniela Günther Andersen.

Udstillingsvirksomhed: Årets særudstilling *Oldtidens vogne i Norden* tog afsæt i Per Ole Schovsbos afhandling *Oldtidens vogne i Norden*. De udstillede rekonstruktioner af vogne var venligst udlånt fra forskellige andre museer. I anledning af udstillingen blev hæftet *25 år efter Oldtidens Vogne i Norden, forsøg, vogne og veje* udgivet.

Formidling og andre aktiviteter: Gennem sit korps af frivillige har Slesvigske Vognsamling et højt aktivitetsniveau. I 2013 blev der bl.a. afleveret et ælteværk til Den Fynske Landsby og arbejdet på en rekonstruktion af et hejseværk til Historiecenter Dybbøl Banke.

Julemarkedet trak igen på mange gæster og bød på to hyggelige dage i kunsthåndværkets tegn.

Samlingen: Slesvigske Vognsamling deltog i en gennemgang af museets samling fra områderne »landbrug« og »landtransport«.

Sønderjysk Kunsthåndværk og Kunstindustri v. Elsemarie Dam-Jensen Kulturhistorie Tønder

Udstillingsvirksomhed: Frem til den 28. april 2013 vistes særudstillingen *Liv og sjæl i gamle huse – Bygningskultur i Vestslesvig*. Fra den 25. maj til 20. oktober vistes særudstillingen *Metal – knipling/strik – Hanne Behrens*. Guldsmed Hanne Behrens, Nibe, viste nogle af sine nyere arbejder, især smykker kniplet i metaltråd og kurve strikket i sølvtråd. Fra den 6. juni 2013 vistes særudstillingen *Tradition og Fornyelse – om kniplersken Inge Wind Skovgaard*. Udstillingen blev åbnet i forbindelse med Tønder Kniplingsfestival 2013.

Foruden foredragsrækker arrangerede Kulturhistorie Tønder også i 2013 en lang række andre formidlingsarrangementer, fordelt hen over året: Månedlige kulturhistoriske strikkecaféer, mølledag, stoledag, kulturhistoriske vandringer og formidlingsarrangementerne *Fidihvaffornoget* – et læringsprojekt for førskolebørn og de yngste klasser skabt i et samarbejde mellem biblioteker og museer i alle fire Vadehavskommuner – og *Fliser blev sejlet hertil over Vadehavet* – et formidlingsprojekt om museets samling af hollandske fliser i samarbejde med Vadehavets Formidlerforum.

Sommerens særudstilling på Cathrinesminde Teglsværksmuseum stod i teglkunstens navn. Her ses udstillerne, medlemmer af World Association of Brick Artists (WABA), fra venstre Robert Harrison, USA, Jacques Kaufmann, Frankrig, Gwen Heeney, Storbritannien, Ulla Viotti, Sverige, og Fritz Vehring, Tyskland. Foto: Museum Sønderjylland.

Forskningsresultater: Seniorforsker Inger Lauridsen fortsatte i 2013 sit forskningsprojekt med titlen *Den tønderse kniplingsindustri 1600-1864, dens internationale baggrund, økonomiske betydning, nationalt og regionalt samt den sociale historie vedrørende kniplerskernes liv og arbejdsvilkår og disses forholds indvirkning på Hertugdømmet Slesvig og især på Tønderegnet*. Projektet finansieres af Carlsbergfondet.

Museet udgav i 2013 i forbindelse med Kniplingsfestivalen to bøger: Museumsinspektør Iben Eslykke Kristensen skrev *Tønderknipling – om kniplingshistorie i Vestsønderjylland fra 1600-tallet til i dag*. Bogen udkom i både en dansk, tysk og engelsk version.

Seniorforsker Inger Lauridsen redigerede bogen *Spindelvæv og drømme – Tønderkniplinger på gamle huelin*.

Museet gennemførte i forbindelse med Interreg IV A-projektet »Musik og religion fra Ribe til Rendsborg« (i samarbejde med Gottorp Slot og Løgumklo-

Slesvigske Vognsamlings værksted har til Historiecenter Dybbøl Banke efter originale tegninger og i original størrelse udført en rekonstruktion af en stor løftekran, der skal anvendes til at løfte de tunge kanonrør fra laetterne. Foto: Museum Sønderjylland.

ster Kirkemusikskole) et feltforskningsprojekt vedr. »Pietismens arvtagere i Vestslesvig«, udført af teologistuderende ved Århus Universitet.

Drøhøse Hus

Udstillingsvirkksomhed: Den 23. marts 2013 åbnede museet med en ny særudstilling og to særudstillinger fra 2012: Den nye særudstilling var: *Løver, kroner og monogrammer – Grev Axel af Rosenborgs kniplingssamling* – en enestående samling af europæiske kniplinger tilhørende Grev Axel af Rosenborg. De to udstillinger *Fra storhed til forfald – Om kniplingsindustrien i Sønderjylland fra 1600-tallet til 1800-tallet* og *Bord dæk dig!* fortsatte i 2013.

Højer Mølle

Udstillingen *Det daglige brød – brød og baging gennem 2000 år* blev udbygget og fornyet.

Der er foretaget gennemgang, konservering og registrering af afdelingens samling til Regin. En stor del af arbejdet i 2013 var et led i Museum Sønderjyllands gennemgang af samlingerne inden for landbrug og landbefordring.

Inspektøren har været meget involveret i formidlingsprojekter i Vadehavets Formidlerforum sammen med de øvrige museer langs Vadehavet.

Skærbæk

Museet fortsætter den påbegyndte gennemgang og registrering af museets samling. Museet har i 2013 aktivt indsamlet genstande vedrørende Rømdæmningen.

Åbning af udstilling: *Lakolk – før og efter dæmningen* – om etableringen af Nordsøbadet Lakolk i 1898, som lagde grunden til Røms turisme.

Ehlers Lertøjssamling

Der arbejdes fortsat med digitalisering af afdelingens genstandsregistrant.

På Ehlers Lertøjssamling havde man i 2013 flere formidlingstiltag i samarbejde med lokale musikere og teaterfolk.

Sønderjysk Kunst v. Katrine Kampe

Den kunstfaglige formidling knyttede sig i 2013 til tre fokusområder: Kunstsamlingen med værker af sønderjyske kunstnere, kunsthistoriske temaer med relation til det sønderjyske og sønderjysk samtidskunst.

Vi indledte året med et fornyet blik på Franciska Clausens surrealistiske tegneeksperimenter fra 1920'erne og viste samtidig med den danske stjerne en amerikansk kvindelig fotograf Lee Millers surrealistiske fotografier fra 1930'erne og 1940'erne. Disse udstillinger viste værker af to kvindelige verdensstjerner, der begge var på forkant med billedkunsten, og hvis kunst først for alvor blev fundet frem efter deres død.

Det næste fokus tog afsæt i den særlige sønderjyske kunstner Jeppe Madsen-Ohlsen, hvis specielle billedunivers fra Christiansfeld blev formidlet gennem kunstmuseets unikke samling. I tilknytning til denne udstilling producerede vi en film med en gennemgang af udvalgte billeder. Denne formidlingsform har vi praktiseret siden 2010, og kunstmuseets publikum tager godt imod filmmediet, som vi anvender til historier om kunsten og den aktuelle kunstner.

Det tredje fokus for årets udstillinger førte os op til nutiden. Der kunne

publikum se udstillingen *Lucky Pieces* skabt af billedkunstneren Mette Winkelmann, der forvandlede slottet, slotsparken, fangehullet og publikumstollet med hendes særlige malerier, collager, installationer og tæpper. Denne udstilling blev ledsaget af en bog om projektet.

På Kunstmuseet Brundlund Slot tilrettelægger vi formidlingsformer rettet til forskellige målgrupper. For voksne gælder det udstillinger, bøger, vægtekster og film. Og sammen med venneforeningen tilbydes koncerter, foredrag og kunstrejser i løbet af året.

For unge er der indledt et intensiveret samarbejde med gymnasielærere fra Statsskolen, som kommer med deres klasser, og i relation til lærernes læseplaner forestår inspektørerne kunstfaglig formidling.

For børn er der flere tilbud. De små førskolebørn har vi projekter omkring Kunstmuseen, der er en kunstklub for de mindste. Disse projekter har de små fra børnehaverne og fritidsklubberne glæde af.

Skolebørn får tilbud om at komme til rundvisning på slottet og praktiske øvelser i Billedskolens værksted med skiftende emner afhængig af udstillingerne.

De frie børn tilbydes undervisning på Billedskolen, hvis de er blandt de 50 heldige børn, der er plads til om ugen. På Billedskolen går børn fra 4. klasse op til 10. klasse.

I 2013 lykkedes det os med økonomisk støtte fra forskellige fonde og Kulturstyrelsen at erhverve kunst af Dyke Johannsen, Leif Kath og Astrid Kruse.

I 2013 fortsatte arbejdet med nyregistrering af hele Franciska Clausens samling, der er deponeret på Kunstmuseet Brundlund Slot. Resultatet ved årets udgang er, at der kun mangler ca. 300 værker, førend alle Franciska Clausens kunstværker er indskrevet i Regin. Dette arbejde er vi stolte af at nævne, da det er fundamentet for vores studier af hendes kunst. Men det er ikke kun på Kunstmuseet Brundlund Slot, at der er interesse for Franciska Clausens kunst. Vi fik i 2013 kunstfaglige forespørgsler fra Stockholm i Sverige og Georgia i USA, og Statens Museum for Kunst lånte en række af kunstnerens hovedværker til en ophængning i Sølvgade.

I 2013 blev forundersøgelsen vedrørende udvidelsen af Kunstmuseet Brundlund Slot tilendebragt, og arbejdet med de fire forskellige byggegrunde i nærheden af slottet blev undersøgt, analyseret og beskrevet, således at det videre arbejde omkring projektet kunne fortsætte. Årets resultat blev, at der arbejdes videre med et byggefelt ved siden af Slotsmøllen.

Nordisk Kunst og Design v. Ove Mogensen

Kunstmuseet i Tønder arrangerede i 2013 syv udstillinger, der alle som udgangspunkt blev tilrettelagt med henblik på at belyse karakteristiske sider af nordisk kunst i overensstemmelse med kunstmuseets ansvarsområde:

Kontrapunkt. Nordisk konkret maleri fra perioden 1948 til i dag repræsenteret ved danske Richard Mortensen og svenske Carl Magnus i et samspil/modspil. Udstillingen blev ledsaget af publikationen *Kontrapunkt*, udgivet af Kunstmuseet i Tønder.

Zweite Natur – Bilder 2008-2012. Den tyske ekspressionistiske maler Bernd

Zimmer udstillede stærkt koloristiske naturskildringer i slægtskab med den dansk/tyske maler Emil Nolde.

Per Inge Bjørlo. Norges mest ansete billedhugger udstillede en lang række installationer og malerier, der i lighed med Edvard Munch rummede voldsomme billedkunstneriske udtryk, hvis grundlæggende indhold byggede på eksistentiel angst og fortrængninger. Udstillingen blev ledsaget af publikationen *Per Inge Bjørlo*, udgivet af Kunstmuseet i Tønder.

Maleri – udvalg II. Udstillingen viste malerier fra perioden 1975 frem til 2013 udført af den danske maler Troels Wørsel. Hans position som en af nordens mest eksperimenterende billedkunstnere kom klart til udtryk i hans intellektuelle og til tider humoristiske maleri. Udstillingen blev ledsaget af publikationen *Udvalg II – Auswahl II*, udgivet af Kunstmuseet i Tønder.

Uden for myldretid. I samarbejde med 3 'udkantsmuseer', Fuglsang kunstmuseum, Bornholms kunstmuseum og Vendsyssel kunstmuseum, samt Realdania blev 4 danske fotografer bedt om at fotografere udkantsdanmarks potentiale for udvikling og vækst. Fotograferne Christina Capetillo, Torben Eskerød, Carsten Ingemann og Henrik Saxgrens fotografier turnerede rundt til de fire kunstmuseer. Udstillingen blev ledsaget af den prisbelønnede bog, udgivet af Realdania.

Kiming – Omgivet af natur/Umgeben von Natur. Kunstmuseet i Tønder og Museumsberg i Flensborg samarbejdede om denne præsentation af den danske maler Inge Lise Westmans nordiske melankolske landskabsmaleri. Udstillingen blev ledsaget af publikationen *Kiming*, udgivet af Kunstmuseet i Tønder og Museumsberg i Flensborg.

Det grafiske Værk. Kunstmuseet i Tønders samling rummer en stor del af grafikeren Jørgen Rømers værk. Clausens Kunsthandel i København udgav i 2013 3. bind af bogværket om Rømers kunst. I den anledning viste kunstmuseet et omfattende udvalg af Rømers grafiske værk. Kunstmuseet i Tønder bidrog til udgivelsen af 3. bind, *Jørgen Rømer Grafik*.

Kunstmuseets samling blev i 2013 forøget med væsentlige værker til understøttelse og supplerung af kunstmuseets fokusområde: Nordeuropæisk kunst og design.

Kehnet Niensens maleri *Mythologies I/The Room*, 2012, supplerer museets store samling af kunstnerens værker med nye facetter. Den avantgardistiske billedhugger Ib Braase forøgede samlingen med to hovedværker. Kunstmuseet kunne herudover indlemme to malerier af to af Tysklands absolut førende samtidskunstnere: Markus Lüpertz med maleriet *Nach Goya – Vor blauen Himmel* fra 2002 og Georg Baselitz's maleri *Carlo Maggio*, også fra 2002. Alle værker blev skænket efter ansøgning af Ny Carlsbergfondet.

Kunstmuseet nordiske designsamling blev for egne midler forøget med fire af den danske møbelarkitekt Hans J. Wegners »Politiken-stole« samt en tilhørende opbevaringsvogn også designet af Wegner.

Museets skulpturpark, der udvikles i samarbejde med Tønder Kommune, blev for egne midler udvidet med skulpturen *Knude* fra 1992 udført af billedhuggeren Ole Christensen.

Henrik Schou

Institut for Grænseregionsforskning

Institut for Grænseregionsforskning er et tværfagligt institut under Det Samfundsvidenskabelige Fakultet ved Syddansk Universitet. Institutet har sine rødder i den enestående historie, som findes i den dansk-tyske grænseregion. Institutet lægger stor vægt på sammenlignende studier af regioner generelt og af grænseregioner, primært i Europa. Det er engageret i brede forsknings-samarbejdsnetværk internationalt og deltager i flere større, nationale og internationale forskningsprojekter. Samtidig har instituttet et tæt samarbejde med det lokale erhvervsliv og områdets kulturinstitutioner.

Institutet har en særlig forpligtigelse til at udføre forskning, som omhandler det tyske mindretal i Sønderjylland. Dette fremgår også af den konstante parathed til at tilvejebringe forskningsbaseret information om disse emner ud til en bred vifte af opdragsgivere.

Institut for Grænseregionsforsknings (IFG) arbejdsfelt spænder fra erhvervsøkonomiske studier, europæiske studier, over regionaløkonomi og -udvikling og til mindretal, livsvilkår og historie i grænseområder. Institutets forskning og undervisning dækker disse fagområder. Institutet er aktiv i forskningskommunikation på alle niveauer. Også i 2013 blev der arrangeret årlige internationale konferencer og kollokvier, seminarerækker, debatmøder og andre åbne arrangementer, der alle var velbesøgte.

Institutet er nok en af Syddansk Universitets mest internationale institutter. Mere end 70 % af de over tusinde studenter, der er indskrevet på Institutet, kommer fra udlandet, og omkring halvtreds nationer har således deres daglige gang på Institutet.

Institutet udgiver det populærvidenskabelige tidsskrift *PLUK*, der i kort form præsenterer resultater fra den forskning, der foregår i Sønderjylland, eller som drejer sig om sønderjyske emner. Tidsskriftet udkommer tre gange om året og er gratis. Abonnement kan tegnes ved henvendelse til Institutet, tlf. 6550 1752. *PLUK* kan også downloades fra www.sdu.dk/ifg.

Også i 2013 udkom der en rig strøm af videnskabelige artikler og bøger fra instituttet. Her kan især fremhæves *Sønderjyllands Erhvervshistorie 1800-2000*, redigeret af Hans Schultz Hansen, Elisabeth Vestergaard og Torben A Vestergaard. Se også http://www.sdu.dk/Om_SDU/Institutter_centre/I_Graenseforskning/Nyheder/Erhvs+historie.

I forsommeren 2013 modtog som de første skandinaver nogensinde professor Torben Dall Schmidt fra Institutet sammen med professor Peter Sandholt Jensen fra Institut for Økonomi og Virksomhedsledelse ved Syddansk Universitet den prestigefulde Martin Beckmann-pris for bedste artikel offentliggjort i *Papers in Regional Science* for året 2012. Den prisbelønnede artikel handler om, hvordan udenlandsk arbejdskraft i Danmark kan få indvirkning på den regionale udvikling. Se også http://www.sdu.dk/Om_SDU/Institutter_centre/I_Graenseforskning/Nyheder/Torben.

Den 12. december 2013 forsvarede Nina Jepsen sin ph.d.-afhandling på Syddansk Universitet i Sønderborg: *Volksabstimmungen in Europäischen Grenzregionen 1920-1921: Möglichkeiten und Probleme eines Komparativen Ansatzes*. Se også http://www.sdu.dk/Om_SDU/Institutter_centre/I_Graenseforskning/Nyheder/phd+forvar+nina

Bestyrelsen har følgende medlemmer: formand dekan Jesper Strandskov, næstformand museumsdirektør Orla Madsen; derudover Hinrich Jürgensen, formand for det tyske mindretal (BND), direktør Per Lachenmeier, SET, samt professor Steen Bo Frandsen.

Elisabeth Vestergaard

Landsarkivet for Sønderjylland

Modtagelse og ordning af arkivalier, magasiner

Landsarkivet modtog i 2013 kun 11 hyldemeter statslige arkivalier, som næsten alle kom i hus ved Naturstyrelsen Gråstens aflevering af akter fra Aabenraa Statsskovdistrikt 1880-1910. Dertil kom 21 hyldemeter fra private. Der blev bl.a. modtaget og ordnet arkiver fra Sydslesvigsk Udvalg af 5. Maj 1945, Det Unge Grænseværn, DKP i Vestsønderjylland, VS Sønderjylland, Kristen-demokraterne Sønderjylland, Rødding og Danebod Højskoler, Rens Efterskole, Sønderjysk Familielandbrug, arkitekt Jep Fink og lektor Poul Svensson.

Landsarkivets kortsamling blev som det sidste inddateret i Statens Arkivers arkivdatabase DAISY. Der blev knyttet geografiske koder til samtlige arkivfunds, og arbejdet med at knytte emneord til hvert enkelt arkivfond blev påbegyndt. Endelig blev alle arkivenheders fysiske placering i magasinet lagt ind i databasen som en forberedelse til indførelse af elektronisk ekspedition.

To af Landsarkivets magasiner blev skadet i forbindelse med de stærke efterårsstorme, men ved rettidig indsats blev skader på arkivalierne undgået. Bygningsskaderne er siden udbedret. Sikkerheden i magasinerne blev øget ved indførelse af elektronisk adgangskontrol.

Læsesal og fjernlån af arkivalier

Der var i 2013 2.105 besøgende på læsesalen, som benyttede 4.660 arkivenheder. Begge tal var en del mindre end det foregående år. Tilbagegangen skyldes formentlig især, at de særlige sønderjyske personregistre en tid var undtaget fra benyttelse, mens de var til skanning. Denne skanning var en konsekvens af den skærpede sikkerhed på Statens Arkivers læsesale, der indførtes pr. 1. september 2013 som følge af tyverierne af arkivalier på Rigsarkivets og Landsarkivets for Sjællands læsesale, se årsberetningen for 2012. Det indebar bl.a., at selvbetjeningsmagasiner blev lukket. De arkivalier, som var opstillet her, blev i videst muligt omfang gjort tilgængelige på www.arkivalieronline.dk, således også personregistrene. En anden følge af den skærpede sikkerhed var en mærkbar indskrænkning af de genstande, som gæsterne må medbringe på læsesalen, og etableringen af en »sluse«, hvor overholdelsen af dette bliver kontrolleret. Desuden får gæster fremover anvist en bestemt plads af læsesalsvagten, ligesom kameraovervågningen blev udvidet. De nye tiltag brød med indgroede vaner både hos gæster og personale, men blev i det store og hele taget til efterretning af arkivets brugere som uomgængelige.

Sikkerheden blev også øget ved fjernlån. Fremover udlånes arkivalier kun til andre afdelinger i Statens Arkiver, og arkivalier sendes ikke længere med posten, men transporteres rundt i Statens Arkivers egne biler. Det sker hver

mandag, så brugerne kan nu forvente at få bragt arkivalier fra andre afdelinger hurtigere end før.

Øvrig formidling

Landsarkivet havde besøg af adskillige grupper, bl.a. studerende fra historie-studiet ved Aarhus Universitet, elever fra Deutsches Gymnasium og kolleger fra Vejle Stadsarkiv. Der blev afholdt 20 kurser og foredragsmøder med 705 deltagere. De største trækplastre var Leif Hansen Niensens foredrag om den danske udvandring til USA 1860-1920, Hans Schultz Hansens foredrag »To drab og et drabsforsøg« om tre dramatiske hændelser i Sønderjylland i de første år efter Befrielsen og Carsten Porskrog Rasmussens foredrag om Christian 9.s vej til tronen, alle med over 100 tilhørere. De andre historiske foredrag handlede om Aabenraas søfartshistorie (ved Erik Skifter Andersen) og om Høje Kolstrup ved Aabenraa (ved Kim Furdal). Der blev holdt introkurser for nye arkivbrugere og workshops med introduktion til DAISY samt introduktion til www.arkivalieronline.dk. Som noget nyt afholdt Mai-Brit Lauritsen og Leo Vinther Pedersen en række med tre slægtshistoriske workshops, der måtte dubleres for at imødekomme efterspørgslen. Endvidere fortalte Kim Furdal om sønderjyske billeder på nettet, og i forbindelse med det årlige brugermøde demonstrerede Hanne Cordes Christensen databasen Family Search. Ved en markering af, at de slesvigske folketællinger kom på arkivalieronline, demonstrerede Inger Buchard, der har stået for en stor del af arbejdet, om de nye muligheder, mens Leif Hansen Nielsen fortalte om folketællingerne og deres brug. Der var også et fyraftensmøde om skifter ved Leif Hansen Nielsen.

En nyskabelse var arrangementet »Sporhund for en dag« i vinterferien, hvor der med bedsteforældre og børnebørn som målgruppe blev givet en kort introduktion til slægtsforskning, vist rundt i magasinerne og afholdt en lille quiz. I tilknytning hertil blev der vist en lille udstilling om skolen i gamle dage. Den næste udstilling omhandlede »årgang 0«, der på grundlag af arkivalier i Statens Arkiver viste livsforløbet for udvalgte mennesker født i år 1900. En tredje udstilling omhandlede arvefølgestriden ved Christian 9.s tronbestigelse i 1863, som den augustenburgske prins Friedrich protesterede imod.

Forskning

Kort før sommerferien forelå tidligere arkivar, nu lektor ved Aabenraa Statskole, Morten Andersens bog *De mange muligheders land. Sønderjyllands Erhvervsråd og egnsudviklingens historie 1945-1975*, og sidst på efteråret udkom Leif Hansen Niensens værk *Tyske flygtninge i Nordslesvig 1945-1948*. Begge blev udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland. Hans Schultz Hansen udgav sammen med Elisabeth og Torben A. Vestergaard antologien *Sønderjysk Erhvervshistorie 1800-2000* på Syddansk Universitetsforlag med bidrag bl.a. af ham selv, Leif Hansen Nielsen og Morten Andersen. Hans Schultz Hansen fik endvidere udgivet artikler om to drab og et attentatforsøg i Sønderjylland i årene 1945-48 i *Sønderjyske Årbøger* og om prins Frederik af Nørs kup mod Rendsborg fæstning i marts 1848 i tidsskriftet *TEMP* samt om hoveriets

afløsning i 1800-tallets Slesvig i et festskrift til Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt.

En vigtig berigelse af Landsarkivet som forskningsmiljø var oprettelsen af *Studiecentrum for Sønderjyllands Historie* i Aabenraa, se den særskilte beretning herfra.

Hans Schultz Hansen

Studiecentrum for Sønderjyllands Historie i Aabenraa

Ved Landsarkivet for Sønderjylland blev et *Studiecentrum for Sønderjyllands Historie* oprettet pr. 1. juli 2013. Åbningen blev markeret den 28. juni. Ca. 30 gæster, herunder viceborgmester Povl Kylling Petersen, deltog. Hans Schultz Hansen fortalte om Studiecentrum og tankerne bag, mens Jørgen Witte holdt festforelæsningen *Aabenraa købstads skrå – dens tilblivelse og alder*.

Studiecentrum for Sønderjyllands Historie har til formål at fremme forskningen i Sønderjyllands historie og i emner, som står i nær berøring hermed. Formålet søges opnået ved tilknytning af velkvalificerede forskere til studiecentret og opbygningen af et forskernetværk. En central aktivitet er formuleringen af forskningsprojekter, navnlig sådanne der har deres empiriske grundlag i Landsarkivet for Sønderjyllands samlinger. Forskningens kvalitet sikres gennem løbende diskussioner af projektudkast og foreløbige forskningsresultater. Forskningens resultater formidles i historiske afhandlinger på højt videnskabeligt niveau med henblik på udgivelse hos anerkendte forlag, fortrinsvis Historisk Samfund for Sønderjylland, samt ved afholdelse af seminarer, workshops, kollokvier, foredrag o.l. fortrinsvis på Landsarkivet.

Tilknytning som forsker sker efter ansøgning. I løbet af 2013 blev Jørgen Witte, Lars N. Henningsen, Carl Christian Jessen og Johannes Brix knyttet til Studiecentrum som frie forskere, mens Erik Nørr fik tilknytning som gæsteforsker. Disse fem forskere er alle ulønnede. Dertil kom Leif Hansen Nielsen og Hans Schultz Hansen fra Landsarkivet samt Kim Furdal, Inger Lauridsen og Mikkel Leth Jespersen fra Museum Sønderjylland.

Der er for årene 2013 og 2014 opnået tilskud fra Aabenraa Kommune på 53.000 kr. til dækning af huslejeudgifter for to tomandskontorer og diverse driftsudgifter. Statens Arkiver stiller kontormøbler, IT-udstyr, kopiering, bibliotek og mødelokaler til rådighed. Studiecentrums videnskabelige anliggender, herunder optagelse af nye medlemmer, styres af de tilknyttede forskere i fællesskab, mens daglig ledelse og administration varetages af Landsarkivets leder. Et repræsentantskab er valgt for nærmere at følge Studiecentrums aktiviteter.

Studiecentrums medlemmer beskæftiger sig med vidt forskellige emner, og her skal blot de enkelte forskeres vigtigste projekter nævnes. Johannes Brix arbejder med slesvigsk medicinalhistorie siden 1700-tallet. Kim Furdal skriver om hjemstavnsundervisningen i de sønderjyske skoler samt om sønderjysk lokalhistorie. Lars N. Henningsens hovedområde er det sammenstød mellem menigheder, præster og statsforvaltning om en »oplyst« gudstjenestereform, som sidst i 1790'erne greb om sig i hele Slesvig. Carl Christian Jessens projekt omhandler den slesvigske kirkes selvforståelse og udtryksformer fra ca. 1840

til 1930. Inger Lauridsen arbejder hovedsagelig med Vestslesvigs kniplingsproduktion og kniplingshandel, Mikkel Leth Jespersen med Aabenraa-søfarten i 1800-tallet. Leif Hansen Nielsen og Hans Schultz Hansen beskæftiger sig med de civile sønderjyder og krigen i 1864, Erik Nørr med sønderjysk skolehistorie i 1800- og 1900-tallet og Jørgen Witte med kongemagtens regulering af meningsdannelsen i den danske helstat i den sene enevældes tid.

Medlemmerne har i løbet af andet halvår 2013 publiceret 26 bøger og artikler. Jørgen Witte har skrevet på internettet om jomfru Fanny, mens Lars N. Henningsen har skrevet artikler om hertuginde Louise Augusta, pastor Nicolaus Oest i Nykirke, farver-, fabrikant- og handelsfirmaet Jürgensen i Gråsten og statsbankerotten i 1813. Erik Nørr har sammen med to forfatterkolleger skrevet *Da skolen tog form 1780-1850*, som er bind 2 af den nye danske skolehistorie, og artikler om skolesamarbejdet på Nordals fra 1820'erne til 1960'erne og karaktergivningene i gymnasiet gennem 200 år. Forskningsresultater ved Landsarkivets og Museums Sønderjyllands medarbejdere omtales i disse institutioners årsberetninger andetsteds i denne årbog. Studiecentrums medlemmer har andet halvår af 2013 holdt 38 foredrag, bl.a. Kim Furdals *Bilernes by. Høje Kolstrup ved Aabenraa*, som var det første i foredragsserien *Fra Studiecetrum Sønderjyllands arbejdsmark*. Serien vil blive fortsat i 2014. Såvel afhandlinger og foredrag søger at tilgodese placeringen i Aabenraa Kommune.

Hans Schultz Hansen

Studieafdelingen og Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig

Det seneste år i afdelingen har været kendetegnet ved en høj grad af kontinuitet. I løbet af 2013 blev der ansat to nye medarbejdere, og der blev sat gang i nye projekter, der i væsentlig grad er blevet fortsat i det indværende år. Året har desuden været meget præget af at færdiggøre dokumentarfilmen *De glemte danskere* og afslutte udviklingen af digitalt undervisningsmateriale. Filmen og undervisningsmaterialet kan frit hentes på den nyudviklede web-portal www.mindretallet.dk.

Desuden har året været præget af, at Studieafdelingen i efteråret 2013 fyldte 50 år. Det blev fejret med en konference, hvor tidligere og nuværende medarbejdere i afdelingen præsenterede deres forskning. Arrangementet var velbesøgt, og der var i løbet af de to dage 12 interessante foredrag om Slesvigs historie. Desuden havde vi opstillet en jubilæumsudstilling på Dansk Centralbibliotek, hvor vi viste forskellige typer af materiale, som vi har i Arkivet.

Samlingerne

Det har igen været et rigtig godt år for Arkivet. Der har været 46 enkeltafleveringer, heriblandt mange interessante dokumenter og billeder fra privatpersoner. Desuden har vi fået en større aflevering fra Flensborg Roklub og en meget stor aflevering fra Sydslesvigsk Forening og Dansk Generalkonsulat. Vi har i løbet af året modtaget omkring tusinde fotografier, og vi har fået indleveret 33 »nye« historiske film. Der er blevet scannet ca. 2.500 billeder, så der nu er omkring 10.000 scannede og søgbare billeder i »miniarkibas«. Dette

afspejler sig i et stigende antal brugersøgninger, og i løbet af året har vi leveret mange billeder til bøger, artikler og dokumentarfilm.

Hen over efteråret og vinteren 2014-2015 får vi et nyt, opdateret arkiveringssystem. Det betyder, at vi fremover vil kunne præsentere materialet langt bedre for vore brugere. Dels ved, at det bliver meget lettere at søge efter materiale, og dels ved at det visuelle materiale som billeder og plakater bliver vist langt bedre end nu. Vi håber på, at dette løft vil betyde, at der vil være endnu flere end nu, der vil bruge materialet i Arkivet.

Forskning og udgivelser

Vi har i løbet af det seneste år indgået en aftale med Syddansk Universitetsforlag om, at de fremover udgiver vore bøger. Det har vi gjort af flere grunde. For det første vil det for vore videnskabelige medarbejdere være en fordel, at deres forskningsresultater publiceres på et anerkendt universitetsforlag, når de skal søge fremtidig beskæftigelse. For det andet vil det kunne være med til at sikre, at vore udgivelser også fremover fremtræder gennemarbejdede og interessante. Og for det tredje vil det kunne øge synligheden af vore publikationer, og dermed vil de forhåbentlig nå ud til en bredere kreds.

I august 2013 indleverede Karsten M. Sørensen sin ph.d.-afhandling *Det dynamiske kirkerum – Kirkerummets brug og funktion i hertugdømmet Slesvig fra Reformationen til ca. 1800*. Afhandlingen blev forsvaret på Aarhus Universitet den 6. december 2013. I afhandlingen foretages en komparation af tre kirkesogne, der ligger tre meget forskellige steder i Slesvig, og undersøgelsen viser dermed nogle store regionale forskelle inden for hertugdømmet. Afhandlingen bliver den første af vore bøger, der udgives på Syddansk Universitetsforlag, og vi forventer, at den udkommer i begyndelsen af 2015.

Jesper Thestrup Henriksen har i godt et år været i gang med sit ph.d.-projekt om dansk-vesttysk sikkerhedssamarbejde i perioden 1945-1964, og han er indskrevet på Syddansk Universitets ph.d.-skole. Han er allerede kommet langt med projektet og har efter en del besvær fået adgang til alle relevante kilder. I foråret 2014 gennemførte han et kursus for universitetsstuderende på Syddansk Universitet om dansk-vesttyske forhold under den kolde krig, herunder grænselandets og mindretallenes betydning for dette samarbejde.

Merete Bo Thomsen har gennem det seneste år været meget involveret i arbejdet med at udvikle digitalt undervisningsmateriale, ligesom hun har arbejdet med at planlægge, hvordan vi skal indsamle og behandle digitale arkivalier. Den 1. september 2014 er hun gået i gang med et ph.d.-projekt, der har arbejdstitlen *Danskhedens kår og udvikling i de sydslesvigske landdistrikter 1920-1945*. Med projektet vil hun kunne dække et vigtigt område, som vi ikke ved ret meget om.

Undertegnede har skrevet dels en artikel om interneringen af næsten 300 dansksindede i Sønderjylland og Flensborg i august 1914, dels en artikel om de to tværstillinger i Sønderjylland, Gudrun og Kriemhild, der blev gravet i efteråret 1944. Desuden har jeg skrevet fem biografiske artikler til bogprojektet »Hitlers mænd i Danmark«.

Formidling

Året har været meget præget af projektet »Det danske mindretal«. Desuden har Studieafdelingens 50 års jubilæum fyldt meget i efteråret 2013.

Gennem efterårssemestret 2013 har undertegnede gennemført et kursus på Syddansk Universitet for bachelor- og kandidatstuderende om »Slesvigs danske historie«.

Studieafdelingen har i løbet af 2013 afholdt knap 20 foredrag i Sydslesvig og i Danmark, ligesom der er givet et interview til Familiekanalen, der nu kan ses på *familiekanalen.tv*. Endelig er der skrevet flere kronikker til Flensborg Avis, ligesom der er skrevet korte artikler til Statens Arkivers tidsskrift *Siden Saxo*, til *Sydslesvigsk Årbog* og til *Julen 2013*, der bliver udgivet af Sydslesvigsk Forening for Flensborg Amt.

Mogens Rostgaard Nissen

Fra den lokalhistoriske arbejdsmark i Sønderjylland 2013

Historisk Samfund for Sønderjylland

Historisk Samfund for Sønderjylland afholdt lørdag den 26. april 2014 årsmøde på Borgerforeningen i Flensborg. Ca. 45 medlemmer deltog i årsmødet, der fandt sted i Kongesalen. På generalforsamlingen valgtes formanden for Sydslesvig kreds, Kirsten la Cour, til dirigent. Hun konstaterede, at årsmødet var indvarslet i henhold til foreningens vedtægter og gav ordet til formanden, Hans Schultz Hansen, der aflagde følgende beretning:

Det Sønderjyske Landbrugs Historie afsluttet

Den største begivenhed i vor forening i 2013 var afslutningen af firebindsværket *Det Sønderjyske Landbrugs Historie*. Det er et værk med en lang tilblivelsestid. Beslutningen om udgivelsen blev truffet allerede i 1988, hvor Bjørn Poulsen, Carsten Porskrog Rasmussen og Hans Schultz Hansen fandt, at de sønderjyske forhold var for ringe repræsenteret i firebindsværket *Det danske landbrugs historie*. Det måtte vi gøre noget ved. I 1994 udkom Hans Schultz Hansens bind IV om tiden 1830-1993, der snart blev udsolgt, hvorfor et nyt oplag tryktes i 2003. I 2000 udsendtes bind I om sten- og bronzealder forfattet af Per Ethelberg, Erik Jørgensen, Dirk Meier og David Robinson. I 2003 fulgte så bind II om jernalder, vikingetid og middelalder skrevet af Per Ethelberg, Nis Hardt, Bjørn Poulsen og Anne Birgitte Sørensen. Også dette bind blev med tiden udsolgt, og en ny udgave sat i værk med forskningsmæssige opdateringer i et tillæg. Den 20. juni 2013 kunne vi på Landsarkivet præsentere det afsluttende bind III om tiden 1544-1830, skrevet af Carsten Porskrog Rasmussen. Dette bind rummer store forsknings- og formidlingsmæssige landvindinger. Til grund for det ligger talrige og omfattende studier i arkiver og trykte kildeudgivelser, hvis resultater her fremlægges for første gang i samlet form. Forfatteren har derudover kombineret egne studier med den allerede foreliggende forskning og på dette grundlag udarbejdet en sammenfatning af det sønderjyske landbrugs udvikling igennem tre hundrede år, som adskillige årtier frem vil være standardværket om sønderjydernes arbejde med jord og husdyr i tidlig nyere tid. Det var også meningen, at den nye udgave af bind II skulle have foreligget på dagen, men på grund af lukningen af det bogtryk-

keri, vi havde entreret med, trak færdiggørelsen ud til sidst i september måned. Herefter har det igen været muligt at erhverve det samlede værk.

Vi har lov til at være stolte af værket. Det er vor forenings største grundforskningsprojekt nogensinde. Stoltheden er blandet med taknemmelighed over for vore mange samarbejdspartnere undervejs. Fælleslandboforeningen for Nordslesvig var medudgiver af bindet om tiden 1830-1993 og støttede på anden vis dettes tilblivelse. Ikke mindst blev samarbejdet med Museum Sønderjylland særdeles frugtbart. Dels bevirkede det en udvidelse af værket til også at omfatte oldtiden, dels har museets bistand med fremskaffelse af illustrationer og opsætning i et moderne layout givet bøgerne et mærkbart løft. En stor tak fortjener også de fonde, som har ydet tilskud til værkets udgivelse. De er nævnt i de respektive bind; men her skal fremhæves P.J. Schmidts Fond, der har finansieret det frikøb af Carsten Porskrog Rasmussen, som gav et afgørende skub til færdiggørelsen, og Gunder og Mattes Mathiesen Nissens Fond, der var med til at finansiere trykningen af bind III.

Færdiggørelsen af landbrugshistorien blev markeret med en foredragsrække om det sønderjyske landbrug gennem tiderne. Det skete i frugtbart samarbejde med LandboSyd i Aabenraa og Sønderjysk Landboforening i Vojens. Per Ethelberg fra Museum Sønderjylland – Arkæologi fortalte om gårde og landsbyer fra stenalder til jernalder, mens Lennart S. Madsen sammestedsfra havde valgt temaet vækst, stagnation og genopbygning i middelalderens landbrug. Disse to første foredrag fandt sted på Landbogården i Aabenraa, mens de tre følgende blev holdt i Vojens. Her fortalte Carsten Porskrog Rasmussen fra Museum Sønderjylland – Sønderborg slot om godser, bondegårde og marsklandbrug, med andre ord om det mangfoldige sønderjyske landbosamfund i 1600- og 1700-tallet, mens Hans Schultz Hansen berettede om sønderjysk landbrugs intensivering fra 1860'erne til 1914. Til at behandle de seneste tre årtier valgte vi fhv. direktør for LandboSyd, Gunnar Fink. Han måtte holde sit foredrag i to omgange, da tilslutningen var meget reduceret på grund af den voldsomme efterårsstorm den 28. oktober. Foredraget blev derfor gentaget den 3. marts i år. Tager vi Gunnar Finks to foredrag under ét, varierede tilhørerantallet mellem 55 og 100, hvilket er absolut tilfredsstillende med et emne, der i så høj grad berører fredens syssel.

Det samme må siges om den udflugtsrække, der også markerede landbrugshistoriens færdiggørelse og som førte deltagerne til Ballum, Skovbølgaard og Ballegård samt de store gårde omkring Hejls. Der var fortællinger ude på stederne ved Elsemarie Dam-Jensen, Carsten Porskrog Rasmussen, Hans Schultz Hansen og Gunnar Krag. Mens de to første udflugter samlede 60 deltagere, betød et stærkt regnvejr, at der kun kom 35 til den sidste. Med regn og storm til at influere på vore arrangementer kan vi sige, at vi har delt vilkår med det erhverv, hvis historie vi har behandlet.

Egnsudvikling og tyske flygtninge

Vort udgivelsesprogram var ikke udtømt med de to tykke bind af landbrugshistorien. Kort før sommerferien forelå Morten Andersens bog *De mange muligheders land. Sønderjyllands Erhvervsråd og egnsudviklingens historie 1945-1975*. Kort efter Anden Verdenskrigs afslutning indså forsøgsstationsleder Frederik

Historisk Samfund for Sønderjylland har siden 1988 arbejdet på at realisere udgivelsen af Det Sønderjyske Landbrugs Historie. I 1994 udkom Hans Schultz Hansens bind IV om tiden 1830-1993. I 2000 udsendtes bind I om sten- og bronzealder og i 2003 bind II om jernalder, vikingetid og middelalder. Og så endelig i 2013 – 25 år efter starten – kom det afsluttende bind III om perioden 1544-1830. I mellemtiden blev først bind IV og så bind II udsolgt og måtte genoptrykkes i hhv. 2003 og 2013. Færdiggørelsen af landbrugshistorien betød en øget efterspørgsel efter det samlede sæt, hvilket medførte, at bind I blev udsolgt. Foto: Historisk Samfund for Sønderjylland.

Heick, Store Jyndeved, og direktør Jes Christiansen, Sønderjyllands Højspændingsværk, og andre fremtrædende erhvervsfolk, at der måtte gøres en ekstra indsats for at fremme væksten i den sønderjyske landsdel. Hvor fokus i mellemkrigstiden havde ligget på at forbedre landbrugets produktionsvilkår, lå det nu på industrien. I 1947 blev Udvalget til Fremme af Erhvervs mulighederne i Sønderjylland nedsat. Det blev i 1950 omdannet til Sønderjyllands Erhvervsråd, som snart blev et kraftcenter for egnsudviklingen i grænselandet. Bogen fortæller om arbejdet med at få lokaliseret virksomheder i Sønderjylland og med at udnytte mulighederne i den danske egnsudviklingslovgivning. Bogen blev udgivet med tilskud fra Dansk Kultursamfund af 1910, Syd-bank Sønderjyllands Fond og Alving-Fonden. Vi har haft den glæde, at efterfølgeren for Erhvervsrådet, Udviklingsråd Sønderjylland, har købt en stor del af oplaget med henblik på uddeling til sine medlemmer og kontakter.

I november måned udkom den fjerde bog i 2013. Det var Leif Hansen Nielsens værk om *Tyske flygtninge i Nordslesvig 1945-1948*. Februar-maj 1945 ankom et stort antal tyske flygtninge til Nordslesvig. Ved befrielsen befandt der sig 23.000 flygtninge her. I første omgang sørgede det tyske mindretals organisation Flüchtlings-Hilfswerk for forplejningen og indkvarteringen af flygtninge, i begyndelsen hos hjemmetyske familier, men snart også i lejre i skoler, for-

I 2013 udgav Historisk Samfund for Sønderjylland også Morten Andersens bog *De mange muligheds land*. Det er beretningen om Sønderjyllands Erhvervsråd og egnsudviklingens historie 1945-1975. Der havde i Sønderjylland allerede siden Genforeningen i 1920 været tale om en statsligt støttet egnsudvikling, hvilket er nærmere beskrevet i Morten Andersens bog *Den følte grænse, Slesvigs deling og genopbygning 1920-1933*, som Historisk Samfund udgav i 2008, og det var under arbejdet med den bog, at tanken om at undersøge og beskrive Erhvervsrådets og egnsudviklingens historie opstod. Foto: Historisk Samfund for Sønderjylland.

samlingshuse, kroer m.m. Ved befrielsen overtog modstandsbevægelsen opgaven, men hurtigt derefter overgik den til de lokale afdelinger af Statens civile Luftværn. Leif Hansen Nielsen skildrer flygtningenes fysiske og psykiske vilkår, herunder den lægelige omsorg, og forholdet mellem flygtninge, flygtningehjælpere og befolkning. Bogen indeholder derudover en nøje registrering af samtlige flygtningelejre. Den har fået mange rosende ord med på vejen af anmelderne. Claus Bundgård Christensen skrev således i *Weekendavisen*: »Tyske flygtninge i Nordslesvig er et eksempel på lokalhistorie, når den er allerbedst. Bogen formår med sin detaljerede tilgang og analyse at bringe væsentligt nyt for dagen ikke kun om Sønderjylland under besættelsen og i den umiddelbare efterkrigstid, men også mere generelt om de tyske flygtninges vilkår i Danmark«. Og Thomas Petersen skrev på *historie-online.dk*: »Atter en gedigen monografi om et væsentligt emne fra Historisk Samfund for Sønderjylland«. Bogen er da også taget godt imod af bogkøberne. Den var udgivet med tilskud fra Dansk Kultursamfund af 1910, H.P. Hanssens Mindefond, Kulturministeriet, Lauritz og Augusta Dahls Mindelegat II og Vicepolitimester Per Thaulows og Hustru Eva Agnete Thaulow, født Kihlstrøm's, Fond.

Med fire bogudgivelser på tilsammen 2.138 sider må 2013 være vort mest aktive år på bogfronten til dato. Og så er vore to tidsskrifter ikke engang talt med!

Sønderjyske Årbøger 2013

Sønderjyske Årbøger 2013 var præget af de forestående markeringer af 150-året for krigen i 1864 og 100-året for starten af Første Verdenskrig.

Krigen i 1864 foregik ikke kun ved Dybbøl-Als, men også på vestkysten, hvor de nordfrisiske øer og det vestlige fastland blev inddraget. Herom berettede Claus Pørksen i sin artikel *Kampen om Vesterhavsoerne i 1864*. Et andet

sjældent belyst emne blev undersøgt af Anton Marckmann i artiklen *Den menige danske infanterist i 1864-krigen*.

Fra Første Verdenskrig er der bevaret mange breve, der fortæller både om forfærdelige oplevelser og om de tanker, krigsdeltagerne gjorde sig. Sigurd Kloppenborg Skrumsager fra Københoved sendte over 1000 breve hjem under krigen, som hans nevø, Jens Skrumsager Skau, gengav i uddrag og kommenterede i årbogen.

Mølletvangen bestod i hertugdømmerne fra begyndelsen af 1500-tallet frem til afskaffelsen i midten af 1800-tallet. Thomas Clausen beskrev i artiklen *Kampen om tvangsmølleriets afskaffelse i hertugdømmet Slesvig 1836-1852* tvangsmølleriets og dets virkning for befolkningen.

Livet ude på søen var tæt forbundet med livet derhjemme. Det fik kaptajn Christian Hohlmann at føle, da hans måde at forvalte skibet Java på kom til at koste ham forlovelsen med hans udkårne i 1866. Historien står at læse i en af Jes Peter Boysens brevbøger og giver et indblik i, hvordan en god sejlskibskaptajn burde agere. I artiklen *Om den duelige kaptajn og skibets interesse – et kærlighedsdrama fra Aabenraa-søfartens storhedstid* belyste Mikkel Leth Jespersen således centrale aspekter af 1800-tallets søfartskultur.

Ved Genforeningen 1920 skiftede Christian X position fra at være en politiserende monark til at blive et nationalt samlingsmærke – en status, han bevarede i resten af sin lange regeringstid. Med udgangspunkt i kongens optegnelser viste Knud J.V. Jespersen i artiklen *Christian X og Sønderjylland*, hvilken rolle det sønderjyske spørgsmål spillede for kongens handlemåde under Påskekrisen i marts 1920 og ved Genforeningen få måneder senere. Emnet for denne artikel bestemte stedet for præsentationen af årbogen, som fandt sted på Genforenings- og Grænsemuseet i Christiansfeld den 25. november.

Fem års tysk besættelse af Danmark satte sindene i kog, ikke mindst i Sønderjylland, og både hos landsdelens danske flertal og tyske mindretal. I artiklen *To drab og et attentatforsøg* fremdrog Hans Schultz Hansen tre voldelige hændelser med mere eller mindre tragisk udgang for de implicerede fra årene 1945, 1946 og 1948. Hændelserne satte spørgsmålstegn ved politiets og domstolens neutralitet.

Loven fra 1946 om konfiskation af tysk og japansk ejendom ramte generelt tyske statsborgere, firmaer, institutioner og organisationer, men i Sønderjylland også de danske statsborgere, der havde haft forbindelse med Kreditanstalt Vogelgesang og Höfeverwaltungsgesellschaft. I sin artikel om *Konfiskation af tysk ejendom i Sønderjylland efter 2. Verdenskrig* beskrev Kirsten Lylloff nogle af konfiskationslovens virkninger i Sønderjylland og Sydslesvig.

Årbogen blev i 2013 redigeret af Morten Andersen, Hans-Ole Mørk, Anne Marie Overgaard, Mogens Rostgaard Nissen og Hans Schultz Hansen. Redaktionen udarbejdede nye retningslinjer for artikler og årsberetninger, som letter redigeringsarbejdet og desuden reducerer beretningsstoffet.

Sønderjysk Månedsskrift

Sønderjysk Månedsskrift udkom i 2013 otte gange med 48 artikler og 32 anmeldelser fordelt på 332 sider. Tidsmæssigt spændte bladet fra en artikel om den mytiske Farrisskov over bl.a. Statsbankerotten i 1813 og jazzmusik i 1960'erne.

nes Tønder til anlæggelsen af boligkvarteret Høje Kolstrup ved Aabenraa i 1970'erne og 1980'erne. Emnemæssig bød bladet bl.a. på artikler om Tønders pengeinstituthistorie, den sønderjyske bygningskultur og Theodor Storms »Skimmelrytter«. Det farvelagte og udvidede temahefte havde i 2013 de mindre herregårde på Sundeved som emne. Dermed er temarækken om de sønderjyske slotte og herregårde, som startede med Augustenborg Slot i 1996, afsluttet. Månedsskriftet, der jo udgives i samarbejde med Museum Sønderjylland og Kulturfokus, har i 2013 modtaget støtte fra sidstnævnte og fra Kulturministeriet, Alving Fonden, Dansk Kultursamfund af 1910, H.P. Hanssens Mindefond og Traugott Møllers Fond. Redaktionen bestod af Elsemarie Dam-Jensen, Lennart S. Madsen og Kim Furdal. Kirsten Clausen var stedfortræder under Kim Furdals orlov.

Udflugt til Hessen-Kassel

Årets rejsetilbud i dagene 5.-8. september gjaldt endnu en gang et af de gamle tyske lande med tætte bånd til det danske kongehus: Hessen-Kassel, hjemland for tre danske dronninger og en mangeårig kongelig statholder i hertugdømmerne. Udturen blev indledt med rundvisning i statholder Karl af Hessens landsted Louisenlund og dets store park ved Slien, før bussen med de 48 deltagere satte kursen mod storbyen Kassel. Her kan man trods Anden Verdenskrigs voldsomme ødelæggelser endnu opleve både slotte, kirker og bydele fra landgrevernes tid. På andendagen var der udflugt til landgrevernes hovedslot Wilhelmshöhe og dets gigantiske parkanlæg. Lørdagsprogrammet begyndte i Martinskirken, landgrevernes gravkirke i Kassel, og førte til den velbevarede middelalderby Fritzlar og dens imponerende domkirke og videre gennem de naturskønne egne omkring Edersee. Søndag bød på besøg i landgrevernes jagtslot Wilhelmsthal, et af Tysklands fineste rokokoslotte med stort parkanlæg. Efter en fin middagsbuffet i Nörten-Hardenberg gik det ud på den lange køretur hjem. Deltagerne og deres guider, Carsten Porskrog Rasmussen og Lars N. Henningsen, blev alle dage tilsmilet af et eftersommervejr så varmt og pragtfuldt, som det kun sjældent opleves.

Kurser, foredragsrækker, møder

Historisk Samfund har også i 2013 haft et udmærket samarbejde med Idræts-højskolen i Sønderborg og Folkeuniversitetet i Aarhus. Et ugekursus om Sønderjyderne og Den store Krig på Idræts-højskolen samlede 45 deltagere, mens et ugekursus om skurke og helte i Sønderjyllands historie måtte opgives på grund af for ringe tilslutning. Folkeuniversitetet ønskede en gentagelse af foredragsrækken om Sønderjyllands historie, der samlede ca. 60 deltagere.

Søndag den 17. marts arrangerede foreningen en »sønderjysk eftermiddag« på Dalum Landbrugsskole på Fyn. Hensigten var dels at inddrage vore slet ikke så få medlemmer på Fyn i vore aktiviteter, dels at hverve flere medlemmer og sælge bøger. Et bugnende sønderjysk kaffebord bagt af Karen M. Michelsen, Birthe Merete Jessen og Lene Bilde Freisig var det lokkemiddel, som skulle sikre tilhørere til Lars N. Henningsens foredrag om »Hertuglandet Sønderjylland« og Henrik Becker-Christensens om grænsedragningen i 1920 og udviklingen af den slesvigske mindretalsordning. Med 170 tilmeldte lyk-

I november 2013 udgav Historisk Samfund for Sønderjylland Leif Hansen Niensens bog Tyske flygtninge i Nordslesvig 1945-1948 og nåede hermed op på et samlet udgivelsesomfang på 2.138 sider i 2013 (heri medregnet genoptrykket af landbrugshistoriens bind II)! Leif Hansen Nielsen skriver om den periode, hvor Sønderjylland husede 23.000 tyske flygtninge. Det er den første bog, hvor der så indgående fortælles om en hel landsdel og de tyske flygtninge. Bogen fik en flot modtagelse både af anmelderne og bogkøberne. Foto: Historisk Samfund for Sønderjylland.

des det over al forventning, men ellers gjorde vi den erfaring, at det sønderjyske kaffebord er så stærkt et virkemiddel, at det nemt kan skygge for vore andre tilbud på stedet såsom bøger og medlemskab.

Årsmødet i 2013 fandt sted lørdag den 20. april på Sergentskolen i Sønderborg og samlede ca. 60 deltagere. Det var også sidste chance for at holde årsmøde her, idet skolen som bekendt nu er flyttet til Varde. Fhv. lektor Christian Bo Bojesen holdt efter generalforsamlingen foredrag om skibsartilleriskolen i Sønderborg, og seniorsergent Leif Larsen viste rundt.

Kredsenes arbejde

I de senere par år har vi forsøgt at styrke den gensidige inspiration og samarbejdet mellem kredsene. I 2013 manifesterede det sig ved at genoptage en årlig »historisk søndag«. Der blev tilmed arrangeret to af slagsen. Sønderborg kreds lagde ud søndag den 12. maj med en familieudflugtsdag til Gråsten, der omfattede en byvandring og rundvisninger i Slotskirken og Slotshaven. Der var ca. 100 deltagere. Tønder kreds henlagde sin historiske søndag den 22. september til Rømø. Her kunne man besøge Skærbæk Museum og se udstillingen om det gamle Lakolk og pastor Jacobsen, og på Rømø kunne man deltage i to bunkerture og en rundtur i Lakolk. Her blev tilslutningen med blot 16 deltagere urimeligt beskednen. Kredsene drog den konklusion, at markedsføringen skal være præcist timet og om nødvendigt omfatte egentlig annoncering, men at der ellers er basis for at fortsætte den historiske søndag, i hvert fald én gang årligt.

Ellers har kredsenes arbejde i 2013 fulgt de kendte baner. Aabenraa kreds arrangerede årets afstemningsfest på Folkehjem, hvor Hans Schultz Hansen talte om Nordslesvigs integration i Danmark efter 1920. Der blev også holdt generalforsamlinger kombineret med foredrag og/eller udflugter. I Haderslev viste Knud Fink Isaksen rundt i Slesvigske Vognsamling, i Aabenraa talte Kim Furdal om sønderjyske billeder på Museum Sønderjyllands hjemmeside, i

Tønder fortalte Silke Eisenschmidt om vikingerne som optakt til kredsens udflugt til York, og i Sønderborg holdt Henning Mathiesen foredrag om søfarten til Dansk Vestindien. Sidstnævnte foredrag indgik i kredsens temarække om søfarten, der også indeholdt foredrag om søfarten Als-Fyn-Nordtyskland samt skibsfarten fra Flensborg og Egersund. Som sædvanlig holdtes der fællesmøder med de lokalhistoriske foreninger og arkiver i kredsene. Blandt kredsenes øvrige arrangementer kan som eksempler på spændvidden nævnes Sydslesvigs ekskursion »Fra Danevirke til Dybbøl«, som var særlig beregnet for historielærerne. Sydslesvig havde også en aftenvandring til den gamle Ejderkanal ved Klvensiek og slagmarken for slaget ved Sehested i 1813. Haderslev kreds tog på sensommertur til Kongernes Jelling, Aabenraa på udflugt til Kalvø og Knivsbjerg og Sønderborg til Sct. Marie kirkegård og skovene på Als. De øvrige aktiviteter vil fremgå af beretningerne på kredsens generalforsamlinger.

PR-tiltag

Ved årets begyndelse havde Historisk Samfund 2.414 medlemmer, ved slutningen 2.350 eller 64 færre. For at modvirke denne tilbagegang og sikre foreningens økonomi gennem et stort bogsalg er et vedholdende PR-arbejde nødvendigt. I 2013 blev der foretaget en opdatering af vores hvervebrochure. Sidst på året tog vort nye PR-udvalgsmedlem Kristian Pallesen fat på forberedelsen til at udsende hyppige elektroniske nyhedsbreve til de af vore medlemmer, som har interesse heri. Ønsket om et øget bogsalg lå bag arbejdet med at indgå kommissionsaftaler med de sønderjyske højskoler og deltagelsen i den sønderjyske bogmesse på museet i Tønder den 2. november, ligesom vi igen sidste år sammensatte bogpakker med gode tilbud og havde bogsalg i forbindelse med vore foredragsmøder. Som tidligere har PR-udvalget kørt rundt til de syd- og sønderjyske boghandlere for at afsætte vore nye bøger. PR-arbejdet har i 2013 på ny haft Finn Bach, Hans-Ole Mørk og Mogens Asmund som hårdtarbejdende hovedkræfter – nu suppleret med Kristian Pallesen.

En afsluttende tak

Vort arbejde havde også i 2013 som forudsætning, at en række fonde ydede tilskud. De er nævnt i forbindelse med de enkelte aktiviteter, men skal her til afslutning alle have en hjertelig tak for deres bidrag. Også tak til Dorthe Madsen på vort sekretariat for en bredtfaavnende indsats. Blandt vore samarbejdspartnere er der navnlig grund til at fremhæve Museum Sønderjylland – ISL, hvis medarbejdere støtter godt op om kontoret. Ikke mindst i 2013 har Jane Nissens og Jørgen Cleemanns assistance været uundværlig, ligesom Hans-Ole Mørk har taget et ekstra nap i det forløbne år. Museum Sønderjylland yder i det hele taget sammen med Landsarkivet vor forening afgørende bistand på en lang række punkter. Idrætshøjskolen i Sønderborg og Folkeuniversitetet i Aarhus er ligeledes prøvede samarbejdspartnere, som på ny viste deres værd i 2013, og det samme gælder den sønderjyske presse, rækkende fra dagbladene og ugeaviserne til *Æ Rummelpot* og *DR Syd* samt landsdelens boghandlere.

Et blik ind i fremtiden

Historisk Samfund søger at følge med i udviklingen, også når det gælder kontakten med medlemmerne. Vi har som en ny medlemsservice introduceret et elektronisk nyhedsbrev. Vi har indtil videre udsendt tre af slagsen, og vi har fået positive reaktioner på nyskabelsen. På nuværende tidspunkt har ca. 20 procent af medlemskredsen tilmeldt sig ordningen, og vi vil styrke markedsføringen for at bevidstgøre flere om aktuelle nyheder og om arrangementer, der bestemt er værd at køre efter. Jeg vil også i dag varsle, at vi i det kommende år vil overveje at gøre det muligt for alle interesserede at få tilsendt vores nyhedsbrev – uanset om de er medlem eller ikke. Vi tror på, at et elektronisk nyhedsbrev kan bidrage til at øge vores medlemstal og styrke opbakningen til foreningen. I det hele taget vil vi i de kommende år have øget fokus på vore digitale tilbud.

Historisk Samfund står godt rustet til at møde fremtiden. Vor økonomi er god, vi har projekter på vej og ideer til flere. Med et seminar den 16. januar har vi taget fat på planlægningen af en sønderjysk søfartshistorie, som vil være vores hovedsatsning i de kommende år. Aktiviteten 2014 vil dog nok så meget blive præget af de mange jubilæer: 200-året for adskillelsen af Danmark og Norge i 1814, 150-året for krigen i 1864 og 100-året for Første Verdenskrigs udbrud i 1914. Det gælder såvel for årbog og månedsskrift som foredragsvirksomheden. Vi glemmer heller ikke vort eget 125-årsjubilæum for årbogen, der vil blive fejret med ekstra artikler og en oversigt over indholdet siden år 2000.

Beretningen blev enstemmigt godkendt af forsamlingen. Dernæst fremlagde foreningens kasserer, Mogens Asmund, regnskabet. Dette fremviste et underskud på 54.490 kr., der dækkes af foreningens frie reserver. Kassererens beretning blev ligeledes enstemmigt godkendt. Kontingentet for 2015 fastsattes til uændret 295 kr. for enhedsmedlemskab med *Sønderjyske Årbøger* og *Sønderjysk Månedsskrift*, 195 kr. for medlemskab med årbogen alene og 245 kr. for abonnement på månedsskriftet. Der var ikke indkommet forslag til årsmødet. På valg til styrelsen var Mogens Asmund, Finn Bach, Elsemarie Dam-Jensen, Lars N. Henningsen, Henning Mathiesen og Hans Schultz Hansen. Henning Mathiesen ønskede ikke genvalg. De øvrige genvalgte. I stedet for Henning Mathiesen indvalgte områdedirektør Arne Fredsted Jørgensen, Tønder. Til lige nyvalgte tidl. kommunikationschef Kristian Pallesen, Broager. Formanden takkede Henning Mathiesen for hans mangeårige virke for foreningen samt Ellen Jensen, Anders Schultz Andersen og Jørgen Kühl for mange års arbejde i kredsene. På valg som revisorer var Jørn Andersen og Olaf Krag, der begge genvalgte. Kirsten la Cour og Iver Ottosen fortalte træk af Borgerforeningens historie. Efter kaffebordet lyttede forsamlingen med stor interesse til museumsinspektør Inge Adriansens foredrag »Myter om krigen 1864 i billedkunsten – fra Niels Simonsen til Roald Als«.

Hans Schultz Hansen

Aabenraa kreds

Det var Aabenraa kreds, der i 2013 stod som hovedarrangør af årets afstemningsfest på Folkehjem, hvor Historisk Samfunds formand, Hans Schultz

Hansen, for en fyldt sal talte om Nordslesvigs integration i Danmark efter 1920.

I slutningen af maj måned havde kredsens arrangeret en aftentur til Kalvø og Knivsbjerg. Der var desværre ikke den store tilslutning til arrangementet.

To fra kredsens bestyrelse deltog ved mindesammenkomsten den 18. august for de engelske flyvere, der i 1943 blev skudt ned på Løjt land.

Kredsformanden stod for arrangementet i forbindelse med de kulturhistoriske aftenvandringene til de store gårde Skovbølgård og Ballegård. Der var mange deltagere.

Det årlige møde med de lokalhistoriske foreninger fra det gamle Aabenraa Amt blev afholdt sidst i november på Damms Gård i Felsted og var godt besøgt.

Erling L. Madsen

Haderslev kreds

Haderslev kreds startede traditionen tro med fællesmøde med de lokalhistoriske arkiver i januar måned. Fællesmødet blev afholdt på det nye store arkiv i Haderslev, som fortsat rummer det tidligere Historiske Arkiv i Haderslev, men som også indeholder Det Sønderjyske Arkivsamarbejde med arkivalier fra Aabenraa, Haderslev, Sønderborg, Tønder og Vejen Kommuner.

Årets generalforsamling blev afholdt i forbindelse med et arrangement på Slesvigske Vognsamling, hvor den nu afgangsleder Knud Isaksen fremviste og fortalte om samlingen og det store arbejde, der er foretaget siden starten af samlingen. Hovedvægten i gennemgangen blev lagt på fortidens håndværkstraditioner omkring vognfremstilling og vognenes anvendelse.

I august måned var der sommerudflugt til Kongernes Jelling – hvor vi oplevede en formidabel formidling af alt det nye, der er sket der. Vejret var det bedst tænkelige, og turen blev afsluttet i Vejleådal.

Karl Erik Olesen

Sønderborg kreds

På generalforsamlingen i Gråsten den 8. april trådte Vagn Hesselager ud af bestyrelsen og nyvalgt blev Sonny B. Andersen. Henning Mathiesen holdt foredrag om Vestindien, det sidste af fire foredrag om skibsfart i Gråsten. 80 fremmødte.

På det efterfølgende bestyrelsesmøde konstituerede bestyrelsen sig med Margrethe Iversen som sekretær, Henning Mathiesen som kasserer og undertegnede som formand.

Den 12. maj arrangerede kredsens Historisk søndag i Gråsten med rundvisning i kirken, byen og parken. Arrangementet var familiebaseret, og der kom et pænt antal – ca. 80.

Den 21. august viste kirkegårdsleder Palle Prip Hansen rundt på Skt. Marie Kirkegård i Sønderborg og fortalte om begravelser før som nu samt fremviste de mest betydningsfulde mindesmærker, der stadig kan opleves. Vejret var fint, så o. 100 havde fundet vej.

Den 11. september indledte vi vores projekt om skove omkring Sønderborg

med en rundtur fra Egetofte i Sønderskoven med skovfoged Alf Odsbjerg Pedersen.

Også skovene på Als har deres historie. I Ulkebøl forsamlingshus holdt Christian Bo Bojesen den 1. oktober foredrag om skoven som natur og Henning Steen Jensen om, hvordan skoven indgår i det poetiske og kunstneriske landskab.

Årsmødet med de lokalhistoriske foreninger fandt sted den 5. november i Menighedshuset i Sønderborg.

Christian Bo Bojesen

Tønder kreds

Generalforsamlingen fandt sted den 17. april og blev, som den plejer, holdt i kulturhuset i Tønder med ca. 20 deltagere. Jens Laustrup blev indvalgt i bestyrelsen som afløser for Birte Tygesen, der desværre var afgået ved døden. Vores foredragsholder, Silke Eisenschmidt fra Haderslev Museum, måtte desværre sende afbud, men det lykkedes os at få René Rasmussen til at komme og fortælle om Dannevirke og Danevirkemuseet.

Den 1. juni startede vores 5-dages tur til York i England. Vi var 51 personer, som blev kørt til Esbjerg, hvor vi skulle med *Dana Sirena* til Harwich.

I Harwich ventede en bus, som kørte os de 330 km til York, hvor vi boede på Hilton York helt i centrum inden for den gamle bymur. Næste formiddag besøgte vi Jorvik-centeret og så, hvordan vikingerne levede for 1.000 år siden. Om eftermiddagen besøgte vi nordeuropas største katedral, »Minster«. På turen tilbage til Harwich kørte vi gennem det gamle Danelagen.

Den 10. september holdt vi det årlige møde med de lokalhistoriske foreninger, denne gang i Løgumkloster. Vi var godt 30 deltagere og skulle egentlig have været udendørs, men det satte regnen en stopper for, så vi besøgte Løgumkloster kirke, hvor Frede Gotthardsen fortalte om kirken.

Historisk søndag den 22. september, der foregik på Skærbæk Museum og Lakolk, blev desværre ingen succes; knap 20 personer deltog.

Finn Clemmensen

Sydslesvig kreds

Den 26. marts afholdt vi generalforsamling på Flensborghus, hvor general-konsul, dr.phil. Henrik Becker-Christensen holdt foredrag om »Mindretal og skolepolitik«.

Den 20. juni kunne medlemmer og andre interesserede høre foredraget »Den Slesvigske Samling – en historisk bestands overlevelse, trods alt...«, hvor den daglige leder, cand.mag. Jan P. Jessen, tog os med på en rejse gennem samlingens 120-årige historie.

Den 22. august var der særdeles god tilslutning til aftenvandring ved Ejderkanalen og besøg ved mindesmærket for slaget ved Sehested i december 1813 under ledelse af Lars N. Henningsen.

Den 31. oktober var kredsens medarrangør af et videreuddannelsesseminar for historieundervisere under overskriften »1864 og de unge« i samarbejde med Dansk Skoleforening for Sydslesvig/CfU og IQSH.

Vi startede ved Dannevirke, hvor arkiv- og forskningschef, ph.d. Mogens

Rostgaard Nissen, Flensborg, holdt foredrag om den politiske og militære situation i 1864 set fra dansk side. I bussen nordpå berettede rektor, ph.d. Jørgen Kühl om tilbagetrækningen fra Dannevirke den 6. februar 1864. Ved mindesmærkerne i Sankelmark mødtes vi med historiker og arkivar Frank Lubowitz, der berettede om situationen ved Sankelmark i februar 1864, om flensborgske borgeres hjælp til sårede og om traditionen, der gennem årene har udviklet sig til en fælles dansk-tysk march til mindesteder for alle faldne på stedet. På Historiecenter Dybbøl Bank fik deltagerne en rundvisning med eksempler på, hvad der pædagogisk er muligt på stedet. Arrangementet, der havde deltagelse af mellem 40 og 50 historielærere, sluttede med en film om Slaget ved Dybbøl den 18. april 1864.

Den 20. november indbød vi til foredrag i »Det Danske Hus« i Sporskifte. Foredragsholder var formanden for Historisk Samfund Sønderjylland, forskningsleder, dr.phil. Hans Schultz Hansen, og emnet var »Slesvig-Holstens historie i 1800-tallet – set fra dansk side«.

Kirsten la Cour

Oversigt over årsskrifter og periodica 2013/2014

Udgivet af de lokalhistoriske foreninger, museer og arkiver 2013/2014

Agerskov

Årsskrift 2013

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Agerskov sogn. 2013. 32 sider.

Indhold: Henning Mathiesen: »Et stykke nutidshistorie – 4. del« – Hanne R. Mathiesen: »10 ejendomme i Bovlund ramt af grønt kuglely« – »Bovlund Frimenigheds Kirke« – Anna Hansen og Hanne R. Mathiesen: »Kapitulationen 1945« – »Historisk oversigt ved indvielsen af Sognehuset søndag den 20. januar 2013« – »Udflugt« – »Bestyrelsen«.

Ekspedition: Jens Lautrup, »Meldkjær«, Overbyvej 4, Geestrup, 6520 Toftlund, tlf.: 74 83 11 79, email: meldkjaer@mail.dk.

Augustenborg

Årsskrift 2014

Udgivet af Lokalhistorisk Arkiv for Augustenborg og Omegn. 2014. 40 sider.

Indhold: Poul Krog: »Forord« – Karen Jepsen: »Søren Møllevej 10« – Eli Kristensen: »Gunner Rasmussen, Fynshav« – Morten F. Jørgensen: »Rasmus Jensen, Hundslev« – Rasmus Jensen: »Notmark krøniken – Notmark by« – Birte Thuesen: »Dagbog 1914-18« – Poul Krog: »Asserballe Vandværk 1914-2014« – Thora Nissen: »Hertugfamiliens flugt« – Thora Nissen: »Hornemann – to fætre på Augustenborg«.

Ekspedition: Lokalhistorisk Arkiv for Augustenborg og Omegn, Slotsallé 10, 6440 Augustenborg, tlf.: 74 47 18 08, email: aug.larkiv@pc.dk

Bevtoft og Tirslund

Årsskrift 2014. Aktuelt fra arkivet

Udgivet af Lokalhistorisk Arkiv for Bevtoft og omegn. 2014. 27. årgang. 28 sider. Indhold: P.L. Clausen, Brørup: »Afstemningsfest for 50 år siden« – Rømer Bertelsen: »Besættelsestiden« – C.J. Christensen: »Opvækst i Hjartbro« – Johan van der Kamp: »Fra Holland til Danmark« – Bosat Forsbacka, Sverige: »Lorens Madsens livshistorie« – Anni Huusmann: »Da jetjageren faldt ned i Tirslund 13. april 1972« – Johan Nissen: »Årets gang i Bevtoft og Tirslund Lokalhistoriske Forening og arkiv 2013«.

Ekspedition: Lokalhistorisk Arkiv for Bevtoft og omegn, Bevtoft Skole, Krygersvej 45, 6541 Bevtoft.

Egen

Årsskrift 2013

Udgivet af Egen Sogns Lokalhistoriske Forening. 2013. 48 sider. Indhold: »Forord« – Peter Petersen: »Lidt om foreningen« – Jens Jørgen Jensen: »Ringriding« – Kitty Hovgaard Jensen: »Det lille Stift – Als og Ærø« – Anne Marcussen: »Byvandring i Østerholm« – Sophie Christensen: »Husholdning i 50'erne« – W. Deichgråber: »En skøjen dreng« – »Indholdsfortegnelse« – »Bestyrelsen«.

Ekspedition: Peter Petersen, Møllevvej 6, 6430 Nordborg, tlf.: 74 45 82 36.

Ensted

Årsskrift 2013

Udgivet af Ensted Sogns Lokalhistoriske Forening. 2013. 64 sider. Indhold: »Indholdsfortegnelse« – »Forord« – »Mindeord over tidligere arkivleder Frederik Daabeck« – Svend B. Frandsen: »Omkring Sdr. Hostrup Bygade og skole« – »Det skete i 1963« – »Levnedsbeskrivelse af Christian Thomsen Schmidt« – Bent E. Olesen: »Vognmand Frederik Petersen og Fredes biler i Stubbæk« – Kirsten Jensen: »Mit Liv« – »Guldkonfirmation 2013« – »Årsberetning 2012-13« – »Foreningens bestyrelse – åbningstider«.

Ekspedition: Niels Høj Rossen, Sdr. Hostrup Bygade 64, Sdr. Hostrup, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 61 33 57, email: biniro@mail.dk

Felsted

Historisk Årbog for Felsted Sogn 2013

Udgivet af Historisk Forening for Felsted Sogn. Nr. 31. 2013. 108 sider. Indhold: Andreas Asmussen: »Forord« – Andreas Asmussen: »Damms Gård – fra smedested til medborgerhus« – Sven Zachariassen: »Kedde Svarre – mekaniker, iværksætter og brandkaptajn på Gråstenvej – og hans efterkommere« – Andreas Asmussen: »Tumbøl Bygade 1 og dets beboere« – Andreas Asmussen: »Smede i Tumbøl gennem tiderne« – Ove Pedersen: »Tumbøl Skole og lærer Buch« – Ove Pedersen: »Lærer Buch og hans gamle Ford« – Asmus Knutzen: »Familie Chronik over familien Knutzen« – Viggo Hansen: »Günther Hansens liv« – Ejner Thaysen: »Den matematikkyndige bonde fra Tombøl« – Lorenz Lorenzen: »Uddrag af Hejmdal 1912« – Lorenz Lorenzen: »Uddrag af Hejmdal 1913« – Ellen Jensen: »Familien Johanne og Jes Marcussen, Felsted-

skov« – Andreas Asmussen: »Set og sket i årets løb« – Andreas Asmussen: »Guldkonfirmation i Felsted Kirke d. 17. marts 2013« – Andreas Asmussen: »Foreningen – Arkivet – Patsches Hus«.

Ekspedition: Andreas Asmussen, Kirkevej 2, Felsted, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 68 53 30, e-mail: asmussen@bbsyd.dk

Gram

Årsskrift for Lokalhistorisk Arkiv for Gram og Omegn 2013

Udgivet af Lokalhistorisk Arkiv for Gram og Omegn 2013. 41 sider. Indhold: »Bestyrelsen« – »Forord« – Karl Gunnar Gregersen: »Formandens beretning« – Hans Henrik Lundtofte: »Beretning fra Arkivet 2013« – »Gram bibliotek 150 år« – »Gram Posthus« – »Vesteramtshallen« – »Fattiggården« – »En ansøgning« – Cecilie Hansen: »Dengang Plejehjemmet var et Alderdomshjem« – »Gårdejer Hans Petersens erindringer (fortsat)« – »Billedfortegnelse«.

Ekspedition: Karl Gunnar Gregersen, Åvej 14, 6510 Gram, tlf.: 74 82 20 68, email: kggram@post9.tele.dk.

Gråsten

Årsskrift 2013

Udgivet af Historisk Forening for Graasten by og egn. 2013. Nr. 39. 76 sider. Indhold: Plys Rousing: »'Mælkevejen' Ballegårds Børnemælk« – Kristian Kjær Nielsen: »Margrete Valdemarsdatter« – Gerd Conradsen: »Fra de gode gamle dage!« – Hanne Næsborg-Andersen: »Adsbøl og Borgerforeningen« – Mogens Jacobsen og Else Egholm: »FDF og de øvrige ungdomskorps i Gråsten« – Else Egholm: »Årets gang« – Bodil Gregersen: »Foreningens beretning« – Else Egholm: »Beretning fra arkivet« – »Bestyrelsen«.

Ekspedition: Bodil Gregersen, Klokkevej 2, Rinkenæs, 6300 Gråsten, tlf.: 74 65 31 81, email: bouf@post.tele.dk

Haderslev

Langs Fjord og Dam. Lokalhistorie omkring Haderslev. 2013

Udgivet af Forlaget Gammelting. 2013. 97 sider. Indhold: Svend Åge Krarup: »Tempus fugit – Tiden iler!« – Helge Wiingaard: »Den sidste sommer« – Helge C. Jacobsen: »Det tyske mindretal i Haderslev 1932-1945« – Svend Åge Krarup: »Gadenavne i Haderslev« – Jan Søttrup: »En kær far – Frederik VI og sønnen i Christiansfeldt« – Helge C. Jacobsen: »Haderslev Ladegård – senere Ladegård Parceller« – Søren Torp: »Ørbyhage og Stevelt spaltetdale« – Anders Vind Ebbesen: »Haderslev gilder«.

Ekspedition: Museum Sønderjylland – Arkæologi Haderslev, Dalgade 7, Postboks 122, 6100 Haderslev, tlf.: 74 52 75 66. Email: haderslev@museum-sonderjylland.dk

Hejls-Hejlsminde

Hejls Kirke – historien og historierne. Årsskrift 2013

Udgivet af Lokalhistorisk Forening og Arkiv for Hejls-Hejlsminde 2013. 96 sider. Indhold: »Hejls Kirke – historien og historierne«.

Ekspedition: Gunnar M. Krag, Trappendalvej 29, 6094 Hejls, tlf.: 75 57 47 54.
email: trappendal@profibernet.dk

Højer

Højer Lokalhistoriske Forening 2014

Udgivet af Højer Lokalhistoriske Forening. 2014. 24 sider. Indhold: Børge Schmidt: »Midt i 60'erne« – Jørn Petersen: »Kiers Gaard« – Volker Heesch: »Deutsche Schule Hoyer«.

Ekspedition: Jørn Frenndesen Petersen, Ternholm 3, 6280 Højer, tlf.: 74 78 28 79,
email: dejbjerg@email.dk

Hørup

Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn. Årsskrift nr. 32 – 2014

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn. Nr. 32. 2014. 40 sider. Indhold: Hans Erik Hansen: »Lambjerglund – rekreativt område i Hørup sogn« – Anton Marckmann: »Skovløberhuset 'Lambjerg' i Lambjerg Indtægt« – Birthe Danielsen: »Om Høruphav« – Kirsten Munch: »Oplevelser i Sønderjylland mellem 1920 og 1995« – Peter A. Christensen: »Gamle skikke – Mortensøl« – Anders Raahauge: »Den sidste slagtebutik i Hørup« – Birthe Danielsen: »Klip fra året der gik 2013« – Birthe Danielsen: »Årets gang 2013« – »Sognet rundt (fortsat) – Hans Erik Hansen: »Arkivet 2013 – notat – arkivet udvider« – »Generalforsamling 2014 med dagsorden«.

Ekspedition: Bent Zachariassen, Skovhøj 47, 6470 Sydals, tlf.: 74 41 52 89.

Jegerup

Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn 2013

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn. 2013. 56 sider. Indhold: Mathias Nørgaard: »Forord« – »Året 2013 i Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn« – Aage Gram: »Jegerup – en landsby på Højderyggen« – Erik Christensen: »Indbyggere i Jegerup Sogn før år 1600« – Hans Erik Skjøth: »Afskedsønsker årgang 1855« – Hans Høier: »Erindringer fra to Verdenskrige« – Peter Petersen: »Jegerup og Krigen 1864« – Hans A. Henriksen: »Ansøgning om fritagelse fra militærtjeneste« – Dora Aalling: »Edith Fredsted Aalling – min mor« – »Konfirmation 1963« – Lone Marie Lundsgaard: »Tale til Guldkonfirmanderne den 6. okt. 2013« – »Guldkonfirmander 2013«.

Ekspedition: Mathias Nørgaard, Haderslevvej 2, Simmersted, 6500 Vojens, tlf.: 74 50 61 84, email: boma-n@privat.dk

Kliplev

Fra Kliplev Sogn 2013. Lokalhistorisk Forening

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Kliplev Sogn. 2013. 80 sider. Indhold: »Bestyrelsen i Lokalhistorisk forening for Kliplev Sogn var i 2013« – »Redaktion af årsskriftet« – »Åbningstider: kl. 15-17 på nedenstående dage« – Kaj Lassen: »Forord« – Kaj Lassen: »Det glemte mytteri: Forord« – »Artiklen: Det glemte mytteri fra Samvirke 2008« – »Billeder fra indvielsen af mindelunden« – »Om Brændevin af Grethe Petersen uddrag fra Danmarks ældste kogebog prentet i Kjøbenhaffn 1616«. – Anna Margrethe Jacobsen: »Apropos Klip-

lev Plejhjem« – Mimi Philipsen: »Lidt om to sønderjyder som tyske soldater i 1. verdenskrig« – »Klip fra 1913 Heimdal. Og 1963 Jyske Tidende« – Anna Margrethe Jacobsen: »Fortsættelse af Apropos Kliplevs Plejhjem«.

Ekspedition: Kaj Lassen, Holmvej 15, Kliplev, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 68 74 62.
Email: lassen@bbsyd.dk

Løgumkloster

Historisk Forening for Løgumkloster Kommune. Årsskrift 2014

Udgivet af Historisk Forening for Løgumkloster Kommune. 2014. 40 sider. Indhold: »Indholdsfortegnelse« – Allan Honoré: »Malermester Colp – bygningsmaler og kunstner« – Frede Gotthardsen: »Flugten over grænsen« – Niels T. Sterum: »Omers kapel og Gunnars toft – om en kirke i Løgum før klosterkirken« – Frede Gotthardsen: »Et offerfund?« – Oluf Lorenzen Callesen: »Altonarejsen« – Niels T. Sterum: »Knappergade – et forslag til forklaring« – »Afleveringer til arkivet, 2013« – »Historisk Forening for Løgumkloster Kommune« – »Lokalhistorisk Arkiv«.

Ekspedition: Vagn Lauritzen, Ved Dammen 56, 6240 Løgumkloster, tlf.: 74 74 43 03, e-mail: vagn-lauritzen@mail.tele.dk

Løjt

Det gamle Løjt

Udgivet af Løjt Sogns Lokalhistoriske Forening. Bd. 31. 2013. 112 sider. Indhold: Uwe From: »Forord« – Peter Petersen: »Sandstensklipperne i Stentoft« – Marie Finne: »Gnisten er der stadig« – Paul Jessen Lassen: »En løjting i Gaza« – Jens Bruun: »Løjttavlen i tid og rum« – Jens Bruun: »Løjttavlen mellem middelalder og renaissance« – Hans Chr. Elberg: »Johs. Mejer og Løjt« – Erling Madsen: »Fra tysk kro ...« – Bodil Grau: »Et skibsforlis i krigstid (viking)« – H.V. Clausen/Uwe From: »Udflugt anno 1908« – Otto Rimer: »Barber og frisør i Løjt« – Hanne Løfquist: »Gådefulde gravsten« – Karl Lildholdt: »Slaget i Moonstrædet« – Hans Verner Damm: »Købmand Damm« – Egon Jensen: »Chr. Jensen Manufaktur« – Mogens Asmund: »Pengeinstitutter i Løjt« – Hans Chr. Elberg: »Navigerede man i Løjt« – Erling Madsen: »Kirkeinventar« – »Løjt Lokalhistoriske Forening«.

Ekspedition: Erling Madsen, Dybvighoved Møllevvej 1, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 61 78 04, email: elm@madsen.mail.dk

Nordborg

Årsskrift 2014

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Nordborg-området. 2014. 56 sider. Indhold: Jens-Ove Hansen: »Forord« – »Redaktørens side« – »Bygmesteren vendte tilbage« – »Køretøjer«.

Ekspedition: Hans Jørgen Berg, Skovvej 14, 6430 Nordborg, tlf.: 74 45 10 58, email: famberg@berg.mail.dk

Rødding

Historisk Årbog fra Rødding-egnen 2013

Udgivet af de lokalhistoriske arkiver, foreninger og udvalg i den »gamle« Rød-

ding Kommune. 2013. 120 sider. Indhold: Hans Chr. Bruun: »Toftlundgård, en familiekrønike fra en af Røddingegnens historiske gårde« – Niels Chr. Andersen: »Skærbæk Mølle« – Kaj Frandsen (red.): »Stine Bæk« – Niels Arne Skov: »N.J. Skov i Brændstrup« – Svend Knudsen: »Fra Jels bank Action-gesellschaft til Danske Bank« – Else Skovmand Friis: »Indtryk fra Hjerting Skovvej« – Niels Chr. Andersen: »Rødding Højskoles 'Revival' – 2013« – Holger Johansen: »En globetrotter fra Sdr. Hygum« – Jørn H. Schmidt: »Det startede i Københoved og Skodborg« – Erhardt Franzen: »Hvor blev de af – en bondedrengets vandring«.

Ekspedition: Rødding Lokalhistoriske Arkiv, Søndergyden 15, 6630 Rødding, tlf.: 79 96 56 65, e-mail: roeddingarkivet@hotmail.com

Rødekro

Lokalhistorisk Forening Rødekro 2013

Udgivet af Lokalhistorisk Forening i Rødekro. 2013. 160 sider. Indhold: »Foreningens bestyrelse og udvalg« – »Afleveringer til arkivet 1912« – »Året 2012-13« – Ingrid Nissen: »Beslaglægning af Genner Forsamlingshus« – Torp Friis Møller: »Hjordkær Skytteforening« – Jeppe Brydebøll: »Krigsminder fra 1914-18« – Ellen Jensen: »Rugbjerg ved krigens udbrud i 1914 af lærer Peter Hansen, Hellevad« – Bjarne Andresen: »'Husker' små glimt fra min barndom i Rødekro« – Peter Wollensen: »Kådnermark – Østermark« – Ingrid Nissen: »Heimdal 1913« – Carsten Carstensen: »Oplevelser fra ulveunge og spejdertiden 1948 til 1956« – Tove Nortup Nielsen: »Barndomsminder 1935-1946« – Hanne Jensen: »'Stoe' Åge« – Ester Nielsen: »Hjordkær Købmandsgård og Tyrstation ejendommen Kirkegade 58-60« – Børge Boe Pedersen: »Erhvervslivet i Rødekro 1955 – ca. 1970« – Henning Petersen (H.P.) i samarbejde med Dres Møller: »Mit liv« – Ellen Jensen: »Kalvø« – Egon Kaas: »Små udpluk fra Jydske Tidende 1963« – Else Petersen: »Smed og landmand i Nr. Hjarup omkring år 1908 og fremad« – Mogens Jessen: »Hellevad i 1950'erne«.

Ekspedition: Rødekro Boghandel, Østergade 3, 6230 Rødekro, tlf.: 74 66 10 77.

Sundeved

Skrift for Lokalhistorisk Forening for Sundeved 2013

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Sundeved. 2013. 92 sider. Indhold: »Nuværende bestyrelse for Lokalhistorisk Forening for Sundeved« – Lars Kliver: »Fra mine første barneår på Nybøl Mejeri« – Gunnar Solvang: »Krigen 1864 omkring gården Baaslund på Sottrupmark« – Niels Erik Andersen: »Sundeveds landsbyer på et kort fra 1655« – Svend Aage Kjær: »Hjulmager Jørgen Petersen, Avnbøl« – Jørgen Petersen: »Interneringen på Sønderborg Slot i august 1914« – Jesper Birkler: »'Det barn kan ikke leve'« – Asta Flyvholm Kjær: »De gam'l huus« – Niels Thuesen: »En lille historie om en dochde« – Niels Thuesen: »En konfirmationsforberedelse i 1863 til 1864« – »Året der gik«.

Ekspedition: Lokalhistorisk Arkiv, Truenbrovej 21 A, Avnbøl, 6400 Sønderborg, tlf.: 74 46 61 05, e-mail: sundevedarkiv@gmail.com

Tønder

Tønder-erindringer XIV. Lokalhistorisk Forening for Gl.-Tønder Kommune. 2013

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Gl.-Tønder Kommune 2013. 48 sider.

Indhold: »Forord« – Poul Schlüter: »Sønderjyde, genforeningsbarn og statsminister« – Carsten Borg: »Møgeltønders gode sand – grundlag for Carsten Borgs Betonvarefabrik A/S« – Robert Hjeds Christensen: »Landsbydeggen i Hostrup« – Broder Jessen: »Mit arbejdsliv ved Bachmanns Vandmølle« – Anne Katrine Balling Pørksen: »Min barndoms gade, Strucks Alle« – Valdemar Rasmussen: »Erindringer fra Tønderhus« – »Indholdsfortegnelser«.

Ekspedition: Lokalhistorisk Forening og Arkiv for Gl.-Tønder Kommune, Richtsensgade 10, 6270 Tønder, tlf.: 74 72 33 26, email: mail@lha-toender.dk

Vojens

Årbog 2013 for Lokalhistorisk Forening for Vojens-området. 27. årgang

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Vojens-området. 27. årgang. 2013. 67 sider. Indhold: Johs. Jespersen: »Vojens Ungdomsskole 1946-47« – H. Hejselbjerg Paulsen: »Uddrag af Skrydstrup Kirke, Menighed og Præster« – »Noter fra aviser: For 75 og 100 år siden« – Johs. Jespersen: »P. Grejsens Vej« – Jes A. Ratzert: »Christian 'Kølle' Hansen« – fodboldtiden« – Johs. Jespersen: »Mads Frederik Madsens barndoms- og ungdomserindringer – 2. del« – Palle Bruus Jensen: »Morgenposten og Natbarbereren« – Dorte Gram Møller: »En engel, der kom fra himlen med fredens palmegren« – Kresten Gram: »Nustrup Sogns Forsamlingsgaard gennem 100 år« – »Noter fra aviser: For 75 år siden og 100 år siden« – Aage Gram: »Om Julius Nielsen – bl.a.« – Erik Christensen: »Beboere i det gamle Vojens« – Svend Stuhr: »Brev om 9. april 1940« – Jes A. Ratzert: »Erindringer fra tiden lige efter Besættelsestiden« – Preben F. Nørup: »Foreningens virke 2013« – Agnes Svendsen: »Årets gang på Arkivet i 2013« – »Adresseliste mm. for Lokalhistorisk Forening for Vojens-området«.

Ekspedition: Preben F. Nørup, Kædevænget 1, 6500 Vojens, tlf.: 74 54 16 02, e-mail: noerupsenior@gmail.com

Øster Lindet

Glimt. Fra Øster Lindet sogns historie, nr. 27, 2013

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Øster Lindet sogn. Nr. 27. 2013. 24 sider. Indhold: Margrethe Schmidt: »På en gård ved Øster Lindet under den 1. verdenskrig« – »Øster Lindet sogn i halvtresserne« – »Forening og arkiv 2013«.

Ekspedition: Kaj Frandsen, Villavej 13, Øster Lindet, 6630 Rødding, tlf.: 74 84 61 06.

Aabenraa

Historier fra Bybakken. Årsskrift for Aabenraa Byhistoriske Forening 2013

Udgivet af Aabenraa Byhistoriske Forening i samarbejde med Museum Sønderjylland – ISL. 2013. 76 sider. Indhold: Bert Becker: »Skibsreder Michael Jebsen, Aabenraa (1835-1899)« – L.C. Duborg: »I købmandslære hos W.P. Schmidt« – Ester Buchreitz: »Barn og ung under Anden Verdenskrig« – Hans Jürgen Nissen: »Luftkamp over Aabenraa Fjord« – Bendt Jacobsen: »Da Gestapo hentede den forkerte farver Jacobsen« – Robert Petersen: »Robert Petersen fortæller«.

Ekspedition: Bog og idé, Ramsherred 28, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 62 22 29.

Historisk Samfund for Sønderjylland

Styrelse:

Forretningsudvalg:

Formand: Områdeleder Forskning og Arkivadgang, adj. professor, dr.phil., Hans Schultz Hansen, Østergade 14, 6392 Bolderslev, tlf. 65 48 03 02 (Landsarkivet), e-mail: hsh@laa.sa.dk

Næstformand: Tidl. arkiv- og forskningschef, dr.phil. Lars N. Henningsen, Jørgensgård 43 B, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 76 17, e-mail: larsnhenningsen@gmail.com

Kasserer: Cand.oecon. Mogens Asmund, Nørreløkke 5, 6200 Aabenraa, tlf. 40 36 09 38, e-mail: moas@post.tele.dk

Journalist Finn Bach, Flensborgvej 26, 2.th., 6200 Aabenraa, tlf. 40 68 20 98, e-mail: finn.bach@hotmail.com

Museumsinspektør, ph.d. Kim Furdal, Museum Sønderjylland – ISL-Lokalhistorie, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60, e-mail: kifu@museum-sonderjylland.dk

Museumsinspektør, ph.d. Mikkel Leth Jespersen, Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Aabenraa, H.P. Hanssens Gade 33, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 26 45, e-mail: mije@museum-sonderjylland.dk

Konsulent, cand.polit. Hans-Ole Mørk, Farverhus 21, 6200 Aabenraa, tlf. 22 74 80 62, e-mail: haomoerk@gmail.com

Styrelsesmedlemmer i øvrigt:

Museumsinspektør, ph.d. Inge Adriansen, Gustav Johannsens Vej 6, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 95 25, e-mail: inge.adriansen@mail.dk

Adjunkt, ph.d. Morten Andersen, Dalbyvej 101, 6000 Kolding, tlf. 75 52 51 93, e-mail: mars@kabelmail.dk

Generalkonsul, dr.phil. Henrik Becker-Christensen, Kgl. Dansk Generalkonsulat, Nordergraben 19, D-24937 Flensburg, e-mail: henbec@um.dk

Overinspektør Elsemarie Dam-Jensen, Markledgade 20, 6240 Løgumkloster, tlf. 74 74 51 34, e-mail: edj@mail.tele.dk (privat), elda@museum-sonderjylland.dk (arbejde).

Områdedirektør Arne Fredsted Jørgensen, Mågen 53, 6270 Tønder, tlf. 73 72 44 17, e-mail: ilaj5352@gmail.com

Overinspektør, ph.d. Henrik Skov Kristensen, Ørstedsgade 24, 6400 Sønderborg, tlf. 74 67 65 57 (Frøslevlejren), e-mail: henrik.skov.kristensen@natmus.dk

Overinspektør Lennart S. Madsen, Museum Sønderjylland Arkæologi Haderslev, Dalgade 7, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 75 66, e-mail: lema@museum-sonderjylland.dk

Tidl. kommunikationschef Kristian Pallesen, Sletmarken 38, 6310 Broager, tlf. 61 51 47 88, e-mail: pallesen6310@gmail.com

Overinspektør, dr.phil. Carsten Porskrog Rasmussen, Rodekær 1, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 66 05, e-mail: marionogcarsten@webspeed.dk (privat), cpr@museum-sonderjylland.dk (arbejde)

Museumsinspektør, cand.mag. René Rasmussen, Nygade 36, 6270 Tønder, tlf. 73 72 00 06, e-mail: renerasmussen@bbsyd.dk

Kredsudvalgsformænd:

Haderslev: Karl Erik Olesen, Diernæsvej 220, Sønderballe Strand, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 54 20, e-mail: keohaderslev@gmail.com

Aabenraa: Erling L. Madsen, Dybvighoved Møllevvej 1, Løjt, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 78 04, e-mail: elmmadsen@mail.dk

Sønderborg: Christian Bo Bojesen, Havbo 2, Høruphav, 6470 Sydals, tlf. 74 41 59 74, e-mail: havbo2@stofanet.dk

Tønder: Finn Clemmensen, Toften 22, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 21 47, e-mail: odaogfinn@gmail.com

Sydslesvig: Kirsten la Cour, Gammelau 2, D-24980 Schafflund, tlf. 0049 4639 782402, e-mail: lac@skoleforeningen.de

Sekretariat og ekspedition:

Historisk Samfund for Sønderjylland, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 46 83, e-mail: hssdj@hssdj.dk

Hjemmeside: www.hssdj.dk

Åbningstid: mandag-torsdag kl. 9–16, fredag kl. 9–12.

Redaktionsadresser:

Sønderjyske Årbøger: Konsulent, cand.polit. Hans-Ole Mørk, Farverhus 21, 6200 Aabenraa, tlf. 22 74 80 62, e-mail: haomoerk@gmail.com

Sønderjysk Månedsskrift: Museumsinspektør, ph.d. Kim Furdal, Museum Sønderjylland – ISL-Lokalhistorie, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60, e-mail: kifu@museum-sonderjylland.dk

Skriftrække: Overinspektør, ph.d. Henrik Skov Kristensen, Ørstedsgade 24, 6400 Sønderborg, tlf. 74 67 65 57 (Frøslevlejren), e-mail: henrik.skov.kristensen@natmus.dk

Kredsudvalg:

Haderslev kreds:

Karl Erik Olesen (formand), Diernæsvej 220, Sønderballe Strand, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 54 20, e-mail: keohaderslev@gmail.com

Kirsten Fynbo (kasserer), Søndergade 34 E, Skodborg, 6630 Rødding, tlf. 74 84 81 48, e-mail: kirstenfynbo@hotmail.com

Jørn Olesen (sekretær), Øsby Stadionvej 9, Øsby, 6100 Haderslev, tlf. 74 58 41 31, e-mail: jolesen@mail.tele.dk

Ellen Jensen, Persillegade 9, Skodborg, 6630 Rødding, tlf. 20 30 13 48, e-mail: ellenjensen@skodborg-net.dk

Jørgen Pedersen, Sundparken 66, Aarøsund, 6100 Haderslev, tlf. 74 58 44 20, e-mail: jelsep@mail.tele.dk

Aabenraa kreds:

Erling L. Madsen (formand), Dybvighoved Møllevej 1, Løjt, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 78 04, e-mail: elmmadsen@mail.dk

Iver H. Ottosen (kasserer), Runesvinget 39, 6330 Padborg (send ikke brevpost), e-mail: iverho@mail.dk

Lone Janfelt (sekretær), Jørgensgård 52, 6200 Aabenraa, tlf. 73 62 21 55, e-mail: lonejanfelt@gmail.com

Tove Nørgaard, Jørgensgård 43B, 6200 Aabenraa, e-mail: tovenoergaard@yahoo.com

Peter Rastrup, Jørgensgård 47, 6200 Aabenraa, e-mail: peter@rastrup.net

Sønderborg kreds:

Christian Bo Bojesen (formand), Havbo 2, Høruphav, 6470 Sydals, tlf. 74 41 59 74, e-mail: havbo2@stofanet.dk

Margrethe Iversen (sekretær), Farverløkke 33, 6310 Broager, tlf. 74 44 08 01, e-mail: mai@lhuset.dk

Svenn-Erik Outzen, Vester Søvej 1, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 00 40,
e-mail: buchoutzen@adr.dk

Sonny B. Andersen, Brogade 7, 1., 6400 Sønderborg, tlf. 20 91 39 01,
e-mail: sba@bukhmark.dk

Frede Ihle, Mågevej 16, 6300 Gråsten, tlf. 74 65 11 99, e-mail: frede
ihle@gmail.com

Tønder kreds:

Finn Clemmensen (formand), Toften 22, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 21 47,
e-mail: odaogfinn@gmail.com

Olav Madsen (sekretær), Rylen 19, 6270 Tønder, tlf. 74 72 33 19,
e-mail: gorylen@gmail.com

Carl E. Michelsen (næstformand), Galgestrømvej 2, 6270 Tønder, tlf.
74 72 50 63, e-mail: galgestroemvej-2@dlgmail.dk

Marie Stærk (protokolfører), Abterpvej 50, 6261 Bredebro, tlf. 74 71 11 00,
e-mail: nielsbock@mail.dk

Jens Lautrup, Overbyvej 4, 6520 Toftlund, e-mail: meldkjaer@mail.dk

Sydslesvig kreds:

Kirsten la Cour (formand), Gammelau 2, D-24980 Schafflund, tlf. 0049
4639 782402, e-mail: lac@skoleforeningen.de

Kristian Bøgebjerg Arentsen (næstformand), Margarethenstr. 16, D-24939
Flensburg, tlf. 0049 461 5058224, e-mail: kbarentsen@hotmail.com

Sybilla Nitsch (kasserer), Königsbergerstr. 14, D-25852 Eggebek, e-mail:
Sybilla_Nitsch@skoleforeningen.de

Jan Jessen, Norderstr. 59, D-24939 Flensburg, tlf. 0049 461 (0) 8697140,
e-mail: jes@dcbib.dk

Christian Skov, Fördepromenade 28, D-24944 Flensburg-Sonwik, tlf.
0049 461 16 89 870, e-mail: c@cskov.com

Regnskab for Historisk Samfund for Sønderjylland

RESULTATOPGØRELSE for perioden 1. januar til 31. december 2013

	2013	2012
	<u>kr.</u>	<u>kr.</u>
FORENINGSVIRKSOMHED		
INDTÆGTER		
Foreningskontingent og abonnement	538.492	555.830
Tilskud	260.610	257.565
Andre indtægter	139.356	91.786
	<u>938.458</u>	<u>905.181</u>
UDGIFTER		
Sønderjyske Årbøger	-207.430	-204.746
Sønderjysk Månedsskrift	-455.436	-457.332
Medlemsaktiviteter	-147.148	-123.941
	<u>-810.014</u>	<u>-786.019</u>
RESULTAT AF FORENINGSVIRKSOMHED	<u>128.444</u>	<u>119.162</u>
FORLAGSVIRKSOMHED		
Indtægter vedr. skrifter	817.648	936.354
Omkostninger vedr. skrifter	-740.145	-198.271
Lagerregulering	36.254	-324.864
	<u>113.757</u>	<u>413.219</u>
RESULTAT AF FORLAGSVIRKSOMHED	<u>113.757</u>	<u>413.219</u>
DÆKNINGSBIDRAG	242.201	532.381
Sekretariats- og styrelsesomkostninger	-303.987	-337.001
RESULTAT FØR RENTER	-61.786	195.380
Renteindtægter og udbytte	72.126	43.787
Kursdifferencer m.v.	-64.830	30.293
	<u>-54.490</u>	<u>269.460</u>
ÅRETS RESULTAT	<u>-54.490</u>	<u>269.460</u>
Årets resultat disponeres således:		
Modregning i frie reserver	54.490	
Egenkapitalhensættelsen til <i>Det sønderjyske landbrugs historie</i> omdisponeres således:		
Overførsel til frie reserver	150.000	
Hensættelse til <i>Den sønderjyske søfarts historie</i>	100.000	
	<u>250.000</u>	

BALANCE

	31.12.2013 kr.	31.12.2012 kr.
AKTIVER		
Beholdning af skrifter	137.934	101.680
Debitorer	14.888	19.267
Tilgodehavende moms	76.236	52.141
Periodeafgrænsningsposter	127.904	239.831
Obligationer (nom. 1.241.589 kr.)	1.259.802	1.505.034
Investeringsbeviser (9.809 stk. á 100 kr.)	1.004.025	1.036.933
Likvide beholdninger	<u>341.684</u>	<u>309.012</u>
AKTIVER I ALT	<u>2.962.473</u>	<u>3.263.898</u>
PASSIVER		
Ikke disponerede midler	1.853.923	
Fra årets resultat	-54.490	
Fra hensættelsen <i>Det sønderjyske landbrugs historie</i>	<u>150.000</u>	1.949.433
<i>Hensættelser:</i>		
Den sønderjyske søfarts historie	400.000	
Fra hensættelsen <i>Det sønderjyske landbrugs historie</i>	<u>100.000</u>	500.000
Kommende års udgivelser	<u>350.000</u>	
EGENKAPITAL PR. 31. DECEMBER	<u>2.799.433</u>	<u>2.853.923</u>
Skyldige omkostninger	141.336	
Skyldig skat, feriepenge mv.	<u>21.704</u>	409.975
KORTFRISTET GÆLD	<u>163.040</u>	<u>409.975</u>
PASSIVER I ALT	<u>2.962.473</u>	<u>3.263.898</u>

Vi har revideret foranstående regnskab for Historisk Samfund for Sønderjylland. Revisionen har ikke givet anledning til bemærkninger.

Sign. Olaf Krag og Jørn Andersen

Indholdsfortegnelse 2000-2014

Ved Hans-Ole Mørk

Denne indholdsfortegnelse, som omfatter 450 numre, er en fortsættelse af fortegnelsen 1989-1999 i Sønderjyske Årbøger 1999, s. 317-345, og er opbygget efter samme systematik:

- Almindelig historie (nr. 1-43)
- Personalhistorie (nr. 44-76)
- Kulturhistorie (nr. 77-97)
- Samfundsforhold. Økonomisk historie (nr. 98-110)
- Lokalhistorie. Topografi (nr. 111-119)
- Arkiver. Museer. Forskningsinstitutioner (nr. 120-145)
- Fra den lokalhistoriske arbejdsmark i Sønderjylland (nr. 146-162)
- Anmeldelser (nr. 163-450)
- Forfatterregister (til artikler og anmeldelser)

Almindelig historie

Middelalder

1. Abramsson, Palle og Steffen Hahnemann: Krongodset på Ærø. 2002, 119-138.
2. Pilgaard, Mette: Grænsezoner og transportkorridorer i Slesvig. 2009, 99-128.
3. Sørensen, H.E.: Et krigsmonument fra 1134? 2000, 7-22.
Se også: 110, 119.

Nyere tid indtil 1800

4. Henningsen, Lars N.: Jubelfesterne 1749 og 1760 – Konge- og statsdyrkelse i Slesvig under enevælden. 2000, 23-76.
5. Rheinheimer, Martin og Jakob Seerup: Fra Emmerlev til Holmen. Orlogsflådens faste styrmand i 1700-tallet. 2009, 7-28.
6. Sørensen, H.E.: »Den Guds forfærdelige vandflod«. Stormfloden i 1634 som Volkmar von Jessen oplevede den. 2009, 129-140.
Se også: 79, 81, 98, 104, 110, 116.

1800-1864

7. Bork, Dagmar: Sygepleje i fredens tjeneste. Danske og tyske diakonisser i 1864. 2007, 105-150.

8. Hauge, Anders: Valgene til Rigsrådets folketing og landsting i krigens skygge 1864. 2014, 57-90.
9. Henningsen, Lars N.: »Kosakvinteren« 1813-1814 – den halvhjertede krig. 2012, 7-30.
10. Leth Jespersen, Mikkel: Krigen 1864 på Kinakysten. 2014, 29-56.
11. Marckmann, Anton: Den menige danske infanterist i 1864-krigen. 2013, 63-88.
12. Pørksen, Claus: Kampen om Vesterhavssøerne i 1864. 2013, 31-62.
13. Rasmussen, René: Flensborg under krigen i 1864 – oplevet af byens dansksindede. 2014, 11-28.
Se også: 80, 104, 106, 110.

1864-1914

Se: 60, 80, 92, 95, 101, 106.

1914-1918

14. Larsen, Dennis Christian: Zeppelin-basen i Tønder 1915-1918. Strategisk baggrund og taktisk betydning. 2008, 35-52.
15. Rostgaard Nissen, Mogens: De danske civilfanger under Første Verdenskrig. 2014, 123-168.
16. Sørensen, Søren: Sønderjyder i Finlands indbyrdeskrig. 2001, 127-142.
Se også: 57, 62, 70, 76, 80, 117.

1918-1920. Genforeningen

17. Andersen, Morten: Folkeafstemning og fødevareforsyning. Ernærings- og forsyningsforhold i det slesvigske afstemningsområde 1918-20. 2004, 171-212.
18. Bak, Lars H.: Tyske sejrsmønter på danske hænder. Düppel Denkmal og Arnkiel Denkmal og den danske stat 1918-1950. 2003, 7-42.
19. Marckmann, Anton: De slesvigske plebiscit-frimærker 1919-1920. 2009, 203-224.
Se også: 48, 52, 57, 76, 80, 88, 90, 108.

1920-1940

20. Abrahamsen, Kitt: Tysksindede arbejderes afvisning af nazismen i 1933. 2012, 85-104.
21. Henningsen, Lars N.: Grænsen i mindretals- og Schengen-perspektiv. 2001, 15-48.

22. Marckmann, Anton: Sønderjyske krigsinvalider fra 1. Verdenskrig. 2001, 143-180.
23. Rasmussen, René: Da oberst Paludan-Müller opsagde abonnementet. 2000, 149-190.
Se også: 18, 47, 55, 57, 76, 80, 85, 87, 89, 90, 93, 95, 99, 115.

1940-1945

24. Dall, Søren: Nationalkamp i nazismens skygge. 2012, 131-170.
25. Lauridsen, John T.: »Dansk nazismes største sejr«. Frits Clausen og grænserøret juni 1940. 2008, 185-214.
26. Lauridsen, John T.: Ellum og Barvid Syssel 1943-44. En studie i DNSAP's lokalhistorie. 2005, 7-56.
27. Marckmann, Anton: De tyske undervandsbåde på bunden af Hørup Hav. 2. Verdenskrigs vraggods. 2006, 119-140.
28. Nikolajsen, Linda: Krigsfanger bag jerntæppet. Danske sydslesvigere i sovjetisk fangenskab 1939-1955. 2006, 7-36.
29. Rasmussen, René: Oberst S.B. Paludan-Müller og samarbejdspolitikken august 1943. 2001, 181-220.
30. Rostgaard Nissen, Mogens: Cécil von Renthe-Fink og grænse-spørgsmålet. 2011, 129-160.
31. Sørensen, Frode: Sønderjyder for tysk krigsret i 1940. 2008, 103-144.
Se også: 21, 47, 61, 69, 73, 83, 85, 87, 89, 113.

1945-

32. Harder Lildholdt, Karen: Konfiskationsloven – myte og praksis. 2009, 57-97.
33. Hyldal Christensen, Jan: »Die neue Entwicklung in Dänemark hat begonnen«. Det tyske mindretal i Nordslesvig 1945-47. 2004, 87-132.
34. Johnsen, Axel: Martyriet Sydslesvig. Danske grænseaktivisters billede af Sydslesvig 1945-1950. 2006, 67-100.
35. Lylloff, Kirsten: Konfiskation af tysk ejendom i Sønderjylland efter 2. Verdenskrig. 2013, 211-240.
36. Mellemsgaard, Jarvin: Var en grænseændring mulig i 1946? 2001, 49-84.
37. Philipsen, Kresten: Den sønderjyske historie og nutidens politik. 2001, 9-14.
38. Redaktionen: Grænsen – det grænseoverskridende – en fælles identitet? 2001, 7-8.

39. Redaktionen: Sår, der heler langsomt. Indtryk fra debatarrangementet den 30. januar 2007 om det tyske mindretal og retsopgøret efter maj 1945. 2007, 261-276.
40. Schultz Hansen, Hans: Kontaktudvalget for det Tyske Mindretal – oprettelsen og de første år 1965-1973. 2011, 161-190.
41. Schultz Hansen, Hans: »Så har vi dem igen« – kontinuitet og brud i det tyske mindretals ledelse hen over 1945. 2014, 313-334.
42. Schultz Hansen, Hans: To drab og et attentatforsøg. Tre hændelser fra sønderjysk efterkrigstid 1945-1948. 2013, 185-210. 2014, kolofon.
43. Svensson, Bjørn: »Martyriet Sydslesvig« – en replik. 2007, 251-260. Se også: 18, 21, 33, 47, 64, 80, 85, 96.

Personallistorie

Adler Lund, Theodor, se 89.

Barfod, A., se 85.

44. *Barløse, Børge L., Henningsen, Lars N.: Børge L. Barløse, 1914-2007. Nekrolog. 2007, 277-278.*

Beyer, Andreas, se 112.

Bille, Steen Andersen, se 10.

Bonefeld, Olav J., se 110.

Boysen, Asmus, se 103.

45. *Boysen, Jes Peter, Leth Jespersen, Mikkel: Om den duelige kaptajn og skibets interesse. Et kærlighedsdrama fra Aabenraa-søfartens liv. 2013, 89-115.*

Budach, Karl, se 28.

46. *Bødiker, Alex, Bødiker, Alex: Fra prins til konge ... – et personligt strejftog gennem 1950'ernes og 1960'ernes Haderslev. 2008, 7-34.*

Carstens, Hans Jürgen, se 13.

Christiansen, Ernst, se 15.

47. *Christiansen, Folmer, Folmer Christiansens erindringer fra Højer. 2012, 171-188.*
48. *Christian X, Jespersen, Knud J.V.: Christian X og Sønderjylland. 2013, 161-184.*

Clausen, Christian, se 99.

Clausen, Frits, se 24, 25.

Corneliussen, Niels Christian, se 16.

49. *Dahl, Henrik, Dahl, Henrik: Skærbækminder. 2011, 191-212.*

Damm, Christian Hansen, se 99.

Davidson, H.C., se 15.

- Dons, Jens*, se 31.
Dons, Peter Andersen, se 31.
Duseberg, J.F., se 13.
Eckhardt, Heinrich Wollrath Christian, se 20.
50. *Egeberg Jensen, Andreas*, Sørensen, Kaj: Rektor A. Egeberg Jensen – en sønderjysk skolemand. 2001, 221-242.
Egebjærg Andersen, Jens Peter, se 42.
Ernst Günther, hertug, se 101.
Eskildsen, Claus, se 34, 43.
Feilberg, H.F., se 13.
51. *Fink, Troels*, Becker-Christensen, Henrik: Troels Fink, Aabenraa, 1912-1999. Nekrolog. 2000, 299-302.
Frank, Dorthe, se 99.
52. *Gjørup, Knud*, Gjørup, Knud: Store Dage. Oplevelser ved Genforeningen. 2010, 69-86.
Grau, Andreas, se 15.
53. *Gregersen, Hans Valdemar*, Gregersen, H.V.: Mit livslange arbejde med sønderjysk historie. 2000, 251-294.
54. *Gregersen, Hans Valdemar*, Schultz Hansen, Hans: Hans Valdemar Gregersen 1920-2006. Nekrolog. 2006, 169-171.
Graae, G.F.A., se 13.
Gunnensen, Magdalene, se 99.
Hammer, O.C., se 12.
Hansen, Andreas, se 112.
Hans den Ældre, hertug, se 79.
55. *Hanssen, H.P.*, Schultz Hansen, Hans: H.P. Hanssen i Folketinget 1924-26. 2012, 51-84.
Hanssen, H.P., se også 15.
Harbeck, Helene, se 99.
Harbeck, Johannes, se 99.
Heick, Frederik, se 56.
56. *Heick, Thorbjørn*, Heick, Thorbjørn: Jyndevad Forsøgsstation – en opvækst ved grænsen. 2009, 29-55.
57. *Hempel, Richard*, Sørensen, Frode: Richard Hempel – en sønderjysk arbejderleder mellem revolution og genforening. 2010, 153-176.
Hissel, Peter Petersen, se 99.
58. *Hoop, Horst*, Hoop, Horst: Egentlig var vi privilegerede. Lærertilv i Vollerwiek 1959-1999. 2009, 177-202.

- Hoop, Margarete*, se 58.
Hvidberg, Flemming, se 85.
Højbjerg-Christensen, A.C., se 89.
59. *Iversen, Peter Kristjan*, Henningsen, Lars N.: Peter Kr. Iversen, Aabenraa, 1914-2000. Nekrolog. 2000, 295-298.
Jacobsen, C., se 99.
Jebsen, Johann Nielsen, se 99.
Jensen, Asmus, se 42.
Johannsen, Arnold, se 117.
60. *Johannsen, Gustav*, Rasmussen, René: Gustav Johannsen i Magdeburg fæstning i 1879. 2003, 119-140.
61. *Juel Berg, Jesper*, Skov Kristensen, Henrik: Fra Aabenraa Statsskole til BOPA. Jesper Juel Bergs erindringer fra tiden 1940-1943. 2004, 7-66.
Juhl, Jens, se 99.
Jørgensen, Jørgen, se 85.
Klewing, H.A., se 13.
62. *Kloppenborg Skrumsager, Sigurd*, Skrumsager Skau, Jens: Sigurd Kloppenborg Skrumsagers oplevelser og tanker fra sin deltagelse under 1. Verdenskrig. 2013, 117-160.
Kristensen, Alfred, se 85.
Lange, Friedrich Wilhelm, se 20.
Lausten, Viggo P.J., se 31.
Leckband, Helmut, se 28.
Lemmermann, H.C.P., se 10.
Lorenzen, Hansigne, se 15.
Lythje, Hans Peter, se 31.
63. *Madsen, Peter Christensen*, Clemmensen, Finn: Peter Christensen Madsen, Løgumkloster, 1931-2005. Nekrolog. 2005, 186-187.
Mikkelsen, Anders, se 112.
Mogensen, Eiler, se 85.
Munck, F.V., se 13.
Møller, Jens, se 24.
64. *Nielsen, Flemming*, Nielsen, Flemming: Journalist i grænselandet. 2010, 115-152.
Nielsen, Frede, se 85.
Novrup, Hans, se 85.
Nøbbe, Erwin, se 110.
Oxen (Oksen), Kjeld Petersen, se 99.

65. *Pade, Johannes*, Henningsen, Lars N. (udg.): Landsbylærer i Asserballeskov og Bovrup 1750-1785 – Af Johannes Pades erindringer. 2000, 77-148.
Paludan-Müller, Svend Bartholin, se 23, 29.
Partsch, Ingeborg, se 13.
Paulsen, Jes Jensen, se 99.
Paulsen, Jørgen, se 99.
Paulsen, Lorens, se 15.
Paulsen, Nis, se 99.
66. *Perch Nielsen, Ole*, Henningsen, Lars N.: Ole Perch Nielsen, Aabenraa, 1931-2004. Nekrolog. 2004, 247-248.
Petersen, Alfred S.E., se 31.
Petersen, Annas, se 68.
Petersen, Carl, se 16.
67. *Petersen, Carsten*, En nordslesvigsk præst. Carsten Petersen 1871-1943. Ved C.C. Jessen. 2014, 369-442.
Petersen, Kristen, se 99.
68. *Petersen, Thomas*, Petersen, Thomas: Veje væk fra Tidsholm. Erindringer fra Tønder-egnen i 1950'erne. 2007, 7-68.
Plaetner, Jacob, se 13.
Pontoppidan, Erik, se 116.
Preuss, Carl Friedrich Oscar, se 20.
69. *Randel, Erik*, Randel, Erik: De fem forbandede – og alligevel gode – år. Besættelsestiden 1940-45 oplevet og husket af en dreng i alderen 8-13 år. 2014, 335-368.
Rasch, Marie, se 13.
Refslund Thomsen, Kresten, se 85.
von Renthe-Fink, Cécil, se 30.
von Rosen, Carl, se 13.
Rosenkjær, Aage, se 89.
Rosent, Viggo, se 89.
Rossen, Rasmus, se 15.
70. *Rostgaard Evald, Peder*, Rostgaard Evald, Peder: Evalds erindringer fra 1. Verdenskrig. 2011, 45-62.
71. *Runge, Johann*, Henningsen, Lars N. og Hans Schultz Hansen: Johann Runge, 1926-2014. Nekrolog. 2014, 443-445.
Sass, Wilhelmine, se 42.
Schack, O.D., se 15.

72. *Schlaikier, Hans, Brix, Johannes*: Den alternative behandler Hans Schlaikier og sygdomsbehandling i Egersund. 2012, 31-50.
Schmidt, Johan Andreas, se 16.
Schmidt, Johannes, se 85.
73. *Schmidt, Wulf Dietrich Christian, Andersen, Jakob*: Kodnavn TATE – topspionen fra Aabenraa. 2010, 7-32
74. *Schoubye, Sigurd, Lauridsen, Inger*: Sigurd Schoubye, Tønder, 1915-2000. Nekrolog. 2000, 303-305.
Schröther, Ernst Alfred, se 99.
Schødt, Lehmann Hansen, se 99.
Skovrøy, Peder A., se 15.
Svendsen, Nicolai, se 85.
Svensson, Adolph, se 15.
75. *Svensson, Inger Bjørn, Henningsen, Lars N.*: Inger Bjørn Svensson, Haderslev, 1911-2003. Nekrolog. 2003, 184-185.
de Thurah, Laurids, se 116.
Todsen, Johann, se 112.
Tofte, H.M., se 13.
Voigt, Hans Hansen, se 99.
Voss, Gustav Adolf, se 99.
Warncke, Carl, se 83.
Waschinski, Emil, se 110.
West, Axel Jürgensen, se 89.
76. *Wolf, Oluf, Andersen, Morten*: Oluf Wolf og den franske forbindelse. En sønderjysk spionagesag under 1. Verdenskrig. 2010, 33-68.

Kulturhistorie

Arkiver. Biblioteker. Pressevæsen

77. *Schultz Hansen, Hans*: Arkiver fra hertugdømmerne Slesvig og Holsten. 2001, 243-253.
 Se også: 23, 64.

Kirkehistorie

78. *Beyer, Jürgen*: Sønderborg-skipperes donationer til kirker på Gotland i første halvdel af 1700-årene. 2010, 87-114.
79. *Christensen, Mogens*: Kirketugt og menighedsdisciplinering under hertug Hans den Ældre 1544-1580. 2007, 151-196.

80. Henningsen, Lars N.: Lutherske kirker mellem dansk og tysk. Omrids af Sønderjyllands kirkehistorie efter reformationen. 2004, 133-170.
81. Henningsen, Lars N.: Værdikamp på revolutionstiden. Striden om en ny kirkeliturgi i Haderslev Provsti 1797-98. 2011, 85-127.
82. Kristensen, Laust: Træk af Burkal Sogns kirkehistorie. 2003, 141-184.
83. Skov Kristensen, Henrik: Carl Warncke: De kirkelige forhold i Ullerup sogn under Besættelsen 1940-45. 2002, 199-226.
84. Weitling, Günter: Sct. Marie kirke i Sønderborg. 2001, 85-114.
Se også: 67.

Skolehistorie

85. Nørr, Erik: Nationalpolitik og skolebyggeri 1937-70. Det særlige sønderjyske tilskud til gennemførelsen af skoleloven af 1937. 2014, 235-286.
86. Nørr, Erik: SIFU på Nordals. Lærerafskedigelserne ved Nordborg Skole i 1920'erne. 2005, 57-94.
87. Sørensen, H.E.: De tyske privatskoler i Skærbæk og Gånsager 1930-45. 2000, 191-250.
88. Sørensen, Kaj: Ordningen af det højere skolevæsen i Sønderjylland 1918-1920. 2003, 83-118.
89. Sørensen, Kaj: Stierne mellem danske og tyske groede til. De sønderjyske gymnasieskoler i nazismens skygge 1933-1945. 2007, 197-250.
Se også: 51, 58, 65.

Foreninger

90. Bolund Nielsen, Jesper: Dansk spejderarbejde i Flensborg 1919-1939 – en kastebold i grænsekampen. 2005, 95-132.
91. Schultz Hansen, Hans: Sønderjyske Årbøger 1889-2014. 2014, 7-10.
Se også: 111, 112.

Bygningskunst

92. Andresen, Hans-Günther: Hjemstavnskultur og byggeskik i Slesvig-Holsten. 2004, 213-246.

Musik

Se: 46.

Historieforskning

Se: 6, 43, 53, 91, 97, 116.

Nationale forhold. Monumenter. Symboler

93. Bak, Lars H.: Komiteen for erhvervelse af Dybbøl Skanser 1922-1924. En iscenesættelse af et dansk erindringssted. 2008, 53-102.
94. Frederiksen, Signe: »Kampen om Dybbøl har givet os dyrebare minder«. Slaget ved Dybbøl i eftertidens mindearrangementer. 2014, 91-122.
95. Steg, Kristian Jepsen: De blakkede. National indifference og neutralitet i Nordslesvig 1890 til 1940. 2004, 67-86.
96. Sørensen, H.E.: Tosprogede vej- og byskilte i Sønderjylland. En kommenteret citatmosaik fra debatten i de sønderjyske medier 2007-2008. 2008, 215-233.
97. Thaler, Peter: Mellem Slesvig og Slovenien. Subjektiv identitetsdannelse i et sammenlignende perspektiv. 2006, 101-118.
Se også: 18, 20, 34, 37, 39, 47, 85, 112.

Samfundsforhold. Økonomisk historie*Retshistorie. Forvaltning*

98. Faltings, Volkert F.: Ophævelsen af den gamle herredsforfatning på Vesterland Før og Amrum. En kongelig ordre af 1697 – dens årsager og følger. 2002, 139-168.
Se også: 32, 35, 102, 103, 104, 106, 119.

Social- og sundhedsvæsen

99. Johannsen, Andreas: Særlov for kvaksalvere i Sønderjylland 1920-1935. 2008, 145-184.
Se også: 7, 11, 17, 22, 72.

Landbrug. Skovbrug. Fiskeri

100. Bo Bojesen, Christian: Skove omkring Sønderborg. Skoven som ressource 1500-1800. 2005, 133-162.
Se også: 118.

Håndværk. Handel. Søfart. Samfærdsel. Industri

101. Bak, Lars H.: Hertug Ernst Günther og jernbanen til Gråsten. 2002, 169-198.

102. Clausen, Thomas: Kampen om tvangsmølleriets afskaffelse i hertugdømmet Slesvig 1836-1852. 2013, 7-30. 2014, kolofon.
103. Clausen, Thomas: Mølletvangens ophævelse i hertugdømmet Slesvig. 2014, 209-234.
104. Henningsen, Lars N.: Byerne i Slesvig ca. 1700-1830 – en variant af dansk købstadshistorie. 2006, 37-66.
105. Rühmann, Hans: Skibsklokken fra »Die Perle« af Flensborg. 2001, 115-126.
106. Schultz Hansen, Hans: Byerne i Slesvig ca. 1830-1914. 2007, 69-104.
107. Schultz Hansen, Hans: Den tidlige industrialisering i hertugdømmet Slesvig 1830-1864. 2006, 141-168.
Se også: 5, 10, 19, 21, 45, 78, 115.

Penge-, bank- og kreditvæsen

108. Andersen, Morten: Det nordslesvigske valutaspørgsmål 1918-20 og kronemøntens indførelse. 2002, 61-118.
109. Asmund, Mogens: Det sønderjyske pengeinstitutlandskab siden 1968. 2009, 225-266.
110. Jensen, Jørgen Steen: Sønderjyllands mønthistorie til 1864. 2002, 7-60.

Lokalhistorie. Topografi

111. *Agerskov*, Lind Haase Svendsen, Gunnar: Den gode vilje. Om planlægningen og realiseringen af Agerskov-hallen. 2002, 227-242.
112. *Brede*, Aagaard Larsen, Lisbeth: Driftige gårdmaend i Brede. De første folkelige bevægelser i Brede Sogn i slutningen af 1800-tallet. 2005, 163-185.
113. *Flensborg*, Thomsen, Merete Bo: Flensborg den 24. maj 1943. 2014, 287-312.
114. *Lø Herred*, Jacobsen, Svend: Liv og død i Lø Herred i 1635. 2011, 63-84.
115. *Rømødæmningen*, Overgaard, Anne Marie: Byggeriet af Rømødæmningen. Et spørgsmål om landvinding, beskæftigelse og national handling. 2012, 105-130.
116. *Slesvig*, Henningsen, Lars N.: Pontoppidans Danske Atlas og Slesvig. 2009, 141-176.
117. *Smedeby*, Johannsen, Arnold: Dagligliv i Smedeby under 1. Verdenskrig. 2003, 43-82.

118. *Tøndermarsken*, Eller, Søren: »Indgreb i marsklandets sjældne og særegne skønhed«. Diskussionen om afvanding og naturfredning i Tøndermarsken 1925. 2011, 9-44.
119. *Aabenraa*, Witte, Jørgen: Aabenraa købstads skrå – dens tilblivelse og alder. 2014, 169-208.

Se også:

Abild 85.	Højer 47.
Adsbøl 85.	Høruphav 27.
Amrum 98.	Kollund 85.
Arnkiel 18.	Løgumkloster 42.
Asserballeskov 65.	Magstrup 67.
Bovrup 65.	Møgeltønder 85.
Burkal 82.	Nordborg 86.
Diernæs 76.	Sehested 9.
Dybbøl 18, 93, 94.	Skodborg 85.
Dyrhave 45.	Skærbæk 49, 87.
Egersund 72.	St. Jyndevad 56.
Emmerlev 5.	Sønderborg 20, 57, 69, 78, 84.
Felsted 3.	Tidsholm 68.
Flensborg 13, 67, 90.	Tinglev 42.
Før 98.	Tønder 14.
Gallehus 67.	Ullerup 83.
Gråsten 85.	Vollerwiek 58.
Gånsager 87.	Ærø 1.
Haderslev 46.	Aabenraa 61.

Arkiver, museer og forskningsinstitutioner. Årsberetninger

Arkiver

120. Archiv der deutschen Volksgruppe. Ved Frank Lubowitz. 2000, 356-357. 2001, 308-309. 2002, 291. 2003, 236-238. 2004, 311-312. 2005, 225-226. 2006, 209-210. 2007, 304-305. 2008, 258. 2009, 303-304. 2010, 218-219. 2011, 257. 2012, 229. 2013, 285. 2014, 486.
121. Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Ved Lars N. Henningsen. 2000, 352-354. 2001, 304-305. 2002, 284-286. 2003, 261-262. 2004, 335-337. 2005, 251-253. 2006, 241-242. 2007, 344-345. 2008, 293-294. 2009, 335-337. 2010, 258-260. 2011, 305-306. 2012, 271-273. Ved Mogens Rostgaard Nissen. 2013, 311-312. 2014, 509-511.

122. Haderslev Byhistoriske Arkiv. Ved Bent Vedsted Rønne. 2004, 316-318. 2005, 230-232. 2006, 217-219.
123. Historisk Arkiv for Haderslev Kommune. Ved Bent Vedsted Rønne. 2007, 312-314. 2008, 265-266.
124. Landsarkivet for Sønderjylland. Ved Hans Schultz Hansen. 2000, 351-352. 2001, 303-304. 2002, 283-284. 2003, 251-253. Ved Steen Ousager. 2004, 325-328. 2005, 240-243. 2006, 228-232. 2007, 340-344. 2008, 290-293. 2009, 331-335. 2010, 254-258. Ved Hans Schultz Hansen. 2011, 302-305. 2012, 269-271. 2013, 309-310. 2014, 506-508.

Museer

125. Danevirkegården. Museet ved Danevirke. Ved Nis Hardt. 2000, 377-378. 2001, 327-328. 2002, 313-314. 2003, 238-240. 2004, 312-313.
126. Danevirke Museum. Ved Nis Hardt. 2008, 259-261. 2009, 304-306. 2010, 220-224. 2011, 257-263. 2012, 229-233. 2013, 285-287. 2014, 486-489.
127. Danevirke Museum – Sydslesvigsk Forening. Ved Nis Hardt. 2005, 226-228. 2006, 210-214. 2007, 305-310.
128. Deutsches Museum Nordschleswig. Ved Günter Weitling. 2000, 357-359. 2001, 306-308. 2002, 288-291. 2003, 240-241. 2004, 313-314. Ved Immo Doege. 2005, 228. 2006, 214-215. Ved Ruth Clausen. 2007, 310-311. 2008, 261-262. 2009, 306. 2010, 224-225. 2011, 263-264. Ved Hauke Grella. 2012, 233-235. 2013, 287-288. 2014, 489-490.
129. Deutsches Schulmuseum für Nordschleswig. Ved Immo Doege. 2008, 262-263. 2009, 306-308. 2010, 225-227. 2011, 264-265. 2012, 235-236. Ved Hauke Grella. 2013, 289-290., 2014, 490.
130. Frøslevlejrens Museum. Ved Henrik Skov Kristensen. 2000, 375-377. 2001, 326-327. 2002, 311-313. 2003, 241-244. 2004, 314-316. 2005, 228-230. 2006, 215-217. 2007, 311-312. 2008, 263-265. 2009, 308-309. 2010, 227-228. 2011, 265-267. 2012, 236-237. 2013, 289-291., 2014, 491-492.
131. Haderslev Museum, Ehlers Lertøjssamling, Slesvigske Vognsamling, Museet i Hjemsted Oldtidspark og Konserveringsværkstedet i Gram. Ved Orla Madsen. 2003, 245-250. 2004, 318-323. 2005, 232-238. 2006, 219-225.
132. Haderslev Museum, Ehlerssamlingen og Museet i Hjemsted Oldtidspark. Ved Lennart S. Madsen. 2002, 291-296.

133. Haderslev Museum og Museet i Hjemsted Oldtidspark. Ved Orla Madsen. 2000, 359-363. 2001, 309-312.
134. Midtsønderjyllands Museum. Ved Flemming Roth. 2003, 253-256. 2006, 232-233.
135. Midtsønderjyllands Museum og Gram Lergrav. Ved Flemming Roth. 2000, 373-375. 2001, 323-326. 2002, 308-310. 2004, 328-329. 2005, 243-244.
136. Museet på Sønderborg Slot. Ved Thorkild Kjærgaard og John Pedersen. 2000, 367-370. Ved Thorkild Kjærgaard og Thomas Lyngbye. 2001, 316-320. Ved Peter Dragsbo og Thomas Lyngbye. 2002, 299-304. Ved Peter Dragsbo. 2003, 256-261. 2004, 329-335. 2005, 244-251. 2006, 233-240.
137. Museum Sønderjylland. Ved Orla Madsen. 2007, 314-338. 2008, 266-288. 2009, 309-330. 2010, 228-253. 2011, 267-301. 2012, 238-268. 2013, 291-308. Ved Henrik Schou. 2014, 492-504.
138. Tønder Museum med Drøhses Hus og Højer Mølle- og Marsk-museum. Ved Inger Lauridsen. 2000, 371-373. 2001, 320-323. 2002, 304-308. 2003, 262-266. 2004, 337-341. 2005, 253-255. 2006, 242-245.
139. Aabenraa Museum og Jacob Michelsens Gård. Ved Birgitte Kragh. 2000, 363-366. 2001, 313-316. Ved Hanne Christensen. 2002, 296-299. 2003, 233-236. 2004, 341-344.
140. Aabenraa Museum/Sønderjyllands Søfartsmuseum. Ved Per Brinkmann. 2005, 255-257. Ved Asser Amdisen. 2006, 246-248.

Forskningsinstitutioner

141. Historische Forschungsstelle der deutschen Volksgruppe. Ved Frank Lubowitz. 2000, 356-357. 2001, 308-309. 2002, 291. 2003, 236-238. 2004, 311-312. 2005, 225-226. 2006, 209-210. 2007, 304-305. 2008, 258. 2009, 303-304. 2010, 218-219. 2011, 257. 2012, 229. 2013, 285. 2014, 486.
142. Institut for Grænseregionsforskning. Ved Jørgen Kühl. 2000, 354-356. 2001, 305-306. 2002, 286-288. 2003, 250-251. 2004, 323-325.
143. Institut for Grænseregionsforskning. Syddansk Universitet. Ved Jørgen Kühl. 2005, 238-240. 2006, 226-228. Ved Martin Klatt. 2007, 338-340. 2008, 288-290. Ved Elisabeth Vestergaard. 2009, 330-331. 2010, 253-254. 2011, 301-302. 2012, 268-269. 2013, 308-309. 2014, 505-506.

144. Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Ved Lars N. Henningsen. 2000, 352-354. 2001, 304-305. 2002, 284-286. 2003, 261-262. 2004, 335-337. 2005, 251-253. 2006, 241-242. 2007, 344-345. 2008, 293-294. 2009, 335-337. 2010, 258-260. 2011, 305-306. 2012, 271-273. Ved Mogens Rostgaard Nissen. 2013, 311-312. 2014, 509-511.
145. Studiecetrum for Sønderjyllands Historie i Aabenraa. Ved Hans Schultz Hansen. 2014, 508-509.

Fra den lokalhistoriske arbejdsmark i Sønderjylland

Historisk Samfund for Sønderjylland

146. Historisk Samfund for Sønderjylland. Årsberetning. Ved Lars N. Henningsen. 2000, 379-386. 2001, 329-336. 2002, 315-323. 2003, 267-275. 2004, 345-351. Ved Hans Schultz Hansen. 2005, 258-266. 2006, 249-256. 2007, 346-352. 2008, 295-301. 2009, 338-346. 2010, 261-267. 2011, 307-315. 2012, 274-280. 2013, 313-320. 2014, 512-520.
147. Kredsene i Historisk Samfund for Sønderjylland. Årsberetninger. 2000, 386-388. 2001, 336-338. 2002, 323-325. 2003, 275-278. 2004, 351-354. 2005, 266-268. 2006, 257-259. 2007, 352-354. 2008, 301-303. 2009, 347-349. 2010, 267-270. 2011, 315-318. 2012, 280-283. 2013, 320-322. 2014, 520-523.
148. Historisk Samfund for Sønderjyllands styrelse. 2000, 422-423. 2001, 371-372. 2002, 357-358. 2003, 313-314. 2004, 389-390. 2005, 306-307. 2006, 296-297. 2007, 390-391. 2008, 312-313. 2009, 357-358. 2010, 279-280. 2011, 328-329. 2012, 293-294. 2013, 331-333. 2014, 530-532.
149. Kredsudvalg. 2000, 423-424. 2001, 372-373. 2002, 359-360. 2003, 315-316. 2004, 391-392. 2005, 308-309. 2006, 298-299. 2007, 392-393. 2008, 314-315. 2009, 359-360. 2010, 281-282. 2011, 330-331. 2012, 295-296. 2013, 333-334. 2014, 532-533.
150. Regnskab for Historisk Samfund for Sønderjylland. 2000, 425-426. 2001, 374-375. 2002, 361-362. 2003, 317-318. 2004, 387-388. 2005, 310-311. 2006, 300-301. 2007, 394-395. 2008, 316-317. 2009, 361-362. 2010, 283-284. 2011, 332-333. 2012, 297-298. 2013, 335-336. 2014, 534-535.
151. Nyeste udgivelser fra Historisk Samfund for Sønderjylland. 2009, 363-368. 2010, 285-287. 2011, 334-336. 2012, 299-303. 2014, 575-576.

Andre landsdelsdækkende foreninger og arkiver. Årsberetninger

152. Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig. 2000, 390-391. 2002, 327-328. 2003, 281-282. 2004, 356. 2005, 270-271. 2006, 262. 2007, 255.
153. Historisk Samfund for Als og Sundeved. 2000, 391. 2001, 341. 2002, 328. 2003, 282. 2004, 356. 2005, 271. 2006, 263. 2007, 355.
154. Hjemmeværnsregion III's historiske udvalg. 2000, 391. 2002, 328. 2003, 282. 2004, 357.
155. Institut for Sønderjysk Lokalhistorie. Den lokalhistoriske konsulent. 2000, 389-390. 2001, 339-340. 2002, 326-327. 2003, 279-281. 2004, 355-356. 2005, 269-270. 2006, 260-262.
156. Lokalhistoriske arkiver og samlinger i Sønderjylland (LASS). 2000, 388-389. 2001, 339. 2002, 325-326. 2003, 278-279.
157. Slægtshistorisk Forening Sønderjylland. 2000, 391. 2001, 341. 2002, 328. 2003, 282. 2004, 357. 2005, 271. 2006, 263. 2007, 355.

Lokalhistoriske foreninger og arkiver

158. Beretninger fra de enkelte foreninger og arkiver, ordnet efter kommuner. 2000, 391-414. 2001, 342-364. 2002, 328-349. 2003, 282-305. 2004, 357-379. 2005, 271-297. 2006, 263-288. 2007, 355-381.

Årsskrifter og periodica

159. Oversigt over årsskrifter og periodica, udgivet af de lokalhistoriske foreninger, museer og arkiver. 2000, 415-421. 2001, 365-370. 2002, 350-356. 2003, 306-312. 2004, 380-386. 2005, 298-305. 2006, 289-295. 2007, 382-389. 2008, 304-311. 2009, 349-356. 2010, 270-278. 2011, 318-327. 2012, 284-292. 2013, 322-330. 2014, 523-529.

Diverse

160. Forfatterliste. 2000, 306. 2001, 254. 2002, 243-244. 2003, 187-188. 2004, 249-250. 2005, 188-189. 2006, 172-173. 2007, 303. 2008, 257. 2009, 301-302. 2010, 216-217. 2011, 255-256. 2012, 227-228. 2013, 283-284. 2014, 484-485.
161. Indholdsfortegnelse 2000-2014. Ved Hans-Ole Mørk. 2014, 536-574.
162. Nyt legat for slægtsforskning. 2001, 376.

Anmeldelser

163. 600 Spørgsmål om grænselandet (Lars Aagaard). 2006, 174.

164. Abrahamse, Jan, Marieke Bemelman, Martin Hillenga, John Frederiksen og Morten Hahn-Pedersen (red.): Vadehavet. Portrætter af et kulturlandskab. En kulturhistorisk rejse langs Vadehavskysten i Danmark, Tyskland og Holland (H.E. Sørensen). 2006, 204-205.
165. Adriansen, Inge: Erindringssteder i Danmark. Monumenter, mindesmærker og mødesteder (Jens Toftgaard). 2011, 216-219.
166. Adriansen, Inge: Første verdenskrig i mikroperspektiv. Maria Gørrigsens åbenbaringer (Kim Hansen). 2004, 251-252.
167. Adriansen, Inge: Nationale symboler i Det Danske Rige 1830-2000 (Frank Lubowitz). 2004, 252-254.
168. Adriansen, Inge: De Slesvigske Krige I kulturlandskabet I Sønderjylland (Signe Frederiksen) 2014, s. 446-447.
169. Adriansen, Inge: Smag på Sønderjylland. Madkultur uden grænser (Else-Marie Boyhus). 2013, s. 245-246.
170. Adriansen, Inge og Jens Ole Christensen: Anden Slesvigske Krig 1864, forhistorie, forløb og følger (Jens Lei Wendel-Hansen). 2014, s. 448-450.
171. Adriansen, Inge og Immo Doege: Dansk eller tysk? Agitation ved folkeafstemningerne i Slesvig 1920 (H.E. Sørensen). 2011, 215-216.
172. Adriansen, Inge og Matthias Scharthl: Erindringssteder nord og syd for grænsen/Erinnerungsorte nördlich und südlich der Grenze (Gerret Liebing Schlaber). 2006, 174-176.
173. Adriansen, Inge og Peter Dragsbo: Fem Fyrsteslotte. Sønderborg, Nordborg, Augustenborg, Gråsten og Glücksborg (Mikkel Leth Jespersen). 2012, 192-193.
174. Adriansen, Inge og Lorenz P. Christensen: Kirkerne på Als og Sundeved (Jens Bruun). 2013, s. 241-243.
175. Adriansen, Inge og Birgit Christensen (udg.): Et kristeligt, kongeligt, fyrsteligt fangenskab. Regnskaber fra Sønderborg Slot fra Christian 2.s tid (Axel Johnsen). 2006, 185-187.
176. Adriansen, Inge og Peter Dragsbo: Lokal-, regional- og righistorie gennem 100 år. Historisk Samfund for Als og Sundeved & Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot 1908-2008 (Jacob Knudsen). 2010, 177-178.
177. Adriansen, Inge og Mikkel Leth Jespersen (red.): Skurke og helte i Sønderjyllands historie (Peter Fransen). 2013, s. 243-244.

178. Adriansen, Inge og Hans Schultz Hansen (red.): Sønderjyderne og den store krig 1914-1918 (Jens Ole Christensen). 2007, 297-298.
179. Adriansen, Inge, Elsemarie Dam-Jensen og Lennart S. Madsen (red.): Sønderjylland A-Å (Knud J.V. Jespersen). 2012, 189-192.
180. Adriansen, Inge og Karen Margrethe Pedersen: Sønderjyllandsbilleder eller selvportrætter? Sønderjyske Museer 2005-2007 (Tine Enger). 2008, 234-235.
181. Albæk, Ann Merete, Torben A. Vestergaard og Lieselotte Eick-Rühmann: Industrielandskabet omkring Cathrinesminde Teglværk (Anja Hoffmann). 2013, s. 246-248.
182. Albæk, Ann Merete og Torben Vestergaard (red.): Industrielandskabet omkring Danfoss (Kristine Holm-Jensen). 2012, 193-195.
183. Alnor, Peter Christian: In Schleswig zu Hause. Der rote Mantel von Bülderup (Jørn Buch). 2004, 254-258.
184. Alving, Theodor: Slip dyrene fri i Zoologisk Have: direktør Alvings erindringer 1925-1942. Tre ripensere. Redigeret af Birgit Åbom. [Side 55-70] (Preben Sørensen). 2009, 267.
185. Andersen, Erik Skifter: Registrant over ejendomme i Aabenraa 1700-1920 (Britta Bargfeldt). 2012, 195-196.
186. Andersen, Morten: Den følte grænse. Slesvigs deling og genopbygning 1918-1933 (Steen Bo Frandsen). 2010, 178-179.
187. Andersen, Morten: De mange muligheders land – Sønderjyllands Erhvervsråd og egnsudviklingens historie 1945-1975 (Andreas P. Cornett). 2013, s. 248-250.
188. Appel, Charlotte og Ning de Coninck-Smith (red.): Dansk skolehistorie. Hverdag, vilkår og visioner gennem 500 år. Bind 1: Da læreren holdt skole. Tiden før 1780. Bind 2: Da skolen tog form. 1780-1850. Bind 3: Da skolen blev sat i system. 1850-1920 (Lars N. Henningsen). 2014, s. 450-455.
189. Archivführer Schleswig-Holstein. Archive und ihre Bestände (Lars N. Henningsen). 2012, 197-198.
190. Arents, Ute og Silke Eisenschmidt: Die Gräber von Haithabu, Band 1-2 (Die Ausgrabungen in Haithabu, 15. Band) (Bjørn Poulsen). 2011, 219-221.
191. Balle, Søren og Niels Geert Bolwig: Christian III's Rentemesterregnskaber (Lars N. Henningsen). 2001, 256-258.
192. Berg, Jens A.: Fanget på Østfronten. Tvunget i tysk uniform (Martin Bo Nørregård). 2011, 221-222.

193. Beyer, Jürgen og Johannes Jensen (udg.): Sankt Petri Kopenhagen 1575-2000, 425 Jahre Geschichte deutsch-dänischer Begegnung in Biographien. Medforfatter: Hans Munk Hansen (Hans Kargaard Thomsen). 2002, 245.
194. Bjerre, Karen og Lisbeth Kiil (red.): Sanghåndbogen. Artikler om 250 højskolesange (Inge Adriansen). 2000, 335-336.
195. Blønd, Birte: Grænsegænger (Lone Anker Jakobsen). 2004, 258-260.
196. Blønd, Birte: Skillelinier (Lone Anker Jakobsen). 2004, 258-260.
197. Bracke, Niels: Die Regierung Waldemars IV. Eine Untersuchung zum Wandel von Herrschaftsstrukturen im spätmittelalterlichen Dänemark (Henrik Lerdam). 2000, 307-308.
198. Buch, Jørn: Synnejysk historie. Sønderjyllands historie fortalt for børn og voksne (Preben Sørensen). 2006, 176.
199. Buck, Anne, Lena Bonhoff, Ruth Clausen og René Rasmussen: På sporet af mindretalslivet 2009-10 (Morten Andersen). 2013, s. 250-252.
200. Buk-Swienty, Tom: 1864 i billeder (René Rasmussen). 2012, 198-199.
201. Buk-Swienty, Tom: Dommedag Als – 29. juni 1864 (René Rasmussen). 2010, 179-181.
202. Buk-Swienty, Tom: Slagtebænk Dybbøl. 18. april 1864. Historien om et slag (René Rasmussen). 2009, 267-268.
203. Bünsche, Bernd: Das Goschhof-Retabel in Schleswig. Ein Werk des Hans Brüggemann (Sissel F. Plathe). 2006, 176-177.
204. Bøytler, Jørgen og Jørgen Toft Jessen: Christiansfeld. Livet og husene (Peter Dragsbo). 2006, 177-179.
205. Christensen, Claus Bundgård: Danskere på Vestfronten 1914-1918 (H.E. Sørensen). 2010, 181-183.
206. Christensen, Claus Bundgaard og Martin Bo Nørregård: Verdenskrigens danske billeder. 1914-1918 (Mogens Rostgaard Nissen). 2013, s. 252-253.
207. Christiansen, Arthur: Die Reproduktion der dänischen Minderheit im 21. Jahrhundert zwischen Kultur, Tradition und Gemeinschaftsglauben (Gerret Liebing Schlaber). 2010, 183-185.
208. Clausen, Kirsten H. og Torben A. Vestergaard (red.): Flensborgsten – om murstensformater, teglhandel og arkitektur (Povl Leckband). 2011, 223-225.

209. Cöppicus-Wex, Bärbel: Die Dänisch-Deutsche Presse 1789-1848. Presselandschaft zwischen Ancien Régime und Revolution (Juliane Engelhardt). 2004, 260-263.
210. Dagbøger fra Sydslesvig 1999 udgivet ved Lars N. Henningsen (Inge Adriansen). 2000, 309-313.
211. Dahlbom, Mats, Lars Dahlbom og Sven Dahlbom: Spelet om Schleswig-Holstein. Ett omstritt områdes historia (Harald Wolbersen). 2009, 269-270.
212. Dalgård, Sune: Kanslere og kancellier især »tyske« i Danmark og Holsten hen imod enevælden (Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt). 2005, 191-192.
213. Danielsen, Niels-Birger: Werner Best (Mogens Rostgaard Nielsen). 2014, s. 455-457.
214. Danker, Uwe og Astrid Schwabe: Schleswig-Holstein und der Nationalsozialismus (Henrik Lundtofte). 2006, 196-197.
215. Dansk-tyske spor i det gamle hertugdømme Slesvig. Et grænseoverskridende skoleprojekt. Udgivet af formanden for den slesvig-holstenske landdag (Martin Klatt). 2006, 179-180.
216. Dehn-Nielsen, Henning: Sønderjylland (H.E. Sørensen). 2002, 275-279.
217. Demokratische Geschichte. Jahrbuch für Schleswig-Holstein 12. Udg. af Gesellschaft für Politik und Bildung Schleswig-Holstein e.V. (Martin Klatt). 2000, 313-314.
218. Demokratische Geschichte. Jahrbuch für Schleswig-Holstein 18. Udg. af Gesellschaft für Politik und Bildung Schleswig-Holstein e.V. (Morten Andersen). 2008, 235-237.
219. Detering, Heinrich, Maren Ermisch og Peter Nicolaisen (udg.): Klangraum. Erzählungen aus Schleswig-Holstein. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart (H.E. Sørensen). 2014, s. 480-482.
220. Dragsbo, Peter (red.): Christian III og Dronning Dorotheas anetavler i Sønderborg Slotskirke (Birgitte Bøggild Johannsen og Hugo Johannsen). 2011, 225-228.
221. Dragsbo, Peter (udg.): Haus und Hof in Nordschleswig und Nordeuropa (Steen Bo Frandsen). 2009, 270-271.
222. Dragsbo, Peter: Lucas Cranachs portræt af Christian II på Sønderborg Slot (Birgit Jenvold). 2013, s. 253-254.
223. Dragsbo, Peter og Helle Ravn: Jeg en gård mig bygge vil – der skal være have til (Hanne Christensen). 2002, 245-249.

224. Dreyer-Eimbcke, Oswald: 400 Jahre Johannes Mejer (1606-1674). Der grosse Kartograph aus Husum (Lars N. Henningsen). 2007, 279-280.
225. Eisenschmidt, Silke: Grabfunde des 8. bis 11. Jahrhunderts zwischen Kongeå und Eider. Zur Bestattungssitte der Wikingerzeit im südlichen Altdänemark (Anne Pedersen). 2005, 195-198.
226. Engelhardt, Julie: Borgerskab og fællesskab. De patriotiske selskaber i den danske helstat 1769-1814 (Lars N. Henningsen). 2011, 228-229.
227. Ethelberg, Per, Erik Jørgensen, Dirk Meier og David Robinson: Det Sønderjyske Landbrugs Historie, bind 1. Sten- og Bronzealder (Steen Wulff Andersen). 2001, 258-261.
228. Ethelberg, Per, Nis Hardt, Bjørn Poulsen og Anne Birgitte Sørensen: Det Sønderjyske Landbrugs Historie, bind 2. Jernalder, Vikingetid og Middelalder (Jytte Ringtved). 2005, 193-195.
229. Faber, Søren, Marie Michala Schulz og Marie Sørensen: Daniel Bølling. Dagbøger 1848-1851 (Axel Johnsen). 2002, 249-251.
230. Fenger, Thomas Uhre: Efterårsgensyn. Tidsbilleder fra drenge- og ungdomsårene på Aabenraa-egnen i 1950'erne og 1960'erne (Preben Sørensen). 2005, 198-199.
231. Fiebig, Eva Susanne og Jan Schlürmann (udg.): Handbuch zur nordelbischen Militärgeschichte. Heere und Kriege in Schleswig, Holstein, Lauenburg, Eutin und Lübeck, 1623-1863/67 (Lars N. Henningsen). 2011, 229-231.
232. Fink, Troels: Båndene bandt. Forbindelsen over Kongeåen 1864-1914, I-II (Hans Schultz Hansen). 2000, 314-316.
233. Fink, Troels: Forhandlingerne mellem Danmark og Tyskland i 1955 om de slesvigske Mindretal (Martin Klatt). 2002, 251-254.
234. Fischer, C.C.: Livserindringer. Ved Mikkel Leth Jespersen (Knud Madsen). 2011, 213-215.
235. Flensburg in Bild und Wort. Von den Anfängen bis zum 20. Jahrhundert (Gerret Liebing Schlaber). 2004, 265-267.
236. Flott, Søren: Danskeren, der ville dræbe Hitler – en biografi om Jens Peter Jessen (H.E. Sørensen). 2013, s. 255-256.
237. Frandsen, Steen Bo: Holsten i Helstaten. Hertugdømmet inden for og uden for det danske monarki i første halvdel af 1800-tallet (Andrea Graw-Teebken). 2009, 271-273.
238. Frost, Søren J.C.: Fædrelandskærlighed – i landsoldaters breve fra krigen 1848-51? (Hans Schultz Hansen). 2009, 273-274.

239. Furdal, Kim: Fra preussiske landkommuner til danske sognekommuner (Annette Østergaard Schultz). 2001, 261-265.
240. Furdal, Kim (red.): Kulturmiljøer og kulturhistoriske enkeltlementer i Sønderjylland – en redegørelse (H.E. Sørensen). 2002, 275-279.
241. Furdal, Kim og Katrine Kampe: Billeder af Sønderjyllands historie; billedsalen på Folkehjem (Axel Johnsen). 2003, 191-193.
242. Furdal, Kim og Jane Nissen: Postkort og byudvikling – Aabenraa på postkort 1890-1945 (Britta Bargfeldt). 2011, 231-232.
243. Furdal, Kim m.fl. (red.): Velfærdstider og kulturarv – set fra Sønderjylland (Morten Andersen). 2011, 233-235.
244. Futtrup, Birgitte Vestergaard, Gerret Liebing Schlaber og Hans Schultz Hansen: Landsarkivet for Sønderjylland. En arkivoversigt (Uffe Barsballe Thyssen). 2003, 214-216.
245. Glebe-Møller, Jens: I kamp mod dumhed og hykleri. Om oplysningsmanden general W.H. von Schmettau (Lars N. Henningesen). 2012, 199-201.
246. Gormsen, Jakob: Nøglen til S. Nicolai kirke, Aabenraa. En brugsog billedbog (Jens Bruun). 2002, 254-257.
247. Gram-Skjoldager, Karen: Grænsen ligger fast! Det sønderjyske spørgsmål i dansk udenrigs- og indenrigspolitik 1920-1940 (Axel Johnsen). 2006, 182-183.
248. Hagelstein, Karl-Otto: Die Erbensprüche auf die Herzogthümer Schleswig und Holstein 1863/64 (Claus Bjørn). 2004, 272-273.
249. Hahnemann, Steffen: Middelalderens selvejere i det danske Østersøområde. På sporet af lægsopbygningen bag skibsledingen (Tenna R. Kristensen). 2010, 186-187.
250. Hamer, Kurt: Landespolitiker und Grenzlandbeauftragter. Udgivet af Uwe Danker og Eva Nowotny (Martin Klatt). 2004, 274-276.
251. Hammelev, Leif: 1864 – Den dansk-tyske krig 1864 i samtidens tredimensionale fotografier og øjenvidners tekst (Peter Randløv). 2008, 237-238.
252. Hansen, Gynther: Det var så det; barndomserindringer fra grænselandet (Niels Kragh-Nielsen). 2003, 197-199.
253. Hansen, Gynther: Endnu et bette nyk. Erindringer fra efterkrigstiden (Jesper Bolund Nielsen). 2004, 276-277.
254. Hansen, Jürgen: Brandbekæmpelse på Broagerland – fra 1796 til 1980 – fra love og forordninger til praktisk brandbekæmpelse (Kim Furdal). 2011, 235-236.

255. Hansen, Jürgen: Claus Hinrich Clausen, Broager Mølle. Virksomheden og slægten (Anne Marie Overgaard). 2014, s. 455-458.
256. Hansen, Karin: Der Flecken Wyk auf der Insel Föhr. Ein Beitrag zur Geschichte der Bebauung des Fleckens und seiner Bewohner von 1700 bis 2000 (Martin Rheinheimer). 2011, 237-238.
257. Hansen, L.H.: Amtsbanerne på Als 1898-1933 (Lars Holmgaard Bak). 2009, 274-275.
258. Hansen, Lorens: Grøngård. Jagtslot, kancelligods, udstykning. Beskrivelse af landbrugsudviklingen og oplysninger om befolkningen år 1700-1950 (Carsten Porskrog Rasmussen). 2010, 187.
259. Hansen, Lorens: MARSKEN VED TØNDER – Digebygning og afvandning (Søren Eller). 2014, s. 458-460.
260. Helleberg, Maria: Kærlighedsbarn (Mikkel Venborg Pedersen). 2003, 203-205.
261. Hellmuth Andersen, H.: Til hele rigets værn. Danevirkes arkæologi og historie (Nis Hardt). 2005, 199-200.
262. Henningsen, Lars N. (udg.): Bonn-erklæringen og de unge. Elevberetninger fra Duborg-Skolen 2005 (Martin Klatt). 2005, 190-191.
263. Henningsen, Lars N. (udg.): Da Sydslesvig gik af lave. Erindringer fra sindelagsskiftets år (Peter Thaler). 2004, 263-265.
264. Henningsen, Lars N. (red.): Grænselandshistorie gennem 40 år (Jørgen Kühl). 2004, 271-272.
265. Henningsen, Lars N. (red.): Sct. Nicolai kirke I Aabenraa, en bykirke gennem 750 år (Jens Bruun). 2002, 254-257.
266. Henningsen, Lars N. (red.): Sydslesvigs danske historie, 2. rev. udgave (Karen Gram-Skjoldager). 2011, 238-239.
267. Henningsen, Lars N.: Sydslesvig-ungdom på danske efterskoler – før og nu (John Østergaard). 2007, 280-282.
268. Henningsen, Lars N. og Johan de Mylius: Hver elsker sin farve/ Jeder liebt seine Farbe: hertugdømmerne og H.C. Andersen. Die Herzogtümer und Hans Christian Andersen (Jens Andersen). 2006, 183.
269. Henningsen, Lars N. (udg.)/Broder Schwensen (Hg.): I venskab og tillid. Istedløvens tilbagevenden til Flensborg i 2011/In Freundschaft und Vertrauen. Die Rückkehr des Istedt-Löwen nach Flensburg 2011 (Inge Adriansen). 2012, 201-203.
270. Henningsen, Lars N. og Johann Runge: Sprog og kirke. Dansk gudstjeneste i Flensborg 1588-1921 (Carsten Bach-Nielsen). 2007, 282-285.

271. Hermansen, Karsten: Kongeblood og fyrstedrømme. Portræt af hertug Hans den Yngre (Mogens Christensen). 2007, 285-287.
272. Herreborg Thomsen, Birgitte: Danske sydslesvigske soldater i Danmark 1940-45 (Ole Drostrup). 2004, 277-279.
273. Herreborg Thomsen, Birgitte og Henrik Skov Kristensen (red.): Sønderjylland i 1933 (Karen Gram-Skjoldager). 2010, 211-213.
274. Historischer Atlas Schleswig-Holstein 1867 bis 1945. Udg. af Ingwer Ernst Momsen, Eckart Dege, Ulrich Lange. Bearbeitet von Jürgen H. Ibs, Björn Hansen, Olav Vollstedt, unter Mitwirkung von Walter Asmus, Martin Klatt, Erwin Raeth (Gerret Liebing Schlaber). 2002, 259-261.
275. Historischer Atlas Schleswig-Holstein seit 1945. Udg. af Ulrich Lange, Ingwer Mommsen, Eckart Dege og Hermann Achenbach (Gerret Schlaber). 2000, 317-319.
276. Holden Jensen, H.H.: Kampen ved skanse V den 18. april 1864 – som oplevet af tre der deltog (Axel Johnsen). 2002, 257-259.
277. Holm, Gretelise: Under fuld bedøvelse (Birte Blønd). 2006, 184-185.
278. Hornemann, Jørgen: Danmarks statsmand. A.P. Bernstorff og hans samtid (Lars N. Henningsen). 2001, 265-267.
279. Hünninger, Dominik: Die Viehseuche von 1744-52. Deutungen und Herrschaftspraxis in Krisenzeiten (Carsten Porskrog Rasmussen). 2011, 239-240.
280. Haase, Ingolf: Rigets feltherre Hans Schack 1609-1676 (Carsten Porskrog Rasmussen). 2010, 187-188.
281. Ibs, Jürgen H., Eckart Dege og Henning Unverhau (udg.): Historischer Atlas Schleswig-Holstein, Band 3: Vom Mittelalter bis 1867 (Lars N. Henningsen). 2005, 200-202.
282. Jacobsen, Anne Marie og Birgit Weitling: Fattiggårde på landet i Sønderjylland. Menneskeliv i samfundets udkant (Gerret Liebing Schlaber). 2008, 240-241.
283. Jacobsen, Svend: Løgumkloster Birks tingbøger 1631-73. De bevarede årgange i uddrag (Jørgen Mikkelsen). 2011, 241-242.
284. Jahnke, Carsten og Jes Fabricius Møller (udg.): 1864 – og historiens lange skygger/1864 – und der lange Schatten der Geschichte. Den dansk-østrigske-preussiske krig i 1864 og dens betydning i dag/Der »österreichisch-preussische-dänische Krieg von 1864 und seine Gegenwartsbedeutung (René Rasmussen). 2012, 203-206.

285. Jebsen, Nina: Vær tro! Agitation ved folkeafstemninger i Europa 1920-1921 (Morten Andersen). 2012, 206-207.
286. Jensen, Bent: Bjørnen og haren. Sovjetunionen og Danmark 1945-1965 (Martin Klatt). 2000, 320-322.
287. Jespersen, Knud J.V.: Rytterkongen. Et portræt af Christian 10. (Axel Johnsen). 2009, 275-276.
288. Jespersen, Knud J.V.: Vejen hjem. Sønderjyske skæbner 1864-1920 (René Rasmussen). 2013, s. 257-259.
289. Jespersen, Knud J.V., Carsten Porskrog Rasmussen, Hanne Raabyemagle og Poul Holstein: Moltke. Rigets mægtigste mand (Lars N. Henningsen). 2010, 188-191.
290. Jessen, C.C.: Biskop i grænselandet. Theodor Kaftan 1847-1932 (Eberhard Harbsmeier). 2009, 276-278.
291. Johannsen-Bojsen, Karin: Sydslesvigkvinde. Et voksenliv mellem to kulturer i årene 1954-2004 (Lars N. Henningsen). 2009, 278-280.
292. Johannsen-Bojsen, Karin: Sydslesvigpige. En opvækst mellem to kulturer i årene 1936-1954 (Birte Blønd). 2005, 202-204.
293. Johnsen, Axel: Dannevirkemænd og Ejderfolk. Den grænsepolitiske opposition i Danmark 1920-1940 (Broder Schwensen). 2005, 204-207.
294. Johnsen, Axel og Birgitte Thomsen (red.): 19 myter i Sønderjyllands historie (Anders Monrad Møller). 2003, 189-191.
295. Johnsen, Axel og Henrik Mehl (red.): Århundredets genstande (Jørn Buch). 2001, 267-270.
296. Jordt Jørgensen, Peter: Christian 2. Mellem middelalder og renaissance (Axel Johnsen). 2006, 185-187.
297. Just, Flemming og Poul-Erik Thomsen: Den tavse tragedie. Katastrofen 8. juli 1959 på Haderslev Dam (Hans Christian David- sen). 2010, 193-194.
298. Kaptajn Hans Bruhns erindringer. Tekst og indhold bearbejdet af Karen Harder Lildholdt og Claus Lildholdt (Britta Bargfeldt). 2010, 194-195.
299. Kelm, Bert: Rømø – et vesterhavspræget samfund. Bind I. Erhverv og boliger (Mette Guldborg). 2000, 322-325.
300. Kelm, Bert: Rømø – et vesterhavspræget samfund. Bind II. Ejendomme i Juvre ejerlav (Inger Lauridsen). 2001, 270-273.
301. Kelm, Bert: Rømø – et vesterhavspræget samfund. Bind III. Ejendomme i Kongsmark ejerlav (H.E. Sørensen). 2003, 208-210.

302. Kelm, Bert: Rømø – et vesterhavspræget samfund. Bind IV. Ejendomme i Kongsmark og Kirkeby ejerlav (H.E. Sørensen). 2007, 287-289.
303. Klatt, Martin: Flygtningene og Sydslesvigs danske bevægelse 1945-1955 (Manfred Jessen-Klingenberg). 2002, 261-266.
304. Klatt, Martin: Fra modspil til medspil? Grænseoverskridende samarbejde i Sønderjylland-Schleswig 1945-2005 (Andrea Kunsemüller). 2007, 289-290.
305. Kraack, Detlev & Martin Rheinheimer (red.): Aus der Mitte des Landes. Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt zum 65. Geburtstag (Per Grau Møller). 2014, s. 460-463.
306. Kraack, Detlev og Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt (udg.): Essen und Trinken. Zur Ernährungsgeschichte Schleswig-Holsteins (Inge Adriansen). 2010, 197-198.
307. Kraack, Gerhard: Historisches Kataster der Stadt Flensburg. Die Häuser und ihre Besitzer von 1436 bis 1795. I-III (Lars N. Henningsen). 2013, s. 260-262.
308. Kragh-Nielsen, Niels H.: Galgehøj og rettersted. Henrettelsernes historie i hertugdømmet Slesvig 1550-1850 (Carsten Porskrog Rasmussen). 2004, 279-281.
309. Krarup, Jens Kristian: Den danske klosterrute. Gennem Sønderjylland til Ribe (H.E. Sørensen). 2007, 290-292.
310. Kreutzmann, Jørgen: Når retsind fører ordet. Mathias Mygind. En sønderjyde i 1. Verdenskrig (Niels H. Kragh-Nielsen). 2000, 325-328.
311. Kristoffersen, Frode: Frodes historier; Sønderjyllands og hertugdømmernes historie. Videokassette udgivet af TV Syd (René Rasmussen). 2003, 210-212.
312. Kunz, Harry og Thomas Steensen (red.): Sylt Lexikon (Bert Kelm). 2003, 227-230.
313. Kühl, Jørgen: Den dansk-tyske mindretalsmodel og Europa. Nationale mindretal og minoritetsordninger i det dansk-tyske grænseland belyst i en europæisk sammenhæng (Jørn Buch). 2004, 281-284.
314. Kühl, Jørgen: En europæisk model? Nationale mindretal i det dansk-tyske grænseland 1945-2000 (Peter Thaler). 2003, 193-196.
315. Kühl, Jørgen (red.): København-Bonn Erklæringerne 1955-2005. De dansk-tyske mindretalserklæringers baggrund, tilblivelse og virkning (Thorsten Borring Olesen). 2006, 187-189.

316. Kühl, Jørgen og Marc Weller (red.): *Minority Policy in Action: The Bonn-Copenhagen Declarations in a European Context 1955-2005* (Peter Thaler). 2005, 212-214.
317. Köster, Bernd (udg.): *GrenzWerte/Grænseværdier. Baukultur in Süddänemark und Schleswig-Holstein/Bygningskultur i Syddanmark og Slesvig-Holsten, 1912-2012-2112* (Anja Hoffmann). 2014, s. 463-465.
318. Köster, Birthe: *Der Minderheitenschutz nach der Schleswig-holsteinischen Landesverfassung* (Thomas Haber). 2010, 198-201.
319. Lange, Ulrich (udg.): *Geschichte Schleswig-Holsteins. Von den Anfängen bis zur Gegenwart* (Martin Klatt). 2004, 267-271.
320. Larsen, Dennis: *Fortrængt Grusomhed. Danske SS-vagter 1941-45* (Günter Weitling). 2011, 242-244.
321. Larsen, Henning N.: *Modstanden. Valgene der skilte. Om besættelsestidens kampe* (Niels Wium Olesen). 2012, 215-217.
322. Larsen, Lars Krantz, Jette Linæa, Johannes Hertz og Inger Lauridsen: *Tønderhus – en købstadsborg i hertugdømmet Slesvig* (Karsten Merrald Sørensen). 2011, 244-247.
323. Laur, Wolfgang: *Runendenkmåler in Schleswig-Holstein und in Nordschleswig* (Lennart S. Madsen). 2008, 247-248.
324. Lauridsen, John T.: *Dansk nazisme 1930-45 – og derefter* (René Rasmussen). 2003, 216-220.
325. Lauridsen, John T.: *Føreren har ordet! Frits Clausen om sig selv og DNSAP* (Peter Hopp). 2004, 284-287.
326. Lauridsen, John T. (red.): *Over strengen – under besættelsen* (H.E. Sørensen). 2008, 243-245.
327. Lauridsen, John T.: *Tysk besættelsespolitik i Danmark 1940-1945. En introduktion til kilder og litteratur* (Mogens Rostgaard Nissen). 2014, s. 465-467.
328. »Le'e do ælle grære do?« *Familieminder og fortællinger fra Aabenraa tilbage til sejlskibenes tid. Samlet og gengivet på sønderjysk og rigsdansk af Hanne Løfqvist* (Britta Bargfeldt). 2010, 201.
329. Lehmann, Sebastian: *Kreisleiter der NSDAP in Schleswig-Holstein. Lebensläufe und Herrschaftspraxis einer regionalen Machtelite* (Henrik Lundtofte). 2008, 245-247.
330. Leick, Vagn: *Drengear i Grænselandet* (Knud Madsen). 2011, 247-248.
331. Leth Jespersen, Mikkel: *Diamant-Petersen – kaptajn og diamanthandler i 1870'ernes Sydafrika* (Knud Madsen). 2012, 207-209.

332. Leth Jespersen, Mikkel: Fyrste og folk. Hertug Hans den Ældres fyrstestat i 1500-tallets Slesvig-Holsten (Jakob Ørnbjerg). 2010, 191-192.
333. Leth Jespersen, Mikkel (udg.): Kaptajn Eschel Krabbs erindringer (1841-1885). Mit deutscher Originalfassung (Britta Bargfeldt). 2012, 211-212.
334. Leth Jespersen, Mikkel (red.): Søfart selvfølgelig! Festskrift i anledning af Aabenraa Museums 125-års jubilæum (Lars N. Henningsen). 2013, s. 259-260.
335. Leth Jespersen, Mikkel og Bjørn Poulsen: Oldemorstof og dens omverden på reformationstiden – omkring et nyopdukket frigårdsprivilegium (Per Grau Møller). 2014, s. 467-468.
336. Leth Jespersen, Mikkel og Stefanie Robl Matzen (red.): Sønderjyder fortæller søfartshistorier i anledning af Aabenraa Museums 125-års jubilæum (Britta Bargfeldt). 2012, 209-211.
337. Lorenzen-Schmidt, Klaus-Joachim (udg.): Qualität und Quantität. Möglichkeiten und Grenzen historisch-statistischer Methoden für die Analyse vergangener Gesellschaften. Festschrift til Ingwer Momsen (Gerret Liebing Schlaber). 2002, 279-282.
338. Lorenzen-Schmidt, Klaus-Joachim og Ortwin Pelc (udg.): Schleswig-Holstein Lexikon (Lars N. Henningsen). 2001, 273-274.
339. Loxtermann, Thomas: Das deutsch-dänische Grenzgebiet als Modell nationalstaatlicher Minderheitenpolitik? Die Minderheitenfrage in Schleswig von den Bonn-Kopenhagener Erklärungen von 1955 bis zum Beitritt Dänemarks zur EWG 1973 (Martin Klatt). 2005, 207-209.
340. Lund Andersen, Mette: Grænsen i hverdagen – grænsen i hovedet (Gerd Diercksén). 2005, 209-210.
341. Lutz, Lene Heidemann og Anne Birgitte Sørensen (red.): Med graveske gennem Sønderjylland. Arkæologi på naturgas- og motorvejstracé (Bo Ejstrud). 2013, s. 264-268.
342. Lyngby, Thomas: Den sentimentale patriotisme. Slaget på Reden og H.C. Knudsens patriotiske handlinger (Lars N. Henningsen). 2001, 274-276.
343. Madsen, Otto (udg.): Kong Christian VIII.s breve 1813-1848. 1-2. Augustenborgerne Louise Augusta og Caroline Amalie. Under medvirken af Anders Monrad Møller (Hans Schultz Hansen). 2005, 215-216.

344. Marckmann, Anton: Ofrene fra den store krig 1914-1918 (Tage Grodum). 2005, 210-212.
345. Marhencke, Ernst-Erich: Hans Reimer Claussen (1804-1894) (Hans Schultz Hansen). 328-330.
346. Meyer, Karl Otto: Frihed, lighed og grænseland. Erindringer I (Lars N. Henningsen). 2002, 266-268.
347. Meyer, Karl Otto: Frihed, lighed og grænseland. Erindringer II. Skrevet i samarbejde med Jørgen Mågård (Søren Krarup). 2004, 287-289.
348. Meyer, Marie: Hjertesprog. Erindringer fra grænselandet (Niels H. Kragh-Nielsen). 2000, 330-331.
349. Mikkelsen, Lis: Bogens Højskole. »En god bogsamling i ethvert sønderjysk hjem« (H.E. Sørensen). 2011, 249-250.
350. Mikkelsen, Lis: Hun rev sønderjyske børn ud af ørnens kløer. Henriette Gubi – en pædagogisk bedrift (Harald Wolbersen). 2009, 281-282.
351. Monrad Møller, Anders (udg.): Kong Christian VIII.s breve 1813-1818. Bind 5: Augustenborgerne Frederik August og Henriette. Under medvirken af Otto Madsen (Hans Schultz Hansen). 2009, 280-281.
352. Monrad Møller, Anders (udg.): Kong Christian VIII.s breve. Bind 6: Augustenborgerne. Om brevene, udgivelsen, problemer og perspektiver, supplement, registre. Under medvirken af Otto Madsen (Hans Schultz Hansen). 2009, 280-281.
353. Monrad Møller, Anders og Otto Madsen (udg.): Kong Christian VIIIs breve 1813-1848. Bind 3-4. Augustenborgerne Christian August og Louise Sophie (Hans Schultz Hansen). 2008, 242-243.
354. Møller, Henrik J.: Tønder Kaserne 1920-2002. Samspillet mellem en by og en kaserne (H.E. Sørensen). 2004, 291-293.
355. Mørup, Hans: På fløjen. En sønderjysk stridsmands erindringer fra kultur- og modstandskamp 1929-1945 (René Rasmussen). 2000, 331-335.
356. Nicolaisen, Peter (udg.): Stimmenviefalt. Gedichte aus Schleswig-Holstein. Vom Barock bis zur Gegenwart (H.E. Sørensen). 2014, s. 480-482.
357. Nielsen, Erik Møller: Fra Klamp til Konstruktion. Fra håndværk til ingeniørkunst i Aabenraa's sejskibsbyggeri ca. 1800-1880 (Hanne Poulsen). 2001, 276-280.

358. Hansen Nielsen, Leif: Ad Industriens Vej. Studier i den slesvig-holstenske industri 1864-1914 med særlig henblik på Nordslesvig (John Rendboe). 2008, 238-240.
359. Nielsen, Leif Hansen: Tyske flygtninge i Nordslesvig 1945-1948 (John V. Jensen). 2014, s. 468-471.
360. Nielsen, Rasmus: Bonden fra Ringe – helten fra Torsted. En dansk dragons sandfærdige beretning (Bjørn Østergaard). 2005, 214-215.
361. Nørgård Jørgensen, Anne und Hans Chr. H. Andersen: Ejsbøl Mose. Die Kriegsbeuteopfer im Moor von Ejsbøl aus dem späten 1. Jh.v.Chr. bis zum frühen 5. Jh.n.Chr. (Lotte Hedeager). 2014, s. 471-475.
362. Nørr, Erik: Genforeningens bedste gave. Skoleordning og amts-skolekonsulenter i Sønderjylland og Danmark 1920-1963 (Axel Johnsen). 2004, 293-296.
363. Nørr, Erik og Hans Schultz Hansen (red.): Harmonisering eller særordning; Sønderjylland som administrativ forsøgsmark efter Genforeningen i 1920 (Axel Johnsen). 2003, 199-203.
364. Nørr, Erik, Carsten Porskrog Rasmussen og Gerret Liebing Schlaber: Theodor Gliemanns amtskort over hertugdømmet Slesvig (Peter Korsgaard). 2009, 286-287.
365. Nørregård, Martin Bo: Danske sydslesvigere i tysk krigstjeneste 1939-45 (Jakob Sørensen). 2009, 282-283.
366. Oddey, Markus: Unter Druck gesetzt. Presse und Nationalsozialismus in Schleswig-Holstein. Struktur, Wahrnehmung, Herrschaftsakzeptanz (René Rasmussen). 2009, 287-289.
367. Olden-Jørgensen, Sebastian: Kun navnet er tilbage – en biografi om Peter Griffenfeld (Lars N. Henningsen). 2001, 280-282.
368. Olsson, Simon og Tommy Jonason: TATE. Dansk-tysk dobbelt-agent under anden verdenskrig (René Rasmussen). 2012, 217-219.
369. Opitz, Eckhardt: Die Bernstorffs (Lars N. Henningsen). 2001, 265-267.
370. Ottesen, Doris: Bordesholmalteret i Slesvig Domkirke. En fortælling af Doris Ottesen til billeder af Walther Körber (Sissel F. Plathe). 2005, 216-218.
371. Panten, Albert: Die Nordfriesen im Mittelalter (H.E. Sørensen). 2005, 218-219.
372. Pedersen, Karen Margrethe: Dansk sprog i Sydslesvig. Det danske sprogs status inden for det danske mindretal i Sydslesvig. 1-2 (Inge Lise Pedersen). 2001, 282-284.

373. Plathe, Sissel F. og Jens Bruun (red.): Middelalderlige albertavler i Haderslev Stift. Temaer og katalog (Tina Sahl Lydiksen). 2004, 289-291.
374. Porskrog Rasmussen, Carsten: Rentegods og hovedgårdsdrift; godsstrukturer og godsøkonomi i hertugdømmet Slesvig 1524-1770 (Finn Stendal Pedersen). 2004, 296-303.
375. Porskrog Rasmussen, Carsten: Det Sønderjyske Landbrugs Historie 1544-1830 (Karl-Erik Frandsen). 2013, s. 269-274.
376. Pust, Dieter: Flensburg. Eine Stadt und ihre Geschichte (René Rasmussen). 2004, 303-304.
377. Rasmussen, René: Front og Bro. Flensborg Avis i spil mellem Danmark og Tyskland 1930-1945 (Bent A. Koch). 2006, 189-192.
378. Rasmussen, Søren (red.): Sandbjerg mellem sø og sund. Strejftog i historie, kultur og natur. I 50-året for Ellen Dahls overdragelse af Sandbjerg Gods til Aarhus Universitet (Mikkel Venborg Pedersen). 2005, 219-221.
379. Ravn, Ole: Fører uden folk. Frits Clausen og Danmarks National Socialistiske Arbejder-Parti (Leif Hansen Nielsen). 2008, 248-251.
380. Rheinheimer, Martin: Der fremde Sohn. Hark Oluf's Wiederkehr aus der Sklaverei (Dan H. Andersen). 2002, 268-270.
381. Rheinheimer, Martin (udg.): Grenzen in der Geschichte Schleswig-Holsteins und Dänemarks (Ruth Clausen). 2007, 294-295.
382. Rheinheimer, Martin (red.): Mensch und Meer in der Geschichte Schleswig-Holsteins und Süddänemarks (Stefanie Robl Matzen). 2012, 219-222.
383. Rheinheimer, Martin: Der Kojenmann – Mensch und Natur im Wattenmeer 1860-1900 (Henrik J. Møller). 2007, 292-294.
384. Rieck, Flemming: Over sø og land – ofrede skibe og våben i Nydam Mose : udgivet i anledning af 150-året for fundet af Nydambåden (Jens Auer). 2014, s. 475-477.
385. Riecken, Claas: Nordfriesische Sprachforschung im 19. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Geschichte der Friesischen Philologie und der deutsch-dänisch-friesischen Nationalitätenfrage in Schleswig-Holstein (Gerret Liebing Schlaber). 2001, 285.
386. Riese, Ingrid (red.): Erinnerungen aus den 20er bis 50er Jahren (Lars N. Henningsen). 2001, 285-288.
387. Rønne, Bent Vedsted: Mellem to fronter. Arbejderbevægelsens historie i Haderslev 1873-1940 (Claus Bryld). 2006, 192-194.

388. Sauntved, Jakob Kidde og Jakob Eberhardt: 1864 (Jürgen Fester- sen). 2009, 290-291.
389. Schack, Hans (red.): Tungemålenes mangfoldighed. Evangelisk- luthersk Psalmebog for de dansktalende Menigheder i Slesvig. Salmebogskommissionens brevsveksling og beslægtede doku- menter 1882-92 (Günter Weitling). 2003, 230-232.
390. Scharrtl, Matthias: Rote Fahnen über Flensburg. KPD, linksradi- kale Milieus und Widerstand im nördlichen Schleswig-Holstein 1919-1945 (Martin Klatt). 2000, 341.
391. Schlaber, Gerret: Flensburg mellem helstat og kejsertid. Fotos i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig/Flensburg zwischen Ge- samtstaat og Gründerzeit. Fotos aus der Sammlung der Däni- schen Zentralbibliothek in Flensburg (Niels H. Kragh-Nielsen). 2000, 339-340.
392. Schlaber, Gerret Liebing: Fra opland til bydele. Flensborgs by- mark og de indlemmede landsbyer i foto og tekst ca. 1860-1930/ Vom Land zum Stadtteil. Flensborgs Stadtfeld und die einge- meindeten Dörfer in Bild und Wort ca. 1860-1930 (Jan Schlürmann). 2009, 291-292.
393. Schlaber, Gerret Liebing: Sozialpolitik im Schleswiger Land 1840-1880 (Martin Klatt). 2006, 194-196.
394. Schleswig-Holstein Topographie. Städte und Dörfer des Landes, bind 1-3 (Gerret Liebing Schlaber). 2004, 304-307.
395. Schulte-Wülwer: Künstlerkolonie am Nordufer der Flensburger Förde: Ekensund (Jakob Gormsen). 2001, 288-291.
396. Schultz Hansen, Hans: Dansk jord på danske hænder. Forenin- gen Landeværnet og den nationale kamp i Sønderjylland 1927- 2002 (Frank Lubowitz). 2003, 220-222.
397. Schultz Hansen, Hans: Hjemmetyskheden i Nordslesvig 1840- 1867. Den slesvig-holstenske bevægelse (Frank Lubowitz). 2006, 197-199.
398. Schultz Hansen, Hans (red.): Konger, Flensburg og Sydslesvigs danske mindretal: kronikker af Lars N. Henningsen i Flensburg Avis – en hilsen på 60 års dagen 2010. Forfatter: Lars N. Hen- ningsen; festskriftmodtager: Lars N. Henningsen (Jens Christian Krause). 2010, 195-197.
399. Schultz Hansen, Hans m.fl. (red.): »Et centralsted for udforskn- ing af Sønderjyllands historie«. Landsarkivet for Sønderjylland gennem 75 år 1933-2008 (Jørgen Thomsen). 2010, 202-203.

400. Schultz Hansen, Hans og Ingolf Haase (red.): Det Nationale Portrætgalleri på Folkehjem (Karen Conradsen). 2006, 180-182.
401. Schultz Hansen, Hans, Lars N. Henningsen og Carsten Porskrog Rasmussen (red.): Sønderjyllands Historie, bind 1: Indtil 1815 (Knud J.V. Jespersen). 2009, 292-297.
402. Schultz Hansen, Hans, Lars N. Henningsen og Carsten Porskrog Rasmussen (red.): Sønderjyllands Historie, bind 2: Efter 1815 (Knud J.V. Jespersen). 2010, 203-207.
403. Schultz Hansen, Hans og Henrik Skov Kristensen: Sønderjylland under krig og besættelse (Henning Poulsen). 2004, 307-309.
404. Schultz Hansen, Hans, Elisabeth Vestergaard og Torben A. Vestergaard (red.): Sønderjysk Erhvervshistorie 1800-2000 (Thomas Clausen). 2014, s. 477-480.
405. Schwedler, Frank, Ulrike Schwedler, Jürgen H. Ibs og Björn Ahrens: Interaktiver Historischer Atlas Schleswig-Holstein 1867-2000. CD-rom udgivet af Eckart Dege, Ulrich Lange og Ingwer Ernst Momsen (Gerret Liebing Schlaber). 2003, 205-208.
406. Schwensen, Broder (udg.): Flensburg um 1600 (Jakob Ørnbjerg). 2007, 295-297.
407. Schöning, Heinz-Herbert og Dirk W. Kupfer: Die Flensburger Kreisbahnen (Gerret Liebing Schlaber). 2005, 221-222.
408. Sestoft, Leif: Drømmen om Danmark. Det danske Flensborgs blomstring og fald 1830-1875 (Broder Schwensen). 2003, 226-227.
409. Sestoft, Leif: Tiden er en ild. Christian Julius de Meza. Karakter og skæbne (Dan H. Andersen). 2009, 297-299.
410. Shannon, Lene: Danfoss – fra høsehus til hele verden (Per Boje). 2013, s. 274-276.
411. Siewertsen, Benny: Friserne – vore glemte forfædre (Thomas Steensen). 2005, 222-223.
412. Skov Kristensen, Henrik: Straffelejren. Fårhus, landssvigere og retsopgøret (John Jensen). 2012, 212-215.
413. Skov Kristensen, Henrik: Det tyske mindretal og Fårhuslejren. Retsopgøret på museum (Günter Weitling). 2006, 200-201.
414. Skov Kristensen, Henrik, Claus Kofoed og Frank Weber: Bomber over Danmark. Vestallierede luftangreb under 2. Verdenskrig. Anden udgave. Revideret og bearbejdet af Henrik Skov Kristensen (Mogens Rostgaard Nissen). 2013, s. 262-264.
415. Skrumsager, Jørgen Nielsen Hansen: Æt og Minder. Udgivet ved Hans-Ole Mørk (Thue Damgård Kjærhus). 2008, 252-254.

416. Slesvig, Preussen, Danmark. Kilder til sønderjysk forvaltningshistorie (Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt). 2005, 223-224.
417. Solvang, Gunnar: Husmandsliv under afvikling. Udvikling og forandring i et sønderjysk landbosamfund 1975-2000 med hovedvægt på de nye tilflyttere (Hans Schultz Hansen). 2000, 337-339.
418. Steensen, Thomas (udg.): Bredstedt. Stadt in der Mitte Nordfrieslands (Gerret Liebing Schlaber). 2001, 294.
419. Steensen, Thomas: Geschichte Nordfrieslands von 1918 bis in die Gegenwart (René Rasmussen). 2008, 254-256.
420. Steensen, Thomas (udg.): Das große Nordfrieslandbuch (Gerret Liebing Schlaber). 2001, 291-293.
421. Steensen, Thomas: Im Zeichen einer neuen Zeit. Nordfriesland 1800-1918 (René Rasmussen). 2006, 202-203.
422. Steensen, Thomas (tekst), Harry Kunz og Fiete Pingel (red.): Heimat Nordfriesland. Ein Kanon friesischer Kultur (Gerret Liebing Schlaber). 2012, 222-223.
423. Sterum, Niels T.: Løgum – Kloster, slot og by. »Pionerer i ødemarken«, I-II (Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt). 2011, 250-252.
424. Stolz, Gerd: Das deutsch-dänische Schicksalsjahr 1864. Ereignisse und Entwicklungen. Med bidrag af Inge Adriansen og Günther Weitling (Lars H. Bak). 2010, 207-208.
425. Stolz, Gerd: Mit des Kaisers Armee und Marine 1864 nach Schleswig-Holstein und in die Nordsee (Jürgen Festersen). 2009, 299-300.
426. Stolz, Gerd: Unter dem Doppeladler für Schleswig-Holstein (Axel Johnsen). 2006, 203-204.
427. Svensson, Bjørn: Bataljer med Bid og Baggrund (Erik Randel). 2010, 208-209.
428. Sølbeck, Thomas: Artillerist på Vestfronten. Thomas Sølbecks erindringer fra Første Verdenskrig (Dan Obling). 2010, 209-210.
429. Sønnichsen, Ole: På egne præmisser. Sydbanks historie 1970-2010 (Morten Andersen). 2011, 252-254.
430. Sørensen, Anne Birgitte: Østergård. Vikingetid og middelalder (Mette Svart Kristiansen). 2012, 223-225.
431. Sørensen, Erik Ingemann: 1864 – en guide i krigens fodspor (René Rasmussen). 2013, s. 276-278.
432. Sørensen, H.E.: Skast Kirke (Claus Egelund). 2012, 225-226.

433. Tamm, Ditlev: Danfoss under besættelsen (Henrik Skov Kristensen). 2002, 270-273.
434. Thaler, Peter: Of Mind and Matter. The Duality of National Identity in the German-Danish Borderlands (Andrea Graw-Teebken). 2010, 210-211.
435. Thygesen, Jonas Schultz og Martin Bo Nørregård (udg.): Kun legetøj i deres hænder. Thyge Thygesens krigsdagbog og feltpostbreve til Stepping 1914-1918 (Claus Bundgård Christensen). 2009, 284-285.
436. Tønder amt til 1867 – Tønder kreds 1867-1920 (arkivfortegnelser) (Lars N. Henningsen). 2001, 255-256.
437. Unverhau, Henning: Gesang, Feste und Politik (Inge Adriansen). 2001, 295-299.
438. Venborg Pedersen, Mikkel: Ejdersted. Skitser fra et landskab 1650-1850 (Peter Dragsbo). 2004, 309-310.
439. Venborg Pedersen, Mikkel: Hertuger. At synes og at være i Augustenborg 1700-1850 (Jan Drees). 2007, 298-301.
440. Venborg Pedersen, Mikkel: Luksus: forbrug og kolonier i Danmark i det 18. århundrede (Mikkel Leth Jespersen). 2014, s. 482-483.
441. Vestergaard, Gunvor (red.): Grænseland – krig og kulturmøde (Jens Christian Krause). 2010, 213-215.
442. Weitling, Günter: Fra Ansgar til Kaftan; Sydslesvig i dansk kirkehistorie 800-1920 (Sten Haarløv). 2006, 205-208.
443. Weitling, Günter: St. Jørgens Hospital i Sønderborg 1307-2007 (Gerret Liebing Schlaber). 2007, 302.
444. Werther, Steffen: SS-Vision und Grenzland-Realität. Von Umgang dänischer und »volkdeutscher« Nationalsozialisten in Sønderjylland mit der »großgermanischen« Ideologie der SS (Henrik Skov Kristensen). 2013, s. 278-281.
445. Wiell, Stine: Kampen om oldtiden/Der Kampf um die Vorgeschichte (Axel Johnsen). 2001, 299-302.
446. Wilde, Lutz m.fl.: Kulturdenkmale in Schleswig-Holstein. Band 2. Flensburg (Lars N. Henningsen). 2003, 212-214.
447. Witt, Jann Markus: Seefahrtsgeschichte Schleswig-Holsteins in der Neuzeit (Lars N. Henningsen). 2013, s. 281-282.
448. Witt, Jann Markus og Heiko Vosgerau (udg.): Schleswig-Holstein von den Ursprüngen bis zur Gegenwart. Eine Landesgeschichte (Martin Klatt). 2003, 223-225.

449. Wolf, Dieter: Herzog Friedrich von Augustenburg – ein von Bismarck 1864 überlisteter deutscher Fürst? (Frank Lubowitz). 2000, 342-344.
450. Wolf, Helene-Charlotte: Peter Sandkamm-Möller. Der Alsen-Maler. Erinnerungen – Ein Bilderbuch (Jakob Gormsen). 2002, 273-274.

Forfatterregister

- Abrahamsen, Kitt, 20
 Abramsson, Palle, 1
 Adriansen, Inge, 194, 210, 269, 306, 437
 Andersen, Dan H., 380, 409
 Andersen, Jakob, 73
 Andersen, Jens, 268
 Andersen, Morten, 17, 76, 108, 199, 218, 243, 285, 429
 Andresen, Hans Günther, 92
 Asmund, Mogens, 109
 Auer, Jens, 384
- Bach-Nielsen, Carsten, 270
 Bak, Lars H., 18, 93, 101, 257, 424
 Bargfeldt, Britta, 185, 242, 298, 328, 333, 336
 Barsballe Thyssen, Uffe, 244
 Becker-Christensen, Henrik, 51
 Beyer, Jürgen, 78
 Bjørn, Claus, 248
 Blønd, Birte, 277, 292
 Bo Bojesen, Christian, 100
 Boje, Per, 410
 Bolund Nielsen, Jesper, 90, 253
 Bork, Dagmar, 7
 Borring Olesen, Thorsten, 315
 Boyhus, Else-Marie, 169
 Brix, Johannes, 72
 Bruun, Jens, 174, 246, 265
 Bryld, Claus, 387
- Buch, Jørn, 183, 295, 313
 Bundgård Christensen, Claus, 435
 Bødiker, Alex, 46
 Bøggild Johannsen, Birgitte, 220
- Christensen, Hanne, 223
 Christensen, Jens Ole, 178
 Christensen, Mogens, 79, 271
 Christiansen, Folmer, 47
 Clausen, Ruth, 381
 Clausen, Thomas, 102, 103, 404
 Clemmensen, Finn, 63
 Conradsen, Karen, 400
 Cornett, Andreas P., 187
- Dahl, Henrik, 49
 Dall, Søren, 24
 Damgård Kjærhus, Thue, 415
 Davidsen, Hans Christian, 297
 Diercksen, Gerd, 340
 Dragsbo, Peter, 204, 438
 Drees, Jan, 439
 Drostrup, Ole, 272
- Egelund, Claus, 432
 Ejstrud, Bo, 341
 Eller, Søren, 118, 259
 Engelhardt, Juliane, 209
 Enger, Tine, 180

- Faltings, Bolkert F., 98
Festersen, Jürgen, 388, 425
Frandsen, Karl-Erik, 375
Frandsen, Steen Bo, 186, 221
Fransen, Peter, 177
Frederiksen, Signe, 94, 168
Furdal, Kim, 254
- Gjørup, Knud, 52
Gormsen, Jakob, 395, 450
Gram-Skjoldager, Karen, 266,
273
Grau Møller, Per, 305, 335
Graw-Teebken, Andrea, 237, 434
Gregersen, H.V., 53
Grodum, Tage, 344
Guldberg, Mette, 299
- Haber, Thomas, 318
Hahnemann, Steffen, 1
Hansen, Kim, 166
Harbsmeier, Eberhard, 290
Harder Lildholdt, Karen, 32
Hardt, Nis, 261
Hauge, Anders, 8
Hedeager, Lotte, 361
Heick, Thorbjørn, 56
Henningsen, Lars N., 4, 9, 21, 44,
59, 65, 66, 71, 75, 80, 81, 104,
116, 188, 189, 191, 224, 226,
231, 245, 278, 281, 289, 291,
307, 334, 338, 342, 346, 367,
369, 386, 436, 446, 447
Hoffmann, Anja, 181, 317
Holm-Jensen, Kristine, 182
Hoop, Horst, 58
Hopp, Peter, 325
Hyldal Christensen, Jan, 33
Haarløv, Sten, 442
- Jacobsen, Svend, 114
Jakobsen, Lone Anker, 195, 196
Jensen, John V., 359, 412
Jensen, Jørgen Steen, 110
Jenvold, Birgit, 222
Jespersen, Knud J.V., 48, 179,
401, 402
Jessen, C.C., 67
Jessen-Klingenberg, Manfred,
303
Johannsen, Andreas, 99
Johannsen, Arnold, 117
Johannsen, Gustav, 60
Johannsen, Hugo, 220
Johnsen, Axel, 34, 175, 229, 241,
247, 276, 287, 296, 362, 363,
426, 445
- Kargaard Thomsen, Hans, 193
Kelm, Bert, 312
Klatt, Martin, 215, 217, 233, 250,
262, 286, 319, 339, 390, 393, 448
Knudsen, Jacob, 176
Koch, Bent A., 377
Korsgaard, Peter, 364
Kragh-Nielsen, Niels H., 252,
310, 348, 391
Krarup, Søren, 347
Krause, Jens Christian, 398, 441
Kristensen, Laust, 82
Kristensen, Tenna R., 249
Kunsemüller, Andrea, 304
Kühl, Jørgen, 264
- Larsen, Dennis Christian, 14
Lauridsen, Inger, 74, 300
Lauridsen, John T., 25, 26
Leckband, Povl, 208
Lerdam, Henrik, 197

- Leth Jespersen, Mikkel, 10, 45, 173, 440
- Liebing Schlaber, Gerret, 172, 207, 235, 274, 275, 282, 337, 385, 394, 405, 407, 418, 420, 422, 443
- Lind Haase Svendsen, Gunnar, 111
- Lorenzen-Schmidt, Klaus-Joachim, 212, 416, 423
- Lubowitz, Frank, 167, 396, 397, 449
- Lundtofte, Henrik, 214, 329
- Lylloff, Kirsten, 35
- Madsen, Knud, 234, 330, 331
- Madsen, Lennart S., 323
- Marckmann, Anton, 11, 19, 22, 27
- Mellemgaard, Jarvin, 36
- Merrald Sørensen, Karsten, 322
- Mikkelsen, Jørgen, 283
- Monrad Møller, Anders, 294
- Møller, Henrik J., 383
- Mørk, Hans-Ole, 161
- Nielsen, Flemming, 64
- Nielsen, Leif Hansen, 379
- Nikolajsen, Linda, 28
- Nørr, Erik, 85, 86
- Nørregård, Martin Bo, 192
- Obling, Dan, 428
- Overgaard, Anne Marie, 115, 255
- Pedersen, Anne, 225
- Pedersen, Inge Lise, 372
- Petersen, Carsten, 67
- Petersen, Thomas, 68
- Philipsen, Kresten, 37
- Pilgaard, Mette, 2
- Plathe, Sidsel F., 203, 370
- Porskrog Rasmussen, Carsten, 258, 279, 280, 308
- Poulsen, Bjørn, 190
- Poulsen, Hanne, 357
- Poulsen, Henning, 403
- Pørksen, Claus, 12
- Randel, Erik, 69, 427
- Randløv, Peter, 251
- Rasmussen, René, 13, 23, 29, 60, 200, 201, 202, 284, 288, 311, 324, 355, 366, 368, 376, 419, 421, 431
- Redaktionen, 38, 39
- Rendboe, John, 358
- Rheinheimer, Martin, 5, 256
- Ringved, Jytte, 228
- Robl Matzen, Stefanie, 382
- Rostgaard Evald, Peder, 70
- Rostgaard Nissen, Mogens, 15, 30, 206, 213, 327, 414
- Rühmann, Hans, 105
- Sahl Lydiksen, Tina, 373
- Schlürmann, Jan, 392
- Schultz Hansen, Hans, 40, 41, 42, 54, 55, 71, 77, 91, 106, 107, 232, 238, 343, 345, 351, 352, 353, 417
- Schwensen, Broder, 293, 408
- Seerup, Jakob, 5
- Skov Kristensen, Henrik, 61, 83, 433, 444
- Skrumsager Skau, Jens, 62
- Steensen, Thomas, 411
- Steg, Kristian Jepsen, 95
- Stendal Pedersen, Finn, 374

- Svart Kristiansen, Mette, 430
Svensson, Bjørn, 43
Sørensen, Frode, 31, 57
Sørensen, H.E., 3, 6, 87, 96, 164,
171, 205, 216, 219, 236, 240,
301, 302, 309, 326, 349, 354,
356, 371
Sørensen, Jakob, 365
Sørensen, Kaj, 50, 88, 89
Sørensen, Preben, 184, 198, 230
Sørensen, Søren, 16
- Thaler, Peter, 97, 263, 314, 316
Thomsen, Jørgen, 399
Thomsen, Merete Bo, 113
Toftgaard, Jens, 165
- Venborg Pedersen, Mikkel, 260,
378
Weitling, Günter, 84, 320, 389,
413
Wendel-Hansen, Jens Lei, 170
Witte, Jørgen, 119
Wium Olesen, Niels, 321
Wolbersen, Harald, 211, 350
Wulff Andersen, Steen, 227
- Ørnbjerg, Jakob, 332, 406
Østergaard, Bjørn, 360
Østergaard, John, 267
Østergaard Schultz, Annette, 239
- Aagaard Larsen, Lisbeth, 112
Aagaard, Lars, 163

Nyeste udgivelser fra
**Historisk Samfund for
Sønderjylland**

For priser og bestilling: se www.hssdj.dk

Det Sønderjyske Landbrugs Historie 1544-1830

af Carsten Porskrog Rasmussen

Der har været landbrug i Sønderjylland i næsten 6000 år – hvad gør det så, at det tog 25 år at skrive det sønderjyske landbrugs historie!

Historisk Samfund for Sønderjylland har siden 1988 arbejdet på at realisere udgivelsen af *Det Sønderjyske Landbrugs Historie*, og med Carsten Porskrog Rasmussens bog om perioden 1544-1830 er værket fuldendt. Resultatet er fire bind på tilsammen over 2200 sider, indbundet og rigt illustreret.

Sønderjysk landbrug oplevede store forandringer i de 300 år, som lå mellem reformationen og den nationale konflikts begyndelse. Land blev inddiget, forsvandt under stormfloder og blev inddiget på ny. Store godser samledes og splittedes. Velstand herskede og krige hærgede. Skellene mellem godsejere, gårdmænd, husmænd, jordløse landarbejdere og tjenestefolk var der hele tiden, og de blev skarpere. Nyheder var derimod kobbelfrugt og mejeri-brug, udskiftning og hoveriafløsning, he-deopdyrkning og kartoffeltyskere. Bondens bygninger og redskaber ændrede sig også. Alt dette og meget mere beskriver overinspektør Carsten Porskrog Rasmussen i bind 3 af *Det Sønderjyske Landbrugs Historie*. Bogen er på 621 sider med et stort antal farveillustrationer.

Tyske flygtninge i Nordslesvig 1945-1948

Af Leif Hansen Nielsen

I februar-maj 1945 kom et stort antal tyske flygtninge til Nordslesvig, og i maj var der ikke færre end 23.000.

I begyndelsen fik de mange flygtninge ophold hos hjemmetyske familier, men snart måtte der også indrettes flygtningelejre i skoler, forsamlingshuse, kroer mm. Dertil kom særlige børnelejre, alderdomshjem, fødeklinikker, lazaretter og sygehuse for flygtningene.

Det fremgår af bogen *Tyske flygtninge i Nordslesvig 1945-1948*, der er den første bog, hvor der så indgående fortælles om en hel landsdel og de tyske flygtninge.

I forhold til resten af Danmark skilte Nordslesvig sig længe ud ved privat indkvartering og mange små lejre, men med tiden blev flygtningene samlet i færre og større lejre, hvorfra de siden sendtes videre til Oksbøl – og retur til Tyskland.

Frem til Befrielsen stod det tyske mindretals Flüchlings-Hilfswerk Nordschleswig for forplejning og indkvartering af flygtninge. Ved Befrielsen overtog modstandsbevægelsen forsorgen for flygtninge, men allerede 9. maj overgik ansvaret til de lokale afdelinger af Statens civile Luftværn – fra september 1945 med Flygtningeadministrationen som overordnet ledelse.

I bogen undersøger arkivar og seniorforsker Leif Hansen Nielsen fra Landsarkivet for Sønderjylland flygtningenes fysiske og psykiske vilkår, herunder den omstridte lægelige forsorg, og forholdet mellem flygtninge, flygtningehjælpere og befolkning.

Bogen, der også indeholder en registrering og beskrivelse af de i alt omkring 200 flygtningelejre i landsdelens byer og sogne, er på 432 sider, indbundet og illustreret med samtidige billeder.